

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.:
політика, суспільство, культура**

Київ—2014

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 30 вересня 2014 р.)

Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 671 с.

ISBN 978-966-02-7353-5

Колективну монографію складають згруповані в тематичні блоки нариси, в яких представлено різні аспекти становлення та функціонування Української держави в другій половині XVII–XVIII ст., що довгий час залишалися поза увагою наукового загалу або не знайшли достатнього висвітлення на попередніх історіографічних етапах. Інституційні, політичні, соціально-економічні, військові, культурно-духовні, антропологічні складові українського державотворчого процесу раннього нового часу розглядаються як на локальних сюжетах, так і на рівні теоретичних узагальнень, що відкриває перспективу створення нової історичної реконструкції національної державної моделі.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією.

Редакційна колегія:

В. Смолій — академік НАН України (відповідальний редактор), *О. Бачинська* — доктор історичних наук, *В. Горобець* — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора), *В. Матях* — кандидат історичних наук (відповідальний секретар), *Ю. Мицик* — доктор історичних наук, *В. Степанков* — доктор історичних наук, *Я. Федорук* — доктор історичних наук, *Т. Чухліб* — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора)

Електронний варіант текстів підготувала *Г. Березанська*

ISBN 978-966-02-7353-5

© Інститут історії України
НАН України, 2014

ЗМІСТ

Від редактора	5
---------------------	---

Влада і політика

Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. (<i>Петро Сас</i>).....	12
Влада в Українській державі: сутнісний зміст та вектори позиціонування (<i>Валерій Смолій, Валерій Степанков</i>)	41
Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (<i>Віктор Горобець</i>)	88

Соціум, економіка, демографія

Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст. (<i>Олександр Гуржій</i>)	126
Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола (<i>Володимир Пришляк</i>)	159
Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні (<i>Олег Морозов</i>)	203
Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія (<i>Ігор Сердюк</i>)	231

Міжнародне становище

Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави: нові наукові підходи та перспективи вивчення (<i>Тарас Чухліб</i>)	272
Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях (<i>Андрій Гурбик</i>).....	302
Гетьманщина та Запорозька Січ наприкінці XVII ст.: взаємодія і протистояння на тлі міжнародної ситуації (<i>В'ячеслав Станіславський</i>).....	323

Військова справа

Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. (<i>Кирило Кочегоров</i>).....	340
Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. (<i>Олексій Сокирко</i>)	359

Освіта

Освітня стратегія козацької еліти у XVIII ст. (<i>Максим Яременко</i>)	386
--	-----

«Колективний портрет» викладачів українських православних колегіумів (<i>Людмила Посохова</i>)	427
---	-----

Державна символіка

«Війська Запорозького воїн знаменитий...»: витоки, сутність та еволюція державного герба Української держави (<i>Юрій Савчук</i>)	454
Державна печатка Гетьманату (<i>Ігор Ситий</i>).....	472

Картографія та іконографія

Україна на картах XVII–XVIII ст.: від «Дикого Поля» до «Країни Козаків» (<i>Кирило Галушко</i>).....	530
Портретні зображення представників військово-політичної еліти Гетьманату: формування традиції та особливості художніх прийомів (<i>Ольга Ковалевська</i>) ...	556

Історіографія

Козацьке історіописання: візія минулого й конструювання ідентичностей в Гетьманщині XVII–XVIII ст. (<i>Андрій Бовгиря</i>)	586
Україна-Гетьманщина у світлі теорії «єдиного процесу» Михайла Слабченка (<i>Олексій Ясь</i>).....	629

ВІД РЕДАКТОРА

Хоча останнім часом у всесвітньому історіографічному просторі певної популярності й набуває напрям т. зв. альтернативної історії, втім, варто зауважити, що сам історичний процес позбавлений альтернативних варіантів розвитку. Однак при цьому історія (завдячуючи циклічності еволюційних змін) має одну унікальну властивість — екстраполювати проєкції минулого на майбутнє, що відкриває перед новими генераціями людства перспективи обрання найбільш оптимальних моделей реагування на оточуючу соціальну дійсність. Складні й неоднозначні виклики, що на новітньому витку історії в черговий раз поставили на кон долю національного державотворення, спонукають знову і знову повертатися в доленосну за своїми наслідками переломну добу XVII ст., коли Європа стала свідком становлення у своєму центрально-східному регіоні нової держави — Українського Гетьманату.

Постановка питання про спадщину державотворчої практики XVII ст. в контексті сучасного державотворення є цілком правомірною. Адже здобутий на цьому хронологічному етапі досвід розбудови незалежної соборної держави (прикметно, що саме тоді її вище керівництво вперше імплементує в національний державницький проєкт традицію верифікації і легітимізації історичною тяглістю від часів Київської Русі процесів становлення українських ранньомодерних державних інституцій та формування нової політичної еліти) не лише тією чи іншою мірою позначився на самосвідомості нації та ідентифікації українців в континентальних соціально-політичних системах, а й своєрідно переломився суспільно-політичною думкою кількох наступних століть та народною історичною пам'яттю, зафіксованою в створюваних по слідах подій зразках пісенно-фольклорної творчості, а пізніше культурно-мистецьких пам'яток. Зокрема, започатковані й розвинуті наприкінці 1640-х — у 1650-х роках фундаментальні ідеї щодо творення національного державного організму були творчо переосмислені (щоправда, майже обходячи увагою певні тогочасні деструкції) в концепції Великого князівства Руського Ю. Немирича, політичних проєктах І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, К. Розумовського, творцями «Договорів і постанов Війська Запорозького...» 1710 р. В історіюписній традиції вони вилилися в козацьке літописання кінця XVII–XVIII ст., синтези першої хвилі романтичної історіографії. І не випадково Просвітництво в Україні, поряд із загальними політичними підвалинами, характерними для цієї ідеології, мало багато специфічного, характерного лише для українських земель. Зокрема, це стосується постійної

присутності у ідеологічних конструкціях представників цього руху мотивів наявності власної державності як складової частини відомої просвітницької концепції суспільного договору. Протягом всього наступного століття саме ці мотиви залишалися живильним середовищем для вироблення програмних засад лідерами Кирило-Мефодіївського товариства, в них черпав свою насагу геній Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка та інших духовних і політичних проводирів українського суспільства. Наступність і генетичний зв'язок із державотворенням середини XVII ст. продемонструвала державотворча практика перших десятиліть XX ст., а тодішній політичний та інтелектуальний провід нації обґрунтовував свої національні проекти історичним прикладом Хмельниччини.

Новітня Українська держава також постала на багатовіковій традиції національної державотворчості. Які ж саме аспекти здобутого в добу раннього нового часу досвіду актуалізувало для суспільства й державницької еліти третє тисячоліття? Відповідь на це питання слід шукати в кількох площинах — насамперед це пріоритет національних інтересів, цілісність територіального та політичного простору, ефективні державні інституції, перш за все управлінський сектор, консолідовані влада і суспільство, соціальна стабільність, розвинута економічна база і, безумовно, сприятлива конфігурація геополітичних сил.

Як відомо, оперта на політичний геній гетьмана Б. Хмельницького і потужну творчу енергію повсталого народу, новопроголошена держава українців, попри безумовну наявність недоліків соціального характеру і недовершеність політичних інститутів, відразу впевнено заявила свої потужні потенції як у внутрішньополітичній сфері, так і на міжнародній арені. Протягом напрочуд короткого часу (фактично вже до кінця першого року революції) були створені національні органи влади, конституйовано судовий устрій, здійснено відповідний адміністративно-територіальний поділ, почали функціонувати митна і податкова служби, було організоване боєздатне військо, разючі зміни відбулися у соціально-економічній системі, якісно новими показниками почали вимірюватися суспільна свідомість та інтенсивність ідентифікаційних процесів. Зазнав змін і зовнішньополітичний статус держави — молодій українській дипломатії вдалося шляхом проведення оптимально дієвих заходів у складній геополітичній ситуації добитися визнання козацької України суб'єктом міжнародних відносин.

Однак фактично паралельно з таким оптимістичним сценарієм реалізації державотворчого потенціалу соціуму розвивався й інший, що приховував у собі потенційно небезпечні тенденції. Існувала загроза розколу революційного табору та зростання соціальної напруги у суспільстві, дестабілізації внутрішньої та загострення зовнішньополітичної ситуації. Втім, на цьому етапі перспективи виборення повної незалежності у поєднанні з централізаторською політикою Б. Хмельницького й курсом на встановлення спадкового гетьманства дещо послабили силу негативних виявів. На жаль,

названі позитивні зміни не набули незворотного характеру. Деструкція державно-політичної сфери почалася відразу після смерті у серпні 1657 р. українського володаря. Вона розвивалася одночасно за кількома напрямками і мала в своїй основі комплекс чинників соціального, політичного, персонального характеру. Посилився процес розкладу еліти — вона розпадалася на кілька угруповань, що займали діаметрально протилежні позиції у підході до створеної моделі соціальних та економічних відносин, політичної форми управління. В Україні почалася жорстока боротьба між окремими носіями гетьманської влади і претендентами на гетьманську булаву, що істотно послаблювало центральний управлінський апарат та не забезпечувало адекватного реагування влади на соціально-політичні виклики.

Позбавлена контролю з боку центральних владних структур, генеральна і полкова старшина, зосередивши в руках виконавчу й судову (зокрема, й щодо цивільних справ) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки особисті. Посилення її соціального егоїзму, помножене на непомірне збагачення та ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів поспільства (виключення не становило і рядове козацтво), вело до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. В результаті допущених наступниками Б. Хмельницького політичних прорахунків, невважених заходів в соціальній сфері країна на багато років виявилася втягнуеною у вир громадянської війни, політичної кризи та економічної розрухи.

Паралельно з аналогіями, які напрошуються при співставленні внутрішньополітичних процесів в Українському Гетьманаті XVII ст. і Українській державі новітньої доби, існує також зовнішньополітичний вимір, який нині став надзвичайно актуальним для українського соціуму, однак витoki якого слід шукати у віддаленому від сьогодення кількох століттях ранньоновому часі. Геополітичний розклад сил в центрально-східноєвропейському регіоні наприкінці 40-х — початку 50-х років об'єктивно поставив козацьку державу перед вибором сильної міжнародної протекції, здатної забезпечити їй військово-політичну перемогу над Річчю Посполитою. В силу збігу низки обставин та під дією цілого ряду факторів (вони доволі ґрунтовно проаналізовані істориками) з усіх можливих варіантів таким протектором для демократичної України стала побудована на сильних абсолютистських началах Російська держава, яка стрімко еволюціонувала у бік створення могутньої імперії. Відтоді насаджування в політико-соціальне поле України імперських ціннісних імперативів, ґрунтованих на ранньомодерних ідеологічних концепціях «Москви — Третього Риму» та «збирання споконвічних російських земель» під скіпетром Романових, протягом всього наступного часу залишалося визначальним в політиці Росії в українському питанні. Значною мірою успіхові цієї політики сприяла й позиція тієї частини української політичної та культурної еліти, яка відверто демонструвала подвійну лояльність, сприяючи утвердженню в суспільній психології концепту «малоросійськості».

Новітня українська історична наука багато зробила в сенсі неупередженого, позбавленого кон'юнктури перегляду сутнісного змісту українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. Зокрема, на ґрунтовній документальній основі деполітизовано та деідеологізовано т. зв. Переяславський міф, який впродовж тривалого часу слугував відправним пунктом в стратегічних планах російського політичного центру щодо втягування України та українців в імперсько-радянське цивілізаційне середовище. Укладена 1654 р. між Українською та Московською державами угода вповні відповідала типовій для свого часу практиці фіксації досягнутих двома суб'єктами міжнародної діяльності домовленостей, продиктованих військовими і політичними факторами. При цьому угода (принаймні, для української сторони) переслідувала цілком визначену мету — збереження державного суверенітету козацької України і фіксувала правові аспекти її відокремлення від Речі Посполитої й пожиттєву владу в ній гетьмана як її єдиного і повноправного володаря.

Однак об'єктивна реальність того часу спрямувала розвиток подій в кардинально відмінне русло. Симбіоз демократичних і монархічних структур, як неодноразово зазначалося, не мав довготривалої перспективи, і відносний паритет, який виник на гребні екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, природно, у бік сильнішого. Наступні після 1654 р. десятиліття працювали проти Української держави. Запущені в хід механізми суспільного розвитку перетворилися з часом в могутній фактор інкорпораційних процесів, що призвели до нівелювання в загальноімперському середовищі української державності.

Ще один аспект, на якому варто заострити увагу, стосується термінологічної бази, якою оперують вчені. Власне, нова держава увійшла в простір ранньомодерної європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто, означувалася терміном (як це є нині загальноновизнаним) з поліваріантною семантикою. Питання ж подальшого застосування з метою ідентифікації створеного у роки Української революції XVII ст. національного державного організму інших політонімів або ж історико-географічних назв (Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія) становить дискусійну наукову проблему, до розв'язання якої, крім істориків, вочевидь, доцільно залучити і фахівців у галузях історичного мовознавства, географії та історичної політології. Проте це справа майбутнього. В пропонованій же книзі поширені на сьогодні в історіографії дефініції, залежно від конкретного історичного контексту, вживаються паралельно як синоніми.

Працю підготовлено в рамках виконання фундаментального наукового проекту, який орієнтований на підсумування понад двадцятилітньої праці сучасного покоління українських науковців (важливого імпульсу їй надала ініціація у 1991 р. Республіканських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», вісім випусків матеріалів

яких стали своєрідною трибуною апробації дослідницьких пошуків) над різними аспектами чи не найважливішої наукової проблеми, яка фокусується на процесах становлення й функціонування Української козацької держави, а також її інтегрування в світову цивілізацію раннього нового часу. Як проміжний варіант цього проекту, що має завершитися виходом у світ синтетичного монографічного видання, присвяченого українському державотворенню другої половини XVII–XVIII ст., дана праця не націлена на комплексне розкриття поставлених питань, як не охоплює і всієї їх сукупності. Її мета — апробувати авторські підходи й методики на прикладі розв’язання, здавалося б, розрізнених (проте важливих для відтворення повномасштабної панорами) сюжетних або постановочних лакун, які, незважаючи на багату наукову спадщину, ще й досі присутні в історіографічній традиції дослідження історії національної державності.

*Академік НАН України
Валерій Смолій*

ВЛАДА І ПОЛІТИКА

ІНСТИТУЦІЙНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Те, що в середині XVII ст. виникла Українська козацька держава, не було випадковістю, втіленою у життя абстрактною політичною ідеєю, що народилася в голові Богдана Хмельницького — лідера Національно-визвольної війни українського народу. Насправді появи цієї держави передували об'єктивний розвиток політичних, соціальних, економічних, військових, релігійних, етносоціальних та культурних процесів в українському суспільстві попереднього часу. Можемо стверджувати, що нововиникла Українська держава, яку іноді метафорично називають державою Богдана Хмельницького, фактично була викроєною за лекалами Війська Запорозького першої половини XVII ст. — протодержавного політичного та соціального інституту, а також військової організації українського козацтва. Зауважимо, що потребують окремого дослідження прояви соціально-психологічного відображення та політичної самосвідомості безпосередніх учасників Національно-визвольної війни в плані пошуку відповіді на запитання, чи усвідомлювали вони той факт, що на їх очах народжувалася Козацька держава? Адже політичні, військові та інші структури, на які вони спиралися у боротьбі за національне визволення українців з-під влади польсько-шляхетського політичного режиму, насправді були традиційні — і за назвою (Військо Запорозьке), і за своєю сутністю.

Тож що являло собою «довоєнне» Військо Запорозьке, яке дало готовий уструпий зразок Козацькій державі? Пошуку відповіді на це запитання присвячимо нашу статтю. Попередньо зауважимо: всебічно розглянути зазначену масштабну тему можна хіба що в фундаментальному монографічному дослідженні. Вочевидь, неможливо домогтися цієї мети, якщо керуватися усталеними на сьогодні в історіографії уявленнями про наукову статтю (грунтовний аналіз спеціальної літератури та джерел із відповідної проблематики, широке залучення документальних матеріалів, належним чином підкріплене посиланнями тощо), адже повноцінному дослідженню завадить елементарний брак обсягу. Водночас порівняно невеликий, «камерний» історіографічний формат не є перешкодою для авторських узагальнень і теоретичних розмислювань щодо політичної, соціальної та військової сутності Війська Запорозького першої половини XVII ст. Звісно, що в цьому разі читач не матиме впевненості, що висловлені автором думки й теоретизування

надійно підкріплено джерелами, і що вони справді узгоджуються з історичними реаліями. Проте ми спиратимемося на свої попередні напрацювання з цієї проблематики, насамперед на монографії¹, відтак кожен, хто побажає, може звернутися до них, аби ознайомитися з нашою додатковою аргументацією із тих чи тих питань.

Політичний устрій

Відомо, що приблизно наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVI ст. на острові Томаківка, розташованому на Дніпрі нижче пасма порогів цієї річки, під захистом січового укріплення (Запорозька Січ) зародилася самовладна військова організація українських козаків, яких називали запорозькими, або січовими. Не менш відомим є і той факт, що 1578 р. польський король Стефан Баторій узяв на державну службу 500 українських козаків. Оскільки їх взяли на облік у спеціальному військово-обліковому документі, реєстрі, то за ними закріпилася назва реєстрові козаки. Військовий контингент цих козаків називали Військом Запорозьким Низовим. Із плином часу головний осідок запорозьких козаків, Запорозька Січ, змінював місце розташування, а військо реєстровців то розпускали, то відновлювали. І реєстрові, і самоорганізовані козаки найчастіше діяли спільно в межах єдиного Війська Запорозького. Розквіт цього станово-корпоративного об'єднання українського козацтва припав на першу половину XVII ст. (1638 р. польський правлячий режим завдав болючого репресивного удару Війську Запорозькому, власне, всьому козацькому соціальному станові в Україні загалом).

Найважливішою підвалиною політичного устрою Війська Запорозького були два взаємопов'язані між собою політичні інститути: загальна козацька рада, яка діяла на засадах прямої демократії, а також виборний гетьман. Ці витворені на демократичних принципах інститути були наділені найвищою політико-правовою, судовою та адміністративною владою над козацьким населенням частини території України. З огляду на зазначене, Військо Запорозьке, яке об'єднувало представників козацького стану, фактично було козацькою становою республікою, або протодержавою. Для того, щоб стати «повноцінною» державою, йому бракувало суверенної організації влади, тобто реального верховенства влади — ефективного контролю у політико-правовій, соціально-економічній та іншій сферах суспільного буття над усіма соціальними станами, які мешкали на території воєводства із козацьким населенням. Йдеться насамперед про Київське і Брацлавське воєводства, де,

¹ Див., наприклад: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; *Його ж.* Витоки українського національного становлення. — К., 2010; *Його ж.* Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1619 рр.). — Біла Церква, 2010; *Його ж.* Хотинська війна 1621 року. — Біла Церква, 2012; *Його ж.* Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2012; *Його ж.* Полководець Петро Сагайдачний. — К., 2014.

крім козацьких, функціонували приватновласницькі владні структури, станові міщанські органи самоврядування, шляхетські політичні об'єднання, а також місцеві органи влади шляхетської держави.

Республікансько-демократичні засади козацького устрою яскраво проявилися в діяльності загальної козацької ради. Фактично вона була скликаним за певною процедурою зібранням повноправних козаків, організованим на засадах прямої демократії і звичаєвого права. Рада приймала владні рішення на основі одностайної згоди, якої досягали завдяки тому, що більшість нав'язувала волю меншості. Радні ухвали стосувалися найважливіших аспектів внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького. Ці ухвали мали статус своєрідних законів, обов'язкових до виконання в межах козацької спільноти. Вони також засвідчували офіційну позицію і зобов'язання запорозької влади у дипломатичній сфері. Ця «законотворчість» ради могла поставати як у формі усно вираженої колективної волі радного зібрання, так і в формі документального оформлення владного рішення, з підписами уповноважених осіб та проставленням запорозької військової печатки.

На загальних козацьких радах, крім іншого, формували різного рівня виконавчу, судову та військову владу Війська Запорозького. Приміром, обирали гетьмана, влада якого поширювалася на усіх козаків Війська Запорозького, в тому числі на тих, які мешкали на волості, тобто на заселених територіях України, насамперед у межах Київського та Брацлавського воеводств. На радних зібраннях обирали військових командирів і начальників, наприклад, полковників (очільників військових підрозділів, що налічували до кількох тисяч козаків), приймали рішення про участь у війні, затверджували плани конкретних бойових операцій, зачитували дипломатичну кореспонденцію, яка надходила від різних адресантів, приймали іноземних послів, формували склад козацьких посольств до польського короля та іноземних володарів, визначали і затверджували їм посольські інструкції, іноді ухвалювали і виконували судові вирoki тощо. На козацьких радах обирали також владний провід Запорозької Січі, в тому числі кошового отамана, який, з одного боку, мав владу над січовими козаками, а з іншого — підпорядковувався запорозькому гетьманові.

Як уже зазначено, діяльність загальних козацьких рад базувалася на прямій демократії козацького кола. Це означало, що кожен повноправний козак мав можливість безпосередньо впливати на формування внутрішньої і зовнішньої політики Війська Запорозького. В умовах козацького способу життя, пов'язаного з постійною потребою мобізувати соціум Війська Запорозького на вирішення нагальних військових завдань, а також адекватного реагування на виклики корпоративним інтересам запорозької спільноти в політичній, соціальній та економічній сферах, загальна рада була тим інструментом станового народовладдя, рішення якого без зайвих зволікань поставали за результатами прямого волевиявлення. Таке визначення

реальних настроїв та орієнтацій політичної свідомості козаків надавало радним ухвалам найвищої легітимності і морального авторитету.

Пряма демократія загальної козацької ради мала і слабкі сторони. Приміром, багатотисячна юрба аж ніяк не могла фахово вести переговори або напрацьовувати текст документів. Щоправда, для цього було знайдено прийнятний механізм попередньої підготовки питань порядку денного: на загальній козацькій раді формували групу компетентних і авторитетних запорожців, насамперед із числа старшини, які виконували відповідну підготовчу роботу та представляли її результати на розгляд загальної ради. Однак не всі проблеми прямої демократії козацького кола можна було легко вирішити. Йдеться, зокрема, про те, що великі маси запорожців, які збиралися на раді, не були застраховані від психології юрби. Тож вони не завжди дослухалася до раціональних аргументів і легко піддавалася навіюванню та охлократичним настроям. «Голос народу», не залежно від того, був він виважений, чи імпульсивний та емоційний, не надто подобався тим старшинам, які дбали насамперед про свої інтереси, бо побоювалися втратити на раді владу або й життя. До складнощів козацької демократії можемо віднести і те, що козаки не завжди могли оперативної і без проблем зібратися на раду. Якщо це легко вдавалося зробити у вже мобілізованому війську, то терміново скликати раду було проблематично, якщо козакам доводилося залишати справи у своїх господарствах і діставатися до місця збору з віддалених місцевостей на волості.

Пошуки оптимальної моделі козацької демократії спричинили те, що в першій половині XVII ст., приміром, на початку 1630-х років, стали відбуватися умовно загальні ради. Участь в цих зібраннях брали не всі повноправні члени запорозького товариства, а лише виборні від громад «городових» козаків за певною квотою (по п'ять делегатів від поселення). Про достеменні причини дрейфу в цей час козацького устрою від прямої демократії до станового «парламентаризму» невідомо. Більше відомостей про це збереглося в джерелах ранішого часу. Йдеться про скликання гетьманом Петром Сагайдачним козацької ради в Києві наприкінці липня 1619 р. Це було зібрання лише від імені «старовинних» козаків (досвідчених воїнів-професіоналів, ветеранів, які поставали хранителями запорозьких звичаїв, соціальних і політичних цінностей), чисельність яких в той час становила не більше десятка тисяч осіб. Із різних місцевостей до Києва прибули виборні делегати від козацьких товариств — усього зібралось 250 старшин та близько 700 рядових козаків. Серед ухвал цієї ради були і рішення про вигнання із Війська Запорозького тисяч «нових» козаків — покозачених селян і міщан, а також відмова від загальних козацьких рад, замість яких мали утвердитися радні зібрання за участю виборних представників, делегованих козацькими громадами міст і містечок. Це була спроба П. Сагайдачного та його близького оточення за рахунок «нових» козаків домовитися з польським політичним режимом про привілеї для «старовинних» козаків,

яких вони хотіли влаштувати на постійну військову службу королю і Речі Посполитій. Оскільки шляхетська держава не збиралася йти на поступки козакам і підтягувати їх у становому відношенні до шляхти, то з цього реформаторства П. Сагайдачного нічого не вийшло. До того ж, спроба гетьмана здійснити на практиці станову чистку козацтва спричинила втрату ним гетьманської булави. За озвученими на київській козацькій раді в липні 1619 р. намірами йти шляхом засвоєння принципів представницької демократії і запровадити козацький «парламентаризм», вочевидь, простежується бажання запорозької старшини позбутися радикалізму під час радних зібрань та дістати зручні для себе важелі впливу на запорозький загал.

Що ж до інституту загальної козацької ради як такої, то її ухвали поставали як певним чином публічно оформлена колективна воля безпосередніх учасників так званого козацького кола (назва останнього походить від способу організації радного засідання: козаки утворювали коло, в центрі якого перебував гетьман зі своїми помічниками, який головував на раді). Оскільки рада збиралася епізодично, то не могла оперативно реагувати на всі випадки, які потребували владного втручання. Для втілення в життя її «законотворчості», тобто для забезпечення виконання радних рішень, Військо Запорозьке потребувало виконавчо-розпорядчого органу влади найвищого рівня, який би діяв на постійній основі. Цей владний орган втілювався в політичному інституті гетьманства, власне в гетьманському уряді.

Запорозького гетьмана обирали на загальних козацьких радах. Відомості про це збереглися в різних джерелах, зокрема, в праці французького інженера Гійома Левассера де Боплана. У 1630-х роках він перебував в Україні (служив польському королю) і дістав можливість ознайомитися зі звичаями запорожців. Згідно з даними цього автора, обрання запорозького гетьмана (le General) відбувалося на раді за процедурою прямої демократії: «коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за братів (так вони називають між собою один одного)»².

Отже, Г. Боплан звернув увагу на те, що кандидатів на гетьманський пост пропонували найавторитетніші запорожці, а саме — полковники і

² Боплан Г.Л. де. Опис України. — К., 1990. — С. 69.

«старі козаки». Із запропонованих кандидатів перемагав той, хто діставав підтримку більшості. Причому, козак, якого проголосили гетьманом, не мав права відмовитися від виявленої йому честі, бо це означало зневагу до радного волевиявлення, за що карали смертю. Йому залишалося лише подякувати козакам-виборцям, а також вдатися до церемоніального самоприниження, удавши з себе недостойного гетьманської булави. Той, кого обирали гетьманом, у такий спосіб засвідчував шану запорозькому товариству, волі якого він безумовно мав коритися і гідно служити козацьким інтересам.

Примітно, що цей політичний ритуал зберігся і розвинувся в політичній практиці українського козацтва у XVIII ст. Йдеться про обрання на Запорозькій Січі старшин: претенденти на старшинські уряди, які усвідомлювали неможливість уникнути запропонованого їм громадянського служіння козацькому товариству, задля годиться відмовлялися від старшинства. Тим часом козаки вручали їм ті чи ті символи влади і, щоб нагадати новообраним старшинам про верховенство волі громади, бруднили їм голови землею (претендента на старшинський уряд, «взяв по два человека, его за руки, а прочие сзади в спину и в шею толкавши, из куреня его выталкивали и с тою процессиею через всю площадь до сборища их доваживали, ругая и говоря ему в след: “Иди, скурвый сын: нам тебе треба; ты наш батько; будь нам паном!” Приведши ж в круг, буде и всем там угоден, то вручали ему ту вещь, в какой чин он потребен, например, в кошевые палицу; но он, по козацкому их обыкновению, принимать не должен до двух разов, а в третий, препоручая ту вещь, говорят ему, чтоб он был им неотменно старшиною, и при том приказывают довыбшу в литавры бить честь. Тот же, хотя б и не хотел, принужден принять и кланяться им, за что вторично литавренным же боем отдавалась честь ему; и мажут тогда старшины и козаки ему голову землею, не взирая, хотя б и грязь на то время случилась; что равно и прочим старшинам, при постановлении их, ту же честь воздавали»³).

Запорозький гетьман домагався виконання своїх наказів і розпоряджень, спираючись, з одного боку, на моральний авторитет козацької влади, традицію поважати волю громади і звичаєве право, а з іншого — на апарат примусу. Отже, саме гетьман, найвищий запорозький урядник, забезпечував виконання радних ухвал на практиці. Водночас його компетенція була широкою. Він міг приймати самостійні владні рішення, зокрема, у військовій і судовій сферах (фактично був верховним суддею і міг засуджувати козаків до страти). Гетьман політично представляв вищу владу Війська Запорозького в сфері внутрішньої і зовнішньої політики. Від свого імені, а також від імені усієї запорозької лицарської корпорації він видавав певні публічно-правові акти запорозької влади (листи, універсали), засвідчував укладені Військом

³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 723.

Запорозьким угоди і договори. Аби домогтися вирішення тих чи тих питань, гетьман надсилав накази та інші письмові звернення до різних адресатів.

Військо Запорозьке, як становий політичний інститут козацтва, мало виразний військовий профіль, що впливає навіть із назви цього політичного інституту. Не дивно, що запорозький гетьман початково був для козаків насамперед полководцем, власне головнокомандувачем їхнього війська. Під час воєнних дій у Війську Запорозькому його повноваження в цій сфері частково міг виконувати наказний гетьман, тимчасовий очільник козацьких підрозділів. Запорозький головнокомандувач, гетьман, приймав рішення самостійно. Водночас у важливих справах він спирався на думку дорадників. Задля цього скликав військові наради за участю чільних військових командирів — полковників, іноді також сотників. У деяких випадках відповідні рішення ухвалювали в дійочому війську на загальних військових радах.

Ефективно командувати і управляти військом гетьману допомагав створений при ньому командно-управлінський орган, своєрідний генеральний штаб. До його складу входили представники вищих запорозьких військових воєначальників — так званої старшини (в історіографії її іменують генеральною). Примітно, що командно-управлінський орган, який функціонував при гетьмані, не обмежував свою діяльність плануванням та проведенням бойових операцій. Справді, в першій половині XVII ст. Військо Запорозьке продовжувало стояти на військових рейках. Однак воно не було винятково мілітарною структурою, адже мало, як уже зазначено, профіль станового політичного і соціального інституту. Потреба регулювати відносини у цих сферах зумовила те, що вже згаданий генеральний штаб при гетьмані паралельно виконував функції гетьманського уряду.

Якою була структура гетьманського штабу-уряду? У тогочасних джерелах, зокрема, в творі польської літератури мемуарного жанру 1640-х років, автором якого був Яків Собеський, щодо цього читаємо: «Верховна влада над військом належить гетьману, який носить палицю як символ своєї гідності; обирається він не голосуванням, а загальними вигуками та підкиданням шапок; йому належить право життя та смерті кожного козака, поки він зберігає владу. Наступну сходинку у військовій ієрархії посідають чотири осавули і намісник гетьмана, наказний гетьман. Потім ідуть обозні, які завідують артилерією, і начальники загонів, сотники та генеральний писар, який веде рахунок прибуткам і видаткам, складає листи до короля і до найзначніших панів, для чого радиться з ченцями грецької віри. У Трахтемирові... зберігаються у віданні гетьмана та осавулів козацькі привілеї, гармати, різні трофеї, здобуті в турків, військові речі та знамена, які милостиво присилають їм польські королі на знак верховної влади над козаками в тому разі, коли вони беруть участь у воєнних діях Речі Посполитої»⁴.

⁴ История Хотинского похода Якова Собесского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 91.

Як впливає з наведеного вище тексту, процедура обрання гетьмана на загальній козацькій раді супроводжувалася прямим волевиявленням запорожців, формою якого було подання голосу виборцями вигуками та підкиданням шапок. Новообраному гетьманові вручали клейнод, тобто відзнаку, що уособлювала його законну владу, — особливу палицю (в інших джерелах символом гетьманської влади постає булава). Для підтримання дисципліни у війську та покарання винних у злочинах гетьман міг вдаватися навіть до винесення смертних вироків.

За твердженням Я. Собеського, найближче до гетьмана на ієрархічному щаблі влади у Війську Запорозькому стояли запорозькі старшини, яких називали осавулами (чотири особи), а також наказний гетьман. Перебуваючи при гетьмані, осавули допомагали йому налагоджувати управління військом і взаємодію між військовими підрозділами, організовували військові огляди. Утім, службова компетенція осавулів не вичерпувалися вже зазначеними функціями штабних офіцерів при головнокомандувачу козацького війська. Адже вони мали додаткові повноваження, які підносили їх до рівня чільних урядників гетьманського уряду.

Осаули разом із гетьманом відповідали за збереження, підтримання в належному стані і використання за призначенням найважливіших військових клейнодів — монарших грамот із наданими козакам Війська Запорозького привілеями, бойових корогів, артилерії, а також військових трофеїв. Під орудою гетьмана вони виконували значущі публічні функції під час проведення козацьких рад: «У всіх важливих воєнних справах гетьман скликає всю громаду і говорить до неї залежно від обставин. В цей час гетьман скромно і поштиво кланяється громаді, займає своє місце під розгорнутим королівським прапором і залишається з непокритою головою; всі сідають, а гетьман зі своїми чотирьома осавулами, стоячи, викладає сутність справи перед зібранням. Тут він проголошує звинувачення в провинях, якщо такі трапляються»⁵.

Отже, під час засідань загальної козацької ради осавули разом із гетьманом, головою радного зібрання, репрезентували вищу владу у Війську Запорозькому. Саме вони організовували процес обговорення радою певних питань. Із джерел відомо, що осавули відповідали за прибуття на раду козаків, які перебували у війському таборі, а на радному зібранні виконували роль глашатаїв⁶. Порядкуючи на раді разом із гетьманом (останній, окрім іншого, в цей час мав право відправляти гетьманське судочинство), вони фактично поставали як урядники вищого ешелону влади Війська Запорозького. У важливих документах, таких, приміром, як польсько-запорозькі

⁵ Там же.

⁶ Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 104, 105, 108.

угоди, після гетьмана підпис ставив осавул⁷. Зазначимо, що повідомлення Я. Собеського про чисельність генеральних осавулів — чотири особи — на практиці не завжди узгоджувалося з фактичним станом речей — цей уряд могла виконувати менша кількість осіб. Що ж до згаданого польським мемуаристом наказного гетьмана, владний статус якого прирівняно за значущістю до уряду осавула, то це не був постійний уряд. Насправді наказний гетьман з'являвся у Війську Запорозькому у той час, коли цього потребувала військова обстановка.

Як впливає з твору Я. Собеского, після гетьмана та осавулів рангом нижче стояв уряд обозного, у віданні якого перебувала загальновійськова артилерія. Цей уряд могло посідати кілька осіб одночасно. Є підстави для висновку, що питаннями матеріально-технічного забезпечення артилерії опікувався також гетьман. Що ж до обозних, то до їхніх службових обов'язків входило розгортати військовий табір у польових умовах і забезпечувати його всім необхідним. Якщо не брати до уваги полковників та сотників, тобто командирів військових підрозділів, владний статус яких у війську для Я. Собеського був якщо не рівний, то дещо нижчий порівняно з обозними, з твору цього автора впливає, що десь внизу піраміди гетьманського уряду перебував військовий (генеральний) писар. Цей урядник, незалежно від того, яке місце йому відвів Я. Собеський в структурі вищої запорозької влади, на практиці був доволі впливовий у Війську Запорозькому. Писар керував військовою канцелярією і, вочевидь, справляв вплив якщо не на формування певних політичних позицій Війська Запорозького (їх визначала насамперед загальна козацька рада), то, принаймні, мав можливість за своїм розумінням розставити у цій сфері акценти. Адже він, зокрема, писав листи до польського короля і впливових адресатів із середовища нобілітету Речі Посполитої, а також провадив політичні консультації з певних питань із представниками православного духовенства. Крім цього, писар контролював фінанси Війська Запорозького. Він мав також причетність до складення військово-облікових документів — реєстрів.

Упродовж першої половини XVII ст. в гетьманському уряді були не лише гетьман, генеральні осавули, обозні та писар, а й інші урядники. Крім гетьмана, судочинство за звичаєвим правом та військовими правилами здійснював також військовий суддя. Гетьман спирався у своїй діяльності на хорунжого, який служив при головній військовій корогві, а також на бунчужного — обов'язком останнього було служити при гетьманському бунчуку (палиця із прикріпленим на кінці кінським хвостом; бунчук символічно означував владу гетьмана, вказував на його присутність і конкретне місце перебування у війську, можливо, цей клейнод слугував для віддання певних

⁷ Запорозжці до королівських комісарів, 17.X.1619 // Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popirsiem / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1861. — S. 338.

команд під час бою). Для оперативного розгляду поточних справ та прийняття владних рішень гетьман скликав вузьку раду. Залежно від ситуації до цього дорадчого органу вводили різних старшин, зокрема, писаря. На таких радах могли розглядати, приміром, суперечки між козаками у сфері поземельних відносин. Для розгляду певних поточних справ гетьман скликав ради, учасниками яких були порівняно невелика кількість старшин і козаків, які перебували при гетьмані. Однак локальні зібрання при гетьмані не могли ухвалювати рішення, що торкалися корінних інтересів запорозької спільноти, оскільки це було компетенцією загальних козацьких рад.

Владі запорозького гетьмана підпорядковувалася Запорозька Січ, яка була своєрідною малою козацькою республікою у межах великої станової козацької республіки — Війська Запорозького. Представники українського козацтва, які збиралися на Запорожжі (частина з них мешкала у пониззі Дніпра і взимку), були типовою козацькою спільнотою, організованою на республікансько-демократичних засадах. Тобто на Запорожжі діяли ради, на яких панувала пряма демократія козацького кола, а також система виконавчої влади. Як уже зазначено, останню очолював кошовий отаман, який, крім іншого, займався налагодженням життєзабезпечення козацького військового контингенту на Запорозькій Січі, регулював господарські відносини на Запорожжі, відав бойовими козацькими човнами. Кошові отамани в листуванні із запорозькими гетьманами етикетно наголошували на своїй підлеглихості останнім (називали себе гетьманськими «слугами і підніжками»). Утім, це не усувало конфліктів між ними та гетьманською владою, які іноді завершувалися кровопролиттям.

Оскільки Військо Запорозьке було не лише певним структурованим військовим контингентом, військом, а й формою територіальної організації козацького населення, то у його структурі, крім найвищих, або центральних політичних органів влади — загальної козацької ради та гетьманського уряду, були також місцеві політико-адміністративні органи влади козацької станової республіки. Йдеться про функціонування в низці розташованих на волості міст і містечок виборних козацьких адміністрацій. Зазвичай вони склалися із двох головних урядників: отамана і писаря, а в деяких випадках — також і полковника. Ці урядники, які діяли на постійній основі, мали судово-адміністративну владу над членами місцевих козацьких товариств, тобто станово-територіальних громад. Утім, на практиці козацькі урядники (головним серед них був отаман) нерідко поширювали свою владу на представників інших соціальних станів, вступаючи через це у конфлікт із традиційними урядами шляхетської держави на місцях, зокрема, старостинським. Цей конфлікт підживлювало і те, що багато селян, які прагнули позбутися утисків з боку шляхтичів або магнатів, намагалися набути козацького статусу, а відтак записувалися до Війська Запорозького.

Після того, як згідно з польсько-запорозькою Куруківською угодою 1625 р. в Україні відновили реєстрове козацтво (ліквідоване польською

владою наприкінці XVI ст.), а також сформували 6 територіальних («городових») полків реєстровців, ці територіальні військово-адміністративні структури дістали політичне визнання з боку офіційної Варшави. Наголошено, що навіть із реалізацією цієї «реєстрової» реформи Військо Запорозьке, за великим рахунком, принаймні, до кінця 1620-х років, не втратило своєї цілісності як політичний, військовий та соціальний організм. Адже у цей посткуруківський проміжок часу нереєстрові і реєстрові козаки збиралися на спільні загальні ради і мали одного гетьмана. Фактичний поділ влади у Війську Запорозькому за ознакою «нереєстрова — реєстрова» відбувся і у 1630-х роках. Відтак владний провід нереєстрових козаків зосередився на Запорозькій Січі, а реєстрова старшина розмістилася в полкових містах: Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Переяславі, Черкасах, Чигирині. Реальне вирізнення «запорозького» та «городового» центрів влади супроводжувалося боротьбою між цими старшинськими угрупованнями за відновлення єдиної владної вертикалі Війська Запорозького. Утім, козацькі повстання в Україні 1630-х років підтвердили, що запорозькі козаки, незалежно від того, перебували вони на військовій службі польській шляхетській державі (реєстровці), чи вели традиційний козацький спосіб життя на засадах самоорганізації і самовладності, в соціальному і політико-інституційному плані самоусвідомлювали належність до Війська Запорозького, а також сповідували цінності і установки, властиві для традиційної політичної культури українського козацтва.

Економічна основа

Запорозькі козаки, основним фахом яких були так звані лицарські заняття, пов'язані з воєнною службою і війною, потребували певних матеріальних засобів, аби прогодувати себе і свої родини. Їм потрібні були кошти на індивідуальне озброєння, військову амуніцію, коней, на утримання в боездатному стані артилерії Війська Запорозького, на спорудження бойових човнів тощо. Чим заробляли на прожиття козаки? Як економічно функціонувало Військо Запорозьке? За рахунок яких матеріальних ресурсів і коштів запорожцям вдалося побудувати збройні сили, що стояли врівень із найпотужнішими і найбоездатнішими арміями тогочасної Європи?

Стисло відповідаючи на ці запитання, насамперед звернемо увагу на вельми прибуткову сферу тогочасної економіки, що стала «повитухою» українського козацтва, — так звані ухадницькі промисли. Йдеться про використання економічно активним населенням природних угідь, водойм і степів, які фактично перебували поза межами впливу владних структур і представників панівних соціальних верств Речі Посполитої (зокрема, в зоні Подніпров'я). На цих просторах із розмаїтою і багатою фауною промисловики, так звані ухадники, полювали на диких тварин, в тому числі задля заготівлі шкур і хутра. В подальшому ця продукція промислів потрапляла до

майстерень ремісників різних спеціальностей і перетворювалася на одяг, взуття та інші вироби. На річках і озерах уходники ловили рибу, зокрема, цінних порід. Вони піддавали її певній промисловій переробці (засолювали, в'ялили), а по завершенні промислового сезону — продавали. У багатих медоносними рослинами степах промисловики влаштовували пасіки. Прибутковість цієї справи зумовлювало те, що в ті часи мед мав сталий попит серед населення як продукт харчування, а також слугував сировиною для виготовлення спиртних напоїв. Сталий попит мав і віск, з якого виготовляли свічки. Певну частку в господарській діяльності уходників посідало землеробство.

Представники українського козацтва, які підлягали владі Війська Запорозького, активно займалися уходницькими промислами в південних українських степах, насамперед по берегах річок басейну Дніпра. Сучасники, для яких діяльність промисловиків асоціювалася з такими природно-географічними об'єктами, як річки, називати цих козаків «річковими». В першій половині XVII ст. представники зазначеної соціальної групи козацтва мешкали в уходах чималими самоорганізованими ватагами. Цих козаків періодично відвідували посланці гетьманської влади, які збирали з них на користь Війська Запорозького своєрідний податок продовольством та іншими продуктами промислів. Річкові козаки мусили виконувати підводну повинність. Тож на вимогу запорозької влади надавали транспортні засоби — вози із кінями, а також човни. Примітно, що запорозькі гетьмани регулювали заняття уходницькими промислами на підвладних їм територіях (на так званих Вольностях). Нормотворчіть гетьманської влади у цій сфері могла охоплювати господарські відносини між представниками різних соціальних станів. Як впливає з джерел, запорозькі гетьмани, траплялося, видавали низку підтверджувальних універсалів деяким православним монастирям на право використання уходів. Крім іншого, у цих документах встановлювали заборону козакам чинити економічні збитки монастирським уходам⁸.

Запорозькі збирачі поборів регулярно приходили на селятряні майдани, промислові заклади з виготовлення селітри (солі нітрату амонію). Вони брали в господарів майданів частину готової продукції, з якої виготовляли порох для вогнепальної зброї. Іноді запорозьці самочинно реквізували всю селітру, яку знаходили на майданах. Приміром, 1623 р. вони забрали стільки селітри на майданах, влаштованих на землях поблизу Корсуня, Лубнів, Богуслава та Переяслава, що виготовили з неї сотні бочок пороху — цього

⁸ Військовий лист (універсал) Г. Крутневича ченцям Київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V (1.VI) 1603 // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. — Інв. № АЛ-638. — Арк. 1-1 зв. Див. публікацію цього документа, здійснену О. Лазаревським: Киевская старина. — К., 1898 — Т. 60. — Январь-март. Документы, известия и заметки. — С. 2-3.

було достатньо для участі козацького війська у великій військовій кампанії⁹. Збирачі поборів на користь Війська Запорозького не оминали своєю увагою і рудні, промислові заклади з виготовлення заліза, яке запорожцям було потрібне, зокрема, для ремонту гармат.

Козацький статус, крім іншого, давав запорожцям достатню фактичну свободу в економічній сфері. Вони уникали не лише важких повинностей та поборів, покладених на селянство, так зване тягле населення, а й податків, які періодично стягували з шляхти. Підприємливі запорожці, котрим вдавалося накопичити достатньо коштів, заводили чималі господарства хуторського типу з орними землями, сіножатями, пасіками, ставами, млинами. Іноді вони купували значні земельні масиви на правах спадкової власності і діставали право на повинності «тяглих» людей, які там мешкали. Навіть не маючи твердих прав на землю і на певні види господарської діяльності, заможні козаки на заздирість місцевим шляхтичам успішно займалися рільництвом, розведенням худоби, бджолярством, розведенням риби тощо.

Заможні козаки-господарі покладалися не на свої руки, а використовували працю наймитів. Більше того, вони не цуралися праці полонених, фактично рабів. Примітним щодо цього є історія 20-річного перебування в Україні росіянина Петра Михайлова. Близько 1604 р. в Оскольському уїзді його захопили в полон татари. Невдовзі татарських бранців відбили запорожці. Відтак П. Михайлов, як своєрідний військовий трофей, перейшов від татар до козаків. Останні доправили його до Корсуня, де його господарем став козак Федір Волошенинок. Після десяти років рабської праці цей полонений разом із ще одним бранцем, Дідашком Федоровим — також вихідцем із московських земель, зважилися на втечу. Однак далеко вони не втекли, оскільки пильний Ф. Волошенинок схопив їх на березі Дніпра. Від цього часу умови перебування П. Михайлова в господарстві Ф. Волошенинка погіршилися — 5 років йому довелося носити залізні кайдани. Цей козак розкував свого невільника лише після того, як на початку 1619 р. з Московської держави повернувся з військом гетьман Петро Сагайдачний, і, на виконання умов польсько-московського Деулінського перемир'я, почали випускати полонених. Утім, навіть позбувшись кайданів, П. Михайлов не одразу повернувся додому. Ще 5 років він служив козаку Івашку Андрієву. Після цього новий господар П. Михайлова дав своєму наймитові «прохожий лист», і він нарешті опинився в Московській державі¹⁰.

⁹ Див. лист А. Мужилівського до К. Радзівілла від 24.VII (3.VIII) 1623 р. у: *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — Львів, 1993. — Т. ССХХV: Праці історично-філософської секції. — С. 336.

¹⁰ Зі свідчень П. Михайлова в Посольському приказі, 22.II (4.III). 1624 // Російський державний архів давніх актів (ділі — РДАДА). — Ф. 210. — Оп. 11: Белгородский стол. — Спр. 11. — Арк. 355, 356.

Запорожці, які заводили різногалузеві господарства, користувалися найманою працею і навіть експлуатували невольників, мали можливість придбати якнайкраще озброєння, військову амуніцію, дорогих коней для того, щоб служити козацьку службу у Війську Запорозькому. Однак це зовсім не означало, що всі запорожці були багатіями і рабовласниками. Насправді переважна більшість козаків Війська Запорозького, як із числа покозачених селян і міщан, так і представників «старовинних», не могли похвалитися ані великими статками, ані стабільними прибутками. Багатьом із них доводилося доволі сутужно в матеріальному плані, оскільки вони не мали домівок, зовсім не знаходили себе в цивільному житті, а поклалися винятково на «рицарські» заняття, козакування («домів не мають, копати не вміють, жебрати соромляться»)¹¹.

Отже, належність до Війська Запорозького давала можливість підприємливим особам розвивати хутірське господарство, тобто збагачуватися в «цивільній» сфері економіки зазвичай без позаекономічного примусу; учорашнім селянам та міщанам — уникати соціального гніту, економічного тиску і несвободи, в якій перебували в той час «тяглі люди»; особам, схильним до ризику, воєнних випробувань та авантур — шанс реалізувати себе як успішних воїнів; всім козакам разом — набути стан реальної свободи і відчуття того, що вони є самі ковалями свого щастя. Тим часом запорозькій владі, яка мала цих «підданих», для успішного урядування, а також для ефективного управління мобілізованим військом і пітримання його в боєздатному стані потрібні були чималі кошти та матеріальні ресурси. Як уже зазначено, доволі важливою підтримкою для владного проводу Війська Запорозького були натуральні побори і повинності, до яких змушували ухораників. Окрім цього, під час мобілізації військових сил гетьманський уряд не мав особливого клопоту із забезпеченням козаків індивідуальним озброєнням, порохом, свинцем і харчами. Адже кожен, хто на заклик запорозької влади йшов до війська, мусив подбати сам про себе.

Однак перелічені вище економічні можливості запорозької влади були обмежені і, до того ж, швидко вичерпувалися. Через це вона активно використовувала матеріальні ресурси волості. Йдеться, зокрема, про військові постой козацьких підрозділів (так звані лежі), про змушення цивільного населення до сплати різних натуральних і грошові поборів, а також до виконання певних повинностей («приставства», «стації»). В одних випадках козаки діставали право на військові постой, побори і повинності, заручившись згодою польської влади, яка в такий спосіб розраховувалася з ними за військові послуги, а в інших — щодо цього діяли самочинно. З-поміж іншого, козаки за рахунок волосного населення частково забезпечували себе зброєю, боєприпасами, музичними військовими інструментами, корогвами,

¹¹ Запорожці до королівських комісарів, 1622 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 3036. — S. 60.

транспортними засобами, кіньми, сідлами, одягом, продуктами харчування тощо. Серед повинностей, виконання яких вимагали запорозькі провідники від місцевих мешканців, були, зокрема, підводна повинність і ремонт мостів за маршрутом прямування війська в район бойових дій.

У другій половині XVII ст. козаки об'єднувалися у військо не лише задля того, щоб із певних політичних причин або заради служіння загальному добру реагувати на різні воєнні виклики та загрози і, відповідно, професійно вести з противником оборонні або наступальні бойові дії. Запорожців неабияк спонукало бути вояками і те, що для них, «рицарських людей», війна давала можливість заробити так званий козацький хліб. Під останнім у ті часи розуміли, зокрема, платні найманські послуги. Задля цього козаки Війська Запорозького уклали відповідні контракти з представниками зацікавлених сторін, приміром, польського короля чи іноземних монархів. Утім, запорозькі найманці служили не лише за наперед домовлену платню, а й не цуралися військової здобичі — грабунків цивільного населення та захоплення у противника різних трофеїв. У ті часи така поведінка вояків на війні була типовою. Приміром, західноєвропейські найманці ревно дотримувалися неписаного правила: «війна живиться війною»¹², що виправдовувало їхні грабунки.

Загалом військова служба за наймом траплялася козакам вряди-годи і не завжди охоплювала всіх охочих. Тож у пошуках засобів для існування запорожці на власний розсуд організовували здобичницькі походи. Особливо часто вони нападали з моря і суходолу на територію Османської імперії, на її флот, а також на васально залежні від турецького султана держави. Козаки на морі атакували купецькі кораблі з різним крамом, нападали на багаті турецькі міста на узбережжі Чорного моря. Їхньою здобиччю ставали дорогоцінності, гроші, зброя, коштовні товари. Вони захоплювали полонених, за яких правили викуп. Приміром, у травні 1634 р. запорожці захопили в місті Балчик (на північний схід від Варни) кілька сотень полонених і постановили упродовж трьох днів чекати сплати за них вельми великої суми викупу — 17 тисяч таларів¹³. Козаки перетворювали молодих бранців на своїх військово-слуг, зброєносців — так званих джур, пахолків. Їхній інтерес до «живого товару» певною мірою підживлювало і те, що іноді вони змушували полонених працювати у своїх господарствах.

Велика прибутковість військового здобичницького промислу вабила багатьох представників нобілітету в Україні, а також місцевих старост. Тож серед них було чимало тих, хто таємно надавав козакам матеріальну підтримку в підготовці здобичницьких експедицій (деякі з українських

¹² Roberts M. *Gustaus Adolphus and the Rise of Sweden*. — Oxford, 1973. — P. 122.

¹³ С. Отвіновський до С. Конєцьпольського, 4.VI.1634 // *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646* / Opracow. A. Biedrzycka. — Kraków, 2005. — S. 237.

шляхтичів приєднувалися до учасників походів), аби дістати за це частину здобутих трофеїв. Загалом козацьке військово-здобичництво набуло форми військового підприємництва. Особливо виразно це проявлялося в морських походах, підготовка яких потребувала великих витрат на спорудження бойових човнів і забезпечення усім необхідним їхніх екіпажів. Однак ці труднощі не зупиняли козаків, оскільки вони вбачали у морських походах шанс не лише відшкодувати всі витрати, а й швидко збагатися. З-поміж іншого, запорозька влада здобувала потрібні для підготовки морських експедицій матеріальні ресурси на волості. Приміром, населення українських міст виготовляло для потреб козацького флоту полотно для вітрил козацьких чайок, причому, працювало в борг. По завершенні морського походу козаки розраховувалися за цей товарний кредит зі здобутої здобичі. З метою організації морських походів козацькі урядники практикували позички значних сум грошей під певний процент у представників нобілітету та з тією умовою, що розраховуються з позичальниками з майбутньої військової здобичі¹⁴.

Військо

Станова козацька республіка, Військо Запорозьке, фактично мала військовий структурно-організаційний каркас із певним соціально-становим та економічним наповненням, а також політичною надбудовою. Що ж до війська запорозьких козаків як суто військового формування, то воно складалося із сухопутних сил і військового флоту. За системою комплектування підрозділів, їх матеріально-технічним забезпеченням, грошовим і речовим утриманням особового складу, а також за способом відбування козаками служби збройні сили Війська Запорозького не були регулярною армією. Утім, не були вони і ситуативно скликаним ополченням мирних мешканців. Насправді запорозьке військо являло собою укомплектоване на корпоративній основі військово-ієрархічне формування з числа визнаних козаками осіб, професійних вояків, яких приймали на службу як добровольців або мобілізували за наказом запорозької влади.

Козацьке військо підпорядковувалося головному (центральному) органу військового управління, функції якого виконував постійно діючий гетьманський уряд. Військове управління на місцях, яке постійно діяло, а також у територіальних козацьких громадах забезпечували командири територіальних військових підрозділів. На постійній основі функціонували також такі структурні формування козацької військової організації, як загальновійськова артилерія та залога Запорозької Січі. Ця залога, крім іншого, в міжсезоння охороняла і підтримувала в належному технічному стані козацькі

¹⁴ Сласький до С. Жолкевського, 26.VI.1620 // Biblioteka Rac. — Rkps. № 2. — S. 504; П. Пачинський до Т. Замойського, після 9.VIII.1619 // AGAD. — AZ. — Rkps. № 737. — S. 56.

бойові човни. Масштабні військові мобілізації відбувалися у Війську Запорозькому порівняно нечасто. Тим часом певна частина козаків постійно перебувала на своєрідних військових зборах (за винятком зими), або брала участь у військових діях. На землях Запорозжя козаки, особовий склад яких періодично змінювався за рахунок новоприбулих, у польових умовах проходили військовий вишкіл, займалися розвідкою, охороняли рубежі України та готувалися до бойових походів. Останні періодично організовували як на морі, так і на суходолі. Завдяки регулярному військовому вишколу козаків, набутті ними універсалізму як вояків, котрі вміло воювали в піхотних підрозділах, у кінноті, на морі, а також завдячуючи їхній частій участі в бойових зіткненнях, запорозькі збройні сили підтримували високий рівень боєздатності — насамперед у піхоті і на флоті.

Упродовж першої половини XVII ст. структура військових підрозділів і чисельність їх особового складу змінювалися залежно від конкретної воєнно-політичної ситуації, від наявності людських та матеріальних ресурсів, якими могла скористатися запорозька влада, а також залежно від бойових завдань, що їх належало виконати війську. Попри відсутність у цій сфері уніфікації, сталим було те, що в запорозьких сухопутних силах основним тактичним формуванням залишався полк, чисельність особового складу якого коливалася від кількох сотень до кількох тисяч вояків. Полк поділявся на сотні, в яких налічувалося близько сотні козаків, а сотні — на десятки (дев'ять рядових і один нижчий командир — десятник; козаки десятка могли підпорядковуватися також генеральним або полковим запорозьким старшинам). Якщо спробувати на основі джерел реконструювати структуру піхотних підрозділів козацького війська, то в узагальненому вигляді вона постане такою:

Організаційна структура запорозьких сухопутних сил (перша половина XVII ст.)

Гетьманське командування	Полкова ланка	Сотенна ланка
1	2	3
Гетьман	Полковник	Сотник 9 козаків десятка сотника
Наказний гетьман		Отаман 9 козаків десятка отамана
Військовий писар 9 козаків десятка писаря	Писар 9 козаків десятка писаря	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого

1	2	3
До 4 військових осавулів До 36 козаків десятків осавулів	Осавул 9 козаків десятка осавула	До 7 десятників
До 4 військових обозних До 36 козаків десятків обозних	2 обозних 18 козаків десятків обозних	До 90 рядових
Військовий суддя 9 козаків десятка судді	Хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	
Військовий хорунжий 9 козаків десятка хорунжого	Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломий- ники, кобзарі)	
Військовий бунчужний 9 козаків десятка бунчужного		
Військова гармата (пушкарі, гарматна обслуга, візники)		
Військові музиканти (довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі)		

З наведеної таблиці випливає, що сухопутні сили Війська Запорозького очолював гетьман (йому підпорядковувався також військовий флот). Гетьман міг мати заступника — наказного гетьмана. Запорозький головнокомандувач у своїй діяльності спирався на своєрідний генеральний штаб, до якого входили: військовий писар із підпорядкованими йому дев'ятьма козаками його десятка; чотири військових осавули, у віданні яких разом налічувалося до 36 козаків (один осавул мав 9 козаків свого десятка); чотири військових обозних — також до 36 козаків; військовий суддя, при якому було 9 козаків; військовий хорунжий із дев'ятьма козаками свого десятка; військовий бунчужний — до його десятка також входило 9 козаків; військова гармата із доволі численним особовим складом, що налічував сотні осіб — гармашами (пушкарями) і візниками (запорозька влада змушувала мешканців українських міст давати на утримання козацької артилерії порох, свинець, тяглових коней, упряж, корм, а також одяг і взуття для обслуги при гарматі¹⁵); військові музиканти різної спеціалізації — довбиші, сурмачі, трубачі, шоломийники, кобзарі.

¹⁵ Декларация запорозьких козаків, 20.X.1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Wyd. I.U. Niemcewicz. — Lwów, 1883. — Т. 6. — С. 198; П. Сагайдачний

Основним тактичним підрозділом козацького війська — полком — командував полковник. До штату штабних офіцерів, порученців та військових слуг на рівні полку належали: полковий писар, який мав у підпорядкуванні 9 козаків свого десятка; двоє полкових обозних, кожен із яких мав десяток з відповідною кількістю рядових; полковий хорунжий, при якому було 9 козаків його десятка; військові музиканти, які грали на таких самих музичних інструментах, що й музиканти при гетьмані. Щодо сотенного командування, то його очолював сотник, у десятку якого налічувалося 9 рядових козаків. Повноваження поручника при сотнику мав отаман, в його десятку також служили 9 козаків. У сотні був хорунжий із підпорядкованим йому десятком (9 рядових). Десятками в сотні командували сім нижчих командирів — десятників.

Практика участі козацького війська у бойових діях під час різних воєнних кампаній першої половини XVII ст. підтвердила загалом доволі високу надійність системи військового управління та організаційної структури військових підрозділів Війська Запорозького. Утім, боєздатність козацьких сил залежала не лише від раціонального військового устрою і від індивідуального військового вишколу вояків. Вона визначалася також фактором ефективного озброєння і передовою військовою стратегією і тактикою. Щодо озброєння, то запорожці зазвичай були добре забезпечені ручною вогнепальною зброєю, в тому числі мушкетами, які вирізнялися високими, як на той час, технічними характеристиками. Це зумовило поширення в козацькому війську тактики, що полягала у використанні кількох шеренг стрільців, що давало можливість вести безперервний вогонь.

Козацьке військо мало загальновійськове озброєння і спорядження (рішення про його використання приймав гетьман). Ідеться насамперед про польову артилерію. Вона, з одного боку, вирізнялася високою мобільністю, а з іншого — давала можливість вести потужний вогонь по противнику з коротких дистанцій. Крім гармат переважно невеликого калібру, козацькі полководці мали в своєму розпорядженні петарди — вибухові пристрої великої потужності, призначені для руйнування ворожих укріплень. Запорозьке командування могло використовувати мобільний загальновійськовий інженерний засіб оборонного призначення, яким був рухомий табір із вишикуваних у кілька рядів возів, з'єднаних між собою ланцюгами. Під захистом табору можна було здійснювати марш, маневрувати на полі бою, атакувати, а також оборонятися на місці в польових умовах. За потреби вози засипали землею й окопували, а також робили інші польові укріплення. Серед військових інженерних засобів, які мав можливість увести в дію запорозький головнокомандувач під час облоги фортець, були, зокрема,

до богуславського підстарости Вільяма, 2.П.1620 // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР). — Ф. 5. — Спр. 1848.І. — Арк. 27–28.

дерев'яні штурмові башти і так званий примет. Останній являв собою завали під ворожими укріпленнями із горючих матеріалів, які спалахували при підпалі закладеного в них пороху, утворюючи вогняний вал.

Під час наступальних дій запорозькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. Через це козаки практикували рейди рухливої козацької кінноти у глибокі тили противника, а також несподівано атакували його в темну пору доби (нічні атаки були важливим козирем козацької піхоти під час позиційних оборонних боїв). Запорожці уникали характерної для тогочасної тактики західноєвропейських армій затяжної багатомісячної облоги фортець — якщо укріплення противника не вдавалося здобути після порівняно нетривалих, однак максимально потужних штурмів, вони відступали і повторювали свої спроби в інших, неочікуваних для ворога місцях. Водночас козаки докладали зусиль, аби спустошити економічний потенціал противника й паралізувати його комунікації.

У першій половині XVII ст. військовий флот запорожців став грізним конкурентом для морських сил Османської імперії в басейні Чорного та Азовського морів. Козаки домоглися цього не в останню чергу завдяки тому, що навчилися будувати легкі і швидкісні бойові човни, виготовлені з вербового або липового дерева. Їх називали, зокрема, «чайками», «липами». Це були безпалубні гребно-вітрильні судна, що не мали кіля, із внутрішніми перегородками і банками для веслярів. Для підвищення їх плавучості на морі використовували спеціальний пояс із сухого очерету, припасований зовні бортів. Запорозькі судна вміщували 40–50 козаків, а найбільші з них — близько 70 вояків, добре озброєних вогнепальною зброєю. На деяких суднах встановлювали невеликі гармати. Козаки ходили у морські походи із Запорожжя флотиліями, що налічували від кількох десятків до кількох сотень човнів. Вони не лише успішно протистояли галерам, ударним бойовим суднам турецького флоту, а й нападали на міста і села Румелійського та Анатолійського узбережжя Османської імперії. Під час морських битв козаки намагалися скористатися фактором раптовості, маневрували, під час зближення з ворожими суднами інтенсивно застосовували вогнепальну зброю і йшли на абордаж. Фактор раптовості був для запорожців на передньому плані також у той час, коли їхні бойові човни прямували до прибережних турецьких поселень з метою їхнього захоплення.

Соціальний тип і політична культура запорозьких козаків

Українським козакам випало стати унікальним соціальним станом на теренах Речі Посполитої, який у межах метрополії спромігся витворити протодержавне утворення, стану республіку — Військо Запорозьке, а також зробив вагомий внесок у зародження українського націотворення раннього нового часу. Чому на шляху побудови української державності, а також у справі реального «запущення» процесів формування української

національної ідентичності саме козаки Війська Запорозького виконали визначну місію?

Стисло відповідаючи на це запитання, звернемо увагу, зокрема, на геополітичний та соціальний фактори, що покликали до життя запорозьке козацтво і в подальшому забезпечили йому в Україні політичну роль великої історичної значущості. Українські козаки, які спиралися на культурний, економічний і технологічний фундамент європейської цивілізації, в тому числі на досягнення у розробці вогнепальної зброї, дістали цивілізаційні переваги в боротьбі з кочовиками Криму, Північного Причорномор'я та Приазов'я за степові простори Східної Європи (так зване Дике Поле). Козацька спільнота виявилася цілком готовою до цієї боротьби. Вона витворила заснований на становій демократії зразок суспільного устрою з реальною свободою і рівними можливостями для самореалізації індивіда. Це мало неабияку притягальну силу для найактивніших, підприємливих і рішучих представників різних соціальних станів та груп, які вливалися в козацтво, надаючи йому додаткової соціальної енергії. Для утвердження козаків на історичній арені важливою була їх здатність сприймати новації, в тому числі прагматично засвоювати певні елементи культури Сходу. Все це дало можливість козакам закріпити за собою чималий пас південних українських степів, що стали їхніми Вольностями, тобто землями, завойованими за правом меча, на яких вони вільно облаштовували своє життя, в тому числі в економічному плані. Здобуття степових Вольностей відкрило запорожцям шлях до моря. Адже перебуваючи в Запорозькій Січі, своєму корпоративному осередку за порогами Дніпра, вони опанували суднобудування і мореплавання, неабияк розширивши для себе цивілізаційні горизонти. Відтак десятки тисяч козаків побачили світ, який незмірно розширив їхній світогляд, відкрив для них великі можливості і культурні дива, а також став нивою героїчних морських випробувань і пригод. Вже з цього погляду козаки стали новими людьми порівняно з представниками старих соціальних станів, мешканцями суходолу з патріархальним укладом життя.

Козаки, які контролювали територію Запорожжя, вважали «своєю землею» не лише Вольності, а й значну територію волості, насамперед прилеглу до Дніпра. Вони усвідомлювали себе органічною частиною руського — українського народу (представників останнього позначали етнонімом «руси-ни») і відчували особливий духовний зв'язок з місцевим українським населенням як із руською віросповідною спільнотою (до неї зараховували також білорусів). Запорожці виявляли солідарність з українцями-одновірцями і любов до рідної землі. Водночас козаки були далекі від ідей політико-правової рівності співвітчизників та гармонійного збалансування їхніх інтересів у політично організованому соціумі. Річ у тім, що багато хто в запорозькому середовищі, насамперед з-поміж «старовинних» козаків, вважали, що їхньому лицарському статусу шкодять попутники — селяни і представники міщанства, які прибилися до Війська Запорозького.

Запорозька влада не надто рахувалася із зовнішньополітичними інтересами польського уряду. Відтак вона здійснювала самостійний політичний курс на міжнародній арені у військово-політичній сфері, зокрема, зосереджувалася на боротьбі з так званими «ворогами Святого Хреста» (зазвичай цим висловом метафорично позначали насамперед турецьку загрозу для християнських країн Європи). Тож українські козаки регулярно відбивали вторгнення в Україну турків і татар, а самі нападали на Османську імперію і васально залежні від неї держави. Гетьманський уряд, що виступав від імені усіх запорожців, волів трактувати ці напади як неоціненну лицарську послугу християнській спільноті. Провідники Війська Запорозького демонстрували намір долучитися до загальноєвропейського антиосманського фронту. Яскравим підтвердженням цього стали відповідні переговори козацьких дипломатів 1618 р. з організаторами так званої Ліги християнської міліції. Перебуваючи на платформі боротьби з Османською імперією, запорожці воліли дійти порозуміння із перським шахом.

Примітно, що запорозька влада, яка публічно заявляла про боротьбу з «ворогами Святого Хреста», не цуралася контактів із представниками владної верхівки Кримського ханату, а також надавала збройну підтримку деяким учасникам кримських міжусобиць. 1624 р. представники Війська Запорозького уклали угоду про взаємний ненапад і військово-оборонний союз із кримським калгою (наступником ханського престолу) Шагін-Гіреєм. У цей час козаки активно підтримали політичного авантюриста Олександра Яхю, який з їхньою військовою допомогою мав намір посісти султанський престол.

Українські козаки не відгороджувалися непроникною стіною від польського політичного режиму. Більше того, вони публічно всіляко демонстрували, що вірно служать польському королю та Речі Посполитій. І справді, військовим силам запорожців випало зробити неоціненний внесок у захист країни від ворогів, як-от під час Хотинської війни 1621 р. Козаки нерідко допомагали польському урядові реалізовувати зовнішню політику воєнними методами. У деяких випадках (під час польсько-московських воєн першої половини XVII ст.) це супроводжувалося територіальним прирощенням Речі Посполитої, в тому числі розширенням ареалу українських земель. Утім, запорозько-польські відносини не були безхмарними, оскільки офіційна Варшава та представники шляхетства — панівного соціального стану — вбачали в козаках небезпечних бунтівників, які порушують ustalений в країні порядок, заснований на поневоленні, дискримінації, визиску і експлуатації «тяглого» населення. Через це в Україні періодично спалахували збройні козацькі повстання.

На окресленому вище в загальних рисах політичному тлі у запорозькому середовищі сформувалася активістська політична культура з особливою системою цінностей. Найважливішими морально значущими цінностями, зрощеними козацькою демократією, були верховенство колективної волі

(безумовна шана до ухвалених за певною демократичною процедурою радних рішень та всезагальний обов'язок усіх, хто належав до Війська Запорозького, коритися цим рішенням); рівність повноправних учасників козацької ради; свобода громадянського голосу; підпорядкованість меншості волі більшості; громадянська дисципліна; корпоративна солідарність; вільне обрання на виборні уряди та командні пости; чесне і гідне публічне служіння громаді виборних урядників і командирів.

Козаки вважали себе лицарями (так само титулувалися шляхтичі), тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали професійні заняття військовою справою, особливі станові права, свободи, а також громадянські цінності. Лицарська орієнтація політичної свідомості запорожців охоплювала такі найважливіші моральні чесноти, як відвага і бойова звитяга, вояцька честь, гідність, добра слава, дотримання публічно даного слова, жертвовність і самовідданість, вірність, патріотизм, спільне благо, захист Вітчизни та її цілісності, боротьба з «ворогами Святого Хреста», оборона православної віри і церкви, визволення з «бусурманської» неволі християнських бранців. Козаки-лицарі домагалися урівняння в політичних правах із шляхтою, у тому числі наполягали на допущенні їх до участі у виборах польського короля (польська влада, яка стояла на сторожі політичної монополії і виняткових привілеїв шляхетства, не пішла запорожцям на поступки).

Особливого ціннісного підтексту козаки надавали лицарській службі (воєнні послуги «роботодавцям» за платню, або з огляду на підданство монарху). Щодо цього у джерелах трапляється певний набір громадянських цінностей, які значною мірою перегукуються з розглянутими вище «лицарськими» чеснотами козаків, як-от: відвага, поштивість, вірність польському королю і Речі Посполитій, жертвний захист Вітчизни, її цілісність, вірність і чесна військова служба іноземним монархам. Для осіб, які вели козацький спосіб життя, морально значущим було здобувати військовим ремеслом («шаблею») матеріальні засоби для існування, що тлумачилися як «козацький хліб».

Система цінностей запорожців охоплювала поняття «козацьке товариство». Його зміст проектувався насамперед на етику і психологічну сферу. Воно означало не лише козацьке побратимство, пов'язане з міжособистісними відносинами названих братів: дружбою, духовною спорідненістю, взаєморозумінням, взаємодопомогою і підтримкою, а й із солідарністю і згуртованістю однодумців, соратників по зброї та боротьбі. Йшлося, власне, насамперед про священні узи братерства воїнів, які шанують Божі заповіді і неписаний закон хліба-солі, а отже перебувають в братерському єднанні, любові та злагоді, зберігають вірність християнській вірі, а також спільній справі (що її уособлюють, зокрема, заслужені кров'ю «золоті вольності»), один одному, козацьким звичаям і традиціям співжиття, заснованим на корпоративній солідарності.

У політичній, правовій та соціальній свідомості представників козацької спільноти високий моральний статус посідали цінності, що постають у

джерелах під термінами «права», «свободи» і «вольності» (зазвичай вони фігурували в одному мовному звороті («права, свободи і вольності»). В загальному плані ними окреслювали козацькі свободи у різних сферах життя запорожців. Це була свобода особистості, що поставала як соціально-політична і правова суверенність вільного козака; свобода совісті, яку розглядали як політичне право, що випливало з традиції і належності до віросповідного руського народу; рицарські права і свободи, котрі передбачали самовладність, уклад життя воїнів, право на становий козацький суд і на «козацький хліб»; право на своє майно, землеволодіння та вільне розпорядження козацькими маєтностями, майнові права козацьких вдів. Запорожці вбачали легітимність своїх корпоративних «прав, свобод і вольностей» у тому, що вони здобули їх на ниві чесного і самовідданого рицарського служіння загальному добру, а також дістали їх у спадок від «козацьких предків», тобто згідно з шанованим у ті часи так званим правом старовини.

Корпоративна система цінностей значною мірою слугувала для козацьких політиків інструментом політичної риторики під час спілкування з центральною польською владою незалежно від того, обстоювали вони «загальноруські» чи свої вузькостанові інтереси. До цих цінностей запорожці апелювали також у випадках, коли їм доводилося пояснювати причини своєї участі в заборонених урядом морських походах. Зокрема, про це довідуємося з листа гетьмана Дмитра Барабаша до Сигізмунда III від 31 травня 1617 р.: «Був такий замисел — рушити із Запорожжя і старатися, щоб ми [за] прикладом своїх предків та нашим давнім звичаєм, як-небудь із Божою помічю, із небезпекою [для] свого здоров'я, чинили замішання поміж поганами — зокрема, щоб завадити їм із такою великою силою спустошити землі В[ашої] К[оролівської] М[илості], частково для визволення з неволі християнського народу, до того ж, не маючи звідки взяти для свого пожитку»¹⁶.

З наведеного вище джерельного фрагмента випливає, що Д. Барабаш окреслив козацьке розуміння лицарського громадянського служіння загальному добру і розставив відповідні ціннісні пріоритети. Отже, попри те, що морський похід відбувся всупереч волі короля, запорозький гетьман обґрунтував право козаків на такі дії рівнянням на приклад своїх попередників на гетьманському посту, а також висновок його з історично набутої, а відтак морально вартісної практики боротьби з «поганами». Згідно із запевненням автора листа, здійснений напередодні морський похід, в якому козаки ризикували своїм здоров'ям і життям, мав на меті головну стратегічну мету: завдати противникові потужного удару, аби він не мав можливості напасти на Річ Посполиту. Ще одним гідним найвищого схвалення завданням козацької морської виправи, крім вагомого внеску в оборону країни, було визволення з «поганської» неволі християнських бранців. Насамкінець

¹⁶ Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V.1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. — Rkp. № 1031. — S. 176.

Д. Барабаш визнав, що козаків підштовхнула вийти в море матеріальна скрута, достойним способом подолати яку для козаків-лицарів було здобути зброєю так званий козацький хліб. Потрібно зазначити, що цінності громадянського звучання і пріоритети, на яких наголосив запорозький гетьман, не були лише пустими фразами, формальною даниною риторичному стилю, оскільки козаки на практиці доводили своєю кров'ю і великими жертвами, що вони такі є гідними захисниками Вітчизни, а також визволителями християнських полонених із тяжкого рабства.

Релігійний фактор

Є підстави для висновку, що козаків політично міцно єднала з українським населенням православна віра. Вони обстоювали «нашу старожитну віру», «вольності і свободи нашого руського народу», демонстрували безкомпромісність у справі захисту православних від утисків з боку католицько-уніатських клерикальних кіл і польської влади. Запорожці постійно адресували вимоги офіційній Варшаві щодо дотримання традиційних прав православних, навіть зверталися до неї з політичними ультиматумами. Не обмежуючись лише цією формою політичної боротьби, вони вдавалися до конкретних практичних дій. Прикладом цього може бути колективний вступ 1620 р. козаків Війська Запорозького до Київського Богоявленського церковного братства — всестанової церковно-релігійної організації. Долучення до неї запорожців дало потужний імпульс руху за конфесійну свободу православних. Значною мірою завдяки дієвій участі козаків у цьому русі 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан, попри заборони польської влади, відновив православну церковну ієрархію Київської митрополії. Запорозькі політики разом з іншими представниками православного табору розпочали тривалу боротьбу за визнання політичним центром Речі Посполитої акту відновлення ієрархії православної церкви. Наслідком цієї боротьби стали поступки православним, в тому числі щодо легалізації православної церковної ієрархії. Йдеться про прийняття на елекційному сеймі 1632 р. компромісного документу «Пункти для заспокоєння руського народу», що був підтверджений новообраним королем Владиславом Ваза на коронаційному сеймі 1633 р. і схвалений із певною ревізією вальним сеймом 1635 р. Примітно, що запорожці захищали православну віру не лише від утисків зовні, тобто від католицьких і уніатських кіл, яких підтримував польський уряд, а й із середини. Йдеться про те, що козаки іноді приміряли на себе роль своєрідних політичних наглядців за православним духовенством, в тому числі за церковними ієрархами, на предмет дотримання ними вірності своїй церкві.

Отже, конфесійні вимоги козаків до польської влади (до короля, а також до сейму) в кінцевому підсумку зробили свій внесок у покращення становища православної церкви в Речі Посполитій. У цій боротьбі владний

провід Війська Запорозького намагався об'єднатися з православною шляхтою, а також шукав підтримки у лідера протестантів Великого князівства Литовського, литовського польного гетьмана Криштофа Радзівілла. Водночас під гаслом захисту православ'я у запорозькому середовищі зростала ворожість до політичного режиму Речі Посполитої. Утверджувалося розуміння того, що через натиск «противників нашої віри» потрібно гуртувати лави учасників руху за конфесійну свободу православних, в тому числі мобілізувати запорожців на захист православної церкви. Промовистим підтвердженням цього є лист козака Івана Мітли до київського митрополита Іова Борецького від 22 квітня 1621 р. Його автор закликав свого адресата бути духовним проводирем для козаків, а також метафорично висловив своє бачення сил добра і зла, що змагаються в Україні: «А те все служить нам пересторогою — пам'ятати про їхню несамовитість і зневагу», — писав І. Мітла про антиправославні дії та позиції «противників нашої віри». І продовжував: «у своїх справах не зупинятися, а, мабуть, стати і дбати, один біля одного. І зволь, в[аша] м[илосте], наших товаришів пп. отаманів напучувати своїми повчаннями, щоб не були лінивими і завжди слухняними до ради в[ашої] м[илості] як свого пастиря... на те будете, в[аша] м[илість], нам давати благословення, щоб не дали чинити кривди, а стали при своїй правді і нічого не давали урвати від себе. А що ще нам дано, про що знаю — тепер нам добре відкритих двоє райських воріт: нам направо, до раю, а ляхам — наліво, до пекла»¹⁷.

Як можемо переконалися, І. Мітла вбачав своєрідний тектонічний розлам в Україні, з одного боку, між православною спільнотою, інтереси якої, її «правду» (моральні основи) покликані були пильно захищати козаки Війська Запорозького, а з іншого — між «ляхами» (насамперед представниками польських правлячих і клерикальних кіл). Останніх він сприймав як морально нищих «гонителів нашої віри», місце для яких у пеклі. Тим часом учасники руху за конфесійну свободу православних поставали для І. Мітли поборниками правди і справедливості, з якими Господь, адже їхня праведна боротьба за віру відкривала для них дорогу до раю. Зроблений релігійним маркером у такий спосіб поділ на грішників і праведників насправді відображав протестний, бунтівний потенціал, що перманентно накопичувався в політичній і релігійній свідомості, а також фіксувався в довготривалій історичній пам'яті запорожців, власне у їхньому «національному» почутті, тісно пов'язаному з українським (руським) народом.

Разом із конфесійною неприязню, що закипала в грудях запорожців до «ляхів» через їхню зневагу насамперед до духовних запитів і потреб українців, у козацькому середовищі увиразнювалися промосковські настрої, а також пунктирно з'явилася політична орієнтація на державу «одновірного»

¹⁷ Мітла до І. Борецького, 12 (22).IV.1621 // AGAD. — AR. — Dz. II. — Rkps. № 744. — S. 1–2.

царя. Зазначені процеси простежувалися ще до серії великих козацьких повстань першої половини XVII ст., які розпочалися в Україні від середини 1620-х років. Інформацію про це можемо почерпнути, приміром, зі свідчень росіянки Уляни Дундокової (походила з родини сина боярського). Ці свідчення вона дала представникам царської влади після того, як у грудні 1622 р. повернулася в Московську державу з України, де тривалий час перебувала в полоні у запорозького козака зі Ржищева Михайла Кудрі. Згідно з розповіддю У. Дундокової, у вересні 1622 р. вона побувала на богомиллі в Києві на свято Різдва Пресвятої Богородиці, де дізналася про релігійні безлади в місті: запорозькі козаки упіймали чотирьох ксьондзів, звинувативши їх у намірі запровадити «лядську віру» і «зламати» православні церкви. Двох затриманих козаки втопили, а ще двох відправили до запорозького гетьмана (Олифіра Голуба), який начебто звернувся до польського короля Сигізмунда III з погрозами — заявив, що запорожці «битимуться з королем до смерті», якщо продовжуватиметься наступ польської влади на православну церкву. Водночас гетьман надіслав на Запорожжя наказ, згідно з яким козакам належало прибувати до нього, щоб «битися з ляхами за віру», а також звернувся за допомогою до донських козаків. За іншими чутками, про які довідалася в Києві У. Дундокова, запорожці виходили з того, що в разі, якщо їм забракне сил, вони проситимуть військової допомоги в царя Михайла Федоровича і звернуться до нього з чолобитною про взяття їх на царську службу¹⁸.

Про ці події повідомляють також деякі інші джерела. Згідно з ними, на свято Пресвятої Богородиці (18 вересня 1622 р.) кияни і місцеві козаки рушили до Софійського собору, в якому уніати хотіли провести богослужіння. Там учасники ходи схопили чотирьох ченців-уніатів, ув'язнили їх спочатку в Києві, а потім у Трахтемирівському монастирі. Снували чутки, що всіх затриманих втопили у Дніпрі. Утім, козаки таки випустили на волю трахтемирівських бранців, бо за них заступився київський православний митрополит І. Борецький. Щодо згаданого вище політичного напруження у Війську Запорозькому, то воно справді було. Є джерельна інформація про бунтівні настрої на козацькій раді, яка відбулася восени 1622 р. (на ній начебто зібралося аж 60 тисяч запорожців), і про відправлення з неї посланців до донських козаків із проханням про допомогу¹⁹. Як можемо переконатися, ці дані дещо різняться з версією У. Дундокової про події в Україні. Загалом у тогочасних російських джерелах простежується тенденція до вип'ячування запорозько-польського антагонізму на релігійному ґрунті, а

¹⁸ Зі свідчень У. Дундокової О. Дамарукову, І. Бобрищеву-Пушкіну і С. Нефедєєву, 4. (14.XII) 1622 // РДАДА. — Ф. 210. — Оп. 13: Приказной стол. — Спр. 3. — Арк. 133, 134.

¹⁹ М. Броневський до К. Радзівілла, 18.XI.1622 // AGAD. — AR. — Dz. V. — Rkps. № 1419. — S. 320.

також прагнення козаків піти на службу до московського царя. Утім, цієї інформації доволі багато в різних документах, тож її не можна ігнорувати. В будь-якому разі вона підтверджує наявність відповідних настроїв в козацькому середовищі.

Те, що запорожці були героїчними захисниками рідної землі, рішучими оборонцями православної церкви і надією для християнських бранців, які знемагали в полоні у «поган», не могло не відобразитися в тогочасній «вченій» культурі Речі Посполитої, у тому числі українській. Зокрема, цю тему осмислювали І. Борецький та інші православні автори, які прославляли бойову звитягу козаків і наголошували на їх особливій місії в тогочасному світі — вони були для них «ніби якісь блискавки і громи на морі і на землі», грізним знаряддям Божої кари для «невірних». Православні інтелектуали доводили, що запорожці є ідеальними християнськими воїнами. Адже вони протистоять турецько-татарській загрозі, визволяють із неволі бранців-християн і дають на церкву щедрі пожертви. З погляду схильних до риторичного стилю авторів, люди з такими високими чеснотами мусили мати поштивне історичне походження. Тож про запорожців писали, що, мовляв, вони можуть пишатися своїм давнім походженням від часів Київської Русі²⁰. Зображаючи запорозьких козаків визначними лицарями сучасності, православні автори творили збірний образ національного героя, яким могли пишатися українці.

Таким чином, до середини XVII ст. українські козаки утвердили на політичній карті Європи засновану на демократичних засадах, політично добре організовану стану республіку військового профілю — Військо Запорозьке. Ця республіка, або протодержава, мала територію на півдні України — так звані Вольності, опановані козаками силою зброї і певною мірою освоєні економічно. Владні впливи Війська Запорозького охоплювали також частину заселеної території Речі Посполитої, переважно у Київському, а також у Брацлавському воєводствах, що, крім іншого, створило конкуренцію польській державній владі на місцях. Спираючись на свої структури виборної влади, в тому числі територіальні, запорожці побудували сильні для свого часу збройні сили, що довели високу ефективність на полях битв у Європі і в Азії, як на суходолі, так і на морі. Маючи політичну культуру активістського типу, козаки намагалися посісти свою легальну нішу у Речі Посполитій, державі шляхетського парламентаризму та політичної монополії шляхти. Водночас вони вибудовували дипломатичні відносини з різними володарями, насамперед європейськими.

Запорозькі козаки, які впевнено осіддали степових коней і підняли вітрила на бойових морських човнах, стали новим для тогочасного суспільства станом, політичний і соціальний устрій якого, а також спосіб життя його

²⁰ Borecki J, in: *Protectacja i pobożna justifikacja*. 28.IV (8.V) 1621 // *Статті по славноведению*. — СПб., 1910. — Вып. 3. — Приложение. — С. 148–150.

членів забезпечували людині свободу і реальну можливість домогтися успіху. Усе це як магніт притягувало в козацьке середовище вихідців із різних соціальних верств, де вони перероджувалися в новий соціальний стан. Адже новоприбулі набували не лише права та соціально-економічні привілеї цього стану, в тому числі можливість жити і працювати без пана, а й засвоювали козацькі цінності, дух свободи і вольниці. В кінцевому підсумку ці нові для свого часу люди, запорозькі козаки, істотно вплинули на політичні орієнтації, світогляд і ментальність українців-сучасників, на закладення в характер етносу вольового стрижня, іншими словами — на зародження процесу націотворення в Україні ранньомодерного часу.

Звісно, що запорожці не були «простаками», як про них висловлювалися деякі сучасники, засліплені пихою й просякнуті отруйною упередженістю. Не були вони також дикунами і банальними грабіжниками (до ліплення такого їх образу свого часу охоче долучився Пантелеймон Куліш). Насправді важко переоцінити значення для українського народу їхнього політичного, соціального і культурного спадку. Зокрема, йдеться про те, що виплекані козаками політичні інститути, норми поведінки, соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором для українського націотворення, а також накреслили готовий план побудови Української держави, яким скористався Б. Хмельницький та його соратники. До слова, на це не спромоглася українська шляхта з її політичними і військовими можливостями — сеймиками, урядами і шляхетським ополченням. Утім, у неї на це було мало шансів. Адже український нобілітет значною мірою полонізувався. Політична система Речі Посполитої надто добре захищала інтереси шляхтичів, які звикли паразитувати на суспільстві, всіляко гноблячи «нижчі» соціальні стани. «Шляхетський народ» не міг робити якісь консолідовані рухи в напрямі створення в Україні своєї держави і через те, що був обплутаний клієнтарними відносинами та вирізнявся майновою прірвою, яка пролягала між магнатами і безземельними шляхтичами. Тож представники шляхетства, які не бачили перспектив у своєму соціальному середовищі, приєднувалися до козаків.

Потрібно наголосити, що вплив Війська Запорозького на українське суспільство не обмежувався часом Національно-визвольної війни середини XVII ст. Цей вплив виразно проявлявся в житті українців і століттями по цьому. Примітним щодо цього є те, що навіть у культурі сьогодення, в побуті наших сучасників можемо спостерігати прояви моди на козаків. Більше того, під час останньої війни, з хронології якої досі знаємо лише дату її початку, багато співвітчизників демонструють справжній козацький дух і характер та лицарські чесноти запорожців.

ВЛАДА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: СУТІСНИЙ ЗМІСТ ТА ВЕКТОРИ ПОЗИЦІОНУВАННЯ

Злам середньовіччя — раннього нового часу започаткував у суспільно-політичному просторі Європи низку кардинальних цивілізаційних зрушень та трансформаційних змін, які позначилися, зокрема, на якісному вимірі державності та її органічної складової — інституту влади. Сучасна суспільно-правова думка розглядає останній як «самостійний підрозділ державного апарату», функціонування якого забезпечується певними законодавчими нормами, відповідно до чого відбувається структурування владного поля та визначається доволі розгалужене коло компетенції влади¹. Водночас трактована як «вельми важливий для життя будь-якого суспільства і його окремих систем та підсистем феномен»², а з іншого боку — як стрижень, «найважливіший інструмент» та «регуляторне начало» політичної сфери³, влада в якості об'єкта пізнавальної рефлексії перетворилася на одну з домінант у проблемному полі наук соціогуманітарного комплексу⁴.

Коріння зацікавленості світового інтелектуального загалу феноменом влади сягають часів розквіту античної цивілізації, набувши певного теоретичного осмислення в працях Платона і Арістотеля. Дещо пізніше навколо цієї філософсько-політичної категорії вибудовуються пояснювальні системи таких мислителів середньовіччя та нового часу, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Н. Маккіавеллі, Ш. Монтеск'є, М. Вебер, Дж. Деррид, Б. Рассел, Д. Ронг, Е. Макфарланд та ін. Владі, як соціальному і державному інституту, визначенню її статусу та місця у функціонуванні суспільства, окресленню владного простору, меж та горизонтів владопокладання присвячувалися праці Т. Парсонса, Х. Лассуела, Е. Кеплена, Р. Даля, Д. Юма, Д. Картрайта, Дж. Марча, Х. Аренд, П. Морріса, А. Гідденса, Г. Альмонда, М. Фуко, Н. Лумана, Р. Бершtedта, Х. Саймонда, П. Бекрека, М. Беретца, С. Льюкса та інших представників світової наукової думки ХХ ст.

¹ Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. — М., 1998. — С. 79.

² Политология. — М., 2007. — С. 134–135.

³ Тимофеев О.А. Концепты «власть» и «сила» в зарубежной науке о международных отношениях // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре госуниверситета. — 2011. — Вып. III. — № 2 (7). — С. 27.

⁴ Ледаев В.Г. Власть: концептуальный анализ. — М., 2001. — С. 5 (Электронный ресурс: <http://filosof.historic.ru>); Солонько И.В. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ. — М., 2011. — С. 6.

Збагачуючись на кожному черговому цивілізаційному повороті історії новим емпіричним матеріалом, підходами та концепціями щодо сутнісного наповнення й типологізації поняття «влада» та організації системи владних відносин в різних суспільних моделях, соціогуманітарна сфера практично під кінець ХХ ст. інституалізувала нову наукову субдисципліну — кратологію⁵. Основне евристичне спрямування цієї своєрідної, за визначенням В. Ледяєва, «інформаційно-пошукової системи, в якій представлені конкуруючі дослідницькі програми»⁶, націлене на вирішення кола проблем, зав'язаних на питаннях: «Що є влада: потенціал, його реалізація чи те й інше? Атрибут, відношення чи дія? Влада робити щось чи влада над кимось? Що є безпосереднім об'єктом впливу влади: інтереси, преференції, поведінка, свідомість, вибір діяльності, їх комбінація? Чи може влада здійснюватися поза наміром? Чи означає влада за визначенням конфлікт, опозицію, спротив, асиметрію? Хто є суб'єктом влади: індивіди, групи, організації чи соціальні структури і системи? У чому полягає специфіка окремих видів влади?»⁷

Додамо: цей ряд можна значно доповнити. Адже різнопланове семантичне навантаження поняття «влада» та наявність численних концептуальних підходів до трактування його сутнісного змісту диктує проведення науково-пошукової роботи не лише в традиційних рамках методологічних можливостей філософії, політології, юридичної науки та соціології, а й суспільної психології, соціолінгвістики (зокрема, з позицій сучасної дискурсивної практики). Однак не менш важливим (особливо в прогностичному контексті) видається вивчення влади як історичного феномена. Адже саме за допомогою пізнавального інструментарію історичної науки (безперечно, з урахуванням міждисциплінарного характеру самого предмету дослідження) перед вченими відкривається цілком реальна перспектива створення багатомірної комплексної реконструкції процесу формування влади в різних часових координатах та соціокультурних системах; здійснення порівняльного аналізу напрацьованих суспільною практикою моделей владарювання й державного управління, вироблення певних поведінкових стереотипів як носіїв влади, так і тих суб'єктів соціальної взаємодії, які опиняються у сфері поширення владних впливів, а відповідно й пропонування альтернативних варіантів виходу із турбулентних політичних ситуацій сьогодення.

До компетенції істориків слід також віднести дослідження факторів формування й специфіки функціонування політичної влади у тій чи іншій соціальній дійсності; особливостей реалізації влади, зумовлених впливом на цей процес конкретних чинників і суспільно-політичних реалій; становлення

⁵ Див., наприклад: *Халитов В.Ф.* Власть: Основы кратологии. — М., 1999; *Его же.* Кратология — наука о власти: Концепция. — М., 2002; *Его же.* Наука о власти. Кратология. — М., 2008.

⁶ *Ледяев В.Г.* Власть: концептуальный анализ. — С. 5.

⁷ Там же. — С. 7.

та зміни методів й механізмів владарювання; формування мережі як центральних владних установ, так і органів регіонального й місцевого самоврядування, а також розмежування повноважень в існуючих структурах та ієрархіях влади. Важливими є відтворення вертикалі та кола компетенції органів державної влади, обґрунтування їх легітимності й легальності, спроможності владних інституцій забезпечувати внутрішню й зовнішню безпеку, захист інтересів держави і суспільства на міжнародній арені; формування політичних позицій, виявлення мотиваційних імпульсів у ході боротьби за владу та міри соціальної лояльності контрагентів владного процесу; вивчення феномену влади в контексті еволюції політичної культури й презентації образу влади в масовій свідомості та історичній суспільній пам'яті тощо.

Нові дослідницькі горизонти запропоновано, зокрема, останнім часом в німецькій історіографії, в концептуальному полі якої «крізь призму історії управління» пропонується розглядати питання «розвитку і соціальної мобільності окремих суспільних шарів»; вивчення управлінських еліт, а також «окремих сфер управління і впливу конфесійної своєрідності на розвиток органів управління»⁸. Нагадаємо, що ще наприкінці 1960-х років знову ж таки німецький вчений Г. Оєстрайх ввів у методологічний простір історичної науки поняття «соціальне дисциплінування»⁹, чим істотно скоригував подальшу перспективу студіювання процесів «функціонального оформлення» ранньомодерної державності та сформованого нею владного поля¹⁰.

Фокусуючись на періоді раннього нового часу, відзначимо наявність доволі потужного творчого доробку, напрацьованого академічним потенціалом різних країн у вивченні владного простору континенту та моделювання соціальної поведінки суспільних страт в різних політичних режимах¹¹, а також еволюційних модифікацій владно-управлінських структур та системи владарювання загалом¹², включаючи комунікативний та ціннісно-

⁸ *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время.* — М., 2011. — С. 188.

⁹ *Oestreich G. Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // Gtist und Gestalt des frühmodernen Staates / Ausgewählte Aufsätze.* — Berlin, 1969.

¹⁰ *Хаусманн Г. Соціальне дисциплінування — ризик створення понять у німецьких дослідженнях історії раннього Нового часу // Історія та історіографія в Європі.* — Вип. 1–2. — К., 2003. — С. 116.

¹¹ *Власть, общество, индивид в средневековой Европе / Ред. Н.А. Хачатурян.* — М., 2008; *Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время / Ред. Н.А. Хачатурян.* — М., 2011; *Хачатурян Н.А. Власть и общество в Западной Европе в Средние века.* — М., 2008 та ін.

¹² *Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал.* — М., 2004; *Цатурова С. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков.* — К., 2012; *Шишкин В.В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках.* — СПб., 2004 та ін.

суб'єктивний рівні¹³. При цьому в центрі уваги опинився комплекс проблем, пов'язаних із процесами монархізації й становлення інституту абсолютної монархії протягом XVI–XVIII ст.¹⁴, а також поступової бюрократизації всієї управлінської системи, з чим сучасні гуманітарії схильні пов'язувати започаткування процесу лібералізації сфери суспільної взаємодії¹⁵.

Варто відзначити, що в історіографічному просторі України щодо дослідження сформованого в ранньомодерну добу національного інституту влади в епоху раннього нового часу на сьогоднішній день склалася менш оптимістична картина. Переважно наукові інтереси вчених фокусувалися на з'ясуванні територіально-політичного устрою козацької України, а відповідно й організації та функціональних прерогатив окремих органів центральної влади й самоврядування (М. Василенко, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, І. Джиджора, В. Дядиченко, В. Єрмолаєв, П. Захарчишина, В. Заруба, А. Козаченко, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич, М. Слабченко, Т. Чухліб); дослідженні господарсько-фінансової політики урядів та стрижневого спрямування їх зовнішньополітичних і військових доктрин (В. Барвінський, Б. Галь, Т. Гончарук, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Заруба, І. Крип'якевич, Ю. Мицик, О. Оглоблин, О. Сокирко, М. Слабченко, В. Смолій, В. Станіславський, В. Степанков, І. Стороженко, В. Утвенко, Т. Чухліб, В. Шугаєвський, А. Яковлів). Вивчалися також окремі аспекти функціонування судової гілки влади (В. Горобець, І. Грозовський, А. Гурбик, О. Гуржій, А. Лазаревський, Л. Окиншевич, А. Пашук, М. Слабченко); політико-культурного контексту владного простору (О. Гуржій, І. Верба, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич); розглядалися питання формування владної еліти Гетьманату (О. Апанович, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Кривошея, І. Крип'якевич, О. Однороженко, В. Панашенко, В. Шевчук). На відміну від того значення, яке надається в європейській історіографії ролі

¹³ *Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И.* Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. — Смоленск, 2004; *Ивонина Л.И.* Французские министры XVII в. и их богатства // Новая и новейшая история. — 2006. — № 6; *Медведева К.Т.* Австрийские Габсбурги и сословия в начале XVIII века. — М., 2004; *Люблинская А.Д.* Франция при Ришелье. — М., 1982; Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. — М., 2006; *Трепавлов В.В.* «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. — М., 2007 та ін.

¹⁴ *Гусарова Т.П.* Проблемы интеграции в композиционных монархиях раннего нового времени (на примере монархии австрийских Габсбургов) // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время. — М., 2011; *Люблинская А.Д.* Французский абсолютизм в начале XVIII века. — М., 1965; *Омельченко О.А.* Монархия просвещенного абсолютизма в России: Политическая доктрина; правовая политика, государственные реформы: Дис. ... докт. юрид. наук. — М., 2002; *Остапенко Г.С.* Британская монархия от королевы Виктории до Елизаветы II: концепция управления и личность суверена. — М., 2006; *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. — М., 2004 та ін.

¹⁵ *Копосов Н.Н.* Высшая бюрократия во Франции XVII в. — Ленинград, 1990 та ін.

королівського (монаршого) двору в ціннісно-функціональних системах влади, в Україні вивчення гетьманських резиденцій лише започатковане останнім часом, переважно в зрізі їх структурно-функціонального, соціального та мистецького значення (В. Белашов, О. Бузун, О. Васильєва, В. Вечерський, А. Деркач, В. Коваленко, В. Ленченко, Ю. Мицик). Найбільш узагальнено на сьогодні різноманітні аспекти соціального й політичного призначення інституту влади, механізмів його функціонування та посадових повноважень центральної й місцевої адміністрацій акумульовано в монографії В. Горобця «Влада та соціум Гетьманату» (К., 2009) та у першому томі фундаментальної «Історії державної служби в Україні» (К., 2009). Чимало ж важливих і актуальних питань, зокрема, регулювання центральними владними інститутами економічної та культурно-духовної сфер, а також впливу владних структур на інтенсивність ідентифікаційних, націотворчих процесів в Українській державі, взаємопов'язаності встановлюваних в Україні владних режимів із станом суспільної політичної свідомості, а також політичної культури елітарних соціальних шарів, формування образу влади в ранньомодерному українському суспільстві й пізнішій історіографічній традиції тощо, все ще залишається поза увагою вчених.

Пропонований виклад авторських поглядів щодо процесуально-інституціонального оформлення владного простору Української держави раннього нового часу, а також його суб'єктно-ціннісного виміру є далеко не повним і не пропонує комплексної моделі бачення проблеми. Скоріше, мова піде про кілька концептуальних моментів, що власне і презентують вектори, за якими позиціонується процес становлення тієї національної просторово-ментальної інфраструктури, яка обумовлювала як специфіку, так і самі можливості формування владної системи на рівнях структурування та інституалізації з одночасним визначенням міри результативності владного волевиявлення та алгоритму регуляції владних відносин і збереження цілісності влади. На національному ґрунті цей процес мав кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначався складністю й неоднозначністю.

Як відомо, свого часу, зважаючи на типову для геополітики ранньомодерної доби конфронтацію відносин між державами, чинником чого виступала боротьба провладних еліт за переділ територіально-владного простору Європи, І. Бурхардт запропонував гіпотезу, якою обґрунтовував значущість фактора війни в ранньомодерному державотворенні¹⁶. В українському варіанті подібним мілітарним імпульсом та фактором творення принципово нової політичної системи стала Національна революція. Почавшись збройним виступом на Запорозжжі взимку 1648 р., вона не лише ліквідувала чинність на звільнених теренах України владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм Речі Посполитої, а й докорінно змінила їх політичний устрій, соціальну та адміністративну структури і сферу соціальних зв'язків.

¹⁶ Властные институты и должности в Европе... — С. 172.

По суті, в умовах революції в козацькій Україні відбулося оформлення принципово нової владно-управлінської системи, що спрямувалася на утвердження національних форм державності.

Відзначимо, що на відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (нехай і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності) в політичному устрої та функціонуванні інституцій влади відбувалися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки). Конституювання національного державного організму відбулося лише на середину 1650 р., хоча перші орієнтації щодо проголошення курсу на незалежнення визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проекту у життя фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська літньо-осінньої кампанії першого року революції. Фактично прийняттям у липні «Статей про устрій Війська Запорозького» було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля власне української державної системи, що де факто стає реальністю вже на кінець 1648 р.

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. В ході свого формування нове суспільство збагачувалося принципово відмінними етнопсихологічними рисами, на перше місце серед яких почало виходити усвідомлення своєї національної ідентичності. Так, вже з другої половини 50-х років XVII ст. поряд з термінами «Русь» і «руський народ» починають вживатися назви «Україна» й «український народ». Водночас цей процес супроводжувався оформленням територіального ареалу майбутньої держави. Населення цього ареалу, в національному складі якого кількісно переважали українці (русини), не без сприяння з боку новостворюваних владних структур, починало усвідомлювати себе окремішною соціокультурною спільнотою. Характерно, що при цьому продовжувало зберігатися закладене на ментальному рівні відчуття заснованої на національно-релігійних і мовно-культурних традиціях спорідненості мешканців козацької України з населенням тих українських земель, що залишалися і далі у складі Речі Посполитої. Тяглість цієї тенденції засвідчили, зокрема, автори проекту договору з турецьким султаном (літо 1668 р.). «Руський народ розділений між різними державами», — підкреслювалося в документі, однак на всіх теренах, починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли, до Києва, Севська і Путивля, «всі вони суть козаки»¹⁷. Саме на ідеї цієї спорідненості протягом

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 219.

не одного десятиліття засновувалися плани українських гетьманів (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та ін.) возз'єднати у межах національної держави всі етнічні українські землі.

Власне, ця ж ідея може бути покладеною в основу ціннісного виміру української влади, в контексті чого насамперед варто зробити наголос на її легітимності й легальності. Незважаючи на те, що цей аспект потребує подальшого спеціального дослідження¹⁸, відзначимо, що в традиції Війська Запорозького служба польському королю розглядалася козаками як певний контракт з обопільними обов'язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. У разі недотримання застережених умов королівською владою козацтво вважало законними як відмову служити володарю, так і право захищати свої та «руського народу» права і свободи. Саме цим пояснюється той факт, що збройний виступ 1648 р. однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не сприймався актом свавілля чи зради¹⁹.

Водночас у свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlosti й легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського (українського) народу, його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання до польського у складі Речі Посполитої «як рівного до рівного, як вільного до вільного». Відповідно порушення національно-релігійних прав українців у політичному просторі Речі Посполитої автоматично узаконювало в їхніх очах боротьбу за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчував Б. Хмельницький, який у листі до султана (від 7 грудня 1651 р.) підкреслював: «... бачу, що це є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської»²⁰. Причому, обґрунтування законності суверенного існування українського народу відбувалося шляхом апелювання до

¹⁸ Див.: *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — К., 1992. — С. 117–121; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1995. — С. 86–110.

¹⁹ *Степанков В.* Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // *Соціум: Альманах соціальної історії.* — К., 2006. — Вип. 6. — С. 249–256; *Флоря Б.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение.* — 2002. — № 2. — С. 36–43; *Его же.* У истоков польско-украинского конфликта // *Славяноведение.* — 2004. — № 4. — С. 28–34.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького(1648–1657) / Упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 233.

природного права²¹ та права захоплення (згідно з останнім, «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві») ²². Так, під час розмови 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти, мій Київ, я є володарем і воєводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй» ²³.

В цілому в роки революції в козацькій Україні сформувалася специфічна соціальна модель, що засновувалася на демократичних засадах суспільного устрою Запорозжя та «городової України» і не мала аналогів у Європі. Висока шкала радикалізації соціальних настроїв вже на початковому етапі революційних подій самим кардинальним чином стала позначатися на формуванні нової управлінської вертикалі, спроможної забезпечити життєдіяльність суспільства. Особливість цієї вертикалі становила її спрямованість на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталі нації з перспективою розбудови нового політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владотворення можна розглядати як втілену у практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти» ²⁴.

В специфічний спосіб визначалася і суб'єктність влади та формувалися її джерела. Нагадаємо, що фундатором та творцем Української держави стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво. Без сумніву, організаційне оформлення національного інституту влади в умовах революції середини — другої половини XVII ст. відбувалося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства та самобутніх традиціях політичної культури українського суспільства, витоки яких крилися у часах Давньоруської держави. Разом з тим, варто припустити (принаймні, для цього можуть прислужитися вироблені на різних етапах державотворення концепції держави та суспільно-політичного устрою

²¹ *Howard M. Wojna w dziejach Europy.* — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. — S. 49.

²² *Плохій С.* Божественне право гетьманів ... — С. 86–87.

²³ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Т. II. — М., 1953. — С. 111; *Шевченко Ф.* Историчне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць.* — К., 1995. — С. 99.

²⁴ *Fay B. Critical Sozial Science: Liberation and its limits.* — Ithaca–New York, 1987. — P. 130.

І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могилу, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика, Ф. Прокоповича, С. Яворського й ін. осіб), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

Оформлення національного інституту влади проходило інтенсивно і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві органи влади й управління, так і зверху — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. В революційних подіях 1648 р. викристалізовується цілком відмінна від типових для тогочасної політичної практики і властива тільки козацькій Україні форма дуалістичного управління державою — через посередництво старшинської ради й гетьмана. Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої²⁵, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький.

Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям Б. Хмельницького, у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку населення, досягла найвищого рівня ефективності, що не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, А. Кисіль у жовтні 1650 р. констатував: «...його авторитет такий [великий], що лише він скаже, мусять зробити»²⁶. Підтвердження цій думці знаходимо і у документах, що походять з українського боку. Наприклад, у відповідь на звернення путивльських воєвод щодо створення судової комісії для вирішення прикордонних справ миргородський полковник Матвій Гладкий зауважив: «А так, о чом вам потрібно, пишть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас заслати, відразу я зашлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого»²⁷. Про глибину поваги до володаря булави говорить і той факт, що рядові козаки й полковники, побоюючись розправи над Хмельницьким, умовляли його 28 вересня 1651 р. не їхати до польського табору для підписання Білоцерківського договору. За даними польських посланців, вони прохали:

²⁵ Див.: *Брехуненко В.* Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. — Т. 130: Історичні науки. — К., 2012. — С. 4–9.

²⁶ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ЛНБ. ВР). — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/П. — Арк. 326.

²⁷ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 239.

«...наш володарю не йди до ляхів». Коли ж поляки спробували заспокоїти українців, що з метою гарантій безпеки у них залишаються заложниками представники відомих у Речі Посполитій шляхетських родин, то почули горду відповідь: «3000 Потоцьких і Собеських не варті нашого добродія п[ана] гетьмана»²⁸.

Задовільно функціонували владні структури під час гетьманувань І. Брюховецького, П. Дорошенка й І. Самойловича, але відбувалося звуження самої соціальної бази. Зменшення ефективності функціонування влади засвідчувало зниження рівня її легітимності, появу процесу «ерозії влади»²⁹, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів). З-поміж першої групи назвемо надмірні владні амбіції І. Виговського, П. Тетері й І. Брюховецького, недостатні вольові якості Ю. Хмельницького, нестримне прагнення до наживи серед значної частини старшин (за твердженням С. Величка, «задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...»³⁰) та ін. Вкрай негативну роль відігравала наявність, згідно зафіксованого в джерелах тогочасного вислову, синдрому «закутних гетьманчиків»³¹, породженого владолюбством, амбіційністю, егоїзмом старшин, котрі вели боротьбу за владу, перевагою у них особистісних й кланових інтересів над національними, державними, внаслідок чого відбулася моральна деградація носіїв влади.

Поступово в суспільній свідомості утверджується ставлення до гетьманської влади, як окремої і цілком незалежної від Варшави інституції, спроможної своєю владною волею реалізувати вимоги, висунуті соціальною й національно-визвольною боротьбою мас. На користь окремішності сформованої влади та незалежності козацької України від Речі Посполитої молодією політичною елітою було потрактовано, зокрема, той факт, що обрання на трон нового польського короля і його коронація відбулися без участі представників Війська Запорозького. «Ми... хрест цілували Владиславу королю. А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, — наголошував гетьман під час переговорів 29 квітня 1649 р. з російським послом Г. Унковським, — а нас Господь від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою тим від них стали

²⁸ Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів (далі — БПАН. ВР). — № 2253. — Арк. 92.

²⁹ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. — Вид. 4-е, перероб. і доп. — Львів, 2001. — С. 66.

³⁰ Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 26.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 116–117.

вільними»³². За свідченням П. Ласка, який у травні-червні 1649 р. перебував у козацькій Україні, «в тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким»³³, а за словами анонімного автора «Секретної реляції», «хлопство всієї України своїм минулим щастям покладає надію на Б. Хмельницького, бо в тому залишається розумінні, що з такою великою його силою Річ Посполита ніколи не зможе зрівнятися. Тому стверджують, що якщо Б. Хмельницький захоче — того всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»³⁴. Характерним з цього погляду є звернення козаків до обложених у Збаражі жовнірів: «...ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті»³⁵.

Сформована революційним шляхом політична влада набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» зникла й сама пам'ять про польське владарювання («лядську кров»), і «щоб її духу русинський ніс і не чув»³⁶. Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель. Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої знайшло реалізацію в утвердженні на звільнених теренах суспільно-політичної організації у формі «козацького устрою», який ґрунтувався на колективній волі козацької спільноти (Війська Запорозького). Не випадково утворена держава почала офіційно іменуватися «Військо Запорозьке», що відбилося, зокрема, і в титулатурі гетьманів³⁷.

Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за виключенням ратушних) — магдебурзького права, що регулювали владні відносини. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, — пояснював український володар великому коронному

³² Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152.

³³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 232.

³⁴ Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР). — № 144. — Арк. 682; Бібліотека національна (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі — БН. ВМФ). — № 6719.

³⁵ Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів (далі — БЯ. ВР). — № 5. — Арк. 863; БН. ВМФ. — № 2054.

³⁶ Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. — К., 1998. — С. 307–310.

³⁷ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 116–117.

гетьману в листі від 22 березня 1656 р., — то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями»³⁸. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичасвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретній історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади перманентно ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Національною особливістю стало й те, що, перебуваючи у стадії формування, всі основні складові влади (суб'єкт, об'єкт та ресурси) відзначалися недовершеністю внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. Безпосереднім носієм влади чи її суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради (як визнавав весною 1669 р. П. Дорошенко, хоча він має гетьманську владу, але без дозволу старшини «і без ради військової» розв'язувати важливі питання не може³⁹; показовим також є його пояснення російському уряду щодо причин затримки направлення посольства до Москви: «бо йдеться не про самих гетьманів, але про все Військо Запорозьке і не про одне місто Чигирин, але про всю Україну і про все поспільство — без ради всіх неможливо швидко вчинити»⁴⁰) перетворювалося і на її суб'єкта. Характерними для України є приклади, які засвідчують існування

³⁸ БМЧ. ВР. — Спр. № 1656. — Арк. 211; БН. ВМФ. — № 16460.

³⁹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 184.

⁴⁰ Цит. за: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 338.

(особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й поспільства. Так, 10 вересня 1649 р. з обозу польської армії повідомляли: «Дуже були б раді сам Хмельницький із старшиною і реєстровим козацтвом вчинити мир, але чернь на це не хоче дозволити й слова промовити, одне лише — битися...»⁴¹. Це ж підтверджував і сам гетьман. Зокрема, під час розмови з посланцем Я. Радзивілла він між іншим зауважив: «...коли б тепер вчинив мир, так мене ж поспільство відразу ж вбило»⁴². І надалі йому неодноразово доводилося зважати на суспільні настрої.

Від самого початку нова українська влада демонструвала потужне вольове начало. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у протиріччя з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»⁴³

Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким своєї влади не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатньої влади повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців. Вважаючи свою залежність від короля Яна Казимира чистою формальністю (підтвердженням цьому слугує заява: «а ні король, а ні Річ Посполита до жодної справи не зможуть змусити. Бо я вільний собі...»⁴⁴), гетьман у своїй титулатурі в листах й універсалах починає пропускати слова «його королівської милості». Такі зміни в його поведінці і настроях відзначили, зокрема, члени польської делегації під час лютневих переговорів з українською стороною в Переяславі. «...Ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних правителів, і через самого себе, — повідомляли комісари королю, — що йому вже не про козацтво йдеться, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»⁴⁵.

⁴¹ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 63–64.

⁴² Там само. — № 142. — Арк. 59.

⁴³ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954; 2-ге вид. — Львів, 1994. — С. 21.

⁴⁴ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36 і 37/1. — Арк. 458.

⁴⁵ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд.: о. Юрій Мицик. — К., 2012. — Т. 1. — С. 204.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови міцного державного організму. Він вживав дієвих заходів для зміцнення суверенності України. Звертає на себе увагу рішучість, з якою гетьман добивався виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу наведемо універсал від 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам, в якому наголошувалося: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»⁴⁶.

Окремі джерела свідчать, що Б. Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-кого з мешканців держави, включаючи і представників генеральної старшини, якщо ті демонстрували нелояльне ставлення або дозволяли собі знехтувати його розпорядженням. У вересні 1650 р. литовський канцлер звертав увагу на той факт, що гетьман мав «слухняних собі усіх Русинів, котрі завжди були готові виконувати його волю»⁴⁷. Це ж підтверджує і венеціанський дипломат Альберто Віміна. Згідно із його записом, зробленим під час перебування в Україні, Б. Хмельницький тримав військо «в дисципліні суворими покараннями», і саме йому належало «вирішення важливих справ»⁴⁸. Провідну роль гетьмана на українській владній арені неодноразово відзначали і вищі державні сановники Речі Посполитої та інших сусідніх країн⁴⁹.

Протягом 1652–1653 рр. український володар продовжував вживати заходів для зміцнення централізації влади та концентрації максимуму владних повноважень у своїх руках. У джерелах зустрічаються відомості, що він уже користувався (хоч й обережно) правом скасування ухвал старшинської ради. Є також інформація, що восени 1652 р. Б. Хмельницький «привласнив собі права» польського короля, віддавши наказ про карбування власної монети⁵⁰. Розширення прерогатив гетьманської влади не залишилося поза увагою сучасників. Зокрема, шляхтич Олекшич у листі до І. Богуна від 16 березня 1654 р. звертав увагу на зміну політичного статусу гетьмана: був раніше «вашим товаришем», а тепер «став вашим паном»⁵¹. Як про «їх

⁴⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 182.

⁴⁷ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — S. 270.

⁴⁸ Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — Т. 68. — № 1. — С. 73–74.

⁴⁹ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 18. — Арк. 70.

⁵⁰ Там само. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 148.

⁵¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 556.

країни начальника і володаря» писав про Б. Хмельницького у листі до московського уряду навесні 1654 р. київський митрополит С. Косов⁵². На думку О. Оглоблина, статус гетьмана як єдиного і повноправного володаря Української держави юридично визнавався також умовами українсько-російського договору 1654 р.⁵³ Втім, процес абсолютизації влади, який має документальне підтвердження⁵⁴, відбувався далеко не без труднощів. Гетьману постійно доводилося зважати на сильний тиск з боку поспільства (щоправда, такі протестні виступи переважно спрямовувалися не на обмеження гетьманських прерогатив, а проти його соціально-економічної політики). Існував також спротив (переважно у пасивній формі) з боку окремих груп старшин, невдоволених авторитарними методами керівництва Б. Хмельницького.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Завдячуючи тому, що зусиллями Б. Хмельницького у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території. Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві органи влади, які взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя. Засобом донесення основних засад політики гетьмана до центральних й місцевих органів влади, а також управлінських структур самоврядних поселень були накази, які репрезентували владне повеління. Відмова від їх виконання (за винятком періодів паралічу владних структур) приводила в дію каральний апарат, який застосовував до об'єкта влади різні види покарання (до смертної кари включно), що фіксують десятки універсалів гетьманів, полковників й інших старшин. Таким чином, підпорядкування волі державного апарату не тільки приватних чи групових волеустремлень осіб, а й соціальних спільнот перетворювалося на узвичаєну норму у взаємовідносинах влади і соціуму. Це відбувалося одночасно з процесом

⁵² Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 86–87.

⁵³ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3–4. — С. 11–14.

⁵⁴ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1281, 1284; Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 746, 764.

«нормування поведінки як узагальнення правил у відповідності із загальним інтересом»⁵⁵, чому сприяло становлення вертикальної соціальної мобільності, але перешкоджали постійні воєнні дії, люмпенізація частини населення й гострі соціально-політичні конфлікти у суспільстві. Водночас відпрацьовувалися механізми відстоювання своєї суверенності щодо інших держав. Будь-які спроби Речі Посполитої чи Російської держави підпорядкувати собі управлінський апарат козацької України чи обмежити її державний суверенітет, як правило, наштовхувалися на потужний спротив, що виливався, наприклад, у масові виступи проти умов Зборівського, Білоцерківського, Гадяцького, Переяславського, Чуднівського й Московського договорів. Лише з кінця 60-х років уряд Лівобережного Гетьманату остаточно відмовляється (під тиском Москви) від проведення самостійної зовнішньої політики.

Важливим питанням дослідження інституту влади є з'ясування прерогатив центральних і місцевих владних структур та характеру їх функціонування. І хоча це питання перманентно опинялося в полі дослідницького інтересу, все ж було б занадто оптимістичним твердити, що на сьогодні маємо більш-менш цілісну його наукову реконструкцію. Зауважимо, що в козацькій Україні процес розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову дещо затягнувся у часі й набув більш-менш довершених форм, на жаль, лише на момент затухання власне національної державотворчості. Тим не менше, структурування владної вертикалі почалося практично одночасно з закладанням підвалин національної політичної системи.

Як зазначалося, у 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради — «суворого сенату», за образною характеристикою А. Віміні⁵⁶, з органу козацького самоврядування у найвищий державний орган козацької України⁵⁷. До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки вона уособлювала вияв прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів простим волевиявленням) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська чорна рада 1663 р.).

Стихійність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б. Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань. Відбувається переформатування генеральної ради у представницький орган, участь в роботі якого брали не

⁵⁵ Оглоблин О. Проблема державної влади... — С. 114.

⁵⁶ Молчановский В. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киевская старина. — 1900. — № 2. — С. 70.

⁵⁷ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини... — С. 264.

всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2–4 до 20); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства. Загальна кількість учасників ради могла обраховуватися 2–4 тис. осіб⁵⁸. Після смерті Б. Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х років у Лівобережній Гетьманщині прийняті нею ухвали відзначалися переважно формальним характером (з 1669 р. рада збиралася лише за царським розпорядженням⁵⁹). Натомість у Правобережжі за гетьманування П. Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів⁶⁰), приймаючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала трічі на рік, участь у її роботі була обов'язковою для запорожців. Вона виступала одночасно як найвищий законодавчий, адміністративний і судовий орган влади⁶¹.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань внутрішнього політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відігравала важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б. Хмельницький і перетворив її у дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну законність в очах козацтва⁶². Після його смерті старшинська рада перетворилася у впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, кому вдалося уникнути протистояння з нею, виявився П. Дорошенко. Він

⁵⁸ *Срмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Харків, 2002. — С. 7–9; *Козаченко А.І.* Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001. — С. 9–10.

⁵⁹ *Срмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 16.

⁶⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

⁶¹ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 54–55.

⁶² *Горобець В.* Політичний устрій українських земель... — С. 17–18; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 11–12; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999. — С. 202, 204.

широ був переконаний в тому, що «без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити»⁶³.

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б. Хмельницького вони вже призначалися. Пізніше практикувалися (в залежності від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) форми як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і призначення. У перші роки існування національного державного організму з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, який водночас був очільником держави. Особисті якості Б. Хмельницького й зосередження в його руках істотних важелів влади перетворили цю посаду на центральну «в політичній системі Гетьманщини»⁶⁴. В умовах утвердження авторитарного режиму в сферу функціональних обов'язків гетьмана входило видання універсалів — нормативних актів, що мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків й управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо⁶⁵. Після смерті Б. Хмельницького відбувається помітне звуження прерогатив гетьманської влади.

Фіксованої системи службової ієрархії старшинських урядів не склалося; в ході революції їх роль могла зростати чи зменшуватися. Традиційно друге місце після гетьмана займав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п'яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарбія, генерального хорунжого та генерального бунчужного. Кожен з цих владних посадовців мав певні повноваження й функціональні обов'язки. Обозний відав артилерією, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов'язки наказного гетьмана. Осавули займалися питаннями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організували супровід іноземних послів. Вони часто призначалися наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що роз-

⁶³ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 53, 184; *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Рада старшини // *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* — Вип. VIII. — К., 1930. — С. 249–256.

⁶⁴ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 254.

⁶⁵ *Горбоець В.М.* Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України // *Історія української культури.* — Т. 3. — К., 2003. — С. 120; *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 23–29; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 10; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 236.

глядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, як і осавули виконував доручення глави держави. Підскарбій керував фінансами й видав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком⁶⁶.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила собою постійно функціонуючу інституцію. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організувала й контролювала збір податків і мита. В період гетьманування Б. Хмельницького рада генеральної старшини виконувала до-радчу функцію, пізніше перетворилася у важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади⁶⁷.

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами виступали канцелярії, головною серед яких вважалася Генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримування у належному стані військової артилерії. У 50-х роках XVII ст. почала формуватися Фінансова канцелярія, до функцій якої перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами⁶⁸.

Виникла власна судова система. Центральне місце в ній займав Генеральний військовий суд, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, й питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ⁶⁹. Генеральний, полкові й сотенні суди замінили собою гродські, земські, підкоморські й панські, що перестали існувати. Козацьким судам

⁶⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 32–42; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 32–40; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 12–13; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 237–238.

⁶⁷ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 30–32; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Рада старшини... — С. 13–14.

⁶⁸ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 42–43; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 41–44; Козаченко А.І. Органи державної влади... — С. 13–14; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 244–245.

⁶⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 242.

підлягали не лише козаки, але й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках судочинство входило до компетенції колегії лавників і ратуші, у селах — війтів й отаманів (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади.

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд складали полковник та полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак з 1649 р. її роль помітно зменшується. Б. Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників (перший подібний випадок відомий з травня того ж року⁷⁰). Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Полковники виступали носіями верховної влади на території полків, й до їх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину, яку складали обозний суддя, осавул і писар. Останні, як і полкова рада старшин та полкова канцелярія, виконували у межах полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й Генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні⁷¹.

Полкова модель діяльності органів влади була перенесена у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників її повноваження набувають формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав обширні військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковнику, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавул і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він стежив за

⁷⁰ *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1986. — С. 30; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 409.

⁷¹ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель... — С. 44–45; *Срмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 45–58; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 14–15; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 240; *Панащенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 8–10.

збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, за відсутності сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст займали вище, ніж сотники, становище й входили до складу полкового уряду⁷². Розв'язанням всього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман⁷³. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорожжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої набували обов'язкової для усіх козаків, старшин і кошового чинності. Рада обирала кожного року кошового отамана (за гетьманування Б. Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х років) — кошового гетьмана й усіх старшин, які разом складали уряд — Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість лише реконструювати в загальних рисах функції кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу, а під час воєнних дій виступав головнокомандувачем війська й наділявся, по суті, необмеженими повноваженнями. В мирний час цей посадовець очолював дипломатичну службу, видав військовою скарбницею, затверджував судові вироки. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, який здійснював судочинство на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто користувалися серед запорожців більшим авторитетом, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х — у 50-х роках XVII ст. зросла роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани («старики») ⁷⁴. Водночас не

⁷² *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 59–69; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 15–16; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 240.

⁷³ *Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 69–70.

⁷⁴ *Горобець В.М.* Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжн. наук. конф. — К. — Запоріжжя, 1997 — С. 33–40; *Його ж.* Політичний устрій українських земель... — С. 61–62; *Паньонка І.М.* Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. — 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — С. 9–11; *Сергієнко Г.Я.* Міжнародно-правовий статус Запорізької Січі в другій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 44–55; *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 558–571; *Степанков В.С.* Політична роль

можна не зазначити, що така відрубність січової влади від уніфікованої владної системи інших регіонів України створила реальну перспективу поступового перетворення Запорозжя на альтернативний Гетьманату політичний центр, який постійно виступав осередком концентрації опозиційних центральної владі настроїв, чим безпосередньо загрожував існуванню самої української державності.

Важливим інститутом політичного життя стали органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б. Хмельницькому не лише не обмежувала діяльність міських й сільських самоврядних структур (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків)⁷⁵. Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Укладаючи договір 1654 р., український гетьман домогся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку ж політику проводила більшість наступників Б. Хмельницького. Лише за гетьманування І. Брюховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади⁷⁶.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями війт, влада якого була позитивною. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані війту, що здійснювали судочинство з цивільних й кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, що не мали магдебургії; вони управлялися ратушами в складі війта та 2–3 бурмистрів. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування

Запорозжя в розвитку національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 4–14; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 163–187.

⁷⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 460–461; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 241–243.

⁷⁶ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 213; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 241–243; *Падох Я.* Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 101–108; *Швыдько А.К.* Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII — середине XVIII века. — Днепропетровск, 1984. — С. 32–37.

окремих іноетнічних громад⁷⁷. На середину 70-х років існували також невеликі міста і містечка, в яких не було спеціальних самоврядних установ⁷⁸. Хоча джерела і не фіксують наявності ратушних міст і містечок у Правобережжі, зі значною часткою вірогідності можна припустити їхнє реальне існування, оскільки міський уклад обох Гетьманатів, за наявності регіональної специфіки, в цілому розвивався в одному напрямі. Існувала також категорія міських поселень (бл. 12% усіх населених пунктів Лівобережжя й значно менше у Правобережжі), які перебували у приватному володінні (часто ранговому) гетьманів, старшин і духовенства⁷⁹.

Зважаючи на те, що міста ставали організаційними центрами формування сотень і полків, в них паралельно з традиційними утворювалися козацькі органи влади. Стосунки між міським поспільством й козацькою спільнотою в цілому склалися у формі соціального партнерства, що виявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави та збереження набутого у ході революції нового соціального статусу. Натомість відносини міських і козацьких органів влади склалися далеко не просто, особливо з кінця 1650-х років, коли полкові і сотенні уряди посилили втручання у міське самоврядування, намагаючись підпорядкувати собі магістрати й ратуші⁸⁰.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад стояли старости (отамани, війти), котрі наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, правил перебування приїжджих, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносинах громади тощо. Одним з наслідків викликаних революцією змін стала поява у Лівобережжі такого унікального соціокультурного явища, як так звані вільні військові села

⁷⁷ Горобець В. Політичний устрій українських земель... — С. 47–49; Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. — Т. 3. — С. 239–256; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 79–80, 281–284.

⁷⁸ Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 241; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 79–80.

⁷⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К., 2007. — С. 143–144.

⁸⁰ Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад. — С. 258–259; Швыдько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.) — Днепропетровск, 1983. — С. 38–43; Её же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 35–37.

(зокрема, на 1666 р. в них налічувалося 26 604 двори⁸¹). Їх населення після звільнення з-під юрисдикції шляхтичів і Корони перейшло у підпорядкування сотенним органам влади, водночас перебуваючи «у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській»⁸².

Слід зауважити складний характер відносин між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними установами. Центральною віссю протиріч (інколи вони досягали гранично критичної межі) виявилася сфера розмежувань, з одного боку, владних повноважень гетьмана та генеральної ради, з іншого ж — старшинської ради й генеральних старшин. Курс Б. Хмельницького на встановлення сильної одноособної влади викликав відкритий або ж прихований спротив (особливо у 1648–1651 рр.) частини українського суспільства. Так, влітку 1648 р. дехто з козаків скаржився, що гетьман з черню не має ради, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, аби з нею радилися...»⁸³. На цьому ґрунті виник конфлікт між українським володарем та наказним гетьманом М. Кривоносом, котрий не став виконувати розпорядження Б. Хмельницького, мотивуючи свою відмову тим, що той «не є нашим присяглим гетьманом...»⁸⁴. Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б. Хмельницький нашттовхнувся на сильну протидію з боку старшини (конфлікт вдалося залагодити лише за допомогою скликання у травні чорної ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників⁸⁵.

Смерть українського володаря й усунення від влади восени 1657 р. Ю. Хмельницького лише загострили дану проблему. Свідоме звуження І. Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, було сприйняте запорожцями і показаними масами поспільства як сигнал до відновлення чинності чорної ради у її класичній формі. При цьому старшина поспішила скористатися з ситуації для розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції перетворюються у визначальні за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–1663 рр.), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають

⁸¹ Романовский В.В. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 397.

⁸² Стецюк К.І. Вільні військові села — соціальний наслідок Визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 117.

⁸³ Мищик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Док. і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 19.

⁸⁴ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 598.

⁸⁵ Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 25.

номінального характеру (з'являються елементи олігархічно-республіканської форми правління)⁸⁶.

Водночас запорожці й більшість лівобережного козацтва, невдоволені самовладдям старшин й підтримувани Москвою, домоглися на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) обрання висуванця Запорожжя І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України, започаткувавши тим самим розпад унітарної держави⁸⁷. Перетворення її у поліцентричне об'єднання Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Запорожжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їх політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися возз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом «війни звернень» гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 — весни 1664 рр., пройнятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один «християнський малоросійський народ», «єдиноутробні брати», котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу» тощо⁸⁸), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані зовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Розбалансованість повноважень центральних інституцій владної вертикалі негативно позначалася на державотворчому процесі.

Якщо Б. Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотеними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. Призвичаєні до використання зброї, як найбільш легкого (а під час і єдиного) засобу задоволення першочергових матеріальних потреб, злюмпенізовані вихідці з різних соціальних категорій населення, охоче пристаючи на гасла козацької «вольності», сповідувані січовою сіромою, посилювали опозиційність Запорожжя, яке прагнуло повернути Кошу провідну політичну роль, втрачену влітку 1648 р. Вже навесні 1657 р. тут розпочався рух,

⁸⁶ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 128–129.

⁸⁷ Газін В.В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 38–45; Його ж. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості... — С. 72–76; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — С. 250–256; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2009. — С. 306–317.

⁸⁸ Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 18; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т. III. — Кн. I: (третья чверть XVII ст.). — С. 385–386, 388–390, 403–404.

спрямований проти політики центральної влади. Особливо загрозливих масштабів опозиційні виступи запорозців набули після переходу булави до І. Виговського. Їх підтримала частина знедолених козаків «городової України». За свідченням очевидців, «повстало багато голяків і неімущих люців, полковників і сотників, і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх заберемо»⁸⁹. Використання бунтівних мас знедолених окремими старшинами для реалізації власних політичних амбіцій спровокувало розростання конфлікту та його переростання навесні 1658 р. у громадянську війну.

Розбалансування в таких умовах владної вертикалі, за свідченням коронного обозного А. Потоцького (осінь 1659 р.), призвело до панування в Україні «свавілля з боку некерованої черні»⁹⁰. На початку 1663 р. наказний лівобережний гетьман Я. Сомко визнавав, що «нині у них всякий собі керує»⁹¹, а влітку наступного року І. Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...»⁹². Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. «Дійшло до того, — констатував восени 1664 р. полковник О. Гоголь, — що кожен козак був полковником, а кожен сотник — гетьманом»⁹³.

Власне, розкол політичної еліти й деструктивний характер відносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи. Свою деструктивну лепту в розхитування ситуації внесла і відсутність єдності в середовищі православному духовенства. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжособної боротьби старшин за владу, поділу козацької України на два Гетьманати сприяли формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, Л. Баранович, М. Филімонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними різко послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для відстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії⁹⁴, що, як відомо, було використано Росією в імперських інтересах.

⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 64.

⁹⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. III. — К., 1898. — С. 388.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 360.

⁹² Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. № 30. — Арк. 236.

⁹³ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. IV. — С. 461.

⁹⁴ Див.: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — Т. 2. — К., 1998. — С. 84–96, 292–343; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в

За оцінкою Д. Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії»⁹⁵. Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли з великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а Д. Многогрішному й І. Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної чорної ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад. Зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося і нормальне функціонування полкових й сотенних урядів. Однак возз'єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів 1668 р., а також у 1674 рр. залишалось формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям й не припиняли міжусобної боротьби за «єдність України» під своєю гегемонією. Важливу роль катализатора у дестабілізації політичних процесів в Україні відігравав геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, спеціально провокували внутрішню боротьбу за владу. Це було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], — підкреслював один з польських сановників у вересні 1671 р., — коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки»⁹⁶.

Владне волепокладання поширювалося на всі без винятку аспекти внутрішнього та зовнішнього життя країни, охоплюючи, крім суспільного, й індивідуальний рівень. Функціональні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона реалізовувалася на першому етапі революції, коли основною метою, засадничими принципами функціонування інституту влади стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі. Після 1657 р. функція влади щодо консолідації суспільства та оптимізації

царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 90–104; *Митрополит Іларіон*. Українська Церква за час Руїни. — Вінніпег, 1956. — С. 126–134, 138–173, 403–417, 432–463; *Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.* — Кн. 3. — К., 1994. — С. 91–100; *Плохій С.М.* До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць.* — К., 1991. — С. 82–89; *Ричка В.М., Салій К.І.* Духовенство // *Історія української культури.* — Т. 3. — С. 359–369.

⁹⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 47.

⁹⁶ Державний архів у Кракові (далі — ДАК). — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 123.

політичної системи виконувалася неефективно. Якщо урядам П. Дорошенка та І. Самойловича, все ж вдавалося утримувати певну суспільну рівновагу, то прорахунки урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичного протесту, що в кінцевому рахунку призвело власне до розпаду самої політичної системи.

Подібне можна сказати і про регулятивну функцію. Тільки за гетьманування Б. Хмельницького владою приділялася велика увага регламентації політичної взаємодії і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп з метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П. Дорошенка та І. Самойловича) вона далеко не завжди виконувала свої безпосередні завдання.

Загалом через егоцентризм української політичної еліти, її ненаситне устремління до влади зміст політичної функції державної владної системи після поразки революції у 1676 р. звівся посутньо до намагань збереження політичної самобутності України у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками у політичному просторі Гетьманщини за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави.

В цьому контексті на чільне місце виступала правотворча діяльність. Полкові і сотенні суди стежили за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень урядових структур. Б. Хмельницький підкреслював, що в козацькій Україні «кождий має волное право в судах ведлуг привилеов роспиратсе»⁹⁷. Велася, особливо за гетьманування Б. Хмельницького й П. Дорошенка, досить ефективна боротьба з кримінальними злочинцями. П.Алеппський не без захоплення констатував, що «в дні Хмеля» «панують правосуддя і справедливість», і в країні козаків «немає ні злодіїв, ні грабіжників»⁹⁸. Рішучих заходів щодо викорінення розбійництва після приходу до влади вживав також П. Дорошенко. Як засвідчував на початку липня 1667 р. київський воєвода П. Шереметев, гетьман «всі ці розбої приборкав, багатьох розбійників велів повішати...»⁹⁹. Доволі часте звернення влади при захисті різних форм власності, регулюванні соціальних відносин, розв'язанні конфліктів, упокоренні заворушень до силових методів, зокрема, застосування як міри покарання смертної кари, засновувалося на «військових артикулах», «праві войсковому», «срогости войсковои».

⁹⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 235.

⁹⁸ *Алепский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1897. — С. 30, 114.

⁹⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. II. — Спр. № 15422. — Арк. 106.

Реалізація правотворчої і правоохоронної функцій здійснювалася не лише через судову систему, а й центральними та місцевими органами виконавчої влади, що мали стежити за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найбільш ефективні заходи щодо дотримання правопорядку здійснювали уряди Б. Хмельницького й П. Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату з Російською або ж Османською імперіями, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, влада змушена була вносити корективи до національної правової системи.

В умовах становлення нової соціальної основи політичної системи на центральну владу покладалося важливе завдання формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі політичних відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Б. Хмельницький був переконаний, що «є один Бог і одна християнська віра», і дотримувався принципу: «хто і як хоче, хай вірить»¹⁰⁰. Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. У. Вердум помітив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллінці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді — костьол з францисканським монастирем, у якому був один чернець¹⁰¹. Певних обмежень через свою відверто пропольську позицію зазнала тільки греко-католицька церква, яка, незважаючи на відсутність категоричної заборони своєї діяльності з боку центральної влади, практично перестала існувати на теренах козацької України¹⁰².

Джерела зберегли красномовні свідчення лояльного ставлення української влади до польського поспільства й тих шляхтичів, що «співчували русинам», однак, перебуваючи під постійним тиском повсталих мас, мусили

¹⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 73, 196.

¹⁰¹ Вердум У. Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 89–93.

¹⁰² Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект уструпової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація: Альманах. — К., 2000. — № 1. — С. 43–44; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665. — К., 2001. — С. 423; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. — М., 1998. — Ч. 1. — С. 51; Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 73–90; Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст.) // Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze. — Warszawa, 1997. — Т. IV–V. — С. 93–99.

зберігати при цьому політичне домінування козацтва¹⁰³. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити дореволюційне правове становище шляхетського стану, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілеюваною соціальною групою.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні і місцеві органи влади формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків¹⁰⁴. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нерєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Ледь не від початків свого функціонування влада опинилася перед непростю проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Найуспішніше у цьому напрямі діяв Б. Хмельницький, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого — ефективно протидіяв спробам окремих груп козацтва, зокрема, запорожців й голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньої боротьби.

Після смерті Б. Хмельницького, попри зусилля його наступників, особливо уряду П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо ідеї

¹⁰³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/П. — Арк. 185; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 36; Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — К., 1953. — С. 562, 567; Документи Богдана Хмельницького... — С. 323; *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994. — С. 20-23; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 180-181; *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 137; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1656 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 185, 196; *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року // Переяславська рада 1656 року... — С. 114.

¹⁰⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 179.

збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькоєгоїстичних інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактору стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

Сказалося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що таїло в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг», як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на podporу дому», придбаної за допомогою купівлі). До останньої належали й маєтки, надані польською Коронаю¹⁰⁵. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого — створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Далеко не завжди конструктивно складалися взаємовідносини української центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові національного державного організму і намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, Б. Хмельницький відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи ображати «священников духовних отцов своїх». «... Я владзою гетманства моего, а іменем всего войска, — підкреслював гетьман в універсалі від 5 березня 1649 року миргородському і прилуцькому полковникам, — таким смілцом за оскарженем ся і доводом слушним не тилко о біте, але і о наймнійшую словную в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов наших

¹⁰⁵ Пам'ятники історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. — Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. — Острог–Варшава–Москва, 1999. — С. 109–110, 119–130, 140–143, 158–167, 239–240, 250–252, 254–255, 264, 401–402; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... — С. 71–83; *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). — С. 42–43; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 10–13, 15–17; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 183–195; *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 10–20.

росказую таких на горле карати і до мене таковіє справи не доносячи...»¹⁰⁶. Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувала проводитися і його наступниками, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 рр.).

Разом з тим, існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополічій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певну напругу в його стосунки з Б. Хмельницьким. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли гетьман зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалії української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України¹⁰⁷. Однак смерть у 1657 р. Б. Хмельницького й С. Косова, від'їзд нового митрополита Д. Балабана 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцєблостителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно москвофільського) духовенства, яке, почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережної Гетьманщини. Посилення його впливів, на думку деяких дослід-

¹⁰⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 108.

¹⁰⁷ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 709; *Когут З.* Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654–1780-ті роки) // *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 119; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. — С. 117–130; *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 4. — С. 71; *Харішин М.В.* Богдан Хмельницький та українська православна церква // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 4. — С. 92–99; № 5. — С. 57–65.

ників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1685 р.¹⁰⁸

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування з метою підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полководної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя)¹⁰⁹.

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці уряду щодо селянства. На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамовувати селянський рух, а й почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Під час переговорів у Переяславі гетьман вперше офіційно заявив польській стороні, що не «відступить від черні», бо «то права рука наша, котрі не витерпівши хлопства, пішли в козаки»¹¹⁰. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав

¹⁰⁸ Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Кн. 3. — С. 91–94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство... — С. 365–367.

¹⁰⁹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 213–214; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 251–252, 255–257; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 196–207; Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией... — С. 409–420; Швыдько А.К. Борьба городов Украины... — С. 33–53, 69–73; Ее же. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины... — С. 32–42.

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 108, 109.

основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану¹¹¹, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України. Припускаємо, що у 1657 р. тільки 2–3% селян Гетьманщини перебувало в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Решта користувалася здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави¹¹².

Розпад козацької України 1663 р. на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами¹¹³. Дещо інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П. Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства селян шляхті викликав тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П. Дорошенко, всупереч статтям Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки «без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів»¹¹⁴. Проте у результаті воєнних дій першої половини — середини 70-х років, що вщент зруйнували Правобережжя¹¹⁵, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів у порівнянні з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

У вибудові системи відносин між суспільством і владою урядами доволі широко використовувалися механізми примусового впливу. Реалізуючи

¹¹¹ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 289–305.

¹¹² Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 744–745.

¹¹³ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 21–22, 72–86, 165–187, 202–209; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства... — С. 10–27; Його ж. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 245–251; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 67–73; Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 15–19.

¹¹⁴ АГАД. — Ф. 3. — Спр. № 25. — Арк. 60.

¹¹⁵ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 265.

своє право на монопольне застосування примусу, Б. Хмельницький та його наступники переслідували мету збереження структурованості суспільства й існуючої системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання було обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними установками.

Одним із основних напрямів владного волепокладання від самого початку функціонування національного інституту влади виявилася зовнішньополітична сфера. При цьому особливого значення набуло забезпечення оборони Української держави, оскільки її становлення й існування супроводжувалися не лише постійною зовнішньою загрозою, але й перманентними воєнними діями, зокрема, у кінці 40-х — 50-х роках XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримський ханат.

Для оборони держави залучалося військо (його підрозділи брали активну участь і у внутрішньополітичних чварах), розвідка й контррозвідка. Створена Б. Хмельницьким армія (80–100 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідомлюючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне) військо, яке б утримувалося коштами скарбниці¹¹⁶. Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Деяко пізніше П. Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережному Гетьманаті виникають «охотницькі» («компанійські») полки¹¹⁷. З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобережна Україна втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережний Гетьманат продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

І все ж силові ресурси влади, за допомогою яких забезпечувалися оборона країни, безпека носіїв державної волі, охорона внутрішнього правопорядку, виконання діючого законодавства, розпоряджень і наказів центральних і місцевих владних інститутів тощо, хоча і були доволі потужними, однак далеко не завжди виявляли свою ефективність. В контексті забезпечення обороноздатності країни особливого значення набувала мобілізаційна діяльність урядів, завдяки чому українській армії впродовж тривалого часу вдавалося вести боротьбу із зовнішніми ворогами. При цьому владою на

¹¹⁶ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 54.

¹¹⁷ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 54–67.

всіх рівнях були успішно задіяні всі види ресурсів, першорядне значення серед яких мали демографічні. Сприятливі умови для господарювання дозволяли мати на території козацької України впродовж кінця 1640-х — 1650-х років більшу щільність населення й значно краще економічне становище, ніж на решті українських земель, що забезпечувало мобілізаційні можливості уряду у 80–120 тис. вояків. Проте міжусобиці, воєнні дії, спустошливі наслідки татарських походів, стихійні лиха й епідемії зумовили демографічну катастрофу першої половини 1670-х років у правобережному регіоні.

Водночас в інтересах укріплення безпеки були задіяні всі можливі економічні ресурси. Визнавши легітимність права власності на землю козаків (включаючи вчорашніх селян і міщан) і займанщини посполитих, влада витворила міцну економічну підвалину функціонування політичної системи. Спираючись на економічну потугу господарств козаків і посполитих, вона впродовж тривалого часу могла забезпечувати успішну боротьбу з ворогами незалежності, поповнювати державну скарбницю, чому сприяла також політика підтримки урядом розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Проте руйнівні наслідки воєнних дій, міжусобиць, важких демографічних втрат істотно зменшували потенціал економічних ресурсів влади, звівши його нанівець у Правобережжі.

У своєму розпорядженні влада мала значні соціальні ресурси. В умовах формування системи вертикальної соціальної мобільності вона визнала статус козаків за усіма, хто погоджувався виконувати військову повинність на користь Війська Запорозького. Як уже зазначалося, в Українській державі не було проведено розмежування козацтва від поспільства. Тим самим влада гарантувала підтримку своїх політичних заходів більшістю населення. Водночас залишався відкритим доступ до лав старшини вихідцям із інших суспільних станів і груп (за умови, що вони здобули козацький імунітет).

Важливу роль в утвердженні зовнішнього суверенітету відіграла дипломатична служба. Завдяки її ефективності козацька Україна в середині XVII ст. успішно відстоювала національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, владі вдалося добитися утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у центральньо-східноєвропейському регіоні, встановити дипломатичні відносини з рядом країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України, впродовж 1648–1653 р. підтримувати союзницькі відносини з Кримом й приязні стосунки з Османською імперією. Хоча договір з Росією 1654 р. дещо обмежував зовнішній суверенітет України (заборонялися самостійні контакти з Річчю Посполитою й Портою), уряд Б. Хмельницького де-факто проводив незалежну від Москви політику. Лише після смерті гетьмана дипломатична активність помітно знижується. Істотними дипломатичними прорахунками української влади виявилось укладення Переяславського договору 1659 р. з Росією та Чуднівського договору 1660 р. з Польщею. З розпадом козацької України на два Гетьманати зовнішньополітична діяльність кожного з них набуває відмінних рис.

На засадах співробітництва починає формуватися владна політика у сфері зовнішньої торгівлі. Попри воєнні дії, які велися з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький обстоював інтереси українського купецтва. Наприклад, у грудні 1648 р. гетьман звернувся з проханням до віленського підкоморія звільнити ув'язнених київських купців «з їх товарами і грішми», 1650 р. добився звільнення заарештованих у Польщі І. Тетерівки та П. Котовича¹¹⁸. Значною мірою він та владні структури прикордонних полків уможливили створення сприятливих умов для ведення торгових операцій з Росією. Вочевидь, 1650 р. укладається договір з Портою, що надавав українським купцям право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії і звільняв їх від сплати мита, «оплат і податків»¹¹⁹. У травні 1654 р. гетьман видав універсал, яким врегульовувалися розміри мита на товари, що ввозилися іноземцями до козацької України¹²⁰. Принципів сприяння проведенню зовнішньої торгівлі українська влада дотримувалася і надалі.

В умовах розбудови незалежної держави важливого значення (поряд з укріпленням оборонної та зовнішньополітичної сфер) набувають заходи органів влади щодо забезпечення економічного розвитку держави. Практично від самого початку свого функціонування влада наштовхнулася на цілий комплекс проблем (злам відлагодженої на попередньому часі системи торгівельно-економічних зв'язків, зміна координат, в яких формувалися відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також характеру цих відносин, переакцентація пріоритетності тих чи інших галузей тощо), які потребували свого нагального врегулювання.

Контури економічної політики очолюваного Б. Хмельницьким уряду пунктирно окреслилися вже на кінець 1648 р. Насамперед зазначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а отже суворо забороняв полковникам «свавілля чинити, міста палити й руйнувати»¹²¹. Старшин зобов'язував стежити за тим, щоб містам, які переходили під владу Війська Запорозького, не завдавалося

¹¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 88, 159; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 208.

¹¹⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 621–622.

¹²⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 343; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 248.

¹²¹ БМЧ. ВР. — Спр. 2576. — Арк. 196, 270; БН. ВМФ. — № 11013; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/П. — Арк. 121 зв., 126 зв.; Документи Богдана Хмельницького... — С. 67, 654; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // *Укр. іст. журн.* — 1979. — № 1. — С. 32; *Мыцык Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научных трудов.* — Днепропетровск, 1980. — С. 181.

«найменшої кривди»¹²². До Військового скарбу, яким розпоряджалися гетьман і полковники, відійшов земельний фонд вигнаних магнатів і шляхти, королівщини й католицької церкви. Водночас встановлювався контроль владних інституцій над процесом займанщини, що мало сприяти козацтву й поспільству в господарському освоєнні земель.

На визволених територіях проводився курс на охорону життя, майна й власності різних груп населення. Починаючи з 1648 р., Б. Хмельницький видав низку універсалів на захист маєностей і землеволодіння православної церкви, в якій вбачав духовну опору українського суспільства, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців¹²³. Приділялася велика увага організації збору податків, які виплачувалися поспільством і козаками, а також забезпеченню регулярних надходжень від оренд і мита. Фінансовий апарат, що видав надходженням коштів до скарбу, обліком земельного фонду, встановлював контроль над доходами та витратами, повністю був підпорядкований гетьману¹²⁴. Усіляко сприяючи розвитку торгівельної справи, український уряд намагався утворити єдиний внутрішній ринок, зміцнюючи відносини з різними регіонами України¹²⁵.

Економічна політика наступників Б. Хмельницького в основному проводилась у попередньому руслі. Певні відмінності, зумовлені місцевою специфікою, вона мала в правобережному та лівобережному регіонах козацької України. Можливо, в найбільш специфічних формах відбувалося втручання владних структур в господарське життя Запорозжя. Однак принципи економічного меркантилізму, закладені в програму державного будівництва на першому етапі революції, в своїй основі зберігалися в діяльності практично всіх наступних українських урядів.

Здійснювалися заходи й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії влада сприяла розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для якісних змін у розвитку архітектури, іконографії, малярства. Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря й П. Дорошенко послідовно обстоювали «права і вольності» православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів) в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур

¹²² *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 73–74.

¹²³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 54, 55, 61, 63, 88, 196, 654; *Мыцык Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине... — С. 184.

¹²⁴ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель... — С. 42–44; *Срмолаєв В.М., Козаченко А.І.* Органи влади і управління Української держави... — С. 41–44; *Козаченко А.І.* Органи державної влади... — С. 13–14; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 244–245.

¹²⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 564.

розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей в роки гетьманування Б. Хмельницького відзначив у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія П. Алепський, котрий з батьком проїхав у 1654 р. козацькою Україною із заходу на схід¹²⁶. Значення освіти добре розумів і П. Дорошенко. Він був твердо переконаний, що «Русь вчитися повинна», тому у переговорах з Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо¹²⁷.

Паралельно з оформленням вертикалі державної влади та закладанням системи горизонталей владних відносин відбувалося і формування ідеологічного підґрунтя влади. Прикметно що на початковому етапі революції (січень–травень 1648 р.) Б. Хмельницький та його соратники обмежувалися лише ідеєю політичної автономії для козацької України. Зокрема, під час переговорів у березні 1648 р. української сторони з послами коронного гетьмана М. Потоцького Б. Хмельницький від імені козацької ради порушив клопотання поновлення давніх козацьких прав і вольностей, усунення з полковничих посад етнічних поляків, щоб при владі були «лише [люди] з їх народу», а також виведення польського війська із Задніпров'я та України і скасування тут «управління Речі Посполитої», щоб «вони вільно могли жити за своїми давніми правами»¹²⁸.

В більш розгорнутому вигляді цю програму було викладено в переданих гетьманом після здобуття перемог під Жовтими Водами і Корсунем через полоненого М. Потоцького клопотаннях до польського уряду. Передбачалося скасування прав воевод і старост щодо міст, замків й королівських володінь та підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». При цьому українською стороною висувалися вимоги щодо ліквідації на визволених теренах польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою, а також перетворення козацької України на удільну, з визначеними кордонами державу, очолювану гетьманом¹²⁹. Упродовж серпня–вересня ці вимоги еволюціонували в ідею виокремлення у складі Речі Посполитої її третього суб'єкта — Руської держави у територіальних межах

¹²⁶ *Алепський П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария... — С. 2, 15.

¹²⁷ *Мицик Ю.* Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до урядів Речі Посполитої (середина — друга половина XVII ст. // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.* — Warszawa, 1997. — С. 100; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 141, 157; *Їх же.* Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С. 51.

¹²⁸ БМЧ. ВР. — № 143. — Арк. 685; БН. ВМФ. — № 6691.

¹²⁹ БМЧ. ВР. — № 142. — Арк. 165–166, 169, 203; БН. ВМФ. — № 6713; № 143. — Арк. 744; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 61–61 зв.

Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Чернігівського воєводств і Мозирського повіту Великого князівства Литовського.

Наступний крок було зроблено в першій половині 1649 р., коли в результаті переосмислення уроків боротьби українським гетьманом було сформульовано наріжні принципи національної державної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас виокремила й основну сферу владного волепокладання — державотворчу. Як підкреслював М. Грушевський, «козацько-шляхетська програма-тіпітит скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»¹³⁰. Її засадничі принципи вперше було озвучено гетьманом під час перемовин 20–25 лютого з польським посольством у Переяславі¹³¹, а пізніше (кінець квітня) деталізовано під час зустрічі з Г. Унковським у Чигирині¹³². Боротьба за їх реалізацію розпочалася на початку червня 1649 р., коли Б. Хмельницький вирушив у похід з метою створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до московського кордону, прагнучи, за визнанням одного з польських дипломатів, «до кінця вигубити ім'я і покоління лядське»¹³³. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»¹³⁴.

Сформулювання державної ідеї зіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Проте на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди: конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань серед еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, вкрай негативну роль геополітичного чинника, що штовхав до пошуків військово-політичної допомоги ззовні. І все ж, дякуючи волі до боротьби за незалежність і політичному генієві Б. Хмельницького, вдалося добитися в червні 1652 р. де-факто державної незалежності козацької

¹³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1493, 1494.

¹³¹ АГАД. — Зібрання Брацлавських із Сухой. — Спр. № 155/81. — Арк. 70,9. — С. 157. Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 118–119.

¹³² Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 152, 154.

¹³³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. 189/II. — Арк. 264; № 3882/II. — Арк. 58 зв.

¹³⁴ Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654. — С. 159.

України, не були втрачені перспективи возз'єднання усіх українських земель і досягнення цілковитої незалежності національного державного організму.

Проте різке загострення соціально-політичного конфлікту в Українській державі та посилене втручання сусідніх країн у її внутрішні справи відіграло вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості, так і її реалізації. Вони зумовили глибокий розкол серед елітарної верстви, в середовищі якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від ідеї створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної частини владної верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селянства й міщанства, спричиняючи в їх колах відмову від боротьби за реалізацію державної ідеї.

Процес ідеологічної кризи в політичному просторі України посилювався після поразки революції. Незважаючи на спроби окремих представників вищого ешелону влади (згадаємо державотворчі проекти І. Мазепи, Д. Апостола, П. Орлика, К. Розумовського) реалізувати її основні положення, знекровлені в довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані в її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади все ще продовжувала зберігати свою чинність і в умовах секуляризаційних тенденцій ранньомодерної доби, у новоформованому владному просторі України виразно проступає сакральний зміст владарювання, розробляється концепція божественного походження влади гетьмана¹³⁵. Дійсно, в тогочасних джерелах знаходимо чимало підтверджень тому, що в свідомості козацтва утверджується погляд на владу гетьмана як дану від Бога. Божественне походження своєї влади неодноразово підкреслював і сам Б. Хмельницький¹³⁶. Пізніше натяк на сакральний характер його влади з'явився і в титулатурі українського володаря: «Богдан Хмельницький, Божою милостью гетман з Войском Запорозьким»¹³⁷. Прикметно, що саме через обряд освячення Б. Хмельницького на гетьманство, проведений на початку 1649 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулося улегітимнення української влади в очах коронованих носіїв монаршого титулу в християнізованому політичному просторі Європи¹³⁸. Втім, процес еволюції влади виборного і підлеглого «колективній волі» Війська

¹³⁵ *Плохій С.* Божественне право гетьманів... — С. 87–109.

¹³⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 117–119; 154.

¹³⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 64; *Плохій С.* Божественне право гетьманів... — С. 95.

¹³⁸ *Плохій С.* Божественне право гетьманів... — С. 97–107; *Его же.* Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы межд. конф. — СПб., 2004. — С. 131.

Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти, вступив у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї в ідеологічній складовій організації національного владного простору все відчутнішими стають тенденції до зміцнення монархічного начала в політичному розвитку України. Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький, будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухильно проводити курс на впровадження монархічної форми правління. Насамперед він встав на шлях підпорядкування собі створених полкових і сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, добиваючись точного і вчасного виконання ними розпоряджень і указів центральних владних інституцій. Досвідчений польський агент ксьондз С. Щитницький в одному з листів до Варшави чітко визначив політичну мету діяльності українського уряду: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Московських кордонів...»¹³⁹. Згодом, прийнявши протекцію царя, гетьман основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства, просуваючи родичів по службових щаблях у різних підрозділах державного апарату.

Постає питання: чому український володар, який, за свідченням джерел, неодноразово іменував себе «князем Русинських провінцій», «князем всієї Руської землі»¹⁴⁰, зрештою відмовляється від реалізації в реаліях XVII ст., здавалося б, такої цілком природної для національної політичної традиції форми, як князівська влада? В контексті пошуку відповіді на нього згадаємо спостереження М. Грушевського, який, констатує часову дистанціювання між політичною практикою Давньоруської держави і формами політичної організації запорозької спільноти, наголошував: «козаччина не перейняла з тих [княжих] часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східноукраїнської дезорганізації переходових століть...»¹⁴¹.

Найімовірніше, добре усвідомлюючи відсутність в Україні соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, а з іншого боку, будучи обізнаним (вочевидь, через спілкування з канцлером Польщі Є. Оссолінським й іншими сановниками, котрі виступали за розширення й зміцнення прерогатив королівської влади) з європейськими політичними теоріями свого часу, що в інтересах раціональної доцільності

¹³⁹ БМЧ. ВР. — № 146. — Арк. 241–242; БН. ВМФ. — № 6706.

¹⁴⁰ *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников... — С. 35; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 646/Л. — Арк. 78.

¹⁴¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. IX–X.

«стверджували необхідність концентрації влади в одних руках, яка б зібрала разом розхитаний духовний і соціально-політичний світ»¹⁴², Б. Хмельницький обрав інший шлях. Не маючи відповідної соціальної опори для запровадження монархічного механізму влади (а саме це, зважаючи на досвід Європи, могло б забезпечити цілком реальні перспективи для зміцнення й піднесення Української держави), він приділяє велику увагу формуванню його ядра — власного клану¹⁴³. З іншого боку, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся від практики збирання старшинських рад. Протягом 1656–1657 рр. вони скликалися щонайменше 5 разів. Б. Хмельницький розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що підтверджували б в очах козацтва легітимність прийнятих рішень, хоча сама процедура їх схвалення чимдалі більше формалізувалася. Водночас слід зазначити, що український володар такою лінією політичної поведінки, по суті, легалізував в функціональній системі владарювання задіяність при вирішенні питань першочергового значення механізмів політичного компромісу, що пізніше ефективно використовували його наступники на булаві, зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Намагання Б. Хмельницького запровадити в політичній системі України інститут монархії повністю відповідало провідним тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Нагадаємо, що європейськими зверхниками процес монархізації влади і державного устрою ототожнювався з процесом дехристиянізації Європи і сприймався як дієвий механізм забезпечення «балансу в структурах влади». Абсолютизація владних важелів в європейській політичній культурі, починаючи з кінця XVI ст., не розцінювалася як узурпація влади, навпаки, за спостереженнями сучасних вчених, «абсолютні монархії посилили державу раннього нового часу в територіально-політичному, правовому, економічному і культурному відношеннях»¹⁴⁴. Унормування інституту монархії на всьому територіальному ареалі Європи та визнання монархічної форми правління як найбільш ефективної пояснюється, зокрема, тим негативним досвідом, який довелося винести європейському суспільству з політичної практики т. зв. доверсальського періоду організації державного життя, зокрема, республіканізму доби революційних потрясінь середини XVII ст.¹⁴⁵, який для більшості європейців

¹⁴² Деталініше про це див.: *Рассел Б.* История западной философии. — М., 1993. — Т. 2. — С. 65; *Виноградов А.* Государственно-политические «коды» Востока и Запада // *Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики.* — 2013. — Т. 11. — № 1 (32).

¹⁴³ *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // *Україна в минулому.* — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.

¹⁴⁴ *Ивонина Л.И.* Монархизация правителей и государств Классической Европы в конце XVII — начале XVIII в. // *Вопросы истории.* — 2012. — № 8. — С. 106.

¹⁴⁵ Там же. — С. 107.

асоціювався «з відсталістю, з одного боку, і кризою та анархією з другого»¹⁴⁶.

Не міг не розуміти руйнівних для української державності наслідків «козацької вольниці» й охлократичної стихії і Б. Хмельницький. Однак всі його спроби повернути Українську державу на модернізаційний шлях суспільно-політичного розвитку не увінчалися успіхом. Ті суттєві позитивні зміни в суспільній психології українців, які спостерігалися на піку піднесення боротьби за державно-національну незалежність, виявилися нетривкими. Запропонована гетьманом нова форма політичного урядування, яка б мала в найближчій перспективі забезпечити політичну стабільність і піднесення життєво важливих для успішної реалізації державотворчої програми сфер, не знайшла в тогочасному українському суспільстві серйозної соціальної чи політичної опори. Вона трималася переважно на титанічній постаті самого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців.

Відразу ж після смерті Б. Хмельницького козацька Україна повернулася до стагнаційної стадії відпрацьованої ще в політичній системі Київської Русі мобілізаційної моделі суспільного розвитку¹⁴⁷, коли на арену суспільного життя виходили зароджені в елітарному середовищі відцентрові тенденції. Українська державна еліта, яка в своїй масі відкидала нові ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління, відкрито почала саботувати процес монархізації. Після приходу до влади в результаті здійсненого у жовтні 1657 р. державного перевороту І. Виговського провідну роль знову почала відігравати представницька генеральна (військова) рада. Процес децентралізації влади почав поширюватися з вищого на регіональний і місцевий рівні. Козаки почали обирати сотників, а в окремих полках і полковників. Попри певні відмінності, республіканська форма правління продовжувала зберігатися у Правобережному і Лівобережному Гетьманатах та на Запорозжжі. Класичних рис вона набула на Правобережжі в роки правління П. Дорошенка, якому вдалося поєднати сильну гетьманську владу з ефективним функціонуванням генеральних і старшинських рад.

В цілому політичний процес, особливо у періоди правління Б. Хмельницького та П. Дорошенка, характеризувався вчасним реагуванням влади на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася переважно не на примус, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати суспільство і зберегти цілісність України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю в руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи влади по обстоюванню державного суверенітету України.

¹⁴⁶ Там же. — С. 116.

¹⁴⁷ Андреев Д., Бордюгов Г. Пространство власти // Родина. — 2014. — № 6.

Разом з тим, І. Виговський та його оточення, припустившись ряду прорахунків щодо розв'язання конфлікту з опозицією, своїми непродуманими діями спровокували громадянську війну, започаткувавши тим самим незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Починаючи з 1663 р., визначальною рисою політичного життя став поліцентризм політичної влади, обумовлений розпадом унітарної держави на три відсепарованих від єдиного політичного організму утворення, часто відмінних за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями. З другої половини 60-х — у першій половині 70-х років XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем для української влади. Двічі, як зазначалося, у 1668 і 1674 рр. держава возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх країн) не вдалося. У 1676 р. Правобережний Гетьманат взагалі припинив своє існування. Запорожжя, відособлюючись від Гетьманщини, прийняло назву «Військо Запорозьке Низове».

Введення після 1654 р. в український владний простір нового політичного гравця — російського самодержця, репрезентованого низкою російських управлінських інституцій (інститути воевод та царських резидентів, воєнні гарнізони, Перша та Друга Малоросійські колегії тощо), істотно скоригувало правила гри на полі влади. Роздмухування деструктивних настроїв у середовищі української еліти, неприховане втручання у внутрішні українські справи, спроби впровадження в національну свідомість російських цінностей, кореляція призначень на управлінські посади в Гетьманщині, зрештою насильницьке руйнування основ національного інституту влади — такими були основні вектори інкорпорування українського політичного тіла в загальноімперські територіально-адміністративні та культурні обшири. Особливо ці процеси посилювалися в часи правління Петра I й наступний за цим період. Мова вже йшла не про часткові й обмежені акції, а про широкомасштабний наступ на особливості політичних структур України. На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися лише верхівки політичної піраміди, починаючи з 1750-х років, вони почали поширюватися вже на її нижчі ланки.

Фінальна спроба зміцнення інституту гетьманства, який, по суті, «уособлював сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави»¹⁴⁸, випала на долю останнього легітимно обраного гетьмана К. Розумовського. З його відстороненням від булави національний інститут влади фактично припинив своє існування.

¹⁴⁸ Історія державної служби в Україні: У 5 т. — Т. 1. — К., 2009. — С. 223.

* * *

Дослідження проблеми влади в Українській козацькій державі має потужну перспективу. Остання прослідковується навіть на такому, здавалося б, найбільш вивченому на сьогодні рівні, як інституційний. Йдеться насамперед про необхідність подолання властивого українській історіографії фрагментарного підходу до розгляду процесів утворення національних владно-управлінських інституцій, їх структурної складової та функціональних можливостей протягом другої половини XVII–XVIII ст. Вельми поверховим залишається і уявлення щодо механізмів формування в Україні категорії держслужбовців та апарату чиновницько-бюрократичної сфери, критеріїв добору кандидатур на урядові та адміністративні посади, процедури заміщення цих посад, вимог до статусного, освітнього, майнового цензу претендентів тощо. Важливим є також акцентування уваги на заохочувальній системі, з урахуванням механізмів її дієвості.

Однак створення структурної моделі інституту влади є лише одним із сегментів багатовимірної владної конструкції. Іншими, не менш важливими її сегментами, які потребують сьогодні підвищеної уваги і водночас є цілком забезпеченими з методологічного погляду напрацьованим в соціогуманітаристиці дослідницьким інструментарієм, помноженим на можливості історичної компаративістики, виступають інтерпретаційно-презентаційні моделі простору влади та образу влади. Якщо під першим розуміється весь комплекс географічних, геополітичних, соціальних, ментальних умов та факторів, які в українських реаліях раннього нового часу власне визначали форми владарювання, зміну режимів, процесуальний бік прийняття владних рішень, а також ті управлінські технології, які застосовувалися для їх реалізації на практиці, то за другим криється проблема психологічно-свідомісної реакції на владу та її носіїв, яка є визначальною в становленні певних зразків політичної поведінки соціуму, зокрема, в аспектах сприйняття та виконання владних рішень.

В контексті сказаного не можна випускати з поля зору мотиваційну сторону суб'єктів владних відносин, що безпосередньо впливало на конструюючу направленість влади на різних еволюційних етапах та періодах. Саме наявністю такого потужного конструктивного начала пояснюється, зокрема, той факт, що, попри визнання Б. Хмельницьким зверхності короля (до середини 1652 р.), а з 1654 р. — російського царя, Українська держава *de facto* володіла всією повнотою верховної влади всередині країни й проводила незалежний зовнішньополітичний курс. Натомість після його смерті, коли в дію почали вступати інші фактори, а на владній арені України з'явилися нові актори, спостерігалася тенденція збереження повноти внутрішнього суверенітету й обмеження (інколи зведення майже нанівець) зовнішнього. Згодом же відбулася фактична нівеляція самої можливості волевиявлення національних інститутів влади, трансформованих на кшталт провінційних імперських управлінських структур.

Суттєве розширення горизонтів національного владного простору, а водночас аксіологічного виміру створеної в Україні системи владарювання можливе за умови вписання українського контексту в загальний процес тих глобалізаційних модифікацій, яких зазнало владне поле Європи під впливом ідей Ренесансу та Відродження, раціоналізації й меркантилізму наступних за цим періодів. Адже не слід забувати, що процес формування та еволюції влади в Українській державі практично співпав за часом з появою теоретичних філософсько-політичних концепцій, які, по суті, розвивалися в річищі практичної перебудови всієї державно-політичної системи континенту. Наскільки ці нові теорії і практичний досвід були відомими в Україні, наскільки вони вплинули на вибір формату влади в колі найближчих сподвижників та нащадків Б. Хмельницького — питання, які слід вивчати. Однак безсумнівним є той факт, що в своїй діяльності українські уряди мали змогу орієнтуватися на зразки організації суспільно-владних відносин як в країнах християнського світу (а вони відзначалися доволі відмінним характером в різних територіально-політичних утвореннях), так і в мусульманській цивілізації, а отже свідомо обирати варіант, який оптимально міг спрацювати на національному ґрунті, не входячи в суперечність з власною традицією організації політичного життя. Інша справа, що будь-який теоретичний проект (їх наявність в Україні другої половини XVII–XVIII ст. можна прослідкувати здебільшого лише за опосередкованими даними) зазнавав кореляції під дією найрізноманітніших впливів. І це також неодмінно треба враховувати.

ПОЛКОВНИК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: ПРАВО ВІЛЬНОЇ ЕЛЕКЦІЇ В СВІТЛІ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ, РОЗПОРЯДЧИХ ПРИПИСІВ І ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

«Определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести... когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостію своєю, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения...»¹, — так гетьман Данило Апостол обґрунтував у поданих 1728 р. на ім'я російського імператора Петра II «Статейних пунктах» очевидну перевагу обрання на уряди генеральної старшини, полковників і сотників Війська Запорозького вільними голосами над призначенням старшин указами з Москви чи Петербурга.

Відстояти автономію Війська Запорозького в цьому питанні гетьману вдалося лише деякою мірою. До того ж здобуті ним тактичні перемоги довгого життя не мали й відразу ж по смерті Данила Апостола кількома роками згодом фактично були відмінені імперською владою, котра, як відомо, майже два десятиліття обрання чи навіть призначення гетьмана не дозволяла. Але чи лише втручання царської адміністрації заважало повноцінному розвитку засад вільної елекції в козацькій Україні? Наскільки політичні практики Гетьманату різнилися від прописаних у законодавчих актах й освячених традиціями нормам? Яким чином елекційні бажання козацького товариства узгоджувались із правом і волею гетьмана старшинствувати над Військом Запорозьким (так званим «зверхнейшим правом реґіментаря»)? Якими були механізми узгодження цих інтересів? Якою була роль полкової старшини в обранні та поваленні полковника? Чи знає практика Гетьманату випадки добровільного зречення полковником влади і наскільки добровільне зречення старшиною пернача насправді було добровільним?

Ці та інші дотичні питання, що розкривають зміст проблеми проголошення та реалізації права козацького товариства обирати собі вільними голосами власну старшину — в даному випадку очільників полку — в

¹ Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 115.

часовому проміжку середини XVII — першої чверті XVIII ст., і стануть предметом розгляду в даній статті².

Законодавчі приписи та політичні декларації щодо вільної елекції полковників Війська Запорозького

Право вільної елекції полковників — так само, власне, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох наріжних основ соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі», що й маркували поняття козацьких свобод і привілеїв, на оборону яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVI ст.³ Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. виступило однією з головних причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері. Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось у ході революційного зламу вже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвели до трансформації і цього, як уже наголошувалось раніше, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни тут серед іншого стосувались перебирання гетьманом прерогатив призначення і звільнення зі старшинських урядів, головним чином саме полковничих, до своїх рук⁴.

І якщо в гетьманування Богдана Хмельницького спротив товариства такому стану справ у відомих наразі дослідникам документах виразно не артикулюється (хоч, безперечно, незгода з подібними діями мала місце, хоч би, скажімо, враховуючи ту підтримку, яку мали серед полчан усунені гетьманом з полковництва Матвій Гладкий чи Степан Хмелецький⁵), то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до регіментаря перейшли не

² Про сам інститут полковника Війська Запорозького див.: *Горобець В.* «Всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного карати маеть». Полковник Війська Запорозького та його влада // *Укр. іст. журн.* — 2014. — № 5.

³ Наприклад, див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці: Сіверянська думка, 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999.

⁴ Авторське бачення тенденцій розвитку політичної системи Гетьманату див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; *Горобець В.* Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату // *Влада і суспільство в Україні: Історичний контекст.* — К., 2013. — С. 120–236.

⁵ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 303–307.

лише вповні легітимний в очах гетьманської влади полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою, на протигагу гетьманському ставленику, миргородський полковник Степан Довгаль та ряд інших старшин, легітимність яких ставилась під сумнів гетьманським проводом (варто зауважити, цілком справедливо, з огляду недотримання існуючої по той час процедури виборів), проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності. Ба навіть більше – перетворилась на одну з чи не найбільш болісних і нагальних проблем поточного внутрішньополітичного життя Гетьманату.

Отож до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р., укладених у Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу (порушеного гадяцькими домовленостями уряду Івана Виговського з Річчю Посполитою), було записано норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства: «а чтобъ выбирать в Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»⁶.

Переяславські статті 1659 р., варто зауважити, містили цілий ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення полковників Війська Запорозького. Зокрема, до них було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів з інших полків — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»⁷. Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, й на інші старшинські уряди) іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ христіанъ, иныхъ ни которыхъ вере людемъ впредь не быть»⁸.

Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першої, так і другої вимоги, як видається, випливали з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено та, що не менш важливо, соціально привабливо: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междуособіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»⁹.

Констатуючи факт внесення важливих змін до порядку обрання на старшинство, зокрема, на полковницький уряд, не можна оминати увагою ту обставину, хто ініціював такі зміни, і кому вони були вигідними. В оцінці українсько-російської угоди 1659 р. в історіографії панує більш-менш

⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 119.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

узгоджена позиція на цей документ, що був накинутий уряду Юрія Хмельницького російською стороною¹⁰. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало намагання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у випадку позбавлення їх влади. Отож, мало того, що, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводились з-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді: «полковниковъ гетманъ безъ рады не повиненъ отставливать»¹¹.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статтях 1659 р., Москва у наступних договорах про цю прерогативу згадує вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями¹².

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини, в тому числі й на полкові уряди, знаходимо в інструкції, яку гетьман Правобережної України Павло Тетеря надав своїм послам на Варшавський сейм 1664 р.¹³ Гетьманська інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте, для того, аби кандидати на старшинські уряди «були людьми в справі рицарській досвідчені», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника, відповідно, полковник¹⁴. До слова, ще більш цікавими були пропозиції Павла Тетері щодо порядку проведення гетьманських виборів. В цьому контексті інструкція наголошувала, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «бунти виникати звикли», і

¹⁰ Наприклад, див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 220–234; *Його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007 та ін.

¹¹ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

¹² Див., наприклад: *Источники малороссийской истории*, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 144, 145, 218, 256.

¹³ Про сам документ див.: *Горобець В.* Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект уструпової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. — К., 2000. — С. 40–61; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

¹⁴ *Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (Далі — Czart).* — 402. — № 22. — S. 547–563.

аби надалі уникнути цього недоліку, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши її межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму вального¹⁵.

У наступні роки та десятиліття проблема полковницької елекції не ставала предметом правової регуляції. Або, принаймні, не збереглися джерела, які б засвідчували інтерес політичної еліти Гетьманату до неї. І лише на початку XVIII ст., в контексті розробки положень Конституції 1710 р., проблема стає предметом публічного обговорення й отримує доволі чітке, комплексне своє правове вирішення¹⁶.

А наскільки вона була значимою для політичного життя Гетьманату, видно з того, що автори Конституції 1710 р. актуалізують її вже у вступній частині документа, ввівши до неї положення про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також про способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажь всякіе на людей верных тяжести, утиски и здрства походят найбарзей от властолюбных накупневъ, которіи, не фудуючися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несъитою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское коррупціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншые власти»¹⁷.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляють: «абы Ясневель-можный Гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядов Полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мнють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»¹⁸.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однакъ таковыхъ урядниковъ елекціи не безъ воле Гетманской отправо-

¹⁵ Czart. — 402. — № 22. — S. 547–563.

¹⁶ Авторське бачення проблеми див.: *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. — К., 2011. — С. 234–248.

¹⁷ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 251–252.

¹⁸ Там же. — С. 252.

ватися повинні»¹⁹. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны») ²⁰.

Утім, як відомо, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулись принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалось досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на полковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві. Наскільки така політика суперечила інтересам козацької старшини і широкого козацького загалу Гетьманату, і в чому останні вбачали переваги обраних вільними голосами старшин над тими, що «определены указами», видно вже хоч би з процитованого на початку статті звернення гетьмана Апостола до імператора Петра II в 1728 р.²¹ Але питання участі російської влади в обранні на полковництво в Гетьманаті включає в себе цілий ряд як правових дій, так і свідомих порушень права, що в комплексі суттєво змінювало устої вільної елекції. А, відтак, вважаємо, тема ця заслуговує окремої розмови, причому не лише в площині правових декларацій, а й реальної політики. До неї повернемося трохи згодом²², а наразі ж увагу зосередимо на розгляді практик, що мали місце в історії Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст.

Воля громади та «зверхнейше право» гетьмана при обранні на полковництво: баланс інтересів у політичних практиках

Одну з типових моделей процедури обрання на полковництво, що склалася на початок останньої чверті XVII ст. і, вочевидь, зберегла свою силу в наступні десятиліття, можна реконструювати за виданим 22 липня 1676 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому.

У відповідності з ним, запит щодо проведення виборів полковника порушила делегація від стародубської полкової старшини, яка спеціально для цього прибула до місця резидування гетьмана. Реагуючи на подане клопотання, Самойлович не лише видав дозвіл на проведення виборів, але й обрав і вислав разом з стародубцями «оть боку нашого значную особу» (не

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 115.

²² Присвячена цій проблемі стаття «Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями» — передана автором до «Українського історичного журналу».

означену в документі персонально) для контролю за перебігом процедури. А крім того, регіментар звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той не поспішав виходити зі Стародубщини у відповідності з отриманим раніше наказом, а на час проведення виборів у Стародубі залишався в Кістрі, аж поки стародубці «старшого межі собою оберут и до першого прійдуть порядку»²³.

Утім, гетьман, не бажаючи якимось чином засвідчувати власну зневагу до козацьких прав і вольностей, вдався до цілого ряду символічних дій. Так, Самойлович наказував Новицькому, що хоча офіційно уповноважений гетьманським урядом на вибори стародубського полковника старшина і буде прямувати через Кістер, до нього людей своїх жодного не приставляти і жодного з охотників до Стародуба не відпускати, але лишень на віддалі спостерігати за перебігом елекції і бути готовим вплинути на неї в разі нагальної потреби: «на речи поглядай, якій межі ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогресь»²⁴.

Більш активною роль регіментаря виглядає при обранні на полковництво прилуцьке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком (про можливі варіанти «добровільного зречення» йтиметься далі)²⁵. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «позволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький урядъ пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинстве... знаючы бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»²⁶. Втім, зважаючи на місце проведення виборів, буде логічним припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення насправді була набагато важливішою, аніж вона верифікована в цитованому вище документі.

На важливу роль гетьмана в проведенні виборів полковника на альтернативній основі вказують матеріали полковницької елекції, що відбулася в Переяславському полку в перші роки регіментарства Івана Мазепи, в 1690 р. Так сталося, що в історичних джерелах про переяславські вибори 1690 р. збереглося, мабуть, чи не найбільше інформації за всю історію існування Гетьманату. Її аналіз дозволяє пролити світло на саму процедуру виборів полковників, принаймні, у варіанті, що був актуальним на початковому етапі гетьманування Івана Мазепи. А, скажімо, добре відомий в

²³ Універсали українських гетьманів... — С. 705.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 734.

²⁶ Там само.

Україні американський дослідник Джордж Гаєцький загалом сприймає документ про переяславські вибори 1690 р. як такий, що «показував недвозначно, що бодай у 17 ст. козацтво само вибирало своїх полковників», та натомість «заперечує деякою мірою погляди кількох дослідників, які твердили, що влада переходила в атмосфері хаосу, хабарництва та підкупства»²⁷.

Важко сказати, якою мірою буде доречно екстраполювати характеристики переяславських виборів 1690 р. на реалії всього Гетьманату, навіть якщо й обмежити хронологічно їхні межі другою половиною XVII ст. Швидше за все, мову тут можна вести про певною мірою зразковий випадок, що став можливим за умови збігу цілого ряду обставин. За інших умов така зразкова модель, вочевидь, зазнавала певних більших чи менших деформацій. Але поза тим, зважаючи на унікальність джерельного забезпечення, випадок вартує, аби на ньому зупинитись детально.

Отож, відсторонивши в 1690 р. вдруге й уже остаточно від влади в Переяславі Леонтія Полуботка (котрий не лише являв собою креатуру гетьмана Самойловича, а й, здається, виношував якісь плани повалення тодішнього гетьмана), Іван Мазепа не став одноосібно призначати свого намісника до Переяславського полку, а віддав наказ про організацію «правильних» виборів, згідно «з давніми правами і вольностями Війська Запорозького».

Як можна зробити висновок з аналізу листа гетьмана Мазепа до царів Івана та Петра Олексійовичів від 11 травня 1690 р., усунення Леонтія Полуботка від влади в полку він здійснив не власною волею, а «выразный и преможный ваш царского пресветлого величества указ испоняючи за непристойный и дерзновенный поступки, в том же вашем монаршом указе именованные»²⁸. Чи можна такі дії гетьмана сприймати, як традицію, що вже міцно вкоренилась у політичне життя Гетьманату, чи все ж тут маємо справу з екстраординарною ситуацією? Через брак джерельної інформації відповісти на ці питання складно. Але існують певні аргументи, що дозволяють класифікувати цю справу все ж як унікальну.

Передовсім, з літописних повідомлень добре відомо про той стан руху, що запанував в Гетьманаті після повалення гетьмана Самойловича 1687 р., й який набрав особливо гострих форм саме в Переяславському полку, де повстали козаки, міщани і селяни грабували майно і худобу своїх старшин і багатих купців та навіть вбили полкового переяславського суддю (що виконував на той час обов'язки наказного полковника) і переяславського вїйта²⁹. І хоч на час виборів, як дізнаємось з Літопису Самійла Величка,

²⁷ Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2. — С. 48.

²⁸ Листи Івана Мазепа. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — № 182. — С. 393.

²⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 2-е доп. вид. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 138–139; Величко С. Літопис. — Т. 2. — К., 1991.

свавілля було жорстко придушено: «по... розпискам одним виннішим руки и ноги полаmano, другим голови неистовіе оттинано, третих на шибеницях вішано, четвертих на худобах карано, з п'ятих глупство киями вигоняно», стан справ у полку навряд чи можна було вважати ідеальним чи хоч би близьким до спокійного.

Крім того, у відстороненні Леонтія Полуботка від влади в полку є один доволі важливий нюанс — полковництво в Переяславі він отримав у 1689 р. за активної участі російської влади. Принаймні, зберігся лист гетьмана Мазепи до фаворита регентші російського трону цариці Софії князя В.В. Голіцина від 16 липня 1689 р., де український регіментар, повідомляючи про свій від'їзд з України до Москви та згадуючи при цьому про призначення Полуботка полковником, недвозначно вказував на виявлену князем активність у цій справі: «я из Батурина еду к царствующему граду Москве постановил совершенным полковником Леонтья Полуботка, а то учинил я по имянному вашей княжной вельможности предложению, памятуя что ваша княжная вельможность усмотрев ево к их царскому пресветлому величеству верность многократно ходатайственное свое за него о таком ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»³⁰.

Після того, як Мазепа відсторонив Леонтія Полуботка від управління Переяславським полком, звинувативши його у службових зловживаннях і непослуху та наказавши «в Батурина ему до времени побыти», гетьман призначив для управління полком тимчасового старшого «для порядку, и для чинения всякое осторожности»³¹, а тим часом у полку, на загальних зборах товариства відбулось висунення кандидатур на вакантний уряд.

З опосередкованих розповідей про цей етап виборчого процесу можна припустити, що переважна більшість, а, можливо, й усі, хто взяв участь у цих попередніх виборах, висловились, аби полковницький пернач потрапив до рук значного військового товариша Івана Лисенка. Іван Лисенко перед тим з другої половини 1677 р. до середини 1679 р. уже був переяславським полковником³², після чого, вже як значний військовий товариш, виконував різні доручення гетьмана, в тому числі й супроводжував його в поїзді до Москви в 1689 р.³³ А ще гетьман Мазепа, відсторонивши Полуботка від влади, тимчасово призначив своїм намісником до Переяслава «для порядку, и для чинения всякое осторожности» саме військового значного товариша Івана Лисенка³⁴.

³⁰ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

³¹ Там само. — № 182. — С. 393.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (Далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1885. — Т. 13. — С. 367, 454, 471.

³³ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — Ніжин, 1929. — С. 71, прим. 1.

³⁴ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — К., 2002. — Т. 1. — № 182. — С. 393.

Як впливає з матеріалів вотування представників переяславської міської громади, Лисенко в якості полковника міщанам запам'ятовся з позитивного боку, оскільки саме в роки його управління «город умножился был, а после него в разоренье за последних полковников зостал»³⁵. І, вочевидь, саме ця обставина була вирішальною у виборі як жителів полкового центру, так і решти полчан. Результати попередніх виборів не відображені в джерелі повною мірою, про них є лише поодинокі згадки. Зокрема, про свій вибір під час цього етапу елекції згадують представники Воронківської, Гельмязівської, Кропивнянської, Бубнівської, Баришівської, Березанської сотень, а також значний військовий товариш Іван Момот. І що цікаво, всі вони вказують саме на кандидатуру Івана Лисенка як на таку, що була підтримана військом: «на пана Лысенко вотум дали: так яко у войску мы будучи все войско мовило»³⁶.

І хоч про якусь іншу кандидатуру, яка б фігурувала на попередніх виборах, у документі мова не йде, на наступному етапі елекції, вже за присутності представників гетьманського уряду та уповноважених сотень і полкових владних структур, альтернативна кандидатура таки з'являється. Нею стає шляхтич з Правобережної України, зауважимо, родич гетьмана Мазепи Костянтин Мокієвський, котрий перед тим, здається, жодних старшинських урядів у Війську Запорозькому не обіймав. І коли гетьману Мазепі трохи згодом довелось представляти свою креатуру офіційній Москві, то найбільше, на що він спромігся у представленні заслуг цього значного військового товариша, так це на згадки про героїчну службу в козацькому війську батька і діда Костянтина Мокієвського³⁷.

Зважаючи на родинну близькість Мокієвського до гетьмана та відсутність згадок про нього на попередньому етапі виборів, можемо припустити, що його поява серед претендентів була ініційована саме гетьманом. Єдине, що залишається в цій історії незрозумілим, так це мотиви цього висунення. Адже, якщо Мазепа щиро домагався обрання Мокієвського на полковництво до Переяслава, то навіщо було тимчасово надавати важелі управління полком Лисенку? Єдиним поясненням тут може бути хіба що припущення стосовно запізненого бажання претендента позмагатись за пернач, яке й було підтримане гетьманським урядом у такий спосіб — із втратою часу.

Остаточна елекція відбулася в Переяславі 25 червня 1690 р. за участі офіційних представників гетьманського уряду — військових товаришів Захарія Шийкевича (колишнього генерального писаря в уряді І. Брюховецького,

³⁵ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 73.

³⁶ Там само.

³⁷ Костомаров Н.И. Мазепа // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1885. — Т. 16. — С. 94–97.

засудженого до заслання в Сибір наприкінці 1665 р.³⁸), Якова Жураківського (колишнього полковника ніжинського в 1678–1685 рр.) та ніжинського сотника Василя Гуменського (Гуменського).

Як виборці до елекції були допущені переяславські полкові старшини, значні військові товариші полку³⁹, сотники та представники товариства від кожної сотні Переяславського полку, а також уповноважені міської громади полкового центру. Конкретно ж на вибори прибули полкові обозний Лук'ян Лук'янович, суддя Леонтій Папкевич, писар Сава Стефанович (Сулима?), не названі персонально полковий осавул і полковий хорунжий, а також городовий отаман Переяслава (також не названий за прізвищем). Значне військове товариство полку репрезентували: Іван Гурський (колишній канівський полковник (1672–1676 рр.), Матвій Тичина, Ясько Гулаченко й Іван Момот. Перша Переяславська сотня була представлена сотником Семеном Харченком і 40 козаками, друга — сотником Іваном Литовченком і 30 військовими товаришами, відповідно від Трахтемирівської сотні прибули сотник Семен Лесенко і «человека більш двадцяти», Вороньківської — Іван Берло і 20 козаків, Басанської — Карп Ященко і 20 козаків, Баришівської — наказний сотник Михайло Костянецький і 70 козаків, Гелмязівської — Данило Зражевський «з товариством, котрого било сімдесят з атаманьєю курінною», Золотоніської — Іван Мирович і 20 козаків, Кропивянської — Степан Дробницький і 23 козаки, Іркліївської — Василь Завойко і 10 козаків, Піщанської — Андрій Костенко і 24 козаки, Домонтівської — Стефан Томара і 20 козаків, Бубнівської — Іван Канівець і 8 козаків, Леплявської — Василь Барановський і 15 козаків, Яготинської — Грицько Мометенко і 15 козаків та Баришпольської — городовий отаман Юсько Поташко і 20 козаків. Міську громаду Переяслава представляли війт, діючий і відставний бурмистри, три колишніх і один діючий райці та цехмістер кушнірського цеху⁴⁰.

Отож, як бачимо, всі сотні Переяславського полку мали своїх представників на виборах полковника, натомість з-поміж міських громад полку таке право отримала лише громада полкового центру. Сотні представляли

³⁸ Дж. Гаєцький помилково стверджує, що Шийкевич був генеральним писарем в урядах Івана Брюховецького та Дем'яна Ігнатовича, обіймаючи посаду в 1665–1669 рр., але насправді після підписання Московського договору 1665 р. старшинське оточення Брюховецького, передовсім партія київського полковника Василя Дворецького, домоглося арешту та заслання «Захарки» до Сибіру.

³⁹ Аналізуючи ці вибори на підставі публікації М. Петровського, В. Панашенко говорить про допущення до елекції «значкових товаришів», але в опублікованому Петровським документі мова все ж йде про значне товариство — «старинний товарищ и значный полку Переяславского» (Див.: *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) — К., 1997. — С. 8; *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73).

⁴⁰ *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73.

сотники (або особи, що їх заміщали) та виборні козаки, переважно по 20 осіб з кожної сотні. Винятки становлять полкові сотні, товариство яких було представлено по 40 і 30 козаків, а також — чомусь — Баришівська сотня, звідки до Переяслава прибуло аж 70 осіб. З деяких сотень, як бачимо з документа, прибуло лише по 8–10 товаришів. Але незважаючи на різне чисельне представництво від тієї чи іншої сотні, при підрахунку голосів кожна сотня мала право подати за того чи іншого кандидата лише один голос (одну воту)⁴¹.

Як же проходив другий етап елекції полковника? Як довідуємось із документа, після того, як виборцям було зачитано «поважний универсал рейментарский», на вулиці відбулись наради сотників із виборцями зі своїх сотень, і вже по тому прибулі на елекцію виборці, «осеред двору сидячі», перейшли до голосування. Підрахунки вот доручили здійснювати полковому осавулу⁴² (осавули переважно і виступали розпорядчиками на військових радах: на генеральних радах були задіяні генеральні осавули, а на полкових, відповідно, полкові⁴³).

За результатами переяславського голосування на користь кандидатури Івана Лисенка висловились полковий обозний і суддя, три значні товариші, представники 15 сотень і уповноважений Переяславського міського магістрату. Кандидатуру Костянтина Мокієвського підтримали троє полкових старшин — полковий писар Сава Стефанович, не означені за прізвищами полкові осавул і хорунжий, а також городовий отаман Переяслава. Кандидатуру висуванця гетьманського уряду підтримав також і Ясь Гулаченко (вочевидь, виходець, як і Мокієвський, з Правобережжя — син генерального обозного в уряді Петра Дорошенка Івана Гулака, що на той час уже перебрався на Лівобережжя).

Вельми цікава картина спостерігається із виборцями Мокієвського, що представляли сотенне товариство. За останнього віддали свої голоси представники і двох (із наявних у полку 17) сотень, а саме Кропивнянської і Баришпольської, хоч, як було акцентовано увагу в документі, на попередньому етапі виборів — «у войску» — як сотник, так і вся Баришпольська сотня «дали были вотум на пана Лысенка»⁴⁴.

Загалом, якщо брати до уваги суто математичний підхід, то Лисенко переміг з показниками 21 проти 7. Особливо переконливою була його

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Див.: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 253–425; *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 84–171; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

⁴⁴ *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72–73.

перевага у сотнях полку. А ось в середовищі полкової старшини його позиції виявились слабшими, аніж у конкурента. За Мокієвського віддали голоси, по суті, чотири представники полкової старшини, в той час як Лисенко зумів завоювати симпатії лише двох.

На чийому боці була симпатія гетьмана Мазепи — передбачити не важко. Проте перемога колишнього переяславського полковника була доволі переконлива, і гетьман Мазепа цього разу не став противитись волі громади. У листі до Москви, в Малоросійський приказ, адресованому царям Івану та Петру Олексійовичам, 28 червня 1690 р. Іван Степанович повідомляв, що «ныне теды чинячи поворот з киевской моей дороги выслалемъ значных войсковых товаришей до Переяславля, именно Захарія Шийкевича, Якова Жураховкого, и Василя Гуманского, злецивши имъ, жебы они тамъ будучи, при инъших делех, зобрали тамошних полчан, и прислухалися ихъ голосамъ, кого бъ они похотели у себя мети полковником. Которые то высланія мои, в Переяславлю будучи, и при збраніи многих старших и менших полчанъ, прислухалися, что все старшіе и меншіе (:опрчь малого некоторых числа:) единоголасно улюбили и избрали себи бытии полковником его Івана Лысенка... И понеже здалося мне, что того полку Переяславского, яко пограничного, далее оставлять без совершеннаго полковника не пригоже, теды того полковництва уряд умыслилем вручить ему преречонному Івану Лысенкови»⁴⁵.

А вже в серпні 1690 р. Іван Мазепа офіційно підтвердив результати виборів і видав Івану Лисенку універсал на полковництво в Переяславі, вручивши йому при цьому полкову корогву, пернач, печатку і литаври. Опис процедури передачі новообраному полковнику символів влади наводив у своєму звіті московський дяк Василь Посников, котрий якраз у цей час перебував з місією у гетьманській резиденції. Зокрема, він інформував, що 5 серпня 1690 р. він був на прощальній аудієнції в гетьмана Мазепи («на отпуске был»), і якраз перед самою офіційною частиною відпуску посольства та вже по завершенні розмови з посланцем гетьман закликав новообраного переяславського полковника і за присутності царського представника (останній, вочевидь, мав символізувати особливу урочистість моменту) віддав йому полковницький пернач (московський дяк помилково назвав його «булавою на полковництво») та виголосив промову, в якій наказав йому вірно служити великим государям, а не так «как бывшей переяславской полковник Полуботок ему гетману повиновенья никакова не отдавал»⁴⁶.

Як слушно звернув увагу М. Петровський⁴⁷, на той час затвердження законності виборів на полковництві перебувало у виняткових прерогативах гетьманської влади й не потребувало підтвердження центрального уряду.

⁴⁵ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 186. — С. 401–402.

⁴⁶ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 71.

⁴⁷ Там само.

Принаймні, у своєму звіті В. Посников про це не обмовляється ані словом, а вважає, що це був лишень дрібний епізод, що не заслуговував уваги царського представника, підстав немає, адже все, що стосувалось царської влади в будь-яких її проявах, як правило, потрапляло до посольських звітів. У зацитованому вище листі гетьмана до Малоросійського приказу від 28 червня 1690 р. також містилась лише інформація про перебіг і результати переяславських виборів: «О семь убо покорнее вамь доносячи... отдаюся премилосердной монаршой вашего царского пресветлого величества бла-гостине»⁴⁸.

На завершення процедури Іван Лисенко, прийнявши від гетьмана сим-воли полкової влади і вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і слу-жить великим государем, іх царському величеству, обіщався во всякой вірности»⁴⁹. Останні слова, вочевидь, слід розуміти як принесення ново-обраним старшиною присяги вірності російському монарху, що було перед-бачено нормама угоди 1659 р.⁵⁰

До слова, на полковництві в Переяславі Лисенко залишався недовго. Й, принаймні, вже 13 вересня 1692 р., коли московський стольник Іван Тараканов роздавав козацькій старшині царське жалування за вірну службу, зокрема, за стійкість у справі придушення виступу Петрика, гетьман Мазепа забрав належне Лисенку жалування собі, повідомивши царського представ-ника, що «Переяславской де полковник Лысенко умре, и он де гетман их великих государей жалованье отдаст новому полковнику, кто на его место будет учинен»⁵¹. А тим часом родич гетьмана, Костянтин Мокієвський, вже наступного року таки став полковником, щоправда, не в Переяславському, а Київському полку. Й утримував, до речі, Мокієвський полковничий пернач у Києві в своїх руках аж до подій доленосного 1708 р.⁵², навіть незважаючи на той факт, що під час походу 1696 р. історичні джерела фіксують вибух повстання козаків Київського полку проти влади свого полковника⁵³.

Описані вище вибори в Переяславі, вочевидь, відповідали зразковій моделі полковницької елекції, коли воля полкового товариства максимально бралась до уваги, а для її представлення створювались усі необхідні умови. На практиці ж процедура виборів полковника нерідко порушувалась, пере-довсім гетьманами, котрі прагнули відігравати у цьому процесі більш ак-тивну роль, а не виступати заручником симпатій місцевої старшини і

⁴⁸ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 186. — С. 402.

⁴⁹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 71.

⁵⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

⁵¹ Цит. за: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. — С. 72.

⁵² *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін-ця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 244; *Gajdecky G.* The Cossack Admi- nistration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 207.

⁵³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 63, 141.

місцевого товариства. Й навіть у випадку обрання на полковництво Івана Лисенка, можемо припустити, роль гетьмана Мазепи була значно вагоміша, аніж про це може скластись уявлення з офіційного звіту про цю процедуру. Принаймні, ще В. Дядиченко звертав увагу на той факт, що гетьман узгоджував з керівництвом Малоросійського приказу не лише зміщення Леонтія Полуботка з уряду, але й призначення на полковництво Івана Лисенка⁵⁴, а введені до наукового обігу В. Станіславським документи з фондів Малоросійського та Посольського приказів цілком підтверджують цю думку⁵⁵.

Зауважимо, попередня ротація на полковому уряді в Переяславі, що мала місце двома роками раніше, наприкінці 1688 р., такої показової зразковості у функціонуванні військової демократії й близько не демонструвала. Тоді, у грудні 1688 р., після відсторонення від влади опозиційно налаштованого до гетьманського уряду Райчі Дмитрашка, Іван Мазепа призначив своєю владою на полковництво Якіма Головченка — вихідця з Правобережжя, колишнього черкаського полковника і генерального осавула в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка. У донесенні, відправленому до Москви, процедуру зміни влади в Переяславському полку Іван Степанович представив у такий спосіб: «призвавши к себе в Батурин полчан переяславских и объявивши им тот ваш царского пресвітлого величества указ, утвердилем им полковником совершенным Якіма Головченка, старожитного переяславского казака, який сего минувшего лета был по моему повелению наказным полковником»⁵⁶.

Тобто, після того, як Райчу Дмитрашка було відсторонено від полкового уряду, гетьман улітку 1688 р. своєю владою призначив до Переяслава наказним полковником колишнього правобережного старшину, котрого добре знав по службі в оточенні гетьмана Дорошенка. А за півроку по тому затвердив його повним полковником, закликавши для цього до гетьманської резиденції «полчан переяславских» — скоріш за все, переяславську полкову старшину, сотників і значних військових товаришів, але, як бачимо з тексту листа, не для виборів полковника, а лише для представлення нового очільника, вже затвердженого царським указом.

Традиційно в Гетьманаті більш активною роль місцевої старшини, товариства і поспільства у процесі виборів на полковництво була в південних полках, передовсім Полтавському. З колективної супліки старшини, товариства та міщан Полтавського полку, поданої у вересні 1714 р. гетьману Івану Скоропадському, обриси виборів 1710 р., коли на місце Івана Левенця,

⁵⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 199. Покликається вчений на: РДАДА. — Ф. Книги Малоросійського приказу, № 59. — Арк. 104 та РДАДА. — Ф. Справи малоросійські, 1690, № 32.

⁵⁵ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159, 182, 186.

⁵⁶ Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття. — К., 2000. — С. 98.

котрий скомпрометував себе нерішучими діями в часи облоги Полтави шведськими військами, прийшов сотник Полтавської міської сотні Іван Черняк, проступають у такому світлі.

За дозволом гетьмана Скоропадського («за ведомом велможности вашей, нашего милостивого пана») в Полтаві було скликано раду — «з целого полку зобравши старшину и значное товариство, и мещан полтавських, и волостных людей», на яку в якості представника гетьманського уряду прибув генеральний бунчужний Яків Лизогуб («на тот час у Полтаве од велможности вашей панской резидуючого»). І на цій раді «всеобще полюбовне згодними голосами... сего своего полковника пана Івана Черняка на тую годность избрали»⁵⁷. Наступним важливим етапом елекції полковника стала легітимізація його влади, яка була здійснена через «отданє клейноду з рук велможности вашей, нашего милостивого добродія, ему, полковникові», а потому — «все естесмо, хто тилко згодился при нем быти, одною рукою на верность царському его освященнейшему величеству присягали»⁵⁸.

Наскільки ж неприховано активною могла бути позиція гетьмана у питанні переобрання на полковий уряд, видно зі справи вже згаданого вище «крєвного пана гетьмана» київського полковника Костянтина Мокієвського, котрого під час походу на Пониззя Дніпра влітку 1696 р. частина товариства змістила з уряду та обрала на його місце колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину (небожа Костянтина Солонини, що був київським полковником у 1669 та 1671–1682 рр.). Отримавши від Мокієвського повідомлення про цей прикрий для нього інцидент, Мазепа відправив до київських козаків генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом відновити попереднє полковництво, а призвідців заколоту доправити до гетьманської резиденції. У листі до Малоросійського приказу (куди опоненти гетьмана також донесли справу про повстання в Київському полку⁵⁹) Іван Степанович події змальовував так. Коли полковник Мокієвський вирядив частину козаків свого полку під орудою кошового отамана Запорозької Січі на Чорне море, а з рештою товариства, якому забракло суден, пішов в устя Дніпра, до Козиноного Рогу, аби там облаштувати заставу, щоб «больше неприятелю был страх», тоді «полчане киевские злые и самовольные в Таванском острове взял меж себя умысл, против ево полковника своего взбунтовалися, и уряд полковничества

⁵⁷ Див.: Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДА України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. 4 арк.; *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — № 11/12. — Отд. 1. — С. 173–185.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Костомаров Н.* Мазепа. — С. 94–97; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 199.

сильно от него отняли, и поставили себе полковником Сергея Солонину бывшего хорунжего полкового». Саме останній, на думку гетьмана, був ініціатором заклоту — «был им наустителем», а за його результатами «без стыда и без боязни в том бунте принял на себя старшинство полковническое»⁶⁰.

Мокієвський, зіткнувшись із виявом такої відвертої непокори і «видя их полчан своих противу себе недоброходство», був вимушений «уступить с Тованского острова в Сечю Запорожскую», а гетьман тим часом, як він запевнював царя, «предваряя чтоб то зло не распространялось, и чтоб в настоящей вашей монаршеской службе не деялося дальнее препятие», вжив заходів придушення виступу. Зокрема, до Тавані було вислано генерального хорунжего Юхима Лизогуба з наказом перебрати до своїх рук управління Київським полком і забезпечити належне виконання київськими козаками наказів царського і гетьманського урядів, зокрема, для оволодіння Пониззям Дніпра «послал от себя хорунжего войскового генерального Ефима Лизогуба, с таковым приказом, чтоб того полку Киевского знаки отобрал в свои руки, и чинил тем полчаном привод и порядок в настоящих же военных промыслах во исправление належащей, вам великому государю вашему царскому пресветлому величеству службы, именно по приговору с кошевым, и чтоб шол на устье реки Днепра к нареченному месту»⁶¹.

Стосовно ж особи новообраного полковника «со иными» активними учасниками зміщення Мокієвського, гетьман розпорядився, аби Лизогуб доставив їх до Батурина «под добрым осмотрением»⁶².

У листі до Москви Іван Мазепа в контексті таванських подій згадує й полк серденят, який «с посланным моим войсковым генеральным хорунжим отпустил я и товариство того пехотного серденяцкого полку котории в Таване обретаецца которое то товариство с коньми всего полку своего в городах на зимовье до сего времени обреталось, каковым того товарищества с коньми туды отпуском весть тот полк пехотной обнадеживаю что вскоре, а имянно при возврате с сей вашей монаршеской службы учиню им после того поднятого годового труда посылкою другова полка»⁶³.

Можливо, що таке сусідство цих двох згадок є суто випадковим. А можливо, з огляду на специфічні поліційні функції, що їх мали виконувати серед іншого охотницькі полки, саме силами цього піхотного полку в разі потреби і мав диспонувати відправлений гетьманом до Тавані генеральний хорунжий, на котрого було покладено місію втихомирення «свавілля» козаків Київського полку.

⁶⁰ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2010. — Т. 2. — № 120. — С. 481.

⁶¹ Там само. — Т. 2. — № 120. — С. 481–482.

⁶² Там само. — Т. 2. — № 120. — С. 482.

⁶³ Там само. — Т. 2. — № 120. — С. 481.

Як стверджував свого часу Микола Костомаров, Юхиму Лизогубу вдалося навести лад у збунтованому полку. Хоч при цьому призвідців заколоту схопити не вдалось. Рядових же його учасників покарали та відпустили⁶⁴.

Тим часом, опоненти гетьмана в доносах поливали Мокієвського брудом і закидали йому «ляське» походження⁶⁵. Отож Івану Мазепі й довелося виправдовувати перед царським урядом київського полковника, апелюючи при цьому до служби у Війську Запорозькому його діда і батька — перший, за словами Мазепи, свою голову склав за Богдана Хмельницького під Чортковим, а другий у Дрижипольській битві під Охматовим⁶⁶. Аргументи гетьмана прозвучали достатньо переконливо, аби його родич залишився на уряді в Києві, принаймні, до початку XVIII ст., коли він образив улюбленого небожа Івана Степановича — ніжинського полковника Івана Обидовського та допустив словесні грубощі на адресу самого регіментаря⁶⁷.

Лише у формі прямого гетьманського призначення могла відбутись і ротація на полковницькому уряді в Ніжині 1695 р., коли Іван Мазепа на вакантне по смерті Степана Забіли місце призначив «во младих літах» вище згаданого свого небожа Івана Обидовського⁶⁸. За твердженням О. Оглоблина, Обидовський народився в 1676 р.⁶⁹, отож на момент посідання уряду йому виповнилось лише 19 років. Жодних «служб» у Ніжинському полку, аби тим самим хоч би якось зарекомендувати себе перед полчанами, йому виконувати не доводилось. Єдиною на той час службовою відзнакою кандидата було отримання ним від царського уряду титулу стольника в 1689 р., коли йому заледве виповнилось... тринадцять років⁷⁰, отож і тут заслуги претендента, крім самого факту його народження в сім'ї сестри гетьмана, доволі сумнівні.

Щоправда, у знайденому М. Петровським у фондах Малоросійського приказу листі гетьмана Мазепи до царя Петра I від травня 1698 р. йдеться про таки обрання Івана Обидовського «во младих літах» на повне полковництво до Ніжина саме тоді, коли було написано цей лист — навесні 1698 р.⁷¹ Тобто технологія осадження свого кандидата на полковницький уряд в Івана Мазепи наприкінці 90-х років XVII ст. могла бути наступна: спочатку стольника було призначено гетьманською волею наказним полков-

⁶⁴ Костомаров Н. Мазепа. — С. 94–97.

⁶⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Т. 14. — С. 597–598.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 83.

⁶⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 91.

⁶⁹ Там само. — С. 68.

⁷⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4 томах. — К., 1993. — С. 560.

⁷¹ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліді над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 106, прим. 8.

ником, а за кілька років — організовано його «обрання» на полковницький уряд.

Отож на початку XVIII ст., вочевидь, уже ні в кого в Гетьманаті не залишалось ілюзій щодо того, кому насправді належить вирішальне слово в обранні на полкові уряди. Хоч, скажімо, Самовидець, описуючи обставини антигетьманського повстання, що вибухнуло в середині липня 1666 р. в Переяславському полку і в результаті якого найпершим від рук повсталих поклав голову переяславський полковник Данило Єрмолаєнко, зауважує, що останнього «козаки переясловські не любили, же насланій бил»⁷², тобто не обраний товариством, а присланий гетьманом Брюховецьким. Тепер же, на початку XVIII ст., згідно з інформацією анонімного автора про перипетії банкету вищої козацької старшини з боярином Шереметєвим з нагоди відпуску козацького війська з походу в Прибалтику 1700–1701 рр., на напівжартівливу репліку царського вельможі про своє бажання просити в государя призначення на полковий уряд у Полтавський полк, а полтавського полковника перемістити на вакантне по смерті Обидовського ніжинське полковництво (а полковництво в Полтаві в той час ще обіймав Іван Іскра⁷³), останній зауважив таке: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть»⁷⁴.

Зауваження Івана Іскри, поміж іншого, цікаве й тим, що, як уже зазначалося раніше, саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше зпоміж усіх полків Гетьманату зберігало за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Ще один з перших дослідників історії Полтавщини ранньомодерної доби О. Лазаревський зауважував з цього приводу, що Полтавський полк в силу дії цілого ряду чинників — близькість до Запорозької Січі («А запорожцы де с полтавцы живут советно, что муж с женою»⁷⁵), особливості ведення степового типу господарювання тощо — «становив виняток з решти Малоросії, де не лише селяни, а й козаки з кінця XVII ст. потрапляють майже в повну залежність від старшини, котра, хоч і вважалась виборною, але по суті являла собою гетьманських чиновників»⁷⁶. На Полтавщині ж, принаймні, до кінця XVII ст., вибір полковника дійсно залежав від волі товариства, хоча ним, стверджував історик, завше керувало вузьке коло заможних козаків, які вміли підпорядкувати своєму впливу решту полчан⁷⁷.

⁷² Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 100.

⁷³ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — Отд. 1. — С. 373–374; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 519.

⁷⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 29.

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 99.

⁷⁶ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 360.

⁷⁷ Там само. — С. 361.

Щоправда, і в Полтавському полку в другій половині XVII ст. мали місце винятки з традиції вільних виборів полковника. Зокрема, в другій половині 1663 р. гетьман Брюховецький, лише нещодавно прибравши булаву до своїх рук на широковідомій Ніжинській «чорній» раді, на місце полтавського полковника Дем'яна Гуджола призначив запорожця Саву Федоровича Омельницького. А вже за два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав в гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного. Причому, як у випадку з Омельницьким, так і Витязенком, можна з впевненістю стверджувати, що мова йде якраз не про обрання на полковництво полтавською старшиною та товариством, а призначення гетьманською волею. І якщо виняткові обставини призначення 1663 р. ще можна якось списати на форс-мажор чорнорадівських перетурбацій⁷⁸ (хоч варто зауважити, Дем'ян Гуджол в період боротьби Івана Брюховецького з Якимом Сомком за гетьманство підтримував саме ставленика Запорозької Січі), то зрозуміти пасивність полтавчан двома роками по тому при переміщенні на полковництво полтавське генерального бунчужного складніше. А підтвердження тому, що в ротації 1665 р. мало місце саме призначення гетьманом полковника, слугує підготовлена вже наступного року полтавчанами колективна супліка гетьману Брюховецькому з приводу «неизносных неправд и утиснений», що їм чинив царський воєвода Богдан Хитрово, де автори, згадуючи образи воєводи їхньому діючому полковнику, зауважують, що той даний їм «с ласки и милости вашей»⁷⁹.

Утім, після трагічного завершення гетьманування Брюховецького полтавці повернули винятковий статус полку, де зміна влади відбувається з волі місцевої старшини та товариства. Або ж — маніпулюванням волею останнього, але не з Батурина, а з Полтави. Щоправда, водночас дедалі чіткіше простежувалась тенденція до переміщення центру ухвалення остаточних рішень щодо кадрових змін у полку з Полтави до Батурина.

Отож, коли на початку червня 1668 р. до Полтави долинула звістка про вбивство на Сербиному полі, неподалік Диканьки, гетьмана Брюховецького, полтавське товариство не лише позбавляє Витязенка пернача, але й разом з полковим осавулом Обіденком «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали, а дома их розграбовали»⁸⁰. А на місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обирають собі полковника «вільними голосами» (обранцем стає «добрий, смиренний, побожний и простодушний»⁸¹ Дем'ян Гуджол). Воля товариства була визначальною і на перевиборах у Полтавському полку 1669, 1670, ймовірно, 1672, 1674, 1675, 1676 і 1677 рр.

⁷⁸ Ширше про це див.: *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 195.

⁸⁰ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 161.

⁸¹ Там само.

Причому, полтавці не лише не чекали з боку гетьманського проводу спеціального дозволу на проведення перевиборів, а тим паче не передавали на розсуд гетьмана вирішення кадрової проблеми в їхньому полку, але й нерідко вступали на цьому ґрунті в неприховану конфронтацію з регіментарем. Наприклад, обраний на полковництво в Полтаву влітку 1669 р. Филон Гаркуша, не бажаючи визнавати владу гетьмана Дем'яна Ігнатовича та орієнтуючись на гетьмана Петра Дорошенка, відправив до Батурина такого ось листа: «ты неведомо от кого — от царя ли православного или от врага душевного, принял на себя высокий уряд гетманства запорожского вместо данного тебе п. гетманом Петром Дорошенком северского гетманства и уподобился сатане, потому что тот уряд гетманства запорожского взят тобою помимо воли и Войска и ясневельможного п. гетмана нашего; а заслуги твои Войску Запорожскому, как нам известно, мало знатны. При этом ты еще и страшил нас всякими силами войск царских; но мы, имея защиту Божью и охрану нашего п. гетмана с его сильными полками, запорожскими, крымскими, белгородскими и турскими, нимало твоих угроз не боимся и, как на врага, изготовили на тебя в Полтаве десять тысяч сабель! Не ждем от тебя правды и ты не надейся, чтоб мы тебе поклонились. А если хочеш, ищи себе милости у п.гетмана Петра Дорошенка; а к нам и не пиши, и не шли никаких своих угроз, потому что Бог нам помощник и не убоимся! Сего ради изволь писать к п.гетману нашему, а к нам вотще труждаешься: никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»⁸².

Кільками ж роками пізніше, в 1675 р., коли полтавські козаки, ображені зловживаннями владою полковника Прокопа Левенця, задумали переіменити свого очільника, вони вже поставили до відома гетьмана Самойловича про його самоуправства, але перед тим скинули Левенця з полковництва та обрали на його місце Павла Герцика⁸³. Як свідчив генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей у записці-доносі, поданій на Пилипа Орлика у лютому 1708 р., Павло Герцик, котрий перед тим «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками; а же природы был цекавой, а матка его сподобилась бытии женою Пана Петра Забелы, за Брюховецкого судьи генерального и за Самойловича обозного генерального», за допомоги несподівано звеличеної матері («тогда от тоее матки вспоможен будучи») «не з заслуги какое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским», щоправда, шлях цієї самої «омамы» проліг через схиляння на свій бік полтавського товариства, байдуже, що через доволі специфічні форми впливу: «подолстившиися и подмогоричившиися козакам полтавским»⁸⁴.

⁸² Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 259.

⁸³ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 145; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 370–371.

⁸⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 146–147.

До слова, на полковництві Герцик протримався недовго. Вже з осені 1676 р. чиняться спроби конкурентів потіснити Павла Семеновича з уряду. Спершу йому вдається повертати втрачене⁸⁵, але в 1677 р. Прокоп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк⁸⁶. Олександр Лазаревський вбачав у такій ротації передовсім руку Самойловича, котрому було важливо мати на чолі полку досвідченого командира, особливо в часи Чигиринських походів 1677–1678 рр., але жодних доказів цьому не навів. Єдине, що демонструє добре ставлення гетьмана до цього старшини, так це ситуація, пов'язана із скиненням Левенця з уряду. Так, незважаючи на виявлену Левенцем у Чигиринських кампаніях військову доблесть⁸⁷, полтавська старшина вкотре організувала змову, маючи на меті перемінити свого очільника. На чолі акції, на думку Лазаревського, стояли колишні полковники Федір Жученко і Павло Герцик. Причому, задумавши повалити Левенця, змовники організували подачу Самойловичу колективної супліки, звинувачуючи свого старшого в тому, що він «похвалки чинит на здоров'є знатнейших особ і безчестит их». Але гетьман відкрито став на бік Левенця і в листі до полтавців нагадував їм про звитяги полковника, продемонстровані, зокрема, й під час останньої війни з турками. Утім, що цікаво, аргументи Самойловича належного враження на полтавську старшину і товариство не справили, й у червні 1679 р. Левенець таки був вимушений поступитись полковництвом Федору Жученку⁸⁸.

Випадок 1679 р., вочевидь, є останнім прикладом такої зневаги полчан до думки свого регіментаря. Принаймні, генеральний суддя Василь Кочубей, коментуючи чергове повернення Герцика на полковий уряд чотирма роками пізніше (в гетьманування Івана Самойловича Герцик двічі обирався на полковництво — в 1675 і в 1683 рр., але з контексту Кочубеєвого повідомлення — «по Черняку... zostавши полковником», можна зрозуміти, що йшлося про 1683 р.⁸⁹), акцентує увагу на тому, що кандидат вже не стільки переймався думкою полчан, як торував собі шлях до влади через підкуп гетьмана Самойловича, одного із його впливових синів і небожа — гадацького полковника Михайла Самойловича: «Тот пан Герцик по Черняку в другій раз мноюю мздою, бывшему гетману самому и сыном его приношенную, а помощью гадицкого полковника, zostавши полковником»⁹⁰.

⁸⁵ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371.

⁸⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 3 (Л–О). — Киев, 1912. — С. 48; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 518.

⁸⁷ Див. Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 464.

⁸⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 372.

⁸⁹ Леонтій Черняк обіймав полковий уряд в Полтаві (вдруге) впродовж 1680–1682 рр. і саме його замінив на полковництві Павло Герцик (Див.: Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 518).

⁹⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 148.

Звичайно ж, до наведеної інформації потрібно ставитись критично, адже записка Кочубея — це за своєю суттю донос, з усіма притаманними цьому жанру перебільшеннями і підтасуваннями. Відтак, і наведені Кочубеєм аргументи передовсім мали кинути тінь на тестя свого опонента Павла Герцика. Але, поза тим, «многа мзда» як аргумент полковницької елекції, здається, був доволі звичним явищем цього політичного дійства.

Вище вже згадувалось про активну протидію російської влади намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів, намаганнях створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників, зокрема, й убезпечення від самовладдя гетьмана через позбавлення останнього прерогативи самовільного відсторонення старшин від влади — «полковниковъ гетманъ безъ рады не повинень отставливать»⁹¹.

Але в дійсності, попри існуючу заборону, як у випадку з обранням на полковництво, так і у випадку з відстороненням небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими, аніж їх прописала російська влада в гетьманських статтях. Адже процедура позбавлення полковника влади, принаймні, з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому дійстві його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавались до проведення в гетьманській резиденції розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавські старшини (зокрема, такі впливові особи, як колишні полковники Дем'ян Гуджол, Федір Жученко і Павло Герцик) порушили перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестает з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вони одночасно просили направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»⁹².

Отож гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як про це, до слова, згадано вище), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні, до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця Самойлович розпорядився наступним чином: «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би родному батку, не толко ему полковникове, и кому иншому, если би ся мело що на якого показати несполгуют»⁹³.

А коли вже в 1702 р. знову ж таки полтавська полкова старшина оскаржила перед гетьманом Мазепою дії свого полковника Івана Левенця,

⁹¹ Універсали українських гетьманів... — С. 119.

⁹² Там само. — С. 734.

⁹³ Там само. — С. 744.

котрий начебто не зважав на думку старшини та навіть таємно зносився з татарами, той за гетьманським наказом з уряду був зміщений, а очолити полк тимчасово було доручено генеральному бунчужному Михайлу Гамалії⁹⁴, котрий, до слова, пробув на полковницькій посаді в Полтаві майже два роки.

Відомий український історик О. Оглоблин свого часу звернув увагу на те, що в матеріалах Бендерської комісії 1709 р. є вельми цікава згадка стосовно того, що гетьман Мазепа не допустив на полтавське полковництво Григорія Герцика, котрий був наказним полковником, і якого полтавське товариство обрало вільними голосами на полковницький уряд, а призначив на старшинство іншу особу, на думку вченого, Івана Левенця⁹⁵. Певної пікантності ситуації надає той факт, що Герцики не лише перебували в добрих стосунках з Мазепою, а й через Громик і Фридрикевичів були з ним посвоячені. Так саме, власне, як і перебували в тісних родинних зв'язках з генеральним писарем Пилипом Орликом. Отож, причину відмови гетьмана Григорію Герцику в отриманні пернача Оглоблин вбачав передовсім у напруженості взаємин полтавських старшинських кланів Кочубеїв-Іскр з одного боку та Герциків — з другого, і, відтак, намаганнях Мазепа не допустити подальшого загострення стосунків через звеличення представника одного з них. Призначення «нейтрального» кандидата — Івана Левенця — мало цю напругу дещо зменшити, дарма, що Левенці також перебували в родинній спорідненості з Герциками (донька Івана Левенця була віддана за брата Григорія Герцика)⁹⁶. А ще вельми цікаво, що 30 травня 1708 р. гетьман Мазепа в листі до царського уряду характеризував Івана Левенця наступним чином: «полковник полтавський издревле есть непостоянен и, в ближайшем с запорожцами соседстве пребывая, всегда одним духом с запорожцами дышет»⁹⁷.

Роль полкової старшини в обранні на полковництво та позбавленні пернача

Приблизно через десять років опісля описаного вище випадку, що мав місце в Полтавському полку, в 1714 р. частина полтавської полкової старшини знову спробує повалити владу діючого полковника. На той час це вже буде Іван Черняк. А звести на уряд опозиціонери спробують онука колишнього полтавського полковника Федора Жученка та сина страченого гетьманом Мазепою генерального судді Василя Кочубея Василя Васильовича Кочубея.

⁹⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201.

⁹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 324, прим. 81.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

На чолі змови 1714 р. стояв полковий полтавський суддя Петро Кованька, котрий долучив до справи і полкового полтавського писаря Івана Залеського, який, як і Василь Васильович Кочубей, доводився Федору Жученку онуком, а відтак мав шанс суттєво зміцнити свої позиції за полковництва близького родича, до того ж зобов'язаного йому своїм сходженням на уряд. Якщо слухними є слова опонентів Петра Кованьки (котрі виступили на захист діючого полковника, подавши 9 вересня 1714 р. гетьману Івану Скоропадському колективну супліку⁹⁸), то полтавський полковий суддя, задумавши перемінити в Полтавському полку владу, переслідував передовсім власні корисні інтереси — порятувати доньку, котру за позашлюбне прижиття трьох дітей зі своїм двоюрідним братом і їх убивство був зобов'язаний засудити, згідно норм Литовського Статуту, до смерті як «не цноту», що «вшетечне ся и нерядне справучи... плоду набувши, а потом... тот плод сама албо через кого иного стратила и о смерти приправовала». Технологія ж переміни влади, якою намагався скористатись Кованька, полягала в наступному. У Полтаві змовниками було «потайно» підготовлено «чолобитну, чили доношение» про зловживання полковником Черняком владою, під яким «некоторих товариства несколько без ведома имена их... подписывали». З цією чолобитною Кованька і Залеський поїхали до гетьмана в Глухів «допрашиватись, жеби их чолобитную послать до двору монаршого, добиваясь Кочубееви полковництва полтавського». Водночас сам претендент на полковий уряд відбув до Києва, вочевидь, аби там зустрітись з представниками російської влади в Україні, скоріш за все, з київським генерал-губернатором князем Дмитром Голіциним⁹⁹.

Зважаючи на реноме батька претендента та царські милості до старшини, що поліг, протистоячи гетьману Мазепі та намарно намагаючись відкрити російській владі його справжні наміри, у Кочубея-молодшого були непогані шанси добитись від російської влади бажаного результату. Отож полтавська полкова старшина, вочевидь, передовсім сам полковник Черняк, неабияк стурбувались такою перспективою і спробували переконати гетьмана в безпідставності висунутих проти полтавського очільника звинувачень та, що ще більш важливо, небажанні полтавської громади мати в себе за полковника молодого Кочубея, котрий не влаштовує їх не лише через свій вік — «якій еще дитя молодое», так ще й «до того гордому». Викликало обурення

⁹⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122. Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714, 2–4 арк. Документ введений до наукового обігу В. Модзалевським, котрий послуговався зробленою М. Василенком копією справи, що на той час зберігалась в Харківському історичному архіві (Див.: *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. — С. 173–185).

⁹⁹ Там само.

полтавців і те, що «ввесь народ хотят два их без всякой нашей волі... заневолити, що якость есть нам, полковой старшине, так же сотником, товариству восковому, міщанам и всему посполитому народу, не мило»¹⁰⁰.

Захисникам Івана Черняка не був відомий зміст висунутих проти нього звинувачень. Отож у своїй відповіді вони заперечували будь-яку можливість незаконних дій свого старшого та стверджували, що їхній нинішній полковник «ні в чом не есть подзорен, поневаж от давніх часов в жадном дом их Черняков не бил позориску ку какой противной зраде, разве хибя они, Кованька и Залеский, чи не положать чого, вменияючи за тягость людскую»¹⁰¹. Єдине, що вони могли пригадати в цьому контексті, так це залучення полковником для «споможения» при будівництві власного будинку «з полкових яких городков в привезеню деревні з пуши». Що, однак, на думку авторів супліки, жодним чином не кидало тінь на репутацію старшини, оскільки «то вже сее все ми знаем, що всякая власть без такой повинности не обходится, чтобы не мети в будовлі з полку споможения полковникам»¹⁰². Отож і прохали полтавці гетьмана не йняти віри словам полкового судді та писаря, зважати на однастайність підтримки Івана Черняка всією старшиною, товариством і посполством полку та «не посылати до двору царского величества их чолобиття, поки в отой ставці з нами и з полковником не справляються». Підсумовувалась петиція риторичним запитом: «Кгди ж если им двом, возмутителем, дати веру, мимо всех нас ведомости, то ми, бедные, разве негодные стаемся милостивой вашей велможности панской обрести ку себе и ку всему полку ласки, что двом віра міла бы дана быть; а нам нет»¹⁰³.

На, без сумніву, ініційованій полковником Черняком супліці, звичайно ж, не має його підпису, натомість там бачимо підписи всіх лояльних полковницькій владі полкових старшин — обозного Кліма Нащинського, осавулів Василя Сухого і Григорія Буцького, наказного судді Стефана Мізіна, хорунжого Павла Гарасимовича, а також гарматних осавула і хорунжого, городового отамана полтавського з товариством, курінних отаманів полтавських полкових сотень з товариством або конкретно з певним товаришем, сотників — старосанжаровського, решетилівського, білицького, новосанжаровського, кобеляцького з товариством відповідних сотень. Поспільство полку було представлене полтавським війтом і бурмистрами, а також цехмістрами кравецького, різницького, шевського, ковальського, ткацького, гончар-

¹⁰⁰ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — Арк. 2 зв.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 3.

¹⁰² Там само. — Арк. 3 зв.

¹⁰³ Там само.

ського і бондарського цехів. Впадає в око відсутність на супліці голосів представників цілого ряду сотень Полтавського полку. Але, як бачимо з документу, викликано це було не демонстрацією свого ставлення до акції чи підтримкою дій Кованьки і Залеського, а лише тим, що підписанти намагались якомога швидше доправити свою петицію до Глухова, а відтак «инніе еще не успели на сей час приехать»¹⁰⁴. Принаймні, в цьому переконували гетьманську владу автори супліки.

Через брак відповідних джерельних свідчень важко встановити, що завадило Кованьці та його помічникам втілити задумане в життя — чи то активний спротив полтавської старшини, чи то позиція гетьмана, чи щось інше, але Кочубею довелось чекати на обрання на полковництво ще понад півтора десятки років. Але, що характерно, незважаючи на той факт, що вже в часи подачі супліки «наказним суддею полтавським» значиться Стефан Мізін, Петро Кованька, навіть попри провальні результати своєї акції, залишався суддею в Полтаві аж до 1718 р., можливо, до самої смерті, бо в 1719 р. в компуті Полтавського полку уряд значиться вакантним¹⁰⁵, отож він не був переобраний. А вже по сходженні на полковництво в Полтаві Василя Кочубея, в компуті 1732 р. бачимо в числі полтавської старшини нащадків полкового судді, а саме: Герасим Кованька значиться як полковий сотник полтавський, що володіє частиною села Рибці¹⁰⁶, а Антон Кованька — як «хорунжий артилерний»¹⁰⁷. Якою була доля іншого змовника, Івана Залеського (охарактеризованого в колективній супліці як такого, що «згола до писарських дел не згоден»¹⁰⁸), невідомо. Але уряд писарський у Полтаві він таки втратив. Принаймні, М. Слабченко вже під 1715 р. як полтавського полкового писаря згадує якогось Левка Левковича¹⁰⁹, а в компуті 1719 р. полковим писарем уписано Григорія Богаєвського¹¹⁰. Згадується в цьому документі й Іван Залеський, але лише як безурядовий, «значний товариш» і власник 42 «тяглих» і «піших» посполитих у селі Івашки, відповідно 17 і 15 в

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 4 зв.

¹⁰⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. І. — Спр. І 54480. — Арк. 2.

¹⁰⁶ Виденіє полкового города Полтави, сколько в оной обретається полковой старшини, бунчукових товарищей и знатних вдов... 1732 года // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54335. — Арк. 348 зв.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 1.

¹⁰⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122: Супліка полкової і ратушної старшини, козаків і міщан Полтавського полку про безпідставне намагання полкового судді Петра Кованьки і полкового писаря Івана Залеського усунути з уряду полтавського полковника Івана Черняка і зробити полковником Василя Кочубея. 1714. — Арк. 3.

¹⁰⁹ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 343.

¹¹⁰ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 2.

слобідці Тягамлику та 8 і 20 в селі Федоровці¹¹¹. До реалізації свого задуму — передачі полковницького пернача близькому родичу колишній полковий писар не дожив, і вже в матеріалах перепису 1732 р. маєтності Залеського записані як такі, що перейшли до полковника Кочубея «по наследству по Івану Залеському», або ж стали ратушними маєтностями¹¹².

Так само безрезультатно завершиться й акція лубенської полкової старшини, спрямована на переобрання полковника Андрія Марковича кількома роками по тому, в 1718 р. Близький свояк гетьмана Скоропадського, отримавши в Лубнах уряд «по монаршому благоволенію» і маючи за собою підтримку регіментаря, поводив себе у полку як абсолютний господар, геть відсторонивши за короткий час полкову старшину від участі в управлінні полку, самовільно розпоряджаючись земельним фондом тощо. А коли старшина надумала протестувати проти цього, Маркович, довідавшись про те, «объявил гетману, зараз помянутую старшину, вменивши за бунтовщиков, с походу от службы завернено и предано за крепкий караул Федору Протасьеву, потом нещадко бито киями и уряды також и маєтности у них поотбирано, с крайним прочаго имения разорением»¹¹³.

Під 1719 р. джерела фіксують спробу прилуцької полкової старшини повалити владу свого полковника Гната Галагана. Як видно з поданої на ім'я гетьмана Скоропадського скарги самого полковника, на чолі змови стояли полкові прилуцькі осавули Михайло Мовчан і Григорій Панченко, до котрих долучилися сотники ічнянський Григорій Стороженко й іваницький Іван Стороженко. Як видно з матеріалів справи¹¹⁴, в підґрунті конфлікту лежало суперництво місцевих прилуцьких старшинських кланів з прийшлим із Запорожжя і поставленим за наказом Петра I Гнатом Галаганом. Як можна пригадати, Іван Стороженко, вочевидь, батько сотників ічнянського й іваницького, наприкінці 1680-х — початку 1690-х років обіймав уряд прилуцького полковника¹¹⁵, а батько теперішнього першого осавула Михайла Мовчана в уряді попередника Івана Стороженка — Лазаря Горленка був також полковим осавулом і навіть певний час обіймав полковий прилуцький уряд

¹¹¹ Там само. — Арк. 44, 65, 121.

¹¹² Виденіє полкового города Полтави, сколько в оной обретається полковой старшини, бунчукових товарищей и знатних вдов... 1732 года. — Арк. 349 зв., 351, 385.

¹¹³ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 1. — С. 55–56; *Лазаревский А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОЛН). — К., 1896. — Вып. XI. — С. 54.

¹¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373. Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2–3 зв.

¹¹⁵ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Ч. 2: Рада старшин. — К., 1930. — С. 85.

(можливо, як наказний полковник)¹¹⁶. Та й прізвище другого осавула Григорія Панченка іноді писалось як «Панкевич», а під таким прізвищем згадується Михайло — полковник чорнобильський, що загинув в битві під Лоевом в липні 1649 р.¹¹⁷, та Матвій — полковник ірклівський в 1658–1663 рр., засланий гетьманом Брюховецьким за підтримку Якіма Сомка до Сибіру восени 1663 р. й повернутий на батьківщину вже його наступником у 1670 р.¹¹⁸

Вказані старшини були обурені тією неповагою, що її демонстрував до них Галаган. Зокрема, в липні 1719 р. вони скаржились гетьману, що полковник «их суплекантов неправедно отяжаючи безчестием», називаючи «зменниками, мужиками и негодними урядов». Полкового осавула Григорія Панченка «под Царицинам пришлого году будучи бил обухом»; «Григория и Ивана Стороженков сотников велел з дому свого безчесно в шию выбити», і при цьому слуги полковника сотницькі «кунтуши пошарпали». Іншим разом Івана Стороженка, сотника іваницького, «в дому ж своем за волоси рвалем, да в суп лице свое побрызжав». Сіножать Григорія Панченка, розташовану за річкою Рудою, полковник неправомочно «принял во свое владение», а «степ з давна всех их Прилуцкий, котрий отняв от покойного полковника нежинского Жураковского», Галаган «завладев им увесь не допускаючи там людем сенов косити»¹¹⁹.

Крім того, як випливає з контексту супліки, автори були занепокоєні тим, що полковник, називаючи їх «зменниками, мужиками и негодними урядов», примушує своєю лайкою до того, «чтобы они сами уряди свои оставили, а на месца тие ... призвести племянников своих и запорожцов»¹²⁰. А згадуючи про запорожців, супліканти тим самим виводили справу Гната Галагана з категорії приватної образи полкової і сотенної старшини в категорію державної зради, оскільки після переходу Запорозької Січі навесні 1709 р. на бік Карла XII за наказом Петра I запорожцям було заборонено повертатися без дозволу царської влади на терени Гетьманату. Існувало спеціальне розпорядження з цього приводу царському резиденту при гетьманському уряді¹²¹. І, знаючи про це, автори супліки закидали прилуцькому

¹¹⁶ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 251, 257.

¹¹⁷ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 271.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 377; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 10 — К., 1998. — С. 144; Дополнение к Актам Историческим. — Т. 6. — СПб., 1857. — С. 75; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 635.

¹¹⁹ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373. Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

полковнику, що він «Премоцнейшого Царского Пресветлого Величества указу и Ваши рейментарские універсали уничтожал и чинил всякіе противности, принимаючи в себе и держачи з Сечи Запорожской козаков, необъявляючи оних Велможности Вашей». Більше того, супліканти стверджували, нібито з цих самих запорожців Галаган «по своему изволению постановил в полку своем в местечках и селах атаманами, а некоторіх держачи при себе обнадежуя их урядами невідома якового чекаючи времени». Конкретно ж полкові і сотенні старшини побоювались того, що Галаган, саме змусивши їх піти у відставку, призначить запорожців на уряди полкових осавулів і сотників¹²².

Прилуцький полковник у листі-відповіді, адресованому гетьману Скоропадському, скаржився на те, що через «неправедное их суплекантов доношение и словесную укоризну немалая учинилася трудность, и значное безчестие», та всі висунуті проти нього звинувачення рішуче відкидав, переконуючи, що причина оговорювання полковою старшиною його чесного імені полягає ні в чому іншому, як у намаганнях «гнев Ваш рейментарской на мене подвигнути и з уряду полковництва мене отстановити и то разве того ради, что во времена измени Мазепи не показалем верность по Его Царскому Пресветлому Величеству, не так як прочне прилучане»¹²³. При цьому Галаган просив регіментаря, аби по завершенні розслідування справи за неправдиве обвинувачення його опонентів покарали не лише позбавленням їхніх урядів, а й такими діями, які б призвели і до втрати ними здоров'я¹²⁴.

Хабар як аргумент виборчого процесу

Вище вже неодноразово згадувалось про «многу мзду», про спроби «подолстится и подмогоричитися козакам» як вирішальні аргументи полковницької елекції. Наскільки поширеною практикою дача хабарів гетьману за полковницький уряд стає в останній третині XVII ст., видно з доносу, поданого старшиною на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р. (хоч, зрозуміло, тут варто брати до уваги жанрову специфічність цього документа). Старшина, зокрема, звинувачувала регіментаря в тому, що він саме «за уряды полковничьи» вимагає «великие посулы, и чрез то допускает людем утеснение»¹²⁵. Щоправда, з наступних рядків доносу довідуємось, що й уряд генерального судді тривалий час («уже от четырех лет») залишається

¹²² ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 373. Супліка прилуцького полковника Гната Галагана про покарання полкової старшини за фальшиве звинувачення у державних і карних злочинах. 1719. — Арк. 2.

¹²³ Там само. — Арк. 2 зв., 3.

¹²⁴ Там само. — Арк. 3.

¹²⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 302.

вакантним, бо Самойлович «хочет, чтоб тот судейський уряд за великие деньги был куплен»¹²⁶.

Про процвітання хабарництва при призначенні на полковницькі уряди також і в гетьманування Івана Мазепи вказував у своєму доносі на гетьмана генеральний суддя Василь Кочубей 1708 р.: «Преждныхъ летъ коли въ якомъ полку зъ якої причини станете перемена полковникови, или умреть полковникъ, то на его место, доложившия гетмана, вольними голосами любого себе особу на той урядъ обирають, о чомъ и на радах в статьяхъ докладано, абы полковниковъ по любви вольными голосами обирано, а симонии грамотной и ганебной ни чувати было; а теперь за полковницкие уряди великия беретъ взятки, хочъ бы не знать якъ которий заслужоный товаришь былъ годень того уряду; а не будетъ ли мети достатку денегъ, то оного вострияти не сподобится, а сподоблятся тии, котории з дябель мають грошей и есть що дати въ руки его по достатку»¹²⁷.

Як чи не найбільш промовистий приклад отримання полкової посади саме через хабар, а не завдяки заслугам у козацькому війську та повазі товариства, дослідники класифікують випадок із посіданням у 1688 р. полкового уряду в Лубенському полку полковим осавулом Леонтієм Свічкою, котрий, на їхню думку, «не мав для цього ніяких інших даних, крім великого багатства»¹²⁸. Щоправда, О. Лазаревський, котрий, власне, уперше і завів мову про симонію як ймовірний спосіб отримання Свічкою посади («Свечка был человек денежный, а Мазепа любил деньги»¹²⁹), жодних доказів дачі хабара — через брак відповідних документів — не навів.

А ось заповіт вдови гадяцького полковника Михайла Боруховича подібний факт використання кандидатом на полковий уряд грошових заохочень регіментаря фіксує. У тестаменті полковничиха згадує про намагання одного зі своїх синів по смерті батька в 1704 р. посісти вакантний уряд і про його прохання виділити йому з «общего скарбу неделенного тысячу червоних и сколько сот талярей битых» для передачі гетьману Мазепі. І хоч цього разу симонія не справила належного ефекту, й полковництво в Гадячі посів не її син, а близький родич Мазепи — Степан Трощинський (племінник гетьмана¹³⁰), але Боруховичу-молодшому, принаймні, вдалося добитися від гетьмана підтвердження права володіти всіма маєтностями, що належали

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же. — С. 109.

¹²⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201; див. також: Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. — С. 48.

¹²⁹ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. — С. 48.

¹³⁰ Акты Западной России. — Т. 5. — С. 244; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 88.

його батьку¹³¹. У виданому 10 листопада 1704 р. родині померлого полковника оборонному універсалі гетьман зазначав: «яко за живота зийшлого в Богу небожчика пана Михайла Бороховича, полковника гадяцького, весь дом его был покритий нашою гетманскою протекцією... так и тепер по смерти оного, тот же его дом и овдоввлую его жену панію Елену Ивановну Михайлову Бороховичеву з синами, зятем и всіми им крєвними беремо в особливую нашу гетманскую оборону..., заховуючи их при всяком межи людьми в посіднях, почитаний и пошанованю и заступаючи од судов — полкового и инних, ибо хоч хто когда буде иміти до оних якии претенсии, то не повинен будет ништо до суду полкового или иного якого их потягати»¹³².

Про піднесення гетьману подарунка в розмірі тисячі талярів йдеться й у вже згаданій вище справі про збереження за Ганною Миклашевською-Самойлович-Швайковською маєтностей померлого полковника стародубського Михайла Миклашевського в 1706 р. Щойно поховавши загиблого на полях Північної війни чоловіка, Ганна Миклашевська разом зі своїми пасинками кинулась до гетьмана Мазепи шукати його протекції. При цьому вона піднесла регіментареві срібний підніс («креденс срібний»), що коштував тисячу талярів. У відповідь гетьман, «респектуючи на вдову Миклашевского, Анну Швайковсковну», підтвердив їй та пасинків майнові права на маєтності померлого чоловіка та батька¹³³.

Про достатньо високу ціну призначення на старшинство згадувала і Пелагія Болдаковська-Томара, донька білоуського сотника Василя Болдаковського та вдова Василя Томари. Вона стверджувала, що, прибувши на Чернігівщину лише з одним конем і декількома парами сукон, без службових заслуг і зв'язків серед місцевої старшини, Василь Томара витратив близько 400 рублів з посагу дружини, аби отримати за ці гроші спочатку уряд вибельського сотника, а згодом — чернігівського полкового судді¹³⁴. Зрозуміло, що полковницький уряд коштував дорожче.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати і вже згадана вище вступна частина положень Конституції 1710 р., в якій мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень, зокрема, недопущення до влади «властолюбних накупневъ, которіи, не фундуочися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несъитою пожад-

¹³¹ Русский архив. — 1875. — Кн. 3. — С. 316; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 201.

¹³² Універсали Івана Мазепи. — С. 446.

¹³³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 248.

¹³⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Голубы; Крыжановские; Томары // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — № 5. — С. 17–18.

ливості, для приватного свого пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія... на уряды Полковничіе»¹³⁵.

Казуси добровільного зречення пернача

Аналіз казусів з політичної практики Гетьманату свідчить, що в окремих випадках могла мати місце й процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема, саме так це виглядало під час ротації на уряді полковника прилуцького в 1678 р. Тоді діючий полковник Іван Маценко «добровольне зреклься своего старшынства и за оное намъ подяковаль»¹³⁶. Принаймні, саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р.

Про добровільність відставки колишнього полковника як причину перевиборів у Переяславському полку говорить у листі до князя В. Голіцина і гетьман Мазепа влітку 1689 р. Щоправда, як впливає з тексту документа, цього разу «добровільність», вочевидь, була обумовлена «несправними поступками» полковника Головченка, а аргумент: «здоровья... к такому уряду неспособное» був використаний з метою збереження обличчя старшини: «Переяславской бывшей полковник Яким Головченко о которого несправных поступках я вашей княжой вельможности доносил пришед в Батурин как сам в себе поосмотрил неправость, так и здоровье свое к такому уряду имея неспособное, понеже от самого светлого Христова Воскресения дни немоществует поклонился за уряд полковничества»¹³⁷.

Реагуючи на прохання Якіма Головченка¹³⁸, Мазепа «на том уряде не оставливая, как уже и полагагца на него в том побережном краю нельзя, понеже там крепкая нужда употребляет великие бодрости и всегдашней осторожности», і, вирушаючи з візитом до Москви, призначив на уряд переяславського полковника Леонтія Полуботка¹³⁹. Щоправда, як видно з наступних рядків гетьманського листа, за новообраного полковника вже неодноразово клопотався князь Голіцин, котрий якраз і «многократно ходатайственное слово за него о таком ево на уряд воздвижении изволил мне говорить слово»¹⁴⁰. Отож, цілком можливо, що й «добровільна» відставка

¹³⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 251–252.

¹³⁶ Універсали українських гетьманів... — С. 734.

¹³⁷ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

¹³⁸ О. Лазаревський стверджував, що Яким Головченко в цей час урядував на полковному уряді в Лубенському полку, але, як бачимо, таке твердження авторитетного знавця «малороссийской старины» є хибним (Див.: *Лазаревський А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 49).

¹³⁹ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 159. — С. 346.

¹⁴⁰ Там само.

Головченка була напряму спровокована «многократным ходатайственным словом» царського вельможі.

В історичних джерелах не так вже й часто зустрічається про добровільність залишення посади тим чи іншим старшиною, а отже вельми цікавою є згадка про датований початком 1689 р. випадок з добровільною відставкою, щоправда, генерального осавула Війська Запорозького Войци Сербина (уряд переяславського полковника Сербин посідав перед тим¹⁴¹). В адресованій князю В.В. Голіцину цидулі від 20 січня 1689 р. гетьман Мазепа повідомляв, що «Войца Сербинин болен будучи и чрез весь пост прерожественный у меня не был, так же и праздник Рождества Господня мало явился кому, как и сюда в Глухов слабости ради своей ко мне не приехал, сам з доброй своей воли, прислав ко мне, при старшине воздаяние свое чинил, за чин генерального есаульства где и то говорил что для слабости своей в том трудовитом чину служить великим государем и великой государыне не сможет и нам, гетману, в чинах воинских, послушанием своим отговаривается, которую ево отговорку я принял и от трудов ясаульских ево уволил»¹⁴².

Звільнивши генерального осавула з уряду, гетьман прохав князя Голіцина повідомити про його рішення великих государів: «о чем изволь, ваша княжая вельможность, милостивый мой благодетель, донести великим государем и великой государыне, их царскому пресветлому величеству»¹⁴³, але при цьому висловлював власний здогад щодо можливих мотивів «слабости» Войци Сербина, що спричинили його добровільну відставку. На думку Івана Мазепи, слабкість могла мати політичний підтекст, а саме: бажання уникнути покарання за службові зловживання генерального осавула, пов'язані з самочинним відпуском з полону татарина: «а рассуждаю я, что может он Войца Сербин и для того немоществует и в ясаульском чину служить не издолеет, что требует в великом рассуждении о сем, довелось то ему, что он без указу монаршеского и без ведомости моей гетманской отпустил из неволи татарина, о котором татарине переяславские козаки знатные будучи с полковником своим в Батурине великий на него Войцу чинили вопль, что будто тот татарин яко прежде сего от него будучи из неволи отпущенный, чату татарскую в полк Переяславской приводил так и нынешного лета с такою огласкою татарскою был за которого татарина отпуск я еще ево Войца прегрешение не простил совершенно оставляя то дело до премочного монаршеского их царского пресветлого величества указу, и до мудрого вашей княжьей вельможности разсуждения»¹⁴⁴.

¹⁴¹ *Стороженко А.* Вук Сербин, полковник переяславский (1675–1682) // Киевская старина. — 1894. — Т. 44. — № 1. — С. 128–134.

¹⁴² Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — № 121. — С. 284–285.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

До слова, Войца Сербин на початку 1689 р. таки справді дуже занедужав. Підтвердження цьому слугує інформація з пізнішого листа Мазепи до князя Голіцина (від 14 лютого 1689 р.), де він повідомляв царського вельможу про те, що генеральний осавул Війська Запорозького «тяжко ныне болезнующий» й архімандрит Ісайя — виходець з Волощини, рідний брат колишнього волозького господаря та Войці «давний знакомец», пропонуючи останньому «пожитки в той болезни, в чернеческую его облек одежду, назвал его Виктором»¹⁴⁵. А в універсалі від 5 грудня 1690 р. Войца Сербин згадується вже як небіжчик¹⁴⁶.

У першій чверті XVIII ст., в гетьманування Івана Скоропадського, джерела фіксують добровільність відставки прилуцького та лубенського полковників — Івана Носа та Василя Савича. Причини ж, умовно кажучи, «добровільної» відставки були цілком поважні й об'єктивні: «Одного за пристарелых летах, другого в слабости здоровья»¹⁴⁷. Про «слабкість здоров'я» лубенського полковника, як про мотив старшинської ротації, згадував гетьман Скоропадський і в універсалі з нагоди вступу Андрія Марковича на полковий уряд. Там же було представлено й офіційну версію переобрання полковника у форматі добровільного зречення та процедуру цього дійства. Отож, у першій чверті XVIII ст. процедура виглядала наступним чином: «Лубенській полковник п. Василій Савич, прибыв в Глухов, сложил с себя уряд полковничества по слабости здоровья, а на место его по монаршому благоволенію, назначен п. Андрей Маркович, швагер наш, при чем и полковая старшина с рядовым товариством, прибывшіе в Глухов, также просили о нем, швагере нашем»¹⁴⁸.

Висновки

Таким чином, підсумовуючи викладений вище матеріал, з упевненістю можна стверджувати, що реальні практики політичного життя Гетьманату, що стосувалися проблеми обрання на полковницькі уряди та позбавлення старшин влади в полках, істотно відрізнялись від тих моделей, що були прописані в законодавчих актах або освячувались традиційними уявленнями про козацькі права і вольності.

Прагнення певної територіальної групи козацького товариства обирати собі старшого вільними голосами зазвичай у тій чи іншій мірі конфліктувало з бажанням гетьмана Війська Запорозького, скориставшись своїм «зверхнейшим правом регіментаря», або дещо скоригувати волю громади, або нав'язати останній свого кандидата. Наявних правових регуляторів чи

¹⁴⁵ Там само. — Т. 1. — № 129. — С. 296.

¹⁴⁶ Універсали Івана Мазепи. — С. 211.

¹⁴⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... — С. 202.

¹⁴⁸ Лазаревський А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. — С. 52.

обов'язкових до виконання норм звичаєвого права, видається, в ранньо-модерній Україні було недостатньо, аби жорстко врегулювати ситуацію.

Хоч, разом з тим, варто відзначити, що в політичній культурі козацтва існувала певна зразкова модель, яка дозволяла значною мірою узгодити інтереси товариства та гетьмана в цьому питанні, шануючи волю місцевих виборців у справі обрання найбільш бажаного для себе кандидата та поважаючи право регіментаря надавати дозвіл на проведення виборів, надсилати від себе уповноваженого на це дійство та затверджувати його результати. Така зразкова модель, як правило, реалізовувалась у часи послаблення гетьманської влади. В умовах акумуляції владних повноважень у руках регіментаря його участь в елекції полковників суттєво зростала, і тоді актуальними в ході виборчої процедури були хіба що лише деякі елементи «повної» процедури виборів вільними голосами. В окремих же випадках гетьмани відверто нехтували й ними.

Виразна тенденція до гармонізації інтересів товариства та гетьмана спостерігається в положеннях Конституції 1710 р., яка, втім, не мала шансів для реалізації на практиці, а, відтак, може сприйматися лише як політична декларація, котра, щоправда, була ґрунтована на реальних бажаннях товариства й переслідувала ціль запропонувати козацькому загалу прийнятну модель гармонізації взаємин влади та підданих Гетьманату.

**СОЦІУМ, ЕКОНОМІКА,
ДЕМОГРАФІЯ**

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

Процес формування території Української козацької держави, як про те переконливо свідчать дані джерел, найбільш активно проходив від останньої чверті XVII по кінець XVIII ст. і в основному (але, зрозуміло, не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто, в часі він фактично цілковито збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютистської монархії в Російській державі й ліквідацією царатом усіх ознак своєрідної української державності. Незважаючи на ці обставини, саме тоді тривало географічне поширення назви «Україна» на всі землі, заселені власне українською спільністю. Термін «український» (у розумінні національної приналежності) дедалі частіше застосовується в тогочасних джерелах. Терміни «нація», «національний» часто вживаються як у розмові, так і на письмі (особливо в другій половині XVIII ст.). Корінні жителі класифікуються як «нація русинів», «малоросійська» чи «українська» нація тощо. У багатьох тогочасних іноземних часописах Україна протягом певного часу характеризувалася як окрема земля козаків, що межує з Московією, Польщею і Татарією. У російських же законодавчих актах, з чисто ідеологічних міркувань, вона поступово перетворювалася на «малоросійський край».

Складне міжнародне становище країни, спровокований значною мірою владою Москви процес масового переселення українців обумовили появу нових і зміну значення старих політонімів. Так, Лівобережжя в офіційних актах царського уряду найчастіше називалося «Малоросією» або «Малою Русю». Поряд з ними вживалися й інші назви: «Малоросійський край», «Гетьманщина» і т. ін. Усі вони певною мірою віддзеркалювали соціальну політику царизму щодо українського народу. Термін «Гетьманщина» після скасування гетьманського правління на Правобережжі став уживатися лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і невеликою територією на правому березі Дніпра, якою управляла старшинська адміністрація. У зв'язку з ліквідацією в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 80-х років і адміністративно-полкового устрою ця назва втратила своє первинне смислове навантаження¹.

¹ Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 108.

Згадані політоніми широко застосовувалися не лише в царських указах, постановах Сенату, універсалах гетьманів, розпорядженнях Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, а й у побуті місцевого населення — «малоросів». Так, в одній із історичних пісень того часу говориться про тяжке соціально-економічне становище народних мас на Лівобережжі:

Ой горе нам на Гетьманщині,
Надочучила нам вража панщина...²

На середину XVII ст. усе населення України становило близько 5,3 млн чол.³ Лише на Київщині мешкало 1400 тис. * На території ж Київського та Чернігівського воєводств — 1750 тис., що становило в середньому 10–12 чол. на кв. км, Подільського — приблизно 350 тис., на Волині — 900 тис.⁴ На той період на українських землях проживали представники 21 народності. Найчисельнішими серед них (крім українців) були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгары та чехи⁵.

Складність політичного становища і розчленованість українських земель обумовлювали специфіку етнічного самоусвідомлення окремих представників автохтонного населення. Так, із «Прошення» «полской природы малоросіянина», жителя Харкова Севастіяна Даниловича Колосова** на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід Осип Колосов — «уроженець» Нижибожа (Межибожа) — був «полской природы (нации)»***. Однак у період війни України та Росії з Річчю Посполитою той, «убегая неправилной от поляков ссоры»****, залишив у «Польщі» своє «прежние

² Історичні пісні. — К., 1961. — С. 370.

³ *Копчак С.І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. — Львів, 1974. — С. 44.

* За іншими даними 420 тис. чол.

⁴ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 74; *Стришенець М.М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження. — К., 1982. — Вип. 6. — С. 93; *Кіку І.О.* Актіві книги як джерело до вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1985. — Вип. 11. — С. 38; *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 132–133.

⁵ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 93–95, 236–246; *Його ж.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. // Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1963 р. — К., 1963. — С. 8.

** Можливо, спочатку прізвище мало дещо інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватися).

*** Зі змісту документа цілком очевидне його українське походження.

**** Зрозуміло: коли б Осип Колосов справді був поляком із походження, він навряд чи тікав би з Правобережжя під «високу руку» російського монарха.

отечество» (!) й переселився в Батурин, де згодом і помер. Батько С. Колосова і він сам певний час мешкали в Батурині, поки Севастіян, здобувши освіту, не був «завезен» («по дозволению отца») в Москву для прислугування генерал-аншефу І. Генрікову. Пізніше С. Колосов перебував «в услужении иных людей», доки не оселився в Харкові. Цікавим, на наш погляд, в усій цій історії є те, що наймолодший із Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії «малоросіянами», хоча й писав про «полске» походження діда. Власне ж жителів України, що перебували в складі Російської імперії, він називав «росіянами»⁶. Отже, в даному випадку бачимо, як конкретно впливало перебування людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. За таких складних політичних умов корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як «полской природы (нации) малоросьсіянин», а українець Лівобережжя чи Слобожанщини як «росьсіянин». Подібні курйози можна знайти і в інших документах другої половини XVIII ст., зокрема, в «Описах Харківського намісництва», що засвідчує певну закономірність.

Неабияку роль у формуванні етнічного складу й національної території України відігравали міграції людності та освоєння нових земель. На Лівобережжі в кінці XVII–XVIII ст. як стихійне, так і організоване заснування населених пунктів відбувалося порівняно повільно. В регіоні не спостерігалось такого масового та активного заселення, як у попередній історичний період. Його простір на той час в основному було залюднено (лише на півдні краю, на Полтавщині, значна частка земель перебувала «впусці», тобто, не оброблялася)⁷. Цим пояснюється той факт, що протягом досліджуваної доби тут виникло всього кілька десятків сіл і містечок. Так, за нашими підрахунками, на території сучасної Полтавської області тоді з'явилося близько 30 сіл. На Чернігівщині заснування більшості населених пунктів припадає на останню чверть XVII — першу половину XVIII ст. (Рубанка, Гмирянка, Савин, Лупасове, Олександрівка та інші). В другій половині XVII ст. тут виникли, зокрема, села Марківці, Шатура, Березова Гать і деякі інші⁸. Слід зазначити, що в межах Сіверщини серед переселенців домінували вихідці з Білорусі, причому, природним кордоном поширення їхніх поселень стала р. Десна. На південь від неї переважали переселенці українського походження⁹.

⁶ ЦДІА України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 405–406.

⁷ Лазаревский А.М. Малороссийские посполиты крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 16; Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 12. — С. 517, 591.

⁸ Історія міс і сіл Української РСР. Полтавська область. — К., 1967. — С. 143, 144, 196, 259, 262 та ін.; Історія міс і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 157, 194, 296, 334 і далі.

⁹ Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1915. — С. 211.

Поява нових населених пунктів обумовлювалася як політичними, так і соціальними й економічними чинниками. Наприклад, с. Гриньки (у 60-х роках XVIII ст. ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку) заснували козаки, які втекли з Правобережжя, де зазнавали утисків від польської шляхти. Воно розташувалося на землях, які чигирин-дніпровський сотник Іван Булюбаш перед тим захопив у шушвалівських козаків. Подібним чином виникло с. Коряївка (Перша сотня Полтавського полку). Його в ті ж роки заснували переселенці з Правобережної України, що рятувалися від шляхетських переслідувань. В зв'язку з усуненням у XVIII ст. загрози нападів орди з Кримського півострова, на Лівобережжі, зокрема, біля річок Орель та Сула (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів. На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, заснування с. Попівка на Полтавщині було організовано в другій половині XVIII ст. урядом (як казенне поселення)¹⁰.

У вітчизняній історіографії радянського періоду міграції людності з правобережних, а також західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра і далі зазвичай висвітлювалися як реакція на «нестерпну експлуатацію з боку польської шляхти». Значною мірою з цим твердженням можна погодитися. Однак при цьому мало уваги приділялось іншому аспектові, а саме: як переселенців на місцях «зустрічали», так би мовити, свої «єдинокровні» можновладці. Про зворотний рух практично взагалі не писали. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (адже вона ототожнювалася з «братнім» російським народом) у Річ Посполиту, до ворогів — польських шляхтичів і магнатів?!

По-різному складалася доля переселенців у межах Гетьманату. Важливу інформацію про деяких із них містять, зокрема, архівні матеріали за 1748 р., що стосуються Миргородського полку і суміжної з ним території. Так, від місцевого полковника Василя Петровича Капніста (1737–1750 рр.), батька відомого українського письменника і громадського діяча В. Капніста, «заднепровских мест обиватели» зазнавали «крайніи обиди и разореніи», «разбойнические нападения» та «нещадный бой». Повновладний старшина, ігноруючи навіть спеціальні укази царського уряду про дозвіл заселяти вільні землі, забороняв це робити на території свого полку, карав неслухняних. Нерідко грабував чи нищив господарства «жидов» і колишніх жителів «Полской области», «отягощав своими податями», проганяв їх, що частогусто призводило до повернення останніх на старі місця проживання¹¹. «Полковник миргородский Капнист, — зазначається в документі, — по Заднепром на собственной государевой земли (підкреслення наше. — О.Г.) умишленно не имея никакого указа (тобто, без дозволу. — О.Г.) отняв от

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — С. 260, 368, 593–594, 770–771, 388.

¹¹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 4–5, 11–12, 30–31.

тамошних жителів многі пахотніе земле, леса и паселив себе слободи, а именно первая слобода прозиваемая Свилярня, другая Чернечая Гребля, третья Начутце. И до той слободи Свилярне сверх поселенія того рабочего поля верст на двадцать, до другой слободи... и до третьей... поля рабочего и сенокосов верст на двадцать, да пасел» три хутори на берегах Ингульця, Макрихи та Ухівки, «отобрав все поля»¹². Крім того, він посилав своїх слуг на правий берег Дніпра з наказом грабувати тамтешніх мешканців. А в с. Петровський Острів призначив отаманом Василя Кривця, який також «козакам і обивателям чинил бои, грабительства и разоренія», через що ті «розошлись в Польшу безвестно»¹³. Внаслідок утисків з боку місцевої старшини в 20–40-х роках XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 чоловік «з месних людей»¹⁴.

Аналогічні явища спостерігались і в інших лівобережних полках. Так, Переяславська полкова канцелярія 18 вересня 1761 р. надіслала в Генеральну військову канцелярію «Відомість» про «вихідців» у «Полскую область» протягом першої половини століття. Згідно з нею, туди переселилося 5784 особи, з них 3371 чоловік і 2413 жінок¹⁵.

Залишаючи межі Російської імперії й осідаючи на землях як українських, так і польських можновладців, переселенці відходили від кордону на відстань від 1 до 100 верст, але найчастіше на 20–40 верст.

Згідно з даними «Відомості» від 8 березня 1752 р., приблизно такі ж за обсягом міграції населення протягом першої половини XVIII ст. відбувалися і в Гадяцькому полку. Основними напрямками відселення були білоцерківський і богуславський. Про перебування більшості переселенців зазначено: «живут неизвєстно где»¹⁶.

З Київського полку за такий самий проміжок часу на територію Речі Посполитої «вийшло» 424 чоловіки і 270 жінок, з Лубенського — відповідно 788 і 576¹⁷.

Багато це чи мало? З огляду на той факт, що за ревізією 1764 р. у дев'яти лівобережних полках (Стародубському, Ніжинському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому, Київському та Переяславському) нараховувалося «всего во всех частях» 916 017 душ¹⁸ чоловічої статі (якщо додати до цієї суми ймовірну кількість жінок і дітей, тобто

¹² Там само. — Арк. 32–33.

¹³ Там само. — Арк. 33.

¹⁴ Там само. — Спр. 383. — Акр. 58, 81, 103–107 і інші.

¹⁵ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16831. — Арк. 19–114.

¹⁶ Там само. — Арк. 116–118.

¹⁷ Там само. — Арк. 120–128 зв., 168 зв.

¹⁸ Там само. — Ф. 204. — Оп. 2. — Спр. 815. — Арк. 1–5; Опанас Шафонський навів таку цифру всього чоловічого населення в Гетьманщині у 1764 р. — 1024023 (*Шафонский А.* Черниговского наместничства топографическое описание. — К., 1851. — С. 37, 38).

помножити її, принаймні, на 3, загалом буде 2 748 051 особа), відсоток переселенців можна вважати незначним; істотно впливати на демографічну ситуацію в краї він не міг.

Оскільки міграції людності не мали спеціально організованого характеру, переселенці могли самостійно обирати місця для поселень. Інколи райони під заснування нових населених пунктів безпосередньо визначалися царським урядом або старшинською адміністрацією. В таких випадках переселенцям відводилися вільні, придатні для обробітку і косіння трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків¹⁹.

Заселення Гетьманщини відбувалося за рахунок переселенців з різних районів України, а також із Росії, Білорусі, Грузії, Молдови та інших країн. Досить значними тут були грузинські поселення. Грузини з'явилися в Росії в 20-х роках XVIII ст., розраховуючи на підтримку урядом їхньої боротьби проти турецького і перського завоювання. Наприкінці 30-х років вони оселилися на території Гетьманату, однак спочатку мешкали лише в межах Полтавського, а вже згодом — Миргородського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Тільки з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебалося близько 1,5 тис. чоловік²⁰.

У другій половині століття засновують свої поселення в регіоні й західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, в районі Білої Вежі (Борзнянський повіт) шість невеликих колоній заснували німці²¹. В 60-х роках відбулося переселення із Болгарії на землі, які належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари пізніше розселилися в межі Київської та Чернігівської губерній²². В одному з документів 1766 р. перераховано близько 200 чоловік польської, болгарської, німецької, сербської, «волозької», «цесарської», «саксонської», угорської, чеської та інших національностей, які перед тим прибули «из-за границы в Киев, в Росію» і тут оселилися для постійного проживання²³.

На освоєння нових земель Лівобережжя значний вплив справляли зростання чисельності і розселення місцевого населення, причому середньорічний приріст у Гетьманщині був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській державі²⁴.

¹⁹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 732. — Арк. 1.

²⁰ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 34. — Арк. 39 зв.; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнический очерк. — К., 1975. — С. 61.

²¹ *Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 482; *Шафонский А.* Назв. соч. — С. 23.

²² *Наулко В.И.* Указ. соч. — С. 40.

²³ ЦДІА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4963. — Арк. 2, 11 зв.—13.

²⁴ *Кабузан В.М.* Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий). — М., 1971. — С. 22.

Водночас в окремих місцевостях регіону спостерігалось і зворотнє явище. Внаслідок жорстоких соціальних визисків з боку національної еліти і можновладців, які прибули з інших країн, а також через неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо спустошувалися цілі райони. У скарзі 1731 р. чернігівського єпископа про зубожіння його підданих — монастирських посполитих — знаходимо повідомлення про те, що в Сверхській волості (Чернігівщина) «подание за неравномерным и тяжестным в тамошних селах на консистентов (російських військових. — *О.Г.*) денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сносити, многие воинные околничные маестности владельческие принуждены zostали поросходиться, а малое число оставшихся подданных немогущих надлежащею выстачити до катедре Черниговской и до дворца Сверхского повинности за неурожаем хлеба, гладом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду». Мешканці навколишніх сіл Ображеївка, Калейвка, Шатриця розійшлися в різні місця, «пустие толко оставили дворы» через непомірний грошовий збір на утримання російського війська²⁵.

Від тяжких наслідків стихійних лих, особливо неврожаїв, рятували постійні й тісні взаємозв'язки жителів різних регіонів України, зокрема, Правобережжя та Лівобережжя. Тобто, на шляху до взаємодії людей у різних галузях життєзабезпечення політичні кордони не могли бути нездоланною перешкодою. Цю обставину мали обов'язково враховувати уряди як Російської держави, так і Речі Посполитої.

Одним із основних районів переселення лівобережного населення ставали землі сусідньої Новоросії, а також Війська Донського, де соціальний тиск був слабшим.

Посполиті

ПРИВАТНІ Й МОНАСТІРСЬКІ «ПІДДАНІ». Остання чверть XVII — 60-ті роки XVIII ст. стали своєрідним перехідним етапом у процесі поступової ліквідації соціальних здобутків Національної революції й перетворення значної кількості в недалекому минулому відносно незалежних з економічного та правового погляду груп сільського населення в кріпаків. Супроводжувалося це, як відомо, поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузилися функціональна діяльність та вплив общин, істотно змінився характер заселення слобід, що було викликано передусім згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирала сили хутір. Поволі, але неспинно змінювалася соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у революційних подіях середини XVII ст., приходили покоління, у свідомості яких віковічні традиції

²⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3926. — Арк. 1.

боротьби за свободу трансформувалися під впливом нових умов життя. Багато з тих, хто «відходили» від сільського господарства, а «бавялися купеческим промислом», наймитували або поповнювали лави робітних людей. Цих переходів не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення жорстких станових перегородок. Безпосередні виробники часто порушували і законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

У питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, відстоюючи інтереси соціальної еліти, в 1727 р. постановила, щоб «после ушедших подданных» у володінні державців залишалися їхні «кгрунты, дворы купленніе и некупленніе»²⁶. Цей законодавчий акт також ускладнював селянські переходи.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній переховувати в своїх будинках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього указу і на територію Лівобережжя, надавши йому сили загального розпорядження про заборону переходів²⁷. Так можновладці отримали юридичне обґрунтування й «законні» підстави для повернення власних селян на старі місця.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись посилення народного протесту, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духовництво не припиняли інтенсивної діяльності, спрямованої на повне унеможливлення переходів залежних від них посполитих.

Важливо зазначити, що в документальних матеріалах того часу дедалі частіше протиставлялися «владельцы» та їхні «подданные». Зокрема, чітка станова межа між першими і другими проводиться у «Відомості» Переяславського полку 1740 р. Посполиті визначені у ній як такі, що повністю залежать від своїх землевласників, з обов'язковим виконанням всіляких повинностей. Спостерігалася також тенденція відокремлювати селян не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад, міщан. Хоч на той час податне населення міста і села урядовцями й далі називалося загальним терміном — «посполиті», окремі державні установи офіційно проводили думку про те, що міщани «от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь» (1749 р.)²⁸.

Протягом другої половини XVII — 60-х років XVIII ст. селяни приватних і монастирських маєтків за своєю чисельністю поступово виходять, так

²⁶ Барвинский В.А. Крестьяне в Левобрежной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 239.

²⁷ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950. — С. 33.

²⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54556. — Арк. 1 зв.–2.

би мовити, на перше місце серед інших груп сільського населення. Вже минулися ті «благословенні» післявоєнні роки, коли по Національній революції посполиті вільних військових маєтностей становили понад 50% усіх жителів сіл Гетьманщини. Водночас і у Слобідській Україні більша частина колишніх слобожан була перетворена в підданих окремих землевласників або монастирів. Згідно з матеріалами ревізії 1719 р. на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній усього нараховувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з них 334 тис. мешкали в приватних маєтках. У 1729–1730 рр. на Лівобережжі*, за нашими підрахунками, число лише монастирських маєтків досягло 305 з кількістю дворів, яка перевищила 11 тис. (понад 20% загальної кількості дворів посполитих у краї).

Безправне становище приватних (а подекуди й рангових) і монастирських селян позначалося на всіх сторонах їхнього суспільного життя й господарської діяльності. Першочерговим обов'язком посполитих щодо свого державця було «послушенство», яке належало здійснювати «без жодної спреки и одмовы». У протилежному разі посполитим загрожували жорстокі покарання.

Старшина, прагнучи закріпити за собою необмежену владу над своїми селянами, активно домагалася від царського уряду юридичного права карати їх за непокірність. Наприклад, 15 грудня 1722 р. чернігівський полковник П. Полуботок і генеральні старшини у зв'язку з тим, що «поспольштво, подданые легкомысленные, показывая самовольство, не хотят владельцом своим надлежащего отдавать послушания», вимагали від президента (бригадира) Малоросійської колегії С. Вельямінова розіслати по всіх лівобережних полках універсали, згідно з якими б «таких брали в тюрьмы и по рассмотрению вины нещадно публично наказывали»²⁹. Незважаючи на заборону Вельямінова поширювати подібного роду універсали, старшина їх усе-таки розіслала³⁰.

Царський уряд, отримуючи численні скарги селян про насильства над ними державців, від часу до часу вимагав від старшинської адміністрації розглядати їх на місцях, а селянам не завдавати «надмірної кривди». Траплялося також, що за скаргами підданих гетьман відправляв довірену особу «для розшуку» або доручав його виконання представникам місцевої влади, які зазвичай покривали злочини. На цьому «слідство» здебільшого й закінчувалось. Якщо селяни зверталися з проханням полегшити їхнє становище безпосередньо до власників маєтків, то характерною була така відповідь: «Вы наши вечные подданные, кровью запечатаны и не может вас

* У дев'яти полках із десяти (крім Стародубського).

²⁹ Цит. за: *Ефименко А.Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 140.

³⁰ Там же. — С. 141; *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — (К., 1963). — ВИНТИ, 1964. — С. 32.

никто отобрать»³¹. Фактично вже в першій половині XVIII ст. соціальна еліта дивилася на залежних від неї селян як на своїх кріпаків.

Статус монастирських посполитих багато в чому нагадував становище приватних. Духовенство православних монастирів, використовуючи свої впливи на панівну верхівку, часто добивалося жалуваних грамот і гетьманських універсалів, згідно з якими монастирські маєтності потрапляли в особливо вигідні умови. Приписані до них селяни звільнялися від виконання державних повинностей, що, в свою чергу, дозволяло духовенству ще більше визискувати їх для власної вигоди. Права монастирів стосовно підданих ретельно оберігала старшинська адміністрація.

Подібно до світських «дідичів», духовні особи також суворо карали посполитих за невиконання повинностей, «непослух» і «зухвальство». Так, у 1725 р. ігуменя Кербутівського жіночого монастиря А. Чуйкевичівна «витиснула» селянина Я. Ілленка з його двору й «без всякої причини, граблением» розорила. Коли ж Ілленко почав просити ігуменю повернути відібране в нього майно, то вона не тільки не віддала його, а ще й наказала колишнього господаря «тиранско бить и мучила тюремным заключением без пощады». Скарги потерпілого сотникові, полковникові, а також київському архіпастиреві ні до чого доброго не привели. Двір і все майно на ньому залишились за ігуменею, а вона — безкарною³².

Керівництво монастирів мало право заборонити чи, навпаки, дозволити селянам, а подекуди й козакам брати участь у торгівлі, винокурінні, промислах, іти на заробітки в інші маєтності³³. Переховування монастирських підданих гетьманське правління категорично забороняло.

РАНГОВІ, МАГІСТРАТСЬКІ Й ВІЛЬНІ СЕЛЯНИ. Друга половина XVII–XVIII ст. стали переломними у долі рангових посполитих. Бурхливий попервах розвиток рангового землеволодіння обернувся з часом повним його занепадом. Поява одного з перших рангових маєтків була зафіксована «Генеральним слідством про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр.». Зокрема, в документі йшлося про те, що «городок Решетиловка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавського, який за гетьмана Богдана Хмельницького был *... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую»³⁴. Щоправда, подібних фактів, які свідчать про таке раннє існування рангового землеволодіння в старшин, існує небагато.

³¹ Цит. за: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории, заселения и управления. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 246.

³² *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории, заселения, землевладения и управления. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 297–298.

³³ ЦДІА України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1.

* Можливо це помилка, адже вперше Ф. Жученка обрано полтавським полковником уже після смерті Б. Хмельницького, в 1659 р.

³⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1809. — Арк. 15.

Спроби гетьманського правління точно визначити число дворів на кожную посаду в старшинській адміністрації виявилися марними. Головно, це можна пов'язати з перетворенням різними шляхами рангових селян у приватних. Соціальна еліта прагнула більших гарантій при одержанні прибутків, щоб ті були постійними, а не залежали від службового становища. Раз отримавши з рук місцевої влади (незрідка за підтримки царського уряду) право визискувати тих чи інших рангових селян, старшини вже не хотіли втрачати його ніколи. Тому історія існування цієї категорії підданих багата на складні ситуації й трагічні повороти їхньої долі.

Наприклад, особливо швидко в першій половині XVIII ст. зросли кількість і розміри володінь, визначених гетьманові «на булаву». Так, за жалуваною грамотою від 26 травня 1730 р. Д. Апостола «на уряд гетьманства» надали Гадяцький ключ «зо всеми доходами», дві волості, одне містечко, десятки сіл і хуторів із загальним числом 4167 дворів посполитих³⁵. А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьманові К. Розумовському вже пожалували в тимчасове держання «Гадяцький замок» із належними до нього містечками, селянами й хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль із повітами (3268 дворів), волості Шептаківську, Чехівську й Бихівську (3246 дворів), «Бакланський дворець» (276 дворів), а також інші угіддя³⁶.

Що ж конкретно являло собою сільське населення гетьманських рангових маєтків? Про це маємо цікаві дані 1731 р. щодо розшарування підданих у селах і слободах Шептаківської волості — одного з найбільших володінь К. Розумовського. Згідно з «відомістю», тут значилося 20 сіл і 2 слободи з 2281 двором посполитих. Серед них «можні пахотніе» становили 213 дворів, «середніе пахотніе» — 366, «последніе пахотніе» — 923, «бобиле (бурлаки. — О.Г.) без грунтов» — 779³⁷.

Як бачимо, найчисельнішу групу (понад 40%) становили зубожілі селяни. А разом із бурлаками їх було більше 74% загального числа мешканців. «Можні» становили менше 10%. Вражають своєю кількістю бурлаки — люди, взагалі позбавлені орної землі (більше 30%). Саме вони являли собою одне з основних джерел формування загонів найманих робітників.

Усе це засвідчує процес розкладу селянства і серед такої його групи, як рангові.

Від середини XVII до 60-х років XVIII ст. гетьмани поступово захопили собі й перетворили в спадкову власність значну кількість рангових маєт-

³⁵ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Вып. 1. — Чернигов, 1901. — С. 34.

³⁶ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 52. — Арк. 4 зв.; ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 13. — С. 324.

³⁷ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3787.

ностей, частину — передали монастирям³⁸. Надавалися рангові маєтності «в зуполное (повне) владение» і окремих державцям. Так само чинила, можливо, в дещо менших розмірах, уся верхівка старшинської адміністрації. Це призвело до значного скорочення чисельності рангових посполитих. Так, у 1729–1730 рр. у Лівобережній Україні, за неповними даними «Генерального слідства про маєтності», існувало 136 рангових маєтків із 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6% загального числа маєтків і 9% усієї кількості дворів³⁹. На 1764 р. число рангових маєтностей скоротилося до 116, а дворів — до 2791⁴⁰.

Тоді ж вища московська влада хотіла визначити точну кількість дворів на ранги генеральній, полковій і сотенній старшині. У своїх «Щоденних записках» генеральний підскарбій Я. Маркович зазначив, що царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. звелів записати на ранги генеральних обозного 400 дворів, двох суддів — по 300, малоросійського підскарбія — 300, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200; писареві було залишено попереднє число дворів (тобто, 140), писареві судовому — 30, на канцелярію Військову й Судову — 100⁴¹.

Водночас полковникам «по давним гетьманским дачам» на утримання замість платні надавалося: ніжинському — 346 дворів посполитих, гадяцькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 312, стародубському — 145. А переяславському полковникові «определения не учинено»⁴². Полковій і сотенній старшині кожному на ранг у середньому призначали, виходячи з «прежних дач», від 5 до 35 дворів посполитих⁴³.

Маєтності, надані на ранги генеральній старшині чи полковникам, числилися в різних полках і сотнях⁴⁴. Це пояснюється насамперед тим, що вже на той час у деяких полках на ранги не вистачало достатньої кількості вільних маєтностей, а інші взагалі позбулися раніше приписаних до них дворів посполитих. Так, у Ніжинському полку не виявилося маєтностей на такі ранги: полковим обозному, судді, осавулові, підосавулові, 17 сотникам⁴⁵.

З адміністративного боку рангові посполиті формально перебували у віданні Генеральної військової канцелярії, яка безпосередньо підлягала гетьманові й діяла за його вказівками. У 1734–1750 рр. Генеральна військова

³⁸ Там само. — Спр. 2917. — Арк. 3–6.

³⁹ Підрахунки зроблені автором на підставі «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр.

⁴⁰ Барвинский В.А. Указ. соч. — С. 116.

⁴¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 385; див. також: ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 1–3.

⁴² РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 24. — Арк. 15.

⁴³ Там само. — Арк. 15–16 (підрахунки автора).

⁴⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 4–5.

⁴⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1814. — Арк. 82 зв.

канцелярія підпорядковувалася Канцелярії міністерського правління або Малоросійській колегії. В соціальному аспекті статус рангових селян нагадував становище приватних, з тією лише різницею, що їх власник юридично був дещо обмежений у розпоряджанні ними (дарувати, продавати, обмінювати, закладати землі, на якій ті «сиділи», і т. ін.). По-різному виконувалися й повинності. Коли гетьман (відповідно і генеральний старшина чи полковник) видавав універсал або «лист» державцю з підтвердженням прав на спадковий маєток, то в ньому традиційно містився наказ посполитим завжди «во всяких роботизиах чинити послушенство», бути слухняними «во всякой повинности без отречения». Стосовно рангових маєтностей, а також наданих «до ласки войсковой», «ку вспартю домови», «по смерть» і т. ін., в універсалах чи «листах» подеколи зазначали термін і різновид праці, яку мали виконувати на земельного власника селяни. В окремих випадках старшина експлуатувала рангових селян інтенсивніше, ніж власних приватних, побоюючись, що ті незабаром можуть перейти до нового господаря. А тому вони прагнули «вичавити» з них якомога більше прибутків.

Становище магістратських та ратушних посполитих різнилося тим, що вони юридично не належали приватним особам. Як і до Національної революції, таких селян залучали до загальних «посполитих» поборів і «роботизн», які вони виконували переважно на користь ратуші (в таких невеликих містах і містечках, як Лубни, Козелець, Ніжин тощо) чи магістрату (у великих містах). У зв'язку з цим міська влада була зацікавленою в «захисті» своїх селян від насильств і «ззихань» з боку державців. Хоч у реальному житті більшість селян, які рахувалися за ратушею чи магістратом, додатково експлуатувались або старшиною, або монастирями. Внаслідок посилення процесів соціальної диференціації значна частина таких посполитих потрапляла в особисту чи поземельну залежність від землевласників, а магістрати і ратуші як органи самоврядування з часом втрачали значення. Щоправда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому здійснив ряд заходів, спрямованих на те, щоб відібрати їх у землевласників. Проводився навіть спеціальний розшук «государевих земель з мужиками»⁴⁶. Проте бажаних результатів це не дало, і більшість із них залишилася за державцями.

Вільні військові поселення виникли головним чином на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти та католицького духовенства як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Наприклад, у Ніжинському, Переяславському та Київському полках у 60-х роках XVII ст. вони становили

⁴⁶ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 70; Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 133.

понад 50% загальної кількості населених пунктів⁴⁷. Згідно з подвірним переписом, у межах Лівобережного Гетьманату у вільних військових селах і містечках, де більшість місцевих жителів займалися сільським господарством, налічувалось понад 24,6 тис. дворів посполитих⁴⁸. На думку К. Стецюк, вони становили скарбову власність⁴⁹.

Протягом XVIII ст. спостерігалось швидке скорочення кількості дворів вільних військових посполитих — головного фонду для різного роду роздач і пожалувань. Так, у 1729–1730 рр. у дев'яти лівобережних полках (крім Гадяцького*) нараховувалось близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х років — лише 1,7 тис.⁵⁰ Більшість із них у результаті купівлі-продажу та відвертого рейдерства опинилась у державців на правах спадкової власності. Лише в Миргородському полку ревізія 1740 р. зафіксувала серед вільних військових дворів 253 «владельцами скупленых», що становило приблизно восьму частину загальної кількості дворів посполитих. У цьому полку з цієї категорії селян збирали податки на консистентів, полкових і сотенних урядовців, служителів канцелярії та ін. Здійснювали це полкові «комісари»⁵¹.

Про реальне життя населення вільних військових маєностей дають уявлення матеріали ревізії 1729 р. по Миргородському полку. Тут десятки селян уже були позбавлені будь-яких угідь: «а пляц» (земельна ділянка) кожного з них «в пусе состоит и угодій никаких» не має. Багато мешканців сіл не мали власних хат, жили «по суседах», а пізніше «сошли безвестно». Селянин Улас Серенко жив у своїй хаті, «питался от зароку» (тобто за рахунок заробітків і сплачував певний податок). «Прихожий» Іван Ткаченко мешкав у хаті сотника й також перебував на зарозі. У Власовській сотні значилося 86 «зойшедших» у різні місця сімей поселян, у Кременчуцькій — 62. В останній налічувалось також 82 двори «нововписаних» до козацького стану, «кои жодних войскових служб неотбувають, толко всякіе роботизни в подданстве сотнику робят». 109 дворів залишилося після селян-утікачів у Останицькій сотні. У ній, зокрема, в селах Опанасівка й Семеренки, кілька

⁴⁷ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 115. У 1666 р. на території Лівобережжя зафіксовано існування близько 800 поселень, а на початку XVIII ст. — приблизно 2 тис.

⁴⁸ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 397.

⁴⁹ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 108.

* «Відомість» 1740 р. повідомляє: «В полку Гадяцьком свободных воскових городов, местечек, сел и деревень не имеется». — ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7788. — Арк. 3.

⁵⁰ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 34. — Арк. 42; Барвинский В.А. Назв. соч. — С. 114.

⁵¹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7789. — Арк. 11.

посполитих, «грунтов никаких» не маючи, здобували «пропитание... от зажону» (найманої праці)⁵².

ПРОМІЖНІ ГРУПИ. Ведучи мову про соціальну структуру посполитих Гетьманщини, варто згадати про досить своєрідний прошарок так званих відписних селян, становище яких у різних районах не було однаковим. Найчастіше «відписними» на царський двір (чи сім'ю) люди ставали тоді, коли їхні маєтності з якихось причин (суперечка між власниками, «неправильне» їх набуття тощо) відбирались у попереднього можновладця, а потім вони протягом якогось часу «по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа»⁵³.

Зважаючи на це, вчені в спеціальних працях з історії селянства висвітлювали їхній статус (хоч і досить побіжно) саме в такому аспекті. Однак тогочасна дійсність демонструвала складніші ситуації та реалії.

Згідно з царським указом 1730 р., була створена Канцелярія конфіскації, керівництву якої наказувалось у своєму підпорядкуванні «иметь все описные [маетки] за вины и за доимки и за штрафы и выморочные деревни, земли, дворы, заводы, лавки и всякия пожитки...». Уряд вимагав описати й підрахувати всі маєтності такої категорії, визначити в них число душ чоловічої статі, з'ясувати, які вони платили податки й виконували повинності, скільки худоби та «пожитков» мали селяни. Позбавлялися власних маєтків і платєжів з них «плуты и похитители государственных казенных денег», «народные грабители и неправедные суди», порушники державного законодавства, а також інші злочинці⁵⁴.

Незважаючи на царські укази й заборони адміністрації, окремі представники влади на місцях примушували відписних посполитих «всякия работы работать», ставилися до них як до власних підданих (відбирали хліб, худобу, птицю тощо). Влада здебільшого приховувала від уряду таких селян і не давала про них правдивих відомостей⁵⁵.

Невеликі групи відписних існували в містах, містечках, селах і навіть хуторах. У Переяславі в 1740 р. документ зафіксував дев'ять дворів відписних підданих, причому всі були «весма нищетние». З них передбачалося брати грошовий «оклад» у сумі 4 руб. З відписних жителів с. Стовпяги та хутора Даран, також «весма нищетних», взагалі нічого було брати, бо ті не мали навіть орної землі й усі разом могли протягом року утримувати лише одного коня⁵⁶.

Отже, непевність становища відписних селян призводила зрештою до експлуатації їх як державою, царською родиною, так і окремими стар-

⁵² Там само. — Спр. 383. — Арк. 9–104.

⁵³ НБУВ. IP. — Ф. 1. — № 55414. — Арк. 1.

⁵⁴ ЦДІА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 620. — Арк. 1–1 зв.

⁵⁵ Там само. — Арк. 2 зв.

⁵⁶ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7787. — Арк. 4–5.

щинами. Вид «послушенства» такої групи посполитих і правовий статус відзначалися несталістю.

Для підсусідків стало характерним юридичне оформлення їх в окремі податні категорії населення, з обов'язковим виконанням різного роду «послушенства» і «роботизн». Водночас зростає залежність останніх не лише від якихось конкретних осіб, а й від держави в цілому.

Поступово в останній чверті XVII — 60-х роках XVIII ст. із джерел зникають згадки про такі незаможні прошарки посполитих, як «захребетники» і «городники» («загородники»). Бурлаки чимраз далі відходять від землеробства, під зростаючим соціальним тиском втрачають останні клаптики орної землі. Зокрема, в Шептаківській волості в 1731 р. у селах мешкало близько 800 бурлаків і всі вони були без «грунтів».

У XVIII ст. строкатішим стає склад підсусідків. Вони, головню, розподілялися на такі розряди: «подсоседки козаціє, которіє в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни»; колишні «скупленные козаки»; «убогие з заработков питающиеся»; «были козаками и попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни»; «з мужиков, а живут в дворах чина козачого, их угодиями». Зовсім трагічною ставала ситуація, коли «многие оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое..., остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином»⁵⁷.

Про поширення підсусідства у Лівобережжі маємо такі порівняльні дані⁵⁸:

Назва полку	Чисельність підсусідків за ревізією 1724 р.	Чисельність підсусідків за ревізією 1751 р.	
		«кінні»	«піші»
1	2	3	4
Лубенський	1283	151	681
Стародубський	933	605	1869
Київський*	156	280	552
Полтавський	52	399	898
Прилуцький	969	657	1344
Галицький	555	99	230

⁵⁷ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 115.

⁵⁸ Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 164–170; НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 57940. — Арк. 1.

* За іншими даними, в 1751 р. в Київському полку зафіксовано 1246 підсусідків, Ніжинському — 3623, Чернігівському — 4409, Переяславському — 2281 (ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 713. — Арк. 3).

1	2	3	4
Миргородський	58	86	362
Ніжинський*	1143	653	1381
Чернігівський*	1899	968	2368
Переяславський*	412	636	1286
Всього	7560	4534	10 971

Як видно з таблиці, протягом 27 років у Лівобережній Україні кількість підсусідків зростає більш ніж удвічі.

Старшинські й монастирські підсусідки здебільшого вже не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною «роботизною». Так, у Стародубському полку бунчуковий товариш І. Журавка примушував підсусідків «ежеденно всякіе роботизни ему» відбувати (1747 р.)⁵⁹.

Право розпоряджатися підсусідками закріплювали за можновладцями царські гармоти, гетьманські універсали, «листи» полковників, розпорядження Генеральної військової канцелярії та інші актові документи. Цікавим щодо цього є лист переяславського полковника С. Томари полковому судді І. Берлові на підтвердження його прав на маєтки: «Люде зась в своих хатах жиючие, а до двору его, пана суде, наслуговуючи здавна... як пред сим до двору его належали сами, так и потомкове оних албо хто в тих хатах по их жити будет, ему... жоне и наследником его подсутствовати меют и наслуговати» (1711 р.)⁶⁰.

Отже, полковничий лист офіційно узаконив «спадкове підсусідництво» з обов'язковим виконанням повинностей на користь державця.

У дещо іншому становищі перебували козацькі й посполитські підсусідки. Крім того, що вони опинялися в особистій залежності від розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх часто примушували до «відбування послушенства» й на старшинську адміністрацію. Наприклад, ніжинський полковник П. Толстой у 1725 р. за указом Малоросійської колегії надав «на уряд» полковому писареві Л. Гроновському село Кропивне «зо всемы мужикамы и подсуседками, которие з мужиков, а живут в дворах чина козачего»⁶¹. Гетьман Д. Апостол в універсалі на маєтності бунчуковому товаришеві І. Тарасевичу наголосив на тому, що «подсуседки козачие... повинни всякое подданическое отдавать послушенство и повиновение» (1730 р.)⁶². Козацьких підсусідків зобов'язували також виконувати повин-

⁵⁹ Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. — К., 1884. — С. 221.

⁶⁰ Лазаревский А.М. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 108.

⁶¹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 115.

⁶² Там же. — С. 152.

ності монастирям. Зокрема, універсал гетьмана І. Мазепи від 1704 р. забороняв козакам с. Мороське «приховувати» підсусідків від «роботизн» київському Софійському монастиреві⁶³.

Слід зазначити й таке: у гонитві за наживою окремі представники старшинської адміністрації часто-густо зловживали своїм службовим становищем і владою щодо «чужих» підсусідків. Так, бунчуковий товариш І. Коропець у 1740 р. скаржився на київського полкового писаря І. Понорського за те, що той відбирав у його підсусідків коней, грошей не заплатив, а їх самих повигонив із «хат коропцевих» до власних «мужиков»⁶⁴. Один із сотників Київського полку С. Мандрика повідомив про пограбування свого підсусідка С. Коломійця «дворовими слугами» військового канцеляриста Павловського (1749 р.)⁶⁵. Подібних прикладів можна навести дуже багато, практично по всім лівобережним полкам.

Заслуговує на увагу й той факт, що вже на початку XVIII ст. й у подальшому перехід у козацькі, а тим більше посполитські підсусідки не завжди рятував від виконання державних повинностей. Про це переконливо свідчить універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р., в якому, зокрема, зазначено: «Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта мают и онимы пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули»⁶⁶. Звільняли від «подданских тяжаров» за гетьманським універсалом лише тих, хто в «козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не мают, а тилко на услуге господаров своих будучи, самим у людей заработком живятся»⁶⁷. Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків⁶⁸. Прагнучи зменшити кількість людей, які б не сплачували податки, цариця Анна Іоаннівна указом від 8 серпня 1734 р. також оголосила, що податки на державу мусять сплачувати всі, зокрема, й підсусідки⁶⁹.

У 30-х роках і пізніше неодноразово провадилися «слідствия», щоб знайти підсусідків, котрі не виконували «обшенародных» повинностей, і примусити їх відробляти на державу⁷⁰.

Протягом усього XVIII ст. прискореними темпами йшов процес поглиблення майнової нерівності підсусідків, їх поступового закріпачення, внаслідок чого вони ставали дедалі безправнішою соціальною групою насе-

⁶³ ЦДІА України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

⁶⁴ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 1–1 зв.

⁶⁵ Там само. — Спр. 345. — Арк. 1.

⁶⁶ Цит. за: *Константинович Н.А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (Дополнение). — С. 43–44.

⁶⁷ Там же. — С. 44.

⁶⁸ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 7. — С. 50.

⁶⁹ Там же. — Т. 9. — С. 397.

⁷⁰ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7635. — Арк. 1–34.

лення. Для того періоду відомі численні факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків представниками панівної верхівки. «Відомість» 1729 р. по Прилуцькому полку називає такі категорії підсусідків: «можные», «убогие», «весьма убогие», «весьма нищетные», «крайне убогие на земле помещицы»⁷¹. В Ніжинському полку з усіх 2723 приватних і козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів тощо) мали лише 632 особи, а з усіх 1689 посполитих — тільки 120. Причому, на 952 підсусідків, які володіли худобою, припадало лише 990 голів великої худоби (1737 р.)⁷².

І все ж масовий перехід у підсусідництво тривав. Царський уряд і старшинська адміністрація вживали рішучих заходів проти поширення такого явища. Зокрема, негативно до підсусідництва ставився гетьман І. Скоропадський. Він наказував заможним господарям, чії люди переходили в підсусідки до козаків або селян, забирати в них майно. Представники різних рангів старшинської адміністрації неодноразово провадили «слідства» в лівобережних полках про право переходів у підсусідництво й вихід із нього, про виконання цією групою населення державних «служб» і повинностей⁷³. Дедалі частіше порушувалися питання про «самовольные уходы» і розшуки «беглых» підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів тощо⁷⁴.

Отже, можна констатувати: на кінець існування Гетьманату найчисельнішими групами серед сільського населення стали приватні й монастирські посполиті. Враховуючи той факт, що з кінця 20-х років монастирська велика земельна власність, її набуття починають обмежуватися центральними та місцевими органами влади, потенційні можливості духовенства безперервно збільшувати кількість селян зменшуються. Значно падає відсоток дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях. Фактично зникають такі проміжні групи людності, як «захребетники» та «городники», які масово існували в другій половині XVII ст., набувають чіткішого юридичного визначення підсусідки, бурлаки. Помітне зростання ролі найманої праці засвідчило про якісні базисні зрушення в соціальних відносинах і економіці регіону.

МІЩАНСТВО. Особливим юридичним статусом в тогочасному суспільстві володіли міщани. Міста Лівобережжя розподілялися на кілька типів. Частина з них користувалася магдебурзьким правом. Такі міста вважалися привілейованими й мали свої самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі. В іншій групі міст функціонувало управління ратуш, отже, магде-

⁷¹ НБУВ. IP. — Ф. 1. — № 55425. — Арк. 1–15.

⁷² ЦДІА України. — Ф. 51. — Спр. 6048. — Арк. 42 зв.–43.

⁷³ Там само. — Спр. 7594. — Арк. 1–12.

⁷⁴ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 197; Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 1–3; Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 2136. — Арк. 1–6.

бурзьке право не діяло. Ці міста значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість містечок із розвинутими ремеслом і торгівлею взагалі не мали власного управління.

В кінці XVII — середині XVIII ст. у Гетьманщині нараховувалося близько 200 міст і містечок, де проживало до 6% усього населення регіону⁷⁵. В 60-х роках XVIII ст. в містах Лівобережжя (без Полтавського і чотирьох сотень Миргородського полків) мешкало понад 59 тис. чоловік. Особливо інтенсивно розвивалися ті міста, які лежали на зручних і вигідних торговельних шляхах — «трактах» і ставали центрами великих землеробських районів. У них мешкали робітні люди ремісничих цехів, промислів, мануфактур. Крім того, в містах жила значна кількість селян і козаків, а також старшини та духовенство. Міщанами вважали, головню, ремісників, дрібних торговців і домовласників.

Права і обов'язки міщан стосовно влади визначали видані різного часу царські грамоти, гетьманські універсали, укази Сенату і т. ін. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що «права и привилеи, и свободы», а також повинності міщан Чернігова, ще «от королей польских надание», підтвердили пізніше російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, практично всі українські гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, чернігівський полковник П. Полуботок⁷⁶. У 1706 р. гетьман І. Мазепа видав універсал на «давние магистратовые меские» права київським міщанам, незважаючи на те, що їх уже підтвердили жалувані грамоти 1654, 1677, 1699 й 1700 рр.⁷⁷ У 1733 р. Сенат опублікував указ «о содержании киевских мещан при прежних правах и волностях и о не высылке ни в какие наряды кои имеет быть из Малой России»⁷⁸.

«Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр., розмежовуючи «поспільство» на селян і міщан, характеризувало останніх як тих, що виконували земську службу.

В усіх великих містах ремісники об'єднувались у цехи. Права цехів і статус ремісників найчастіше визначала старшинська адміністрація. У 1709 р. гетьман І. Скоропадський видав універсал переяславським війтові й міщанам на права цехам ковалів, музикантів, теслярів, мельників та інших професій, де зобов'язав «прислушать» їх «некому иншому тилки до ратуша»⁷⁹. Д. Апостол ковальський цех Ніжина віддав у розпорядження військовій артилерії (1730 р.)⁸⁰. Схожого змісту універсали видавали й полковники.

⁷⁵ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 233.

⁷⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2–7.

⁷⁷ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1–2; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 14.

⁷⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 5.

⁷⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54637. — Арк. 1.

⁸⁰ Там само. — № 54609. — Арк. 1.

Наприклад, у 1709 р. характер «роботизн» цеху кравців визначив прилуцький полковник І. Ніс⁸¹.

Водночас станові права міщан у цілому не було чітко визначено, тому вони не регламентувались. У деяких містах вони мали свою специфіку, яка часто-густо залежала від сваволі гетьманського правління й державців.

У 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого ж можна вважати міщанином, які його права та обов'язки. Щодо роз'яснення з цього питання Генеральна військова канцелярія звернулася до адміністрації в полках. Важливою в цьому зв'язку виявилася відповідь-«рапорт» Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. На думку старшин цієї канцелярії, міщанином міг називатися лише той, хто живе в містах і містечках «малороссийских» і підпорядковується ратушам або магістратам, які мають жалувані грамоти, «особих урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов». При цьому підкреслювалося, що міщан треба відрізнити від людей «простого стану, яко-то слуг поданих владельческих, положи им навязку (обов'язок, повинність. — *О.Г.*) большую, нежели простому тяглому человеку»⁸². Крім того, ремісникам і різним «промышленным обывателям», котрі мають у містах і містечках свої двори, «торговии промысли и сидят с большими и мелкими товарами в лавках или не имеют лавок», їздять торгувати по інших містах, також «должно быть мещанами, яко подсудственным особому над ими управлению».

Ремісники «от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь». У «рапорті» зазначено також про соціальну диференціацію міщан: «в ревизияльных давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писанни не одинако. Иногда сами знатнейшии, показани мещанами, а убогшии и рукоделием питающийся, також подворчане пашенни писанни были посполитими, а иногда все генерално знатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писанни равно посполитими»⁸³.

Дещо інше трактування статусу міщан виявлено в донесенні 14 грудня 1749 р. старшин Полтави. У ревізіях місцева адміністрація записувала до стану міщан насамперед тих, хто мав «торговие промысли в лавках всякими товарами и ходют в кримскую и шленскую дороги (тобто, торговали в Криму й Сілезії. — *О.Г.*) з своими товари». У ревізських книгах вони позначалися як «мещане, бавячиися купеческим промыслом». Решту, що не мала «купецеского промысла к ратуши присутствующие, которые торг имеют соли, рыбу, також и содержат в домах своих земель», писали посполитими. Ремісники, які побажали офіційно оформити для себе стан міщанина,

⁸¹ Там само. — № 57622. — Арк. 1.

⁸² Там само. — № 54556. — Арк. 1 зв.

⁸³ Там само. — Арк. 1 зв.—2.

потрапляли до нього з відома полкової канцелярії або зі згоди «всех мещан от самой ратуши принимани бивают»⁸⁴.

Привертає до себе увагу і судження Ніжинської полкової канцелярії (31 серпня 1749 р.). У своєму «донесенні» в Генеральну військову канцелярію вона повідомляла: «...ремеслие люде издавна состоялы в числе свободных посполитых, и в подданстве за владельцами не бывали, то и ныне ради их мастерства з звания посполитых свободных выключать... не следует»⁸⁵. У питанні про те, хто може вважатися міщанином, старшина Ніжинської полкової канцелярії приєдналася до думки Прилуцької. До загальної маси посполитих (передбачалось, отже, відбування ними державних повинностей) приписували міщан Гадяцька, Лубенська й Київська полкові канцелярії⁸⁶.

Як видно з документальних матеріалів 1749 р., було зроблено спробу провести чітку грань між міщанами та іншими соціальними групами посполитих, зокрема, селянами, чіткіше визначити їхнє юридичне місце.

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. «Права, по которым судится малороссийский народ» визначали, що в чиновники «избираться должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не молодых от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых котории общество утесняют обикли, и не весьма скудных, котории ради скудности служить паче, а не судить способны, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обикновенное время при собрании всех мещан, також цеховых людей и всего посполства волними их голосами»⁸⁷.

Названі нормативні акти нічого не зазначили про майнове становище різних соціальних груп міста, проте з наведеного вище уривка можна зробити висновок, що в містах жили багаті міщани, які «общество утесняют обикли», й дуже бідні — «весьма скудные», а також лихварі, ремісники, посполиті. Отже, міщанство, як і селянство, було вкрай не однорідним.

Соціальна еліта і «городове» козацтво

СТАРШИНА І ШЛЯХТА. Від середини XVII ст. в особливо привілейованому становищі перебували козацька старшина й заможна українська шляхта. Подібно до старшин, шляхтичі обіймали різні посади в гетьманській адміністрації, користувалися такими ж правами, за що зобов'язувалися

⁸⁴ Там само. — № 54549. — Арк. 1.

⁸⁵ Там само. — № 54580. — Арк. 1 зв.

⁸⁶ Там само. — № 54620. — Арк. 1; № 54721. — Арк. 1; № 54639. — Арк. 1.

⁸⁷ Права, по которым судится малороссийский народ... — К., 1879. — Гл. 26. Арт. 1. — П. 1.

виконувати службу в козацькому війську. Тож у джерелах між ними не простежується принципової різниці. Нерідко вони однаково іменуються «панами», «дідичами», «знатними військовими товаришами» тощо. Нечисельна шляхта ніби розчинилася серед козацької верхівки й виступала під спільною назвою — «старшина». Принаймні, матеріали ревізій другої половини XVII–XVIII ст. здебільшого не виокремлюють шляхту в стан. Згідно з матеріалами ревізії 1723 р., у десяти лівобережних полках розрізняли такі станові групи населення: старшина, духовенство, рядове козацтво, посполиті. Загальна кількість власних старшинських дворів (у матеріалах ревізії відсутні дані про кількість дворів генеральних старшин і сотників Чернігівського полку) досягала 1054, що становило майже 0,5% усіх дворів⁸⁸. За ревізією 1725 р., у восьми полках (Прилуцький — 8 сотень, Чернігівський — 16, Полтавський — 16, Стародубський — 9, Переяславський — 17, Гадяцький — 11, Ніжинський — 20, Лубенський — 11) значилося дворів: полковників — 7, наказних полковників — 1, полкової старшини — 54, сотенної й міської адміністрації (отамани, війти, бурмістри, міські писарі й осавули) — 488 (всього — 550)⁸⁹. До матеріалів ревізії не потрапили відомості про кількість дворів генеральної старшини, а також полковників, полкових, сотенних і міських старшин Київського (11 сотень) і Миргородського (15 сотень) полків. Однак можна припустити, що загальне число власних старшинських дворів у десяти полках (1725 р.) не перевищувало 1 тис. (або було близьким до цього). Очевидно, до кінця існування Гетьманату кількість старшинських дворів у полках і сотнях становила незначну частину (до 1%) дворів усього населення.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. у привілейовану групу з козацької лівобережної верхівки та української шляхти виокремилося так зване бунчукове товариство*. Звання «бунчуковий товариш» присвоювали, головне, синам генеральних старшин, полковників і «найзнатнішого» шляхетства. У період війн бунчуковий товариш мав невідлучно бути поблизу гетьмана, охороняти символи його влади: бунчук і корогву. Бунчукові товариші перебували під безпосереднім керівництвом генерального бунчужного. Вони служили без платні (на власний кошт) і не мали постійної посади. Попервах їх кількість не перевищувала ста осіб, але згодом дещо зросла. Бунчукові товариші перебували під протекцією гетьмана, трималися незалежно від полкової та сотенної влади й часто-густо не бажали їй коритися.

Серед козацької верхівки виділялися так звані значкові товариші. Ними переважно ставали сини полкових і сотенних старшин. Вони не обіймали адміністративно-військових посад. Значковими товаришами керували полковники, за дорученнями яких ті або очолювали окремі військові загони, або

⁸⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1761. — Арк. 673.

⁸⁹ ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 1715 (1898). — Арк. 1–17.

* Звання «бунчуковий товариш» запровадив гетьман І. Мазепа (скасовано в 1764 р.).

призначалися помічниками полкових і сотенних старшин. За іменним царським указом від 8 серпня 1734 р. їх мало бути 420 чоловік⁹⁰.

«Найзаслуженіш» й багаті козаки могли також мати звання «знатного військового товариша». Найчастіше його давали відставним генеральним старшинам і полковникам, які продовжували мати в полку великий авторитет і вплив. Менш багаті й заслужені могли одержати звання «знатного товариша» певного полку чи певної сотні.

У Гетьманщині права державців стосовно посполитих у їхніх маєтках дедалі виразніше набували форм кріпацтва в найтяжчих його проявах. Заборона з боку старшини і шляхти (нерідко оформлена юридично) продавати землю селянам, міщанам і рядовим козакам, самовільне запровадження, а по тому й збільшення визиску свідчили про значну залежність останніх від землевласників. За непокору державцеві царський уряд у жалуваних грамотах дозволяв старшині жорстоко карати посполитих, відбирати їхнє майно. Різні види покарань посполитих за «непослух» передбачала й старшинська адміністрація. Наприклад, ніжинський полковник Л. Жураківський у своєму «листі» наказував селянам с. Переходівка (Ніжинський полк), що належало мринському сотникові Ф. Тарасевичу, невідкладно «воздавати послушенство; а мел бы хто колвек спречним у звичайном деле знайдоватись, таких дозволяем карати» (1716 р.)⁹¹. Особливо часто посполиті зазнавали жорстоких покарань за те, що без відома чи дозволу свого можновладця вписувались у козаки. Так, в універсалі 1710 р. гетьмана І. Скоропадського «пані» Пашковській — удові полковника «пилно и грозно» наказано, щоб селян «которые, ухиялючися в посполитой тяглости, самоволне до компуту козацкого тиснутця, таковых... грабити и до належитих посполитих работизн потягаты и примушаты»⁹². Жалувані грамоти царів і гетьманські універсали категорично забороняли будь-кому зі старшинської адміністрації чи приватних осіб втручатись у внутрішні справи державця на території його маєтку: «чинити перешкоды, перепони и трудности»⁹³.

Одним із головних станових привілеїв старшин та шляхти було повне звільнення їх від державних повинностей і поборів. Крім того, старшина й шляхта мали право вільно займатися промислами і торгівлею, мисливством і рибальством, наймати для того робітників. Жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, полковничими листами за ними юридично закріплювали спадкове володіння рухомим і нерухомим майном.

⁹⁰ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 9. — С. 397.

⁹¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 153.

⁹² Там же. — С. 282.

⁹³ Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка, 1729–1730 г. — Полтава, 1893. — С. 13, 14, 17, 18...

Спробою законодавчо зрівняти й затвердити права старшини та шляхти стало укладання «Прав, по котрым судится малороссийский народ». За цим зводом законів, право на «шляхетское достоинство» могли мати вже не лише особи, що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи відповідний «диплом», а й козацька старшина — від генеральної до сотників. Надавалося воно також бунчуковим, знатним військовим і значковим товаришам. Права й привілеї цих груп поширювалися й на дітей старшин⁹⁴. При цьому старшина ставала порівняно замкнутим станом. До неї могли обирати місцевих «родимцов, из людей заслуженных... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит»⁹⁵. Люди «посполитой породы» не сміли привласнювати «чести и волности шляхетского или воинского (тобто, старшини. — *О.Г.*) званія», за тим винятком, коли б їх надавав особисто цар. «Да их же посполитих, — наголошувалося в зводі законів, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет»⁹⁶.

Серед старшин «Права...» встановлювали сувору ієрархію. Перебуваючи у військових командах, обіймаючи посади в урядових установах, засідаючи в судах і т. ін., кожен із них зобов'язувався «ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижний предпочитать имеет»⁹⁷. Шляхтичів і старшин забороняли «порабощать» і «верстать» у посполитих, відбирати в них «волности». Їх звільняли від різних державних повинностей, вони не сплачували податків з індукти*, «мостового», «перевозного» й «погребельного». Замість цього від них вимагалось тільки виконання військової служби. Якщо рідні брати старшини чи інші близькі родичі чоловічої статі досягали повноліття й мешкали в неподільному маєтку, то на військову службу вони, за загальною згодою або згідно черги (жеребкування), мали право визначити одного члена сім'ї. Рідні відправленого на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків від господарства в маєтку, який був у їхньому спільному володінні⁹⁸.

Проте мобілізація привілейованої козацької верхівки не була простою справою. Попри укази, штрафи й погрози покарання, бунчукові та значкові товариші часто ухилялися від прямих своїх військових обов'язків, своєчасно не з'являлися на збірні пункти.

Судитися шляхтич або хто-небудь із старшини міг тільки в тому суді, який відповідав його «рангові» й званню. Суд, що не співвідносився із

⁹⁴ Права, по котрым судится малороссийский народ... — Гл. 4. — Арт. 6. — П. 2.

⁹⁵ Там же. — Арт. 1. — П. 1.

⁹⁶ Там же. — Арт. 10.

⁹⁷ Там же. — Арт. 1. — П. 3.

* Индукта — митний податок у Гетьманщині, який стягувала місцева адміністрація за ввезення товарів із Росії (скасовано в 1754 р.).

⁹⁸ Там же. — Гл. 4. — Арт. 14. — П. 1; Гл. 5. — Арт. 1. — П. 1, 3.

соціальним становищем тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для розгляду її справи. Виняток становили кримінальні, а також державного значення (наприклад, зрада царю) справи. У такому випадку розгляд звинувачень переносили до вищих судових інстанцій⁹⁹. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, тому що вони самі керували ними й уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Владу державців над їхніми підданими фактично ніхто не обмежував. За непослух або провину державець карав посполитого на власний розсуд, а якщо той учиняв карний злочин — віддавав до суду. Використовувати в різних «роботизнах» залежних селян без відома їх можновладця суворо заборонялося¹⁰⁰.

«Права, по которым судится малороссийский народ» передбачали й позбавлення привілеїв. Це відбувалося тоді, коли вдова шляхтича чи старшини виходила заміж за посполитого¹⁰¹.

Незважаючи на те, що цей звід законів не було санкціоновано царським урядом, у ньому значною мірою знайшло відображення чинне законодавство, чітко визначалися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули старшина і шляхта.

ДУХОВЕНСТВО. Крім старшини й шляхти, широкими правами та привілеями користувалося православне духовенство. У досліджуваній період воно в цілому не становило замкнутого стану. Нерідко нижчі духовні посади — парафіяльних священників — обіймали «достойні» особи за вибором самих парафіян¹⁰². Досить часто ними ставали вихідці із заможного козацтва. Бувало, що який-небудь козак служив у війську й навіть протягом певного часу посідав «уряд» у старшинській адміністрації. Проте згодом він залишав його й набував духовного сану. Священик, у свою чергу, міг стати козаком. Дітей служителів церкви, які бажали «відправляти» військову службу, згідно з указом 1734 р., передбачалося переводити в статус значкових товаришів¹⁰³. У документах обмаль фактів про призначення в «духовні персони» посполитих¹⁰⁴. Однак правами й привілеями в усьому обсязі та повноті користувалася тільки верхівка духовенства.

Ченці православних монастирів, яких на середину XVIII ст. у Гетьманщині нараховувалося майже 60, подібно до шляхти та старшини, звільнялися від державних повинностей і поборів. Навпаки, гетьмани, інші

⁹⁹ Там же. — Гл. 4. — Арт. 2.

¹⁰⁰ Там же. — Арт. 8. — П. 1, 3.

¹⁰¹ Там же. — Арт. 7; Гл. 10. — Арт. 22. — П. 1, 2.

¹⁰² *Филарет*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 46.

¹⁰³ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 9. — С. 397.

¹⁰⁴ *Филарет*. Указ. соч. — С. 16.

посадові особи нерідко відраховували певну частину податкових зборів монастирям «на ладан» і інші потреби, забороняли будь-кому без особливих причин втручатися в їхні справи. За самовільне вписання монастирських посполитих до козацького реєстру або непокору «святій обителі», про що, наприклад, ідеться в універсалі 1713 р. гетьмана І. Скоропадського Микільському Крупинському монастирю (Ніжинський полк), дозволялося «всех тих легкомислних в первобитное подданство» повертати, а «отцу игумену грабиты и вязнем до того послушенства притягати»¹⁰⁵. За «не всякое послушание» вищому духовенству підданим погрожували «жестоким войсковим смертним каранем»¹⁰⁶. Місцева влада при цьому мусила всіляко сприяти монастирям. Старшинській адміністрації та приватним особам заборонялося користуватися монастирськими угіддями. З осіб, які торгували, мали певний промисел або ремесло на території маєтності монастиря, старшинська адміністрація дозволяла справляти на користь «святої обителі» значні податки, що також сприяло швидкому збагаченню останньої¹⁰⁷. На прохання монастиря в його маєтках таким особам надавалося монопольне право на винокуріння й торгівлю горілкою¹⁰⁸. Можновладці часто відписували свої землі, маєтки та посполитих на користь монастирів.

Упорядники «Прав, по которым судится малороссийский народ» порівнювали духовенство за його становими правами й привілеями до старшини й шляхти¹⁰⁹. Згідно з «Правами...», у місті, містечку чи на селі мали призначати кандидата, висунутого безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а в приватних маєтностях — парафіянами та державцями. До нього ставили вимоги, щоб він був «православния веры, честнаго обходження и доброго состояния, учительный, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный, но лет совершенных, и во всем такого чина достойный»¹¹⁰. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієреєві місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів, духовенство, подібно до шляхти й старшини, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам «мирського звання». Проте, коли йшлося про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне угіддя між світськими й духовними персонами, ухвалу з цих питань виносили на розгляд суду за

¹⁰⁵ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 228–229.

¹⁰⁶ Там же. — С. 285.

¹⁰⁷ Там же. — С. 106, 165; ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 204 (252). — Арк. 1; № 1583 (1762). — Арк. 1.

¹⁰⁸ Там же. — № 1552 (1731). — Арк. 1.

¹⁰⁹ Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 834–835 (прибавление № 1. — П. 4).

¹¹⁰ Там же. — Гл. 6. — Арт. 3. — П. 1.

місцем мешкання (земський, гродський, полковий суди тощо). Якщо виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справу розглядали в Генеральній військовій канцелярії або в Генеральному суді¹¹¹.

Для кінця XVII — 60-х років XVIII ст. стали характерними постійні намагання духовних можновладців вийти з підпорядкування світській владі, що виявлялося, зокрема, в їхньому небажанні судитися в цивільних судах¹¹².

РЯДОВІ КОЗАКИ. Від періоду Хмельниччини і до 80-х років XVIII ст. у Гетьманаті зберігалися особливі збройні сили — козацьке військо. Протягом усього свого існування козацтво, як служилий стан, у соціально-економічному й правовому відношенні було дуже неоднорідним. Найбільшу групу становили «городові» козаки. Таку назву досить часто вживали в офіційних документах царські й місцеві урядовці для того, щоб відрізнити козаків, які мешкали на «волості», тобто, в містах, містечках, селах і хуторах, від «низових» — запорозьких козаків. Городові козаки, своєю чергою, поділялися на «кінних» і «піших», що зумовлювалося їхньою майновою нерівністю.

Найчисельнішу групу городового козацтва становили особи, які, за висловом тогочасних документів, «від діда до батька і самі» служили у війську. У компутах (списках-реєстрах), в яких вівся облік їх чисельного складу в полках і сотнях, вони фігурували під назвою «старовинних» або «старих» козаків. Проте в реєстри, особливо під час бойових дій, могли записувати й представників інших станів, зокрема, посполитих. Відбувалося це головню тоді, коли в царського уряду й страшинської адміністрації виникала потреба в максимальному збільшенні війська, а здатних виконувати військову службу козаків у полку не вистачало. Так, уже в «Коломацьких статтях» (1687 р.) зазначено: «А чего старих козаков в полках в тридцати тысячах не достанет, и в то число приминат в козаки мещанских и поселянских детей»¹¹³. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. це питання стояло особливо гостро. Наприклад, у 1737 р. Лубенська полкова канцелярія на підставі раніше отриманих царських указів дала розпорядження значковому товаришеві Ю. Косинському вжити всіх заходів, щоб «к походу в крайней готовности и во всякой войсковой исправности» були не тільки козаки, а й міщани та селяни полку¹¹⁴.

У зв'язку з цим кількість городових козаків від середини XVII ст. до 60-х років XVIII ст. не була постійною: вона то зростала, то значно зменшувалася. Так, згідно зі «статтями»-угодами українських гетьманів з царським урядом

¹¹¹ Там же. — Гл. 4. — Арт. 14. — П. 1, 2; Гл. 6. — Арт. 1. — П. 1; Арт. 2. — П. 1.

¹¹² ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 1175 (1284). — Арк. 1–2; № 1176 (1285). — Арк. 1.

¹¹³ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 58048. — Арк. 6.

¹¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 8.

1674 і 1687 рр., чисельність козацького війська зростає з 20 до 30 тис. осіб¹¹⁵. Проте насправді козаків нараховувалося набагато більше. У 1723 р. усіх кінних і піших городових козаків у десяти полках (131 сотня) нараховувалося 55 240 чоловік¹¹⁶. Причому, серед них переважала група кінних козаків (майже в 2,5 рази більше, ніж піших), що значною мірою зумовлювало можливість козацтва займатися сільським господарством і водночас у разі потреби служити у війську.

Іншу категорію становили козаки «охотницьких» (найманих) полків. Їх в 70-х роках XVII ст. сформувало Гетьманське правління. Вони використовувалися переважно для придушення протестних виступів. Економічне й правове становище городових і охотницьких козаків мало певні відмінності. Городових козаків старшинська адміністрація зобов'язувала при першій же необхідності (на випадок війни, будівництва фортифікаційних споруд тощо) прибути до війська й мати з собою зброю, бойове спорядження, на кілька днів провізію та все інше, що було необхідно для тривалих походів або служби. За неприбуття чи самовільне залишення війська гетьманська влада передбачала тяжкі покарання¹¹⁷. Охотницькі козаки добровільно наймалися на службу. За неї вони отримували платню, продукти, амуніцію й т. ін. В охотницькі полки набирали міщан, городових козаків, рідше — селян, котрі намагалися в такий спосіб уникнути дедалі зростаючого тиску. Приймали сюди також вихідців із Правобережжя, Галичини, Волощини та інших регіонів. Пізніше старшинська адміністрація заборонила набирати до охотницьких полків вихідців із селянства й городового козацтва. У першій чверті XVIII ст. чисельність охотницьких козаків досягла 500–600 чоловік¹¹⁸.

Як видно, група охотницьких козаків була порівняно малочисленною й становила лише 1,2–1,25% від загальної кількості городових козаків.

В архівних матеріалах і опублікованих джерелах зустрічаються й інші назви козаків, залежно від роду служби або діяльності: «курінчики», «стрільці», «бобрівники», «пташники», «конюшівці» й «палубничі». Курінчиків закріплювали за гетьманами, генеральними старшинами та полковниками для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від

¹¹⁵ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 131; НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 58048. — Арк. 6; Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским; Изд. О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 309.

¹¹⁶ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства: В 3-х ч. — Изд. 4-е. — СПб.–К.–Харьков, 1903. — Ч. 1–3. — С. 589–590.

¹¹⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 62; Спр. 1773. — Арк. 99; Права, по которым судится малороссийский народ... — Гл. 5. — Арт. 11. — П. 2.

¹¹⁸ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 442.

участі у походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки. Козаки-стрільці отримали свою назву від того, що переважно долучалися до полювання (стріляли дичину й потім поставляли її «на кухню» гетьманів або полковників). Відоме й інше використання стрільців. Наприклад, у Києві, вони споруджували мости через Дніпро, косили сіно й пасли коней для полковників. Відсоток стрільців від загальної маси козацтва був незначним. Так, за «відомістю» 1730 р. у Чернігівському полку мешкало лише 105 стрільців¹¹⁹. Бобрівники й пташники, як впливає із самих назв, відловлювали для старшин і гетьманів бобрів, а також птахів. Усього козаків цих категорій на Лівобережжі значилося кілька тисяч. Подібно до курінчиків, за свою працю на козацьку верхівку вони звільнялися від виконання загальної військової служби.

Палубничі й конюшівці за мирного часу перебували при особі гетьмана, прислужували в його домі, а під час походів — при гетьманському обозі. Назва перших походить від слова «палуба» — валковий віз, других — від назви роду діяльності: в обозі вони доглядали коней. Крім цих повинностей і «дачі на консистентів» — російських вояків, палубничі й конюшівці до інших служб і поборів здебільшого не залучалися¹²⁰.

Перетворення гетьманом і старшиною козаків у курінчиків, стрільців, палубничих і конюшівців певною мірою впливало на скорочення бойового складу національного війська.

Протягом другої половини XVII — 60-х років XVIII ст. за козаками юридично було закріплено певні права й привілеї, які поступово обмежувалися царським урядом і українськими державцями. Важливою особливістю становища рядових козаків стало те, що юридично їх вважали вільним станом. За ними, на відміну від посполитих, законодавчо визнавалося право на спадкову земельну власність.

Однак уже в «статтях» гетьманів І. Скоропадського (1722 р.) і Д. Апостола (1728 р.) хоч на словах і підтверджувався «давній» соціально-правовий статус козаків, зазначалося, що в їхніх дворах на постої перебувають російські офіцери й солдати, а також те, що їх примушують до підводної повинності й сплати державних поборів, чого до того не існувало¹²¹.

Уже з кінця XVII ст. безкінне й беззбройне козацтво внаслідок свого злиденного матеріального становища дедалі рідше могло брати участь у військових походах і службах, поступово поповнюючи різні залежні категорії посполитих. В одному з документів того часу, що зафіксував цей факт, висловлювалася думка про те, щоб офіційно затвердити розшарування

¹¹⁹ ЦДДА України. — Ф. 248. — Оп. 3. — Спр. 3376. — Арк. 8.

¹²⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1878. — Арк. 289; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 229, 276.

¹²¹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 314–316; ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 8. — С. 75–78.

козаків на заможну верхівку (виборних) і рядових, значною мірою збіднілих козаків-підпомічників. Така майнова нерівність козацтва дістала юридичне оформлення в гетьманському універсалі 1701 р. А згідно з царським розпорядженням від 1735 р. всіх козаків поділили на дві групи: «виборних» і «підпомічників». В основу такого поділу покладался принцип матеріальної забезпеченості кожного козака¹²².

Згодом виборних козаків звільнили від виконання «загальнонародних» повинностей, а також від збору «раціонів» і «порціонів». Водночас їх зобов'язали відбувати лише військову службу зі своїм спорядженням, зброєю та кінями. Підпомічників примусили постачати до війська харчі, фураж, обробляти землю виборних під час перебування тих у поході. З підпомічників, як і з посполитих, щоправда, в половинному розмірі, стягували «порціони» й «раціони»¹²³.

Отже, законодавчий акт 1735 р. юридично підтвердив фактичне майнове розшарування козацтва, закріпив привілейоване становище виборних і водночас звів нанівець усі «давні» права й привілеї рядових козаків.

В 1751 р. на Лівобережжі зареєстровано 36,6 тис. хат виборних і 53,1 тис. хат підпомічників.

Подальша доля підпомічників здебільшого складалася нещасливо. Обезземелені й збіднілі, вони зазвичай опинялись серед залежного населення або йшли в найми до багатих козаків. У 1783 р., внаслідок юридичного оформлення кріпацтва в Лівобережній Україні, підпомічники були зрівняні в правах із державними селянами. Зате заможні виборні козаки, які для виконання військової служби нерідко наймали замість себе сторонніх осіб, швидко зливалися з верхівкою старшини, господарства якої з подальшим розвитком товарно-грошових відносин дедалі більше ставали буржуазними.

* * *

Отже, в другій половині XVII — 60-х роках XVIII ст. верхній щабель у соціальній ієрархії суспільства посідала старшина, яка дедалі більше консолідувалась у своєрідний окремий стан. Оформившись із середовища козацтва, вона вже від періоду Національної революції зайняла панівне місце на Лівобережжі в гетьманському правлінні, що, в свою чергу, сприяло зміцненню її економічних і політичних позицій. На території регіону існувало кілька десятків старшинських родин, друге чи третє покоління яких уже мало чим нагадувало колишніх «худорідних» козаків. Чітко простежується тенденція до насадження станової корпоративної замкнутості козацької

¹²² Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. — 1902. — № 2. — С. 85–88 (Документы, известие и заметки).

¹²³ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6048. — Арк. 14, 23, 25, 101.

верхівки в суспільстві. Останнє знайшло свій вияв у численних зверненнях на ім'я російських царів, а також у складанні зводу законів «Права, по которым судится малороссийский народ».

За соціальним статусом із старшиною зрівнювалась українська шляхта. Обіймаючи посади переважно середньої ланки управлінського апарату, вона помітно впливала на формування головних напрямів національної політики. У межах своїх маєтків шляхта була повноправним господарем «власних» підданих.

Істотні зрушення відбулися й серед інших великих груп населення. Насамперед, значно поглибилася соціальна диференціація серед основної маси козацтва, що користувалася, як відомо, певними перевагами на противагу селянам і міщанству (особиста свобода, юридичне право на успадкування землі та майна, підпорядкування особливій юрисдикції тощо). На селі стрімко зростала кількість дворів козаків, які за вкрай низьким рівнем забезпеченості тяглом і землею вже мало чим відрізнялися від залежних посполитих. Тогочасні документи зафіксували виконання рядовими козаками багатьох повинностей на користь держави, обтяження їх постійно царського війська тощо. Соціальна диференціація і майнова нерівність, що дедалі посилювалися, знайшли юридичне оформлення в законодавстві — поділі козаків на так званих виборних і підпомічників.

Козаки, разом із селянством, становили найбільш продуктивну силу і найчисельнішу категорію населення (за нашими приблизними підрахунками, їхня кількість коливалася від 100 до 200 тис. осіб; стільки ж, а то й менше козаків було на Запорожжі). Тривало масове зубожіння всіх його категорій, з одного боку, й виокремлення найзаможнішої частини — з іншого. Відчутно зросла кількість підсусідків — колишніх селян, рядових козаків і міщан, які частково або повністю втратили майно та землю й перейшли на помешкання до багатих господарів. Фактично до 60-х років XVIII ст. майже зникли вільні містечка й села, де посполиті перебували в дещо кращому становищі, ніж у приватних, рангових і монастирських. Нові тенденції в соціально-економічному розвитку Гетьманату спричинили появу нових станових груп населення. Для обслуговування численних промислових підприємств у дедалі більших розмірах використовувалася праця робітних людей. Характеризуючи політику царського уряду в царині соціальних відносин, можна констатувати: здійснювалося поступове, але планомірне і цілеспрямоване знищення самобутнього військового стану — гарантії українського автономного устрою; відбувався процес злиття старшини і шляхти з російським дворянством; водночас більша частина посполитих перетворювалася в кріпаків.

Слід також зазначити: Національна революція створила всі необхідні умови для виникнення ранньомодерної держави, показала шлях, по якому міг піти «козацький народ» (так нерідко середньовічні автори називали українців по обох берегах Дніпра). Проте колонізаторська політика

царського уряду пригальмувала цей процес. Економічно міцні, особисто вільні козаки, не кажучи вже про старшин, при оформленні їх в одну велику станову групу з потенційно новими економічними вимогами (орендування, недоторканність земельних володінь тощо) абсолютно не вклалися в те «прокрустове ложе», яке надали їм вінценосні особи, — підпорядкування кріпосницькій системі в єдиній Російській державі. Очевидно, саме цим можна пояснити настійливі спроби (і досить успішні!) реформування (Катерина II), а то й фізичного знищення (Петро I) козацьких збройних сил.

Але було б серйозною помилкою пов'язувати ліквідацію лівобережного козацтва лише з насильницькою політикою російських імператорів. На те існували також як суб'єктивні, так і об'єктивні внутрішні причини.

СОЦІАЛЬНА ЕЛІТА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Козацька старшина як нова генерація соціальної еліти зайняла своє особливе місце у суспільстві передовсім внаслідок піднесення національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст. Формування козацької старшини як окремої групи в середовищі козацького стану, який, за словом Михайла Грушевського, «претендував на право польського стану військовослужбовців, тобто шляхти»¹, у новоствореній Гетьманщині було тривалим і неоднозначним соціальним процесом. Як і для козацтва взагалі, так і для козацької старшини своєрідними «донорами» стали різні прошарки суспільства та різні станові групи «городової України». Козацька старшина стала певним віддзеркаленням усіх тих почасті кардинальних соціальних зрушень, які відбувалися в українському суспільстві упродовж тривалого часу (з середини XVII ст. й до кінця XVIII ст.), допоки козацька автономія майже остаточно не розчинилася у російському імперському просторі.

У сучасній українській історіографії та джерелознавстві, дотичних до студіювання «історії й теорії еліт» козацько-гетьманської доби, є чимало вдалих прикладів високопрофесійного висвітлення цієї проблематики².

¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К., 1991. — С. 201.

² Серед останніх робіт варто назвати низку вартісних історичних розвідок, на основі яких одночасно були захищені також окремі докторські та кандидатські дисертації: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Його ж. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Його ж. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст. — К., 2013. — С. 146–166; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2003; 2-е вид., доопрац. й доп. — Харків, 2009; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст. / Упоряд. С. Потапенко. — Харків, 2008; Репан О.А. Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р. // Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. — Вип. 6. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 44–51; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008; Його ж. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — К., 2011.

Процес відокремлення козацької старшини в особливу групу зі своїми інтересами та привілеями розпочався ще до виступу на Запорозжі взимку 1648 р. та особливо посилювався у XVIII ст. Саме козацька старшина стала основою формування нової елітарної групи³. Від Зборівського договору 1649 р. та Переяславсько-Московської угоди 1654 р. козацька старшина отримувала не лише великі військові повноваження, але *de-facto* — цивільну владу на території, що відвойовувалася від поляків «през шаблю». Такий небачений раніше обсяг влади, можливість реального впливу на внутрішню ситуацію і зовнішню політику, рік за роком зростання значення і повноважень старшинської ради як питомо корпоративного колегіального органу на противагу загальній генеральній військовій раді, поступово перетворило козацьку старшину на дуже впливовий прошарок у структурі національної еліти⁴.

У конституційних пактах Пилипа Орлика 1710 р. спеціально наголошувалося, «абы в штчизнѣ п[а]шшой первенствующими были совѣтниками енеральная старшина, такъ респектомъ Ѵрядовъ их первоначальных, яко и Ѵставичной при гетманах резиденції»⁵. Генеральна старшина — верхівка адміністративного апарату, вище військове і цивільне керівництво Війська Запорозького на формально виборних посадах, яке здійснювало управління усім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, військовим вишколом, діловодством тощо)⁶. Найвищі військові чини зосередили у своїх руках також управління органами державної влади і практично перетворилися на державну адміністрацію, фактично — уряд, своєрідний кабінет міністрів та водночас генеральний штаб Гетьманщини.

Генеральна старшина відігравала провідну роль на генеральних військових та старшинських радах, особливо за відсутності гетьмана. Л. Окиншевич слушно називав її обмеженим постійним кворумом старшинської ради, установою *sui generis*⁷ (тобто такою, яка має унікальний правовий статус). Дорадчі функції цієї своєрідної колегії генеральної старшини добре прописані знову ж таки у «Договорах та постановах...» 1710 р.: «Если бы

³ Okinshevich L. Ukrainian Society and Government 1648–1781. — Munich, 1978. — P. 46.

⁴ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. — К., 1929. — Т. VI. — С. 269; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 60–63.

⁵ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О.Б. Вовк // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4 (269). — С. 160.

⁶ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 3.

⁷ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. — К., 1924. — Кн. IV. — С. 14–15; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II: Рада старшин.

зас, опрочъ тыхъ вышъреченныхъ, до Енеральной Рады назначеныхъ термѣновъ, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого Управления, исправленія и отправленія потребующе, теды ясневелможный гетманъ моцень и волень будетъ зъ обрадою енеральной старшины, таковые дѣла повагою своею гетманскою Управляти и отправовати»⁸.

В часах першого ліквідаційного періоду (між Мазепою і Розумовським), який, за влучним виразом М. Грушевського, був розділений «короткою передишкою часів Апостола»⁹, так звану «вищу групу» гетьманського уряду складали передовсім Данило Апостол (гетьман), Яків Лизогуб (генеральний обозний), Михайло Турковський («писар войсковий Енеральный»), Михайло Забіла і Андрій Кандиба (генеральні судді), Андрій Маркович та росіянин Іван М'якінін (генеральні підскарбії). До цієї вищої категорії генеральної старшини за своєю впливовістю цілком справедливо і сміливо можна віднести і десять полковників, які беззастережно і повноправно головували відповідно у десяти полках Гетьманщини. «Нищу групу» гетьманського уряду становили Іван Мануйлович і Федір Лисенко (генеральні осавули), Яким Горленко (генеральний хорунжий), Іван Борозна (Бороздна, генеральний бунчужний).

Гетьман Данило Апостол

Саме на прикладі поважного у літах гетьмана Данила Апостола найбільш рельєфно відобразилася доля усїєї еліти козацької України (включно з її угодовською частиною), добровільно чи вимушено лояльною до імперської держави. Національна еліта, що первісно мала виконувати роль лідера усього соціуму козацького Гетьманату, фактично була зламана мазепинською катастрофою, масовими репресіями та нещадним терором. Таким робом провідну верству, по суті, насильно спонукали прилаштовуватись до обставин, що, на думку І. Джиджори, було найважчим викликом «для нації, яка хоче самостійно жити»¹⁰.

Серед мотивацій для не до кінця зрозумілого відступу 1708 р. Д. Апостола від І. Мазепи як головніші можна назвати або простий, без особливих пояснень, інстинкт самозбереження через фатальну випадковість російського полону в рідних Сорочинцях; або холодний прагматизм досвідченого полководця через зневіру в успішності шведсько-українського військово-

⁸ Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. — С. 161.

⁹ *Грушевський М.* Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. V. Див. також: *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 568–569.

¹⁰ *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. 86. — Кн. VI. — С. 81.

політичного союзу; або далекосяжне прагнення гетьманської булави, тобто таке собі своєрідне «підсиджування» гетьмана на його посаді, що на той час було майже нереальним, або ж усі перелічені чинники у поєднанні¹¹.

За родоводом Данило Апостол походив зі знатної молдавської боярської родини Катарджі (Catargi)¹². Індигенат його батька Павла — «urodzonego Apostola obywatela ziemi wołoskiej», виданий 26 квітня 1727 р. у Варшаві польським королем Августом II Данилові Апостолу, засвідчував їхнє шляхетське походження¹³. Його батько свого часу поступив на службу до Яреми Вишневецького, де став ротмістром, згодом був хомутецьким сотником, гадяцьким і миргородським полковником¹⁴. Правда, гетьман на вигнанні Пилип Орлик не вважав його сина і свого головного політичного конкурента Данила Апостола законно обраним на булаву, а посадженим росіянами, взагалі навіть не козаком, не шляхтичем, і відзивався про нього із принизливим відтінком: «Moldavus obscurissimo loco natus» / «молдаванином найнижчого походження»¹⁵.

Данило Апостол проте користувався беззастережним авторитетом у всьому Війську Запорозькому та особливо серед тогочасного козацького нобілітету. У листі до Стефана Яворського у червні 1721 р. Пилип Орлик згадував слова, з якими із болем та неспокоєм ще 1707 р. у військовому таборі під Білою Церквою звертався до гетьмана Івана Мазепи саме його одностудець і спільник, миргородський полковник Данило Апостол: «Очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ

¹¹ Пришляк В. Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. — [Полтава]; Харків, 2009. — С. 300. З цього приводу див. також: Пришляк В. Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. зб. — Львів, 2011. — С. 112–125.

¹² Lecca O.-G. Familiile boerești române. — București, 2000. — S. 215, 217.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІА України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17013. — Арк. 15–16 зв.

¹⁴ Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdeckt. — Leipzig, 1728. — Т. 315. — С. 218–219; Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. — Berlin, 1728. — S. 3; Des veränderten Ruslandes Dritter Theil. — Hannover, 1740. — S. 147–148; Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 42–46.

¹⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Записки НТШ. — Львів, 1924. — Т. СXXXIV–СXXXV. — С. 96. Про непрості стосунки Апостола і Орлика детальніше див.: Пришляк В. Пилип Орлик і Данило Апостол: одностудець чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: [матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes» до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р.], (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року). — К., 2011. — С. 207–215.

такої неволи, то и куры насъ загребуть»¹⁶. Саме козацький генералітет як «первѣйшіи и начальнѣйшіи въ Войску Запорожскомъ особы», серед яких і Д. Апостол, настійливо вимагав від Івана Мазепи зробити вирішальний крок «и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старался съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допустить войскъ Великоросійскихъ въ Украину»¹⁷. Відомо, що і наступного 1708 р. під час слухання у справі Кочубея та Іскри, коли над миргородським полковником згустилися хмари, Іван Мазепа, усіяко виправдовуючи свого одноступця, подав цареві його вичерпну характеристику: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»¹⁸.

У пошуках виходу із загрозливої для Гетьманату ситуації першого десятиліття Північної війни козацька старшина неодноразово збиралася у вузькому колі, щоб обговорити наболілі питання та різні варіанти виходу та подальшого розвитку подій, «для чого много роптали и часто собиралися до обозного енералного Ломѣковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у котрого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ бібліотеки Печерской взялъ былъ»¹⁹. Як бачимо з листа П. Орлика, саме Д. Апостол взяв у бібліотеці Києво-Печерського монастиря текст Гадяцького трактату з Польщею 1658 р. гетьмана Івана Виговського та генерального писаря Юрія Немирича, де вперше було обгрунтовано ідею Великого князівства Руського в оновленій федеративній Речі Посполитій уже не двох, а трьох рівноправних народів²⁰.

За короткої, але яскравой доби гетьманування Павла Полуботка Д. Апостол — серед автури сміливих, як на той час, Коломацьких чолобитних²¹, що були направлені проти зловживань Першої Малоросійської колегії. Дещо згодом його заарештовано і відправлено до столиці, де він відбував ув'язнення у казематах Петропавлівської фортеці. Цікаво, що миргородський полковник і наказний гетьман в лютому 1723 р. власною персоною потай,

¹⁶ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // *Основа*. — 1862. — № 5. — С. 165.

¹⁷ Там само. — С. 178.

¹⁸ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). — Авгсбург, 1948. — С. 10.

¹⁹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. — С. 167.

²⁰ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. — С. 167; *Павленко С.* Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Историко-документальные очерки. — Чернигов, 2009. — С. 97–98.

²¹ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Коломацкия челобитныя: Приложения / Публ. А. Лазаревского // *Киевская старина*. — 1890. — Т. XXIX. — № 6. — С. 104–110.

певно, також примірявся до гетьманської булави, про що писав Петру I: «Понеже ныне в Малороссии гетмана не обретається, а старее меня из малороссийских полковников никого нет — да повелит ваше державство меня, нижайшего вашего раба, пожаловать за мою верную службу в Малороссии гетманом на место умершего гетмана Скоропадского»²². Після смерті Петра I заслання до Сибіру було замінено інтернуванням із сім'єю до Санкт-Петербурга, де Д. Апостола наказано проживати «безс'єздно». Залишивши заручником у північній столиці середульшого сина Петра, лише у травні 1726 р. український старшина повернувся додому.

Загроза нового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без мілітарної потуги українського козацтва було важко обійтися, та сприятливе політичне лобіювання через князя О.Д. Меншикова мало своїм наслідком реставрацію у 1727 р. інституту гетьмана: було дозволено «быть у нихъ в Малой России Гетману по прежнему, которого бь оне выбрали из малороссийского народа волными голосами по прежнему обыкновению». І хоча 1 жовтня 1727 р. у Глухові традиційних виборів як таких не було, проте «единогласно вся желали миргородского Полковника»²³.

1 жовтня 1727 р. в гетьманській столиці царським урядом 73-річного претендента — Данила Апостола було фактично призначено на посаду («жаловано в гетмани») на генеральній раді²⁴. Про це свідчать «Доношения Тайного Советника Наумова о избрании 1 Окт[ября] в Гетманы миргородского полковника Даниила Апостола с приложением подлинной его Его присяги» від 2 жовтня 1727 р.²⁵ 21 січня 1728 р. датовані «Отпуски указов из Иностранной Коллегии к находящемуся при гетмане тайному советнику Федору Наумову, с доношениями от него»²⁶. Незабаром між Д. Апостолом і Ф. Наумовим спалахнув конфлікт, про що промовисто свідчить інша справа — «О донесениях гетмана Даниила Апостола на тайного советника Наумова», в якій є протоколи допитів Наумова від 21–23 серпня про його зловживання в Гетьманщині²⁷.

²² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1963. — Кн. IX. — Т. 17–18. — С. 525.

²³ Архів зовнішньої політики Російської імперії політики Российской империи Историко-документального департамента МУД Російської Федерації (далі — АЗПРІ). — Ф. 124: Малоросійські справи. — Оп. 124/1. — 1727 р. — Спр. 21. — Арк. 1–1 зв.

²⁴ Церемонія елекції Д. Апостола у Глухові детально описана у щоденнику бунчукового товариша Якова Марковича (Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). — Ч. 2: 1726–1729 гг. — К., 1895. — С. 179–180; Аркас М. История України-Русі. — К., 1990. — С. 310).

²⁵ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727 р. — Спр. 21. — Арк. 1–4.

²⁶ Там само. — 1728 р. — Спр. 4. — Арк. 1–3.

²⁷ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 13: (Разряд XIII). Справи про Україну. — Оп. 1. — Спр. 15. — 75 зв. арк.

Гетьманська елекція у Глухові отримала певний резонанс у світі. Про вибори українського гетьмана (General von Klein-Russland) Д. Апостола повідомляв відомий ляйпцігський альманах «Die Europäische Fama»²⁸. Подібно до біографії Івана Мазепи, видрукованої у 1704 р.²⁹, на сторінках цього ж альманаху вийшла друком досить розлога біографія нового гетьмана, його портрет із гербом та підписом внизу «Daniel Apostel Feldherr der Zarogovischen Cosacken», а також зображення печатки «...Малоросії Війська його Імператорської Величності Запорозького»³⁰. Про елекцію Д. Апостола йшлося також і в окремо видрукуваній у Берліні 1728 р. спеціальній брошурі³¹.

Незважаючи на урочистість процедури елекції в недільний день 1 жовтня 1727 р., російська сторона згодом фактично вперше свідомо знехтувала старожитньою традицією і не уклала нових двосторонніх договірних статей. «Нужди малоросійські», які мали на меті «подтвердить стародавние права и волности наши»³², стали предметом особливої уваги під час березневих переговорів у Москві гетьмана з президентом Іноземної колегії (в цю інституцію із Сенату були передані всі українські справи) графом Г. Головініним, куди Д. Апостол прибув на коронацію юного імператора Петра II³³.

«Просительні статейні пункти» «про нужди Малоросії»³⁴, що склалися із двадцяти вимог, були подані гетьманом 12 березня 1728 р. через графа Г. Головікіна молодому цареві для розгляду, «хорошо ли они сочинены»³⁵.

²⁸ Die Europäische Fama... — Leipzig, 1728. — Т. 315. — S. 225–227.

²⁹ Die Europäische Fama... — Leipzig, 1704. — Т. XXV. — S. 57–60; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Вид. 2-е, доп. — К.–Полтава, 1995. — С. 52–56.

³⁰ Die Europäische Fama... — Т. 315. — S. 217–229; *Крупницький Б.* Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Науковий збірник Українського вільного університету в Празі. — Прага, 1942. — Т. 3. — С. 212, 223.

³¹ Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kozacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. — Berlin, 1728. — S. 2.

³² Стаття Гетмана Данилы Апостола // Маркевич Н. Історія Малоросії. — М., 1842. — Т. III. — С. 345.

³³ *С-ко[Стороженко] Н.В.* Стороженки (Фамильная літопись) // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — Февраль. — С. 212.

³⁴ Челобитье Гетмана Даниила Апостола именем Малороссии о подтверждении Малороссийских прав, порядков, и волностей Войсковых на основании бывшем при гетмане Хмелницком, тут же и ответ на восемь Гетманских Статей // АЗПІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 г. — Спр. 41. — 19 арк.; Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 864: Військово-науковий архів. — Оп. 16. — Спр. 41. — Арк. 1–23 зв. (чернетка — Арк. 1–9 зі вставками тексту — Арк. 9–23 зв.); Стаття гетмана Данила Апостола 27 июля 1728 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут Рукописів (далі — НБУВ. ІР.) — Ф. 40. — № 606. — Арк. 1–32.

³⁵ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — К., 1853. — Т. I. — С. 23–25.

Крім того, власне на початку березня відбулися довгі приватні, на неофіційному рівні переговори між гетьманом разом з полковниками та іншою козацькою старшиною і канцлером безпосередньо «о нуждах малороссийских» і 18 березня до цих 20 статей додано ще 15 додаткових, які загалом передбачали домогтися якомога більше прав на засадах автономії для козацького Гетьманату.

Відповіді царського уряду на ці вимоги мали досить промовисту скорочену назву — «Рішительні пункти», або повний заголовок «Решения, учиненного по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете на поданное прошение Войска Запорожского обоих сторон Днепра Гетмана Апостола (22 августа 1728 г.)»³⁶. Українська сторона за підписами Г. Головкина і А. Остермана нарешті отримала резолюцію царя «на поданные от гетмана о нуждах малороссийских статейные пункты», затверджену у Верховній таємній раді, як дуже зтяжну відповідь через радника Колегії іноземних справ П. Курбатова. У цих «Рішительних пунктах» зовсім не згадувалося про договір Гетьманату з російським урядом і взагалі вони мали форму не двосторонніх договірних статей, а нормативного акту для внутрішнього користування в межах Російській імперії. З цього приводу А. Яковлів цілком слушно зауважив, що заміна традиційної договірної форми «указною», започаткована Петром I, знайшла в «Рішительних пунктах» своє довершення³⁷. Занадто сміливі, як для початку другої чверті XVIII ст., прохання для новопосталої Російської імперії, висловлені у гетьманських статтях-вимогах, не були повністю враховані царським урядом, чії резолюції юридично переставали визнавати Лівобережну Україну самостійним суб'єктом. Попри все, власне вони своїми правовими нормами обмежували сваволю царських урядовців, що перетворювалося вже на непоодинокі явище в Гетьманщині помазепинських часів.

Таким чином, вперше за всю практику українсько-російських відносин після Переяслава 1654 не було підписано традиційні статті між гетьманом, який вступає на посаду і царським урядом, а видано спеціальний звіт правових норм. Характерно, що майже услід, 7 вересня 1728 р., Данилові Апостолу була надана грамота на пергаменті Петра II на підтвердження його гетьманського уряду, що скріплювала попередню царську грамоту від 20 червня 1727 р.³⁸

³⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1831. — Т. VIII: (1728–1732). — № 5324. — С. 75–82.

³⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — Т. XIX. — Серія правнича. — Кн. 3. — С. 159.

³⁸ Дніпропетровський історичний музей ім. акад. Д.І. Яворницького (далі — ДІМ). — Ф. КП-38875 / Арх. 887. — Арк. 1–6; Текст жалуваної грамоти на гетьманство опубл.: Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — С. 633–

Прагнучи уніфікувати кадрову політику в козацькому Гетьманаті за імперським взірцем, 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада визначила табель для генеральної старшини. Цим було порушено право виборів у Війську Запорозькому, де «старшину і сотників волними голоси»³⁹ споконвіку обирали, або ж віддавали у цьому пріоритет гетьману. За підписом канцлера графа Г. Головкина, князя В. Долгорукого і В. Степанова були затверджені імена кандидатів на посади генеральної старшини, яких у своєму листі від 7 липня 1727 р. представив Д. Апостол, і яких було обрано під час його елекції у Глухові, а саме: генеральний обозний — Яків Лизогуб, генеральні судді — Михайло Забіла та Андрій Кандиба, генеральний писар (до указу) — Михайло Турковський, генеральні осавули — Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий — Яким Горленко, генеральний бунчужний Іван Борозна, про що було надіслано відповідний указ в Іноземну колегію⁴⁰.

Обидва сини гетьмана стали полковниками. Його доньки були у шлюбі з бунчуковими товаришами Андрієм Горленком, Іваном Ломиковським та Михайлом Скоропадським⁴¹. Онуки Апостола згодом навчалися у Санкт-Петербурзі⁴². У серпні 1730 р. він звертався із проханням до впливового московського обер-гофмейстера С. Салтикова про покровительство для свого онука Павла (від найстаршого сина Івана Апостола) у Москві⁴³. Про це ж у листі від 29 червня 1735 р. до Е.-Й. Бірона у Санкт-Петербурзі просила гетьманська вдова Уляна (Іуліанна) Апостолова⁴⁴. Гетьманська резиденція — двір зі своєю розгалуженою структурою у Глухові за часів правління Д. Апостола також були добрим опертям для гетьмана⁴⁵. Проте це ніяк не означало, що у нього не було жодних проблем з полковницькою опозицією⁴⁶.

Тверді переконання та навіть певну енергійність поважного в літах Д. Апостола у справі послідовного відстоювання автономних прав Геть-

635; *Яворницький Д.* Твори у 20 томах. — К.—Запоріжжя, 2004. — Т. 1. — Серія: Історія, краєзнавство, археологія. — С. 326–327.

³⁹ Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 864. — Оп. 16. — Спр. 40. — Арк. 5.

⁴⁰ Сб. РИО. — СПб., 1893. — Т. 84: Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Т. VI (июль–декабрь 1728 г.). — № 271. — С. 705–708.

⁴¹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 30–31; Спр. 2789. — Арк. 35; Спр. 2930. — Арк. 8; Спр. 4900. — Арк. 11 зв.; Спр. 5104. — Арк. 13; Спр. 8643. — Арк. 2–2 зв.

⁴² Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1035. — Арк. 27–28.

⁴³ РДАДА. — Ф. 1239. — Оп. 3. — Спр. 34756. — Арк. 1.

⁴⁴ Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 9–9 зв.

⁴⁵ *Васильєва О.* Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. — 2009. — № 1–2 (385–386). — С. 131–168.

⁴⁶ *Ковальчук О.* Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією // Старожитності. — 1995. — Ч. 5–6 (72–73). — С. 6–7.

манату добре ілюструє його чолобитна від 11 листопада 1728 р., направлена в Колегію іноземних справ, у якій йдеться про прискорення вирішення військових, фінансових та інших питань стосовно України, а також досі неопублікований діаріуш, точніше протокольна книга Генеральної військової канцелярії за 1732 р.⁴⁷

У 1727–1729 рр. Апостол активно домагався перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивуючи це не вигідним з позицій комунікації географічним розташуванням козацької столиці, а також тим символічним фактом, «что за прежнихъ Гетмановъ резиденція Гетманская была в Батуринѣ»⁴⁸.

У складних обставинах, коли політична автономія все більше зазнавала обмежень, «поле економічної діяльності», за висловом Д. Дорошенка, з успіхом освоювала козацька старшина⁴⁹. На цьому тлі особливо сфери торгівлі, комерції були свого роду компенсацією та способом реалізації для старої і молоді, але «політично обділеної» української протобуржуазії. Данило Апостол не був винятком у цьому процесі, навпаки — залишився в пам'яті, як енергійний господарник і завзятий та підприємливий торговець. Ще на самому початку 1728 р. гетьман став організатором скликання до Глухова представників купецтва найбільших міст: Києва, Чернігова, Ніжина, Полтави та ін. на зібрання, де було ухвалено прохати дозволу царського уряду на експорт «заповідних товарів».

У липні 1728 р. в Москві відбувалися переговори між Данилом Апостолом і австрійським послом у Санкт-Петербурзі графом Францом Карлом фон Вратиславом про відновлення української торгівлі з Сілезією⁵⁰. Цікаво, що у квітні 1728 р. граф Вратислав побував у Києві⁵¹. Для австрійської у той час Силезії українські землі, головню Лівобережного Гетьманату, були давнім експортером волів; у зворотному ж напрямі в Україну теж йшов експорт різних необхідних товарів. 19 квітня 1727 р. у Варшаві між Австрією

⁴⁷ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 1–4; Спр. 19249. — Арк. 1–297; згадку про нього див.: *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 48.

⁴⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 179; копія: ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 97; АЗПРІ. — Ф. 129. — Оп. 124/1. — 1729 р. — Спр. 25. — 2 арк.; НБУВ. ІР. — Ф. I. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 476; Ф. VIII. — № 1457. — Арк. 8. З цього приводу «всеподданішеє представлення» 1734 р.: Архів СПБІ РАН. — Колл. 150. — № II / 22. — Арк. 1–1 зв.; *Пришляк В.В.* Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* = Петербургские славянские и балканские исследования. — СПб., 2013. — № 2 (14). — С. 141.

⁴⁹ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 397.

⁵⁰ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710–1730 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. CV. — Кн. V. — С. 54–55.

⁵¹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 31.

і Польщею було укладено спеціальний трактат, підписаний, з одного боку, послом графом Ф.-К. фон Вратиславом, а з іншого — коронним підскарбієм Яном із Пребендова Пребендовським, в якому йшлося «о бреславском торгу которой был в украинской коммерции способен...»⁵². Згідно з цим трактатом, Річ Посполита зобов'язувалася забезпечувати вільний транзит українських купців до Силезії та у зворотному напрямі⁵³.

Автаркічна економічна політика Росії щодо України у поєднанні з митним свавіллям щодо українських торговців у Польщі, а також скарги вроцлавських купців змусили австрійський уряд вдатися до переговорів також і з російським урядом у справі української торгівлі. Шукаючи шляхів для майбутнього військово-політичного союзу з монархією Габсбургів, російська сторона вимушена була прислухатися до австрійської сторони, яка за одну з найголовніших умов поставила вимогу про відновлення вільної торгівлі України із Силезією. Судячи із нововиявлених документів, активна місія графа Вратислава не лише у Варшаві, а й у Санкт-Петербурзі та Москві, щоб «путь сей чрез Украину восприять», тривала до 1731 р.⁵⁴

Щоб не допустити російської монополії, український правитель особисто контролював і встановлював торговельні ціни на хліб і вино у містах Гетьманщини⁵⁵. Дбаючи про розвиток торгівлі, на початку квітня 1728 р. «гетман Данило Апостол со всем войском обоих сторон Днепра Запорожским смиренно до лица земли чолом» бив, звертаючись до царя із черговим проханням «чтоб купцов жидовъ для промысловъ купеческих приходючих внутрь Малой Россіи на урочніе ярмарки впускает было невозбранно»⁵⁶.

⁵² АЗПІРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1732 р. — Спр. 15. — Арк. 3, 3 зв.

⁵³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 694–699; копія: — ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2195. — Арк. 5–10; Archiwum Państwowe we Wrocławiu. — Akta Miasta Wrocławia. — Rkps. A 32.2. — Karty 369–376; АЗПІРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1732 р. — Спр. 15. — Арк. 3, 3 зв.; *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України... — С. 55–57; *Perlakowski A.* Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729). — Kraków, 2004. — S. 265–270.

⁵⁴ АЗПІРІ. — Ф. 32. — Оп. 32/1. — 1728 р. — Спр. 8. — 59 арк.; 1729 р. — Спр. 8. — Арк. 2; 1730 р. — Спр. 7. — Арк. 53; 1731 р. — Спр. 12. — Арк. 198. Розлогіше про дипломатичну місію графа Ф.-К. фон Вратислава та його переговори з гетьманом Д. Апостолом із приводу відновлення давніх і обопільно вигідних українсько-силезьких торговельних контактів див.: *Пришляк В.В.* Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією // Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки: Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 22. — С. 192–193.

⁵⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3123. — Арк. 7, 20; Спр. 4578. — Арк. 2.

⁵⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 28; опубл.: *Пришляк В.* 3 листування Данила Апостола // Український археографічний щорічник — К., 2010. — Нова серія. — Вип. 15. — Док. № 1. — С. 404.

Збереглося також листування Д. Апостола з ніжинським полковником Михайлом Богдановим, розпочате 1726 р., про направлення до Глухова людей, які їздили до Гданська за товарами для гетьмана⁵⁷, а також донесення з січня 1734 р. коноптоського мешканця про затримання у Гродно полковником Восійковим гетьманського шафара Василя Рубана, якого було відправлено з волами до того ж Гданська для торгівлі⁵⁸. Відомі також гетьманські універсали за 1732–1733 рр., адресовані українським купцям, про підготовку волів для продажу до Силезії та до Гданська⁵⁹.

У соціальній політиці «Генеральне слідство про маєтності», очевидно, що «спущене зверху», крім того, проведене, згідно «Рішительних пунктів», у 1729–1730-х рр.⁶⁰, мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, а, отже, тимчасових — «до ласки войскової»), церковних, монастирських, приватних маєтків, щоб впорядкувати земельні відносини в десяти полках Лівобережжя, а передусім сприяло поверненню до державного фонду тих рангових маєтностей, які з тих чи інших причин незаконно перейшли у приватну власність. Як далекоглядний державець, Д. Апостол саме через Генеральне слідство здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування І. Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то, принаймні, привести до ліквідації причин їх зростання, оскільки слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду.

Запровадження окремого фінансового управління — «канцелярії зборів» із двома підскарб'їями — росіянином Іваном М'якініним та українцем Андрієм Марковичем значно обмежувало та послаблювало можливості гетьмана у цій галузі. Проте, прагнучи удосконалити фінансову систему козацької автономії, гетьман чи не вперше домігся встановлення не лише точного бюджету (прелімінару) державних видатків (близько 144 тис. рублів на рік)⁶¹, але й також визначив способи наповнення Військового скарбу⁶². Про це красномовно свідчить його постійна турбота про збір ввізного мита — індукти, а також «выметка» про прихід та видатки грошей, що збираються до

⁵⁷ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2251. — Арк. 1–5.

⁵⁸ Там само. — Спр. 314. — Арк. 3–5.

⁵⁹ Там само. — Спр. 18703. — Арк. 8–11.

⁶⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 1. — Спр. 1808–1814; мікроскопія: ЦДІА України. — Ф. КМФ-7. — Оп. 2. — Спр. 1–41; Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. — Полтава, 2007; Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк. — К.–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 2008. — С. 364–365.

⁶¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 278.

⁶² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 131; *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. — С. 413.

Скарбу військового, зокрема, за 1730 р.: сума з дев'яти полків, крім Гадяцького, становила 19 797 рублів 75 коп.⁶³

У правничій сфері Д. Апостол став ініціатором створення комісії «зводу прав» — першого в козацькій Україні збірника законів, який би мав удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця, започаткована за Данила Апостола у квітні 1729 р. над складанням та перекладом цього зводу, закінчилася аж навесні 1743 р., коли у Глухові було завершено «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁶⁴. Зміни в судочинстві стосувалися реформування насамперед полкових судів та запровадження обов'язкової документації. З цього приводу відома інструкція з 14 пунктів про суди від 13 липня 1730 р., власноручно затверджена гетьманом в Москві через імператорську жалувану грамоту⁶⁵.

Важливим моментом у відновленні козацької автономії було повернення 1733 р. під гетьманську юрисдикцію Києва⁶⁶ — знакового міста, правничої княжої української столиці, яка вже з 1708 р. стала центром новоутвореної Київської губернії, де змінювали один одного російські генерал-губернатори⁶⁷. 19 квітня 1733 р. гетьман відзначав у своєму універсалі до київського полковника Антона Танського, що у Києві розмістилися ще «с прошлого 1731 году три армейския полка, от чего имеют немалое утиснение и нужду» київські міщани⁶⁸. Тому конфлікт був закладений у самому зародку, хоча права і вольності міст загалом підтверджувалися жалуваними грамотами російських правителів. Д. Апостол спробував захистити Київ від надмірної генерал-губернаторської опіки й на короткий час повернув місто під гетьманську владу.

Чималі заслуги гетьмана і у військовій галузі. Не можна констатувати напевно, що Д. Апостол — «ордена Святого Александра Невского кавалер» — був вельми щасливим полководцем, оскільки вирушав у численні походи не з власної волі та охоти, а з царського указу. У час його гетьманування далеко не за українські інтереси продовжувалися виснажливі військові походи: Низовий, Терський, Перекопський, Дербентський, Сулацький, Польський та

⁶³ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1730 р. — Спр. 27. — Арк. 1–1 зв.; Спр. 28. — Арк. 6–9.

⁶⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3 (т. III). — Спр. 3284. — 204 арк.; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. — Т. I. — С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Підгот. К. Вислобоков. — К., 1997.

⁶⁵ Федотов-Чеховский А.А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. — 1887. — Т. VII. — С. 139–154.

⁶⁶ Кирпуньскы В. Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917. — Wiesbaden, 1963. — S. 183.

⁶⁷ Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. VI. — С. 139–140.

⁶⁸ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5 (23). — № 120. — С. 78.

ін.⁶⁹ Гетьман постійно піклувався про загальний стан козацького вояцтва під своїм регіментом, дбав про його переозброєння, а також про «контрактну армію», зокрема, про порції та рації, платню та винагороду для компанійців та сердюків, а також відродив жолдацьку службу⁷⁰.

Реальною його заслугою було обмеження до шести кількості «консистентів» — розквартированих на постої в Гетьманщині російських полків, які завдавали значних і постійних збитків та часто невідступно вимагали провізії, фуражу переважно без жодної платні. Щільність розквартирування більше десяти піхотних, драгунських та гусарських полків на території Лівобережної України насправді вражала. Відомості за 1727–1729 рр. із восьми полків (крім Полтавського і Прилуцького) свідчать, що провізії («провианта») було видано 28 010 четвериків муки, 1755 четвериків круп, 4983 пудів солі й за провізію заплачено 21 442 рублі 22 копійки⁷¹. Ф. Наумов нагадував Д. Апостола про те, що «велено смотреть в постоящее в Малой Росіи на винтерквартирах полки», щоб вчасно отримували порції та рації⁷². У квітні 1728 р. гетьман писав з Москви Петрові ІІ про розквартирування російських полків на території України та клопотав про відповідну грошову платню за провізію «малоросіанам»⁷³. У серпні того ж року Д. Апостол надіслав донесення про утримання російських полків, згідно з інструкцією, що діяла від 1723 р.⁷⁴ У листопаді 1728 р. за підписом гетьмана на адресу Колегії іноземних справ було надіслано чолобитну, в якій він просив пришвидшити вирішення питання оплати продукції, взятої з українського населення на утримання російських військ⁷⁵. Відома також низка гетьманських універсалів та листів до полковників, якими нормувалися умови утримання населенням російських полків, порядок видання порцій та рацій, сіна і т. ін.⁷⁶

⁶⁹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2250, 3383, 3449, 3657, 4526, 9380, 4788, 18697.

⁷⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 156, 173, 244, 300; Спр. 3569. — Арк. 83, 141; АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/2. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 2–4 зв.; ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 3 зв.; Спр. 3259 — Арк. 14; Спр. 4178. — Арк. 7, 15; Спр. 4250. — Арк. 23; Спр. 18697. — Арк. 2; Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр. // Київська старовина. — 2005. — № 6 (366). — С. 4–5; Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Укр. іст. журн. — 2006. — № 4 (469). — С. 67, 69, 73.

⁷¹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2343. — Арк. 23; Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LXI. — Кн. V. — С. 10.

⁷² ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2343. — Арк. 83.

⁷³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3568. — Арк. 63.

⁷⁴ Там само. — Арк. 79.

⁷⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1578. — Арк. 3.

⁷⁶ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2972. — Арк. 8–9; Спр. 9380. — Арк. 25–30, 31–33, 34–38, 109–112; Спр. 4570. — Арк. 8; Спр. 4307; Спр. 4264;

З ініціативи командувача російськими військами в Україні, київського генерал-губернатора, австрійця на російській службі Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха (у джерелах — Вейзбах⁷⁷) з квітня 1731 р. розпочалося спорудження колосальної «Української лінії», з метою створення надійного оборонного поясу від татарських набігів⁷⁸. Цей ланцюг із оборонних споруд, що тягнувся ламаною лінією завдовжки 85 км від Переволочни над Дніпром до Сіверського Дінця і включав 17 фортець і 49 редутив, щорічно вимагав на будівництво до 30 тис. козаків і посполитих⁷⁹.

Історіографічна традиція міцно закріпила ініціативу повернення Запорозької Січі «з агарянської землі» за Д. Апостолом⁸⁰. З цього приводу пригадаємо рядки зі щоденника Пилипа Орлика, в якому він із неприхованою злістю та роздратованістю занотував про Данила Апостола, що «миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісти, ставши гетьманом, прислав до Січі, намовляючи військо до підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік, та обіцяв повернути всі, які тільки забажає, вольності»⁸¹. Гетьман-емігрант марно плекав надії змістити гетьмана в городовій Україні⁸². В дійсності до весни 1733 р. Д. Апостол сприяв поверненню Коша запорожців із кримськотатарських володінь «під ясні зорі, на тихі води» і навіть домогся дозволу заснувати Нову (Покровську) Січ на р. Підпільній. Однак усе це відбулося також і за більшою державною заповзятливістю та посередництвом того ж таки ініціативного Й.-Б. Вейсбаха, оскільки російський уряд на випадок майбутньої війни з турками був

Спр. 4593; Спр. 4560 та ін.; Archiwum Państwowe w Krakowie. — Zbiór Rusieckich. — Rkps. 69: Akta hetmanów zaporozkich 1658–1732. — Str. 15–16, 18.

⁷⁷ РДВІА. — Ф. 20. — Оп. 1/47. — Спр. 33. — Арк. 58; ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3328. — Арк. 3.

⁷⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3569. — Арк. 3.

⁷⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 8. — Спр. 482, 483; РДВІА. — Ф. 424. — Оп. 1. — Спр. 1, 167; ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4364. — Арк. 2–5; Матеріали для отечественной истории... — Т. I. — С. 96–99, 106–107, 111–134; Жолтовський П. Українська лінія // Червоний шлях. — Харків, 1930. — № 2 (83). — С. 200–204; Ленченко В. Українська лінія // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Річн. VII. — Ч. 2 (13). — С. 97–103; Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). — Донецьк, 2007. — С. 46–60.

⁸⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 443; Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 373.

⁸¹ Коструба Т. Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. — Львів, 1993. — Ч. 10–12 (28–30). — С. 49.

⁸² Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Укр. археограф. щорічн. Нова серія. — К.–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — С. 337–338.

дуже зацікавлений мати запорожців на своєму боці⁸³. Більше того, ще в червні 1728 р. генералу Вейсбаху наказано було розпечатувати листи із Запорожжя до гетьмана⁸⁴, що зайвий раз свідчить про майже повну заблокованість зовнішньої політики козацького Гетьманату.

28 квітня 1733 р. гетьмана після бенкету з приводу освячення у Глухові своїх «нових будинків» розбила «паралетичная болезнь» — інсульт й наступив лівосторонній параліч⁸⁵. Останній лист, підписаний тремтячою рукою хворого гетьмана у Глухові, датується 15 липня 1733 р., надалі в універсалах та листах «вместо Его собственной руки» підписувався генеральний писар Михайло Турковський⁸⁶. Важка хвороба та другий інсульт стали причиною його смерті 17 (28) січня 1734 р.⁸⁷ 31 січня того ж року Анна Іоанівна поспішила підписати грамоту про ліквідацію гетьманства і запровадження Правління гетьманського уряду⁸⁸. Трохи налякана смертю гетьмана, верховна російська влада, як видно з указу Анни Іоанівни, що виходив з Колегії іноземних справ, полковникам Радіщеву, Кікіну та підполковнику Синявіну, особливо наголошувала: «смотрѣть тамъ накрѣпко, дабы никакихъ смятеній или другихъ противностей непроизошло, а особливо за старшиною и за всѣмъ малороссійскимъ народомъ»⁸⁹.

Незважаючи на доволі обмежений у часі термін свого гетьманування, Данило Апостол все ж зумів добитися певних позитивних зрушень у справі відновлення української автономії. Завдяки конструктивній діяльності цього «останнього гетьмана-козака козацької України»⁹⁰ та його оточення вдалося, бодай на деякий час, втримати ті права і свободи, які українці ще мали. З огляду на це, вислів М. Грушевського «коротка передишка» доволі точний і влучний, оскільки механізм знищення національної окремішності був стрімко запущений Петром I відразу після виступу Івана Мазепи і практично не зупинявся упродовж другої чверті XVIII ст. Розважлива ж політика колишнього старого мазепинця, що серед задніпровської козацької старшини

⁸³ РДВІА. — Ф. 846. — Оп. 16. — Спр. 43. — Арк. 1–2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — К., 1998. — Т. 1. — Док. №№ 9, 10. — С. 53–55.

⁸⁴ *Окиншевич Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 343.

⁸⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4435. — Арк. 1–4; Спр. 19480. — Арк. 1; *Л[азаревский]. А.* Посылка гетмана Апостола в Москву за лекарством // Киевская старина. — 1889. — Т. XXIV. — С. 739.

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 3569. — Арк. 264–267, 268.

⁸⁷ *Коваленко О.* Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 150.

⁸⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1.

⁸⁹ РДІА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 32 зв.

⁹⁰ *Джиджора І.* Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії Гетьманщини. — С. 81.

волею долі опинився на вершині влади, лише на декілька років, тимчасово стримала форсований наступ на українську автономію та руйнівний для Гетьманщини затяжний ліквідаційний процес.

Разом з тим, Д. Апостол сприяв утвердженню в козацькій Україні типового олігархічного режиму⁹¹. Доволі високий рівень централізації влади підтверджував гетьманський універсал від 4 травня 1728 р. про заборону подавати скарги на ім'я імператора без дозволу гетьмана⁹². Укази Анни Іоанівни, починаючи з 1730 р., для гетьмана Апостола засвідчують повну підконтрольність та залежність козацького правителя від вищого владного центру, що означало поступове згортання ліберального політичного курсу російської династії та уряду стосовно України⁹³. Тому як природний традиціоналіст він намагався певною мірою примирити і поєднати місцеві інтереси з імперськими, ніколи не виступав надто різко, став одним із характерних представників еліти козацької старшини, яка після Мазепинської катастрофи справді навчилася досконало пристосовуватися до обставин, особливо не йти проти течії, тим паче такої потужної, як імперська, а долучилася власне до розбудови цієї Російської імперії, але часто-густо передовсім для себе, власної родини, своїх дітей та онуків.

Можна твердити, що діяльність Д. Апостола в якості гетьмана позначена подвійними стандартами. У зовнішній риторичі — цілковита законопослушність російській владі, «дабы весь Малороссийский край был в тишинѣ и вѣрности и в покореніи къ его Императорскому величеству»⁹⁴. Разом із тим, у внутрішній політиці — чіткий, продуманий його найближчим оточенням і передусім «вищою групою» старшинського генералітету проукраїнський курс правителя-автономіста на зміцнення і розбудову власної держави (часто-густо за мазепинським сценарієм), але з дуже відчутними елементами розбудови чужої імперії як своєї, передовсім для себе і своїх нащадків. Усе ж його недовга за часом, семилітня спроба очільника козацького Гетьманату виглядала вповні конструктивною у другій чверті XVIII ст. саме цим щирим намаганням використати короткий шанс для відновлення інституту гетьманства, яким його пам'ятав ще за Мазепи до фатального 1708 р.

Разом з тим, внутрішню політику козацького Гетьманату повністю визначало найближче оточення гетьмана — генеральна старшина. 16 грудня 1728 р. датований документ Верховної таємної ради про призначення в Гетьманщині генеральної старшини, й насамперед обозного Якова Лизо-

⁹¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... — С. 13.

⁹² ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 980. — Арк. 2.

⁹³ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі — Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). — Sygn. 1678 (Krz.): Ukazy carowej Anny z lat 1730–1733 dla hetmana zaporoskiego Daniela Apostoła i całego wojska zaporoskiego z Moskwy i Petersburga. — S. 1–25.

⁹⁴ Инструкция генералу-лейтенанту и подполковнику лейб-гвардии Преображенского полку Салтыкову (1728 г.) // НБУВ. ІР. — Ф. 40. — № 598. — Арк. 5.

губа⁹⁵. Універсал гетьмана 1728 р. доручав генеральній старшині управління Генеральною військовою канцелярією і Генеральним військовим судом на час від'їзду його до Москви⁹⁶. Наприкінці ж гетьманування старшина виношувала плани й навіть обгрунтовувала в анонімній записці потребу обмежити владу гетьмана, у 1733 р. вела листування, де висловлювала бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною⁹⁷.

ПОЛКОВНИКИ

До вищої групи генеральної старшини цілком справедливо можна і треба віднести десять полковників. За своїм статусом та впливом на внутрішню політику безпосередньо на місцях, власне, маючи найбільшу повноту влади, вони і належали до того вищого козацького генералітету в Гетьманаті, повна реконструкція персонального складу і колективного просопографічного портрета якого може стати окремою темою спеціальної розвідки.

На важливе місце полковницького корпусу в житті Гетьманату вказують універсали гетьмана Д. Апостола від 8 лютого 1728 р. генеральній старшині та полковникам про доручення їм управління Генеральною військовою канцелярією та судом на час свого від'їзду до Москви⁹⁸. З рекомендаціями гетьмана в січні 1729 р. Верховна таємна рада за посередництва Г. Головкина перезатвердила цей діяльний склад генеральної старшини⁹⁹, серед якої немало було колишніх мазепинців. Лубенським полковником після Андрія Марковича у жовтні 1728 р. за «указом монаршим з тайного верховного совета»¹⁰⁰ став середульший син гетьмана Петро Апостол і утримував полковницький пернач аж до 1757 р.¹⁰¹ Натомість його молодший брат Павло Апостол, трохи раніше, ще 8 жовтня 1727 р. прийняв із рук батька майже спадкове полковництво — «чин полковництва миргородского вручен»¹⁰². Влітку ж 1730 р. обидва брати склали присягу в соборній Свято-Мико-

⁹⁵ Описание высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском Сенатском архив за XVIII век / Сост. П. Баранов. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174.

⁹⁶ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2–3.

⁹⁷ Окиншевич Л. Звідомлення... — Дод. 1, 3. — С. 361–362, 363–365.

⁹⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2, 3.

⁹⁹ *С-ко[Стороженко] Н.В.* Стороженки (Фамильная летопись). — С. 212; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 275.

¹⁰⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — С. 258.

¹⁰¹ Донесення лубенського полкового обозного Івана Кулябки про призначення його лубенським полковником на місце полковника Петра Апостола, березень 1756 р. // ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1827. — Арк. 2

¹⁰² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 631, 641.

лаївській церкві у Глухові¹⁰³. В одному з листів до гетьмана про це, власне, писав канцлер Г. Головкін, що «двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу — миргородским, Петру — лубенским»¹⁰⁴.

В «Короткому описі Малоросії» за списком Кирила Розумовського під 1727 р. з цього приводу зафіксовано, що «тогда жь сину гетманскому, Павлу Апостолу, на мѣстѣ отческомъ дано полковничество миргородское, а меншій сынъ гетманский Петръ Апостоль, въ Петербургѣ былъ при дворцѣ государевомъ, котораго тогда жь, по отставкѣ от полковничества Андрея Марковича, въ кандидатахъ на полковничество лубенское полчане просили, но не заразъ получили»¹⁰⁵. Слід нагадати, що свого часу, коли виникла справа наказного гетьмана Павла Полуботка, Петро змушений був залишитися в якості батькового заручника у Санкт-Петербурзі й відомий як автор франкомовного щоденника за 1725–1727 рр.¹⁰⁶. За свідченням австрійського історика Йоганна Християна Енгеля — автора «Історії України й українських козаків», що побачила світ у Галле 1796 р., Петро Апостол вільно володів латиною, французькою, німецькою, італійською, польською мовами. Ймовірно, саме він мав безпосередній стосунок (хоча Б. Крупницький не без підстав сумнівався з цього приводу) до німецької публікації вже згадуваних вище біографій батька — новообраного гетьмана. Можливо, Петро Апостол також мав якесь відношення і до інформації про батька, яка увійшла до третьої частини спогадів німецького (брауншвейзько-ганноверського) посланника Фрідріха Крістіана Вебера, що вийшли друком 1740 р. в Ганновері у книзі під назвою «Das veränderte Russland» («Змінена Росія»). Тут, до речі, згадано, що у серпні 1728 р. цар Петро II подарував численний лубенський регімент, в якому — 6000 козаків, молодшому синові гетьмана — полковнику Петрові Апостолу¹⁰⁷. За іншими даними, лубенським полковником він був «пожалован» на гетьманському банкеті у Москві 7 квітня 1728 р., коли перебував з іншою козацькою старшиною з нагоди коронації Петра II, а 9 серпня отримав імператорську грамоту з Колегії іноземних справ на цей уряд «с повелієм» жити у Москві, відтак лише влітку 1730 р. його

¹⁰³ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 рр. — Спр. 30. — Арк. 47, 48–48 зв.

¹⁰⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 641.

¹⁰⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. Андрія Бовгирі. — К., 2012. — С. 113.

¹⁰⁶ НБУВ. ІР. — Ф. VIII. — № 133 м/79. — Арк. 4–127. Частина цього щоденника переклав російською мовою О. Лазаревський (Л.[азаревский] А. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — Т. L. — № 7/8. — Отд. 2. — С. 100–155).

¹⁰⁷ Weber F. Ch. Des veränderten Ruslands Dritter Theil, die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. — Hannover, 1740. — S. 148.

відпустили в Україну зі старої російської столиці¹⁰⁸. Полтавським полковником став син генерального писаря і генерального судді, страченого за доноси 1707–1708 рр. Петрові І на Івана Мазепу, Василь Кочубей, прилуцьким — Гнат Галаган, київським — Антон Танський, з волохів, як і його брат Василь Танський — переяславський полковник, з яким гетьман мав затяжний конфлікт. Інші полки очолювали чужинці, полковники з російських офіцерів: Чернігівський — Михайло Богданов, Стародубський — після Іллі Пашкова, якого навесні 1728 р. за хабарі було усунуто з посади¹⁰⁹, і Семена Галецького — Олександр Дуров, Ніжинський — замість Петра Толстого Іван Хрущов, Гадяцький — замість брата Михайла Милорадовича, із сербів, Гаврило Милорадович, якого мешканці Гадяцького полку не без підстав довгий час звинувачували «в обидах»¹¹⁰. Тому з вересня 1728 р. провадився допит, а з літа 1730 р. ця посада виявилася вакантною. Гетьманський універсал за підписом Д. Апостола чітко формулював причину відставки: «Гаврило Милорадовичъ за показанніе от него козакам и посполству обиди от того Полку отставленъ, а на мѣсто его в тот полкъ в Полковники велено намъ из старшиною выбрану волними голоси двох или трохъ кандидатовъ...»¹¹¹. 30 травня 1730 р. «вольними голосами» був обраний та затверджений полковником Гадяцького полку Григорій Граб'янка¹¹².

Полковники часто виконували обов'язки наказних гетьманів у військових походах та «лінійних роботах». За гетьманування Д. Апостола 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командою київського полковника Антона Танського у 1731 р. залучалися до спорудження Української лінії. У 1732 р. таку ж кількість під командуванням прилуцького полковника Гната Галагана відрядили їм на зміну, а у 1733 р. на «лінійну роботу» ходило 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих під командою лубенського полковника Петра Апостола¹¹³. Будівництво укріплень розтягнулося на ціле десятиліття. До робіт залучили близько 200 тис. чоловік.

Штучне вкраплення вищого російського офіцерства безпосередньо в українську владну вертикаль, започатковане ще за гетьманування Івана

¹⁰⁸ Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. (Апостолы) // Русский архив. — М., 1875. — Кн. 2. — № 7. — С. 94; Модзалевский В.Л. Апостолы // Малороссийский родословник: В 4 т. — К., 1908. — Т. I: А–Д. — С. 7–8; Пришляк В. Записна книга Лубенського полку 1730 року // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Нова серія. — Вип. 16/17. — С. 694–695.

¹⁰⁹ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 р. — Спр. 15. — Арк. 1.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 46.

¹¹¹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3594. — Арк. 14.

¹¹² АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1727–1731 рр. — Спр. 30. — Арк. 49–49 зв.; ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3594. — Арк. 14–15.

¹¹³ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — С. 638.

Скоропадського, мало цілком логічне пояснення з точки зору повзучого, але стратегічно-планомірного наступу на автономічні засади і вносило деструкцію у функціональне існування українських полковницьких урядів. 18 квітня 1733 р. гетьман Д. Апостол, наприклад, у листі, адресованому Колегії іноземних справ, писав, що ніжинський полковник Іван Хрущов «почитаєть себѣ за обиду» вирушати в Польський похід під орудою генерального обозного Якова Лизогуба¹¹⁴.

Генеральний обозний Яків Лизогуб

У так званому Лизогубівському літописі зафіксовано, що «1729 года присланіе: підскарбій одинь малороссійській Андрей Марковичъ, бывшій полковникъ Лубенскій, а другій великороссійській Иванъ Мякининъ для сборовъ указныхъ въ Малороссіи.

Того жь года и опредѣлены и присланы къ гетману въ Глуховъ старшина енеральная, изъ кандидатовъ по указу выбранные, именно: обозній Яковъ Лизогубъ, судія енералный Михайло Забѣла, другій Андрей Кандыба, асауль Федоръ Лысенко, другій Иван Мануйловичъ, хорунжій Якимъ Горленко и пачей тоже Гречаный, бунчучный Иван Борозна: и дали онымъ деревни на чины»¹¹⁵. Відомо, наприклад, що призначеному генеральному обозному «определено 400 дворов на содержание»¹¹⁶.

Коло функціональних обов'язків, закріплених за цим генеральним урядом, як засвідчують джерела, було доволі широким. Генеральний обозний відав Генеральною військовою артилерією, яка знаходилася у гетьманській резиденції у Глухові, полковою та сотенною артилерією і загалом усім обозом. Він мав брати безпосередню участь у всіх військових виправах, під час яких не лише командував артилерією, але й організовував її матеріальне забезпечення: «дабы он для деланія пороха в потребныхъ матеріалахъ всемерное имел старательство...»¹¹⁷. За відсутності гетьмана головував на старшинській раді. Під час воєнних дій, як найвищий за рангом та заступник гетьмана, найчастіше призначався наказним гетьманом. У Генеральній

¹¹⁴ Окиншевич Л. Звідомлення... — С. 353.

¹¹⁵ Лѣтопись или описание краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506–1737) (далі — Лизогубівський літопис) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 59.

¹¹⁶ История Малой России. Ч. IV // Російська національна бібліотека. Відділ Рукописів (Санкт-Петербург). — Ф. Эрмитажное собрание. — № 371/3. — Арк. 83.

¹¹⁷ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собр. в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н.П. Василенко. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 272.

військовій канцелярії вів усі військові справи. Вів реєстр козацького війська. Засідав у Генеральному військовому суді¹¹⁸, був присутній на прийомах іноземних послів (у добу правління Д. Апостола, як правило, тих, хто прямував транзитом через українські землі до Москви та Санкт-Петербурга). Зазвичай на цю посаду обирали досвідчених і впливових людей, які вже мали певний досвід генеральних або полковницьких урядів. У службовій ієрархії Російської імперії, як можна судити з офіційних документів, генерального обозного, який «по Гетмане первой и отже ведает Генералную войсковую артиллерию», Колегія іноземних справ прирівнювала до чину генерал-майора або бригадира¹¹⁹. Теж саме підтверджувалося і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р.: «генеральной обозной за гетмана наказного — генераль-маеорь»¹²⁰. Яків Лизогуб (1675–1749) обіймав цей уряд з 18 березня 1728 р. і аж до своєї смерті 24 січня 1749 р. Він був сином Юхима Лизогуба — генерального хорунжого (1688–1698), згодом чернігівського полковника (1698–1705) та Любові Дорошенко — доньки гетьмана Петра Дорошенка, улюбленим онуком свого діда Якова Кіндратовича Лизогуба — чернігівського полковника (1687–1699) і наказного гетьмана під час Азовського походу 1696 р.¹²¹ Цікаво, що онук, вже в поважному віці, 18 жовтня 1733 р. домігся поновлення і підтвердження царської грамоти на дворянство, виданої його діду ще Олексієм Михайловичем¹²².

Зі старшинського роду Лизогубів, що відомий з часів Хмельниччини, у Війську Запорозькому загалом від 1648 до 1782 р. служило шість поколінь, загальною кількістю у 25 осіб. Лизогуби займали уряди: генерального обозного (1), генерального осавула (1), генерального бунчужного (2), генерального хорунжого (2), полковника (5), сотника (1), сотенного старшини (1); мали звання: значного військового товариша (1), бунчукового товариша (19)¹²³.

Це була відома козацько-старшинська родина, що походила із рядових козаків, а свого часу поступово висунулася у сотенному містечку Гельм'язів Переяславського полку на високі старшинські посади. Один із її чільних представників — Яків Лизогуб народився 22 жовтня 1675 р., очевидно, у Чернігівському полку, в полковому Чернігові або, можливо, й у старовинному містечку Седневі, яким почергово на чернігівському полковництві

¹¹⁸ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1681. — Арк. 52.

¹¹⁹ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/II. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 1. Копія.

¹²⁰ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II: Рада старшин. — С. 150.

¹²¹ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии (Лизогубы) // Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 115–120; *Модзалевский В.Л.* Лизогубы // Малороссийский родословник: В 4 т. — К., 1912. — Т. 3: Л–О. — С. 101–102.

¹²² *Модзалевский В.Л.* Лизогубы. — С. 102.

¹²³ *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 288.

володіли його дід та батько. Седнів, до речі, так само як і Сорочинці у Апостолів, був неофіційною, але улюбленою резиденцією Лизогубів. З 1687 р. Яків Лизогуб навчався у Києво-Могилянській академії. Як її представники він разом із рідним братом Андрієм Лизогубом та небожем Івана Мазепи Іваном Обидовським 1692 р. їздили до Москви, щоб вручити царям Івану та Петру Олексійовичам друкований панегірик — «конклюзію печатную» і привітати їх усною промовою — орацією¹²⁴.

Відомо, що у 1695 р. Яків одружився з Федорою — донькою переяславського полковника Івана Мировича (1692–1706). У цьому шлюбі Яків Лизогуб мав семеро дітей, зокрема, двох синів — Івана та Іллю, які стали бунчуковими товаришами і, подібно до синів гетьмана Данила Апостола, одружилися з представницями смоленської шляхти, що за традицією прагнула окремішності від російського дворянства, крім того на ті часи це було почасти й модним вибором, бо на посаг «смолянкам» зазвичай давали селян-кріпаків; а також, очевидно, п'ять доньок (Агафію, Пелагею, Олену, Катерину і Марію). Одна з них — Агафія була одружена з бунчуковим товаришем Яковом Жураковським, сином ніжинського полковника Лук'яна Жураковського та командиром Ніжинської бригади в Польському поході 1733–1734 рр. під орудою свого тестя¹²⁵.

Яків Лизогуб відомий з 1704–1708 рр. як значний військовий товариш, а також наказний чернігівський полковник у козацькому поході перших років Північної війни під орудою наказного гетьмана Івана Обидовського в Прибалтику. «Первѣйшии и начальнѣйшии въ Войску Запорожскомъ особы», серед яких у 1708 р. був на військовій раді у Білій Церкві також і Яків Лизогуб, настійливо вимагали від Івана Мазепи зробити вирішальний крок «и совѣтовали, дабы немедленно до короля Шведского посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, поспѣхъ и старалъся съ нимъ злучится при границахъ, чтобъ не допуститъ войскъ Великоросійскихъ въ Украину»¹²⁶. Того ж року Яків Лизогуб виконував місію гетьманського посланця до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама-Миколая Сенявського з тим, щоб схилити його на бік Станіслава Лещинського та Карла XII¹²⁷. У переломну добу 1708–1709 рр. разом із представниками козацько-старшинських родів Мировичів, Гамалій, Герциків, Максимовичів і Дорошенків Лизогуби також належали до династії «изменников». Проте Яків Лизогуб, онук і син наближених до Івана Мазепи Лизогубів, зумів оминати жорстокої розправи над

¹²⁴ Лизогубівський літопис. — С. 37.

¹²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 277. — Арк. 14; Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі — ЧІМ). — Інв. № АЛ-14 — 14/6. — Арк. 1.

¹²⁶ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — Додатки. — С. 178.

¹²⁷ Лизогубівський літопис. — С. 46–47.

повсталими мазепинцями, бо на той час перебував у складі Чернігівського полку, який повністю контролювався російською армією¹²⁸.

За гетьманування Івана Скоропадського, який знав і багато років працював у Батурині разом із його батьком, Яків Лизогуб у 1713–1722 рр. і далі, аж до 1728 р. обіймав уряд генерального бунчужного. За протести проти запровадження та зловживань Першої Малоросійської колегії у 1723–1724 рр. разом із миргородським полковником Данилом Апостолом і генеральним осавулом Василем Жураковським за наказом Петра I був заарештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці й упродовж п'яти років (1724–1728) змушений був жити «безвыѣздно» у Санкт-Петербурзі¹²⁹.

Після жалування царським урядом «в гетмани» на Генеральній раді у гетьманській столиці Глухові 1 жовтня 1727 р. Д. Апостола Верховна таємна рада призначила генеральну старшину «по своему усмотрению»¹³⁰. Причому Яків Лизогуб, на думку Олександра Лазаревського, призначений був генеральним обозним 18 березня 1728 р. замість вибраного у Глухові «вольними голосами» Гната Галагана. Цілком ймовірно, що Г. Головкін, який вирішував кадрові питання, зробив такий вибір на основі свого особистого знайомства з Яковом Лизогубом під час його вимушеного перебування у Санкт-Петербурзі, коли міг особисто переконатися, що ця людина буде ретельним виконавцем усіх урядових розпоряджень. Відтоді понад двадцять років Яків Лизогуб залишався на уряді генерального обозного і весь цей час добре вживався з усіма правителями, які відали справами Гетьманщини від смерті Данила Апостола до виборів Кирила Розумовського¹³¹.

Цікаво, що свого часу існував й інший варіант складу генеральної старшини. На генерального обозного, можливо, планували обрати чи призначити Андрія Кандибу, а Яків Лизогуб і Михайло Забіла до указу мали б бути генеральними суддями¹³². У донесенні від 21 серпня 1728 р. гетьмана Данила Апостола на російського таємного радника у Глухові Федора Васильовича Наумова, який виконував відповідну наглядацьку («кабы чего не вышло») місію міністра-резидента при гетьмані, навпаки, йдеться про те, що «в чины енералніе волными голосами» генеральним обозним обрали полтавського полковника Івана Левенця, генеральним осавулом — Василя Жураковського, а Якова Лизогуба, відповідно — генеральним суддею. Данило Апостол скаржився, що Ф. Наумов самовільно замість «волними голосами вибраних,

¹²⁸ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 96.

¹²⁹ Мицик Ю.А. Лизогуб Яків Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопед. вид. — К., 2001. — С. 321.

¹³⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I. — С. 246, 304.

¹³¹ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии (Лизогубы). — С. 117.

¹³² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 673.

написать велел в Енералніе чины»: генеральними обозними — київського полковника Антона Танського та прилуцького — Гната Галагана, корсунського ж полковника Андрія Кандибу — генеральним суддею і т. п.¹³³ Проте вже 11 січня 1729 р. грамотою Петра II Данилові Апостолу повідомлялося про призначення генеральної старшини із представлених гетьманом кандидатів, і, зокрема, обозним — Якова Лизогуба, а також про приведення до присяги тих із них, які не були в Москві¹³⁴. У діаріуші Генеральної військової канцелярії за 1729 р. занотовано, що названі в імператорській грамоті особи 31 січня зранку прибули до російської столиці. Тоді ж, 2 лютого, Якову Лизогубу видана була також подорожна до Седнева на шість підвод¹³⁵. Підпис генерального обозного стоїть першим після гетьмана у донесенні 1729 р. про відродження Батурина¹³⁶.

15 травня того ж таки 1729 р. гетьман надав генеральному обозному універсал, в якому запропонував прийняти «в вѣдмовство» всі прибутки з Коропівського району, що належав до Генеральної військової арматі. Фінансові звіти про ці прибутки і витрати на артилерійські потреби мали надсилатися гетьману, а той, відповідно до указу від 22 травня 1733 р., щороку мав пересилати їх разом із звітом про загальний стан артилерії до Колегії іноземних справ¹³⁷.

Коли у січні 1730 р. у Москві від віспи помер юний російський імператор Петро II, на його похороні в Архангельському соборі Московського Кремля, був «и гетманъ Апостоль съ старшиною въ то время, и на его мѣсцу правиль обозній Яковъ Лизогубъ въ Украинѣ»¹³⁸. Принаймні, керував Генеральною військовою канцелярією¹³⁹. Обов'язки наказного гетьмана він виконував і наступного 1731 р., коли Данило Апостол знову їздив до Москви. Автограф-підпис генерального обозного відразу після гетьманського вензеля стоїть на відомості покуховного збору та показанщини в десяти полках Гетьманщини за лютий 1731 р.¹⁴⁰

Гетьман дбав про свого найпершого заступника, бо саме найближче оточення формувало та реалізовувало внутрішню політику в козацькому Гетьманаті. Так, у 1729 р. Д. Апостол листовно апелював до архімандрита Троїцько-Іллїнського монастиря в Чернігові Германа Кононовича з приводу

¹³³ Там само. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 12–12 зв.

¹³⁴ Архів СІБІ РАН. — Колл. 150. — № 1 / 387. — Л. 1.

¹³⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 53763 (Лаз.13/2). — Арк. 21 зв., 23 зв.

¹³⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 179.

¹³⁷ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. —

С. 146.

¹³⁸ Лизогубівський літопис. — С. 59.

¹³⁹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1692 а. — Арк. 34.

¹⁴⁰ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3569. — Арк. 37 зв.

врегулювання земельної суперечки, що розгорілася між монахами та генеральним обозним Яковом Лизогубом¹⁴¹.

29 червня 1730 р. датований гетьманський універсал генеральному обозному Якову Лизогубу про надання йому до «ласки войскової» сіл Харитонівки і Олексинців Сріблянської сотні Прилуцького полку та сіл Миклашевки і Білоусівки Пирятинської сотні Лубенського полку¹⁴². У липні того ж року своїм універсалом гетьман призначив трьох генеральних старшин для проведення розмежування земель генерального обозного Якова Лизогуба та бунчукових товаришів — брата Семена Лизогуба і Андрія Бурковського¹⁴³. Наступного року, 12 і 15 жовтня Д. Апостол надав Я. Лизогубу два універсали про підтвердження його права власності на куплені ґрунти і дозвіл збудувати млин в с. Кислі Любецької сотні Чернігівського полку¹⁴⁴. 18 лютого 1732 р. датований ще один гетьманський універсал про надання маєтків генеральному обозному на ранг¹⁴⁵. Яків Лизогуб в одній із суплік 10 лютого 1731 р. просив гетьмана вступитися за мешканців його с. Бігач Седнівської сотні Чернігівського полку, що розташоване між Березною і Седневом, на тракті з Чернігова до Березни, які потерпали від безчинств та поборів з боку російських та українських службовців, що переїздили через село, вимагаючи провізю тощо¹⁴⁶. У відповідь 13 грудня 1731 р. гетьманом був наданий оборонний універсал на захист місцевого населення¹⁴⁷.

Генеральний обозний, подібно до гетьмана, так само надавав універсали. Зокрема, 25 січня 1731 р. Яків Лизогуб надав свій універсал про вилучення з воронізької сотенної юрисдикції Ніжинського полку знатного воронізького жителя Нікітіна і переведення його маєтку під безпосередню юрисдикцію гетьмана¹⁴⁸. 27 лютого 1731 р. у Глухові ним був виданий указ про виконання повинностей монастирськими підданими Свято-Петропавлівського Глухівського монастиря¹⁴⁹.

Генеральний обозний доволі часто листувався з гетьманом у різних справах. 1728 р. з Москви жалівся гетьманові на бунчукового товариша Чернігівського полку Якова Полуботка, який відбирав у нього Рудню Гунківську, що від батька-діда йому належала, а також на нудьгу в старій російській столиці¹⁵⁰. 9 березня 1730 р. Яків Лизогуб писав Д. Апостолу про

¹⁴¹ НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 240. — Л. 1.

¹⁴² ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3549. — Арк. 8.

¹⁴³ Там само. — Спр. 3549. — Арк. 73.

¹⁴⁴ Там само. — Спр. 3782. — Арк. 3; Спр. 119. — Арк. 64, 65.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 4167. — Арк. 146.

¹⁴⁶ НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 26. — Л. 1, 2 об.; — № 27. — Л. 1–1 об.

¹⁴⁷ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 119. — Арк. 61–62.

¹⁴⁸ Там само. — Спр. 55. — Арк. 2.

¹⁴⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 53–54.

¹⁵⁰ НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 25. — Л. 1.

отримання від фельдмаршала князя Михайла Михайловича Голіцина вимоги про роздачу платні — кормового козакам і чугуївським калмикам¹⁵¹. У квітні 1730 р. він звертався до гетьмана стосовно листа, що надійшов до Генеральної військової канцелярії від генерала Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха про розміщення на зимових постоях (вінтерквартирах) російських драгунських і кавалерійських полків на території Лівобережної України та забезпечення для них провіанту, що збирався зазвичай «з обивателів». Генеральний обозний порушував питання, щоб місцевих мешканців не змушували поставляти провізію солдатам російських полків на далекій відстані, аби не спричинити їхнього крайнього розорення¹⁵². Збереглася, до речі, ціла низка універсалів та листів Данила Апостола також своїм полковникам щодо порядку утримання населенням російських полків (видання провізії для особового складу та фуражу для коней — так званих порцій та рацій, сіна тощо)¹⁵³.

Яків Лизогуб у листах турбував гетьмана не лише у справах розмежування земель чи земельних суперечок і захоплення ґрунтів¹⁵⁴; відомі донесення 1731 р. генерального обозного про одержання указу про приїзд до тодішньої гетьманської столиці — Глухова¹⁵⁵. Із січня — лютого 1732 р. походить листування гетьмана з генеральним обозним та генеральним суддею знову ж таки про приїзд до Глухова, тепер вже для прийняття присяги новій російській імператриці Анні Іоанівні¹⁵⁶. 9 червня того ж року в Глухові за участю того ж таки генерального обозного відбулася старшинська рада стосовно видання платні усім полковим і сотенним служителям, а також на канцелярські витрати, згідно з наказом імператриці від 31 грудня 1731 р.¹⁵⁷

Полковники також інколи листовно зверталися безпосередньо до генерального обозного. Відомий, зокрема, лист від 26 лютого 1731 р. гадацького полковника Григорія Граб'янки до Якова Лизогуба про відрядження до Глухова писарів для переписування за ініціативою гетьмана Данила Апостола «правних книг» для планового правничого зводу Гетьманщини¹⁵⁸.

¹⁵¹ Там же. — № 446. — Л. 1.

¹⁵² ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3328. — Арк. 2–2 зв.

¹⁵³ Детальніше про це див.: *Пришляк В.* З листування Данила Апостола. — С. 400–401; 407–408; *Пришляк В.* Листи з України козацького полковника і гетьмана Данила Апостола (1720–1734) // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej.* — Т. IV. Stulecia XVI–XIX. Perspektywa historyczna i językowa [red. P. Borek, M. Olma]. — Kraków, 2013. — S. 221–224. — (Biblioteka Tradycji, nr CXXXII).

¹⁵⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 28–51.

¹⁵⁵ Там само. — Спр. 3982. — Арк. 7.

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 4192. — Арк. 11–21.

¹⁵⁷ Архів СІБІ РАН. — Колл. 150. — № II / 21. — Л. 5.

¹⁵⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3792. — Арк. 2, 5 зв. Оpubл.: *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць.* — Львів, 2011. — Вип. 20: ACTES

Високоосвічений і досвідчений Яків Лизогуб, до речі, був одним із дієвих організаторів, а водночас забезпечував інтелектуальний бік виконання цього довготривалого, проте загалом успішного кодифікаційного проекту. Його автограф як генерального обозного знову ж таки стоїть першим серед підписів шістнадцяти членів «комісії правної» на підсумковому тексті кодексу¹⁵⁹.

У генерального обозного, як майже у всіх людей влади чи «власність імущих», були свої добрі приятелі та недобррозичливці. Яків Лизогуб ще в 1728 р. скаржився на генерального суддю Михайла Забілу, якого звинувачував у захопленні його пожитків¹⁶⁰. 9 листопада 1731 р. Анна Іоанівна надала грамоту гетьману про розгляд і рішення в Генеральному військовому суді українськими і російськими суддями згаданої справи, в якій йшлося про відсторонення одного із звинувачених Михайла Кандиби від участі в засіданнях Генерального військового суду¹⁶¹.

Яків Лизогуб, як і його предки, виявив себе і у військовій діяльності. Зокрема, козацькі бригади з лівобережних полків під командою «велможного его милости пана Якова Лизогуба обозного воскового енерального и наказного гетмана» брали участь у війні за «польську спадщину» 1733–1735 рр. на підтримку кандидатури на королівський трон саксонського курфюрста Августа III Саса¹⁶². Наказним генеральним осавулом «Польського корпусу» у поході було призначено бунчукового товариша Стародубського полку, шляхтича гербу «Шелінга» Григорія Скорупу, а Якова Жураковського, зятя Я. Лизогуба, — командиром Ніжинської бригади¹⁶³. З цього періоду відомий наказ із чотирьох пунктів генерального обозного бунчуковому товариству про випасання коней, готовність відбувати об'їзні польові караули, заборону самовільного від'їзду і т. п.¹⁶⁴. З 15–18 квітня 1733 р. походить справа про спорядження возів у Прилуцькому полку для «курінчиків»* генерального обозного Якова Лизогуба з метою організації походу до польського

TESTANTIBUS: Ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича. — С. 563, 565 (цифрові копії), 567–568 (текст).

¹⁵⁹ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 [р.] / Упоряд. К.А. Вислобоков. — С. 546.

¹⁶⁰ Архів СІБІ РАН. — Колл. 150. — № I / 370. — Арк. 1.

¹⁶¹ Там само. — № I / 492. — Арк. 1.

¹⁶² *Ситий І.* До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. — 2000. — № 5 (35). — Док. № 1. — С. 140.

¹⁶³ ЧМ. — Інв. № АЛ-14 — 14/6. — Арк. 1.

¹⁶⁴ ЧМ. — Інв. № АЛ-14 — 14/16. — Арк. 1.

* Курінчики — категорія рядових козаків у Гетьманщині. Їх закріплювали за гетьманами, генеральною та полковою старшиною для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від участі у військових походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки (Див.: *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 106).

кордону¹⁶⁵. У матеріалах Генеральної військової канцелярії міститься справа, що розтягнулася від 31 червня 1733 р. до 26 березня 1734 р., про призначення на засідання Генерального військового суду замість генерального обозного Якова Лизогуба, який тоді перебував у Польському поході, генерального осавула Федора Лисенка¹⁶⁶. В Лизогубівському літописі знову ж таки зафіксовано, що після смерті 1733 р. польського короля Августа II «тогда жь къ границъ Литовской отъ Стародуба и за границу въ Литву, для удержанія курфирста саксонского Августа третьяго на королевствѣ польскомъ, а для выгнанія зъ Польши обраного повторно на королевство польское Лѣщинского, войска великороссійскіе и козацкіе 10,000 тысячъ при командиру обозному енеральному, Якову Лизогубу, и бунчуковые товарищи 100, ходили... Обозному-же генеральному съ козаками велено зимовать въ разныхъ мѣстахъ литовскихъ: въ Брестю Литовскому, Яновѣ, Вильнѣ, Гроднѣ, где поморок (мор, повальна хвороба, смертельна пошесть, очевидно, чума. — *В.П.*) явився, и тамъ ляховъ, козаковъ и жидовъ много вымерло чрезъ три месяци; тамъ же бунчуковыхъ зъ десятокъ умерло...»¹⁶⁷. Серед них — бунчукові товариші з Чернігівського полку, імена та прізвища яких внесені також до «виденія» 1730 р., — Семен Лизогуб, рідний молодший брат генерального обозного¹⁶⁸ та Яків Полуботок, син наказного гетьмана Павла Полуботка, тіла яких поховали у василянському монастирі біля білоруського Гродно¹⁶⁹.

7 липня 1733 р. Яків Лизогуб писав з обозу з-під Симеонівки на Білорусі до гетьмана Данила Апостола «покорно» з повідомленням, що 24 червня отримав грамоту з Колегії іноземних справ із Санкт-Петербурга, в якій йшлося, щоб надіслали відомість за 1732 р. про утримання Генеральної військової артилерії, згідно 4 параграфу «Рішительних пунктів». У листі генеральний обозний звітував про підопічну йому генеральну артилерію, «якіе порадки мною устроени и сколько яких запасов, и служителей в оной имѣтся», й обіцяв завершити укладання відомості за 1732 р., так як це вже зроблено за три попередні роки, й негайно передати їх до Генеральної

¹⁶⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4388. — Арк. 8.

¹⁶⁶ Там само. — Спр. 4362. — Арк. 19.

¹⁶⁷ Лизогубівський літопис. — С. 60.

¹⁶⁸ Відомий універсал гетьмана Д. Апостола 1729 р., виданий бунчуковому товаришеві С. Лизогубу на продовження володіння «військовим степом» біля його хутора у Прилуцькому полку // НБУВ. ІР. — Ф. II. — № 4727. — Арк. 1.

¹⁶⁹ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 2; Антонович В. Предисловіе // Лизогубівський літопис. — С. VIII. С. Лизогуб і Я. Полуботок — мабуть, востаннє, зафіксовані першими особами у списку Чернігівського куреня за 1733 р.: «Вѣденіе Товариства бунчукового Полку всѣхъ на лице имѣся» // ЧІМ. — № Ал-14-14/5. — Арк. 1. Опубл.: Ситий І. До історії українського війська: списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. — Док. № 2. — С. 142.

військової канцелярії¹⁷⁰. У щоденнику Якова Марковича під 14 серпня 1733 р. зафіксовано про похід Лизогуба до Смоленська¹⁷¹. 11 листопада того ж 1733 р. із західно-поліського містечка Янова на Берестейщині (нині районний центр — м. Іваново), листовно відповідаючи наказному генеральному осавулові Григорію Скорупі, генеральний обозний зауважував про дислокування його війська у с. Ставах (очевидно, на Пинщині), а також про провіант, який провадили від містечка Межиріч, та про сотню козаків для його супроводу під орудою городнянського сотника Чернігівського полку Івана Римші, оскільки обивателі з містечка Янова відмовилися від транспортування цього провіанту «на сю сторону рѣки Бѣга»¹⁷². Яків Лизогуб повідомляв російського полковника Кондирева про труднощі походу внаслідок хвороб, нестачі провізії та фуражу тощо¹⁷³ (до речі, з часу Польського походу відома восьмикутна паперово-воскова, з червоно-коричневим воском, печатка генерального обозного, що якраз датується листопадом 1733 р.).

Після смерті Данила Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд заборонили вибори гетьмана, а правління Лівобережною Україною було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенанту Семену Івановичу Нарішкіну «купно съ малоросійскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малоросійскаго генералитету персона, войсковый енеральный обозный, Яковъ Лизогубъ, былъ опредѣленъ указомъ Ея Императорскаго Величества»¹⁷⁴. На той час Яків Лизогуб ще перебував на чолі козацького війська у Польщі, брав Варшаву, Гданськ та інші польські міста. У родинній хроніці Забіл записано, що «Пінь вбозній Енералній ІАковъ Лизогубъ з Полщи лѣтом отишоль, по ѣказу, з частю войска...»¹⁷⁵. Генеральний обозний Яків Лизогуб залишався першою особою серед українців упродовж майже усього Правління гетьманського уряду в 1734–1750 рр.

Генеральний писар Михайло Турковський

Другою особою після генерального обозного, до обов'язків якого входило врегулювання цивільних справ, був генеральний військовий писар. За етимологією термін «писар» — суто український. За своїми обов'язками і

¹⁷⁰ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. — Sygn. 269 (Krz.). — Str. 26–27; копія — ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2496. — Арк. 19–20.

¹⁷¹ Дневник Якова Марковича 1731–1736 гг., т. 3 // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 66858. — Арк. 132 зв.

¹⁷² ЧМ. — Інв. № АЛ-14 — 14/7. — Арк. 1.

¹⁷³ ЧМ. — Інв. № АЛ-14 — 14/7. — Арк. 1.

¹⁷⁴ Лизогубівський літопис. — С. 61; НІОР РГБ. — Ф. 159. — № 26. — Л. 50–50 об.

¹⁷⁵ Коваленко О. Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 456; Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2 (32). — С. 150.

повноваженнями він стояв найближче до гетьмана і був найбільш посвячений у поточні справи внутрішньої та зовнішньої політики. Генеральний писар готував універсали на підпис гетьману, листувався з полковниками, іншою старшиною, виконував багато завдань і доручень державно-адміністративного характеру. Зазвичай на уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід і, як правило, пройшли вишкіл Генеральної військової канцелярії. Зрештою, у розпорядженні писаря постійно перебувала спеціальна військова гетьманська канцелярія та гетьманський (державний) архів, в якому зберігалися усі найважливіші документи і в яких на чолі зі старшим писарем працював штат канцеляристів (старших канцеляристів і канцелярських підписків), які мали добру освіту та знали мови¹⁷⁶. За своїм становищем і повноваженнями з-поміж козацької старшини генеральний писар як державний канцлер найліпше знав і найближче стояв до керівництва зовнішньою політикою та дипломатією Гетьманату¹⁷⁷. У цьому випадку промовистими є приклади Івана Виговського чи Пилипа Орлика. В останні роки дещо пожвавилися розвідки в царині наукової біографістики, просопографії, зрештою археографічні публікації про писарів Війська Запорозького Низового¹⁷⁸.

Реорганізація 1720 р. гетьманської канцелярії полягала в тому, що її було відокремлено від уряду гетьмана, отже, тим самим із гетьманської вона стала загальновійськовою, тобто державною. Її було передано під безпосереднє управління Генеральної військової канцелярії — новоствореного колегіального військово-адміністративного органу влади, що складався із представників козацької старшини та фактично являв собою уряд держави. До 28 січня 1732 р. тут існувала визначена гетьманом і старшиною посада реєнта, останнім її обіймав Данило Покорський. Реєнт ставав на заміну генерального писаря у випадку його відрядження або хвороби. Саме з цих причин після скасування посади реєнта 20 березня 1734 р. М. Турковський

¹⁷⁶ Про порядок діловодства під орудою генерального писаря в часи та відразу після смерті Д. Апостола, станом на 1734 р., див.: *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // Записки НТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 39–51; передрук: Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / З передмовою акад. М. Грушевського. — К., 1930. — С. 110–118.

¹⁷⁷ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. — С. 122–123; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Mass., 1978. — Vol. 2. — P. 664–666; *Стафійчук В.В.* Уряд України XVII–XVIII століть у світлі друкованих джерел // Архіви України. — 1996. — № 4–6 (239). — С. 63–69; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 34–35; *Його ж.* Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату. — С. 161; *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну... — С. 300–302.

¹⁷⁸ *Кузик Т.* Писар Низового Війська Запорозького Олексій Петруша (Матеріали до біографії) // Київська старовина. — 2003. — № 6. — С. 133–140; *Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Зб. документів / Упоряд. І.Л. Синяк.* — К., 2010.

звернувся з проханням до князя О.І. Шаховського про встановлення нато-мість посади старшого канцеляриста¹⁷⁹.

Атрибутом (клейнодом) уряду генерального писаря була державна печатка Війська Запорозького («козак з мушкетом на плечі»), і до указу від 17 листопада 1720 р. генеральний писар залишався її охоронцем і прикладав до усіх відповідних документів. Відтак згідно указу ця «войскова» (державна) печатка переходила у безпосереднє розпорядження гетьмана, а нато-мість генеральний писар став володіти другою державною печаткою, яка відрізнялася від першої лише за назвою й іменувалася «кабинетскою» (урядовою)¹⁸⁰.

У службовій ієрархії Російської імперії генерального писаря, як і решту генеральної старшини, крім гетьмана і генерального обозного, Колегія іноземних справ прирівнювала до рангу полковника¹⁸¹. Теж саме було пропи-сано і в указі імператриці Анни Іоанівни від 28 грудня 1733 р., згідно з яким чин генерал-майора передбачався для генерального обозного; полковників — для решти козацької старшини. Пізніше, у 1760-х роках, писареві надавали чин статського радника¹⁸².

Стрімке сходження Михайла Турковського на вищий шабель гетьман-ського уряду в Глухові припало саме на часи гетьманування Данила Апо-стола. 1727 р. він був і став одним із реальних претендентів на посаду другого генерального судді. У щоденних записках Якова Марковича зазначено, що 6 жовтня 1727 р. укомплектована була у першому складі генеральна стар-шина: Гнат Галаган став генеральним обозним, Захар Роцаковський і Ми-хайло Турковський — генеральними суддями, Семен Чуйкевич — генераль-ним писарем, Іван Гамалія — генеральним осавулом, Андрій Миклашев-ський — генеральним хорунжим, ічнянський сотник Григорій Стороженко — генеральним бунчужним¹⁸³. Кар'єра Михайла Турковського на посаді ге-нерального писаря розпочалася все ж аж від 16 грудня 1728 р. і тривала 11 літ до його смерті у 1739 р.¹⁸⁴ М. Тутковський замінив на цій посаді Семена Чуйкевича, що перебував на цьому уряді від 6 жовтня 1727 р.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 316, 319–321.

¹⁸⁰ Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну... — С. 301–302.

¹⁸¹ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/II. — 1733 р. — Спр. 7. — Арк. 1 зв.

¹⁸² Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 150.

¹⁸³ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745 / Изд. А. Марковича. — М., 1859. — Т. I (1716–1735). — С. 246.

¹⁸⁴ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/I. — 1728 р. — Спр. 62. — Арк. 1; Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. V. — С. 161–163; Репан О.А. Генеральна старшина та полковники Гетьманщини в 1742 р... — С. 46.

¹⁸⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича, 1716–1745. — С. 246.

Після елекції гетьмана 1 жовтня 1727 р. на перших порах генеральні судді і писар, поки не усталився корпус вищої старшини, перебували на своїх посадах тимчасово, тобто «до указу»¹⁸⁶. У розлогій справі про донесення гетьмана Д. Апостола на таємного радника Ф.В. Наумова, де зберігаються матеріали допитів останнього у серпні 1728 р., довідуємося, що Верховна таємна рада цікавилася, кого з козацьких старшин було вибрано «волними голосами», а кого призначено за наказом царського міністра. У ній, до речі, фігурували імена бунчукових товаришів Михайла Турковського і Захара Рощаківського, яких товариство вибрало саме «в писарі генеральні»¹⁸⁷. Зокрема, перед Ф.В. Наумовим ставили питання щодо лояльності, відповідності та компетентності обраного генералітету, «в том числѣ в генеральные писари Турковского, который в звании писарском никогда не бывал, и в том не искусен»¹⁸⁸.

Копія «Просительних статейних пунктів» теж була зроблена у березні 1728 р. М. Турковським, наприкінці якої зберігся не лише власноручний підпис гетьмана, але й неповторний вензель підпису генерального писаря¹⁸⁹. Аналогічні підписи гетьмана і генерального писаря поставлені й на датованій 27 липня 1728 р. чернетці-копії зі вставками тексту роз'яснень напроти кожного із «Просительних статейних пунктів»¹⁹⁰. Все це завершилося, як відомо, 22 серпня 1728 р. «Рішительними пунктами» царського уряду.

Виписка-витяг про представлення на посаду генерального писаря кандидатури Семена Чуйкевича, який виконував ці обов'язки у 1727 р., та остаточне визначення щодо іншої кандидатури, а саме Михайла Турковського, у 1728 р. зайвий раз наголошує на певній конкуренції в середовищі старшинського корпусу¹⁹¹. З цього приводу викликає також інтерес довідка від 17 грудня 1733 р. Колегії іноземних справ, спеціально складена для імператорського Кабінету, про приведення у відповідність військових рангів гетьмана Д. Апостола, генеральної старшини і полковників до нової системи із 14 імперських звань та чинів у службовій ієрархії Російської імперії, запровадженої Петром I згідно «Табеля про ранги» 1722 р. Генерального писаря, двох генеральних суддів, генерального підскарбія, двох генеральних осавулів, генерального хорунжого і генерального бунчужного Колегія іноземних справ прирівнювала до рангів полковників¹⁹².

¹⁸⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 673.

¹⁸⁷ Там само. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 12–12 зв.

¹⁸⁸ Там само. — Арк. 25.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 9; НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 27 (6). — Л. 333–337 об.

¹⁹⁰ РДВА. — Ф. 864. — Оп. 16. — Спр. 41. — Арк. 23 зв.; НБУВ. IP. — Ф. 40. — № 606. — Арк. 1–32; опубл.: *Маркевич Н.* История Малороссии. — М., 1842. — Т. III. — С. 344–390.

¹⁹¹ АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1728 р. — Спр. 62.

¹⁹² АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/2. — 1733 г. — Спр. 7. — Арк. 1–4 зв. Див. також: *Пришляк В.* Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії

Пройшов деякий час, поки 16 грудня 1728 р. Верховна таємна рада підписала указ про призначення в Гетьманщині вищої генеральної старшини: обозним — Якова Лизогуба, суддями — Михайла Забілу, Андрія Кандибу, писарем (до указу) — Михайла Турковського, осавулами — Івана Мануйловича, Федора Лисенка, хорунжим — Якіма Гречаного і бунчужним — Івана Бороздну¹⁹³.

Загалом гетьманський дворянин, український шляхтич герба «Юньчик» за родоводом, Михайло Турковський свою службу розпочав «при боку» гетьмана Івана Мазепи як «дозорця» почепський, а згодом, у 1706–1707 рр., вже як мглинський сотник¹⁹⁴. На початку Північної війни потрапив і перебував у шведському полоні¹⁹⁵. У документах цього часу «пан Турковський» згадується з лютого 1709 р.¹⁹⁶ Тісно пов'язаний саме із Мглинською сотнею Стародубського полку, де, ймовірно, народився і мав рангові й спадкові маєтності¹⁹⁷. Господар Гадяцького замку в 1710–1712, 1719–1720, 1723, 1725–1727 рр., отже, мазепинцем був непослідовним. У фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського збереглася розписка від 18 квітня 1712 р. М. Турковського гадяцькому полковникові Івану Чарнишу про отримання 100 золотих із млинарського збору¹⁹⁸. У 1719–1720 рр. господар Гадяцького замку мав проблеми з розквартируванням тут російського Володимирського драгунського полку, про що свідчать його донесення та супліки¹⁹⁹. 14 жовтня 1727 р. Данило Апостол видав універсал, в якому підтверджував право незмінного господаря Гадяцького замку на збір податків з підлеглих маєтностей²⁰⁰. Поїздки до Москви та виконання інших

Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1 (283). — С. 153–154.

¹⁹³ Архив Правительствующего Сената. Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском Сенатском архиве за XVIII век. / Сост. П. Баранов. — СПб., 1875. — Т. II: 1725–1740. — № 3289. — С. 174; Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. — Т. VI: (июнь–декабрь 1728 г.) // Сборник императорского Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1893. — Т. 84. — № 271. — С. 705.

¹⁹⁴ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Вид. 3-є, доп. і виправл. — Нью-Йорк–К.–Львів–Острог–Торонто, 2003. — С. 104, 161.

¹⁹⁵ Модзалевський В.Л. Турковские // Малоросійський родословник. — Т. V. — Вип. 3. — К.; СПб., 2004. — С. 15.

¹⁹⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — № 383. — С. 344.

¹⁹⁷ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Упоряд. К. Лазаревська // Український архів. — К., 1929. — Т. I. — С. 228–229; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упоряд. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — Ч. I. — № 438. — С. 474.

¹⁹⁸ ЧМ. — Інв. № АЛ-501-14-10/23. — Арк. 1.

¹⁹⁹ ЦДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 332. — Арк. 3; Спр. 390. — Арк. 2; Спр. 462. — Арк. 4.

²⁰⁰ НБУВ. ІР. — Ф. I: Збірка О. Лазаревського. — № 53762 (Лаз. 13). — Арк. 144 зв.

гетьманських доручень не ліпшим чином впливали на господарські справи. Тому на особисті прохання, з якими він неодноразово апелював до гетьмана, М. Турковський на початку 1729 р. залишив цю посаду²⁰¹.

М. Турковський був одружений з донькою мглинського сотника, українського шляхтича, полкового стародубського судді (1705–1708) Івана, сина Романа, Ракушки-Романовського, Марфою. З дітей найбільш відомий син Максим — спочатку військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії, згодом мглинський осавул і війт, сотник полковий стародубський, бунчуковий товариш²⁰². Стародубський полковий суддя Микола Ханенко у своєму щоденнику описував, як у жовтні 1730 р. з Мглина до Стародуба приїхала пані Турковська на гостину до родини Федора Ширая, внука відомого тут з попередніх часів війта і купця Спиридона Ширая, а також як гостила у дружини стародубського полкового писаря Анастасії Скорупи, з дому також Шираїв²⁰³.

Сам процес сходження М. Турковського до посади генерального писаря був поступовим і не завжди простим. У 1728 р. він супроводжував Данила Апостола під час поїздки до Москви і навіть залишився там після повернення гетьмана до Глухова, час від часу листовно доповідаючи останньому про політичну ситуацію та розгляд у Колегії іноземних справ позовів, що стосувалися гетьманського двору²⁰⁴. 11 січня 1729 р. Петро II видав у Москві указ про затвердження поданих гетьманом кандидатів на уряди панів генеральної старшини, серед яких (після обозного та двох суддів) було призначено на посаду й прийнято присягу в церкві й «за писаря до до указу Ншого Михайлѣ Турковскомѣ»²⁰⁵. У складі тодішнього козацького генералітету згаданий «за Писаря Енералного до ўказу Пнѣ Михайло Турковский», як занотовано в діаріуші Генеральної військової канцелярії, 31 січня 1729 р. рано прибув із Москви до Глухова²⁰⁶. Підпис «за Писаря правящий» М. Турковського стоїть третім після гетьмана, генерального обозного Я. Лизогуба, генерального судді М. Забіли і у донесенні Данила Апостола від 14 травня 1729 р. з підписами козацької старшини до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності перенесення гетьманської столиці з Глухова до Батурина, на підставі того, «что за прежнихъ Гетмановъ резиденція

²⁰¹ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 6; *Васильєва О.* Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727–1734 рр.) // Київська старовина. — 2009. — № 1–2 (385–386). — С. 140–141.

²⁰² Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К., 1987. — №№ 101, 116, 119. — С. 98–99, 111, 113; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010. — С. 717–718.

²⁰³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 г.) / Изд. А. Лазаревский. — К., 1884. — С. 17–18.

²⁰⁴ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 17.

²⁰⁵ Там само. — Спр. 3062. — Арк. 2, 3, 4.

²⁰⁶ НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 21 зв.

Гетманская была в Батуринѣ»²⁰⁷. 6 квітня 1729 р. генеральний писар у складі делегації, що складалася з генерального обозного Я. Лизогуба, генерального осавула І. Мануйловича та військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії вітали гетьмана з Великоднем у Глухові: традиційно «купно» приходили «с повѣншованемъ»²⁰⁸. На початку січня нового, 1730 р. виконувачеві обов'язків генерального писаря разом з іншими старшинами виділено було квартиру в гетьманській резиденції у Глухові²⁰⁹. У березні того ж року разом з гетьманом до Москви їздили генеральний осавул, генеральний суддя і генеральний писар²¹⁰. Свою руку Турковський приклав і до документа від 22 травня 1730 р. про козацькі млини²¹¹. Відомість покуховного збору та показанщини за 1731 р. завершується підписами гетьмана, усього генералітету, і у тому числі автографом: «за Енералного Писаря Михайло Турковский»²¹². Загалом, неповторно бароковий підпис з характерною виносною літерою «р» генерального писаря часів гетьманування Данила Апостола є своєрідною палеографічною родзинкою та справжньою окрасою українського скоропису першої половини XVIII ст.²¹³ Послідовне вживання генеральним писарем власного імені «Михайло» питомо рідною мовою свідомо чи підсвідомо протистояло систематичній русифікації українського діловодства.

Як свідчить лист від початку 1730 р., гетьман Д. Апостол наголошував на тому, «дабы выбирали в Малой Россіи генералную старшину и полковниковъ, полковую старшину и сотников волними голоси по прежнему обикновенію из заслужанихъ и знатних и вѣрних и неподозрителних людей, и от кого б тих полков козакам и народу обид и разоренія не было»²¹⁴. У серпні 1729 р. «Михайла Турковского на сей час Енералного Писара Правящего» поряд із іншими двома кандидатами, зокрема, гадяцьким полковим обозним Григорієм Граб'янкою і полковим осавулом і наказним полковником Мартином Штишевським, могли вибрати на вакантне місце полковника Гадяцького полку²¹⁵.

²⁰⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Д. 3568. — Л. 179; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 97; АЗПРІ. — Ф. 124. — Оп. 124/1. — 1729 р. — Спр. 25, 2 арк.; НБУВ. ІР — Ф. І. — № 53763 (Лаз. 13/2). — Арк. 476; Ф. VIII. — № 1457. — Арк. 8; Архів СПБІ РАН. — Кол. № 150: Черниговское губернское правление. — № II / 22. — Л. 1–1 об.

²⁰⁸ НБУВ. ІР. — Ф. І — № 53763 (Лаз 13/2). — Арк. 87.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 232.

²¹⁰ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3377. — Арк. 7.

²¹¹ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 276–289.

²¹² Там само. — Спр. 3569. — Арк. 37 зв.

²¹³ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4703. — Арк. 2 зв.; ЧІМ. — Інв. № Ал–501–14–12/18. — Арк. 1.

²¹⁴ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 221; копія: ЦДІАЛ України. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2495. — Арк. 157 зв.

²¹⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 41. — Спр. 3568. — Арк. 262.

29 грудня 1731 р. генеральний писар Михайло Турковський з Мглина листовно запрошував уклінно бунчукового товариша Григорія Скорупу на весілля (у тексті запрошення — «тѣю веселную Сна моего акцію приобдобити») 23 січня 1732 р. свого найстаршого сина Максима з єдиною донькою бунчукового товариша Григорія Жоравки, онукою стародубського полковника Лук'яна Жоравки і Ганни Полуботківни — Марією²¹⁶. Козацький старшина, вочевидь, мав проблеми із не дуже бажаними «постояльцями», бо більше, ніж на місяць, у серпні — вересні 1732 р. затягнулася справа про переведення російського підполковника Львова з дому генерального писаря на іншу квартиру²¹⁷.

Витяг з ухвали зборів у канцлера Г.І. Головкина від 3 грудня 1731 р. свідчить, що згідно з представленими гетьманом кандидатурами, замість померлого генерального судді Михайла Кандиби ухвалено бути Іванові Бороздні, а «правлящего за писаря генерального» М. Турковського «здѣлать полнымъ генеральнымъ писаремъ»²¹⁸. У щоденнику Миколи Ханенка зафіксовано, що 28 січня 1732 р. прибув до Глухова воронізький сотник Іван Холодович, який привіз грамоту про пожалування Івана Бороздни генеральним суддею, а пана Турковського — «писарем енералним полнымъ»²¹⁹.

9 червня 1732 р. з Глухова гетьман Д. Апостол повідомляв про загальну нараду з генеральною старшиною та полковниками стосовно видання платні полковим і сотенним служителям, а також щодо виділення коштів на канцелярські видатки, згідно з указом імператриці Анни Іоанівни від 31 грудня 1731 р.²²⁰. На підставі цієї відомості вимальовується досить реалістичний колективний портрет козацького генералітету, оскільки наприкінці документа, відповідно до рангу, «рукою власною» підписи залишили: генеральний військовий обозний Яків Лизогуб, генеральні військові судді Михайло Забіла та Іван Бороздна, генеральний військовий писар Михайло Турковський, генеральні військові осавули Іван Мануйлович і Федір Лисенко, генеральний хорунжий Яким Горленко, а також полковники: чернігівський — Михайло Богданов, ніжинський — Іван Хрущов, миргородський — Павло Апостол, київський — Антон Танський, полтавський — Василь Кочубей, лубенський — Петро Апостол, гадяцький — Григорій Грабянка, переяславський наказний Василь Томара, замість стародубського полковника Олександра Дурова, який перебував з козаками на «линейной работе», підпис поставив стародубський полковий обозний і наказний полковник Афанасій Єсимонтовський, а замість прилуцького полковника Гната Галагана, який

²¹⁶ ЧМ. — Інв. № Ал-14-12/18-501. — Арк. 1-2.

²¹⁷ ЦДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4028. — Арк. 9.

²¹⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1793. — Арк. 182; опубл.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. — № XVI. — С. 316.

²¹⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка... — С. 36.

²²⁰ Архів СПбІ РАН. — Колл. № 150. — Од. зб. № II/21. — Арк. 1-7.

також перебував «нинѣ на лѣнейной роботѣ», — прилуцький полковою сотник Петро Носенко (Білецький) і старший військовий канцелярист Григорій Юркевич²²¹.

Після того, як 28 квітня 1733 р. Д. Апостола розбив параліч, постало нагальне питання про довіреність його підпису. Власне, ці функції з правом підпису документів перейняв генеральний писар: «толка под именем гетмана Апостола, за которого подписывался писарь енеральный Михайло Турковский», а справи передавалися царському резидентові генералу-аншефу Семену Григоровичу Нарішкіну²²². Копія зі справи від 24 травня 1733 р., в якій з самого початку зазначено ієрархію «панів малоросійської старшини: обозний, судді, писар, осавули і хорунжий енеральні воисковис», вирішено, щоб «за ншою резолюцією по приказу ншомъ за рукою вмѣсто нас ннѣ болѣзующихъ Писара войскового Енерального Пна Михайла Турковского под именем ншимъ по сее число отправляли ...»²²³.

У листі до царського резидента С.Г. Нарішкіна зазначено, хто залишив підпис: «Писарь войсковий Енеральный Пнъ Михайло Турковский подписался»²²⁴. Збереглося донесення гетьмана Д. Апостола Колегії іноземних справ з відповіддю про одержання грамот від 24 та 25 червня 1733 р. про спорядження старшин, козаків, артилерії до Польського військового походу на підтримку новообраного короля Августа III Саса та про управління справами Генеральної військової канцелярії генеральним писарем Михайлом Турковським на час хвороби гетьмана²²⁵. Хоча з 22 червня 1733 р. С.Г. Нарішкін вже формально управляв Лівобережною Україною, а наказним гетьманом був генеральний обозний Яків Лизогуб²²⁶, царський резидент О.І. Шаховський виставив вимогу, щоб правління було повністю передано Нарішкіну. Однак генеральна старшина, покликаючись на «Рішительні пункти» та практику урядування наказного гетьмана П. Полуботка після смерті І. Скоропадського, звернулася до Колегії іноземних справ, аби дозволили правити Гетьманщиною колегіально. У цій ситуації, коли російський уряд під будь-яким приводом не хотів допустити обрання нового гетьмана, Шаховський наполягав на тому, допоки гетьман живий, щоб універсали підписував генеральний писар²²⁷. 22 грудня 1733 р. з Глухова на

²²¹ Там само. — Арк. 5–5 зв.

²²² РНБ. ВР. — Ф. IV. — № 811. — Арк. 61 зв.

²²³ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4435. — Арк. 2.

²²⁴ Там само. — Арк. 4.

²²⁵ Там само. — Спр. 4527. — Арк. 6.

²²⁶ *Макидонов А.В.* К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). — Изд. 3-е, испр. и доп. — Запорожье, 2008. — С. 114.

²²⁷ *Окиншевич Л.* Звідомлення... — С. 352. У додатках опубліковано виявлену анонімну записку про потребу обмежити владу гетьмана та листування 1733 р. про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною. — С. 361–365.

адресу Ернста-Йоганна Бірона від імені гетьмана надіслано листа, що завершувався вже майже усталеною формою: «По приказу Гпдна Гетмана на сей час болѣзнующаго вмѣсто Его собственной рѣки подписалъ войсковый Писар Михайло Тѣрковский»²²⁸. Аналогічне формулювання: «По приказу Я[сновельможного] пана Гетмана на сей час болезнѣ собственно Его Яс[новельможно]го Гетмана рукою подписался Енералний Писар Михайло Турковский» міститься й наприкінці листів, датованих 7 і 24 грудня 1733 р., та в останньому листі від 8 січня 1734 р. від імені гетьмана до московського гофмейстера Семена Андрійовича Салтикова, який був двоюрідним братом імператриці, відтак одним із найбільш впливових тогочасних сановників Російської імперії²²⁹.

Рангові маєтності генерального писаря були найбільшими серед генеральної старшини. Роздані вони були колишньому гадяцькому господареві, як і решті козацького генералітету, 1729 р.²³⁰ Хоча є відомості про те, що із возведенням на трон Анни Іоанівни гетьман з 1731 р. втратив можливість надавати у володіння села козацькій старшині без дозволу нової імператриці²³¹. Після проведення «Генерального слідства про маєтності», коли станом на грудень 1731 р. навіть обозному виділялося на ранг 400 дворів, судьям, підскарбію — по 300. а осавулам, хорунжому та бунчужному — по 200 дворів, у писаря було 453 двори. Тому, відповідно, гетьман для нього не просив сіл у канцлера Г.І. Головкина²³². Своїми двома універсалами 1730 та 1732 рр. Данило Апостол надав Михайлові Турковському рангові володіння у с. Бобрик Веприцької сотні Гадяцького полку та містечка із селами, хутір зі степом у Лубенському та Ніжинському полках (див. у додатку документи № 1–2). У цих маєтностях посполитому людові, крім козаків, згідно останнього універсалу, «Пнѹ Писаревѣ Енер[алному] войсковому яко державцѣ своему обыкное подданское послѣшенство и повинность імѣти хочемъ и рейментарско приказуемъ»²³³. Наприкінці 1732 року, 31 грудня, було підсумовано справу про рангові маєтності генеральної старшини та великоросійських членів гетьманського уряду за ревізіями 1723, 1729, 1732 рр. та «Генеральним слідством про маєтності» 1729–1730 рр. Відтак генеральній старшині та «великоросійським членам» були надані або підтверджені раніше надані рангові маєтності. На чин генерального писаря, згідно із записом військового канцеляриста Стефана Лукомського, відводилося 155 дворів у

²²⁸ РДАДА. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 491. — Арк. 8.

²²⁹ Там само. — Ф. 1239. — Оп. 3. — Спр. 34827. — Арк. 1, 14.

²³⁰ Краткое описание Малороссии // Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ. — К., 1878. — С. 313.

²³¹ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 597 а. — Арк. 90–91.

²³² Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — № XVI. — С. 316.

²³³ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 150 зв.

містечку Городище з селами Мелехами і Слобідкою Городиської сотні Лубенського полку, а також село Головенку Новомлинської сотні Ніжинського полку²³⁴.

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна й російський уряд виборів гетьмана не дозволили, а правління було доручене російському сенаторові, генерал-лейтенанту С.І. Нарішкіну «купно съ мало-російскою генеральною старшиною Малороссією править, въ которомъ числѣ, яко первенствующая зъ малоросійскаго генералитету персона, войсковый енеральный обозній, Яковъ Лизогубъ, былъ опредѣлень указом Ея Императорскаго Величества»²³⁵. Указ від 31 січня 1734 р. генеральній старшині передбачав призначення замість померлого гетьмана Д. Апостола Правління гетьманського уряду із шести персон, у тому числі князя О.І. Шаховського і Якова Лизогуба²³⁶. 23 травня 1734 р. М. Турковський, так само як і генерал-лейтенант Шаховський, звітував донесенням в імператорський Кабінет міністрів про надання для російських армійських полків, розміщених на території Гетьманщини, провіанту та фуражу²³⁷. Відомість, датована 23 липня 1734 р., подана від генерального писаря М. Турковського, та донесення князя О.І. Шаховського Кабінету імператриці Анни Іоанівни детально уточнювали інформацію про порядок судочинства в Генеральному військовому суді та у третейському суді²³⁸.

Отже, статус генерального писаря вимагав від того, хто обіймав цю посаду, максимуму таланту і здібностей для її інтелектуального наповнення та організаційного забезпечення. По суті, потрібно було безвідмовно, поряд із генеральним осавулом, виконувати функції «правої руки» гетьмана, і власне тому ця посада вважалася однією із ключових та впливових у козацько-старшинському генералітеті серед «вищої» групи гетьманського уряду. На прикладі генерального писаря чи не найкраще простежується станова елітарна свідомість, що незмінно еволюціонувала від рушниць до пера у тривалому розвитку станової еліти Гетьманщини — Української козацької держави, яка перебувала під постійним прицілом модернізації, що цілеспрямовано і неухильно підводила її під один імперський ранжир.

Генеральні судді Михайло Забіла і Андрій Кандиба

Інститут генерального військового судді формувався упродовж другої половини XVII–XVIII ст., і на початок гетьманування Д. Апостола традиційно було двоє генеральних суддів, які займалися розглядом військових

²³⁴ Там само. — Арк. 2 зв.

²³⁵ Лизогубівський літопис. — С. 61.

²³⁶ РДІА. — Ф. 1329. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 37; НИОР РГБ. — Ф. 159. — № 26. — Арк. 50–50 зв.; ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1.

²³⁷ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4704. — Арк. 3.

²³⁸ Там само. — Спр. 4703. — Арк. 2–2 зв.

та цивільних справ. Їх кандидатури в обов'язковому порядку вводилися до складу Генерального військового суду, порядок формування якого у другій чверті XVIII ст. зазнав помітних змін. Він складався із шести осіб порівну: трьох представників генеральної старшини і трьох уповноважених офіцерів з російської адміністрації. Український бік представляли «Яковъ Лизогубъ, Михайло Забѣла, судия войсковий Енералний, Федор Чуйкевич, за писаря Енералного управляющий», й канцелярист Іван Степановський²³⁹.

Михайло Забіла (1670 — близько 1740) став генеральним суддею Війська Запорозького 18 березня 1728 р. На цей час він мав вже вагомий послужний досвід: службу в Генеральній військовій канцелярії розпочав ще за гетьмана Івана Мазепи у 1687 р. і пробув там до 1691 р.; далі рік за роком обіймав уряди в рідному Ніжинському полку: значкового товариша (1691–1696), полкового осавула (1696–1708), полкового писаря (1708–1710), борзнянського сотника (1710–1727), полкового судді (1727–1729) і неабиякий майновий капітал. 1 квітня 1729 р. гетьман надав універсал генеральному судді про лагодження його Царівської греблі біля м. Коропа шарварком навколишніх сіл²⁴⁰. Відомий також лист Д. Апостола від 1 лютого 1731 р. в Колегію іноземних справ з проханням про повернення генеральному судді Михайлові Забілі с. Райгородок Коропської сотні Ніжинського полку²⁴¹. Станом на 1732 р. М. Забіла володів 22 підсусідками у тій-таки підпорядкованій йому сотенній Борзні. Мав за дружину доньку відомого охочекомонного полковника Іллі Новицького²⁴². Був дідом князя Олександра Безбородька. Відомо, що генеральний суддя брав участь у походах: Кримському до Перекопу в 1687 р., під час Північної війни у 1703 р. — під Печери, Польському 1704 р., облозі Батурина 1708 р., у Полтавській битві 1709 р. перебував у свиті Петра І. Призначений генеральним суддею іменним імператорським указом від 18 березня 1728 р. і пробув на цій посаді до 26 січня 1740 р.

Другий генеральний суддя Андрій Кандиба походив з роду покозаченого шляхтича Федор Кандиби, який у 1669–1672, 1674–1675 рр. був корсунським полковником, з 1679 р. — значним військовим товаришем, з 1681 р. — конотопським сотником²⁴³. Згодом, у 1693–1701 рр. він відомий як ніжинський наказний полковник та полковий обозний²⁴⁴. Його син Андрій Кандиба протягом 1698–1707 рр. теж був конотопським сотником та в 1708–1709 рр. корсунським полковником. Брав участь у виступі гетьмана Івана Мазепи, за

²³⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1681. — Арк. 54.

²⁴⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 7792. — Арк. 35.

²⁴¹ Там само. — Спр. 3724. — Арк. 1–3.

²⁴² *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 357.

²⁴³ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 988. — Арк. 3.

²⁴⁴ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 390.

що був ув'язненим в Києво-Печерській фортеці²⁴⁵, 1710–1715 рр. був інтернований до Москви. За гетьманування Д. Апостола, згідно іменного указу від 16 грудня 1728 р., Андрій Кандиба у 1729 р. став другим генеральним суддею²⁴⁶, однак пробув на цьому уряді неповний рік, оскільки у травні наступного 1730 р. помер у Москві²⁴⁷. У генерального судді А. Кандиби залишилось троє синів: Юхим, Василь і Данило²⁴⁸. Наймолодший, до речі, був зятем впливового і діяльного генерал-майора Й.-Б. Вейсбаха²⁴⁹. Після смерті А. Кандиби його місце генерального судді з 1731 р. на певний час заступив у якості ротації Іван Бороздна — надалі генеральний бунчужний. Універсал Д. Апостола від 15 лютого 1732 р. свідчив про надання йому маєтків на ранг генерального судді у Новоміській сотні Стародубського полку сіл Ущерпи, Увелля, в Новгородській сотні — с. Мехедівка, у Пирятинській сотні Лубенського полку сіл Миклашівка, Білоусівка, Приходок²⁵⁰. Рангові маєтності на чини усій генеральній старшині й «великоросійським членам» були взяті під реєстр з наказу гетьмана 31 грудня 1732 р.²⁵¹

Генеральний підскарбій Андрій Маркович

Інститут генерального військового підскарбія вперше повноструктурно почав діяти з 1728 р. «Рішительні пункти» власне визначали двох підскарбіїв, а саме: «для сбора с Малоросійскаго народа въ войсковой скарбъ доходов, учредить двухъ Подскарбіевъ, одного изъ Великоросійскаго и одного из Малоросійскаго (народу. — *В.П.*)»²⁵². Компетенція генерального підскарбія зводилася до нагляду та контролю над податковою системою козацького Гетьманату через надходження до Генерального військового скарбу шляхом обкладання і збирання податків, натуральних зборів. Для цього генеральний підскарбій призначав дозорців у кожному з полків та встановлював терміни сплати податків. Пріоритетними залишалися збори з млинів.

Лубенський полковник Андрій Маркович (1674–1747), з рідною сестрою якого Анастасією був одружений гетьман Іван Скоропадський, походив із вихрещеної в часи революції єврейської міщанської родини, подібно до полтавської родини Герциків. Він народився бл. 1674 р. у Прилуках. Завдяки тому, що поріднився з гетьманом, посідав чільні уряди в гетьманській

²⁴⁵ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 4.

²⁴⁶ Там само. — Спр. 3062. — Арк. 3.

²⁴⁷ *Модзалевский В.Л.* Кандибы // Малороссийский родословник: В 4 т. — К., 1910. — Т. 2: Е–К. — С. 261.

²⁴⁸ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3560. — Арк. 1.

²⁴⁹ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4428. — Арк. 26.

²⁵⁰ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 152.

²⁵¹ Там само. — Арк. 2–149.

²⁵² ПСЗ. — С. 78–78; Сб. РИО. — Т. 84. — С. 57–58.

адміністрації. У 1708 р. А. Маркович зафіксований значковим військовим товаришем. Спочатку він був прихильником гетьмана Івана Мазепи, однак у листопаді того ж таки 1708 р. перейшов на бік російських військ і навіть разом з О. Меншиковим брав участь у штурмі та руйнуванні Батурина. Свого часу А. Маркович виконував дипломатичні доручення гетьмана Івана Скоропадського, зокрема, у 1709 р. їздив із посольством до Стамбула. У 1709–1714 рр. обіймав посаду глухівського сотника, у 1714–1727 рр. відомий як лубенський полковник. 1721 р. був посланий на будівництво Ладозького каналу. У 1722 р. Андрій Маркович на чолі 10-тисячного козацького загону брав участь у Сулацькому поході під час російсько-перської війни²⁵³. Володів у Гетьманщині багатими маєтностями й своє становище використовував для особистого збагачення, нещадно визискуючи місцеве населення, що призвело навіть до соціальних заворушень.

22 вересня 1727 р. царський міністр-резидент Ф. Наумов відправив його у відставку, про що оголосив лубенській старшині, а також зніціював збір 20 чолобитних проти нього²⁵⁴. Два роки тривали суди, під час яких було розглянуто 108 скарг. Гетьманом Данилом Апостолом його було усунено з посади і віддано під слідство, проте завдяки підтримці своєї сестри Анастасії — дружини колишнього гетьмана І. Скоропадського, яка мала зв'язки з російським урядом, А. Маркович був виправданий і, незважаючи на протест гетьмана, призначений 7 травня 1729 р. генеральним підскарбієм (на цій посаді він пробув до 4 липня 1740 р.). Старшина відзначався великими здирствами, за що мав часті тяжби з полчанами. 17 вересня 1730 р., наприклад, датоване чолобиття роменської жительки М. Данилихи на генерального підскарбія Андрія Марковича за захоплення ґрунтів і відібрання грошей²⁵⁵. 1734 р. Андрій Маркович разом з М. Забілою і Ф. Лисенком увійшов за українською квотою до складу Правління гетьманського уряду. Вийшов в «абшит» у ранзі генерального обозного, уряд якого обіймав з 1744 р.²⁵⁶ Його син Яків Маркович згодом обійме уряди наказного лубенського полковника, генерального підскарбія і стане відомим, як автор щоденника, що зафіксував події в Гетьманщині 1716–1767 рр.²⁵⁷

²⁵³ *Модзалевский В.Л.* Марковичи // Малороссийский родословник: В 4 т. — К., 1912. — Т. 3: Л–О. — С. 888–889.

²⁵⁴ *Астряб М.* Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714 г., лубенского полковника 1714–1727, лойковского подскарбия 1729–1744 г.) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1909. — Вып. 6. — С. 10.

²⁵⁵ *Дубровський В.* Сторінка з історії архіву Генерального Військового Суду // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XVII (1728): Праці Історичної секції. — С. 220.

²⁵⁶ *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — С. 498.

²⁵⁷ *Дневник Якова Марковича.* — Т. 2–3: (1729–1736 гг.) // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 66857. Реконструкцію його біографії див.: *Струкевич О.К.* Генеральний підскарбій Яків Маркович // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 87–97.

«Нижчу» групу генеральної старшини Гетьманату за Данила Апостола представляли генеральні осавули Федір Лисенко та Іван Мануйлович, генеральний хорунжий Яким Горленко і генеральний бунчужний Іван Борозна. Кадрова політика гетьмана полягала у планомірному заміщенні усіх ключових державних постів гетьманського уряду саме українцями. Гетьман висував людей освічених та патріотично налаштованих. Важливі посади разом із ранговими маєтностями отримали колишні мазепинці, що певною мірою виявило політичні симпатії старого гетьмана. В умовах майже повної заблокованості зовнішньополітичного напрямку саме це найближче оточення гетьмана визначало основні напрями внутрішньої політики Гетьманату.

Довший час поряд із гетьманом та його родиною Лизогуби, Турковські, Забіли, Кандиби, Марковичі, а також Лисенки, Мануйловичі, Борозни і Горленки та інші козацько-старшинські роди із різними, але загалом тривалими старшинськими каденціями склали невід'ємну частину політичної еліти козацької України. У російському підданстві вони репрезентували свою, національну за сутністю державу — Військо Запорозьке.

СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ПОДАТКОВОЇ ТА МИТНОЇ СИСТЕМИ В ГЕТЬМАНСЬКІЙ УКРАЇНІ

1. Фінансові та податкові відносини

Система управління, політичне і правове становище Українського Гетьманату, що усталилися у роки Української національної революції, знайшли юридичне закріплення у так званих «Статтях» — нормативно-правових актах, укладених між Україною і Росією. Березневі (1654 р.) та наступні Переяславські (1659 р.), Батуринські (1663 р.), Московські (1665 р.), Глухівські (1669 р.), Конотопські (1672 р.), Коломацькі (1687 р.) статті чималою мірою визначали, зокрема, і митне регулювання, а також закріплювали існування між Гетьманською Україною та Російською державою митного кордону. У період з другої половини XVII до середини XVIII ст. в Лівобережній Україні сформувався правовий режим, за якого Гетьманщина мала автономну фінансову та митну системи і в той же час суттєві обмеження щодо суверенних міждержавних відносин з іншими країнами, отже не могла як суверен укласти міжнародні торговельні трактати.

Фінансова система Гетьманщини за структурою була громіздкою й недостатньо упорядкованою. Податки і збори справлялися як у грошовій, так і натуральній формі. Дуже часто вони поширювалися лише на певні групи населення; сама система оподаткування була нестабільною; існувало багато зборів, які мали місцеве поширення і встановлювалися полковими, міськими і навіть сотенними управліннями¹. Гетьманська фінансова («скарбова») канцелярія мала характер приватної установи і набула статусу органу державної влади лише у 1728 р.²

Податкова система України-Гетьманщини на етапі свого формування базувалася на правових традиціях Речі Посполитої, де 1629 р. були змінені принципи оподаткування: замість окремих видів податків із сільського та міського населення запроваджувався податок з будинків — «подимне»³. З початком воєнних дій проти Речі Посполитої цей вид податку залишався

¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 81.

² Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.): навч. посіб. — Х., 2002. — С. 44.

³ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — С.43.

основним і на територіях, які контролювали війська Б. Хмельницького. Крім того, для утримання війська запроваджувався і надзвичайний податок — «стація». Як правило, об'єктом оподаткування стацією була садиба, і цей податок сплачували всі верстви населення — козаки, селяни й міщани⁴.

У цей час загальних і спеціальних податків нараховувалося чимало: податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоєнь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фолюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комор, з різницьких комор і рибних ловель, за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; «ярмаркове» з купецьких підвід; «повідне» з виведеної на продаж худоби; «покуховне» з вивезених на продаж горілки і дьогтю; «скатне» з продаваних оптом горілки і дьогтю; «відкупне», «поківшове» і «повідерне» зі «скатної» горілки; «скапщина» (за приготування пива); «вагове» з продаваних на пуди товарів; тютюнова десятина; «перевізне» через ріки.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьмани не тільки не відчували потреби у заміщенні посади генерального підскарбія, а й обліковували державні фінанси окремо від Генеральної канцелярії. Один з них — Д. Апостол доповідав російському урядові: «Сколко с означенных городов и принадлежащих к нам сел и деревен яких доходов и куда збирались о том в генеральной войсковой канцелярии не известно и справиться не по чему, понеже тие доходы собственно ведомы были при дворе гетманском, а генеральная войсковая канцелярия оные доходы не ведала»⁵.

На початку XVIII ст. певною мірою структурувалися місцеві органи фінансового управління в Україні. З'явилися три комісії у складі полкових канцелярій (рахункова, скарбова та судова)⁶. Отже, із трьох підрозділів полкової канцелярії два були орієнтовані на адміністрування державних фінансів. У сотнях фінансами розпоряджались самі сотники. Відповідні технічні (облікові й контрольні) функції здійснював сотенний писар. За часів Б. Хмельницького колишній повіт Речі Посполитої припинив існування разом із воеводством, поступившись місцем козацькій сотні та полку. Однак і в сотні, як і в полку, серед урядовців не було посадової особи, яка відповідала б за фінансові справи⁷. Сотник забезпечував надходження податків (переважно непрямих — з горілки, солі тощо). Організаційно-технічні функції з адміністрування податкової справи, яка була серцевиною фінансово-управлінської діяльності у Гетьманщині, здійснювали виборні полкові й

⁴ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 112.

⁵ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 181.

⁶ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 57.

⁷ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Х., 1993. — С. 162.

сотенні збирачі і рахівники. Вони обиралися у грудні кожного року на наступний рік. Якихось визначених штатів не було. Так, у 1735 р. у Гадяцькому полку був обраний один полковий збирач — Іван Терентьев, а водночас у Стародубському двоє — Яків Бриліон та Іван Чалабан.

Українська система управління фінансами до завершення уніфікаторських послідовних організаційно-правових заходів царського уряду в останній чверті XVIII ст. стабільністю не відзначалася. Єдиного по всій автономії фінансового обліку не велося. Незважаючи на те, що у полках, як адміністративно-територіальних одиницях, складалися фінансові «ведення» про прибутки і витрати полкової казни, згідно з якими відправлялися гроші до гетьманського скарбу, полковники фактично безконтрольно витрачали полкові кошти. Непоодинокими були й факти хабарництва полкової старшини, зокрема, за безпідставне зниження ставок тих чи інших податків чи звільнення від них⁸. У період правління І. Мазепи були порушені норми Коломацьких статей, які обмежували право гетьмана на видання податкових універсалів. Приклад гетьмана наслідували нижчі українські можновладці. Так, в містечках Городянської, Любецької та Седнівської сотень Чернігівського полку полковники самовільно збирали на свою користь мито з товарів, розміром 2 коп. з підводи⁹. Про таку негативну тенденцію, що руйнувала авторитет козацької старшини серед українців, повідомляв російський стольник Ф. Протасьєв при гетьмані І. Скоропадському. В контексті цього є слушним теза З. Когута про відсутність в Лівобережній Україні цілісної податкової системи. Існували деякі установи, які стягували податки для певних чергових цілей¹⁰.

Але в умовах, коли політика царського уряду спрямовувалась на поступову уніфікацію адміністративно-територіальних, управлінських та законодавчих систем в залежних від Росії автономіях, такий стан фінансів Гетьманщини не міг залишатися без суттєвих трансформацій¹¹.

Тенденція до уніфікації посилюється у першій чверті XVIII ст. після запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії, на яку, відповідно до царської інструкції, поряд з іншими адміністративними функціями поклалися й фіскальні. Петро I, обгрунтовуючи своє втручання у фінансові справи Гетьманщини, зазначав, що з її населення «многие непотребные сборы чинены». Таке твердження російського імператора не було голосливим. Дійсно, фінансова система Гетьманщини у цей період перебувала в незадовільному стані, а «фіскальна справа була однією з найгірше впоряд-

⁸ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 209.

⁹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії... — С. 47.

¹⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996 — С. 52.

¹¹ Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 11.

кованих галузей державного управління»¹². Такий стан справ дав змогу президенту Малоросійської колегії П. Вельямінову прибрати фінанси Лівобережної України. Внаслідок цілеспрямованих дій керівництва Малоросійської колегії щодо реформування патріархальної фінансової системи Гетьманату та залучення його матеріальних ресурсів до загальноімперської казни запроваджується податкова служба, підпорядкована російській адміністрації, ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників і поширюються на козацтво податкові статті поспільства¹³. Основними статтями оподаткування населення Гетьманату в 1722–1727 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів, з перевозів, з броварів, помірно від вина хлібного та ін. Загалом податків в Україні Малоросійською колегією було зібрано в 1722 р. 45 тис. руб. готівкою й 17 тис. руб. натурою, 1723 р. — 86 тис. руб. готівкою та 27 тис. руб. натурою, 1724 р. — 141 тис. руб. готівкою й 40 тис. руб. натурою¹⁴.

За часів Катерини I та Петра II фінансова політика Російської імперії по відношенню до Гетьманату стає більш ліберальною. Рішенням Верховної таємної ради від 11 лютого 1726 р. податки з населення Лівобережної України знову залишаються у військовому скарбі. У 1727 р. Малоросійська колегія ліквідується та відновлюється інститут гетьманства. 1728 р. новообраний гетьман Д. Апостол під час поїздки до Москви на коронацію Петра II отримує «Рішительні пункти», сьомий з яких регламентував організацію фінансового управління в Лівобережній Україні. Згідно з «пунктами», з населення до військового скарбу, який мав бути відділеним від особистих коштів гетьмана, передбачалося стягувати чітко визначені податки і збори.

Після смерті Д. Апостола імператриця Анна Іоанівна запроваджує в Україні Правління гетьманського уряду, чинність якого зберігалася до обрання нового гетьмана (останнє відбулося лише у 1750 р.). Населення Гетьманату продовжувало сплачувати податки, визначені Сенатом за часів правління Петра II. Але у цей період можна спостерігати спроби російського уряду щодо часткового використання українських податків на загальноімперські потреби. Йдеться про ту частину, що виділялася на утримання гетьмана, посада якого де-юре залишалася вільною. Крім торгових, майнових податків, з 1737 р. в Україні запроваджуються казенні збори¹⁵. Податкові зобов'язання визначалися не лише належністю до тієї чи іншої групи населення, а й категорією населеного пункту. Так, в «Історії українського

¹² Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1995. — С. 511.

¹³ Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 148.

¹⁴ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії... — С. 52.

¹⁵ Там само — С. 55.

селянства» автори вказують, що розміри грошових та натуральних податків залежали не від кількості дворів, а від кількості в них худоби¹⁶. У 1740-х роках з українського селянства збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею¹⁷.

Перші роки правління імператриці Єлизавети були позначені послабленням фіскального тиску на населення Лівобережної України. Це в першу чергу стосувалось найбільш важких повинностей для населення, таких, як військовий постій, подорожні та прогонні кошти, фуражні поставки. У грудні 1741 р. Сенат запровадив компенсаційні заходи з відшкодування збитків, котрі були завдані квартируванням російських військ. Прощалися 30 тис. руб. податкових недоїмок малоросійської старшини й духовенства за торгові промисли¹⁸. Проте вже у 1754 р. Єлизавета зобов'язує уряд гетьмана К. Розумовського подавати точні відомості про прибутки й видатки українського скарбу. Також за поданням Сенату імператорським указом скасовувалися українські внутрішні мита «індикта» та «евекта», по всьому українському кордону засновувалися митниці для збору мита за тарифом до государевої казни. Внаслідок цих заходів у Гетьманщині зменшується база оподаткування, й відповідно її бюджет недоотримує значної суми коштів, хоча спостерігається певне пом'якшення податкового тиску на жителів Лівобережжя. Ці заходи російського уряду призводять до значних політичних наслідків у відносинах з українськими урядовцями, адже скарбниця української автономії стає повністю контрольованою Петербургом, а її наповнення значно зменшується, «збіднення військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів...»¹⁹.

2. Митна справа

У першій половині XVIII ст. в Україні склалася митна система, що засновувалася на правових нормах Речі Посполитої, традиціях реєстрових полків щодо організації збирання мита, нормах магдебурзького права, які регулювали митні процедури в містах. До так званих внутрішніх мит слід зарахувати митні збори з мостів, гребель, перевозів, вагове, кругове тощо.

¹⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 258.

¹⁷ Цит. за: *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 41.

¹⁸ *Лапшин С.* Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741–1744 рр. // Український історичний збірник. — Вип. 9. — К., 2006. — С. 80.

¹⁹ Цит. за: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 235.

Існувало два основних види зовнішніх митних зборів: мито від вивезення товарів — «евекта» і мито за ввезення товарів — «індукта». Усі зібрані кошти йшли до гетьманського скарбу й розподілялися на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння.

Слід зауважити, що в історіографії існують різні підходи щодо трактування змісту і правової природи митних зборів у Гетьманщині. Слушну думку з цього приводу висловив М. Слабченко. Він, зокрема, підкреслював: «Спільна назва зборів з товарів, що, ввозилися і ввозилися з України, була індукта та евекта..., а розмір збору в середньому дорівнював 2% від продажної ціни ... Більше того, 2% не були точно визначеним розміром обкладення, відомі були й інші розміри; 2% був найбільш поширений розмір... І термін, і самий зміст зборів залишались від часів “польського панування”... В Польській державі індукта-евекта була впроваджена в XVII столітті». Офіційне введення індукти та евекти в Польщі Слабченко пов'язує з конституцією 1643 р. На відміну від річпосполитських теренів, у Гетьманщині збирали їх також у містах, що виходило з практики, коли «окремі частини України, в силу відриву від командних центрів й загального занепаду, були залежними самі від себе і могли здійснювати права зверхності. У “пунктах” гетьманів, про цей податок не йдеться, й цим скористалася російська влада в майбутньому. На практиці індукта-евекта була прийнята вже Хмельницьким в обмежених розмірах»²⁰.

У свою чергу, український історик початку 20-х років XX ст. В. Руднєв поділяв митні збори на Гетьманщині у першій чверті XVIII ст. на довізні, транзитні та внутрішні мита. Довізні мита — індукта й евекта, тобто ті, що застосовувалися до імпорту й експорту; транзитні — ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель, із проїжджих купців; внутрішні мита, за інтерпретацією Руднєва, — це мита, які накладалися під час продажу на торгах і ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, поковшеве, зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів із крамом, ярмаркове з торговельного люду²¹.

Натомість більшість російських істориків вважали українські мита індукту й евекту «внутрішніми митами», однак, власне, внутрішніми митами Російської держави²². Це пов'язано насамперед із тим, що Україна після 1654 р. розглядалась як певна частина імперського територіального простору.

Універсал Богдана Хмельницького від 28 квітня 1654 р. став першою спробою врегулювати тарифну справу Гетьманської України в умовах лікві-

²⁰ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны — Одесса, 1923. — С. 159–160.

²¹ Руднєв В. Финансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1926. — Т. 20. — С. 139.

²² Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. — Казань, 1850. — С. 139; Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. — М., 2005. — С. 88.

дації польського правління. У подальшому гетьмани продовжували цю традицію. За універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено індукту «от всяких купеческих товаров из-за границы в Украину, а из Украины в заграницу привозимых, которые гуртом, а не врозь продаваемы бывают за войсковым и давним обычаем от 100 золотых по 2 золотых»²³. За П. Скоропадського, згідно з універсалами 1709, 1714 та 1721 рр., збиралась індукта «от рубля по шагу», а евекта — «от воза тютюну по 50, по 60, от вола, что до Шлевска ходят, по 10, от вола, что до Москвы ходят, по 4, от куфы горелки по 20, от воза пенки по 12 копеек»²⁴.

Індукта та евекта, як й інші збори, віддавалися за певну суму на відкуп окремим особам за часів гетьманування Брюховецького, Самойловича і Мазепи. Але такий спосіб стягнення зборів викликав велике незадоволення з боку населення, через це після падіння Самойловича оренду довелося скасувати. Відновлена Мазепою, ця система через ті ж причини проіснувала до 1762 р. Документи Російського державного архіву давніх актів дають можливість частково відновити прізвища відкупників та суми митного відкупу в Гетьманщині у першій половині XVIII ст. У період з 1709 по 1722 рр. митним відкупом завідували брати С. та Г. Рагудзинські і перераховували до казни приблизно 9000 руб. за рік. У 1722 р. митний відкуп відійшов компанії П. і М. Шереметцевих за 15 180 руб. за рік. З 1723 р. відкуп передали П. Тернавіоту, який за 1723 р. зібрав 18 698 руб., за 1732 р. — 20 000 руб., 1735 р. — 30 000 руб., 1746 р. — 27 000 руб. 1751 р. митний відкуп був відданий О. Крижановському, котрий зобов'язувався перерахувати у розпорядження гетьмана 50 000 руб.²⁵

Митні збори приносили чималі прибутки, особливо великий прибуток від збору індукти та евекти давали Ніжинський і Роменський ярмарки. Розмір мита, що збиралося в Гетьманщині протягом першої половини XVIII ст., постійно зростав. Так, з 1 травня по 1 вересня 1705 р. розмір зібраних індукти та евекти полками Лівобережної України становив 13 066 руб. 93 коп. У відомостях Малоросійської колегії, направлених у Сенат 1724 р., загальна сума зібраних податків на Гетьманщині за цей рік становила 114 495 руб. 09 коп., у тому числі індуктовий збір — 18 697 руб. 62 коп.²⁶

За одиницю оподаткування у стягненні мит з перевозів, мостів та гребель із проїжджих купців брався віз та голова товару (йшлося про худобу), але враховувалося, був це легкий віз, чи важкий, іноземний чи тутешній. Так, у

²³ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8710. — Арк. 25.

²⁴ *Ситий І.* Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 35–41.

²⁵ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 211. — Арк. 96.

²⁶ Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726–1730 // Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 63. — С. 494–495.

Миргородському полку стягували мито з легкого воза в розмірі 15 коп., із воза з рибою — 25, з тютюном — 30, із сіллю — 40, з яйцями — 20, з голови товару (худоби) — 2 коп.; у Лубенському полку з іноземних возів — по 6, 10, 20, 30, 40 та 50 коп. з воза; в Чернігівському — по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з воза; в Переяславському — по 1, 2, 4, 8 коп.; у Ніжинському полку «с коломиїцев» — з волових важких возів брали по 8 коп., з інших важких та легких возів — по 2 коп.²⁷

Вагове разом із круговим (від бочки), помірним та скатним до заснування Малоросійської колегії здавалося в оренду за 200 руб. Після заснування колегії вагове збирали з пуда по 2 коп. в усіх полках, крім Стародубського, в якому брали по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з пуда. У Київському полку за тютюн бралось по 6 коп. з пуда, кругове з бочки риби або солі — в Стародубському полку по 2 коп., Київському — по 3 і 5 коп., Переяславському та Ніжинському полках — по 1 коп. З горілки, що йшла на продаж, стягувалось повідерне та скатне. Повідерне бралось також з меду, а скатне — з дьогтю та олії. Повідерне у Прилуцькому, Миргородському та Гадяцькому полках брали по 1 коп., в Лубенському — по 4 коп., у Ніжинському — з горілки по 2 та 4 коп., з меду — по 3 коп., у Полтавському — відповідно по 1 та 2 коп., у Переяславському — по 1 і 2 коп. та по осьмаку, в Стародубському — так само по осьмаку з відра, в Київському — по 2 коп. Зібжжя, що призначалось на продаж, стягували: в Переяславському полку з купецького воза — по 6 коп., з продавця — по 2 коп., у Ніжинському — по 2 коп. з ковша. Торгове від воза збиралось під час дрібних торгів у розмірі від 1 до 20 коп., ярмаркове — від 2 до 20 коп.²⁸

Від сплати індукти й евекти звільнялись генеральна, полкова, сотенна старшина, монастирі, церкви, військові товариші, заможні козаки. Так, у 1732 р. гетьман Апостол відправляє з Глухова на продаж 200 волів до Гданська. У паспорті, виданому гетьманському шафареві Костенецькому, було занотовано заборону брати від нього «взятки» від цих волів на перевозах та греблях, а також екзиторам та їх факторам не дозволялося брати індукту, «бо воли — гетьманські».

Тут доречно зазначити, що в Гетьманщині міста були ізольовані від загальноукраїнських порядків магдебурзьким правом. В тих із них, на які поширювалося це право, діяло дві влади: козацького сотника та міщанська. З приходом до влади Івана Мазепи митна система в Гетьманаті була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувались на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш. Так, у 1691 р. Іван Мазепа написав листа екзатору Фотію, в якому наказував

²⁷ Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I. — С. 152.

²⁸ Там само. — С. 153.

повернути жителям Седнева (Чернігівський полк) 9 золотих, що були незаконно стягнуті факторами з товару внутрішньої торгівлі²⁹. Згодом гетьман видає аналогічного змісту універсал, у якому контроль за правильністю збору індукти покладався не на стародубський магістрат, а на полкове управління. Як зазначено в документі, полковник мусив контролювати, щоб «фактори індуктарские з его подданих неналежали и не вимагали жадного податку», а також і не забирали в іноземних купців підвід³⁰.

У першій половині XVIII ст. магдебурзьке право мали такі міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березне, Полтава, Гадяч, Батурин. Російські царі, а потім і російські імператори надавали Києву жалувані грамоти, якими підтверджували його права і привілеї, зокрема, в 1656, 1660, 1661, 1679, 1689, 1699, 1700, 1710, 1730 рр.³¹

Гетьманський уряд, який був зацікавлений у розвитку зовнішньої торгівлі, намагався надавати певні пільги для іноземців. Гетьман І. Виговський своїми універсалами від 9 лютого 1658 р. та 3 травня 1659 р. дозволив православним грекам — підданим Османської імперії — вести на території Української держави безмитну торгівлю, сплачуючи лише зовнішні мита: індукту та евекту³². Усі наступні гетьмани також підтверджували своїми універсалами право грецьких купців вести в Україні вільну торгівлю, сплачуючи тільки зовнішні мита. Зокрема, такий універсал видав І. Брюховецький 1 березня 1666 р. Тут слід зазначити ще й релігійний момент, який відіграв не останню роль у наданні пільг грецьким купцям: греки в очах українських гетьманів і духовенства були мучениками, страждальцями за віру.

У перші десятиліття XVIII ст. сума від індуктового збору становила близько 10 000 руб. У 1731 р. вона зросла до 20 000 руб., 1740 р. — до 27 000 руб.³³ На час скасування російським урядом митних зборів в Гетьманщині, тобто на 1754 р., евекта й індукта, які надходили до військового скарбу з усіх полків, крім тих земель, що відійшли до Нової Сербії, становили 48 148 руб. 85 коп., тобто 1/4, а в 1730–1740 рр. — 1/3–1/2 гетьманського скарбу³⁴.

²⁹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8710. — Арк. 22.

³⁰ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. — С. 37.

³¹ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 1–49.

³² Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. — Т. 2. — М., 1905. — С. 46.

³³ Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. XIV. — № 10236.

³⁴ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — К., 1931. — С. 97–105.

Отже, на початку XVIII ст. прибутки від зовнішньої торгівлі в структурі фінансових систем як Лівобережної України, так і Російської держави займали провідне місце. Але якщо в Україні митні збори становили 35–50% у структурі бюджету, то в Росії вже на початку XVIII ст. тенденції радикально змінилися. У 1680 р. митні прибутки в російському скарбі становили 53% (650 223 руб. з 1 220 367 руб. загальних прибутків), у 1724 р. — 13,5% (при загальних прибутках скарбу 8 654 727 руб.)³⁵. Таке співвідношення доводило, що у фіскальній системі Гетьманату продовжував панувати непрямий податок, а це свідчило про слабкий рівень промислового розвитку й нестачу капіталів українського купецтва для створення мануфактурного виробництва.

Структура та зовнішня торгівля Української держави, аналіз її складових дає можливість з'ясувати фактори, що підштовхували російський уряд уніфікувати митні системи. Тому розглянемо зовнішньоекономічні зв'язки Гетьманату за різними географічними напрямками у першій половині XVIII ст. Найважливіше джерело, що розкриває зміст торгівлі й митне регулювання між Україною та Росією, — це Курські митні книги 1720 р. У цей рік, власне, митні статті було виділено в окрему книгу, тобто звітність про митний збір отримала самостійне справочинство. У митній книзі 1720 р. детально показана транзитна торгівля через Курськ. У джерелах XVII ст. відомості про транзит не фіксувалися взагалі. Порядок заповнення курських митних книг на 1720 р. порівнянно з XVII ст. значно змінився. В документі найретельніше стала фіксуватися транзитна торгівля, склад придбаних товарів, пункти їх призначення, у статтях про реалізовані товари почали вказувати місця, де вони були закуплені, різницю початкової та продажної ціни. Для реєстрації товарів, що відправлялися з Курська в інші місця, обов'язковим став підпис їх власників, чого не вимагалось у XVII ст. Зміни, що відбулися, пов'язані з загальними тенденціями поглиблення бюрократизації державного апарату, впорядкуванням адміністративної звітності й посиленням урядового нагляду за діяльністю різних органів влади в центрі та на місцях, що намітилися в роки правління царя Олексія Михайловича й особливо проявились у роки реформ Петра I³⁶.

На початку XVIII ст. Курськ був важливим вузлом сухопутних шляхів. Він знаходився на так званому «Московському» («Посольському») шляху, що проходив за маршрутом Тула – Мценськ – Орел – Кроми й далі через Белгород до Криму. Крім нього, за «Поверстной книгой» XVII ст., від міста в різних напрямках розходило ще шість шляхів, у тому числі на Суми, Глухів, Київ, Новгород-Сіверський, Чернігів. Через своє географічне розташування Курськ у першій половині XVIII ст. був не лише великим торговельним

³⁵ Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. — СПб., 1914. — С. 269.

³⁶ РДАДА. — Ф. 273. — Оп. 1. — Ч. 8. — Спр. 32897. — Арк. 113.

центром, але й важливим митним пунктом на російському кордоні, де розміщувалась прикордонна митниця, в функції якої входив контроль за товарами, що експортувалися з Росії в Лівобережну Україну і в зворотному напрямі. Завдяки цьому в курських митних книгах відображено не лише ринкові операції в самому Курську, а також російсько-українську торгівлю.

Транзитна торгівля через Курськ 1720 р. здійснювалась тільки в меридіальному напрямі — з Росії в Україну та з України в Росію. В митній книзі зафіксовано лише один випадок провезення товару (хлібне вино) у широтному напрямі — з Путивля до Воронежа. Дані про розподіл кількості явок і сукупної вартості товарів, провезених через Курськ з Росії в Україну та в зворотному напрямі, наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Транзитна торгівля через Курську митницю за 1720 р.

Вивезення товарів з Росії в Україну				Вивезення товарів з України в Росію			
Явки		Сума		Явки		Сума	
К-сть	%	руб.	%	К-сть	%	руб.	%
266	35,3	42 549,495	28,3	488	64,7	108 031,915	71,7

Сукупна вартість товарів, вивезених з України в Росію 1720 р., у 2,5 раза перевищувала сукупну вартість товарів, відправлених з Росії в Україну. Кількість явок товарів, увезених з України в Росію, була у 1,8 раза більше, ніж тих, що надійшли у зворотному напрямі. Важливо зазначити, що транзитна торгівля через Курськ знаходилась головним чином у руках мешканців Росії. На їх частку припадало 718 явок (94,8%) і 123 443,23 руб. від сукупної вартості привезених товарів (82%). Українським купцям у транзитному товарообігу відводилась менша роль. Упродовж 1720 р. ними зареєстровано лише 34 явки товарів на загальну суму 11 283,18 руб. Відправку товарів з Росії до Гетьманщини здійснювали мешканці 24 міст та повітів (у тому числі з 2 українських міст). Найактивніше в цій сфері товарообміну діяли курські, московські, тульські купці. При цьому курські купці, які вивозили товари до України, практично нічого не везли назад (у всякому разі, через курську митницю). За 1720 р. зафіксовано лише один такий випадок. Можливо, курські купці поверталися з поїздок в Україну порожніми й потім укладали отриманий прибуток у придбання товарів у російських містах. Географічне представництво купців, що вивозили товари з України, було ширшим: серед них зафіксовані мешканці 34 міст та повітів (у тому числі 7 українських). Основним пунктом збуту українських товарів, що ввозилися через Курськ, була Москва, де реалізовувалось 48,8% товарних партій, привезених з українських міст. Їх сукупна вартість становила 67,9% від загальної вартості українського імпорту.

З Росії в Україну через Курськ 1720 р. було вивезено товари 174 найменувань, а ввезено з України в Росію 71 найменування. Товарообмін між Росією та Україною мав чітко виражену взаємоспрямовану товарну спеціалізацію. Серед товарів, що вивозилися з Росії, переважали в основному різні промислові вироби російського та іноземного виробництва — тканини, одяг, галантерея, метали та залізні вироби, хімічні речовини. У зворотному напрямі рухалась, у першу чергу, сільськогосподарська продукція.

Провідне місце в російському експорті в Україну належало різним іноземним і російським тканинам. Лише у складі суто товарних партій (без супутних товарів) їх було вивезено на суму 17 660,98 руб. — 41,5% від загальної вартості всіх товарів, відправлених в українські міста через Курськ. Серед тканин, що експортувались в Україну, домінувало полотно, придбане в центральних повітах Росії. У складі товарних партій тканин його сукупна вартість дорівнювала 11 578,56 руб.

Другий товар, що мав суттєве значення в російському експорті, — це чорний метал. Його сукупна вартість — 4735 руб. (11,1% від загальної вартості товарного вивезення). В українські міста в основному йшло тультське залізо у зв'язках. Листове залізо купувалось у Москві.

З непромислових товарів, що провозилися через Курськ, відзначається хутро. Сукупна вартість цього цінного товару у складі чистих явок становила 5323,55 руб. (12,5% загальної вартості товарного вивезення). Основний обсяг хутра для України закуповувався в Москві. На експорт ішли головним чином дешеві хутра білок та зайців. Явок хутра тварин коштовних порід (соболь, норка, куниця) взагалі не відмічено.

З товарів, що надходили з України через Курськ, головне місце займала велика рогата худоба. На її частку припадає 48,1% сукупної вартості всього українського імпорту. В 1720 р. 69% українських волів та корів (13 030 голів на суму 35 505,85 руб.), що прогнали через Курськ, потім було продано в Москві. Крім Москви, українська велика рогата худоба збувалася в 9 російських містах: Тулі — 1589 голів, Петербурзі — 1446, Калузі — 1416, Серпухові — 284, Болхові — 265, Белеві — 182, Орлі — 156, Вишньому Волочку — 110, Лівнах — 87. Привертає увагу значна кількість худоби, реалізованої в Петербурзі. Немає сумнівів, що доставка з України в нову російську столицю живої худоби — справа нелегка (досить нагадати, скільки природних перешкод доводилось долати на своєму шляху тваринам та їх погоничам). Ця справа вважалася прибутковою, тому що великому місту потрібна була значна кількість провіанту, в тому числі м'яса, а місцеві ресурси не могли повністю задовольнити всі потреби.

Крім великої та дрібної худоби, регулярно поставлялися такі продукти українського тваринництва, як яловиче сало, вовна, сирі яловичі шкіри, коров'яче масло. Загальна вартість усієї тваринницької продукції, що надходила з України в Росію через Курську митницю, становила 68 663,14 руб. — 63,6% від загальної вартості українського товарного привозу. Слід зазначити,

що з України ввозилась, як правило, необроблена шкіра, увезення обробленої шкіри (червоної юхти) за 1720 р. відмічено всього один раз.

Сукупна вартість товарів промислового і ремісничого виробництва, ввезених з України в Росію через Курськ, дорівнювала у 1720 р. 21 194 руб. (19,6% від загальної вартості малоросійського імпорту). Визначити за митними книгами місце виробництва імпортованих з України промислових виробів можна не завжди. Втім, упевнено можна говорити про те, що значна їх частина до продукції українського ремісництва не належала. Так, до товарів, що походили з-за кордону, можна зарахувати бавовняну та шовкову тканини, а також коси прусського виробництва.

Бавовняна тканина становила важливу статтю українського імпорту в Росію. Ці товари в 1720 р. регулярно ввозились через Курську митницю. Їх сукупна вартість була 6291,65 руб. (5,8% усього українського імпорту і 29,7% загальної вартості ввезених українських товарів).

Велике значення для російської оборонної промисловості мав імпорт з України такого стратегічного товару, як селітра. Упродовж 1720 р. через Курськ увезено селітри на суму 19 614,40 руб. (18,2% сукупної вартості товарного ввезення), при цьому більша її частина (79,7%) за указом Петра I відправлена в Москву до Артилерійської канцелярії без сплати митних зборів.

Із сировинних товарів аграрного походження з України важливе значення мав віск. У загальній вартості українського імпорту на його частку припадало 4,2%. Більша його частина продавалась у Москві, Ярославлі, Архангельську. Вивезення з України в Росію хліба, що мало виключно важливе значення у пізніший період, у 1720 р. здійснювалось у мінімальних обсягах. У митних книгах відзначено всього дві невеликі товарні партії (36 чвертей), що відправлені для продажу до Москви³⁷.

Відомості з митних книг дозволяють встановити норму прибутковості в торгівлі деякими товарами, що купувались у російських містах для продажу в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Прибутковість торгівлі російськими товарами в Україні
(за даними 1720 р.)**

Товар	Середня норма прибутку (%)
Залізо	29,5
Риба	24,8
Тканини	22,0
Хутра	19,5
Папір	10

³⁷ Раздорский А.И. Книга таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г. Исследование. Тексты. Комментарии. — СПб., 2007. — 622 с.

Наведені дані добре корелюються з відомостями комісії, створеної Комерц-колегією для з'ясування обсягів та напрямів переміщення товарів через українські лівобережні міста. Тоді ж київському генерал-губернатору П.А. Голіцину надійшло розпорядження, а гетьману І. Скоропадському — грамота про надання допомоги голові комісії Василю Івановичу Блеклову. На початку 1721 р. В. Блеклов доповів у Комерц-колегію про виконання завдання й додав до рапорту реєстр товарів експорту й імпорту за 1715–1720 рр.

Зміст складеного ним реєстру було визначено інструкцією, яка передбачала відповіді на 7 запитань: 1) які товари вивозять із міст Гетьманщини в Польщу, Туреччину, Пруссію, що звідти привозять; 2) які російські товари вивозяться через Гетьманщину в Західну Європу і які товари туди ж вивозили 15–20 років тому; 3) такі ж порівняльні дані про прогін через митниці худоби на продаж; 4) які російські й іноземні товари продаються на Свинському ярмарку, і якими товарами там торгували на початку століття; 5) яку індукту й евекту збирає відкупник, якими грошима; 6) чи є скарги купців, і що треба зробити для розвитку торгівлі; 7) чи в належному порядку утримуються прикордонні митниці.

У зв'язку з відсутністю записних книг індукти до 1715 р. Блеклов подав відомості тільки за 1715–1720 рр., отже, він не міг знайти дані про торгівлю початку XVIII ст. У рапорті він зазначив, що мито з відкупу збирає ніжинський індуктор П. Лукін з розрахунку 3 коп. з 1 рубля російськими грошима, що скарг купців на утиски відкупника він не чув. Додані до рапорта В. Блеклова в Комерц-колегію 11 реєстрів дозволяють визначити напрямок торговельних шляхів, асортимент і товарні маси експорту та імпорту щодо кількості. Реєстри В. Блеклова складено на підставі реєстрів факторів (індукторів, екзакторів) різних міст і митниць: Києва, Ніжина, Переяслава, Стародуба, Ромен, Чернігова, Переволочної.

Відповідно до змісту реєстрів можна стверджувати, що у 1715 р. із міст Гетьманату за кордон відправлялися переважно хутро (30 найменувань), воли, полотно, крашенина, китайка, шовк, юхта, ладан, чай, бадан. Це були товари російського, українського, а також східного походження. Східні товари, доставлені ніжинськими греками, відправлялися головним чином на західноєвропейський ринок. У Москву відправлялися такі товари: 33 копи заполочі, 4 копи кумачу, 8 пудів воску, 14 пудів сала. З Польщі й Туреччини, які в реєстрі зазначені разом, через Білу Церкву до Гетьманату доставлялися різноманітні тканини, переважно дорогі (оксамит, атлас, сукно, полотно швабське), пояси, килими, сап'ян, коси, ножі, папір, прянощі, східні фрукти. З Москви в Україну привозилися: фарба, ладан, перець, папір, цукор, хутро лисиць, горностаїв, білок, зайців, норок, шкури астраханських овець тощо. Що стосується достовірності, то дані, які потрапили в реєстри, можуть бути тільки заниженими. Індукторам не було ніякого сенсу завищувати відомості, а занижені показники давали й меншу суму зібраного мита, яке вони взяли у

держави на відкуп, отже під час чергового взяття мита на відкуп можна було заплатити в державну скарбницю меншу суму³⁸.

З середини XVIII ст. у зв'язку зі зростанням промислового виробництва, появою нових міст, розширенням державного апарату, армії відбувається збільшення ємкості внутрішнього ринку, що позитивно впливає на інтенсифікацію торгівлі. Важлива роль у цьому відводилась демографічному зростанню. Збільшення населення відкривало перед виробником і купцем нові перспективи, а це вело до подальшої торговельної спеціалізації та активності. В середині та другій половині XVIII ст. номенклатура українських товарів суттєво не змінилась, лише після скасування митного кордону між Лівобережною Україною та Росією її обсяги зросли. Серед найпопулярніших українських товарів залишались худоба і продукти тваринництва, тютюн, вовна, горілчані вироби. Українське купецтво та землевласники щорічно вивозили в Росію тисячі пудів тютюну. Бунчуковий товариш Лубенського полку П. Полетика повідомляв у 1751 р. до канцелярії гетьмана К. Розумовського, що він купив у Ромнах і зібрав на своєму маєтку 2712 пудів тютюну, й просив дозволу на право продажу його в Москві³⁹. Туди ж лише у березні — липні 1755 р. з України вивезено 11 209 пудів тютюну⁴⁰. Усі товари, що експортувались українським купецтвом, а також імпортувались іноземцями з України після 1754 р., проходили через прикордонні митні застави: Васильківську, Стайківську, Переяславську, Кам'янську, Сорокошитську, Кременчуцьку. За 1767 р. митні збори з імпорту-експорту на цих митницях становили 145 776,74 руб. та 824 єфимки, 824 пів-єфимка та 60 чверть-єфимків. Зазначимо, що до 1754 р. евекта та індукта давали 44–48 тис. руб. на рік⁴¹.

Митно-торговельні статистичні матеріали, особливо першої половини XVIII ст., розпорошені, фрагментарні й не дозволяють повністю систематизувати інформацію щодо кількісних показників зовнішньої торгівлі Лівобережної України за різними географічними напрямками. Виходячи з наявних джерел, можна стверджувати, що більша частина товарів тваринницького походження реалізовувалась у Росії. Якщо брати показники реєстру В. Блеклова за 1715–1720 рр. та Курських митних книг, то з такого товару, як велика рогата худоба, перевага російського ринку над східноєвропейським за кількістю голів була приблизно у 25%, а за вартістю — у 49%. У той час, як до Росії спрямовувались лише сирі шкіри, до Східної Європи поставлялася оброблена шкіра (юхта).

³⁸ Швидько Г.К. Джерела з історії діяльності митниць Гетьманщини XVIII ст. // Вісник Академії митної служби України. — 2000. — № 4. — С. 118–124.

³⁹ Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 7. — Спр. 122. — Арк. 1.

⁴⁰ Там само. — Ф. 844. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 1–3.

⁴¹ ЦДІА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2560. — Арк. 27.

Аналіз даних уже російських митниць (1758–1762 рр.) демонструє, що експорт промислових товарів і сільськогосподарських продуктів значно збільшився: за 4 роки вивезення текстильних виробів зросло у 2 рази, заліза — у 8,9 разів, паперу — у 7,8 разів, канатів — у 4 рази. При цьому українське купецтво виступало в 70% комерційних угод як імпортери. Лише в 1762 р. в митницях Лівобережної України пройшли митне оформлення такі промислові російські товари: 6875 пудів заліза, 2175 пудів чавуну, 159 аршинів білого полотна, 3700 шовкових поясів «московської роботи»⁴². Це свідчило, що після скасування україно-російського митного кордону територія Гетьманщини втратила транзитний статус, імперський митний кордон просунувся до кордонів Австрійської імперії та Речі Посполитої, що дозволило здешевити російські експортні товари, а також отримувати дешевший імпорту. Фінансовий вигравш від ліквідації гетьманської евекти та індукти можна зараховувати до провідних факторів, що вплинули на інтеграцію Лівобережної України до імперської митної системи.

До початку повноцінної роботи чорноморських портів наприкінці XVIII ст., як свідчить зовнішньоторговельна статистика, українська ділянка імперського митного кордону приймала й обробляла імпортовані товари, в той час як балтійські порти Росії спеціалізувались на обробці експорту (табл. 3).

Таблиця 3

**Співвідношення експорту та імпорту Російської імперії
за різними географічними напрямками (за 1783 р.)**

Географічний напрям	Імпорт		Експорт	
	у тис. руб.	%	у тис. руб.	%
Архангельський порт	435,6	17,4	1439	41,6
Балтійські (Петербурзький, Ревельський, Нарвський та ін.)	601,9	24,2	1099,6	31,8
Чорноморські	248,2	9,9	284	8,2
Митниці:				
Українські	890,1	35,8	476,9	13,8
Білоруські	315,8	12,7	158,7	4,6

Запровадження 28 квітня 1722 р. Малоросійської колегії і скасування гетьманської форми правління не порушили традиційну організацію митної служби в Україні, але велика кількість скарг до Сенату щодо дій відкупників змусила російський уряд у 1731 р. ухвалити практику передання індукти на відкуп «охочих людей» на обмежений строк (не більше 6 років для одного

⁴² Там само. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 3435. — Арк. 5–7.

відкупника). У тому ж таки році Сенат ухвалив «дать торг» тільки українським мешканцям, «не примешивая греков и протчих приезжих из-за границ и великороссийских людей». Згідно з імператорською резолюцією на сенатській доповіді, відкуп у сумі 20 000 руб. терміном на 6 років передавався ніжинському війтові Петру Стерієву, з умовою сплачувати відкупні гроші, «по третям года» в Канцелярію міністерського правління. Наступним кроком у цьому напрямі був сенатський указ від 8 грудня 1748 р., за яким Генеральна військова канцелярія мала призначити для екзакції індуктового збору «из знатных природных и оседлых, искусных к тому малороссиян». Ці екзактори мусили збирати індукту й віддавати її до військового скарбу, «и тех сборных денег без указа из сената ни в какие расходы не держать»⁴³. Як вже зазначалося, евекта й індукта були одними з основних джерел надходження коштів до військового бюджету. Проте російський уряд намагався спрямувати прибутки з цих зборів на свої потреби. Так, 11 грудня 1742 р. було видано імператорський указ, згідно з яким «употреблялись те индуктные деньги з прочими тамошними малороссийскими доходами на гусарские полки»⁴⁴.

У відповідь на таке рішення з України почали надходити скарги на те, що згаданий указ порушував одвічні права козацької старшини. До речі, остання користувалась особливим привілеєм, наданим ще гетьманом Б. Хмельницьким, який дозволяв їй провадити свої торговельні операції, не сплачуючи ані евекти, ані індукти. Царський уряд, відчуваючи потребу в людських ресурсах для оборони Півдня, задовольнив вимоги козацької старшини. З відновленням у 1750 р. гетьманства індукту й евекту збирали вже на гетьманський уряд. Петербург не наважувався втручатися в митні збори Гетьманщини аж до 1757 р.

У той же час успішна реалізація проекту П.І. Шувалова щодо скасування внутрішніх мит на теренах самої Росії прискорила процес формування Української митної системи⁴⁵. З січня 1754 р. портові та прикордонні митниці приступили до збирання мит на загальних підставах. Але в указі від 4 січня 1754 р. не містилося вказівок на те, як має збиратися мито з товарів, які ввозилися з української території або вивозились в Україну. Тільки стосовно найважливіших експортованих Гетьманщиною товарів (прядива, сала, воску) зазначалося, щоб із них у Брянській, Сівській та Курській прикордонних митницях не брали 13-копійкового мита, оскільки воно буде зібрано в портах під час продажу цих товарів.

Установлення 13-копійкового мита на кордоні між Росією й Україною зачіпало також інтереси великих купців та мануфактурників, наприклад,

⁴³ ПСЗРИ. — Т. XI. — № 9957.

⁴⁴ ПСЗРИ. — Т. XIV. — № 10236.

⁴⁵ Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф. В.П. Бузенкула. — Харьков, 1914. — С. 821.

власників суконних мануфактур, які отримували з України вовну. Через це Комісія з мит спеціально розглянула питання про порядок проведення митного збору на кордоні з Гетьманщиною. На думку більшості членів Комісії, крім прядива, воску та сала, необхідно було звільнити від збирання 13-копійкового мита ряд інших товарів, що завозилися з України. Проти виступив лише колезький радник К. Матвєєв. Він висловився за звільнення від 13-копійкового мита лише тієї продукції, яку було названо в указі від 20 грудня 1753 р. Решта товарів, що вивозилися з України до Росії, на його думку, мала підлягати стягненню 13-копійкового мита. У Сенаті, де це питання обговорювалося 11 січня 1754 р., було підтримано позицію К. Матвєєва, а думку більшості членів Комісії відхилено⁴⁶.

Після такого сенатського рішення митний бар'єр між Росією та Україною продовжував існувати. Так, при ввезенні українських товарів, зокрема, й тих, у яких була зацікавлена російська промисловість (вовна, шкіра, сира шкіра), замість колишнього мита за явку грошей у розмірі 2,5 коп. з карбованця почали брати 13 коп. Під час вивезення російських товарів до Гетьманату замість внутрішнього 5-відсоткового мита почали стягувати збір у розмірі 13 коп. з карбованця. Торгово-промислові кола Росії не могли змиритися з такою ситуацією. У зв'язку з цим у Комісії було розглянуто ряд проектів, які відбивали позиції великого російського купецтва й мануфактуристів стосовно перенесення прикордонних митниць на західний кордон.

Розглянувши пропозиції, що містилися у проектах, Комісія з мит запропонувала створити прикордонні митниці «по государственной границе», а саме: головну митницю в Києві та митні пропускні застави в Сорокошицях, Мглинах, а для приїжджих купців з Криму — в Переволочній. Крім того, передбачалося заснування додаткових митниць в районі Стародуба, в Полтаві й Кременчуці. Наступним після створення митниць кроком мала стати ліквідація на Лівобережжі індукти й евекти. Отже, Комісією з мит запропонований Сенату розгорнутий план перебудови митних порядків в Україні. Головна мета цього проекту спрямовувалася на поширення на територію, Гетьманату юрисдикції митної системи Росії, тобто створювалися умови для просування російського купецтва на український ринок. У зв'язку з цим представники старшини рішуче виступили проти запропонованого Комісією з мит плану. Їх погляд було викладено в поданні гетьмана К. Розумовського Сенату, складеному генеральним писарем А. Безбородьком і військовими писарями В. Туманським та І. Лебединським. Однак Сенат на засіданні 14 березня 1754 р., по суті, відхилив цей документ української сторони і подав свою доповідь про зміну митних порядків в Україні для затвердження імператриці Єлизаветі Петрівні. Імператриця затвердила доповідь Сенату і вже 15 липня 1754 р. видала указ «Об уничтожении индуктного сбора и о

⁴⁶ Волков М.Я. Таможенная реформа 1753–1757 гг. // Исторические записки. — Т. 71. — 1962. — С. 82–96.

взимання с товаров, привозимых из Малороссии в Россию и из Росси в Малороссию, одних вновь положенных пошлин». Отже, індукта й евекта в торгівлі між Гетьманщиною та Росією скасовувались.

Подальший процес поширення російської митної системи на Лівобережну Україну напряму пов'язаний з питанням визначення кордонів козацької держави на початку XVIII ст. Згідно з Карловицьким договором 1698 р., Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважити на те, що Волинь і решта земель Київщини вже перебували під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добила задоволення своїх експансіоністських потреб і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Водночас міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. Крім того, зазначимо, що Карловицький мир, як і всі міждержавні договори XVII ст., виявився недовговічним. Політичний статус Правобережної України розглядався Нарвською угодою 1704 р. між Петром I і Августом II, а також був одним із головних питань, що порушувалися системою міжнародних договорів між Річчю Посполитою, Османською та Російською імперіями у 1711–1714 рр.

Не менш складна ситуація склалася і з визначенням кордонів на сході між Гетьманатом та Російською державою. Справа в тому, що угоди, які укладались у різні часи між українськими гетьманами та російським царем, паралельно з визнанням державних кордонів Лівобережної України передбачали присутність російських воєвод в українських містах (Київ, Переяславль, Чернігів, Ніжин). Згідно з пунктами угод, влада російських воєвод обмежувалась лише управлінням російськими гарнізонами, але вони періодично втручались у фінансові та судові справи магістратів і полкових канцелярій, що створювало конфліктні ситуації. Історія воєводського правління від Б. Хмельницького до П. Скоропадського являє безперервну боротьбу між козацьким самоврядуванням і намаганням імперського уряду запровадити в Гетьманщині російську адміністративну систему.

На початку XVIII ст. запроваджується поступовий поділ Росії на провінції і губернії. Перший указ про це датується ще 1699 р., другий — 1708, а остаточний — 1719 р.⁴⁷ У цей час київські воєводи отримують титул губернаторів (потім — генерал-губернаторів). Першим київським губернатором був призначений Ю.А. Фамендін. Царський указ від 10 лютого 1707 р. створював адміністративно-територіальну систему, яка фактично розмивала україно-російський кордон і була передумовою для інтеграції Лівобережної України до складу Росії⁴⁸. У 1708 р. відбувся перший поділ Росії на губернії. У перелік цих губерній включена й Київська. На 1708 р. вона охоплювала

⁴⁷ ПСЗРИ. — Т. III. — № 1706; Т. IV. — № 2218.

⁴⁸ ПСЗРИ. — Т. IV. — № 2140.

частину сучасних областей України і Росії — Харківської, Курської, Орловської. З українських міст до неї було включено Київ, Переяславль, Чернігів, Ніжин. Адміністративний устрій 1708 р. був змінений у 1719 р. Губернії поділялись на провінції. Загальна кількість міст розподіленої на чотири провінції: Белгородську (20 міст), Севську (9 міст), Орловську (6 міст), Київську (11 міст) Київської губернії зменшилася з 56 до 41. Київська провінція залишалась підпорядкованою губернатору лише у військовій справі, справжнім її адміністративним центром був не Київ, а російський Белгород. Фактично Київська губернія територіально ділилась державним та митним кордоном. У Севську та Курську діяли російські митниці. Таким чином, перші кроки на шляху інкорпорації козацької України до складу Російської держави були зроблені.

У період правління російської імператриці Анни Іоановни засновується українська вартова лінія від Дніпра до Дону, яка заповнювалась українськими полками ланд-міліції, що підпорядковувались київському генерал-губернатору. Одночасно радикально зростали повноваження російської губернаторської влади. У 1737 р. набуває чинності детальна посадова інструкція київському генерал-губернатору (на той час генерал-майор Сукін). Документ містив такі положення стосовно митного регулювання: «1) об отъезжих и приезжих для торговых промыслов, 2) о заповедных товарах и монете, 3) о приезжих с товарами из-за границы и о пропускных за границу, 4) о доходах, чтоб оных без указа не убавлять и не прибавлять». Особливо слід наголосити, що до повноважень генерал-губернатора перейшли функції з охорони державного кордону та дипломатичних зносин з іноземними державами. Тим самим на сході російська влада наполегливо, крок за кроком, намагалась знівелювати статус україно-російського кордону, що дозволяло висунути російську митну інфраструктуру на кордони з Польщею.

На півдні ситуація з визначенням кордонів на початку XVIII ст. була такою: за Прутським трактатом 1711 р., Константинопольським та Адріанопольським договорами (5 квітня 1712 та 13 червня 1713 рр. відповідно) Росія зруйнувала укріплення Кам'яного Затону на Дніпрі та Новобогородицьку фортецю в гирлі р. Самари, її війська полишили Правобережну Україну. Кордон з Туреччиною (прикордонна комісія закінчила свою роботу 19 травня 1714 р.) визначався по Орелі й Самарі, що суттєво наближало його до Кременчуччини⁴⁹.

Отже, Кременчук у цей час перетворюється на класичний прикордонний центр. Причому, петровські реформи (1722–1725 рр.), спрямовані на інкорпорацію України, призвели до утвердження у прикордонній смузі військової влади комендантів (спадкоємців старого інституту воевод), які мали подвійне підпорядкування Малоросійській колегії (у цивільних справах) та київському

⁴⁹ *Троцкий П.* Пустынно-Николаевский монастырь // Труды Киевской духовной Академии. — 1878. — № 9. — С. 624.

генерал-губернатору (у справах військових і зовнішньополітичних). Так, 12 липня 1722 р. російський Сенат призначив комендантом Полтави та Переволочни полковника Івана Чичеріна, який де-факто також виконував обов'язки полтавського козацького полковника. Вже восени 1722 р. він прибув на нове місце служби, де його повноваження було підкріплено сотнею російських драгунів.

Практично митні функції на території Лівобережної України російська влада розпочала реалізовувати вже у другому десятилітті XVIII ст. Для контролю за зовнішньою торгівлею, а також для запобігання втечі селян та протидії гайдамацькому рухові російський уряд створив широку мережу прикордонних форпостів. Так, у 1714 р. київський губернатор Дмитро Голіцин дістав розпорядження заснувати на польському та литовському кордонах застави. Службовці цих форпостів також повинні були стежити, «щоб заборонених товарів через кордон не провозили».

Київські губернатори, які фактично контролювали зовнішню торгівлю Лівобережжя, намагалися спрямувати її в основному через Київ. Кожен купець, який хотів придбати або продати товари за кордоном, мусив спочатку дістати дозвіл місцевих урядових органів на виїзд: міщани — у магістраті або ратуші, представники інших верств населення — у сотенному або полковому правлінні. Згодом він подавав клопотання до Київської губернської канцелярії. Службовці особи канцелярії перевіряли всі товари й гроші, що їх віз купець, установлювали особу купця, його челядників та фурманів, а дані про них надсилали до губернської канцелярії. Купців ознайомлювали з указом про заборону вивозити за кордон певні види товарів і вимагали від них письмове зобов'язання на його виконання. Сплативши в губернській канцелярії «печатную пошлину», купці отримували перепустку і їхали до форпосту, де знову ретельно перевіряли товари й гроші, а також осіб, що супроводжували купця. Тут купці сплачували індукту й евеку. Такий же контроль проходили й іноземні купці.

У Державному архіві міста Києва збереглося кілька документів, так званих «віденій», які вносилися до «Книги права Магдебурзького Ратуши Киевской». Наведемо свідчення окремих з цих документів: «1716 року, січня 13 дня» за наказом «сиятельного и превосходительного» воєводи і губернатора київського Дмитра Голіцина з'ясовано, що міщанин київський Человил хоче виїхати за кордон «... до ляхов за купецьким промислом. При собі має десять золотих талерів для закупівлі товарів. Поруку за Человила в Ратуші дав місцевий купець Михайло Малечко. Виїзд Человила за кордон дозволено»⁵⁰.

В іншому документі, датованому 10 січня того ж року, зафіксовано, що до магістрату звернувся міщанин, купець Іван Павлович із заявою, що він разом із двома іншими особами «хоча ехатъ за границу до Немецкой» для

⁵⁰ Державний архів міста Києва. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6

закупівлі товарів. І для їх купівлі везе з собою «червоного золота талери» (суму грошей не зазначено). Поруку за І. Павловича дав Михайло Малечко. Виїзд «на тую сторону» купцеві і двом міщанам, що супроводжували його, дозволено. До документа прикладено печатку Київського магістрату⁵¹.

Виконуючи доручення губернатора, магістрат не лише контролював в'їзд-виїзд іноземних купців до міста, стягував з них відповідні митні платежі, але й забезпечував нагляд за ввезенням і вивезенням з Києва російських та іноземних грошей, а також за таємним експортуванням заборонених («заповедных») товарів (тютюн, горілка, селітра, мідь, срібло та ін.)⁵².

Поряд із наглядом за експортно-імпортними операціями, що здійснювалися київськими купцями та їхніми зарубіжними партнерами на території міста, магістрат контролював транзитні переміщення товарів як безпосередньо через Київ, так і його околицями. Таким чином, управа міста з дозволу та на доручення губернського правління практично перебрала на себе функції митного органу. Свідченням такого підходу може бути «віденіє» магістрату від 5 липня 1718 р. З документа видно, що за наказом губернатора Д. Голіцина магістрат перевіряв діяльність купців з міста Острога Василя Грабовецького і Михайла Марковича. Було встановлено, що волинські купці, які мали польські документи про засвідчення особи, наприкінці травня «проехали з Польщі мимо Києва чрез Переяслав», а тепер (тобто 5 липня 1718 р.) повертаються додому з 11 возами вовни і білих смушків. При собі мали 13 рублів копійками. В ратуші купцям зачитали царський указ, в якому було визначено перелік товарів, заборонених до вивезення з країни, купці заявили, що таких товарів не мають. Це й було зафіксовано у «віденіі». Після цього вони сплатили вивізне мито й отримали дозвіл на виїзд⁵³.

Незважаючи на складну процедуру переїзду через кордон, через форпости, що знаходилися поблизу Києва, вивозилося багато товарів. Звичайно значна кількість купців Лівобережжя вела торги на ярмарках Правобережжя, однак багато з них, особливо заможні, їхали до Польщі, а інколи й до Пруссії чи Саксонії. Найчастіше вони бували в Шльонську (польська назва Сілезії), зокрема, у Вроцлаві (Браславлі), а також у Данцигу й Варшаві. Основним товаром, який експортувався з Лівобережжя у Польщу в першій половині XVIII ст., були воли. Найбільше худоби експортували з південних районів Лівобережжя, зокрема, з Прилуцького, Лубенського, Полтавського, Переяславського й Миргородського полків. Так, у 1711 р. миргородський полковник Д. Апостол разом із опішнянськими і лубенськими обивателями відправив до Гданська «осм сот и килкадесят» волів на суму 16 000 руб. У 1718 р. з Лубенського, Прилуцького і Переяславського полків через київські застави до Шльонська було вивезено 1888 волів, 1724 р. з Мирго-

⁵¹ Там само. — Арк. 5.

⁵² Там само. — Арк. 13.

⁵³ Там само. — Арк. 2.

родського та Ізюмського полків — 1200, а з Прилуцького, Ніжинського та інших полків — 1915 волів⁵⁴.

Отже, ще до указу про скасування індукти та евекти українське купецтво вже ознайомилося з новими бюрократичними методами регулювання зовнішньої торгівлі, які діяли в Російській імперії. Одночасно перед нами постало завдання щодо визначення якомога точнішого періоду початку діяльності російських митниць на західних і південних кордонах Гетьманщини. Фактично проміжок часу, який розділяв початок роботи митної установи й остаточне юридичне закріплення її статусу, становив рік. До 1 грудня 1755 р., до оголошення нового Митного статуту мережа прикордонних митниць уже замкнулася, й таким чином українські землі включаються до загальноімперської митної системи.

Згідно з реестром митниць у митному Статуті від 1 грудня 1755 р. на території Гетьманської України мали розпочати службу такі митні установи: в Бахмуті, Ізюмському слобідському полку, Царичанці на Українській лінії, від Дніпра за 45 верст на р. Оріль, Кременчузі, Секерині, Переяславлі, Василькові, від Києва за 35 верст, Стайкові на кордоні з Річчю Посполитою, у Межигор'ї — уверх по Дніпру, за 15 верст від Києва, Добрянці, на польському кордоні, у Вишкові, Білянці, фортеці Святої Єлизавети⁵⁵.

Скасувавши митні збори в Гетьманщині, російський уряд змушений був вирішити ще одне не менш важливе питання, а саме: митні збори, які існували в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст., надходили до гетьманського скарбу, а звідти направлялися на різні державні потреби. Як зазначалося раніше, евекта й індукта разом на 1753 р. становили 48 тис. руб. 85 коп. Тому, ліквідувавши митну систему Гетьманату, а разом із нею й митні збори, російському урядові необхідно було поповнити якимись доходами цю суму. У зв'язку з цим 26 червня 1755 р. на підставі указу Єлизавети Петрівни від 15 липня 1754 р. Комерц-колегія ухвалила видавати цю суму з мит, які планувалося збирати на Переволочанській та Кременчуцькій митницях, причому, Переволочанська митниця мала видавати на це 24 148 руб. 85 коп., Кременчуцька — 24 000 руб. Якщо ж на цих митницях не вистачало зібраних грошей до цієї суми, то Комерц-колегія наказувала поповнювати недостачу з інших митниць.

Заведеного ладу на митницях дотримувались аж до 15 травня 1758 р., а потім усі митниці, відповідно до указу Сенату, було передано на відкуп «Темеринковской компании Директору Шемякину и его товарищам» на 6 років⁵⁶.

⁵⁴ Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1963. — № 3. — С. 104.

⁵⁵ ПСЗРИ. — Т. XIV. — № 10468.

⁵⁶ Там же. — Т. XV. — № 10837.

У листопаді 1763 р. Катерина II заснувала Головну над митними зборами канцелярію під керівництвом дійсного таємного радника Е. Мініха, якому наказувалось із навігацією 1764 р. узяти митні збори в казенне утримання. З 1 січня 1764 р. митниці перейшли в державне управління⁵⁷. За результатами року Комісія з комерції порівняла дані про митний прибуток за 1764 р. і за період відкупу. Шемякін з компаньйонами перераховував до казни 885 пудів 14 фунтів 61 золотник єфимків і 14 057 11 руб., а за 1764 р. казна отримала 1110 пудів 28 фунтів єфимків і 16 719 53 руб., що підтверджувало висновки Г. Теплова про сумнівну можливість отримання державою великих прибутків від митного відкупу⁵⁸.

Митний статут 1755 р. юридично закріплював скасування внутрішніх мит на території імперії і Лівобережної України й установлював єдину ввізну та вивізну ставку в розмірі 13% з ціни товарів, яка стягувалась додатково до тарифних ставок. З цього моменту стягнення митних зборів на кордонах імперії здійснювали 15 портових і 33 сухопутних митниць та митних застав, 8 із яких знаходились на кордонах з Річчю Посполитою. В Лівобережній Україні головна митниця з карантинном була збудована поблизу Васильківського прикордонного форпосту.

Незважаючи на тривалу Північну війну, обсяги зовнішньої торгівлі, особливо експорт, постійно зростали, у тому числі й у Гетьманській Україні, про що свідчать дані табл. 4⁵⁹.

Таблиця 4

Показники зовнішньої торгівлі Гетьманщини

Рік	Імпорт	Експорт
1715	129 000	735 000
1716	229 000	1 128 000
1717	268 000	1 337 000
1718	368 000	1 058 000
1719	903 000	1 577 000
1720	417 000	1 653 000
УСЬОГО	2 314 000	7 488 000

У цілому по імперії за першу чверть XVIII ст. бюджет збільшився на 1,5 млн руб., з 1749 по 1769 рр. він уже збільшився удвічі. Так, з 1749 по

⁵⁷ Там же. — Т. XVI. — № 11985.

⁵⁸ РДАДА. — Ф. 397. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 188.

⁵⁹ Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954 гг. Сб. статей. — М., 1954. — С. 424–426.

1758 рр. прибутки держави в середньому за рік зростали на 567 тис. руб., а з 1758 по 1769 рр. — на 776 тис. руб.⁶⁰ При цьому митні збори зросли за цей час у 3 рази, що відобразило успіхи розвитку товарно-грошових відносин та формування загальноімперського ринку. У період, що досліджується, швидкими темпами зростали прибутки держави від оподаткування промисловості, головним чином металургійної: вони збільшилися в 15 разів. Це зростання також пов'язане із включенням Лівобережної України у загальноімперський ринок після скасування митного кордону в 1754 р. Досить згадати, що лише у 1762 р. в українських митницях пройшло оформлення 6875 пудів заліза та 2175 пудів чавуну⁶¹. Суттєве збільшення обсягів виробництва й торгівлі підтверджує фінансова діяльність митниць Лівобережної України за 1755 р. (табл. 5).

Таблиця 5⁶²

Фінансова діяльність митниць Лівобережної України за 1755 р.

Митниці та митні застави	Сума митного збору (руб., коп.)
Васильківська	12467,04
Добрянська	9756,13
Злинська	10464,49
Кременчуцька	14263,25
Переволочанська	13159,86
Переяславська	5639,56
Усього	65750,33

Збільшення обсягів зовнішньої торгівлі Росії у другій половині XVIII ст. мало стійку зростаючу динаміку, але торговельні маршрути поступово змінювались. З другої половини 1760-х років російське керівництво все більшу увагу звертає на південь — басейн Чорного моря. Геополітичні зміни вплинули на скорочення обсягів торгівлі через сухопутні західні митниці. Так дослідник митних відносин в Україні у XVIII ст. Є. Ліцовева у своїх працях⁶³ пов'язує цю динаміку з упровадженням митного тарифу 1766 р., який, на думку автора, став причиною зростання контрабанди і скорочення митних

⁶⁰ Погребинський А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. — М., 1954. — С. 87.

⁶¹ ЦДІА України. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 3435. — Арк. 5, 6.

⁶² Там само. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.

⁶³ Ліцовева Е.В. Динамика таможенных тарифов на Украине-Гетманщине в XVIII в. // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: Сб. материалов II международной науч. конф. — Курск, 2009. — С. 201–208.

прибутків. Але це не зовсім так. Дійсно, митні прибутки українських митниць, починаючи з 1766 р., почали скорочуватись (табл. 6).

Загальні ж показники та прибутковість як зовнішньої торгівлі, так і митних зборів постійно зростали, незважаючи навіть на російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. (табл. 7).

Таблиця 6⁶⁴

**Прибутки митниць Лівобережжя у 1764–1769 рр.
та їх частка у митних прибутках Російської імперії
(крім Петербурзької портової митниці)**

Рік	Митні збори митниць Лівобережжя (руб.)	Частка зборів українських митниць у загальноросійських (%)
1764	304980	40
1765	305016	36
1766	279266	36
1767	250955	40
1768	202202	32
1769	133711	24

Таблиця 7⁶⁵

Обіг зовнішньої торгівлі та митних прибутків Росії в 1764–1769 рр.

Роки	Імпорт (тис. руб.)	Експорт (тис. руб.)	Всього (тис. руб.)	Митні збори (тис. руб.)
1764	9671	11494	21165	2379
1765	9200	13099	22299	2876
1766	9175	11608	20783	3223
1767	8893	11610	20503	2798
1768	10856	12972	23828	2300
1769	11680	14518	26198	3233

У той же час об'єктивним чинником, що вплинув на скорочення прибутковості лівобережних митниць, стали внутрішні заворушення в Речі Посполитій і, як наслідок, перший поділ цієї держави, а також початок чергової війни з Османською імперією. З початком турецьких війн російською владою запроваджуються обмеження на торгівлю такими товарами, як

⁶⁴ РДАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 3–8.

⁶⁵ Там само. — Ф. 854. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 6.

велика рогата худоба, коні, зброя. За їх вивезення купці суворо каралися, а товар конфісковували. Занепокоєний відпливом золотої та срібної монети за кордон, а отже, порушенням грошового обігу в країні, уряд наказував адміністрації форпостів та митниць уважно стежити за купцями, що також вплинуло на загальний стан торгівлі. Київський губернатор І. Глебов у рапорті від 1765 р. в Сенат доповідав, що заборона вільного обігу золотої та срібної монети спричинила помітне зменшення торгових операцій з хлібом. Унаслідок епідемії чуми 1770–1771 рр. російський уряд ужив безпрецедентних заходів безпеки, які діяли до 1774 р. Сенатським указом 1771 р. заборонялось увезення на територію України й Південної Росії різних видів тканин, шкір, прядива, хутра. Нелегальні товари підлягали знищенню. Для перетинання кордону були залишені лише Васильківська і Добрянська митниці⁶⁶. Необхідні карантинні заходи різко скоротили зовнішньоторговельну активність на українсько-польському кордоні, що вплинуло на фінансову діяльність митниць. Їх річні показники не перевищували 50 тис. руб. (табл. 8).

Таблиця 8⁶⁷

Прибутки митниць Лівобережжя у 1770 рр. та їх частка у митних прибутках Російської імперії (крім Петербурзької портової митниці)

Рік	Митні збори митниць Лівобережжя (руб.)	Частка зборів українських митниць у загальноросійських (%)
1770	65468	15
1771	49104	11
1772	48852	9
1773	56286	12
1774	66415	19
1775	38313	10
1776	43961	13
1777	46960	14
1778	30093	11
1779	43730	15
1780	22706	30

Але основною причиною скорочення торговельної активності митниць Лівобережної України стали геополітичні зміни після укладення між Росією та Османською імперією Кучук-Кайнарджийського миру 1774 р. Постанови цього миру, що відкрили Чорне море для Росії, зусилля з облаштування

⁶⁶ ПСЗРИ. — Т. XIX. — № 13502, 13552.

⁶⁷ РДАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 9.

новоприєднаних земель, заходи у сфері дипломатії та митної політики сприяли залученню іноземних купців у порти Новоросії.

З приєднанням у 1783 р. Криму в розпорядження Російської імперії перейшли порти півострова: найбільший і добре облаштований Кафа (Феодосія), а також Єнікале і Керч. Будувались і нові портові міста. Провідна роль серед них у ті роки відводилася Херсону, що мав стати центром усього підросійського Причорномор'я. Уряд уживав адміністративних і зовнішньополітичних заходів для підтримки зовнішньої торгівлі Херсона. Ще 1775 р. було заборонено будувати великотоннажні судна у Таганрозі, який виступав конкурентом Херсону на Півдні. Міжнародні торговельні договори, укладені в 1780-х роках Росією, в основному були націлені на розвиток торгівлі на Чорному морі. Не випадково більшість із них підписано з країнами, з якими було зручніше підтримувати зв'язки через чорноморські порти, а саме: з Туреччиною, Австрією, Неаполітанським королівством.

Упродовж 1770-х років прибутковість митниць на території Київської губернії зменшилась настільки, що витрати на їх утримання становили в середньому від 20 до 40%, у той час як в 1760-і роки не перевищували 5% від митних надходжень.

Отже, митна система, створена гетьманом Б. Хмельницьким 1654 р., проіснувала до середини XVIII ст., коли 15 липня 1754 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна своїм указом ліквідувала її, і на територію Гетьманщини поширилось російське митне законодавство. Об'єктивними факторами, що прискорили ліквідацію митної автономії України, стали Північна війна, яка в свою чергу форсувала адміністративні та економічні реформи в самій Росії. Колосальні завдання потребували значних матеріальних ресурсів; на думку російських урядовців, їх можна було отримати за рахунок перебудови зовнішньої торгівлі у справжню потужну галузь. У зв'язку з цим змінювалась і роль митної політики, яка, крім суто фіскальних функцій, набувала ще й регулятивних. Україні у виконанні зазначеної імперської програми відводилась важлива роль. А з формуванням російських промислових кіл, зацікавлених в українському ринку, момент включення його до загальноімперської митної системи наближався дуже швидко.

Історичний досвід гетьманської митної системи підтвердив закономірність, що організація митної служби та митно-тарифне законодавство завжди відповідає рівню розвитку економічних відносин. Митна система Лівобережної України досягла класичного зразка, характерного для східноєвропейського регіону. У той же час затримка трансформації господарства Гетьманщини у мануфактурне виробництво спростила завдання російському урядові інтегрувати український ринок у загальноросійський. У таких умовах був закономірним процес включення України в імперський митний простір.

ПОЛКОВІ МІСТА ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.: ЕКОНОМІКА ТА ДЕМОГРАФІЯ

У цій розвідці йтиметься про міста і міщан Гетьманщини — регіону, фронтірне положення якого зумовило особливий, відмінний від решти теренів Центрально-Східної Європи, перебіг урбанізаційних процесів. Значна частина цих територій ще у XVI ст. належала до так званого «Дикого поля» й була взагалі позбавлена міст, повторне осадження яких на місцях колишніх форпостів Київської Русі відбувалося у вигляді інтенсивної «реконквісти» з другої половини XVI ст. Показовим прикладом тут є надання польським королем Зигмунтом III у 1630 р. привілею на «слободу пусту звану Пултава», а вже у 1648 р. місто було центром Полтавського полку¹.

Унаслідок порівняно (з їхніми річпосполитськими візаві) пізнього «старту» міста Гетьманщини практично не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з двох- та триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість суворих шпилів та стін середньовічного замку гетьманське місто захищало себе земляною фортецею, довкола якої були розкидані типово сільські мазанки й городи. Число мешканців таких міст було незначним. Так, у XVIII ст. найбільші зі 137 міст і містечок нараховували по 5–8 тис. жителів. У сенсі правового статусу, організації самоуправління, економічного розвитку палітра цих поселень була надзвичайно строкатою. Але всі вони функціонували на основі поєднання традицій Речі Посполитої (у плані використання законодавства), Гетьманщини (котра ще зберігала певну автономію) та модернізаційних ініціатив Російської імперії.

Автори доволі численних урбаністичних студій та узагальнюючих досліджень до сьогодні не визначилися щодо правомірності вживання терміну «місто» навіть стосовно найбільших полкових центрів Гетьманщини. Різні критерії визначення міського статусу спонукають вважати такі поселення радше «великим селом», або ж навпаки — чи не класичним європейським містом. Ці підходи ґрунтуються на вивченні функціонування самоуправління, господарського розвитку, управлінських функцій, міських мешканців і їх повсякденного життя. З огляду на досвід західноєвропейської історичної урбаністики, число жителів поселення не є визначальним показником міського статусу. Більш показовими вважаються специфічний світогляд, «місь-

¹ Коваленко О. Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 44.

кий» спосіб життя, які можна спробувати простежити, зокрема, і через демографічну поведінку населення. А отже, остання може слугувати певним маркером оцінки населеного пункту. У такому ракурсі питання на кшталт: «Чи були в Гетьманщині міста?» має риторичний присмак. Натомість більш важливим видається з'ясування того, чим же міський полковий центр відрізнявся від інших поселень Гетьманщини, та як ці особливості могли відобразитися на поведінці його соціуму. Адже щось же надихнуло ченця і поета Якова в 1764 р. провіршувати наступні рядки:

Полно лежать в селі, ступай в города!
Не очень робій, хоть не сищеш брата...
Єжелі кто спросить: «Что в город погнало?»
Скажуй: у селі користі мені мало².

Полкове місто як осередок локальної адміністрації

Історична наука заперечує універсальність дефініції міста для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міського поселення через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Т. Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість³. Другий погляд стає дедалі популярніший і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Ф. Бродель — «безперервний діалог з селом»⁴). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції — економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Т. Портнової, така характеристика якраз і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту⁵.

Однією з головних функцій домодерного міста дослідниця вважає адміністративну. Тобто, у розглядуваний час діалог або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалися через її адміністрування. Місто, як центр сотенної адміністрації, виконувало адміністративні функції на території

² *Яків* (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття): В 4 кн. — Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). — К., 2006. — С. 767.

³ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 29.

⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук. — К., 1995. — С. 414.

⁵ *Портнова Т.* Назв. праця. — С. 30.

полкових сотень, а як полкової — на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина; не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу⁶.

Основною військовою й адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом З. Когута — «гетьманом у мініатюрі»)⁷. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку З. Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії⁸. Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі⁹. У Стародубі вони займали окремий двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм¹⁰. У дворі переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було 15 будівель, з них — 7 житлових, 5 комор і 2 сараї¹¹. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, це добре помітно на прикладі Прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті

⁶ *Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. — К., 1988.

⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. — К., 1996. <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>. Також про полковий устрій і окремих полковників див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 260–263.

⁸ *Когут З.* Назв. праця.

⁹ *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 206–221.

¹⁰ *Таранушенко С.* Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 105.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДА України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 6 зв.

були: осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик¹².

Далі за рангом після полковника і полкового обозного йшов полковий суддя (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто ще підписки¹³.

Важливе місце серед полкової адміністрації належало полковому писарю. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку; до її штату входили передусім канцеляристи¹⁴. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями О. Шафонського, їх могло бути зазвичай 10–16 осіб¹⁵, а от штат Полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути «осавульчики» — слуги для рознесення паперу, сторожі¹⁶), оскільки сама її будівля складалася з п'яти житлових приміщень та одного службового¹⁷. Ще більшим був штат Стародубської полкової канцелярії: перелік «служителей и прочих», поданий у Генеральному описі, вказує 59 чоловік, з них — 18 полкових канцеляристів¹⁸. У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкові канцелярії знаходилися в одному приміщенні з гродським судом (зазвичай це — дерев'яна одноповерхова будівля). Винятком була лише мурована двоповерхова споруда Чернігівської полкової канцелярії¹⁹. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися «канцелярия и щетная комиссия полкова»²⁰.

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства: до відповідних книг вносилися записи про дарчі, «полюбовні», боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства полкові канцелярії могли поділятися на відділи — судовий, скарбунковий, рахунковий.

Отож, місто було центром діловодства на території полку; документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його

¹² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 92.

¹³ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 224.

¹⁴ Там само. — С. 227.

¹⁵ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. — К., 1851. — С. 120.

¹⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

¹⁷ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 122.

¹⁸ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 2–4.

¹⁹ *Таранушенко С.* Назв. праця. — С. 103–107.

²⁰ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 45 зв.

бюрократію і частково осідали в архіві. Полкові архіви могли потерпати під час регулярних пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам'яній споруді²¹. Вочевидь, обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів, їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». На думку В. Дядиченка, «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців²².

Підгрунтя триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманату становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому, зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася в полковому місті*. Сотник виконував військові, адміністративні й судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягала низка слуг — «комнатники, упокоєвики, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул²³. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації²⁴. Канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х роках мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торговельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація²⁵.

Полкове місто було осередком здійснення судочинства на території полку, причому, функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя знаходилося в руках старшини, з якої рекрутувалися члени суду і його головуєчий²⁶. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління — отаман, городовий, вїт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються «зацные персоны», які, за словами В. Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету²⁷.

²¹ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²² Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

* Наприклад, у Ніжині було 4 полкові сотні, у Переяславі — 3, у Стародубі — 2.

²³ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 269.

²⁴ Когут З. Назв. праця.

²⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 122.

²⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 324–326.

²⁷ Там само. — С. 340–341.

В. Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді²⁸.

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було звертатися до законів та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна тюрма (могла називатися колода, острог або секвестр)²⁹. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій половині XVIII ст. суд містився в приватному будинку генерального бунчужного Борозни³⁰. Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості першої половини XVIII ст.³¹

Унаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди, звичні для старої Речі Посполитої: гродські — у десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські — у двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські — вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв повинен був обирати «шляхетський» загал відповідної округи³².

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля Київської башти, причому, земля під ним належала Переяславському кафедральному монастирю³³. Про вигляд цього острога в джерелі не йдеться, а от у цей же час Полтавський острог виглядав так: «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁴.

Наявність секвестру та число ув'язнених в ньому можуть слугувати однією з ознак «статусності» міста. Наприклад, у 1751 р. в острогах Гетьманщини нараховувалося 347 колодників, 85 з них — утримувалося в

²⁸ *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 191.

²⁹ Будемо вживати ці терміни як синонімічні, оскільки вони паралельно використовувалися в тогочасному діловодстві (Див.: *Дядиченко В.* Назв. праця. — С. 345).

³⁰ *Таранушенко С.* Назв. праця. — С. 103–107.

³¹ *Дядиченко В.* Назв. праця. — С. 345–346.

³² *Миллер Г.* Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — М., 1846. — Кн. 4: Смесь. — С. 63–64; *Стороженко Н.* К истории нежинских греков // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 512.

³³ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 44 зв.

³⁴ Цит. за: *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 124.

«столичному» Глухові (це більше, ніж було в кожному з десяти полків окремо). Показовим є розподіл арештантів по території полку. Так, у Лубенському полку в цей час «сиділо» 30 чоловік, з них у полкових Лубнах — 19, а решта розподілялися по сотенних центрах: 6 в Ромнах, 3 в Пирятині, по 1 — в Сенчі та Лукомлі. Необхідно враховувати, що тогочасні секвестри були аналогами сучасних слідчих ізоляторів, а їхній контингент тривалий час чекав на розслідування своєї справи. Деякі з осіб, перерахованих у відомості 1751 р., очікували на вирок з 1746 р., а більшість — з 1747–1748 рр. Не всі могли дочекатися суду: так, за даними джерела, за час слідств у секвестрі померло 2 колодники³⁵. Утім, затягування розслідування могло сприяти й появі нового життя та нового злочину. Так, наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі Катерина Кушнерівна чинила блуд з колодником Ігнатом Пивоваром і народила двох близнюків³⁶.

Процедура покарання мала публічний характер, вирок виконували поруч на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Гетьманщини XVII–XVIII ст. Одним з видів покарання було стовпове. Так, у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів — на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші³⁷. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Петро Апостол, перебуваючи в Петербурзі, розважався подібним чином: «отправился смотреть экзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом, парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину»³⁸.

Міста Лівобережжя були значно менші за Петербург, однак до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, у 1753 р. жителі Полтави могли «розважитися» стратою Євдокії Щербанівни, котру перед тим піддавали тортурам на міському ринку³⁹. Ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього, оскільки покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а й муки громадського осуду. Так, у 1729 р. Лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'яно, винесла вирок: «и обличивши в торгъ, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту» відпустити⁴⁰.

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували до сотенного уряду, а звідти — до полкового. У свою

³⁵ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10899. — Арк. 26–30 зв., 93 зв.

³⁶ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

³⁷ Там само. — С. 123–124.

³⁸ Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 125–139.

³⁹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

⁴⁰ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — С. 214–216.

чергу полковий суд організував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командувалися уповноважені особи⁴¹. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу — свідки, позивачі, представники сторін⁴².

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи, з яких міг мати матеріальний зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII — початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив В. Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя — «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» — узаконені хабарі⁴³.

Останнє, на думку О. Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоваришувати» з суддями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника⁴⁴.

Узагальнений (звісно, дещо гіперболізований) образ такого сотника у вірші «Сатирична коляда» змалював інок Яків. Він посміявся з того, що сотник радіє кожному злочину на «своєї» території, бо з винуватця можна було вимагати відкупного:

Пан сотник радується, как ангел-хранитель,
Как появится где вор иль дівства губитель. [...]
Как-де! Той уже всмерку виломив там стіну,
А той прощайте, Химці народив дитину!
Но за сіє не треба великого датку:
Пусть обидва принесуть рублей по десятку.
Да потом іх іспросить, нет ли чого горше?
Так в ті пори можна взять з них еще і больше⁴⁵.

У цьому ракурсі полкове місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території. Однак адміністру-

⁴¹ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 348–362.

⁴² Там само. — С. 370–384.

⁴³ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло... — С. 176.

⁴⁴ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 195–209.

⁴⁵ Яків (інок). Назв. праця. — С. 760–767.

вання було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку в Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил⁴⁶.

Частково такі видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками з магістратських сіл і міських млинів (зокрема, продажем запасів борошна). Коли Прилуцька полкова артилерія йшла «у військо», то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти, виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й «поклони» «знатным персонам великороссийским», без чого «обойтися весма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечи для судовых дел и до ратуша покупаются... и прочие меские чинятся расходы, продавши того ж борошна...»⁴⁷.

Обтяжливою для міського люду була повинність утримання російського війська. Укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів навіть у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі — приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей, молодших за 13 років, — по $\frac{1}{4}$ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же зазначалося, що при недостатці місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах⁴⁸. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) від постою були звільнені лише в 1785 р., а доти мали терпіти вояків у своїх дворах⁴⁹. Російський знавець військової історії В. Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшних збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, мали місце насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Щоправда, дослідник також зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед це стосувалося малолюдних поселень⁵⁰.

⁴⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 90–91.

⁴⁷ Цит. за: Там само. — 1901. — № 2. — С. 191–192.

⁴⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. X. — С. 649–653. Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, ймовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м, тобто на дорослого мало доводитися близько 4,5 м², а на дитину — 1,1 м².

⁴⁹ Там само. — Т. XXII. — С. 388–384.

⁵⁰ Лапин В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. — СПб., 2000. —

Міщани повинні були надавати квартири різним чиновникам, котрі проїжджали через полкові міста або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. Наприклад, 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою вїйта Савонова в Глухів, поселив у його домі князя Щербатова, вигнавши при цьому з двору дружину вїйта і його малолїтніх дітей. Після скарги потерпїлого полковому писарю було приписано так не чинити. Та під час наступної відлучки вїйта з міста до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей⁵¹.

Полкове місто виступало посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно з указом Петра Румянцева від 31 травня 1765 р., в Україні було запроваджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких облаштувалися 72 станції. За відповідним табелем, у кожному значному місті передбачалося кілька поштарів: у Миргороді — 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі — по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках — по 4; у кожного поштаря мало бути по два коня. У найбільших містах поштою завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад, з них — 9 у полкових містах⁵².

Функціонування поштової служби вимагало важливого атрибуту полкового міста — шляху, що проходив через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах було більше тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а відповідно відзначалися більш вільною поведінкою. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери. Також пересувалися військові, котрі, крім звичних для міста проблем, могли принести з собою хвороби та епідемії⁵³.

С. 135–164. Про постої див.: *Беньковский И.* Утеснение киевских мешан военным постоєм в 1763–64 гг. // *Киевская старина.* — 1895. — № 5. — С. 65–76.

⁵¹ *Андрієвський А.* Указ. соч. — С. 488–489.

⁵² Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. У першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші «по вибору полковому», оскільки ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби (Див.: *Прокон'юк О.* «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // *Киевская старина.* — 2007. — № 4. — С. 129–138).

⁵³ Поштові шляхи доволі докладно позначені в атласі Російської імперії Василя Пядишева на мапах 1820-х років. Можливо, вони не всі функціонували в другій половині XVIII ст., але джерело може дати певне уявлення про тодішні комунікації. Тож, в атласі тракти розподілені на три категорії: головні, губернські, повітові. Головні поштові дороги йшли через колишні полкові міста Переяслав, Лубни, Прилуки, Полтаву,

Боротьба з останніми та їх профілактика теж належали до компетенції полкової влади. Відповідно казенним коштом утримувався полковий лікар, який виконував це завдання, причому, не лише на території полку. Наприклад, коли восени 1766 р. поширились чутки про чуму на Січі, для їх перевірки були вислані два полкових лікарі, і показово, що один з них був зі Стародубського полку — територіально найвіддаленішого від Запорожжя⁵⁴. Звісно, враховуючи такі тривалі відрядження і рівень тогочасних лікарів, важко припускати, що полкове місто мало істотну перевагу над іншими поселеннями в медичному забезпеченні. Однак не забуваймо й про «цилюрників», які, наприклад, за уставом київського цеху, займалися, серед іншого, й лікуванням ран, сифілісу, фурункулів тощо⁵⁵. Зокрема, у Переяславі полковим «цилюрником» був Григорій Ярославський — «родимец нации немецкой города Вилны з евреев»⁵⁶. У полковому місті могла знаходитися й аптека. Наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці⁵⁷.

Визначальною рисою полкових міст, що власне і виділяла їх з-поміж решти, слід вважати перебування в них полкової адміністрації. Показовим у цьому відношенні є географічний опис Малої Росії Г. Міллера, в якому придворний історик, між іншим, згадує і міста, «примечания достойные». Відповідно, у Прилуцькому, Гадяцькому, Полтавському полках згадки були удостоєні лише їхні полкові центри, причому, саме через перебування там адміністрації⁵⁸. Майже аналогічно й Миргород «известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется»^{*}. У Київському полку, крім Києва, згадуються два міста магдебурзького права — Остер і Козелець, останнє — як місце перебування полкових чинів. У Ніжинському полку закономірно

в Ніжині перехрещувалися одразу два такі шляхи, зокрема, і тракт Київ–Петербург (через Глухів). У Чернігів сходились три головні дороги, в Стародуб — три губернські, у Гадяч — чотири губернські. У плані комунікацій найбільш обділеним був Миргород, через який проходила лише одна повітова дорога (цікаво, що багато з тих трактів співпадає з сучасними шляхами, а Миргород і сьогодні віддалений від важливих автодоріг) (Див.: Географической атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по нов-йшимъ и достов-рнымъ св-деніямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года. (атлас без Назівки місця видання можна знайти на кількох файлообмінниках, напр.: <http://book.libtorrent.com/viewtopic.php?p=10857>).

⁵⁴ ЦДДА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3555. — 11 арк.

⁵⁵ П. М. Устав киевскаго цирюльническаго цеха 1761 года // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.

⁵⁶ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 126.

⁵⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 126.

⁵⁸ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами (Див.: *Миллер Г. Указ. соч.* — С. 59).

* Можливо, тому, що полкова адміністрація Миргородського полку перебувала в містечку Сорочинці.

згадується Ніжин, а далі — Глухів та Батурин, як колишні гетьманські столиці. За економічною відзнакою виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка). З-поміж полків, описаних Г. Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп⁵⁹.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, господарський і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу О. Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і заможнішим було місто, в якому він знаходився⁶⁰. На думку французьких дослідників, правосуддя й адміністрація в ранньомодерну добу були тими сферами діяльності, що не знали безробіття. При цьому наводиться приклад міст провінції Дофіне*: Валаас мав університет, Гренобль — парламент, інтендантство, генерал-губернатора, В'єн — архієпископство та суд для бідних. Вони масово притягували до себе тих, хто судився, просив, навчався, а от їхній сусід — місто Роман докладало безрезультатних зусиль для розвитку своєї промисловості. Місто Нансі після втрати бальяжу просто зубожіло, а заможні городяни покинули його⁶¹.

Отже, втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. В Україні показовою в цьому відношенні є доля Полтави, яка ще в 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також місто вже не було порубіжним форпостом. А відтак Іоганн Гюльденштедт сприйняв у 1774 р. Полтаву, як вимираюче полкове місто, де вже не було ні артилерії, ні коменданта, ні гарнізону. Академік точно передбачив близьке майбутнє міста — наступного року воно остаточно втратило свій полковий статус⁶². 20 жовтня 1775 р. до Новоросії передали останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою⁶³. У 1784–1796 рр. місто

⁵⁹ *Миллер Г.* Указ. соч. — С. 58–59.

⁶⁰ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 141.

* Зараз міста департаментів Верхні Альпи, Дром та Ізер у Франції.

⁶¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–156. З цієї точки зору цікавим є приклад Петербургу. В мемуарах імператриці Катерини II можна прочитати, як безлюдніло місто, коли двір перебував в іншому місті, наприклад, у Москві: «прошло слишкомъ шесть м-сяцевъ, прежде ч-мъ дворъ и городъ снова населились, какъ-были передь отъ-здомъ Императрицы (Єлизавета, так як йдеться про 1750 р. — *І.С.*) в Москву; и въ этотъ промежутокъ Петербургскія улицы совсем поросли травою, потому что -зда въ экипажахъ почти совс-мъ прекратилась» (Див.: *Россия XVIII столетия* в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарёва. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. — М., 1990).

⁶² *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукаго // *Киевская старина*. — 1893. — Т. XL. — С. 417–418.

⁶³ Зміна статусу відбулася за указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися «на прежних малороссийских правах» (ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 244–245).

стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. — Малоросійської губернії⁶⁴. Однак Полтаві пощастило: відповідно до указу імператора Олександра I від 27 лютого 1802 р. «Об учреждениі губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской», місто стало центром губернії і Малоросійського генерал-губернаторства⁶⁵.

У 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської імперії», який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Впровадження цього указу на території Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р., коли було проголошено про утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а реально реформа розпочалася в січні 1782 р. З наявних десяти полкових міст Гетьманату одне стало центром намісництва (не рахуючи Києва), інші продовжили функціонувати як повітові центри. На території новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, усі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни прирівнювалися до тих майже трьох десятків містечок та сіл Засуха і Суражичі, які тепер треба було «переименовать городами»⁶⁶.

Скасування полкового устрою стосувалося передовсім адміністративно-територіального рівня. У військовій сфері відбувалося перетворення козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому колишні полкові міста Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів спочатку ще залишалися центрами квартирування новостворених формувань. Проте вже з 1785 р. в ході подальших реформувань територіальні особливості, притаманні окремим полкам, були повністю нівельовані⁶⁷.

Позбавлення полкового статусу істотно вплинуло на міста, вони втратили частину населення, а також прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. Як показали наступні події, «пощастило» лише Полтаві і Чернігову — вони перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Стародуб залишились незначними провінційними повітовими містечками.

Відтак, полкове місто як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і госпо-

⁶⁴ Коваленко О. Назв. праця. — С. 46.

⁶⁵ Там само. — С. 46–47.

⁶⁶ За даним указом село Засуха стало містом «Новое место» — центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; село Суражичі стало містом Сураж — центром Суразького повіту Новгород-Сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 246–247).

⁶⁷ Когут З. Назв. праця.

дарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були канцеляристи, осавульчики, писарі, «цилюрники», малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі*. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярії, острогу, суду, «магазину», поштової станції, артилерійського двору, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні й людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, що означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території й обсягу адміністративних повноважень.

Міське самоврядування

Особливістю організації міського самоврядування в Україні є порівняно пізній прихід магдебургії на терени Лівобережжя. Якщо не брати до уваги «декоративне» магдебурзьке право Лубен (1591 р.), то міське самоврядування з'являється в регіоні аж у 1620-х роках з наданням його Ніжину, Стародубу, Чернігову. Непорушність цих та інших самоврядних привілеїв, наданих польськими королями і великими князями литовськими, було підтверджено статтями українсько-російського договору 1654 р. Подальший розвиток магдебургії визначався гетьманськими універсалами, і, як зазначив В. Романовський, в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст⁶⁸. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остра⁶⁹. Крім того, у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебургію Полтаві, а у 1758 р. — Новгород-Сіверську⁷⁰ (зауважимо, що стосовно останнього питання залишається дискусійним⁷¹). Ці міста, за визначенням О. Шафонського, були привілейованими, тоді як решта — ратушними⁷². Такий поділ не був умовним, оскільки фіксувався у «Правах, за якими судиться малоросійський народ»⁷³. Тож у другій половині XVIII ст. із

* Звісно, число таких службовців могло бути й невеликим.

⁶⁸ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. — Львів, 2008. — С. 245.

⁶⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — В 3 т. — Т. 3. — М., 1954. — С. 568.

⁷⁰ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 245.

⁷¹ Швидько Г. Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 169. Див. також: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 387–442.

⁷² Шафонский А. Указ. соч. — С. 36.

⁷³ Міське самоуправління регламентувалося главою 26 «О магистрат- или уряд-гродскомъ у привиліюваннихъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о

137 міст та містечок Гетьманщини майже абсолютна більшість були ратушними⁷⁴.

На думку О. Компан, магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію — захист міста від свавілля феодалів. І зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду воно було приречене на відмирання⁷⁵. Подібного погляду дотримується і Г. Швидько, відзначивши, що на цей час магдебургія вже стала явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалася реальними умовами міського життя та власне і соціально-політичним ладом Гетьманської України⁷⁶.

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими. За дослідженням М. Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники⁷⁷. Структурно магістрат формували дві колегії — адміністративна і колегія лавників, також при магістратському уряді мали бути так звані «міські слуги». У Полтаві, за даними Д. Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бургомістр, двоє райців, двоє лавників і писар або ж війт, бургомістр, двоє райців, один лавник і писар. Крім того, при уряді було троє «слуг меских: сторож арматний, воротний замковий, асаулець»⁷⁸.

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці, витрачаються на різні потреби, а «особливо на жалование магистратскому писарю, подпискам и

другихъ должностяхъ» (Див.: Права по которымъ судится малороссийскій народ... / Изд. под ред. и с прил. исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 754–770).

⁷⁴ Перелік міст з магдебурзьким правом у різних дослідників може відрізнитися. Так, М. Кобилецький перераховує 12, однак на тій же сторінці пише, що їх було 11. На думку Д. Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст (Див.: *Кобилецький М.* Назв. праця). Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним вживанням термінів магістрат і ратуша у тогочасному діловодстві. А також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено в дисертації О. Коваленко (*Коваленко О.* Назв. праця. — С. 119–121).

⁷⁵ *Компан О.* Назв. праця. — С. 148.

⁷⁶ *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII вв.). — Дніпропетровськ, 1986. — С. 10.

⁷⁷ *Кобилецький М.* Назв. праця. — С. 353.

⁷⁸ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 120. Про чернігівський магістрат див.: *Доманова Г.* Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2007.

служителям», а також на закупівлю сургучу, паперу, чорнил⁷⁹. Магістратам навіть значних міст було складно знайти всі необхідні кошти. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріла більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався в найманій хаті. Частина коштів та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах, у тому ж Переяславі при недостатці міського майна посилалися на пожежу⁸⁰.

Правління ратушних міст склалися з в'їта і трьох бурмистрів. Серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу та статусу. Наприклад, за дослідженням О. Коваленко, Полтава XVII — першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично після виходу з приватної власності та набуття статусу полкового місто набуло і ознак самоврядного магістратського⁸¹. Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст мало різнитися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки*, які усі три разом станом на 1760 р. нараховували лише 300 дворів і бездворих хат посполитих⁸².

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у главі 26 «Прав, за якими судиться малоросійський народ». До компетенції в'їта належали адміністративна і судова влада. Він разом з іншими урядниками мав вирішувати найважливіші міські проблеми: розбирати сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам. Для забезпечення протипожежних заходів в містах формувалися спеціальні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо⁸³. Тим не менше, дерев'яна забудова часто потерпала від пожеж, тому в містах для їх попередження була запроваджена «полицейская должность»⁸⁴.

У судочинстві брали участь усі службовці магістрату — в'їт, бургомістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян. Інші жителі міст

⁷⁹ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9.

⁸⁰ Андрієвський А. Указ. соч. — С. 473.

⁸¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 121.

* Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари — районні центри Полтавської області, Білики — селище Новосанжарського району Полтавської області.

⁸² Компан О. Назв. праця. — С. 146.

⁸³ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 355.

⁸⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 5.

підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привілейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Унаслідок проведення судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 рр. з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані магістрати міст Лівобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» сприяло впровадженню російської судової системи і в містах. Однак за правління Павла I відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом⁸⁵.

Специфіка функціонування самоврядування в полкових містах визначала характер відносин магістратів та ратуш з козацькою адміністрацією, якою міське самоуправління сприймалося без належного респекту⁸⁶. У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації. Об'єкти протистояння були різні, наприклад, магістратські села та землі, які намагалася захопити старшина. Зокрема, наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні Стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. — 18, а в 1750-х роках — лише 7⁸⁷. Це явище було притаманне не лише Стародубу. Рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної військової канцелярії від 1751 р. засвідчили істотне скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами⁸⁸.

У Переяславі від 1740-х років точився конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат уважав своїми. У 1752 р. спеціальним ордером Кирила Розумовського суперечка була вирішена на користь магістрату. Однак виконувати рішення Сулими не поспішав, тягнина за підварки тривала, як мінімум, до 1766 р.⁸⁹

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Г. Швидько, південні міста Гетьманату, крім

⁸⁵ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 359–361.

⁸⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 503.

⁸⁷ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 352.

⁸⁸ Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

⁸⁹ Андриевский А. Указ. соч. — С. 486–488.

Переяслава, у силу особливостей свого розвитку фактично перебували під владою козацько-старшинської адміністрації⁹⁰. Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложення 1767 р. Наприклад, міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження вигідних лише їм старих вольностей, у тому числі й привілею Сигізмунда III, в силу якого в Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вйта Петра Грозинського, який, будучи військовим товаришем, вйтував не «по вибору гражданському и не з мещан прирожденных». Вони просили обрати достойного на уряд кандидата з-поміж себе⁹¹.

Жителі Чернігова мали привілеї на звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, змушували возити лід, поставляти військам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози, провіант і фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки й відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому новоспечені козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, уже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків міській громаді. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків⁹².

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння й шинкування. Цю заборону вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права та давніх привілеїв. А ще просили упорядкувати квартирну повинність, оскільки вона розорювала міське населення⁹³.

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе приниженням працювати над спільним з міщанами наказом, у Лубнах міщани взагалі не були допущені до складання наказу. А в Гадячі, у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для виборів депутатів у комісію, відповіли, що в Гадячі ні ратуші, ні магістрату, ні міщан немає, живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та військового звання люди⁹⁴.

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманату відбулося пізніше — у 1780-х роках. Станом на 1780 р. серед міських

⁹⁰ Швидько Г.К. Універсали гетьманів... — С. 171.

⁹¹ Авсеенко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. — К., 1864. — С. 14–66.

⁹² Там же. — С. 69–71.

⁹³ Там же. — С. 71–193.

⁹⁴ Там же. — С. 25–26.

поселень 9-ти* полків налічувалося 10 магістратських міст, 27 коронних, 17 архієрейських та 67 власницьких містечок⁹⁵. Один з перших указів, що змінював їх статус, був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, усі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні права. Зрештою, 15 квітня 1785 р. імператриця Катерина II пожалувала «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи». Вона уніфікувала статус міських поселень, містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шестигласна дума. У цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, уже були повітовими.

Особливості економіки

Економічний потенціал міст Лівобережжя теж був різний. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Г. Міллер. Так, Полтава була відома «знатным торгом быками», Погар — пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище — своїми ярмарками, а от Мглин — навпаки — невідгідним положенням і «скудностью» жителів⁹⁶. На думку М. Кобилецького, ярмарки відігравали важливу роль у господарстві міст магідебурзького права⁹⁷. У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший — у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня — Іллінський, з 14 вересня — Воздвиженський⁹⁸. У Стародубі, за даними Генерального опису, було два ярмарки. На відміну від Полтави, терміни їх проведення прив'язувалися до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого поста, а другий — «в десятую неделю после Воскресения Христова». Тривали обидва ярмарки по два тижні⁹⁹. У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік¹⁰⁰.

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі й орієнтувалися передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гюльденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські,

* Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

⁹⁵ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 5.

⁹⁶ Миллер Г. Указ. соч. — С. 38.

⁹⁷ Хоча, мабуть, не варто так однозначно трактувати ярмарок як ознаку міста. Пригадаймо тезу Н. Яковенко, що на території Гетьманату місто фактично зникло, підмінившись його сурогатом — ярмарковим пунктом (Див.: Яковенко Н. Нарис історії... — К., 2005. — С. 503).

⁹⁸ Коваленко О. Назв. праця. — С. 152.

⁹⁹ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 8.

¹⁰⁰ Швидько Г.К. Діловодчі акти...

російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний пункт торгівлі між Росією, з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом — з іншого¹⁰¹.

На думку Ф. Броделя, місто існує, лише накинувши довколишній оточує послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів тощо¹⁰². У такій взаємодії утворюється «край» — територія, зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність¹⁰³. Сучасний історик Д. Вирський виділяє як такий край XVII–XVIII ст. Кременчуччину — регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі — нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли¹⁰⁴. Отже, у розглядуваний нами період Кременчуччина включала в себе річпосполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Д. Вирського можна зробити припущення, що територія економічного й адміністративного впливу полкових міст не співпадала. Зокрема, Полтава, на думку О. Коваленко, відігравала роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території¹⁰⁵. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень¹⁰⁶. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торговельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки¹⁰⁷. Як зазначив В. Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мала можливості придбати продукти одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Він ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі в містах Лівобережжя, тому не будемо докладно зупинятися на цьому питанні, лише вслід за істориком констатуємо різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для стаціонарної торгівлі, які належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала оренду приміщень та будівництво нових,

¹⁰¹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹⁰² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 414–415.

¹⁰³ Там само. — С. 289.

¹⁰⁴ Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 247–249.

¹⁰⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 153.

¹⁰⁶ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹⁰⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

товарообмін між окремими містами й містечками і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку¹⁰⁸.

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Ф. Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл — зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. У цих колах знаходилися проміжні ринки і, відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим, концентрична модель, на думку Е. Шреммера, передбачає також відносини «місто — місто»¹⁰⁹. Такий товарообмін був притаманний і полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гюльденштедт побачив значним торгівельним центром — посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то в Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті¹¹⁰. Натомість, у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави¹¹¹.

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях¹¹². Мануфактурне виробництво в містах було мало представлене, навіть у Ніжині в 1770-х роках було лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж, остання знаходилася в селі Філовка за дві версти від полкового міста¹¹³. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, у тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів¹¹⁴. Вочевидь, схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах¹¹⁵. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини: з 10, що

¹⁰⁸ Кулаковський В. Стационарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 13. — К., 1979. — С. 72.

¹⁰⁹ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 140–152.

¹¹⁰ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 432–438.

¹¹¹ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 59–62.

¹¹² Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹³ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹¹⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 420.

¹¹⁵ Синицкий Л. Указ. соч. — С. 416–439.

достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 — у селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число працюючих, так, наприклад, на Пакульській мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи¹¹⁶.

Отже, основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та регіональних особливостей¹¹⁷. О. Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію)¹¹⁸. Звичайно, в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський — 38 майстрів, далі кравецький — 37 майстрів. Також у місті було 67 торговців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. носило дисперсний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя¹¹⁹.

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням чому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів¹²⁰. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Крім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У питаннях володіння ними зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею)¹²¹. Уже в XVII–XVIII ст. цехи переживали ускладнення через діяльність так званих

¹¹⁶ Мануфактура знаходилася на річці Пакуль за 2 км від села Пакуль Любецької сотні Чернігівського полку, зараз — с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл. (Див.: *Студінський В.* Папірні Чернігівщини у XVII — першій половині XIX століття // *Сіверянський літопис.* — 2002. — № 2. — С. 52–55).

¹¹⁷ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 133.

¹¹⁸ *Компан О.* Назв. праця. — С. 173–232.

¹¹⁹ *Коваленко О.* Назв. праця. — С. 135, 167, 172.

¹²⁰ *Швидько Г.* Універсали гетьманів... — С. 174.

¹²¹ *Швидько Г.* Діловодчі акти...

«партачів», які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднених цехів об'єднувалися в один¹²².

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля, утім, збільшували коло осіб, котрі заробляли собі на життя несільським господарством. Наприклад, у Ніжині в 1766 р., за підрахунками В. Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей — 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займався 285 чоловіків (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків учений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею в Ніжині було пов'язано 64,8% населення¹²³. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господарством. Наприклад, житель Стародуба священик Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно¹²⁴.

На думку О. Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл¹²⁵. У XVIII ст. великі західноєвропейські міста теж зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Ф. Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними міськими вулицями. Тому навіть у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях¹²⁶. У містах Лівобережжя таких заборон не було, ба навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст. в самісінькому центрі губерньської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було заможнішим, ніж навколишні села, а тому давало можливість заробітку¹²⁷. Станом на 1766 р. у Переяславі серед прийшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% — з сіл і містечок (абсолютна більшість — з Переяславського полку). Мігранти з села насамперед виконували найменш прибуткову працю — 67% з них були наймитами. 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% — торгівлею і лише 2% — вирощуванням хліба¹²⁸.

¹²² Компан О. Назв. праця. — С. 190–198.

¹²³ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 9. — С. 94.

¹²⁴ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 132 зв.–133.

¹²⁵ Компан О. Назв. праця. — С. 163.

¹²⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 418–419.

¹²⁷ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–158.

¹²⁸ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

Утім, до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу¹²⁹. До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Валахії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів¹³⁰. За чотири роки до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебратися в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів¹³¹. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні, яку отримував «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте»¹³². Такі люди, як Лук'ян, йшли до міста, бо там було більше потенційних клієнтів, а отже і кращі можливості для заробітку.

Міські реалії могли породжувати попит на доволі специфічні послуги й власне уможлилювали їх. Так, навесні 1768 р. в Глухові розглядалася справа міської обивательки Ткаченчихи, котра нелегально лікувала венеричні хвороби. Останні (особливо сифіліс) були невід'ємними супутниками військ, розміщених в містах на постої, а тому стимулювали шарлатанів заробляти на їх лікуванні¹³³. Дослідникам ранньомодерної доби добре знайомі нещасні випадки, викликані поширеною практикою лікування сифілісу настоянками ртуті, утім горе-цілителі могли продемонструвати свою нездатністьвилікувати навіть пронос. У червні 1780 р. київський «цилюрник» Федір Чорнуський зайшов до шинку київського сотника Івана Гудими, щоб поголити тамтешнього шинкаря Семена Ткаченка, й побачив малого шинкаревого сина Прокопа, котрий страждав від жорстокого проносу. Чорнуський взявся лікувати розлад алебастром. При цьому він сплутав алебастр з миш'яком та нагодував хлопця отрутою, від чого той помер¹³⁴.

Специфіка міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або ж таких, які залишили дружин вдома) обумовлювала й побутування сексу за винагороду. Останнє явище також могло зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах. Традиційним місцем перебування жінок «легкої поведінки» була корчма, котра взагалі вважалася кублом гріхів і розпусти. При імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок у трактирах. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло Климентія Зіновієва

¹²⁹ Кулаковський В. Класове розшарування... — С. 93.

¹³⁰ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341.

¹³¹ Там само. — Кн. 341. — Арк. 95 зв.

¹³² Там само. — Кн. 148 а. — Арк. 64 зв.–65.

¹³³ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 332.

¹³⁴ Там само. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2806. — Арк. 5

написати вірш «О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих». Як писав цей мандрівний священик початку XVIII ст., рідко яка корчма без цього буває. Не обійшлася без дівчат й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили «две девки ... одна бывшая челядница, а другая — Андрея Наливайченка дочка, оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок». Відвідувач цього закладу одного «прекрасного» ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і «стелили»¹³⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Це до певної міри умовний поділ, бо і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так, магдебурзьке право в кожному з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв, наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністрацією, розмежовували сфери впливу їхніх повноважень. У цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку, територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого — скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними позиціями. Ситуацію кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний статус міст Російської імперії загалом, і Лівобережної України зокрема.

Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис: дані міста були передовсім осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, що можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а, навпаки, більше розмішувалися в селах — за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманне містам ранньомодерної Європи. Вважаємо, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого

¹³⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 61. — Сп. 878. — Арк. 44–45.

з жителів навколишніх сіл. У місті вони були наймитами, слугами, працювали в штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статево-вікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчани, подорожніх, гультьяїв, злодіїв, жебраків тощо.

Змальована вище картина функціонування міст Гетьманщини є, можливо, дещо ідеалізованою, адже тогочасне традиційне суспільство ще не витворило класичного (у європейському розумінні) міського середовища. Утім, не варто забувати про ті соціальні зміни, котрі поступово окреслювалися в другій половині XVIII ст. Під впливом модернізаційних перетворень (запровадження паспортної системи, зростання мобільності населення та міжетнічних контактів, розширення церковного контролю за родинним життям) патріархальна громадська культура давала тріщини. Такі проталини в традиції з'являлися спочатку в містах, куди головними поштовими трактами рухалися модернізаційні ініціативи столиці. Відповідно, у такій суміші контролю й свободи коридори поведінки (в т. ч. демографічної) індивіда ставали розмитими, а її варіації більш розмаїтими. Це повинно було відобразитися в демографічних характеристиках населення, котрі коротко окреслені нижче.

Штрихи до демографічного портрета міського населення Гетьманату

Вище вже говорилося, що важливим урбаністичним критерієм є специфічний (міський) спосіб життя та світогляд його мешканців. Кажучи інакше, місто має змінювати поведінку людини, котра стає його мешканцем, причому, не тільки окремого індивіда, а й більшості членів відповідного соціуму.

Звісно, що поняття на кшталт «більшість» чи «меншість» мають ґрунтуватися на більш конкретних та серійних даних, й у такому ракурсі може допомогти історична демографія, котра використовує усталені методики й говорить про поведінку населення уніфікованою та зрозумілою історикам різних країн мовою «демографії та інших лукавих цифр»¹³⁶. Оперування усталеними дефініціями та числами створює ряд переваг. Зокрема, дає змогу зосередитися на аналізі повторюваних подій та «стійких соціальних структур»¹³⁷, а також створює гарні можливості для порівнянь.

¹³⁶ *Каменский А.* Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М., 2006. — С. 62.

¹³⁷ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К., 2007. — С. 246.

Тож спробуємо поглянути на міста Гетьманату через призму демографічної поведінки їхніх мешканців, зокрема, через такі її характеристики, як статеві-віковий склад, шлюбність, народжуваність, смертність, міграції. Більшість коефіцієнтів подано на основі аналізу даних Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., в якому, на відміну від попередніх ревізій, взято на облік населення обох статей з указівкою віку, походження, стану здоров'я. 969 книг опису (по 300–1200 аркушів кожна) охоплюють понад 3,5 тис. населених пунктів, з котрих основна увага буде акцентуватися на трьох найбільших полкових центрах — Ніжині, Переяславі та Стародубі¹³⁸.

Вивчення демографічних характеристик певного соціуму традиційно розпочинається з аналізу статево-вікової структури населення, під цим поняттям в історичній демографії прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок¹³⁹. Зазвичай у цьому контексті визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;
- 3) співвідношення статей як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах¹⁴⁰.

Традиційному аграрному закритому суспільству притаманна незначна перевага жінок, вона встановлюється під дією природних механізмів. Так, статеве співвідношення новонароджених дітей є біологічною константою (має назву «вторинне співвідношення статей») і дорівнює 106 хлопчиків на 100 дівчаток. Однак з віком у населенні починають переважати жінки, в силу більшої смертності чоловіків і меншої тривалості їхнього життя¹⁴¹. Ця теорія певною мірою діє й для міського населення Гетьманщини (див. табл. 1). Станом на 1766 р. серед мешканців Переяслава і Стародуба було більше жінок: 51,2% і 52,3% відповідно. А от у населенні тогочасних великих річпосполитських міст більшість була за чоловіками. Так, у Варшаві кінця XVIII ст. їх нарахували 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснюють міграцією населення до міста, зокрема, приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпнотизерів, артистів тощо¹⁴².

¹³⁸ Матеріали Генерального опису цих міст збереглися чи не найкраще, докладніше про джерело див.: *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // *Історична пам'ять*. — 2008. — № 3. — С. 144–152. Загалом об'єктом аналізу даної розвідки є записи про 1708 мешканців Переяслава, 5086 — Ніжина і 4210 — Стародуба, котрі локалізуються у чистових книгах опису цих міст (Див.: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341).

¹³⁹ *Муромцева Ю.* Демографія: Навч. посібник. — К., 2006. — С. 62.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² *Warszawa w latach 1526–1795.* — Warszawa, 1984. — S. 272–273.

Таблиця 1

**Статеве співвідношення населення міст
за даними Генерального опису Малоросії 1766 (%)¹⁴³**

	0–14		15–59		60 і старші		Все населення	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Переяслав	47,5	52,5	50	50	43,2	56,8	48,8	51,2
Ніжин	51,9	48,1	50,4	49,6	50,8	49,2	50,9	49,1
Стародуб	49,1	50,9	48	52	41,2	58,8	47,9	52,3

Статеве співвідношення населення є непоганим показником відкритості соціуму до міграції. Звичайно, що до міста могли мігрувати представники обох статей, однак традиційно найбільш мобільними були чоловіки активного віку (через що їх так багато було обраховано у Варшаві). Відтак, у Стародубі чоловіків було порівняно менше, ймовірно, тому, що місто було центром неземлеробського полку, де були поширені відхожі промисли, а також існували альтернативні полковому центру міста — Новгородка, Мглин, Погар, Почеп і ще численні розкольніцькі слободи¹⁴⁴, котрі могли відтягувати частину активних чоловіків. Натомість у Переяславі їхня частка вища, оскільки довкола полкового центру не було більш-менш значних міст, та й полк вважається одним з основних землеробських осередків у Гетьманщині. У Ніжині, на відміну від Переяслава і Стародуба, переважали чоловіки (див. табл. 1). «Родзинкою» цього полкового міста була присутність численної грецької громади, котра у XVIII ст. активно поповнювалася мігрантами (передусім чоловіками) й істотно впливала на демографічне обличчя міста, у котрому, навіть серед літніх осіб, переважали чоловіки.

Щоб ще раз пересвідчитися у здатності саме приходьків змінювати хиткий баланс між статями, ще раз поглянемо на мешканців Переяслава (див. табл. 1). Серед дітей у цьому місті бачимо 47,5% хлопчиків, а вже серед дорослих присутність «сильної статі» збільшується до 50%, що зумовлено якраз міграційними процесами.

¹⁴³ Обчислено на основі: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341.

¹⁴⁴ Щодо розкольніків у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: «Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимаясь фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужное пропитание» (Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. XII. — Ч. 2. — Черниговская губерния. — СПб., 1851. — С. 77).

Наступний важливий параметр — це вікова структура населення, основою її аналізу в історичній демографії є поділ на великі вікові групи: дітей, осіб активного віку, літніх людей. Такий розподіл необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, основна частина молоді в містах Гетьманщини починала активну й постійну працю в 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Указівки на вік 13–14 років, як на межу між дитинством і активною фазою життя, фігурують й у тогочасному законодавстві¹⁴⁵. Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років, і старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як «престарелый», «дряхл», «по старости слаб». На думку українського історика Ю. Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає такий поділ: діти (до 14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)¹⁴⁶.

Відповідно основна маса міського населення була представлена особами активного віку; їх частка коливалася у межах 61–63,5%, другою за чисельністю віковою групою була дитяча — 31,3–34,1%, найменше було осіб літнього віку — на рівні 5–7%. Різниця у віковій структурі населення між містом і селом полягала у співвідношенні між дорослими і дітьми. У селах Гетьманщини було помітно більше дітей — 42%, і відповідно менше дорослих — близько 52%, при однаковій з містом чисельності літніх людей. Себто, певна частка активних людей перемістилася до полкових центрів, і при цьому (що дуже важливо) в міському населенні було істотно менше дітей, при відповідно більшій кількості осіб, які могли цих дітей народжувати.

Отже, ми підійшли до народжуваності, рівень якої зазвичай представляють у вигляді спеціального коефіцієнту (в проміле)¹⁴⁷. За нашими під-

¹⁴⁵ У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і СаКиевская старинаонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6, арт. 1), повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат — з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії більш актуальною є не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком, як про це говорять норми Саксонського права: «Возраст есть четверо який ... второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті. — *І.С.*)» (Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807 г. — К., 1993. — С. 21).

¹⁴⁶ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — С. 112.

¹⁴⁷ Більш докладно про коефіцієнт народжуваності, хід та проміжні результати дослідження, а також про демографічні характеристики міського населення йдеться у книзі: Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.

рахунками, загальний коефіцієнт народжуваності для 1757–1766 рр. становив: у Переяславі — 40,7%, Стародубі — 41,5%, Ніжині — 45,9%. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності¹⁴⁸, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758–1767 рр., — 60%¹⁴⁹. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт, обчислений Б. Міроновим для міст європейської частини Росії XVIII ст., — 60%¹⁵⁰. Згідно з обрахунками Я. Кіся, народжуваність у Львові становила 46%¹⁵¹. Для міст Західної Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності — на рівні 39%¹⁵².

За дослідженнями К. Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні¹⁵³ у 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице* з населенням у 1109 осіб він становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для якого укладання шлюбу було проблематичним, і це відбивалося на загальному рівні народжуваності¹⁵⁴. Серед людності великого міста істотну частку склали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме

¹⁴⁸ Відповідно до шкали, запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим, загальні коефіцієнти, менші за 16%, вважаються низькими, з 16% до 24% — середніми, з 25% до 29% — вище середніх, з 30% до 39% — високими, а 40% і більше — надвисокими (Див.: Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С. 209–210). Така народжуваність, однак, не викликала демографічний вибух, оскільки компенсувалася надвисокою смертністю, в «звичайні» (без голоду, епідемій, тощо) роки тільки 46–47 охрещених немовлят зі ста мали шанси дожити до п'ятирічного віку (З цього приводу див.: *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Ярьєски Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2011. — № 982: Сер. Історія. — Вип. 44. — С. 61–71).

¹⁴⁹ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 129.

¹⁵⁰ *Міронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX в.в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 159. Щоправда, до даних Б. Міронова треба ставитися обережно, особливо до узагальнюючих.

¹⁵¹ *Кісь Я.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 365–366.

¹⁵² Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39%. Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). — М., 1941. — С. 231.

¹⁵³ До 1793 року вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

* Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

¹⁵⁴ *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — Toruń, 1977. — Historia. XI. — S. 80.

ставлення до появи дитини. На думку Б. Міронова, коефіцієнт 50% свідчить про появу контролю над народжуваністю¹⁵⁵. Постає питання: чи існував контроль у тих містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%¹⁵⁶.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. Наприклад, у Мелані (маленькому містечку за 47 км від Парижу) з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар¹⁵⁷. В Україні в ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії¹⁵⁸. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності — за їх допомогою в інших випадках намагалися лікувати безпліддя¹⁵⁹. Подібні практики свідчать, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами. Якщо ж говорити про наведені вище узагальнюючі дані, то на нашу думку, контрацепцію аж ніяк не можна вважати основною причиною зниження народжуваності, адже важко припустити, що у тогочасних містах і селах по-різному займалися сексом. А от шлюбні стратегії мешканців міських і сільських поселень могли істотно відрізнятись, а це опосередковано впливало і на число народжених дітей. Для розуміння такого впливу розглянемо шлюбну поведінку.

Акт шлюбу був найважливішою свідомою подією в житті людини ранньомодерної доби* і займав вагоме місце у її поведінкових стратегіях. За даними Генерального опису 1766 р., у шлюбі перебувала найбільша частка міських мешканців активного віку. Так, серед цієї когорти населення Переяслава більшість становили пошлюблені — 48,8% в чоловіків і 51,3% в жінок. Однак це набагато нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини — 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків та незаміжніх жінок (48,4% і 30,6% проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)¹⁶⁰. Це, на думку

¹⁵⁵ *Миронов Б.* Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.

¹⁵⁶ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» — 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів — членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосім'яного регулювання (Див.: Там само).

¹⁵⁷ *Бродель Ф.* Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 170–175.

¹⁵⁸ Про магичні практики див. докл.: *Дуса К.* Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. — К., 2008. — С. 239–240.

¹⁵⁹ Там само. — С. 239.

* Такими ж важливими подіями можна вважати народження (у тогочасних документах частіше фіксується хрещення) та смерть, однак вони в абсолютній більшості випадків не залежать від волі людини, котрої стосуються.

¹⁶⁰ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 115.

К. Гурного, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі — 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вища, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб.

При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 років доводилося 214 холостих хлопців цього ж віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат — 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100 до 77.

Звісно, що частину молодих людей у містах становили трудові мігранти з сільської місцевості, які могли, відпрацювавши кілька років, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708 осіб, записаних у Генеральному описі 1766 р., 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 — із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка — мігранта з села й жінки — мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села, нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45 до 24) загалом відповідає статевій структурі міграції¹⁶¹.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною міг отримати двір і хату в місті¹⁶². Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах¹⁶³.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалась у містах загалом, і Переяславі зокрема, констатуємо, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалась

¹⁶¹ Більш детально див.: *Сердюк І.* Полкових городов обивателі... — С. 144–150.

¹⁶² Опосередковані свідчення про таку ситуацію див.: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 264 зв.–265.

¹⁶³ Там само. — Арк. 245 зв.

за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах¹⁶⁴, що підводить до необхідності визначення середнього шлюбного віку.

За нашими підрахунками, середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава на 1766 р. становив 25,7 років, для жіночого — 22,5 роки. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків — 28,1 років, для жінок — 22,3 років¹⁶⁵. Для сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно¹⁶⁶. За дослідженням Б. Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років для дівчат та 16–18 років для хлопців. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах¹⁶⁷. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою кореляцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Дж. Хайналом. На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському — вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах* в 1751–1780 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок — 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Ж. Буржуа-Піша, у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років¹⁶⁸. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки — у віці 21–25 років (42%)¹⁶⁹.

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі значно вища, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, такі, як,

¹⁶⁴ За рахунок 13–15-річних дівчат, зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права (Див.: С.Н. К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // Киевская старина. — 1884. — № 2. — С. 332–333).

¹⁶⁵ Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. — 2011. — № 1. — С. 5–24.

¹⁶⁶ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. — М., 1997. — С. 194.

¹⁶⁷ Миронов Б. Социальная история России... — С. 167.

* Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе — міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

¹⁶⁸ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 14–30.

¹⁶⁹ Кись Я. Указ. соч. — С. 366.

наприклад, сліпа на одне око дівка Марія — тридцятирічна наймичка¹⁷⁰. В описі Стародуба зафіксовано дві неодружені жінки (у джерелі «девка») віком 50 років. Одна з них була сліпа¹⁷¹, інша — жебрачка, «хрома» на одну ногу¹⁷². Таких осіб — калік, жебраків, бездомних, юродивих — у місті зазвичай було більше, ніж у селах.

Загалом же у населенні полкових міст Гетьманщини частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. Шлюбність у містах могла знижуватися через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів і, зрештою, розвиток проституції¹⁷³.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, зауважимо, що середня різниця у віці між подружжям складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці — 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині — сину Іллі — було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20¹⁷⁴. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, такі випадки неодноразово траплялися в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у 20-річному віці) він прийшов до Стародуба з «полської області» (імовірно, з

¹⁷⁰ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9 зв.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 127 зв.

¹⁷² Там само. — Арк. 128 зв. Вочевидь, для дівчини перепоною для шлюбу була тільки істотна фізична вада, а щодо вад зовнішності, то на кожен товар з часом міг знайтися свій покупець. Ось якою колоритною фразою передає таку ситуацію сатирична розповідь XVII ст.: «... Той (батько. — *I.C.*) міл трьох дівок. Двох же оддав скоро замуж, а третя довго рутку сіяла, бо груба била на тварі (підкреслення наше — *I.C.*)». Дівку взяв заміж удовілий купець, котрий подумав, що вона буде у всьому слухняна. Тут можна згадати відповідні поради Симеона Полоцького, котрий вважав, що на красиву дружину всі спокушаються, а тому «Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати...» (Див. докл.: Приповідь о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 467–469; *Полоцький Симеон*. Одруження // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття): В 4 кн. — Кн. 3: Література високого Бароко (1632–1709). — К., 2006; — С. 751–752).

¹⁷³ *Мионов Б.* Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. — Ленинград, 1990. — С. 54.

¹⁷⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 68 зв.

Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, — це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час¹⁷⁵.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були сорокарічний дяк Стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія¹⁷⁶. Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачюнова, на момент перепису він одружився вдруге, і його новій дружині було лише 23 роки¹⁷⁷. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років¹⁷⁸. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Участь цієї когорти в шлюбній поведінці населення вивчалася польськими демографами. Так, за дослідженням К. Гурнего, у місті Торунь в парафії святого Якуба упродовж 1746–1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли хлопець і дівчина, 155 (20%) — хлопець і вдова, 120 (15,6%) — вдівець і дівчина, 86 (11,4%) — вдова і вдівець¹⁷⁹. Ці дані вказують на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуні. Щодо Російської імперії, то за дослідженням Б. Міронова, вдівство в ранньомодерному соціумі було звичним явищем унаслідок високої смертності населення¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Там само. — Арк. 69.

¹⁷⁶ Там само. — Арк. 231 зв.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 462 зв.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ *Górny K.* Op. cit. — S. 93.

¹⁸⁰ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... — С. 172. Чи не єдиними дослідженнями шлюбної поведінки вдів на матеріалах ранньомодерної України є розвідки Ю. Волошина та Н. Старченко (Див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в Полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // Київська Старовина. — 2011. — № 1. — С. 13–31; *Старченко Н.* Шлюбна

Аналогічно нами було досліджено структуру шлюбності в приході Христорождественської церкви сотенного містечка Яреськи (Миргородський полк) в 1755–1774 рр. За ці двадцять років у приході було укладено 248 шлюбів, з них: 165 (66,8%) — між хлопцем і дівчиною, 24 (9,8%) — між вдівцем і дівчиною (причому, 4 були вдівцями по 2-х померлих дружинах, тобто одружувалися втретє), лише 4 (1,6%) шлюби — між хлопцем і вдовою, 54 (21,8%) між вдівцем і вдовою (причому, в 16 шлюбах один з подружжя одружувався втретє, а в одному випадку шлюб був третім для обох членів подружньої пари). Примітно, що при такому розмаїтті варіацій укладання шлюбних пар, з усіх можливих за двадцять років у Яреськах не зареєстровано тільки шлюбу хлопця і вдови по двох чоловіках. Зрештою, як бачимо, у кожному третьому шлюбі серед подружжя були вдівці чи вдови¹⁸¹.

Якщо в контексті вдівства порівнювати місто (див. табл. 2) й село Гетьманщини, то побачимо, що у місті вдівців менше — 1–1,5%, а в селах — 2–3%, натомість вдів у селах було 6%, а у містах — від 11 до 16% серед жінок активного віку.

Таблиця 2

Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку¹⁸²

місто	чоловіки			жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1	541	95	17,6
Ніжин	1563	32	2	1541	182	11,8
Стародуб	1247	21	1,7	1350	220	16,3

Якщо частка міських вдівців співвідноситься з сільськими у межах статистичної похибки, то вдів у місті таки було істотно більше, ніж у селах. Вочевидь, що частина жінок, овдовівши, не могли далі забезпечити себе на селі без чоловічих рук, а тому йшли до міста, переважно на ролі робітниць,

стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 58–64). З іншого боку, як стверджує Е. Фройд, тема самотньої жінки (і в тому числі вдови) недостатньо розроблена і в західноєвропейській історіографії (Перелік основних праць (переважно стосовно Англії) див.: *Froide A. Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England* // *Local Population Studies*. — 2002. — № 68. — Р. 26–41).

¹⁸¹ Детальніше про структуру шлюбності в Яреськах див. окреме дослідження: *Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку)* // *Краєзнавство*. — 2010. — № 3–4. — С. 47–55.

¹⁸² Міське населення на основі: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148 а, 278, 341, сільське — дані Ю. Волошина: *Волошин Ю. Розкольницькі слободи...*

котрі наймалися за одяг, харчі, а бувало й за платню. Такі жінки були змушені будь-якими засобами заробляти на життя, одна з таких удів, котра обвинувачувалась у блуді, на допиті в Лохвицькій сотенній канцелярії (1729 р.) заявила, що пішла на статевий зв'язок, спокусившись обіцянкою підтримки. При цьому вдова боялася, «жеби худоби не погубить, и детей (5-х дітей — *I.C.*) в малых летах будучих, по наимах не пустит»¹⁸³.

Більш прийнятним виходом був повторний шлюб, однак удові з дітьми вдруге вийти заміж було надзвичайно важко. У Генеральному описі такого великого полкового міста, як Стародуб, поміж понад 4,5 тисяч мешканців зафіксовано тільки два такі випадки, причому, в обох з них «новими» чоловіками були грецькі купці, котрі могли не знайти собі «кращих» дружин через свою етнічну приналежність та порівняно (як на купця) незначні статки¹⁸⁴.

В описі Переяслава зафіксовано тільки один такий випадок: серед міських обивателів зустрічаємо міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: «дети ее з умершим ее мужем ... Яремаю Кривошеем сплочены»¹⁸⁵. Отже, залишившись після смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму — 25 рублів¹⁸⁶. Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. — березень 1766 р.¹⁸⁷), можна припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше, ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто, вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й одразу одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування. Імовірно, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом¹⁸⁸, тоді як ним міг займатися Яків. Отже, такий шлюб був взаємовигідним. Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка в Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді

¹⁸³ Див.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. ... — С. 214–216.

¹⁸⁴ ЦДДА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 23 зв., 308 зв.

¹⁸⁵ Там само. — Кн. 278. — Арк. 205 зв.

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 206.

¹⁸⁷ Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 132–134.

¹⁸⁸ З іншого боку, у цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила, спрямовані на захист сім'ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути членами цих корпорацій. Наприклад, у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% (Див.: Кириллова Е. Ремесленные корпорации в ранне новое время // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 91).

як 28 таких жінок залишилися самі, тобто ймовірність такого шлюбу становила 1 до 28, або 3,6%.

Підсумовуючи зауважимо, що головними, загальними особливостями для населення полкових міст Гетьманщини з точки зору історичної демографії була значна частка активного люду, нижчий рівень народжуваності, вищий шлюбний вік. «Приходьки», котрі потрапили у міське середовище, не поспішали одружуватися та заводити дітей, оскільки не мали на це коштів, або ж мали інші життєві пріоритети (наприклад, навчання ремеслу).

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, військових на постой, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було й явище проституції. Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, іти в обхід усталених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади слабшав, і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку.

Разом з тим, всі міста були унікальними, особливості організації життя кожного з них формували власні риси демографічного обличчя їхнього населення. Так, з точки зору шлюбності надзвичайно цікавим є полковий Ніжин, де поміж понад 5 тисяч населення, зафіксованого у Генеральному описі міста 1766 р., фігурують тільки дві незаміжні жінки, старші за 30 років: це дві рідні сестри, «старици девицы» Ирина та Єфросинья віком 42 і 45 років відповідно¹⁸⁹. При цьому у місті фіксується висока частка неодружених чоловіків, у першу чергу представників грецької громади. Виходить, що активна міграція греків до міста порушила баланс на його шлюбному ринку і зумовила високий попит на жінку, холості чоловіки «розібрали» всіх дівчат і потім взяли ще й за вдів, опосередкованим свідченням чого є порівняно низька частка останніх серед жінок активного віку (на рівні 10%), тоді як в інших містах вона була у півтора рази вищою (16–17%).

Найхарактерніша риса демографічного обличчя Переяслава добре помітна на статеві-віковій піраміді* цього міста (див. мал. 2). Як бачимо,

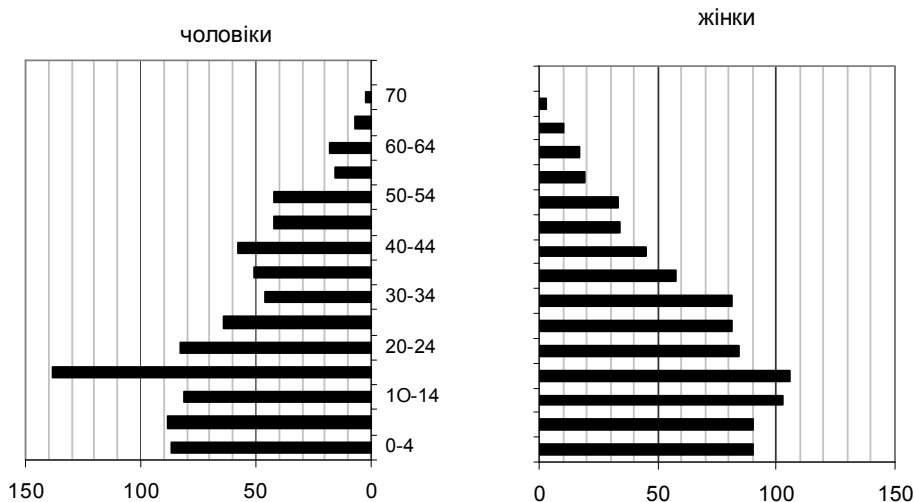
¹⁸⁹ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 341.

* Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а

особливістю населення Переяслава була аномально велика кількість чоловіків віком 15–19 років, жінки цього віку теж були найчисельнішою віковою групою у місті. Причиною цього «буму» була трудова міграція. У цьому контексті пригадується заувага українського історика В. Маслійчука: «Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»¹⁹⁰. Наша перевірка цього припущення щодо Переяслава цілком підтверджується, адже серед усіх наймитів-мігрантів цього міста серед чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок — 24,3%¹⁹¹.

Малюнок 2

Статеві-вікова піраміда населення Переяслава¹⁹²

чисельність — на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять

¹⁹⁰ Під час прочитання лекції «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.уа»). Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

¹⁹¹ Див. докл.: Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

¹⁹² Побудовано за даними: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.

Вище озвучені тільки найхарактерніші риси; можна виокремити й більш дрібні, але не менш показові, котрі у своєму комплексі свідчать, що місто Гетьманщини таки вивершувалося над округою, воно мало свої переваги, що притягували мігрантів, які приходили до міста для реалізації якихось своїх власних прагнень. Головні особливості міста виходили із його здатності привабити до себе прийшло населення, з його специфікою у плані характеру (не кожен міг покинути звичне сільське життя), економічного положення, статусу, а також у здатності нав'язати цим людям свої звички у шлюбній поведінці, родинному житті, поведінкових стратегіях. Ці аспекти нехай і розмиті, але таки проявляються у мазках демографічних коефіцієнтів та значень, котрі при всій своїй «лукавості» таки уможливають спробу малювання колективних портретів міського населення Гетьманату.

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: НОВІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

В своєму аналітичному дослідженні «Винайдення Східної Європи», американський історик Л. Вульф, цитуючи знамениту вольтерівську працю про шведського короля Карла XII, чомусь назвав ранньомодерну Україну не інакше як своєрідними загубленими землями/*paus perdus*, що були «загубленими для Європи, втраченими з поля огляду, невидимими для західного просвітницького ока»¹. Та очевидно, історична уява професора Бостонського коледжу не могла сягнути глибше уяви самого Вольтера, який хоча й добре знав історію російсько-шведського протистояння початку XVIII ст., однак все ж був мало ознайомлений з міжнародною ситуацією попереднього, XVII ст. А саме тоді почала формуватися т. зв. Вестфальська система міждержавних відносин, а на геополітичній мапі «далекосхідної Європи» (за Р. Шпорлюком²) начебто зненацька постало чудернацьке, як для сприйняття західноєвропейського політикуму та Просвітництва, державно-політичне утворення під такою незвичною для європейців назвою — «Військо Запорозьке»³.

Поза тим, офіційні адепти Війська Запорозького досить часто використовували такі «паралельні» історичні хороніми для своєї міжнародної ідентифікації, як «Україна», «Русь», «Мала Русь», «Мала Росія», «Гетьманщина»⁴; у багатьох випадках іноземні сучасники означували Військо

¹ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Перекл. з англ. С. Біленького за участю Т. Цимбала. — К., 2009 (За вид.: Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. — Stanford, 1994). — С. 20.

² Шпорлюк Р. Східна Європа померла! Хай живе Східна Європа! <http://polit.ua/analitika/2011/01/12/shporluk.html>

³ Очевидно, що даний український хоронім має все ж таки «азійське» етимологічне походження за аналогією, наприклад, з творенням таких назв, як «Кримська Орда», «Буджацька Орда», «Перекопська Орда», тобто «Військо Кримське», «Військо Буджацьке», «Військо Перекопське» тощо.

⁴ Про те, що під «Україною» у 1650-х роках у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московським царством: «...Те обои давно слученые государства се есть Коруна Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями

Запорозьке не інакше, як *Ukraina terra Cossacorum*, тобто «Україна — земля Козацька»⁵, що спричинило у більш пізнішу добу до появи таких його історіографічних означень, як «Українська козацька держава», «Козацько-Гетьманська держава», «Український гетьманат», «Гетьманська Україна», «Козацька Україна» тощо.

Власне, ми вже неодноразово зверталися до висвітлення різних проблем міжнародного становища Війська Запорозького протягом другої половини XVII — початку XVIII ст.⁶ Зазначимо, що сьогодні все очевиднішим стає той факт, що міжнародне утвердження ранньомодерної Української держави було дуже складним та надзвичайно багатомірним історичним процесом. До речі, питання його вивчення та новітнього історіографічного і методологічного прочитання актуалізується у зв'язку з процесами сучасного входження України до міжнародних союзів Європи, що, як бачимо, викликало не тільки шалений дипломатичний, але і військовий спротив сусідньої Росії, яка не тільки заявила про своє «історичне право» на володіння окремими українськими територіями, а й окупувала частину з них. Потрібно зауважити, що такі процеси відбувалися і три століття тому, коли, на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, у зв'язку з постанням Української держави/землі козаків питання впорядкування східноєвропейських міждержавних кордонів протягом усієї другої половини XVII та перших десятиліть XVIII ст. перетворилося на один з визначальних чинників для дипломатії

останутця **окрім України**, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой с **Войском Запорожским с городами и с землями...** (виділення наше. — *Т.Ч.*)» (Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 79: «Зносили Росії з Польщею» 1656. — Спр. 56. — Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — М., 2007. — С. 200).

⁵ Див.: *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фото-світлинах. — К., 2004 та ін.

⁶ Див.: *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 pp. — 3-тє вид., випр. і доп. — К., 2009. — 615 с.; *Його ж.* Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 151–171; *Його ж.* *Respublica Christiana — Terra Cossacorum — Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України Валерія Смолія.* — К., 2010. — С. 354–369; *Chukhlib T.* «...Let there only be sincerity and benevolence toward the king in the Cossack Army: the history of political relations between Poland and Ukraine (1660 s — first half of the 1670 s)» // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejow stosunków Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolska i Ukraina. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel.* — Warszawa, 2012 та ін.

країн Центрально-Східної, Східної, Південно-Східної Європи, а також Малої Азії.

Спробуємо підсумувати наші довголітні дослідження, структурувати власні теоретичні напрацювання, а також інтерпретувати, у відповідності з сучасним поступом української та світової науки, нові пошукові перспективи щодо вивчення складного та неоднозначного процесу «уміжнароднення» Війська Запорозького — Українського гетьманату⁷.

Методологічні проблеми «вписування» минулого міжнародних відносин Українського Гетьманату до світової історії

З огляду на впровадження новітніх історіографічних методологій, історія міжнародних відносин та зовнішньої політики залишається пріоритетним напрямом історичної науки в багатьох країнах світу, продукуючи появу кожного року десятків монографій та сотен статей, присвячених тим чи іншим аспектом означеної проблематики. З одного боку, вивчення зовнішніх аспектів життя країни чи народу постійно актуалізується сучасними більш чи менш нагальними зовнішньополітичними викликами для тієї чи іншої держави, а з іншого — кожний етнос лише тоді ідентифікує себе як окрему націю, коли входить у відносини з сусідніми країнами, тобто стає елементом (неважливо — «суб'єктом» чи «об'єктом») офіційних або ж напівофіційних, чи навіть неофіційних міжнародних відносин. Адже кожен народ має свої, якщо й не політичні, то соціокультурні інституції відповідно до свого «національного характеру». Але як пов'язати національну історію з історією світовою і, навпаки, світову з національною та як інтегрувати національну історію у світову на основі раціональних наукових досліджень? І чи взагалі такий синтез необхідний?

Очевидно, що при творенні концепції власної історії потрібно ґрунтовне зіставлення з історіями інших народів та держав світу, особливо сусідніх. Розгляд минулого «зіткнення народів» в соціокультурному контексті дозволяє включити історію міжнародних відносин (а вона є складовою політичної історії як такої) у новітню систему координат історичної науки⁸. Адже у цій дослідницькій парадигмі дуже важливим залишається визначення зовнішнього по відношенню до «іншого», яким, з точки зору історії міжнародних відносин, стає, як правило, сусідній народ або ж країна-«конкурент».

⁷ Пропонуємо вживати таку історіографічну назву насамперед для того, щоб «відрізнити» новопосталу ранньомодерну Українську державу від Війська Запорозького кінця XVI — першої половини XVII ст. У світовій історичній науці практика називати держави згідно з їхніми системами правління є загальноприйнятою: наприклад, «Кримський ханат», «Сербський деспотат», «Молдавське господарство», «Бранденбургське курфюрство», «Пруське герцогство» тощо

⁸ Курилла І. Изучение истории международных отношений в социокультурном контексте // Новая и новейшая история. — № 6. — 2012. — С. 65.

Можливо, що історію міжнародних відносин у контексті застосування соціокультурного підходу можна і потрібно пов'язувати з таким новим напрямом історичних студій, як імагологія, що передбачає вивчення причин і форм еволюції взаємних образів країн⁹. У цьому контексті виокремлюють потестарну імагологію, що вивчає, які системи образів беруть участь у встановленні відносин панування і підпорядкування, в набутті та утриманні влади, у вибудовуванні зв'язків між різними групами еліт, з одного боку, і між пануючими і підвладними верствами суспільства, з іншого, тощо¹⁰.

Сьогодні історію міжнародних відносин можна вивчати в межах методів політичної соціології¹¹. Останні історіографічні конструкти дослідників міжнародних відносин також пов'язані із застосуванням т. зв. системного підходу, а саме: розглядом історії у вигляді послідовності систем, що змінюють одна одну, в яких роль окремої держави на міжнародній арені залежала від її політико-правового положення відносно інших. З огляду на такий методологічний підхід, будь-яка зовнішньополітична система мала властивості, які не зводяться до властивостей «суми» держав, що її утворили¹².

Не слід забувати про співвідношення міфу й історії у контексті імперської політики домінуючих націй або ж «великих держав» по відношенню до «неісторичних народів» чи «малих держав». Як слушно зауважив з цього приводу Володимир Потульницький, знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься усередині, або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, тобто з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак сили і панування над підкореними територіями¹³. Об'єктивно, що у відповідь на домінуючий міф

⁹ Див. наприклад: *Сенявский А., Сенявская Е.* Историческая имагология и проблема формирования «образа врага» // Вестник Российского университета дружбы народов. — 2006. — № 2 (6). — С. 54–72; *Папилова Е.* Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки. — 2011. — № 4. — С. 31–40; *Ощепков А.* Имагология в курсе «теория культуры» // Высшее образование и мировая культура. — Вып. 2. — М., 2010; *Журавлева В.* Изучение имагологии российско-американских отношений по обе стороны Атлантики: итоги и перспективы // Американский ежегодник — 2008/2009. — М., 2010. — С. 142–166 та ін.

¹⁰ Власть и образ: очерки потестарной имагологии: Сб. ст. — СПб., 2010. — С. 12.

¹¹ *Aron R.* Une Sociologie des relations internationales // Revue française de sociologie. — 1963. — Vol. IV. — № 3. — P. 308, 321; *Цыганков П.* Политическая социология международных отношений. — М., 1994.

¹² Див.: Системная история международных отношений / Под. ред. А. Богатурова. — Т. 1–4. — М., 2002–2004; *Дегоев В.* Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. — М., 2004; *Ревякин А.* История международных отношений в новое время. — М., 2004 та ін.

¹³ Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. — К., 2002. — С. 29. Див. також: *Його ж.* Щодо дослідницьких

з'являється міф «малої» нації, яка також формує власний «захисний» історіографічний простір.

З огляду на цю проблему, не тільки «внутрішня», але і «зовнішня» історія України досить часто розглядається, як поле боротьби різних історіографічних схем, що формувалися її сусідами, які у різні історичні періоди прагнули до підкорення українських земель. При цьому кожна з домінуючих націй зазвичай виставляє іншу у своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить певні домінаційні міфи, які ще й донині панують у всесвітній історії¹⁴. Відзначаючи вплив міфотворчості на вивчення історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII — на початку XVIII ст., потрібно зауважити, що з моменту, коли Україна стала усвідомлювати себе повноцінним членом світового співтовариства (а це трапилося лише з проголошенням новітньої незалежності, тобто у 1991 р.), вона зіткнулася з тим, що її минуле спочатку або недостатньо добре знали та розуміли історики інших країн світу, або навмисно представляли історію міжнародного утвердження не тільки ранньомодерної, але й модерної Української держави XX ст. у спотвореному вигляді.

Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики раннього нового часу дуже тісно пов'язана й з таким важливим питанням, як формування міжнародного права. Виникненню «права народів», або ж міжнародного права, за оцінкою дослідників, притаманні такі основні фактори: наявність певної кількості суверенних держав; знаходження держав на приблизно однаковому рівні культурного розвитку; існування спільних міжнародних інтересів; усвідомлення державами необхідності врегулювання своїх взаємовідносин нормами права¹⁵. Поза тим, у світовій історично-правовій науці розгорнулася дискусія стосовно того, що вважати за відправну точку для початку існування міжнародного права як такого. Зазвичай вказувалося на те, що Вестфальський «конгрес народів» 1648 р., крім проголошення принципу віротерпимості, заклав основи для утворення більш широкої міжнародної системи, яка, в свою чергу, підготувала основи для формування нових незалежних держав¹⁶. Адже саме у результаті діяльності цього

приоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 4–20.

¹⁴ Там само. — С. 39.

¹⁵ Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Пер. с нем. под ред. В. Грабаря. — Юрьев, 1909; Буткевич О. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. — К., 2003. — С. 157.

¹⁶ Див.: Ивонина Л., Прокопьев А. Дипломатия Тридцатилетней войны. — Смоленск, 1996; Duchhardt H. Der Westfälische Friede. Diplomatie — politische Zäsur — kulturelles Umfeld — Rezeptionsgeschichte. — München 1998; Rohrschneider M. Der gescheiterte Frieden von Münster. Spaniens Ringen mit Frankreich auf dem Westfälischen Friedenskongress (1643–1649). — Aschendorff–Münster, 2007 та ін.

конгресу була зруйнована стара зовнішньополітична ієрархія Священної Римської імперії Габсбургів, а багато європейських королів зрівняно у владних правах з вищим до того часу австрійським імператором. Крім того, було визнано незалежний статус Швейцарії та Голландії, а також укладено ряд угод, в яких закладався принцип відносної стабільності «релігійної ситуації» у Європі та її міждержавних кордонів.

Поза тим, і сьогодні багато дослідників критикують творення історіографічного міфу про Вестфальський конгрес як основу для нового та новітнього міжнародного права¹⁷. Під час цієї полеміки, зокрема, відзначалося, що історія утворення та функціонування ідеї міжнародного союзу, починаючи від XVII ст., стала боротьбою двох складових, а саме: по-перше, започаткування самостійних держав та зародження правового спілкування між народами, а, по-друге, безперервної боротьби за переважання одних держав та народів над іншими¹⁸. При цьому могутня монархічна влада, яка об'єднувала держави в імперії та королівства, розвивала в міжнародних відносинах ранньомодерного часу дуже енергійну політику, проте дуже своєкорисливу, що полягала не тільки у «неповажанні» своїх підданих, але й ігноруванні незалежності та прагнення до самостійного статусу сусідніх держав.

Вважаємо, що процес накопичення історичних знань у контексті дослідження історії міжнародних відносин нашої країни насамперед потребує звернення до проблеми політико-культурних взаємовпливів України-Русі¹⁹ і сусідніх та більш віддалених з нею держав, що мали відмінні цивілізаційні культурні традиції, оригінальні внутрішньополітичні устрої та системи правління²⁰: імперій — Австрійської, Османської і Російської; королівств, царств

¹⁷ Див., наприклад: *Teschke B. Mythos 1648 — Klassen, Geopolitik und die Entstehung des europäischen Staatensystems.* — Münster, 2007.

¹⁸ *Даневский В. Пособие к изучению истории и системы международного права.* — Харьков, 1892. — С. 34.

¹⁹ Вважаємо, що впроваджений М. Грушевським та його послідовниками у науковий обіг історіографічний термін «Україна-Русь» найповніше відповідає історичним реаліям, як «збірна» назва тогочасної української території. Адже наприкінці XVI–XVII ст. на сучасні українські землі одночасно поширювалися та накладалися один на одного етнонімічні та хоронімічні назви «Русь», «Мала Русь / Мала Росія», «Червона Русь» та «Україна». При цьому «Русь» охоплювала усі етнографічні українські землі, а терени сучасної Східної Галичини означувалися, як «Червона Русь». У свою чергу, «Україною» у вужчому сприйнятті називали землі Київщини та Брацлавщини, ширшому — Волині, Поділля, Чернігівщини, Київщини, а в окремих випадках навіть Червоної Русі. Однак, якщо червононоруські землі у другій половині XVII ст. продовжували залишатися «шляхетськими», то Україна поступово ставала «козацькою», адже козацтво наполегливо перебирало на себе роль привілейованого елітного стану.

²⁰ Порівняльний аналіз формування потестарних структур та інститутів влади у різних країнах пізньосередньовічної та ранньомодерної Європи нещодавно здійснено у ґрунтовній колективній праці: *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / Отв. ред. Т.П. Гусарова.* — М., 2011.

і ханств — Польського, Шведського, Московського та Кримського; республік — Венеціанської; князівств і курфюрств — Волошського, Литовського, Молдавського, Трансильванського та Бранденбурзького; «військ» і орд — Війська Донського, Буджацької та Калмицької орд. Міждержавні відмінності внутрішньополітичних владних структур сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тієї чи іншої держави щодо країн-суперників/союзників, в тому числі й Українського Гетьманату.

Наприклад, відомо, що Трансильванське князівство, зважаючи на положення Вестфальського конгресу 1648 р., хоча й проголошувалося незалежним «удільним князівством», але перебувало у васальній залежності від Османської імперії. Поза тим трансильванський князь Дьєрдь II Ракоці підписував угоди з шведським королем Карлом X Густавом та претендував на корону Речі Посполитої. У свою чергу, гетьман Богдан Хмельницький разом з Військом Запорозьким, визнаючи у 1654 р. протекторат московського царя, по суті, одночасно також знаходився хоча й у номінальній, але васальній залежності від турецького султана Мегмеда IV Авджи. Цікаво, що такий особливий статус обох країн не заважав правителям Трансильванського князівства та Українського Гетьманату проводити самостійну зовнішню політику²¹, що, зокрема, засвідчувало укладення між ними Дюлафехерварського договору 1656 р., який неоднозначно оцінювався не тільки у Москві, але й Варшаві та Стамбулі²². І на сьогодні залишається відкритим питання щодо політико-правового змісту цього договору та його оцінки з точки зору міжнародно-політичного статусу Трансильванії та Українського Гетьманату.

Особливу увагу треба звернути на антропологічну складову міжнародних відносин, адже у ранньомодерну добу політикум був надзвичайно персоніфікований особами своїх правителів та лише в окремих проявах набував модерного, тобто більш зрозумілого нам «тут і тепер», змісту. Зокрема, з історичної точки зору міждержавно-правові взаємини «тоді і вчора» уособлювалися, головним чином, через династичні, монархічні зв'язки та відносини у межах класичної тріади «зверхник/імператор — напівзалежний/

²¹ Чухліб Т. Український гетьманат — Трансильванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006. — С. 134–149.

²² Медведева К. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. — М., 1998. — С. 188–211; Хаванова О. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. — М., 2000. — С. 341–367; Федорук Я. Трансильванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою // Український археографічний щорічник. — Вип. 18. — К., 2013. — С. 219–243.

король — залежний/князь»²³ між володарями окремих держав, лідерами політичних утворень та військово-політичних угруповань. Хоча, звичайно, і на той час були певні винятки: згадаємо про існування Венеціанської та Голландської республік, Англійського протекторату Олівера Кромвеля, італійських комун тощо. Та навіть тогочасні республіки, протекторати чи комуні у зовнішніх стосунках мали визначатися зі своїм політико-правовим статусом. Політика персональних монархічних уній, династичні й спадкові проблеми, релігійні війни та інші військові конфлікти у добу пізнього середньовіччя та раннього модерну викликали перерозподіли держав, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення великих об'єднаних королівств й могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, т. зв. «малими державами», які з свого боку змушені були визнавати себе залежними від більш сильніших монархічних дворів чи об'єднань держав — імперій, королівств або ж царств.

Очевидно, що розгляд виникнення, існування та занепаду Першого²⁴ Українського Гетьманату протягом 1648-1764 рр. через призму історико-антропологічного підходу сприяв би новому «диханню» у сфері вивчення його «нової» політичної історії. Чи можна «вписати» до вище згадуваної тріади гетьмана як самопроголошеного правителя нового державного утворення на землях України-Русі, і в якому політико-правовому статусі по відношенню до сусідніх володарів протягом багатьох десятиліть функціонувала гетьманська влада як така?

Дипломатична культура Українського Гетьманату

Звичайно, що найбільш активними міжнародні, зовнішньополітичні та дипломатичні відносини новоствореної Української держави були під час гетьманування Богдана Хмельницького, з 1648 до 1657 рр. У цей революційний для України час, зважаючи на конкретну зовнішньополітичну ситуацію, Б. Хмельницький визначав, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав

²³ Чи не вперше на таку тричленність європейської владної ієрархії звернув увагу німецький історик та правник Йоганн Якоб Мозер (Johann Jacob Moser; 1701–1785 рр.), який у своїй праці «Про національний суверенітет взагалі» відзначив існування **суверенних, напівсуверенних та несуверенних** держав. У сучасній історіографії таку ієрархічність європейської влади у зв'язку з постановям козацької держави добре проаналізовано у виданні: Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. Поза тим, й до цього часу продовжує переважати твердження, що державою у XV–XVIII ст. можна називати лише державу-суверен, що не відповідає історичним реаліям.

²⁴ Вважаємо таке історіографічне доповнення коректним з огляду на існування Українського гетьманату Павла Скоропадського у 1918 р., який можна означити як Другий Український гетьманат.

як усні, так і письмові (т. зв. інструкції) настанови дипломатам, вирішував, з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники тощо. Перед своїм від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові («одпусті») в гетьмана. На ній вони отримували остаточні вказівки та листи з «інструкціями», прощалися з гетьманом.

Так, наприклад, в інструкції Б. Хмельницького за 1656 р. українським послам до князя Трансильванії Дьєрдя II Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: «тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали її уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоренити нашу віру...»²⁵. Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду, в зв'язку з польсько-московськими переговорами у Вільно: «ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві»²⁶. У другому викладалося прохання до трансильванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт промовляв про можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські посланики мали говорити, що «ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей жителів [Трансильванії та України], а також відстоювати обидві віри»²⁷. Ця та інші інструкції стверджувалися підписом гетьмана, а отже були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших передавалися іноземним урядовцям²⁸.

Досить часто дипломатам Українського Гетьманату Б. Хмельницьким давалися усні настанови. Лист, надісланий московському царю Олексію Михайловичу з послом Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося: щоб «з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всём царское величество поверят»²⁹. Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й інші українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансильванії та інших країн. Іноземні посольства гетьман Б. Хмельницький головним чином приймав у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний протокол здійснювався в Суботіві (особистому маєтку роду

²⁵ Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998. — С. 204.

²⁶ Там само. Див. також: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. — К., 2011.

²⁷ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 204.

²⁸ Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 94.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией: Сб. документов и материалов: В 3 т. — Т. 2. — М., 1953. — С. 177; Шевченко Ф. Назв. праця. — С. 94.

Хмельницьких), Переяславі, під час військових дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Переговори з послами Хмельницький вів у присутності козацької старшини, що перебувала при дворі. Ряд важливих питань з послами обговорювався лише гетьманом та генеральним писарем в окремій кімнаті, хоча були випадки, коли переговори вів гетьман України наодинці.

Послів приймали згідно дипломатичного етикету, який усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався та ревно дотримувався гетьманом. Б. Хмельницький, зважаючи на рівень посольств, зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом, конями й підводами, охороною та провідниками. «Абисте їм живності для них і челяді, і коней і чого потреба буде, підвід, провідників давали, і у всьому людяність свою освідчались, нічого не чинячи під ласкою нашою і каранням військовим»³⁰, — говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького від 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі іноземних послів. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб територією України вільно могли пересуватися послы австрійського імператора — архієпископ Мартіано та К. Маріанович, які поверталися з Чигирина до Відня: «пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно»³¹. Цей документ свідчить й про те, що гетьман ревно слідкував за тим, щоб дотримувався один з головних принципів міжнародної дипломатії, що зародився ще в добу середньовіччя, — недоторканість послів (чи депутатський імунітет).

Починаючи від Б. Хмельницького, всі гетьмани України (крім хіба що Данила Апостола та Кирила Розумовського) вели активну дипломатичну переписку з володарями багатьох держав. У більшості з листів піднімалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Українського Гетьманату, релігійні й різні культурні аспекти внутрішнього життя країни тощо.

У ранньомодерну добу всесвітньої історії важливу роль відіграло багато різних ритуалів, символів і символічних церемоній³². Але вже на той час посольський звичай не був умовним додатком до дипломатичної діяльності. Начебто дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів ховали у собі питання національної культури й політики держави, ідеології, значення верховної влади. Щоб утвердити незалежність у дипломатії, кожній

³⁰ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 121.

³¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961. — С. 574–575.

³² *Лабрюйєр Ж.* Характеры или нравы нынешнего века. — М., 1964. — С. 215.

країні Європи потрібно було відпрацювати власний посольський звичай, який би був прийнятний для відносин з усіма сусідніми чи більш віддаленими державами. Різні складові вітчизняного ритуалу прийняття та відправки іноземних послів значною мірою формувалися під впливом західних і східних дипломатичних традицій, поступово переосмислювалися й трансформувалися у невід'ємну частину вітчизняної дипломатії³³.

Велика увага зверталася на характер поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. З іншого боку, прибулий дипломат спостерігав за діями приймаючої сторони. Ті чи інші дії правителя символізували про стан взаємовідносин між державами. Будь-який відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розглядався, як показник зміни у міждержавних відносинах чи применшення значення країни, представленої послом. Або ж навпаки — вираження надзвичайної поваги до посла сприймалося, як вияв особливого відношення до його країни. Якщо у Франції та інших європейських країнах «великих» послів до залу прийому супроводжував спадкоємець короля — принц крові, то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х років XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирина, зустрічав старший син Б. Хмельницького Тиміш. Це практикувалося й пізніше. Зокрема, сини гетьмана Івана Самойловича Григорій, Семен та Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління Івана Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

Чи укладалися Українським Гетьманатом міжнародні угоди?

Однією з назрілих проблем на сьогодні є питання: а чи укладав Український Гетьманат повноцінні міжнародні угоди? А якщо укладав, то які, коли і з ким, якого політико-правового характеру і скільки таких угод було взагалі в його історії? Адже, наприклад, багато польських істориків й до цього часу вважають українсько-польські договори, які уклалися між Коронаю Польською і козацькою Україною в другій половині XVII–XVIII ст., «внутрішньо-локальними» мирними угодами в межах одного державного утворення — Речі Посполитої. Поза тим, положення Зборівського 1649 р., Білоцерківського 1651 р., Гадяцького 1658 р., Чуднівського 1660 р., Підгаєцького 1667 р., Острозького 1670 р. та «Лещинського-Мазепи» 1707 р. хіба не можна оцінювати і як такі, що надавали Українському Гетьманату певну міжнародну суб'єктність? Цікаво, що більшість російських істориків так само, як і їхні польські колеги, застосовують схожі підходи до оцінки

³³ Чухліб Т. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури. — Т. 3. — К., 2003. — С. 264–292.

українсько-російських відносин ранньомодерної доби, характеризуючи угоди-«статті» між Україною та Московським царством у 1654, 1659, 1663, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687, 1709, 1727 рр. лише виключно як внутрішньополітичні акти. У даному контексті можна нагадати, що гетьманські уряди України укладали також угоди з Османською імперією у 1649, 1653, 1655, 1669, 1711 та 1712 рр., Кримським ханатом — у 1648, 1655, 1661, 1668 та 1711 рр. У зв'язку з цим потрібно звернути увагу на певну європоцентричність наукового доробку вітчизняних істориків, зрозуміло, недостатню увагу до різних питань стосунків Українського Гетьманату з Османською імперією та Кримським ханатом³⁴. Висока Порта, яка від часів Б. Хмельницького виступала своєрідним гарантом української державності (що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольському договорі 1678 р. з Варшавою), все ж таки була змушена підписати угоду про розподіл сфер впливу в Україні (Бахчисарайський мир 1681 р.) з Московським царством. Водночас протягом останньої чверті XVII ст. турецька сторона робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Українського Гетьманату під владу польського чи московського монархів. Кримський ханат, за дорученням турецьких султанів, виступав посередником (а деколи і партнером) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х років XVII ст., Бахчисарай проводив дипломатичну лінію щодо нейтралізації польських і російських впливів на Український Гетьманат і підпорядкування його правителів своїй протекції.

Дипломатичні міжнародні акти укладалися українськими гетьманами не тільки з турецькими султанами, кримськими ханами, польськими королями, московськими царями, а й зі шведськими королями, молдавськими, трансильванськими та волоськими князями. На жаль, і до цього часу, за виключенням ґрунтовної історико-правової кодифікації А. Яковлівим українсько-московських угод³⁵, ми не маємо глибоких досліджень цього важливого комплексу проблем. Прикладом для таких напрацювань у сфері вивчення міжнародних угод є археографічні праці польського історика Д. Колодзейчика щодо сутності польсько-османських та польсько-кримських договорів XVI–XVIII ст.³⁶

³⁴ Докладніше див.: *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — 456 с.

³⁵ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — 290 с.

³⁶ Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents by D. Kołodziejczyk. — Brill–Lejden–Boston–Köln, 2000; *Kołodziejczyk D.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International diplomacy on the European periphery (15th–18th Century): A Study of peace treaties followed by annotated documents. — Leiden– Boston–Brill, 2011. — 1165 р. Див. також: *Черкас Б.* Рец. на: *Колодзейчик Д.* Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дип-

Іншим проблемним є питання, скільки і яких за змістом міжнародних угод укладалося щодо ранньомодерної України, у яких контрагентами виступали сусідні чи більш віддалені треті держави? Найвідомішими з них, очевидно, є Віленський 1656, Андрусівський 1667, Бахчисарайський 1681, Вічний 1686 та Карловицький 1699 рр., менш знаними — Бучацький 1672, Журавненський 1676, Нарвський 1704, Прутський 1711, Адріанопольський 1713 та Константинопольський 1714 рр. договори; але були ще й такі «призабуті» міжнародні домовленості, як, наприклад, угода 1656 р. між Річчю Посполитою та Австрійським цесарством про одночасне приборкання гетьмана Богдана Хмельницького та бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, та подібні до неї³⁷. У зв'язку з цим, відзначимо, що Військо Запорозьке, його населення і територія неодноразово виступали об'єктами у двохсторонніх чи навіть трьохсторонніх угодах між такими державами ранньомодерного світу, як Австрійська імперія, Французьке королівство, Апостольська столиця (Ватикан), Венеціанська республіка, Річ Посполита, Османська імперія, Шведське королівство, Кримське ханат, Трансильванське та Молдавське князівства. У зв'язку з цим потрібно наголосити на тому, що ні Андрусівське перемир'я 1667 р., ні Бучацьке перемир'я 1672 р., ні Журавненський договір 1676 р., ні Бахчисарайський трактат 1681 р., ні Вічний мир 1686 р., ні Карловицькі угоди 1699 р. (зокрема, за його положеннями на землях т. зв. Ханської України було скасовано уряд «українського козацького гетьмана»³⁸), у яких контрагентами виступали Варшава, Москва і Стамбул, з огляду на позицію гетьманських урядів як Лівобережжя, так і Правобережжя, не встановили остаточної та цілковитої влади кожної з «високих сторін» над усією територією козацької України.

Поза тим, Військо Запорозьке також намагалося стати суб'єктом (як рівноправним, так і «напівзалежним» та «залежним») міжнародних відносин свого часу. Очевидно, що одним з перших його договорів міжнародного характеру треба вважати угоду про військово-політичний союз між Військом Запорозьким та Кримським ханатом у 1624 р.³⁹, а чи не останньою — угоду

ломатія на європейській перефронті (XV–XVIII ст.): дослідження мирних договорів із додатком анотованих документів. — Лейден, Бостон, Бріль, 2011 // Укр. іст. журн. — № 1. — 2014. — С. 188–191.

³⁷ Чухліб Т. «Війна і мир» гетьмана Богдана Хмельницького в прочитанні історика Ярослава Федорука (Рец.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. — К., 2011. — 623 с.) // Чорноморська минувшина. — Вип. 7. — Одеса, 2012. — С. 167.

³⁸ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (далі — БМЧ. ВР.). — Од. зб. 616. — Арк. 265 а–267 а; Архів Головного актів давніх у Варшаві (далі — АГАД). — Ф. «Архів Коронний Варшавський», — К. 78. — Т. 503. — № 832; Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century). — Brill–Leiden–Boston–Köln, 2000. — Р. 588, 589.

³⁹ Брехуненко В. Стосунки українського та донського козацтва як чинник кримсько-козацького союзу 1624–1629 рр. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та

між Військом Запорозьким та Османською імперією 1712 р.⁴⁰ Загалом таких угод було близько трьох десятків, і уклалися вони урядами ранньомодерної України, крім Кримського ханату та Османської імперії, ще й з Короною Польською, Московським царством, Шведським королівством, Трансильванським та Молдавським князівствами. Однак і до цього часу в історіографії (не кажучи вже про суспільний загал) дивним чином продовжує домінувати думка про виключне укладення таких угод лише з Російською державою.

Дослідникам історії міжнародних відносин Українського Гетьманату перед тим, як перейти до розкриття його міжнародно-політичного статусу, на нашу думку, потрібно зважати на специфіку укладення угод між двома контрагентами за ранньомодерної доби. А ця міжнародно-договірна специфіка була такою: по-перше, враховувався набутий до того міжнародно-політичний статус обох сторін у рамках «зверхник — напівзалежний — залежний», та з огляду на це укладалася «рівноправна», «напіврівноправна» чи «нерівноправна» угода; по-друге, майже в кожному випадку положення угоди (нерівноправної, з точки зору одного, і рівноправної — іншого) трактувалися тією чи іншою стороною на «свою» користь, а тому важливі, т. зв. Вічні, мири уклалися при посередництві (а частіше — зверхництві) третьої сторони (наприклад, при укладенні Зборівської 1649 р., Білоцерківської 1651 р., Підгаєцької 1667 р. угод Війська Запорозького з Короною Польською посередником був Кримський ханат, а при укладенні Віленського 1656 р., Андрусівського перемир'я 1667 та Вічного миру 1686 р. між Варшавою та Москвою — Австрійська імперія); а при невирішенні спірних питань у «трикутнику високих сторін» збиралися цілі міжнародні конгреси держав (тут згадаємо: Вестфальський 1648, Оливський 1660, Карловицький 1698–1699 рр.); по-третє, угоди між двома сторонами (навіть за посередництва чи зверхності третьої, більш сильної, сторони) могли зовсім інакше трактуватися іншими, четвертими, державами; по-четверте, що, найголовніше, дія кожної угоди мала підтримуватися чи контролюватися за допо-

аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 116–129; *Його ж.* Дипломатія українського козацтва й Кримський ханат: невідомі сторінки укладення першого козацько-кримського договору 1624 р. // *Козацька спадщина.* — 2005. — Вип. 3. — С. 50–53; *Фаизов С.* Первый крымско-запорожский союз в статейном списке русских посланников // *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 5. — К., 2005. — С. 314; *Чухліб Т.* Pro et contra: козацтво України-Русі у протистоянні монархій Азії та Європи (друга половина XVI ст.) // *Политические и этнокультурное взаимодействие государств и народов в постзолотоордынском пространстве (XV–XVI вв.).* — Симферополь, 2013. — С. 138–143; *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. — Łódź, 1946. — S. 5–6.

⁴⁰ *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку drugого десятиріччя вісімнадцятого століття // *Український археографічний щорічник.* — Вип. 1. — К., 1992. — С. 307–320; *Субтельний О.* Мазепинці. — К., 1994. — С. 82–96.

могою військової сили, а інакше її положення були не дійсними та не виконувалися. Тому, за влучним висловом польського вченого З. Вуйцика, який перефразував відомий латинський вислів, чи не кожна друга угода в другій половині XVII ст. втрачала свою чинність відразу ж після того, як на ній «висохло чорнило, яким її писали»⁴¹.

Європейська політична думка у контексті осмислення міжнародного становища ранньомодерної України

З методологічної точки зору, при вивченні історії міжнародних відносин між «великими» та «малими» правителями Європи доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу важливо врахувати, як вони оцінювалися інтелектуалами. Наприкінці XVI — початку XVII ст. почалося активне відродження теорії т. зв. природного права, що відбувалося в контексті великих континентальних інтелектуальних дискусій про встановлення державного суверенітету: «правитель або народ», божественне право королів і право народу на опір — ці концепції з'явилися у відповідь на подвійний виклик з боку Реформації і політичних прибічників абсолютизму, що мав тенденцію до посилення. Інтелектуальне середовище козацької України не було осторонь процесів, що стимулювали розвиток політичної думки та визначили поле практичного втілення тих чи інших теорій⁴².

Одним з найбільш полемічних у філософії раннього нового часу стало питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки — чи повинні вони постійно виявляти покірність, адже з точки зору християнської моралі будь-який опір вважався злом. З огляду на це до кінця XVII ст. у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покірність абсолютистській владі. Поряд з цим існувала й друга політико-філософська теорія, що обстоювала ідею «народного права», коли піддані (зокрема, й правителі «малих держав» на зразок Українського Гетьманату) мали право на повстання проти своїх володарів, особливо в умовах порушення останніми законів суспільного існування.

Виступи проти центральної монархічної влади протягом XVI–XVII ст. вимагали свого ідеологічного обґрунтування. Дві головні ідеї виходять на перший план під час цієї політичної боротьби: з одного боку — ідея

⁴¹ *Wójcik Z.* From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhchisarai. *International Relations in Eastern Europe 1660–1681 // Acta Poloniae Historica.* — 1976. — Т. 34. — Р. 255–280.

⁴² *Кашуба М.* Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини XVII ст. // *Європейське відродження та українська література XVI–XVIII ст.* / Відп. ред. О. Мишанич. — К., 1993. — С. 57–74; *Смолій В.* Передмова // *Історія української культури: У 5 т. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть.* — К., 2003. — С. 4–5. Див. також: *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки. — Львів, 2008.

народного суверенітету, з іншого — уява про договірне походження держави. Найбільш виразно протестантська критика абсолютизму прозвучала у політичному памфлеті «*Vindiciae contra Tyrannos*» («Вимога проти Тиранів»), який було видано 1579 р. латинською, у 1581 р. — французькою, а у 1648 р. — англійською мовами. Ця праця, надрукована під псевдонімом С.Ю. Брута (справжнє авторство приписується сподвижнику Кальвіна та його біографу Т. Безу, а також Ф. дю Плєсі-Морнею та Г. Лангуету), неодноразово перевидавалася різними мовами протягом другої половини XVII ст. та пізніших часів⁴³. Автор «Вимоги проти тиранів» стверджував, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською за своєю природою.

У творі, що поширювався на землях Речі Посполитої та України-Русі, висвітлювалися й такі питання: 1) чи зобов'язані підлеглі коритися правителям, якщо їхні вчинки суперечать закону Божому? 2) чи правомірно чинити опір правителів, який бажає скасувати Божий закон, а також якими засобами та до якої міри здійснювати такий опір? 3) наскільки законним є опір правителів, який гнобить чи руйнує державу, і кому, якими засобами і за яким правом дозволено вчиняти такий опір? 4) для нас найголовніше, чи можуть сусідні правителі законно допомагати підлеглим інших правителів, або чи зобов'язані вони надавати поміч, коли такі підлеглі страждають заради власної релігії або ж їх гнобить тиранія монарха?⁴⁴ На останнє питання невідомий кальвіністський проповідник давав ствердну відповідь, зазначаючи, що у випадку звернення підлеглих одного правителя до іншого, за умов наведення переконливих прикладів відвертої тиранії або ж релігійних утисків, їм мала надаватися необхідна військова допомога.

На переломі XVI–XVII ст. нідерландець Ю. Ліпсій, відштовхуючись від доробку античних авторів, запропонував власне вчення про «природне право» та «природний закон», яке стало основою для ранньомодерної теорії держави і права. Під природним правом він розумів «право збереження життя», а його джерелом називав саму природу, тобто людський розум⁴⁵. Книги Ліпсія були дуже популярними у європейських країнах, в тому числі і на українських землях Речі Посполитої. Його твір «*De constantia...*» був перекладений з латинської на голландську (1584), французьку (1584), англійську (1594), німецьку (1599) та польську⁴⁶ (1600) мови. Однак найбільш популярною для багатьох поколінь європейських інтелектуалів стала інша

⁴³ Див.: *Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants*. — London, 1924.

⁴⁴ *Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон*. Історія політичної думки. — К., 1997. — С. 343.

⁴⁵ *Кралюк П.* Духовне життя України і європейська філософська культура доби ренесансу та Реформації // *Філософія Відродження на Україні*. — К., 1990. — С. 179.

⁴⁶ Польський переклад праці Ю. Ліпсія, який, поряд з латинським оригіналом мав розповсюдження в Україні здійснив Ян Петрович (*Otwinowska B. Modele i style prozy w dyskusjach na przelomie XVI i XVII wieku*. — Wroclaw, 1967. — S. 146).

праця Ю. Ліпсія «*Politicorum...*», яка у 1595 р. була перекладена на польську мову і перетворилася, по суті, на «настільну» книгу для тогочасних політиків. Ще один політичний трактат нідерландця «*Monita et exempla politica...*»⁴⁷ витримав близько 40 видань у різних країнах світу й активно використовувався викладачами Києво-Могилянської академії.

У теоретичних напрацюваннях німця Й. Альтузія поняття договору застосовується для пояснення взаємовідносин як між різними соціальними групами, так і між правителями й підданими, при цьому верховна влада, на його думку, має завжди належати народові. Головну працю Альтузія «Системний аналіз політики» («*Politica methodice digesta*») було видруковано у повному вигляді в 1610 р., а потім неодноразово перевидано у різних країнах Європи. Вона була широко відома в Україні. Згідно з висновками німецького мислителя, політика має базуватися на об'єднанні або ж взаємозв'язку та партнерстві («*consociatio*») і полягати в поділі та обміні («*communicatio*») матеріальними товарами і знаками дружби при дотриманні закону⁴⁸. За Й. Альтузієм, є п'ять типів об'єднання — сім'я, цех або гільдія, місто, провінція і королівство чи імперія («*universalis consociatio*»). Хоча влада у королівстві є верховною («*maiestas*»), однак і інші об'єднання теж фактично володіють невід'ємними правами, кожне з яких задовольняє певну людську потребу й опирається на законність⁴⁹.

Ідею суверенітету вперше у контексті розвитку європейської політико-правової думки почав розглядати француз Ж. Боден. Згідно з його теорією, суверенітет не передбачав в обов'язковому порядку абсолютну монархію. Влада монарха може обмежуватися не лише моральним законом, але й природним правом, а також іншими законами — про порядок передачі влади, право власності щодо підданих тощо. Проте проблеми суверенітету і опору королівським порядкам різко змінилися з появою політичних центрів, з одного боку, прибічників абсолютизму, з іншого — релігійної концепції Реформації. Проблема легалізації (або засудження) опору нехристиянському правителю стала основою і для гугенотської, і для англійської кальвіністської політичних теорій, так само, як з відродженням Томізму* виникла Контрреформація.

При розгляді задекларованої проблеми важливим є також те, як оцінювали відносини у рамках «протектор/сюзерен — протегований/васал» представники пізньосередньовічної політичної думки. Так, наприклад, характе-

⁴⁷ Професор риторики Києво-Могилянської академії Й. Кононович-Горбацький неодноразово цитував витяги з цього твору в циклі лекцій «Оратор Могилянський» (*Кралюк П.* Назв. праця. — С. 183).

⁴⁸ Енциклопедія політичної думки. — К., 2000. — С. 16.

⁴⁹ Там само.

* Томізм — ідеологічне вчення, представники якого були послідовниками Томи Аквінського.

ризуючи владу австрійського імператора, французький мислитель Жан Боден (1530–1596 рр.) у 1566 р. відзначав, що «рішення зборів і рад сприймаються як священні у тих містах-державах, де не тільки цінується дружба, але навіть складається присяга особистої вірності цісарю»⁵⁰. При цьому не передбачалася якась інша відповідальність та не могло бути іншої волі чи наказу, ніж ті, що «допускалися при сеньйоріальних відносинах»⁵¹. Аналізуючи міждержавні взаємовідносини у Західній та Центральній Європі, Ж. Боден дослідив, що угоди, укладені сувереном, могли передбачати політичні зобов'язання щодо його підлеглих, з огляду на що монарх був обмежений у своєму праві, а отже — у разі невиконання сувереном природного права слід виявляти непокору до нього⁵². Розглядаючи у своїй відомій праці «Шість книг про Республіку» (1576) зобов'язання суверена не порушувати угод і спілок, Боден був переконаний, що той не зобов'язаний виконувати свою обіцянку, якщо вона зашкодить йому⁵³. Крім цього, французький вчений стверджував, що в межах стосунків між «великим» та «малим» правителем останній зберігає певну суверенність.

Яким, наприклад, було міжнародно-правове становище Українського Гетьманату при погляді на нього крізь призму існування *jus gentium* (права народів) та *jus naturale* (природного права)?

Розвиваючи теорії свого співвітчизника Ю. Ліпсія, нідерландець Г. Гроцій в своєму трактаті «Про право війни і миру» (1625 р.)⁵⁴ поділив право на природне та волевстановлене, при цьому включив до останнього й виявлення Божої волі. Фактично з цього часу природне право на теоретичному рівні стало виступати і як міжнародне право. «Право природне є вказівкою здорового розуму, яким та чи інша дія, в залежності від її відповідності чи протилежності самій розумній природі, визнається або морально поганою, або морально необхідною, а, отже, така дія чи заборонена чи ж передбачена самим Богом, творцем природи... Природне право... настільки непорушне, що не може бути змінене навіть самим Богом»⁵⁵. У своїй фундаментальній праці Г. Гроцієм було також розкрито поняття «договору васалітету» між

⁵⁰ Боден Ж. Метод легкого познання истории. — М., 2000. — С. 146.

⁵¹ Там же.

⁵² Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. — С. 365–366

⁵³ Там же. — С. 370.

⁵⁴ Гроцій Г. О праве войны и мира. Три книги в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А. Саккети. — М., 1956. Перший переклад цієї праці в Україні, рукопис якого зберігається у Відділі рукописів Російської академії наук в Санкт-Петербурзі (колишня Ленінградська публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна). Було здійснено викладачами Києво-Могилянської академії у 1710 р. Огляд видань про працю Г. Гроція див. у виданні: Ter Meulen et Diermanse. Bibliographie des ecrits imprimés de Hugo Grotius. — La Haye, 1950.

⁵⁵ Гроцій Г. О праве войны и мира. — М., 1994. — С. 39–41.

правителями держав-суверенів та держав-васалів, у рамках виконання/невиконання якого передбачалися:

- по-перше, «можливе порушення договірних відносин підданими народів і володарів, які знаходилися під чужоземним правлінням»;
- по-друге, «можливе порушення таких відносин самими союзними народами і володарями»;
- по-третє, «між союзниками, що пов'язані договором вірності одному і тому ж народу чи володарю, можуть виникати взаємні суперечності»;
- по-четверте, «підлеглі народи можуть повстати проти насилля своїх гнобителів»⁵⁶.

Власне, у даному гроцієвському контексті стає зрозумілою складна політика лавірування гетьманських урядів України між володарями Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії, Кримського ханату, Трансильванського князівства та Шведського королівства.

Також вважаємо, що з огляду на особливості творення ранньонаціональної держави в Україні насамперед потрібно звернути увагу на доробок видатного теоретика міжнародного права швейцарця Е. де Ваттеля та його книгу «Право народів чи принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів», що вперше побачила світ у 1758 р. та була десятки разів перевидана багатьма європейськими мовами. У ній, зокрема, підсумовувався увесь міжнародно-політичний досвід європейських країн протягом пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, а також було кодифіковано міжнародні права «націй і суверенних держав», «держав, що пов'язані нерівноправними союзами чи договорами про підлеглисть», «держав-данників», «васальних держав», «держави, яка попала під владу іншої держави». При цьому Е. де Ваттель зазначав, що якщо слабка держава заради безпеки визнає зверхність більш могутньої держави та бере на себе певні зобов'язання щодо неї, то така держава при цьому не позбавляється свого суверенітету⁵⁷.

Крім того, у розділі «Васальні держави» відзначалося, що ще «німецькі нації» впровадили у практику звичай вимагати васальної підлеглості від переможеної держави чи держави, яка є дуже слабкою до спротиву. При цьому, Е. де Ваттель стверджував, що якщо «васальна підлеглисть, залишаючи за урядом країни характер незалежності і верховенства влади, зберігає тільки окремі зобов'язання по відношенню до сюзерена феода чи тільки просте визнання підлеглості, то це зовсім не означає, що [васальні] держави чи феодальний князь не є в дійсності суверенами»⁵⁸.

Тобто, як бачимо, навіть за васальнозалежними підлеглими або ж протегованими державами могли визнаватися суверенні права. Чи бode-

⁵⁶ Там же. — С. 146.

⁵⁷ *Ваттель Э. де. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов.* — М., 1960. — С. 41.

⁵⁸ Там же. — С. 42.

нівська, гроціївська або вателлівська політичні теорії не спонукають до роздумів над тим, якою ж все таки за політико-правовою сутністю була влада правителів Українського Гетьманату, та як вона сприймалася міжнародними чинниками протягом другої половини XVII–XVIII ст.?

«Руїна» зовнішньої політики чи міжнародний полівасалітет козацької України: нотатки до історіографічної дискусії

Десять років тому на сторінках академічного видання «Україна в Центральній-Східній Європі» нами було започатковано наукову дискусію стосовно вживання терміну «Руїна» як в українській, так і російській та світовій історіографіях⁵⁹. Заклик розпочати широку полеміку відносно різночитання цього, на нашу думку, «історико-романтичного» означення активно підтримала професор Т. Таїрова-Яковлева з Санкт-Петербурга⁶⁰. І це не випадково, адже написання нею та видання двох ґрунтовних монографій, які вже у своїх назвах мали слово «Руїна»⁶¹, послугували головним мотиваційним чинником для початку даної термінологічної дискусії.

Власне, ще у середині XIX ст. видатний український та російський історик М. Костомаров впроваджує історичне поняття «Руїна» до широкого історіографічного вжитку та вкладає у нього такий зміст: «Руїною зветься в історії малоросійського краю час смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. — переважно від розділу Гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна рахувати з другої половини 1663 по липень 1687 року, в правління трьох затверджених московською владою один за одним гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича — до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепи. «Руїна» — не видумане; воно залишилось у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, яка фактично була перетворена на «руїну»; залишившись без свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився на абсолютну пустелю»⁶².

⁵⁹ Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 473–508.

⁶⁰ Яковлева Т. Украина в XVII в.: руина, революция? // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 667–674.

⁶¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998; *Ї ж.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659–1667). — К., 2003.

⁶² Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетьманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. — СПб., 1905. — С. 5.

Як бачимо, головною ознакою «Руїни» як такої історик називає «розділ Гетманщини», тобто розподіл Української козацької держави на Правобережну та Лівобережну Україну. Нагадаємо, що даний процес, крім власне внутрішньополітичних причин, був наслідком боротьби за геополітичну першість в регіоні між Річчю Посполитою та Московським царством і завершився розподільчим та надзвичайно трагічним для козацької держави Андрусівським перемир'ям 1667 р.⁶³ Та особливу увагу М. Костомаров справедливо звернув на спустошеність Правобережної України, адже саме ця частина колись єдиної держави зазнала великої демографічної та економічної кризи-«руїни» у результаті, по-перше, війн Українського Гетьманату за свою самостійність та цілісність як з Коронаю Польською, так і з Московським царством (в тому числі і в союзі то з одним, то з іншим противником); по-друге, війн за право володіння козацькою Україною між Варшавою, Московією, а після 1669 р. — Стамбулом.

Як відомо, ХІХ ст., що було європейським Віком Романтизму, спонукало німецьких, французьких, польських та інших істориків до пошуку гучних історичних метафор, які часто-густо перекочували зі сторінок художніх творів до праць з історичного минулого. Однією з таких знахідок, наприклад, було запровадження у російській романтичній історіографії таких термінів, як «Смутное время» чи «Смута»⁶⁴, а в польській історичній науці — «Потоп»⁶⁵. До цього процесу творення гучних узагальнюючих метафор на теренах Російської імперії активно залучився М. Костомаров⁶⁶, який, по суті, реанімував літописно-«народну» назву історичних подій другої половини ХVІІ ст. та надав їй наукового змісту. Цікаво, що протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в російській історіографії (С. Соловйов, Г. Карпов, Д. Іловайський, І. Розенфельд, С. Платонов та ін.) складний і неоднозначний період української історії після гетьманування Б. Хмельницького означували не інакше, як «малоросійська смута»⁶⁷. Протягом ХХ ст. (за винятком 40-х —

⁶³ Про те як реагували на положення міжнародного договору в Україні наприкінці 1660-х рр., див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусіві 1667 р. // *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.)*. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 193–206.

⁶⁴ Див. наприклад: *Валишевский К.* Смутное время. — М., 1905; *Скрынников Р.* Россия в начале ХVІІ в. «Смута». — М., 1988; *Молочников А.* Смоленские стрелецкие приказы и их руководители в Смутное время // *История военного дела: исследования и источники*. — 2012. — Т. III. — С. 321–369 та ін.

⁶⁵ Див.: *Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod red. J. Muszyńskiej i J. Wijaczki*. — Kielce, 1996 та ін.

⁶⁶ *Костомаров Н.И.* Смутное время Московского государства в начале ХVІІ в. // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 2. — М., 1904. — С. 280, 637–638; *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 593–594.

⁶⁷ *Тарасов С.* Руїна Гетьманщини у російській історіографії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2009. — С. 11.

кінця 80-х років в СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння «Руїни», як політичної руйнації Української козацької держави) він вживався тими чи іншими авторами і зараз став майже загальноприйнятим, особливо у науково-популярних та популярних працях з історії України⁶⁸.

Треба відзначити, що, крім певних застережень окремих істориків, справжньої наукової дискусії навколо понятійного терміну «Руїна» ще не відбулося⁶⁹. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М. Костомарова стала невелика стаття О. Оглоблина за 1928 р. У ній, зокрема, зазначалося, що «блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій... Через специфічні особливості доби — адже-ж і названо її Руїна — змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти»⁷⁰. Отже вже О. Оглоблин вказував на надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який сприяв виникненню «хаосу», що заважав ґрунтовним науковим дослідженням. Розвиваючи влучні спостереження вченого, вважаємо за потрібне обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну «Руїна», як такого, що, на думку окремих істориків, означає певний період існування Української козацької держави — кінець 50-х — 80-ті роки XVII ст.

Мабуть, розуміючи певну наукову невизначеність та навіть «загадковість» історичного терміну «Руїна», окремі сучасні науковці в своїх останніх дослідженнях намагаються обходити його. Так, наприклад, В. Горобець відзначав, що назва «Руїна» не така вже й бездоганна та коректна з наукової точки зору⁷¹. В. Смолій та В. Степанков у своїх працях більше говорять про «руйнацію», «руйнівний характер», але характеризують період кінця 40-х — середини 70-х років XVII ст. (отже, зокрема, і ті десятиліття, які начебто входять до «Руїни»), як Українську національну революцію.

⁶⁸ Див., наприклад: *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. — Нью-Йорк, 1968; *Руїна.* — К., 1996; *Шумейко Т.* Герої волі та руїни (Іван Сірко, Нестор Махно, Тарас Бульба) // Герої та знаменитості в українській культурі. — К., 1999. — С. 85–96 та ін.

⁶⁹ *Чухліб Т.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну). — С. 473–508.

⁷⁰ *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 200.

⁷¹ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1655. — К., 2001. — С. 12; *Його ж.* Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 235.

У першій монографії Т. Таїрової-Яковлевої про «причини і початок Руїни» (1998 р.) йшлося про те, що це період, який «розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). В соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопичення внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи»⁷². Отже, на першому плані — соціальні причини. А у другій книзі російського історика під назвою «Руїна Гетьманщини...» (2003 р.) маємо таке пояснення «Руїни»: насамперед вона означає «період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на урізану автономію»⁷³. Тут вже на першому місці «політика», і лише потім називаються її соціально-економічні причини — «загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальна напруженість». Характерними рисами цього періоду української історії І.Т. Таїрова-Яковлева знову ж таки називає «громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи» й уточнює, що «гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами». Хронологічно період «Руїни» у працях професора Санкт-Петербурзького університету розпочинається за М. Костомаровим — у 1658 р. («гетьманство І. Виговського») й закінчується 1687 р., оскільки, як вважає Т. Таїрова-Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом в історії України.

Нещодавно з нагоди публікації ґрунтовної монографії про гетьмана Петра Дорошенка⁷⁴ свою інтерпретацію доби «Руїни» дав В. Степанков, який зазначив, що сучасна історіографія істотно віддалилася від того початкового сенсу, який вкладався М. Костомаровим у сам термін: ««Руїна» розуміється як процес, коли нічого позитивного для України не сталося, був суцільний безлад і хаос, чвари, міжусобиці старшин, спустошення... Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа. А ми взяли й поставили крапку на визвольних змаганнях українців»⁷⁵.

Отже, більшість провідних вчених України та Росії вкладають у поняття «Руїна» тільки негативний зміст, що є очевидним, зважаючи на етимологію самого слова. Натомість, згадувані історики В. Смолій та В. Степанков у своїй монографії про національну революцію в Україні 1648–1676 рр., поряд з негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема,

⁷² Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 6–7.

⁷³ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 4–5.

⁷⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011.

⁷⁵ Купрієнко О. Гетьман, якому «не пощастило» (інтерв'ю з В. Степанковим) // День. — 2011. — 13 жовт. — С. 6.

вони говорять про: 1) створення держави, частина якої у формі Лівобережного Гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток самосвідомості; 5) закріплення за вивченою державою назви «Україна» й започаткування зміни назви «руський народ» на означення «український народ»; 6) що протягом тривалого часу після завершення революції 1648–1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо⁷⁶. Чи можна усе перераховане відомими українськими істориками поєднати з «Руїною» як такою? Мабуть, що не зовсім.

Більшість фахівців з теорії революцій є більш-менш одноставними у вичлененні головних ознак революційних зрушень. Отже, це: 1) розвал держави; 2) боротьба між претендентами за центральну владу; 3) заснування нових інституцій⁷⁷. Перше означення, мабуть, не буде викликати заперечень, адже Річ Посполита на середину 1650-х років позбулася значної частини своїх руських воєводств. Друге положення власне й розкриває Т. Таїрова-Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Хоча тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в тому числі й політичній) притаманні певні руйнівницькі елементи. То чи потрібно у даному випадку вживати такий одіозний термін, як «Руїна»? Адже майже кожна новостворена у різний історичний період світова держава під час свого становлення переживала закономірний етап внутрішньополітичної боротьби, який досить часто мав і зовнішньополітичне «забарвлення».

Таким чином, можемо стверджувати, що Українська козацька держава, яка була створена під час революційних подій середини XVII ст., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що у середині XVII ст. в Україні відбулася справжня революція, то важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні), як «гетьманське правління», «козацьке судочинство», «козацький стан», «модель соціально-економічних відносин», «військово-адміністративний устрій», «військо», «податкова і митна системи», і з огляду на проблематику нашої статті, — «зовнішня політика», «дипломатія», «міжнародні відносини», «посольства» тощо. Чи зникли вони під час т. зв. Руїни? Чи зазнали вони кардинальних («руїнних») змін протягом 1658–1687 рр.? А може, окремі з них не те що занепали, але і розвивалися?

⁷⁶ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 338–339.

⁷⁷ Голдстоун Дж. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Переклад з англ. — К., 2000. — С. 326–330.

Так, Українська козацька держава була розколота на два гетьманства, але, принаймі, до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а протягом 1704–1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васальнозалежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а з того часу і до 1764 р. — у вигляді політичної державної автономії у складі Російської імперії. Однак при цьому було збережено більшість утворених під час революційних подій інституцій, які, хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації⁷⁸), але ж не зникли під час 50–80-х років XVII ст.! Правобережна Гетьманщина існувала протягом 1663–1714 рр. (з невеликою перервою), де одним з яскравих періодів у міжнародній політиці було гетьманування П. Дорошенка. То для чого ж називати цей період «Руїною», що, на нашу думку, передбачає розуміння завершеного процесу — остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій, в т. ч. накладає дуже негативний відтінок на міжнародні відносини ранньомодерної України, які після князівської доби Русі-України були відроджені у всій своїй повноті та переживали, якщо можна так сказати, справжній ренесанс?

Отже, на наше переконання, історіографічний термін «Руїна» не вповні висвітлює складні процеси не тільки внутрішнього, але головно — зовнішньополітичного життя козацької України. На нашу думку, треба вести мову про боротьбу за утвердження Української держави ранньомодерного часу не тільки у внутрішній, але і зовнішній політиці та міжнародних відносинах тієї доби, а не відроджувати застаріле, хоча й певною мірою «революційно-романтичне», як на середину XIX ст., історіографічне означення. Хоча, з іншого боку, воно й справді може гідно конкурувати з функціонуванням в міжнародному історіографічному обігу таких популярно-узагальнюючих термінів, як «Смута» в російській або ж «Потоп» у польській історичній науці.

Власне, на противагу означенню «Руїна» (яке «тягнуло» за собою ціле гроно інших «навколонукових» означень, зокрема, те, що українські гетьмани були начебто постійними «зрадниками», адже постійно шукали собі іншої протекції), у дослідженні історії міжнародних відносин нами були запропоновані такі концептуальні поняття, як полівасалітет, полівасалітетність, полівасалітетна політика⁷⁹. Дослідивши у контексті міжнародних відносин країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи основні аспекти зовнішньої політики Українського Гетьманату, ми загострили увагу на визнанні правителями козацької держави одночасної або ж досить частої почергової підлеглості кільком сусіднім монархічним воло-

⁷⁸ Кононенко В. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект // Міждисциплінарні гуманітарні студії. — № 1. — К., 2014. — С. 65–71.

⁷⁹ Див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. — К., 2011.

дарям, що передбачало постійну зміну зовнішньополітичної орієнтації гетьманськими урядами. Так, гетьман Богдан Хмельницький протягом 1654–1657 рр. перебував у номінальній васальній залежності від московського царя, турецького султана і трансильвансько-угорського князя та рухався у напрямі здобуття шведського сюзеренітету. Іван Виговський від 1658 р. підкорявся московському цареві й шведському королеві, а потім перейшов під протекцію польського короля й одночасно шукав захисту в австрійського імператора, турецького султана і кримського хана. Гетьман Юрій Хмельницький був у московській залежності, яку в 1660 р. обміняв на польську протекцію, після чого хотів здобути захист султана. Іван Брюховецький, який у 1663 р. досить сміливо розпочав своє гетьманування з російської протекції, закінчив у 1668 р. непереборним бажанням прийняти зверхність Османської імперії. Петро Дорошенко протягом 1669–1676 р. визнавав себе підлеглим щодо польського короля і турецького султана й завершив московською протекцією. Гетьман Іван Мазепа довгий час перебував під скіпетром російських монархів (1687–1708 рр.), а потім польського та шведського королів. Його наступник Пилип Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана. Витоки такої поведінки основних творців міжнародної політики Українського Гетьманату слід шукати у практиці міждержавних стосунків даного регіону Європи.

У 80-х роках XIX ст. у своїй рецензії на працю П. Буцинського «О Богдане Хмельницком» М. Костомаров відзначав: «В один і той же час український гетьман [Б. Хмельницький] визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз із ним та з Річчю Посполитою і водночас допомагав [князю Трансильванії] Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію — дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою...»⁸⁰.

Через багато десятиліть після таких спостережень М. Костомарова американські вчені О. Пріцак та Й. Решетар, оперуючи широкою джерельною базою, відзначили визнання гетьманом Б. Хмельницьким одночасної залежності від царя Олексія Михайловича та султана Мегмеда IV Авджи⁸¹. У 80-х роках XX ст. канадський історик З. Когут зробив висновок, що «Хмельницький явно не бачив жодних протиріч між своєю присягою

⁸⁰ Костомаров Н. Рец. на кн.: Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 // Южный край. — Харьков, 1882. — № 693 (28 декабря). — С. 2.

⁸¹ Pritsak O., Reshetar J. Ukraine and the Dialectics of National-Building // Slavonic Review. — 1963. — Vol. XXII. — № 2. — P. 239.

московському цареві та переговорами зі шведським королем для одержання підтримки з боку останнього, хоча тоді Московія та Швеція були ворогами. Теоретично козацьке державне утворення одночасно перебувало під протекторатом Московії, Швеції й Османської Порти»⁸². Цю думку підтримала Л. Гвоздик-Пріцак, яка в одній із своїх книг писала: «Богдан Хмельницький перебував водночас під протекторатом Османського султана, Кримського хана, Московського царя і Шведського короля»⁸³, а В. Горобець неодноразово відзначав існування «багатовекторної та поліваріантної політики» гетьманських урядів України 1650–1660-х рр.⁸⁴ Складні питання зовнішньополітичних відносин Українського Гетьманату за доби правління Богдана Хмельницького⁸⁵ та Петра Дорошенка⁸⁶ неодноразово висвітлювали у своїх працях В. Смолій та В. Степанков.

Кожен із дослідників історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. не повинен забувати про специфіку міжнародної ситуації у той час, адже, за визначенням відомого сучасного російського історика А. Сахарова, «Україна знаходилася між трьох вогнів, між трьома монстрами, між трьома сильними державами: Річчю Посполитою, Туреччиною і Росією. Ця обставина вплинула на всю історію розвитку початкової української державності, яка стала зароджуватися як самостійний історичний феномен вже в середині XVI століття. Звідси, я думаю, ми повинні приймати і той факт, що українське суспільство волею неволею знаходилося під цим потрійним впливом»⁸⁷. Очевидно, слід погодитися з таким висновком колеги з Москви, але з єдиною заувагою — в окремі періоди (у 1655–1660 та 1700–1721 рр.) вищеназваний геополітичний «трикутник» за рахунок міжнародного великого впливу на Україну Шведського королівства ставав вже «чотирикутником».

Після виступів на міжнародних і вітчизняних наукових форумах щодо питання політики полівасалітету Українського Гетьманату⁸⁸ та особливо у

⁸² Український переклад: Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. — С. 66.

⁸³ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 136.

⁸⁴ Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. 1. — Одеса, 1999. — С. 181–188.

⁸⁵ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 2009.

⁸⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011.

⁸⁷ Сахаров А. Вступительное слово // Материалы заседания Научного Совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках. — Москва, 2004. — С. 5.

⁸⁸ Див.: Чухліб Т. Європейські витоки політики полівасалітету та її апробація Українським гетьманатом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія. —

зв'язку з публікацією у 2011 р. нашої монографії «Секрети українського полівасалітетету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа» розпочалася дискусія навколо запропонованих нами висновків⁸⁹. Одним з перших з цього приводу висловився Я. Дашкевич з конструктивними зауваженнями такого характеру: «...Гетьман [Б. Хмельницький] навіть васалом Москви ледве чи був, а термін “полівасалітет” означає одночасну правну, фактичну і реальну (а не теоретичну і декларативну) підпорядкованість васала кільком сюзеренам, чого ніколи не було, бо всі можливі протектори ворогували між собою...»⁹⁰. Я. Федорук зазначив, що «можна багато дискутувати про те... чому Б. Хмельницький, хоч і формально, але брав на себе зобов'язання перед одним протектором, не зрікаючись іншого»⁹¹. Наукову полеміку підтримав В. Брехуненко, який у своїй монографії писав, зсилаючись на наші положення, що Москва лише «мала стати одним із складників вибудованої Б. Хмельницьким системи входження Гетьманщини під опіку одразу кількох держав, що вважалося ним запорукою існування останньої»⁹². Історик права О. Задорожній визначив міжнародно-правовий статус Гетьманщини як «полівасалітетну державність»⁹³. А нещодавно російський історик Я. Лазарев на сторінках московського часопису відзначив, що «розгляд монографії Т.В. Чухліба довів перспективність використання концепта “полівасалітета” при аналізі стратегій політичної поведінки гетьманів Війська Запорозького»⁹⁴.

Ч. 1. — Чернівці, 2003. — С. 315–318; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 146–173; *Його ж.* Полівасалітетна політика Українського гетьманату (до історіографії проблеми) // Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва В. Цибульського. — Рівне, 2010. — С. 99–107 та ін.

⁸⁹ Див., наприклад: *Світлий Д.* Про важливість розуміння суті полівасалітетету // День. — № 175 (30 вересня). — 2011. — С. 5.

⁹⁰ *Дашкевич Я.* Переяслав 1654: дискусійні проблеми // Схід — Захід: історико-культурологічний збірник. — Вип. 9–10. — Харків, 2008. — С. 34.

⁹¹ *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 173–174.

⁹² *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005. — С. 7.

⁹³ *Задорожній О.* Міжнародно-правовий статус Гетьманщини: від полівасалітетної державності до втрати статусу державного утворення // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. — № 6. — Т. 2. — К., 2013. — С. 221–226.

⁹⁴ *Лазарев Я.* «Ласковый телок двух маток сосет»: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII — первой трети XVIII в. (в порядке дискуссии с Т.В. Чухлибом) // Исторический вестник. — Т. 4. — М., 2013. — С. 219; С. 207–220. Порівн.: *Багдасаров Р.* Легенда об украинском поливассалитете // Единое отечество. — М., 2007. — 29 июля. — С. 3–4; *Румачик С.* «Казачья война» в современной

Приємно, що наші напрацювання отримали критичну оцінку та підтримку колег, а тому ще раз наголосимо на тому, що полівасалітетна політика гетьманських урядів Війська Запорозького була відгомонам міждержавних відносин країн Центрально-Східної (згадаймо «лисячу політику» курфюрста Бранденбурга та герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма) та Південно-Східної (для прикладу можна навести часту зміну своїх міжнародних союзників молдавським князем Стефаном Великим) на переломі середньовіччя та раннього модерного часу, а головне — військового, політичного і дипломатичного протистояння між Габсбургами, Бурбонами, Османами, Пфальцями та Романовими. З огляду на це, українські правителі, починаючи від доби гетьманування Богдана Хмельницького й закінчуючи часами Івана Мазепи та Пилипа Орлика, зважаючи на військове та дипломатичне суперництво між сильнішими сусідами, були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора або ж сюзерена на користь іншого, а інколи визнавати одночасну залежність від «двох панів».

Висновки

Звертаючи увагу на особливості методологічних підходів щодо вивчення формування міжнародних відносин ранньомодерного періоду світової історії, потрібно насамперед зазначити, що тогочасна «міжнародна система» у багатьох своїх проявах значно відрізнялася від розвитку міждержавної дипломатії модерної доби. Систематизація історичних знань у контексті політичного, соціокультурного та антропологічного вивчення минулого міжнародних відносин та процесу формування міжнародного права XVII–XVIII ст. потребує звернення до проблеми специфіки політичних взаємин Української козацької держави протягом 1648–1764 рр. з країнами, що мали різні цивілізаційно-культурні традиції, оригінальний внутрішньополітичний устрій та власну систему правління: імперіями, королівствами, царствами, ханствами, республіками, князівствами, курфюрствами, а також «військами»-ордами. Міждержавні відмінності у внутрішньополітичних владних структурах сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тією чи іншою державою по відношенню до сусідніх чи більш віддалених держав-суперників/союзників.

Застосування нових методологій історичних досліджень дозволяє стверджувати, що у ранньомодерну добу національної історії політичні, суспільні та культурні реалії межуючих з Україною держав постійно накладалися на вітчизняну «систему координат», а в окремі періоди суттєво впливали на історичний поступ, в тому числі почали визначати сутність міжнародно-

правового статусу Українського Гетьманату як держави, що досить несподівано була «винайдена» для володарів сусідніх країн у середині XVII ст. на межі християнської Європи та мусульманської Азії.

У складний для української історичної науки період (з 1930-х до кінця 1980-х років) під впливом політичних технологій штучно склалася та міцно утвердилася історична міфологема про те, що Український Гетьманат від 1654 р. начебто не мав жодних зовнішніх відносин, крім підданських стосунків з московськими царями (з 1721 р. — російськими імператорами). Однак насправді правителі східноєвропейської «малої» держави Війська Запорозького — гетьмани — почергово, а в окремі періоди навіть одночасно визнавали над собою владу не тільки московського царя, але і польського короля, турецького султана, кримського хана та шведського короля, що, з одного боку, спричинило до певних труднощів їхньої історично-правової оцінки представниками різних національних історіографічних шкіл та напрямів, а з іншого — дозволило систематизувати гнучку поведінку гетьманських урядів України у зовнішній політиці (яка раніше головно трактувалась у межах романтично-популярної «Руїни») у певну історіографічну схему, а саме — концепцію т. зв. полівасалітету зовнішньої політики ранньомодерної Української держави.

На сучасному етапі розвитку світової історичної науки досить цікавим видається застосування соціокультурного, політико-соціального, історико-правового та антропологічного методологічних підходів до вивчення сутності Українського Гетьманату як однієї з держав Східної Європи. Тут насамперед потрібно звернути увагу на ті політико-філософські теорії, що продукувалися протягом XVI–XVIII ст. і, з одного боку, були породженням інтелектуального середовища, а з іншого — відображали політичну практику і правові відносини між державами різного типу та безпосередньо впроваджувалися правителями країн у «міжнародну повсякденність».

УЧАСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ УРЯДУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МІЖДЕРЖАВНИХ СЛІДЧИХ КОМІСІЯХ

Магістральний напрям розвитку вітчизняних історичних досліджень передбачає перш за все посилену увагу вчених до вивчення проблем, пов'язаних із формуванням і діяльністю національної еліти, а також інституційних складових Української держави. Особливо сприятливий матеріал для цього дає середина — друга половина XVII ст., коли швидке становлення козацького стану та творення національного державного організму покликали до життя нову державну модель, а також еліту, в переважній своїй більшості рекрутовану з козацької старшини. Різноманітним аспектам ліквідації польської й становленню української державно-правової моделі, що стало наслідком Української революції 1648–1676 рр., присвячували свої праці різні покоління українських та зарубіжних дослідників. Продовжується вказана дослідницька робота і в наш час, а вітчизняні історики виходять навіть на певні широкі історичні узагальнення стосовно державно-політичного устрою України та прагнуть на сучасному теоретичному рівні проаналізувати оформлення й функціонування політичної системи Українського Гетьманату¹.

Починаючи з 1648 р., в Україні активно відбувався процес становлення нової моделі політичної влади, яка базувалася на республіканських засадах управління. Для останньої було характерним верховенство колегіальних органів влади — загальних/повних/генеральних козацьких рад. Подібні велелюдні козацькі ради вирішували кардинальні політичні питання як Запорозької Січі так і Української держави, що постала в середині XVII ст. А це свідчило не лише про візуальну спадковість форм українського державотворення, але й про вироблену віками форму політичного владарювання, яка виявилася придатною й ефективною у нових історичних умовах. Звичайно, тут не обійшлося і без суттєвих інституційних змін, і без варіювання значення козацьких рад (від вагомого до знівельованого) за правління перших гетьманів Української держави. Але практично ніхто із дослідників не

¹ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. — К., 2000. — 96 с.; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. — К., 2008. — 120 с.; Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013. — 200 с.

ставить під сумнів спадковість/наступність форм політичної влади Війська Запорозького Низового та Українського Гетьманату.

З правничого погляду січова рада мала не лише найвищі владні, але й прокурорсько-судові повноваження і могла проводити розслідування щодо високих посадовців Січі. Радою козаки могли змішувати могутніх кошових отаманів, писарів та іншу старшину, а також своїх послів, які підозрювались у неналежному ставленні до обов'язків, у неретельному виконанні січових рішень, у несвідомих помилках чи спланованій зраді інтересів Коша. Суворість судових рішень козацької ради могла сягати не лише позбавлення посад і доброго імені, але часом і життя усіх без винятку членів козацького товариства².

У початковий період правління Б. Хмельницького за своїми повноваженнями та обрядовістю загальнокозацькі ради зберігали чимало рис, власних велелюдним зібранням січового товариства. Для легімітизації своїх рішень український гетьман прагнув покладатися на широке народовладдя та, за потреби, неодноразово скликав загальні/генеральні козацькі ради (у червні 1648 р. в Білій Церкві, а згодом в Чигирині; у листопаді 1648 р. під Замостям тощо). Але вже в перший рік свого гетьманування Б. Хмельницький та його соратники наочно побачили усю громіздкість та неефективність загальнокозацьких великих рад. Адже в умовах стрімкого розгортання подій та військового протистояння генеральні ради були мало придатними як за формою (довго збиралися та не мали ефективного механізму прийняття оптимальних рішень), так і за змістом (адже не всіх учасників ради можна було через обмежений час та конфіденційність посвячувати в деталі й нюанси військових питань, дипломатичних відносин, що могло гальмувати вироблення спільної позиції).

Тому Б. Хмельницький все частіше переносить акцент у прийнятті важливих рішень на своє близьке оточення, куди потрапляли перевірені сподвижники та фахово підготовлені (у військовій, адміністративній справі та дипломатії) старшини й полковники. Саме останні сформували так звану старшинську раду при гетьмані України, на яку повсякчас спирався Б. Хмельницький. Саме із таких довірених осіб призначалися керівники українських посольських місій та тимчасових слідчих комісій, наказні гетьмани та посадовці Генеральної військової канцелярії, що загалом свідчило

² *Гійом Левассер де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 69–70; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 153, 173; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 68; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 111–113; *Гурбик А.О.* Політико-адміністративний устрій Запорозької Січі (XVI–XVIII ст.) // Історія державної служби в Україні: У 5 т. — К., 2009. — Т. 1. — С. 173–208.

про еволюцію української владно-правової моделі від республіканських до авторитарних форм. Особливо це стосується періоду правління харизматичного й вольового гетьмана Б. Хмельницького, якому випало в надважких умовах значно модернізувати традиційну інституційну модель Війська Запорозького.

Звичайно, гетьман Б. Хмельницький був історичною постаттю першої величини на політичному небосхилі України першого періоду Національної революції 1648–1676 рр. Тож правомірно, що його особа не була обійдена увагою дослідників. Великому гетьману присвячено чимало наукових праць, у тому числі й узагальнюючих, у яких тією чи іншою мірою висвітлювалася і діяльність сподвижників Хмельницького, адже роль останніх за умов нівелювання ролі загальних козацьких рад та авторитарної перебудови владної моделі Українського Гетьманату значно зростала. Однак на сьогодні ще досить помітним залишається розрив між детально дослідженою діяльністю Б. Хмельницького, життя якого вивчене практично по днях³, та створенням наукових життєписів інших персоналій середини XVII ст., що в свою чергу значною мірою актуалізує також дослідження проблем, пов'язаних із державною діяльністю політичного оточення Б. Хмельницького та інституційним існуванням Українського Гетьманату за правління останнього.

Вже напередодні та на початковому етапі Національної революції навколо Б. Хмельницького згуртувалася ціла плеяда так званих «старовинних» козаків та вірних соратників українського гетьмана, до яких відносилися К. Бурляй, Ф. Вешняк, І. Ганжа, І. Гиря, Д. Гиря, Ф. Джалалій, А. Жданович, Я. Клиша, І. Креховецький М. Криса, М. Кривоніс, Я. Люторенко, С. Москаленко, М. Нестеренко, І. Нечай, Д. Нечай, Півторакожух, Б. Топига та чимало інших⁴.

З-посеред близьких сподвижників Богдана Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячеві Гетьманщини Антону Микитовичу Ждановичу*, апогей політичної діяльності якого припадає на кінець 40-х — початок 60-х років XVII ст. З перших днів та років Національної революції спостерігається його стрімкий злет до вершин державної влади в Україні (А. Жданович отримує посаду сотника Чигиринського полку — одного із корінних полків козацької України), що свідчило про повну довіру до нього з боку гетьмана Б. Хмельницького. А вже в 1649 р. А. Жданович — сотник

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — 260 с.

⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е. — Львів, 1990. — С. 66–67; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 16–18; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 70–71.

* Достовірні дати народження і смерті А. Ждановича в джерелах виявити не вдалося.

реєстрового Чигиринського полку — був призначений київським полковником і в подальшому повторно кілька разів обіймав цей уряд. Вперше у 1649–1651 рр., коли водночас із Ждановичем наказними київськими полковниками також призначались у 1649 р. Михайло Крися (як і А. Жданович, виходець із Чигиринського полку), а в 1650 р. — Василь (Федорович) Дворецький. За деякими відомостями, той же М. Крися у 1651 р. короткочасно посідав повноцінний полковницький уряд у Київському полку. Вдруге А. Жданович обійняв київське полковництво у 1651–1653 рр., а після нього на цю посаду призначили Євстафія (Євтихія) Пішка (1653–1654) та Павла (Яновича) Хмельницького-Яненка (1654–1656), а при них наказним полковником був знову Василь Дворецький (1653–1655).

Аналогічно з призначенням А. Ждановича інша старшина опорного для гетьмана України Чигиринського полку (всього за час правління Б. Хмельницького в цьому полку згадувалося 44 старшини, 28 із яких обіймали посади сотників) теж була відправлена для створення козацьких полкових формувань та урядування в інших регіонах: до Ніжина — Прокіп Бережецький, до Кальника — Іван Богун, до Умані — Іван Ганжа і т. д.

Протягом 1655–1656 рр. джерела засвідчили перебування А. Ждановича на посаді генерального судді (останню він обійняв, ймовірно, ще в 1654 р.), а в 1656–1657 рр. знову на посаді київського полковника. І саме в даний період А. Ждановича (паралельно із його основними посадами) було призначено головою міжнародної українсько-російської слідчої комісії, яка кілька місців (з квітня 1656 р.) провадила масштабні розслідування в Білорусі. Причому, в кінці 1656 р. А. Жданович, вже як наказний гетьман, вирушає в походи на чолі багатотисячних українських козацьких військ. А в цей час обов'язки наказного київського полковника виконують незмінні Василь Дворецький (1656–1657) та Павло Хмельницький (1657–1659). І вже після завершення походу військ Раднотської коаліції в Польщу й відсторонення А. Ждановича від полковництва у 1657 р. повноправними київським полковниками стають Василь Дворецький (1657–1658) та (призначений вже І. Виговським) Іван (Якимович) Якименко (1659–1660). А згодом знову кілька разів головним керманічем Київського полку ставав рекордсмен за кількістю призначень на цю посаду В. Дворецький — у 1660–1662, 1663–1665, 1666–1667, 1668 рр.

Відомо, що Київський полк було сформовано у другій половині 1648 р. переважно із земель Житомирського та Овруцького повітів Київського воеводства. За Реєстром 1649 р., до складу Київського полку вже входило 17 сотень (1792–2010 козаків). Причому, лише одна — із центром у Броварах (вважалася найменшою й попервах налічувала лише 53 козаки) була на Лівобережній Україні, а 16 інших розташовувалися у досить віддалених від Києва (до 80 км і більше) районах Правобережжя. Полковим центром Київського полку впродовж перших 60 років його існування був Київ (1648–1708), а потім Козелець (1708–1782) на Чернігівщині. Центрами більшості сотень Київського полку, за Зборівським реєстром від 16 жовтня 1649 р.,

були помітні регіональні поселення, звідки й походили їх назви: Мотовилівська (212 козаків), Трипільська (171), Обухівська (152), Васильківська (127), Овруцька (119), Макарівська (111), Ворзельська (105), Переварська (95), Білогородська (94), Ходосівська (91), Ясногородська (87), Гостомельська (77). Крім того, до складу Київського полку також входила полкова Київська (сотник Григорій Піщенко) та три іменні сотні — Самійла Білецького, Тимофія Нагорного й Опанаса Предримирського⁵.

Будучи сподвижником Б. Хмельницького, А. Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, а й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі дипломатичні місії Української держави до Туреччини, Польщі та Росії, і як неабиякий полководець⁶ під час буремних революційних подій середини XVII ст. І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя і діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрета наказного гетьмана Війська Запорозького відтворити можна, оскільки ще не всі наявні дослідницькі можливості були використані істориками. Особливо це стосується участі А. Ждановича в роботі міжнародних слідчих комісій, для чого слід було мати не лише повну довіру Б. Хмельницького, а й значний авторитет і вагу серед іноземних партнерів.

Посольські місії та слідча комісія другої половини 1651 — початку 1652 р.

Попри велику активність А. Ждановича в подіях 1651 р., він, очевидно, не брав участі в делегації та безпосередніх перемовинах і укладанні Білоцерківського мирного договору 18 (28) вересня 1651 р., оскільки був зайнятий обороною та звільненням Києва від військ Я. Радзивілла. В тогочасних джерелах дипломатами, які від імені Речі Посполитої на початку вересня (нов. ст.) 1651 р. вели мирні переговори, були київський воєвода Адам Кисіль, смоленський воєвода Єжи Кароль Глебович, литовський стольник Вінсент Корвін Госевський, брацлавський підсудок Миколай Казимир Коссаковський та їхні помічники С. Маховський, М. Зацвіліховський, З. Чорний. З-поміж представників української делегації джерела згадували лише Івана Виговського, Матвія Гладкого, Петра Головацького, Романа Катержину (Каторжного/Катерину), Андрія Кульку і Саву Литвиненка⁷.

⁵ Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 53–56; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 76–77.

⁶ Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 109–120.

⁷ Domagala M. Biała Cerkiew 23–25.IX.1651. — Zabrze, 2007. — S. 50–66; Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina: stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. — Kraków, 2010. — S. 91–109.

Поміж остаточних підписантів важкого для України Білоцерківського договору 1651 р. А. Жданович теж не значився, хоча цей авторитетний київський полковник до роботи вказаних українсько-польських делегацій/комісій негласно міг бути залучений (приміром, у статусі таємного радника). Тим паче, що його візаві по Київській битві 1651 р. — польний литовський гетьман Януш Радзівілл та стольник литовський В.К. Госевський поряд з іншими вельможами Речі Посполитої доклалися до переговорів та особисто підписали договір. Загалом настрої у литовських воєначальників і вельмож, очевидно, розпалених успішним походом на Київ та його подальшою втра-тою, був у даний період досить войовничим⁸. Але великий коронний гетьман Миколай Потоцький швидко остудив гарячі голови своїх союзників із ВКЛ, сказавши, що він приїхав під Білу Церкву для укладення миру, а не для продовження війни. І це пояснювалося не стільки мирною вдачею «пана краківського» (як тоді зазвичай звали М. Потоцького) скільки реальним розкладом сил. Побічно про бажання швидшої мирної угоди свідчило й те, що польська сторона взяла на себе усі фінансові витрати на переговорах. Так, із польської казни впродовж 8–18 (18–28) вересня 1651 р. на українських послів та самого Б. Хмельницького (якому подарували скакуна та коштовні шати) було витрачено 11 380 злотих, що свідчить не про таке вже й одно-значне сприйняття польською стороною своєї перемоги під Берестечком. А тому польський історик А. Пернал цілком логічно задається питанням: «для чого “переможці” витратили так багато грошей на “переможених”»⁹. Про бажання якнайшвидшого миру з боку переговорників Речі Посполитої свідчили й ті серйозні поступки, на які погодилася польська сторона під час узгодження договору (зокрема, у попередніх умовах вони визначали 8-тисячний козацький реєстр, а в самій угоді вже дозволявся 20-тисячний тощо). Тож вказані аргументи дають можливість дещо скорегувати оціночні історіографічні судження про «катастрофу» під Берестечком та про «кабальний» Білоцерківський договір 1651 р.

Українська ж сторона, оговтавшись від бурхливих подій 1651 р. та уклавши договір, взялася потроху виправляти ситуацію та готуватися до подальшої боротьби проти Польщі. В даний період, як вважали Б. Хмельницький та його найближче оточення, найважливіше було виграти час, а тому керманіч України вимагав від усіх старшин дотримання умов невідгідного для козацької держави Білоцерківського договору, швидкого укладення нового (щоправда, скороченого вдвічі у порівнянні з попереднім) козацького реєстру та припинення збройної боротьби з польськими

⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР). — Ф. П. — Спр. 13699. — Арк. 16–17; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9; *Starozytności historyczne polskie*. — Т. 1. — Kraków, 1840. — S. 297.

⁹ *Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina...* — S. 110.

підрозділами, які безперешкодно вступали в Україну. Але багато рядового козацтва та чимало козацької старшини Гетьманщини не розуміли таких вимог гетьмана, а тому противилися його наказам, саботували укладення реєстру (бо при цьому треба було скоротити багатьох своїх бойових побратимів) та продовжували військове протистояння з польськими загонами. Опозиційні щодо гетьмана сили групувалися довкола кількох впливових полковників: корсунського — Л. Мозирі, миргородського — М. Гладкого, чернігівського — С. Пободайла, та навіть поміж опозиціонерів називалися нові претенденти на гетьманську булаву (Вдовиченко, Бугай, Дядюля). Тому, щоб взяти ситуацію під контроль та продемонструвати польській стороні здатність виконувати досягнуті в непростих переговорах домовленості, Б. Хмельницький створює із своїх вірних підрозділів комісію та каральні загоны, які взялися наводити лад в українських полках. У цей саме час до владнання внутріполітичної кризи та українсько-польських відносин відкрито долучаються Антон Жданович та Демко Лисовець. Але різкі намагання прогетьманських сил дискредитувати та змістити з полковництва норювистого Л. Мозирю лише загострили ситуацію. Бо той через посередників піднімає повстання Білоцерківського й Корсунського полків, що зрештою призводить до загибелі білоцерківського полковника М. Громики, а також новопризначених Б. Хмельницьким (замість відстороненого Мозирі) корсунського полковника й іншої старшини. Крім того, опозиціонерами було фактично зірвано спробу вчасно укласти полкові реєстри, чим затримувався загальноукраїнський реєстр. Це переповнило чашу терпіння Б. Хмельницького та його радників-одномудців і, щоб остаточно не втратити контроль над ситуацією, гетьман вдається до рішучих дій. 14 (24) грудня 1651 р. повстання в бунтівних полках було придушене, а призвідники разом із Л. Мозирею заарештовані. І тут Б. Хмельницький йде на досить радикальний крок та в присутності представників М. Потоцького 30 грудня 1651 р. (за нов. ст. 9 січня 1652 р.) страчує (попри існуючі щодо цього вироку в історіографії сумніви, це таки доводять дослідження Ф. Сисина та Ю. Мицика) самого Л. Мозирю — авторитетного «старинного» полковника, батько якого був колись запорозьким гетьманом, що вразило й козацтво, і навіть польських хроністів. Цим самим Б. Хмельницький показав готовність рішуче руйнувати укорінені кланові угруповання в полках, які очолювали некороновані/негласні місцеві авторитети, що часто вели своє походження від попередніх ще запорозьких володарів гетьманської булави (кількість яких дослідники нараховували до восьми десятків) та від укоріненої старшини реєстрових полків, що існували впродовж 23 років ще до початку Визвольної війни. Чи були принесені жертви адекватною нормалізацією ситуації в країні, чи проявом політичної боротьби — достеменно сказати важко. Однак такі дії прогетьманської коаліції дали відчутні результати: надалі швидко було завершено укладання нового козацького реєстру, проведено його реєстрацію

в гродському суді (17 (27).01.1652) та відправлено до Варшави (19 (29).01.1652)¹⁰.

Наприкінці зими 1652 р. до Польщі споряджується нове українське посольство, яке прибуває до Варшави 23 лютого (04 березня) 1652 р. До його складу входили представники п'яти полків Війська Запорозького: чигиринського — Горашко Якович, черкаського — Семен Ненартенко, корсунського — Михайло Таборенко з полковим писарем Федором Конельським, канівського — Василь Хоменко, богуславського — Андрій Лисовець. На їхнє утримання з польської казни знову було виділено чималу суму — 1560 злотих. Посли мали аудієнцію у польських сановників та передали польським урядовцям новий (добровільно скорочений) реєстр Війська Запорозького, а також очікували на ратифікацію Білоцерківської угоди. Однак з останнім у поляків виникли проблеми, оскільки польський сейм несподівано закінчився 1 (11) березня 1652 р., так і не прийнявши рішення (через застосування принципу *liberum veto* з боку литовського представника Упітської землі В. Сіцінського, що могло бути інспіровано силами, які гуртувалися довкола Я. Радзивілла і бажали продовження війни з козацькою Україною, так би мовити, до переможного кінця). Як влучно писали про цю неординарну ситуацію польські історики, «ніколи перед тим в історії польського парламентаризму протест одного посла не зривав роботи сейму»¹¹. Тому українське посольство залишило Варшаву 6 (16) березня 1652 р. без ратифікаційних грамот стосовно Білоцерківської угоди, але з «Генеральною конфірмацією прав, привілеїв і свобод Війська Запорозького» та листами від короля й сенаторів про обов'язкову подальшу ратифікацію українсько-польської угоди.

Втім, маховик суперечностей між Україною й Польщею все більше розкручувався. Польська сторона підозрювала Б. Хмельницького в активізації таємних міжнародних зносин, особливо із Кримом та Портою, що було категорично заборонено пунктами Білоцерківської угоди. Водночас наростало невдоволення в Україні умовами тієї ж угоди, через безперешкодне повернення польської шляхти до своїх маєтків та коронного війська на українські землі, що викликало нове протистояння. Тому польські можновладці, з одного боку, вирішили домагатися від Б. Хмельницького участі в антитурецькій війні, яку була готова профінансувати Венеціанська рес-

¹⁰ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 4. — Т. 9. — СПб., 1904. — С. 487–489; Мицук Ю. Лук'ян Мозиря // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998. — С. 213–220; Dąbrowski J.S. Po ugodzie białocerkiewskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku // Poprzez Stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin pod redakcją Danuty Czerskiej. — Kraków, 2000. — S. 75–84; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. — С. 64–76.

¹¹ Polski Słownik Biograficzny. — Т. 36. — Warszawa–Kraków, 1995–1996. — S. 452.

публіка, а з іншого — взялися примирити взаємні конфліктні ситуації в Україні, для чого було домовлено створити спеціальну спільну комісію.

Корсунська українсько-польська комісія А. Кисіля — А. Ждановича (1652 р.)

Саме в цей час із тіні усіх означених подій на передній план виходить А. Жданович, який, безперечно, був причетний до жорсткого наведення ладу в згаданих вище бунтівних полках. До складу формованої міждержавної комісії з польського боку увійшли: Адам Кисіль — воєвода київський, Михайло Аксак, Ієронім Завіша, Себастьян (Ян) Маховський та представник від війська Станіслав Лянцкоронський. А українську частину представляла група старшин, очолювана полковником київським Антоном Ждановичем, яка, по суті, отримала статус легалізованого таким чином трибуналу, що фактично вже реально діяв в Україні з кінця 1651 р., коли було схоплено й страчено полковника Л. Мозирю та інших непокірних Б. Хмельницькому полковників і сотників. Кожна із сторін мала розібратися із свавільними діями своїх підлеглих та покарати винуватців тих розбоїв. У квітні 1652 р. розпочалися спільні засідання комісії в Корсуні й, за деякими відомостями, у розглядах справ брав участь сам український гетьман Б. Хмельницький (що додатково свідчило про її високий статус та значення). Згідно з рішеннями Корсунської слідчої комісії, за невиконання Білоцерківського договору 1651 р., непокору гетьманським наказам та вчинення нападів на польські підрозділи на території Гетьманщини було вирішено стратити ще кількох козацьких полковників, сотників та чимало рядових козаків. Тому в листі А. Киселя до коронного канцлера А. Лещинського від 1 (10) травня 1652 р. піднесено сповіщалося про призначену «в Чигирині страту змовників»¹². Крім того, у Павлочі зненацька було схоплено паволоцького наказного полковника Адама Хмелецького й 8 (18) травня 1652 р. тут же на ринку йому було відтято голову. Як образно писав історик Й. Ролле, «Комісія судила бунтарів... Злетіло в той час кільканадцять голів на ринках українських містечок; з видатних особистостей на смерть були засуджені: віддавна покозачений син славного Стефана київського воєводи Хмелецького, за те, що громадив навколо себе чернь і прагнув проголосити себе гетьманом; езекуція відбулася у Павлочі — тимчасовій резиденції бунтаря»¹³. Таким чином, за швидкого розгортання подій, коли частина старшини та рядового

¹² Rudawski W.J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. — Petersburg-Mohylew, 1855. — Т. 1. — S. 183–184; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. I. — К., 1996. — С. 419; Kaczmarczyk J. Z wiary i obowiązku. Adama Kisiela oraz Stanisława K. Bieniewskiego próby pojednania z Kozakami // Poprzez Stulecia. Księga pamiątkowa... — S. 67–74.

¹³ Ролле Й. Іван Богун — козацький полковник / Перекл. з пол. І. Ремішевської; упорядн.: Д. Ващук, В. Кононенко. — К.– Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 78.

козацтва неадекватно оцінювала реалії й навіть виступала проти лінії гетьмана України, Б. Хмельницькому вдавалося з допомогою слідчих комісій утримувати ситуацію в державі та не допускати наростання деструктивних процесів, коли регіональні еліти задля своїх містечкових інтересів намагалися широко залучати чернь (через бунти чи широкі (чорні) ради місцевого рівня). Через це про проведення загальнокозацьких (генеральних) рад в умовах розгулу отаманщини не могло бути й мови, адже останні могли б поставити на межу виживання Українську державу та призвести до її розколу.

Саме рішучість гетьмана та відданої йому старшинської ради у застосуванні надзвичайних мір дали змогу остудити гарячі голови у полках, які до останнього вірили у свою недоторканність через вагомні попередні заслуги. Це підтвердили й подальші події. Адже після старшинської ради (23 квітня (2 травня) 1652 р.), на якій кропивнянський полковник Филон Джалалій (один із найдовірених старшин Б. Хмельницького, який брав участь у всіх важливих битвах 1648–1651 рр. та двічі (1651, 1655) призначався наказним гетьманом) вказав на підступність Миргородського полковника Матвія Гладкого, останнього теж було страчено. Безумовно, страти козацької старшини, проведені комісією А. Ждановича, були санкціоновані самим Б. Хмельницьким і мали на меті заспокоїти польську владу, щоб виграти час і зібрати якнайбільші сили для подальшої боротьби. Поляки були задоволені такими кардинальними кроками української сторони, тому, від'їжджаючи до Варшави, дякували Ждановичу за рішуче наведення порядку в цій справі й зі свого боку теж покарали якихось незначних вояків. А український гетьман у такий спосіб не лише намагався втихомирити буйні голови в своєму оточенні, які могли зірвати й так загрозливу ситуацію, але й показати полкам, які, не розуміючи справжніх намірів володаря України, збунтувалися супроти тимчасового примирення з польською стороною, хто в домі господар. Крім того, є підстави вважати, що такими жорсткими методами не лише долався розкол в середовищі козацької старшини, а й могли прибиратися політичні опоненти Б. Хмельницького. Наприклад, той же М. Гладкий, за деякими відомостями, хотів не лише «з поляками війну заводити», а й самого гетьмана усунути. Миргородському полковнику також пригадали й те, що ще після Берестечка (1651) він (М. Гладкий) «гетьманом називався». Крім того, було відомо й про більш ранні протистояння й неприязнь Гладкого до гетьмана України. Так, ще в квітні 1650 р. очевидці сповіщали: «Полковники Матвій Гладкий і Нечай, і Кривоніс, хоча й з Хмельницьким... їдять разом (тобто наближені до нього. — А.Г.), але думку не одну з ним мають, називають Хмельницького ляхом похлебцею»¹⁴.

¹⁴ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — № 248. — С. 640–644; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 25–35.

За деякими відомостями, комісією А. Ждановича на початку травня також поміж інших старшин були страчені й Семен Герасимович (прилуцький полковник), якийсь краснянський сотник та Гурський. Про останнього, зокрема, Й. Ролле писав так: «Гурського піймали у Києві і, як зраднику, відрубали на ринку голову. Порахували йому за вину те, що під Берестечком перекинувся до польського табору»¹⁵. А от окремих старшинам таки вдалося уникнути смертної кари, попри ухвалені комісією А. Ждановича смертні вироки. Так було із Г. Гуляницьким та деякими іншими козацькими провідниками, що склали одну з перших хвиль політичної еміграції. Як писали дослідники, «лише один Григорій Гуляницький unik ганебної смерті, врятувався втечею на Волощину і повернувся вже після смерті Хмельницького, коли Виговський сів на запорозький трон»¹⁶.

Каральні акції комісії А. Ждановича (що теж відводило від самого Б. Хмельницького будь-які підозри) насправді заспокоїли лише польську сторону та трохи залякали окремих наказних полковників і сотників, які замінили непокірних страчених старшин. Вони вже не наважувалися поодиноці їхати до Чигирина на запрошення Б. Хмельницького, а вимагали певних гарантій своєї безпеки, кажучи: «Ти нас по одному і всіх поб'єш. Коли покличеш на раду всіх козаків, тоді й я разом з козаками приїду, а сам один не поїду»¹⁷. Ці слова ще раз засвідчували небажання гетьмана України в таких складних умовах збирати разом на загальні ради різношерстну полково-сотенну старшину. Водночас страти старшини теж не могли відбуватися постійно, адже вони збурювали внутрішню ситуацію в Україні, через що бунтівні полки на своїх козацьких радах навіть вирішували підтримати згаданих самозваних гетьманів, до яких хилився й полтавський полковник Пушкар. Але це швидше була акція колективного самозахисту, аніж реального заколоту чи протистояння із Б. Хмельницьким, адже той завчасно встиг забрати зі всіх укріплених пунктів в Гетьманщині більшість наявних там гармат до Чигирина та підстрахувати гетьманську столицю навіть найманими військами.

Тож в загальному підсумку запропоновані ініціативи польського уряду в Україні не принесли очікуваного результату. Тому в польській історіографії неодноразово взагалі ставилося питання про доцільність входження польських представників до складу спільної карної комісії. Так, ще Й. Ролле писав: «Справді, важко зрозуміти, навіщо Річ Посполита вмішувалася у ці справи? Чи для того, щоб ще більшу ненависть зацепити серед українського народу, щоб служити зняряддям для підступного запорізького гетьмана

¹⁵ Ролле Й. Іван Богун... — С. 78.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 419–421; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 376–378.

[Б. Хмельницького], який, таким чином, позбувався своїх супротивників»¹⁸. А тим часом Б. Хмельницький відтягував початок обіцяних польським можновладцям конкретних військових виправ супроти Османської імперії та навіть (під прикриттям нібито турецького походу) насправді готувався виступити проти союзника Польщі — Молдавії. Також він збирав сили для подальшої боротьби проти Речі Посполитої, адже умови Білоцерківського договору 1651 р. були вкрай неприйнятними для України. У той же час миротворчій Корсунській комісії Кисіля — Ждановича теж було не легко спинити протистояння українських козаків із польськими підрозділами та збройні конфлікти, які спалахували між ними впродовж кінця 1651 — початку 1652 рр. (на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині). Тому віддані Б. Хмельницькому старшини разом із гетьманом розуміли, що репресії супроти незгідних із їхньою політикою приглушили опозицію лише тимчасово, а тому слід якнайшвидше дати вихід тій енергії, яка закипала в Україні супроти обмеження козацьких прав (що приніс із собою Білоцерківський договір) та повернення польських можновладців на українські землі. І така нагода невдовзі (після проведення таємної старшинської ради із довіреними полковниками) трапилася — 22–23 травня (1–2 червня) 1652 р. було здобуто історичну військову перемогу над польською армією під Батогом (біля сучасного с. Четвертинівка Тростянецького р-ну, Вінниччина) у якій полягло польське командування (М. Калиновський, З. Пшиемський, М. Собеський) та близько 8 тис. добірного польського війська (в тому числі половина всієї гусарської кінноти). Вказана перемога мала перш за все велике значення для Українського Гетьманату, оскільки було відновлено його статус кво. Минулорічна Берестецька поразка, тимчасова здача Києва та Білоцерківський договір (тобто всі важкі події 1651 р.) були повністю компенсовані новим піднесенням національно-визвольної боротьби, звільненням України від польської адміністрації та військ, а також від магнатів і шляхти, які було почали повертатися до своїх маєтків. Український кордон знову було перенесено й встановлено по р. Случ (як це було за Зборівським договором 1649 р.), і до середини літа 1652 р. у всій козацькій Україні було відновлено національні владно-адміністративні органи. Дуже важливим виявився і внутрішній аспект — сторінка протистояння й взаємопоборювання козацької старшини (в тому числі й з репресивними заходами комісії А. Ждановича) була перегорнута й забута, а вся народна енергія спрямована супроти польської шляхти, яка знову в паніці полишала українські та й навіть найближчі до України польські терени, оскільки існувала реальна загроза походу української армії на Львів і Варшаву. І хоча цього не сталося (через пошесть чуми на західноукраїнських землях), проте Б. Хмельницький із своїми полковниками-однодумцями таки провів похід до м. Кам'янець-Подільського, яке було взято в облогу. А пізніше відбувся похід 6-тисячної

¹⁸ Ролле Й. Іван Богун... — С. 78.

української армії, очолюваної І. Виговським, на Молдавію, де союзницькі відносини В. Лупула з Україною були скріплені (не без використання фактору української військової присутності в регіоні) шляхом укладення шлюбу Тимофія Хмельницького із донькою молдавського господаря Розандою (21 (31) серпня 1652 р.). Все це загалом свідчило про зростання міжнародного значення Українського Гетьманату, що посилювало занепокоєння не лише Речі Посполитої, а й Трансильванії та Австрії¹⁹.

Стосовно ролі А. Ждановича у подіях 1652 р. зауважимо, що, очевидно, він був повністю зайнятий роботою у слідчій комісії й, маючи значні повноваження від Б. Хмельницького, зумів втримати у допустимих межах (хоча й через втрати козаків і старшини) внутрішньополітичну ситуацію в Україні. А тому маловірогідно, що він брав участь у битві під Батогом та поході на Кам'янець-Подільський. І тим більше А. Жданович не міг ходити на Молдавію, бо там був І. Виговський. По крайній мірі, прямих свідчень цьому в джерелах виявити не вдалося. Найвірогідніше, що Б. Хмельницький довіряв А. Ждановичу ті ділянки управління та території, куди в нього самого не доходили руки. Адже так само було в попередньому 1651 р.: коли український гетьман з основними силами був під Берестечком, то київський полковник прикривав інший стратегічний напрям і практично самотужки стримував вишколену армію Я. Радзивілла на півночі України, обороняв Київ та зрештою таки домігся відступу військ ВКЛ із міста.

Водночас влітку 1652 р. в політиці Українського Гетьманату все більшого значення набирають шведський та трансильванський аспекти, які стануть провідними у подальшій військово-політичній діяльності А. Ждановича²⁰. Вказану зовнішньополітичну зміну зафіксував козацький літописець Г. Грабянка: «Сенатор [польський]... якого звільнили з канцелярії, втік у шведську землю і звідти листовно звернувся до Хмельницького, закликаючи його мужньо стояти проти ляхів, оскільки король шведський теж задумав

¹⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 430–440; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... — С. 309–311, 373–386; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 274–282; Ciesielski T. Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i Mołdawii 1652–1653. — Zabrze, 2007. — S. 15–40.

²⁰ Архив ЮЗР. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 211; Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1961. — № 422. — С. 550; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — № 583; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 74; Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, [b.r.] — S. 145–146; Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану докт. істор. наук, професора В. Степанова. — К., 2007. — С. 196–222; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 315–334; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 281–307.

вирушити на допомогу козакам і цим листом їх до звитяги спонукає»²¹. В даному випадку малися на увазі листи колишнього коронного підканцлера Ієроніма Радзеєвського, який, перейшовши на бік Швеції, писав зі Стокгольма до Б. Хмельницького та І. Виговського (листи від 30 травня 1652 р. знаходяться в Гданському державному архіві), щоб уряд Українського Гетьманату активно продовжував війну з Польщею та встановив міцні дипломатичні відносини з королевою Швеції Христиною (1632–1654), яка вже була практично готова, щоб теж напасти на Річ Посполиту²². Вказані листи були перехоплені польською стороною й зачитані на Варшавському сеймі 7 (17) серпня 1652 р., що викликало паніку в польських можновладців, адже такий кардинальний поворот подій не лише робив досить реалістичними плани Б. Хмельницького щодо утвердження окремішності Української держави, а й міг означати реальну тривалу втрату Польщею українських земель та ставив питання про саме існування Речі Посполитою як суверенної країни.

Українсько-московська комісія в Білорусі 1656 р.

У період 1654–1656 рр. документи в основному висвітлюють боротьбу полковника А. Ждановича із різними «свавільствами» на території Київського полку. Факти подібного роду були відомі, починаючи з 1651 р., коли Б. Хмельницький «наказав київському полковникові, щоб він... свавільників суворо, без милосердя покарав»²³. Відомо також, що й у травні 1654 р. за наказом гетьмана А. Жданович карав різноманітних «свавільників», а також «атамана Лесницького й Ходосовського й всіх обывателей тамошніх», які ловили рибу у володіннях Видубицького монастиря²⁴. Крім того, в обов'язки Ждановича входив захист території київського полку від грабіжницьких вторгнень як незначних загонів, так і великих полчищ татар. Подібні епізоди діяльності полковника були зафіксовані восени 1655 р. У жовтні, коли гетьман з військом перебував під Львовом, значна татарська орда прийшла на південь Київщини і розорила в кінці жовтня Васильківщину (взяли ясир та забрали худобу). В той час, як навколишнє населення збиралося відступити «в осаду» до Києва, А. Жданович вийшов із загоном під Васильків у розвідку. Київський полковник йшов слідом за татарським загоном (чисельністю близько тисячі воїнів), що прямував до Білої Церкви, проте не наздогнав нападників²⁵.

²¹ <http://litopys.org.ua/grab/hrab2.htm> (12.XI.2012).

²² Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 310–339; Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina... — S. 117–118.

²³ Документи Богдана Хмельницького. — № 148. — С. 228.

²⁴ Там само. — № 254. — С. 352.

²⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1137.

З 1656 р., уже в ранзі генерального судді, А. Жданович неодноразово направлявся на чолі комісії «від його милості пана гетьмана для слідства в різних справах» розбиратися, «хто чинить розорення... неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити, і кожного винного, на кого б таке злодійство припало, горлом карати і кари інші чинити»²⁶. У період правління Б. Хмельницького уряд генерального судді (останній за статусом вважався і головою різноманітних/тимчасових слідчих комісій) посідали представники не більше десяти родин, які, як правило, були вихідцями з корінних козацьких полків, добре знали козацьке право й засадничі підвалини козацького життя. З-поміж тогочасних відомих генеральних суддів слід назвати Семена Бреуса з Черкаського полку, Матіяша Онацького і Самійла Зарудного-Богдановича з Корсунського. Окремі генеральні судді Війська Запорозького до приходу на цю високу й статусну посаду вже певний час були полковими суддями — Феодосій Лавринович, Матвій Положний, Пилип Семенович, а чимало навіть полковниками — Федір Лобода (Переяславський полк), Яків Кліша (Білоцерківський полк), Силуян Мужиловський (мабуть, гетьманський полковник), Антон Жданович (Київський полк)²⁷.

Весною 1656 р., на настійливі домагання російської сторони спорядити слідчу комісію до Білорусі, Б. Хмельницький прийняв посольство від російського царя, щоб обговорити зазначені вище проблеми. 1 квітня 1656 р. гетьман представив посланцям Москви керівника української слідчої комісії А. Ждановича, якому доручалося вирушити в Могилів, Чауси та інші білоруські міста й перевірити скарги російських людей на козаків, а також розслідувати персональні справи полковників І. Дорошенка, І. Нечая та іншої старшини. А. Жданович наділявся надзвичайними повноваженнями і мав право саджати у в'язницю чи карати смертю виявлених винуватців. Від російської сторони участь у слідчій комісії брав сотник М. Сівцов, але ранг останнього все ж свідчив про його дорадчі функції. Комісія прибула спочатку в Ніжин, де було вчинено допит Івану Дорошенку з приводу його відступу з-під Нового Бихова. Відомості останнього та свідчення Петра Забіли, Григорія Кобилецького й інших козаків дали підстави А. Ждановичу зробити висновок, що І. Дорошенка «безвинного карати нема що, чоловік він правий»²⁸, однак все ж полковника було залишено у в'язниці під вартою до остаточного рішення гетьмана.

В той же час комісія А. Ждановича розслідувала збройний конфлікт поблизу Кописа, що зав'язався між козаками Федора Костянтиневича та людьми московського воєводи Толочинова. В даному випадку аргументи

²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 519–532.

²⁷ *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. — С. 70–71.

²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 519, 526–527.

українських козаків теж виявилися більш правдоподібними, і тому А. Жданович навіть не заарештував Ф. Костянтиновича²⁹.

9 травня 1656 р. слідча комісія прибула до Чаусів. Тут А. Жданович зібрав козацьку раду, на якій оголосив про роботу слідчої комісії і про те, щоб усі скривджені подавали свої скарги і відомості як про зловживання козаків і старшини, так і про кривди московських людей. Почалися розшуки кривдників як з української, так і з російської сторони. Було спіймано групу розбійників (12 чоловік), вихідців з Ніжинського полку, які жили в лісах і грабували навколишні села. Двох старшин А. Жданович наказав привселюдно повісити, а решту нещадно бити киями. 10 травня А. Жданович та І. Нечай зустрілися з могилівським воєводою князем І. Рєпніним, щоб з'ясувати, чи всі скарги російської сторони задоволені. І коли воєвода сповістив, що не всі ще розбійники з козацького середовища покарані, то А. Жданович представив воєводі навіть письмові свідчення, що скривджені люди прощають своїх кривдників, примирилися з останніми і не мають більше претензій до них. Зокрема, могилівським міщанам були повернуті забрані у них гроші, і тому могилівці, бачачи суворість слідчої комісії, не хотіли, «щоб за них людей вішали»³⁰. Та й А. Жданович, думається, не мав намірів проводити масові репресії, а більше старався через нечисленні, але публічні покарання й страти показати російській стороні суворість гетьманської адміністрації щодо кривдників московських та місцевих людей. Крім рядових козаків в даний час було також публічно страчено сотника Жуковського за допущені в його сотні свавільства й убивства, а ще двох сотників було взято під варту³¹.

Не уникнув розслідування і сам полковник Іван Нечай (виходець із Мстиславського воєводства Білорусі), який лише нещодавно (29 січня 1656 р.) отримав призначення Б. Хмельницького на посаду «білоруського полковника», змінивши померлого від отриманих 7 жовтня 1655 р. при облозі Старого Бихова ран наказного гетьмана І. Золотаренка. Загалом І. Нечай впевнено відвів усі висунуті спільною комісією звинувачення. На запитання А. Ждановича, чому він іменувався полковником білоруським і чи мав повноваження «панувати та рядити» над Білою Руссю, останній відповів, що всі його титули такі ж, якими іменував його у гетьманських універсалах сам Б. Хмельницький. І показував при цьому документи, де писалоя: «Панови Иванови Нечаеви, полковникови нашему белорусскому... от боку нашего зсылаем на полковництво в Белую Русь — до Могилева, Чаусов, Новобыхова и Гомля и иных мест и мястечек и сел там находящих». Через це І. Нечая в джерелах також неодноразово іменовано «полковником

²⁹ Там же. — С. 520–521, 527–528.

³⁰ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1224.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 523–525; 530–531.

чауським і бихівським»³². Важливо відмітити, що навіть сам російський цар у своєму листі (січень 1656 р.) визнавав цілий ряд білоруських міст, над якими урядували українські полковники, підлеглими Українському Гетьманатові й тому називав ці міста «черкаськими». І саме через це звертався до полковників, призначених Б. Хмельницьким на урядування в Білорусі, щоб ті допомогли вирішити певні проблеми на підвладних їм білорусько-російських територіях. Зокрема, у листі до В. Золотаренка цар писав, щоб той посприям повернути втікачів, які перебравися в «Черкаські городи в Стародубь, в Почепь, в Новгородокъ и в Гомль, и в Кричевь», а також щоб козацька старшина в ті «Черкаські городи» послала «нашу царского величества грамоту, чтобъ техъ ево беглыхъ людей в техъ городахъ переимати»³³.

У подальшому розслідуванні «білоруських непорозумінь» на докори А. Ждановича, чому зганяв з місця московські залоги і ставив там козацькі, І. Нечай відповідав, що й це було виконанням гетьманського наказу ставити залоги, де їх мав І. Золотаренко, а отже він лише відновив останні, оскільки в них якимось чином опинилися російські ратні люди. Не підтвердилися закиди і про те, що нібито І. Нечай зумисне організував сутички з московськими ратними людьми в Білорусі і сприяв козацькому розбою, оскільки навіть приговорені до смерті злочинці, які стояли під шибеницею, заперечували, що І. Нечай був причетний до їхніх розбоїв. Інші представники старшини в Білорусі також підтвердили А. Ждановичу й те, що І. Нечай — православний християнин, а не католик, про що теж поширювалися неправдиві чутки³⁴.

На завершення А. Жданович знову зібрав 20 травня 1656 р. в Білорусі козацьку раду, де сповістив про результати роботи слідчої комісії та те, що всі звинувачення, висунуті проти І. Нечая, знімаються (останньому все ж заборонялося називатися полковником «білоруським»), а козакам Ніжинського й Чернігівського полків у Білорусі наказав залишити Могилів, Чауси та інші міста, а також відповідні спірні із російською стороною повіти. Проте, як вдало підмітив ще М. Грушевський, «се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких»³⁵. Не виправдалися сподівання російської сторони і на покарання та зняття з посади непоступливого козацького намісника в Білорусі І. Нечая, про що з роздратуванням писав російський представник у комісії А. Ждановича М. Сівцов³⁶. А це об'єктивно підтверджує те, що гетьманський уряд, посилаючи

³² Грушевський М. Назв. праця. — С. 1168; Горобець В.М. Иван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659 рр.) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 26–39; Русский биографический словарь. — СПб., 1914. — Т. 11. — С. 266–267.

³³ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 510.

³⁴ Там же. — С. 523–531.

³⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1124.

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 623–531.

комісію А. Ждановича в Білорусь, мав на меті шляхом проведення показових покарань і судових процесів лише «випустити пару» і зняти напруження у російсько-українських відносинах, але аж ніяк не бажав іти із зазначеної території. Залишення ж І. Нечая на полковництві свідчило про схвалення гетьманом активної політики останнього щодо «поширення козаччини» в Білорусі.

Про багатомісячну роботу слідчої комісії А. Ждановича та її наслідки Б. Хмельницький у грудні 1656 р. сповістив царю Олексію Михайловичу. В листі гетьмана до Москви, зокрема, зазначалося: «Для того дела посылали Онтон Ждановича, судью войскового, в Белорусский край, которых преступных одних стинать, а других вешать велели, и о том всем Онтон же сыск к вашему царскому величеству послал с Микитою Селиверстовым да с Петром казаком»³⁷.

Таким чином комісія А. Ждановича виконала досить важливу місію на білоруських землях, які перебували в сфері впливу Української козацької держави. Завдяки розсудливості та надзвичайним заходам, А. Жданович навів лад із правосуддям, досяг порозуміння козацької адміністрації із місцевим населенням та залагодив конфлікти з російською стороною, щоб не дати останній можливості/приводу потіснити українську адміністрацію (очолювану в Білорусі попервах наказним гетьманом І. Золотаренком (1654–1655), а згодом «білоруським полковником» І. Нечаєм) із підпорядкованого Україні регіону. А надалі й назавжди залишити підвладні Чигирину білоруські терени за Українською козацькою державою.

Водночас, перебуваючи на посаді генерального судді, А. Жданович розглядав різноманітні кримінальні справи, розв'язував майнові спори та різні конфлікти. Наприклад, за дорученням Б. Хмельницького він разом з Федором Виговським у 1656 р. на межовій комісії розглядали спір між Печерським і Видубицьким монастирями про переважне праволодіння киево-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі із Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім. Джерела також фіксують участь генерального судді в роботі міських судів. Зокрема, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя тощо³⁸.

* * *

Таким чином, Український Гетьманат періоду правління Б. Хмельницького базувався, з одного боку, на демократичних засадах, які проявлялися у виборності практично усіх посадовців та функціонуванні системи традиційних козацьких рад (генеральної/військової, старшинської, ради при

³⁷ Документи Богдана Хмельницького. — № 421. — С. 550.

³⁸ Акты Бориспольского мейского уряда (1612–1699 гг.). — [Б.г., б.г.] — С. 53.

гетьмані, чорної тощо). Як відомо, саме на козацькій раді 1648 р. загальними голосами було обрано гетьманом і самого Б. Хмельницького. Але в процесі наростання національно-визвольної боротьби та загострення внутрішніх деструктивних тенденцій (намагання авторитетних полковників на місцях узурпувати владу та навіть протиставляти себе генеральній старшині й гетьману, а також вияви охлократії із наростанням свавільного впливу юрби на козацьких радах) в Українській державі все більше набирають ваги авторитарні тенденції управління. Стає помітною концентрація практично всієї повноти влади у руках гетьмана Б. Хмельницького (з намаганням запровадити спадкове гетьманство та навіть монархічну модель правління), а також одночасне обмеження впливу на прийняття важливих державних рішень різного роду широких козацьких рад («чорних», «явних», «великих», «вальних») та витіснення останніх вужчими старшинською та пригетьманською дорадчою радами. В останній період життя Б. Хмельницького, як зазначав сам А. Жданович (1657 р.), той вимагав від старшини повного й беззастережного підпорядкування: «Все де встрешно [супроти] гетману говорить мы не смели, а кто де и молвил и тот жив не был»³⁹.

Досить важливими в державній системі Українського Гетьманату періоду Б. Хмельницького стають спеціальні слідчі (часто міжнародні) комісії/трибунали, які гетьман наділяв значними владно-судовими та дипломатичними повноваженнями, аж до права застосування смертної кари, що пояснювалося необхідністю швидкого подолання як внутрішніх деструктивних проявів, так і врегулювання суперечливих/кризових міжнародних ситуацій/конфліктів. І, як показує практика урядування таких комісій, вони були досить ефективними колективними (включали відданих гетьману, рішучих та авторитетних старшин) складовими гетьманської моделі управління, коли не було ані можливості, ані часу скликати велелюдні козацькі ради.

Як показали подальші події, вибудована Б. Хмельницьким державна модель після смерті великого гетьмана (1657 р.) почала пробуксовувати. І поясненням цьому були не лише складна внутріполітична боротьба між наступниками засновника Українського Гетьманату (у подальшому гетьманства почергово домагались І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, Я. Сомко, І. Брюховецький та інші претенденти), але й їх нерозбірливість (а більше сьогочасна власна егоїстична зацікавленість) у обстоюванні того чи іншого зовнішньополітичного вектору, за яким губився, власне, український державний інтерес, а також нездатність нових керманічів стримати зовнішній тиск впливових сусідів на ситуацію в Україні. Тож за умов втрати реальних важелів впливу й напрацьованих механізмів та інституцій (подеколи через власну недалекоглядність, становий егоїзм, а часто й за нездоланих обставин) наступники Б. Хмельницького спорадично вдавалися до призабутих форм владарювання, більше уповаючи в критичних ситуаціях на

³⁹ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.

магію давньої козацької традиції, аніж на реальну дієвість тих чи інших «демократичних» форм правління (у тому числі й загальнокозацьких/генеральних, часто званих «чорними»/«чернецькими» рад). Із початку 1660-х років процес руйнування попередньої централізованої гетьманської влади стає вповні очевидним, а на передній план виступає стихія невирішених соціальних проблем козацької України (із стихійними ж методами впливу низів на обтяжену владою й власністю старшину). Тому ті із старшин, які відчули народну втому від тривалого воєнного лихоліття та безконечного очікування обіцяних благ, спрямовували гнів рядового козацтва й черні на своїх супротивників, попередньо нібито відділившись від владного олімпу Гетьманщини. І вже ми бачимо, як І. Брюховецький від імені усього Запорожжя ставить під сумнів легітимність обрання Я. Сомка наказним гетьманом Української держави, яке, до речі сказати, відбулося на традиційній старшинській козацькій раді у Козельці в 1662 р. (за Самовидцем, це ж рішення згодом було ще раз підтверджене присягою в Ічні), й демагогічно закликає до якнайширшого народовладдя та проведення широкої чорної ради. І йому в цьому вірить чимало козаків, і російський уряд із своїми воєводами в Україні, і навіть сам Я. Сомко, який ще має надію таким чином без проблем перезатвердитися на гетьманстві. Але стихія чорної ради не може мати передбачуваного результату, на ній не діє логіка усталених попередніх козацьких рад. Тим паче, коли вся процедура козацького парламентаризму відбувається під пильним оком 8-тисячного гарнізону московських воєвод. Весь драматизм вказаних інституційних метаморфоз полягає в тому, що після смерті Б. Хмельницького і до відомої «Чорної ради» на околицях Ніжина (17–18 (27–28) червня 1663 р.)⁴⁰ минуло не повних шість років, а головними постатями зазначених історичних подій виступали найближчі соратники Великого Богдана — брат його дружини заможний Я. Сомко та колишній особистий охоронець Хмельницького («старший слуга») І. Брюховецький, які, вочевидь, були в деталях обізнані із владною кухнею Чигиринського двору та козацьким урядуванням тієї доби. Саме через це, очевидно, І. Брюховецький не вповні покладався на непередбачуваний/стихийний перебіг генеральної/чорної ради, а тому прибув на неї в не меншому ранзі, ніж Я. Сомко (останній за рік до цього став наказним гетьманом України), запровадивши напередодні в Запорожжі замість посади кошового отамана уряд кошового гетьмана (1661 р.). Щоправда, ситуацією на Чорній раді 1663 р. краще скористався І. Брюховецький, який проявив більше винахідливості у підборі передвиборних агітаційних аргументів та

⁴⁰ В сучасній історіографії увага переважно звертається на політичні, а не на інституційні аспекти «Чорної ради» (Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. — К., 2011. — С. 85; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 316, 317, 320, 341; Горобець В. «Чорна рада» 1663 року... — С. 183–190).

домігся більшої прихильності Москви. Крім того, прихильники кошового гетьмана проявили більшу напористість та готовність до відкритого фізичного протистояння, чим шокували велелюдне зібрання та представників московського посольства. Як сповіщалося в літописі Самовидця, «ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторін о гетьманство... А далі и межі собою узяли битися, и бунчук Сомков зламали, заледве Сомко видрался през намет царській и допал коня. И инная старшина. А инших позабивано до килка чоловіка... Що заледве і нескоро той галас ускромився. Але того часу князь Великогагин не потвержав гетьманства Брюховецькому, бо і до себе прийти не могл за великим шумом межі народом»⁴¹.

У подальшому новообраний гетьман І. Брюховецький (1663–1668), розкрутиши маховик протистояння й розмивши поняття козацької ради як базової верховної інституції держави, навіть домігся страти своїх головних опонентів (Я. Сомка і В. Золотаренка), проте й сам рівно через п'ять років став жертвою заохочуваної ним раніше охлократії і був страчений своїми ж лівобережними козаками, знову ж, очевидно, без легітимного рішення повноважної на те козацької ради. Тож пророчими й сумними виявилися слова автора літопису Самовидця про руйнування усталених централізованих владних механізмів управління Гетьманату, які він занотував під історичною датою 1663 року: «Зараз по весні заводится на новое лихо, чого за иних гетманов не бывало, то ест черной ради»⁴².

⁴¹ Літопис Самовидця. — С. 90.

⁴² Там само. — С. 89.

ГЕТЬМАНЩИНА ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ НАПРИКІНЦІ XVII ст.: ВЗАЄМОДІЯ І ПРОТИСТОЯННЯ НА ТЛІ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ

Історія політичних взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю поки що не знаходила настільки значної уваги дослідників, щоб про неї можна було прочитати спеціальні монографічні студії. Хоча варто зауважити, що при висвітленні різних аспектів історії Гетьманщини та Запорожжя важливі сторінки їхніх взаємин досліджуються і подекуди отримують виважені та розгорнуті оцінки. Зокрема, це стосується тих праць, які пов'язані з політичною історією Української держави «козацького періоду». Зрозуміло, що в окремі часові періоди відмінні обставини зумовлювали специфіку таких відносин. Так, мав свої особливості й період, який тривав від переходу Запорожжя з-під подвійного підпорядкування Польсько-Литовській та Російській державі під виключну владу Москви у 1686 р. і до кінця XVII ст. Загальним тлом для цих відносин була російсько-турецька війна, а у більш широкому контексті — війна Священної Ліги з Османською імперією.

Договір між Річчю Посполитою та Російською державою було укладено 26 квітня 1686 р. Він мав визначальний вплив на відносини гетьманської влади і Січі. Відзначимо два важливих для нашої теми моменти, які передбачав договір, — зміну правового статусу цих взаємин і спільну участь Гетьманщини та Запорожжя у війні з Османською імперією. Власне, згода Росії долучитися до цього протистояння на боці кількох європейських країн дала їй змогу до певної міри задовольнити територіальні претензії до Речі Посполитої, частиною яких була зверхність над Запорожжям. Успіх царського уряду у цьому питанні автоматично збільшував вплив на Січ гетьманської влади. Відтепер Батурин вповні міг бути «відповідальним» щодо Січі центром. Саме він повинен був здійснювати контроль над запорожцями, спрямовуючи у потрібне русло їхню політику. При цьому як Гетьманщина, так і Запорожжя могли користуватися певною самостійністю, котра би не суперечила інтересам Москви. Вступ Росії у війну означав також, що на цей конфлікт буде спрямовано максимум сил українського населення Гетьманщини та Запорожжя, що диктувалося не тільки підпорядкованістю їх царям, а й географічним положенням.

Зауважимо, що при порівнянні потенціалу обох політичних організмів одразу впадає в око беззаперечна перевага Гетьманщини у військовій,

економічній та, як наслідок, у політичній сферах. Однак це співставлення потрібно робити з застереженнями. Бо, по-перше, специфічною рисою населення Запорожжя було те, що воно мігрувало, більшою мірою саме до Гетьманщини і назад, а по-друге, воно складалося переважно з етнічних українців, які усвідомлювали свою єдність з людьми інших регіонів України.

Згідно з текстом зазначеного договору, Запорожжя з козаками, які мешкали в пониззі Дніпра, від Січі вверх до гирла р. Тясмин і далі — вище мимо Чигирин до Чорного лісу, переходили під владу царів. Про укладення миру український гетьман Іван Самойлович був поінформований царською грамотою від 30 квітня 1686 р. При передачі списку з цієї угоди московські посланці уповноважувалися сказати І. Самойловичу, що він мусить донести до городского та Низового Війська інформацію про те, що запорожці мають бути під гетьманським регіментом. Таким чином, було офіційно визначено політичний статус Запорожжя — з того часу воно перебувало під царською владою та гетьманським управлінням, а отже, мало слідувати політиці Москви та Батурина. Тим же числом датувалася грамота, адресована запорожцям. Документ повідомляв, що вони перейшли під царську руку, обґрунтовував необхідність договору з Річчю Посполитою та спрямовував Низове Військо на воєнні дії проти південних сусідів.

Щодо Батурина, то отримання зверхності над Запорожжям стало реалізацією його мети. Саме І. Самойлович схилив Москву до того, аби у випадку укладення договору воно перейшло з-під подвійної влади Росії і Речі Посполитої під зверхність царів, щоб відповідно значно посилити свій вплив на Січ. Хоча в цілому український правитель був рішучим противником миру з Річчю Посполитою, бо це означало утвердження її влади над Правобережжям. Відповідно він негативно ставився до війни з Кримом і Туреччиною. Отже, гетьман потерпів поразку на основному на той час напрямі своїх дій, де власні інтереси реалізувала Москва, але домігся й певних успіхів, зокрема, укріпленням свого впливу на запорожців.

Не бажаючи змиритися з новою політичною ситуацією, вже й після укладення «Вічного миру» український правитель звертався з клопотаннями до представників польських урядових структур щодо поширення своєї влади на Правобережжя, намагався домогтися мети з допомогою військових засобів. Врешті, наступного, 1687 року політичні розходження з Московією призвели до зміщення гетьмана з посади.

На Січі ж з ентузіазмом сприйняли інформацію про Вічний мир. Реагуючи на звістку про свою участь у війні, у листі до І. Самойловича запорожці запевняли, що з великим бажанням готуються наступати «на ворогів віри християнської», щоб «під ноги їх царської пресвітлої величності підкорити»¹. Стосовно ж політичної підпорядкованості Москві та Батурина,

¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 213. — Арк. 33–35.

то козаки розглядали її позитивно лише до того часу, поки зовнішні впливи не входили в суперечність з політикою Січі.

Відтак на порядок денний вийшла проблема боротьби з Кримом. Розв'язуючи збройний конфлікт з Османською імперією, Москва мала на меті знищення Кримського ханату. Варто зауважити, що геополітична ситуація склалася для Української держави таким чином, що ліквідація загрози з Півдня могла бути використана в українських інтересах.

Зробимо спробу простежити питання взаємодії Батурина та Січі у цій тривалій та важкій війні. Насамперед зауважимо провідну та надзвичайно велику для українців Гетьманщини та Запорожжя роль, яку відігравав у цій війні Батурин. Так, І. Самойлович, який показав себе рішучим противником цієї війни у період дипломатичних баталій, надалі здійснив значну роботу по підготовці походу на Крим. Гетьман вважав, що боротьба з ханатом має мало перспектив для швидкого успіху, але коли опинився перед необхідністю взяти участь у цій боротьбі, то намагався сприяти тому, аби вона була переможною.

За справедливим міркуванням О. Оглобина, наступний гетьман — І. Мазепа — «добре розумів, що без Полудневої України й північного узбережжя Чорного моря (а може й Криму) незалежна й соборна Українська держава, а передусім прилучення до Гетьманщини Правобережної України й повна інкорпорація Запоріжжя були неможливі». Це підводило до висновку про необхідність повної ліквідації турецько-татарської влади у Північному Причорномор'ї. А з цієї точки зору для утвердження незалежної Української держави була потрібна допомога Москви².

Нагадаємо найважливіші воєнні заходи українських військ у цей час, з зазначенням ролі як городових, так і запорозьких сил. Отже, у травні–липні 1687 р. було здійснено перший Кримський похід, у якому взяло участь 100-тисячне російське військо, до якого входили й українські слобідські полки, та 50 тис. українців гетьманського регіменту на чолі з І. Самойловичем. З відходом основних сил, які повернулися з цього походу, запорожці приєдналися до 40-тисячного війська, яким командували воевода Григорій Косагов та наказний гетьман Григорій Самойлович, і взяли участь у бою з противником під Кизикерменом. Того ж року низові козаки здійснили ще один похід під турецькі містечка на Дніпрі.

У березні–червні 1689 р. було проведено другий похід на Крим. Російське військо нараховувало 112 тис. осіб, а українське, очолюване І. Мазепою, — 50 тис. У 1695–1698 рр. російськими та українськими військами було здійснено два Азовських та три Дніпровських походи. Їх стратегічною метою було завоювання Азова та Очакова, що відкривало доступ до Азовського та Чорного морів. Перший Азовський похід відбувся у березні–

² *Оглобин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 86–88.

листопаді 1695 р. під керівництвом Петра I, при цьому облога Азова у червні–вересні завершилася невдачею. Натомість російським силам на чолі з Б. Шереметєвим, українським І. Мазепою та запорожцям, які в травні–серпні 1695 р. здійснили перший Дніпровський похід, наприкінці липня — на початку серпня вдалося захопити плацдарм на пониззі Дніпра з турецькими фортецями Кизикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен та Ісламкермен. Також у 1695 р. запорожці здійснили похід на Азовське море. Зауважимо, що гетьман лобював ідею виправи на Кизикермен ще перед другим походом на Крим. Однак вона була відкинута.

Взяття зазначеного плацдарму дозволило українцям проводити воєнні дії на Чорному морі, зокрема, здійснити великий морський похід 1696 р., який був найбільшим з реалізованих українськими козаками у кінці XVII ст. Тоді на Чорне море вирушило 1740 козаків на 40 човнах.

На початку 1696 р. запорожці разом з городовими силами відбивали напад татар на Гетьманщину, які хотіли помститися за свої втрати. У квітні–вересні 1696 р. відбувся другий Азовський похід. Разом з російським військом у ньому взяло участь 15 тис. лівобережних козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом. Під час походу в липні 1696 р. було захоплено Азов, причому, українські та донські козаки відіграли вирішальну роль протягом останніх днів боїв за місто. В той же час частина російських військ на чолі з Б. Шереметєвим та українські на чолі з І. Мазепою виконували завдання з охорони від вторгнень противника Лівобережжя і Слобожанщини та недопущення удару в тил силам, які діяли під Азовом, військ кримського хана.

В травні–жовтні 1697 р. було здійснено другий Дніпровський похід, у якому зусилля російських військ, очолюваних Я. Долгоруковим, українських на чолі з І. Мазепою та запорожців зосереджувалися навколо оборони нижньодніпровського плацдарму й укріплення Кизикермена і Таванська. В травні–серпні наступного, 1698 р. під проводом цих же полководців відбувся третій Дніпровський похід, під час якого було здійснено фортифікаційні роботи у Кизикермені й Таванську та проведено розвідувальну акцію до Очакова. Запорожці ж цього року діяли проти турків у дніпровському лимані спільно з російськими ратними людьми та гетьманськими частинами.

Крім участі у воєнних операціях, надзвичайно важливою була діяльність Низового Війська щодо збору розвіданих про противника. Із Запорожжя до гетьманського керівництва надходило багато інформації про стан справ у Криму, плани Бахчисарая, переміщення татарських військ. Низове Військо на прохання гетьмана полювало за полоненими заради здобуття таких даних.

Отже, практика показала, що у періоди значних бойових дій гетьманська влада продуктивно взаємодіяла з запорожцями. У той же час роки з 1686 до 1689 і з 1695 до 1698 характеризувалися порівняно низькою конфліктністю Батурина і Січі.

Разом з тим, практичні кроки гетьманської влади у напрямі обмеження політичної самостійності Січі викликали негативну реакцію серед запорожців. Так, у посланні до гетьмана в квітні 1686 р. січовики обстоювали своє право на самостійні зв'язки з іноземними державами. Обвинувачуючи українського правителя в намірах «викорінити» їхнє Військо, козаки вимагали поваги до себе, зазначаючи, що «не тільки пресвітлі государі, царі наші православні, але й найясніші християнські монархи, римський цісар і король польський, також цар, і вейзир турецький, та хан кримський, пишучи до нас при належних потребах, віддають нам належну шану і не понижують лицарської хвали нашої»³. Таким було розуміння власних політичних можливостей на Січі, яке викристалізовувалося тривалою попередньою практикою, але під тиском нових умов мало значно змінитися.

Готовність до воєнних дій, продемонстрована запорожцями після повідомлення про «Вічний мир», втім, не завадила їм шукати способи забезпечення себе необхідними засобами для існування, співпрацюючи з татарами. Вже після укладення миру запорозькі посланці їздили до Криму з клопотанням про можливість займатися промислами без сплачування податків, що й було узгоджено. При цьому козаки не пристали на пропозицію ханського візира щодо надання Січчю допомоги кримському війську у боротьбі з поляками, пославшись на те, що не можуть приймати таких рішень без царських указів. Насправді ж запорожці обрали вигідну для себе тактику — мирних відносин з ханатом у періоди припинення великих воєнних дій та участі у війні при їх помітній активізації. До того ж запорожці брали участь у воєнних виправах проти Османської імперії на польському боці, у якості найманців. Так, 1686 р. за закликом Яна III Собеського у поході на Молдавію разом з польським військом взяв участь загін запорозької кінноти чисельністю 2700 осіб.

Мирні взаємини з Кримом та військова служба запорожців на користь Речі Посполитої стали найбільшими подразниками з боку Низового Війська, які призводили до загострень у відносинах Січі з Батурином. Це були прояви самостійної політики, які суперечили політиці Москви, а також гетьманської влади.

Тут варто зазначити, що незгоди між Гетьманщиною та Запорожжям позитивно сприймалися як у Криму, так і у Польщі. Крим шукав політичної та військової співпраці з українцями насамперед для протистояння з Московією. А польська верхівка, не наважуючись на відкритий конфлікт з росіянами, все ж прагнула підтримувати зв'язки з українцями, аби використати їх на свою користь у слушний час.

Природно, що як для царської влади, так і для гетьмана було притаманне бажання ліквідувати самостійність Запорозької Січі. Війна дала можливість значно просунути в цьому напрямі. Дієвим інструментом для цього стало

³ Величко С.В. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 310.

спорудження на теренах Запорозжя російських фортець, де розташувалися постійні залоги. Основною і видимою метою цього було створення укріплених осередків — баз — неподалік ханату, а прихована мета крилася у встановленні контролю над запорожцями. Поява тих фортець, поряд з іншими факторами, протягом кількох років призводила до культивування негативних настроїв на Січі щодо Батурина і навіть до спроб змінити своє політичне підпорядкування.

Зауважимо, що зведення укріплених осередків на території Запорозжя планувалося ще під час гетьманування І. Самойловича і вже тоді призвело до різких протестів Низового Війська (1684, 1686 рр.). На будівництво міст-фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі, у гирлах річок Берестової та Орчика дав згоду І. Мазепа, підписавши Коломацькі статті в липні 1687 р. У статтях говорилося, що фортеці призначені для стримування татар від походів на українські та російські землі.

Вже сама новина про їхнє будівництво викликала на Січі неспокій — козаки були схильні до заворушень, висловлювали погрози на адресу гетьмана. А вже наприкінці квітня 1687 р. вони звернулися до І. Мазепа з проханням про заступництво у цьому питанні. Тим не менше, в червні 1687 р. гетьман міг написати до Москви, що запорожці не будуть чинити опір зведенню фортець. Єдиною вагомою причиною цього став похід на Крим російських та українських військ. Напередодні протистояння з ханатом запорожці змирилися з появою російських укріплень на їхніх землях та робили кроки до співпраці з гетьманською владою.

Березнем 1688 р. датуються свідчення про те, що негативні настрої серед низового козацтва стосовно планованих російських фортець продовжували зберігатися. Так, того місяця український правитель писав князю Борису Голіцину, що запорожці, які тимчасово перебували в Миргороді «на стації», говорили, що за містечка, котрі того року мали будуватися для збереження монарших припасів, Низове Військо хоче «своєю волею почати», вважаючи, що їх збираються будувати для «спустошення Вітчизни». Ці ж козаки застерігали від якихось подій, котрі мали статися навесні⁴. А з квітня запорожці висловлювали незгоду щодо такого будівництва у зверненнях до І. Мазепа, росіян у Кодаку та царів. Натомість з Москви та Батурина надходили запевнення, що нова фортеця нічим козакам не зашкодить, а після виконання своїх функцій у протистоянні з татарами та турками буде ліквідована. Гетьман намагався задобрити козаків дарунками. Однак козаки справедливо вважали, що такі укріплення на їхніх землях спричинять обмеження давніх «вольностей».

Новобогородицьку фортецю було споруджено в гирлі Самари в липні-серпні 1688 р. Запорожці не чинили спротиву її зведенню, а лише вислов-

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 2. — Спр. 13518 — 13635. — Арк. 245–246 зв.

лювали жаль, що задіяні на будівництві сили не використовувалися більш раціонально — у походах проти татар. Вони вважали, що краще було б оволодіти турецькими фортецями у пониззі Дніпра. Загалом запорожці підтримували військові плани Москви, були готові співробітничати з воеводою Новобогородицької фортеці, хоча й наголошували на тому, що той, хто раніше хотів обмежити традиційні козацькі вольності і принизити козацьку честь, був приречений на ганьбу і небезпеку.

І. Мазепа вважав значним успіхом, що будівельні роботи були здійснені в той час, коли більшість запорожців була на промислах, та ще й так швидко, що вони «й оглянутися не могли»⁵. Отже гетьман був вдоволений, що вдалося уникнути більших незгод із Січчю. В серпні 1688 р. І. Мазепа пропонував В. Голіцину побудувати нове місто на Самарі, в урочищі Бика, яке примикало до татарських шляхів.

У такій ситуації козаків могли б відволікти військові дії, для проведення яких вони просили підтримки гетьманської влади. Зволікання ж з цим призводило до спроб знайти інше застосування своїм силам. Так, у 1688 р. бездіяльність запорожців, які не дочекалися обіцяної гетьманом підтримки городових полків для походу на Крим, стала також однією з причин їх намагань підбурити населення Миргородського та Лубенського полків до протидії полковій старшині. А далі безрезультатність звернень до гетьмана та російської влади призвела до пошуку запорожцями підтримки у Речі Посполитій. До осені 1688 р. відносяться звістки про поїздки посланців з Січі до поляків зі скаргами на будівництво міста на запорозьких теренах. Десь у листопаді запорозькі посланці разом з А. Моголою приїжджали до Яна III говорити про допомогу з польського боку проти утисків Москви і про підданство Речі Посполитій. Відчувши певну підтримку, запорожці стали жорсткішими у своєму листуванні з гетьманом.

Особливо нестабільними відносини Батурина й Січі були у період з кінця 1689 р. до початку 1695 р., коли широкомасштабні військові заходи за участю російських та українських військових сил проти Криму не проводилися. Слідом за вимогами Москви гетьман домагався від низових козаків військової активності, спрямованої проти Кримського ханату, але Січ не могла самостійно ефективно протистояти такому грізному противнику, а отже й розраховувати на достатній матеріальний зиск, отриманий на війні. Ресурси, що постачалися запорожцям з городової України, також не задовольняли їх запитів. Тому Запорожжя йшло на укладення перемир'я з Кримом, що гарантувало козакам безпечне полювання, рибальство й соляні промисли, торгівлю їх продуктами. Запорожці також шукали підтримки у Речі Посполитій, вирушали на службу до неї, розраховуючи на певні матеріальні зиски. Така тактика означала, що низові козаки насамперед шукали

⁵ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 202. — Арк. 73–76.

можливості отримання максимальних економічних вигод і уникали ризику значних людських і матеріальних втрат.

Окреслена політична спрямованість Низового Війська вступала у протиріччя з вимогами гетьманського керівництва. Батурин усіляко пробував завадити мирним взаєминам козаків з південними сусідами, або ж навіть визнаючи їх необхідність, намагався їх регламентувати, перешкоджав контактам низовиків з поляками. Це робилося у руслі політики, спрямованої на поширення на Запорожжя гетьманської влади, що викликало спротив низового товариства. Значною мірою активність запорожців стимулювало також їхнє невдоволення тим, що Росія у той час шукала шляхів до замирення з Османською імперією, у контексті чого діяв і Батурин. Протиріччя, викликані цими, а також низкою інших факторів, призводили до значних проявів взаємних незгод, але до відкритого збройного протистояння справа у взаєминах Січі з Батурином не доходила, незважаючи на войовничі заяви, що часом лунали з обох боків.

Часто у ті роки Батурин та Січ з підозрою ставилися один до одного. Гетьманське керівництво побоювалося контактів запорожців з татарами, а запорожці не довіряли деклараціям Батурина про наміри воювати з Кримом. Так, маючи сумнів щодо надійності запорожців, гетьман збирався поінформувати їх про шлях походу на Кримський ханат у 1689 р. аж тоді, як будуть зібрані війська. А запорожці, не довіряючи повідомленням про цей похід, підозрювали, що війська збираються для будівництва другої фортеці на їхніх землях, а також що без їх відома велися перемовини з кримською верхівкою. Тому Низове Військо на раді прийняло рішення про перемир'я з татарами, якщо похід не відбудеться.

При поверненні з другого походу на Крим російських та українських військ на Самарі в червні–липні 1689 р. була зведена ще одна — Новосергієвська — фортеця. Це викликало велике невдоволення у запорожців. До того ж невдача другого походу призвела до їхньої зневіри у здатності Москви здобути значні успіхи у війні, породила сумніви щодо спроможності царської влади підтримати Січ в разі нападу на Низове Військо татар та турків. У таких обставинах влітку козаки пішли на укладення перемир'я з ханом. Згідно з досягнутими домовленостями, татари зобов'язувалися не шкодити запорожцям при заняттях промислами, а козаки натомість не повинні були заважати татарам чинити напади на царські міста. У відповідь І. Мазепа запровадив економічне блокування Січі, було затримане царське жалування для Низового Війська. Та вже невдовзі, в липні, від'їжджаючи до Москви, гетьман вирішив зменшити напругу у відносинах з Січчю, м'яко наставляв запорожців, щоб вони разом з неприятелем не шкодили християнам, блокування Запорожжя пояснював необхідністю боротьби з епідемією.

У жовтні 1689 р. І. Мазепа схилив запорожців до розриву перемир'я з татарами царським указом та обіцянками цілого комплексу заходів, які мали бути зроблені, якби вони пішли йому назустріч: гетьман обіцяв надіслати

монарше й своє жалування, а також гроші, зібрані з перевозу у м. Переволочна; дозволити торговим людям з міст їздити на Запорозжя; відправити війська для спільних воєнних дій. Та домогтися свого український правитель так і не зміг. До речі, частково потреби запорожців у борошні були компенсовані поставками від татар, що, на думку І. Мазепи, могло стати ґрунтом для майбутньої приязні між козаками та татарами.

Загалом, з позицій запорожців, тодішня політична ситуація була настільки важкою, що у пошуках виходу погляди багатьох з них звернулися до Польсько-Литовської держави. На цей раз козаки поставили питання про своє політичне майбутнє. На раді, яка відбулася 5 листопада 1689 р., Низове Військо прийняло рішення про відправку посольства до польського керівництва з клопотанням про перехід у підданство Речі Посполитої. У листі до Яна III козаки зазначали, що Москва порушує їхні «вольності», що на Січ не пропускаються ніякі запаси, а це змусило тимчасово помиритися з татарами, та просили прийняти Низове Військо під королівську протекцію. Натомість вони обіцяли вірно служити, як служили попереднім королям їхні діди та батьки, і висловлювали сподівання, що поляки будуть давати їм більшу платню, ніж росіяни. А у зверненні до коронного гетьмана кошовий отаман з товариством передавали прохання про покровительство; скаржилися на те, що Москва займає Лівобережжя, витісняючи звідти «козацький народ», і незабаром викоринить його; на зведення фортець на Запорозжжі; на бажання згубити його; на порушення козацьких прав і вольностей, на наміри росіян зробити так, аби козаки були їм та їхнім нащадкам «вічними невільниками»⁶. Однак Річ Посполита відмовила Січі, залишаючи справу на майбутнє. І, не отримавши допомоги з польського боку, на початку 1690 р. Низове Військо поновило перемир'я з Кримом. Тоді ж козаки ініціювали неспокій у Гетьманщині, що становило для Батурина небезпеку тим, що до спільної з поляками війни проти «москалів» козаків підштовхували татари.

Лише в травні 1690 р. запорожці розірвали перемир'я, наперед поставивши гетьману умову надання їм борошна і грошей для сторожі. Але вже влітку 1690 р. І. Мазепа остерігався задалегідь інформувати запорожців про похід лівобережних полків та козаків С. Палія до Кизикермена через те, що Низове Військо знову перебувало у перемир'ї з татарами, аби запорожці не сповістили противника про ту воєнну акцію. Разом з тим, можливість збройної співпраці Січі з татарами гетьман вважав малоімовірною, бо, за його

⁶ *Оглоблин Н.* Воеводские «вестовые отписки» XVII в. как материал для истории Малоросии // Киевская старина. — 1885. — № 7. — С. 400–401; *Еварницький Д.І.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 215; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 67; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 3. — Спр. 610. — Арк. 1–2.

словами, запорожці «своїї братії більше жаліють, ніж бусурманам сприяють»⁷.

Початком 1691 р. датуються дані про загострення відносин Січі з Батурином через переговори гетьманської верхівки з ханатом, які велися без відома запорожців. У лютому того ж року через Запорожжя до Криму їхав гетьманський гонець Пантелеймон Радич, аби передати хану пропозиції щодо укладення мирного договору з Росією. На раді на Січі, де гонець був присутній, козаки висловили невдоволення тим, що І. Мазепа змусив їх розірвати перемир'я з Ордою, а після того відправив гінця до Криму, ніби про них «торгуючись»⁸. Запорожці здогадувалися про справжні причини цієї поїздки, гетьман же приховував їх від Низового Війська.

В травні того ж 1691 р. І. Мазепа був стривожений розмовами на Січі про воєнний похід на Лівобережжя проти власників маєтностей, сердюків та нього самого. Тоді ж серед запорожців ширився погосос, що хоча гетьман хвалиться, що є кращим за своїх попередників, бо ніхто не зробив стільки добра, однак цьому не варто йняти. Військо усіх пам'ятає. За їхніми словами, від Богдана Хмельницького ніхто з гетьманів не применшував запорозьких вольностей і міст на Самарі не будував. А хто хотів якесь зло вчинити, то йому самому те сталося⁹. І. Мазепу запорожці вважали прихильником знищення їхнього Війська. Як запевняв кошовий отаман, гетьман «Кіш запорозький зовсім знести хоче, щоб тут Війська не було»¹⁰.

Навесні-влітку 1691 р. український правитель за розпорядженням з Москви спрямовував запорожців на воєнні дії на Півдні, вони ж прагнули воювати спільно з великими українськими та російськими силами. Перебуваючи у готовності до війни, запорожці зібрали своє військо, блокували поїздки купців до Криму, вели розвідувальну діяльність, однак підтримки не діждались. Врешті, тривале очікування призвело до того, що кілька сотень козаків вирушило у польську сторону, займаючись по дорозі грабунком торгових людей. Гетьман же зреагував на це відправкою загонів, які мали перейняти тих запорожців. Загалом ситуація зайшла у глухий кут. І. Мазепі не залишалось іншого виходу, як самому виступити перед Москвою з ініціативою дозволити запорожцям на короткий час помиритися з «сусідами своїми в містечках дніпрових», аби козаки могли наловити в гирлі Дніпра риби, а також набрати солі, оскільки ці промисли, «а особливо соляні, в один літній теплий час, в місяцях липні і в серпні, бувають», бо як до того прийде, що воєнного походу монарших сил не буде, а запорожці залишаться без необхідних їм продуктів промислів, то могло статися, на думку гетьмана,

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1633–1699. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 235–236.

⁸ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории ... — С. 289–290.

⁹ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 207.

¹⁰ Там само. — Арк. 18.

загострення взаємин із Січчю. Москва пропозицію підтримала, і перемир'я було укладене¹¹.

Окремою і яскравою сторінкою відносин Батурина і Січі стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка. Зауважимо, що його поява не змінила стратегічної лінії поведінки Січі. Власне, ця людина прийшла до запорожців з переконаннями, що потрібно боротися за зміну політичного становища всієї України, зі сподіваннями на широку підтримку Низового Війська та населення Гетьманщини. Однак весь комплекс обставин не сприяв реалізації його ідей. Не відгукнулася на його заклики й Січ, притримуючись оптимального для неї способу виживання, хоча це був найсприятливіший час для виступу Низового Війська проти порядків, які панували у Гетьманщині. В такому протиріччі ідеї і дії П. Іваненка оцінюються, як неприйнятні для Січі.

Нагадаємо, що він був старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, який на початку 1691 р. утік на Січ, де, вочевидь, добре проявив себе і невдовзі став запорозьким писарем. Наприкінці квітня 1692 р. П. Іваненко переїхав з Січі до Криму, а 26 травня від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» між ханатом та Україною. За цим договором визнавалися державна незалежність України та її право на самостійне визначення державного устрою. Територія держави мала обіймати Лівобережжя, частини Правобережжя та Слобожанщини. Договір передбачав взаємодопомогу при боротьбі із зовнішніми противниками, зокрема, Крим мав допомогти Україні звільнитися з-під московської влади. За це українці мали дозволити татарам здійснювати набіги Муравським шляхом. Установлювався порядок дипломатичних взаємин, проголошувалося право вільних, безоплатних промислів українців у басейні Дніпра, купці з обох боків зрівнювалися у митних правах з місцевими. За підтримки татар 18 липня на раді в урочищі Кам'яний Затон П. Іваненко був обраний гетьманом. Після прибуття татарського війська верхівка Січі пішла на укладення з ним угоди про спільні дії, але фактично зробила все можливе, щоб не допустити приєднання до татар значних запорозьких сил. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та кількома сотнями запорожців П. Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де невдовзі здобув підтримку в Царичанці та Китайгороді. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через пограбування українських територій та захоплення ясиру татарами. Після надходження даних про наближення лівобережного війська на чолі з І. Мазепою П. Іваненко з татарами відійшов до Криму. З провалом походу 1692 р. він утратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції.

У січні 1693 р. сорокатисячне татарське військо разом з П. Іваненком знову приходило до Січі, намагаючись схилити її до спільних дій, а

¹¹ Там само. — Ф. 124. — Оп. 1: 1691. — Спр. 68. — Арк. 6–9, 52–53; Оп. 5. — Спр. 20. — Арк. 219–220.

отримавши відмову, вирушило на Полтавський полк. Наробивши шкоди в околицях кількох міст, захопивши у полон певну кількість людей, з наближенням українських гетьманських і російських військ татари відійшли.

Роль Січі у цьому повстанні варто високо оцінювати з огляду на те, що її участь бачилася татарами як перший необхідний крок на шляху до дестабілізації Гетьманщини. А оскільки її приєднання до виступу залишилося формальним, то не вдалася ціла справа.

Повстання викликало неабияку стурбованість царського уряду, котрий почав шукати шляхи для зменшення напруги в українському суспільстві, наказав І. Мазепі відлучити запорожців від дружби з П. Іваненком і татарами. При цьому йшлося й про можливість припинення надання Низовому Війську монаршого жалування, непостачання гетьманом борошна і грошей з перевозу у Переволочній, заборону торгівлі з лівобережними містами. Однак, відповідаючи на запити царів з приводу цієї ситуації у вересні 1692 р., І. Мазепа відмічав, що Запорожжя є сусідом Криму, що «запорожці з бусурманами в перемир'я не важко вступають і в польську сторону не тільки не важко, але й звично їм ходити», а іноземні держави (зокрема, малася на увазі Річ Посполита) запорожців «закликають і прийняти хочуть». Тому треба ставитися до них милостиво й розсудливо, щоб вони «втрималися при їх монаршій милості та при вірній службі», і насамперед відправити на Січ царську та гетьманську платню й хлібні припаси¹².

Особливу зацікавленість викликає оцінка І. Мазепою політичного становища Низового Війська. Так, він підкреслював, що Січ знаходиться далеко від російських міст і лише «іменем та звичаєм» вважається підпорядкованою гетьманському регіменту, а в дійсності є самовладна. Не радив І. Мазепа також зводити фортецю в урочищі Кам'яний Затон, в якій передбачалося розмістити російську залогу. На думку гетьмана, її існування не могло б істотно підтримати промосковські настрої на Січі, «оскільки Січ Запорозька має своє положення нижче Кам'яного Затону, податніше до містечок турецьких, звідки завжди запорожцям шлях є придатний до пересилок з бусурманами, та і в Польщу відкрита їм дорога»¹³.

В 1692 р. І. Мазепі вдалося уникнути проблем у відносинах із Січчю під час поїздки царського гінця до Криму. Того року з Москви до Бахчисарая через Батурин і Січ з пропозиціями «Вічного миру» їхав гонець Василь Айтемиров. Відправляючи В. Айтемирова до запорожців, український правитель пішов на хитрість. Аби гінця добре прийняли, йому було доручено оголосити козакам, що незабаром до них надійде монарше та гетьманське жалування. Розрахунок виявився вдалим. До того ж запорожці були вдячні,

¹² Там само. — Ф. 124. — Оп. 1: 1692. — Спр. 24. — Ч. 1. — Арк. 13, 17–18, 24–26, 28.

¹³ Там само. — Арк. 26, 44–45.

що приїздом царського гінця була продемонстрована повага до Низового Війська.

Навесні 1693 р. запорожці поновили мир з татарами, але надалі настійливо домагалися від гетьмана початку воєнних дій. І. Мазепа підтримував їхні прагнення, побоюючись заворушень, на які низові козаки могли спровокувати населення Гетьманщини. У двох його листах до царів, написаних у червні цього року, містяться важливі міркування, котрі роз'яснювали позицію українського правителя, визначаючи Запорозжя як каталізатор найбільш радикальних суспільно-політичних процесів в Україні. У першому листі І. Мазепа аргументував свою позицію тим, що козаки можуть відновити перемир'я з «бусурманами», а останні активізують напади на Україну. Суттєве значення мала й внутрішня суспільно-політична ситуація. Були цілі групи суспільства, схильні пов'язувати своє життя з воєнними справами: «Одні такі, що, ніяких помість не маючи, самі тим вправляються, щоб їм з війни мати собі забезпечення; другі, хоча й мають помістя, але, землю не бажаючи орати, до тієї військової справи схильні; а треті, з торгами з міст завжди на Запорозжя приходячи, одним тим годуються, але господарства вести не вміють. І ті всі по мешканням своїм жити не можуть, а завжди війни шукають. І тому, хоча би в чужій землі почують про службу, йдуть туди зі всяким бажанням». Розпорядження щодо перешкоджання таким переходам були неефективними. Тому, в разі війни, «тими ж би людьми тутешніми, на заклики до них (потенційних противників, сусідніх держав. — *В.С.*) бігаючими, цю Україну воювали». Допомогти змінити таку ситуацію могло б царське розпорядження щодо воєнних дій, бо «тоді всі б ті звиклі до війни Війська Запорозького люди тим вдовольнились і як за кордони ніхто вже на заклики не бігав, так і вдома ніякої до сум'яття не шукав би причини»¹⁴. Якраз в тому 1693 р. багато козаків пішло на службу до Речі Посполитої.

Вважаємо погляд лівобережного правителя на одну з тенденцій суспільного життя глибоким і критичним. А наскільки тісно вона була пов'язана із Запорозькою Січчю, і який вплив мала остання для підтримки схильності частини суспільства до військового способу життя, знаходимо відповідь в іншому листі. У ньому гетьман писав про настійливе бажання запорожців разом з російськими та українськими городовими військами взяти участь у поході на Кизикермен. Козаки навіть погрожували непокорю в разі відмови від такої акції. В такій ситуації І. Мазепа став на їх бік і висловив пропозицію, аби «їх отамана і все Військо в тих їх настійливих бажаннях потішити, попереджуючи тому, щоб вони не прийшли до відчаю і не взялися за якесь недружнє починання, що, бережи Боже, зашкодило би народному спокою чи навіть призвело до міжусобиць». Далі гетьман дуже цікаво висловився щодо причин можливого широкого розгортання народного руху: «В малоросійському посполитому народі більше таких є людей, які завжди

¹⁴ *Еварницький Д.И.* Источники для истории... — С. 493–498.

сум'яття бажають, щоб їм злиденним і убогим від багатих добуватися й багатіти, а до того ж, оскільки вони однієї вдачі із запорожцями, то більше на запорозькі вчинки дивляться, аніж на добрий і злагоджений устрій у містах, і хоча би найгірше від запорожців почалося зло, неважко би вони до того безумством своїм пристали»¹⁵.

Як бачимо, Запорожжя в оцінці І. Мазепи було найбільш вірогідним центром порушення стабільності у державі, місцем, з якого могли початися найрадикальніші соціальні та політичні рухи. Судження ці, без сумніву, слушні, бо підтверджуються всім ходом історії Запорозької Січі. Вважаємо, що, принаймні, серед частини запорожців жило бажання виступити проти прогресуючого процесу стратифікації українського суспільства, шаблею розрахуватися з тими, хто, на їх думку, неправомірно став «паном». А вже в ході переділу влади та матеріальних цінностей з'являлася надія на власне збагачення.

Москва ж у тій ситуації зволікала, і Низове Військо встановило мирні відносини з південними сусідами, звинувачуючи гетьмана у тому, що похід не відбудеться. Одразу ж актуалізувалися й інші невдоволення діями Батурина. Навколо цієї розбіжності у намірах між Батурином і Січчю розгорнулася полеміка зі взаємними звинуваченнями, погрозами та виправданнями. Врешті, запорожці, які не хотіли серйозної конфронтації з гетьманською владою та Москвою, довідавшись про можливість рішучих дій з їх боку, пішли на примирення.

Інкони запорожці розраховували на можливість отримання допомоги від ватажків правобережного козацтва. Приміром, у березні 1694 р. С. Палій на зустрічі з І. Мазепою повідав, що того року запорожці двічі прислали до нього своїх представників з пропозицією стати кошовим отаманом, або й «вищим чином». Оскільки вище кошового отамана була посада українського гетьмана, то за таким формулюванням чулися претензії Січі на провідну роль в політичному житті України. А досягти цього можна було через протистояння з тодішньою гетьманською владою.

Таким чином, на початку того періоду, на якому сконцентровано нашу увагу, сталося якісне зрушення у правових відносинах Гетьманщини та Запорожжя. У зміненій політичній структурі обидва політичних організми перебували під царською владою, при цьому Батурин отримав право на управління Низовим Військом. Основною лінією політики гетьманської влади щодо Січі стало намагання підкорити її, зробити слухняним знаряддям. Наступальний характер дій Батурина гарантувався його значно більшим потенціалом та підтримкою Москви. З боку Запорожжя це була здебільшого реакція на дії Гетьманщини. Проте важливою була та особливість, що Січ могла стати потужним центром поширення руху і в городовій Україні проти

¹⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1693. — Спр. 43. — Арк. 64–70.

гетьманської влади, що змушувало Батурин бути обережним у своєму наступі.

В часи походів російських та українських військ на Крим, Азов та пониззя Дніпра характерною для відносин гетьманської влади та Запорозької Січі була співпраця. Це, зрозуміло, диктувалося потребою взаємодії у ході воєнних дій. У таких обставинах запорожці мали менше причин і можливостей діяти всупереч Батуруну. Питання забезпечення себе засобами існування запорожці вирішували як за рахунок різноманітних надань від гетьмана та царів, так і за рахунок пограбувань на території противника. Значні ж прояви невдоволень з боку запорожців, особливо політичного характеру, при близькому розташуванні українських гетьманських та російських військ не мали сенсу.

Цілком відмінні обставини склалися у період тривалого припинення воєнних дій. Тоді Батурин вимагав від Січі продовження діяти за допомогою зброї, а запорожці не бажали вдаватися до цього без підтримки гетьманських військ, віддаючи перевагу мирним відносинам з татарами. Такі відносини гарантували безпечні зайняття промислами та торгівлею. Частина ж низових козаків спрямовувала свою енергію на військову службу на боці Речі Посполитої. Реакція Батурина в таких обставинах була негативною. Щоправда, іноді в питанні занять запорожцями промислами гетьман вважав за потрібне йти їм на поступки, дозволяючи нетривалий мир з Кримом.

В часи особливого загострення відносин актуалізувалися політичні питання. Запорожці починали висловлюватися проти соціальних порядків Гетьманщини, проти зверхності Москви. Однак Низове Військо не було настільки рішуче налаштованим, щоб виступити проти Батурина. Найпридатнішою для цього виявилася ситуація, коли до Січі прибули татарські сили, котрі підтримували Петра Іваненка. Але й тоді «татарському» гетьману забракло підтримки як серед запорожців, так і серед населення Лівобережжя.

Гетьманська влада користувалася багатьма методами впливу на Січ: словесними — закликами, похвалами, погрозами; економічними — дарунками, постачаннями матеріальних засобів, блокуванням торгових шляхів; в часи особливої напруги і силовими — затримками посланців, ув'язненням запорожців, військовими операціями проти окремих запорозьких загонів чи значних військових сил (випадок з татарським військом, яке підтримало П. Іваненка). Посилення контролю над Запорожжям було одним з наслідків появи там російських фортець.

Значно скромнішими були можливості Січі. При позитивному розвитку відносин запорожці клопоталися про надання військової допомоги, жалування, дарунків. У моменти їх загострення висловлювали погрози, могли завдати образ гетьманським посланцям. Надавати на економіку Гетьманщини запорожці й не пробували, бо це вдарило би найбільше по них. Рішучою виглядала їх спроба змінити своє підпорядкування — перейти під

владу Речі Посполитої. Однак, через невідповідність такого розвитку подій для Польсько-Литовської держави, ініціатива виявилася позбавленою перспективи.

Завершення війни Російської держави з Османською імперією значною мірою змінило характер відносин Гетьманщини і Запорозжя. Мир на Півдні і початок Великої Північної війни відкрили їхню наступну сторінку.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОРОДОВИХ ПОЛКІВ У 1707–1708 РР.

Проблема підготовки і проведення реформи військової організації Війська Запорозького в 1707–1708 рр. до теперішнього часу викликає суперечки серед істориків через нез'ясованість і невизначеність її принципових моментів. До сьогодні залишалося достеменно нерозв'язаним питання, чи була вона проведена взагалі, чи залишилася лише на стадії задумів російського царя Петра I Великого і гетьмана України Івана Мазепи.

Сюжет цей так чи інакше порушувався в багатьох працях дослідників історії України і, зокрема, російсько-українських взаємин. Найбільш помітний внесок у вивчення проблематики внесли в XIX столітті М. Костомаров, а в наш час — український вчений О. Сокирко. Якщо Костомаров першим порушив в історіографії саму проблему, підсумувавши вже відомі джерела¹, то Сокирко, проаналізувавши майже всі введені в обіг дані, окреслив причини та передумови, а також можливу концепцію реформи².

Перші чутки про реформу, а точніше про плани перетворення в драгуни київських і прилуцьких козаків, з'явилися ще восени 1705 р. і відомі нам з листа Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського — джерела мемуарно-наративного характеру³. Навряд чи наведена генеральним писарем інформація повністю відповідала реальним намірам царської влади, але виникнення подібних чуток саме в цей час є дуже показовим і, можливо, свідчить про якісь попередні консультації Петра і Мазепи в питанні реформи.

Тенденція була очевидною: в 1706 р. можемо констатувати вже факт переговорів царя і гетьмана, що безпосередньо стосувалися реформи. Крім непрямих свідчень Орлика⁴, на це вказував і сам І. Мазепа. У серпні 1707 р. він нагадував Г. Головкіну, що ще минулого року «в Києве (тобто у липні 1706 р. — *К.К.*), так сам великий государь, его царское величество, яко и ваша велможность по указу его монаршом изволили мне говорить, дабы тая компания в полках рейменту моего устроевалася не вдруг, но поволи, чтоб в

¹ *Костомаров Н.И.* Мазепа // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 295–296, 312–313.

² *Сокирко О.* Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2.

³ Там само. — С. 103–104.

⁴ Там само. — С. 104.

народе не повстала молва»⁵. А згідно з визнанням гетьмана І. Скоропадського, сам Мазепа на військовій раді у Жовкві в квітні 1707 р. вже озвучив план, «жебы по давному звичаю и постановлению учинити реестровых козаков, которые бы в войско ходили, и за тое з войскового скарбу плату брали, а иншие, которые бы не были в реестре, домовство управляли». Тоді ж, мабуть, з'явився і царський указ з цього приводу, який, як писав Скоропадський, «мы сами видели и чули»⁶.

Що ж за заходи щодо «устроения компаний» планувалося провести? За справедливим припущенням О. Сокирка, йшлося про перетворення українських козацьких полків за зразком проведеної раніше реформи слобідських, з «перебором» козаків для поділу на заможних, здатних нести військову службу, і інших — «подпомощников», яким належало матеріально «помогать в службе» виборним, щоб ті «тою их подмогою были конны и оружейны». Перші і повинні були скласти так звану «компанию», яка згадується в джерелах. Звичайно ж, жодним чином не йшлося про перетворення козацтва на подобу регулярної армії, а скоріше про реформування існуючої станової військової організації з метою підвищення її боєздатності⁷.

Ще В. Дядиченко переконливо показав, що передумови реформи українського війська назріли в кінці XVII — на початку XVIII ст. й головно були обумовлені розшаруванням серед козацтва, що постійно поглиблювалося. Так, наприклад, у 1718 р. в Полтавському полку чисельність збіднілих козаків складала від $\frac{1}{2}$ до $\frac{3}{4}$ від загальної кількості. Гетьманська адміністрація не раз констатувала, що існують козаки, які ніколи не несуть службу в силу недостатнього матеріального забезпечення⁸. Проблема ця повинна була тільки загостритися по мірі все більш активного залучення козаків у бойові дії Північної війни та інші військові операції 1707–1708 рр.

Необхідність впорядкування ситуації, що склалася, була цілком очевидною Мазепі, який пропонував поділ українських військ на основні та резервні залежно від можливості брати участь у військових експедиціях московському уряду ще в 1688 р., тобто за двадцять років до описуваних подій⁹. В окремих випадках гетьман навіть реалізовував подібний підхід, про що свідчить універсал від 24 травня 1698 р., виданий ним Чернігівському Слєцькому монастирю. Документ, надрукований ще в 1867 р. у «Чернігівських губернських відомостях», процитував у своїй праці архієпископ

⁵ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 г. — Спр. 3 а. — Арк. 544.

⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — Москва, 1842. — С. 257; Сокирко О. Назв. праця. — С. 112.

⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С. 105–106, 111–112.

⁸ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 413–423.

⁹ Сокирко О. Назв. праця. — С. 112.

чернігівський Філарет Гумілевський¹⁰, слідом за яким на це джерело звернув увагу український історик другої половини ХХ ст. В. Дядиченко¹¹. Вже в наш час він був знову надрукований з архівного оригіналу. Гетьманський універсал декларував, щоб чернігівські, а також, вочевидь, ніжинські і київські козаки, які проживали у монастирських селах і «котории неколи до войска не ходят, абы помоцним (має бути *помоцни*. — *К.К.*) были людям тяглим в кормленю компанейцов и пехотного товариства»¹². Тут ми, звичайно ж, маємо справу з локальним прикладом, який не може вважатися повною мірою прообразом реформування військової організації городових полків, оскільки стосувався козаків, які, будучи особисто вільними, проте вже перебували в поземельній залежності від монастиря. Важливе, однак, не тільки усвідомлення гетьманською владою самої можливості заміни прямого обов'язку військової служби з боку остаточно збіднілих козаків на інші натуральні або грошові повинності на користь діючих і боєздатних військ, а й здійснення подібного кроку, нехай навіть у нетиповій ситуації і у вкрай обмеженому масштабі.

Мазепа, людина сучасна і освічена, розумів всі недоліки станового ополчення і плюси регулярної армії. В одному з листів Г. Головкіну він скаржився на закиди коронного гетьмана А.М. Сенявського, якому були послані на допомогу («в суккурс») козаки київського, білоцерківського та інших правобережних полків (детальніше див. про це нижче). Коронний гетьман, за словами Мазепа, «за неспех до Полци посланного от войска моего суккурсу всегда мене пеняет и тепер пишет, что если бы я заранее з весны тот суккурс прислал, то и енерал Крассав в Прусах не урекрутвалбися так силно и Брест не укрепилбися». Гетьман закликав Головкіна, «если возможно так малою горсткою не рекулярного войска того всего доказат», що закидає йому Сенявський. «И приличней бы и возможней им было того доказоват болшою силою, — продовжував Мазепа, — меючи на 20 тысячей и полского, а одчасти и рекулярного войска, да целе ничего не хотят чинит и тепер недействително пребывают, сам з обозом близ Замосця стоит, инные дивизии на килконадцат тысячей над Вислою близ Сандомира без всякого военного действия и промыслов остаются», при тому, що «суккурсу» українського гетьмана заборонено надавати провіант¹³.

Загалом у першій половині 1707 р. концепція майбутньої реформи була узгоджена царем і гетьманом, проте здійснення її наштовхнулося на низку серйозних перешкод. Насамперед — це старшинська опозиція, яка вбачала в

¹⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3: Мужские монастыри. — Чернигов, 1873. — С. 19–20.

¹¹ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 415.

¹² Універсали Івана Мазепа. 1687–1709. — Ч. 1. — К.–Львів, 2002. — С. 312–313.

¹³ И.С. Мазепа — Г.И. Головкіну. Недатированная цедула // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708. — Спр. 3 а. — Арк. 491.

перетвореннях пролог до послаблення своїх станових привілеїв і применшення політичної окремішності Гетьманщини у складі Росії¹⁴. По-друге, це ймовірність невдоволення з боку рядового козацтва, яке мало б перейти в розряд «підпомічників», що могло б бути спричинене побоюваннями в перспективі втратити козацьке звання зовсім, перетворившись на «посполитих». По-третє, складна військово-політична ситуація протягом 1708 р.

Мазепа, який, як видається, розумів соціальні наслідки реформи і усвідомлював її необхідність, займав двоїсту позицію. Царському уряду він пропонував свій план улаштування «компаній», а в бесідах зі старшинами, якщо вірити П. Орлику, перекладав всю відповідальність за проведення перетворень на Петра I, виставляючи себе виконавцем, вимушеним підкорятися монаршим указам.

Серед листування за початок 1707 р. збереглася недатована цидула Мазепа, прикладена, вочевидь, до одного з листів Г. Головкіну, що були написані невдовзі після ради в Жовкві. У ній гетьман висловлював сумніви в успішності майбутньої реформи. Мазепа просив петровського сподвижника, «усмотревши благополучное время», донести царю, щоб «мне не попадет в страшный его монарший гнев, за тое, когда указ его величества о устроении компаний з городского товариства не придет в совершенство, за смятением яким (чого не зычу) непостоянного здешняго народу, который никогда в глумом своем разумении не утвердит того и не разсудит, який конец з сего начинания будет, быле бы токмо свою волю совершить, а до того и по панах полковниках порозумелем, что тот указ монарший о компании, не велми им приятен»¹⁵.

Особливо інтенсивно реформа обговорювалася Москвою і Батурином в серпні 1707 р., коли Петро I 10 серпня направив гетьману листа з розпорядженням «во всех Малороссийских полках конечно нынешней осенью и зимой», до початку майбутньої воєнної кампанії, провести узгоджені раніше перетворення. Частково матеріали серпневого листування гетьмана з царем і Головкіним відомі історикам давно¹⁶. Найбільш скрупульозно їх проаналізував О. Сокирко¹⁷. Проте ще більш детально суть справи викладена в невідомому донедавна історикам постскрипту до листа гетьмана Г. Головкіну. Його російськомовний переклад був наведений в праці Т. Таїрової-

¹⁴ Сокирко О. Назв. праця. — С. 104-105.

¹⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1707 р. — Спр. 3. — Арк. 59. Текст цей наводив ще І. Голіков (*Голиков И.И.* Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавския победы и предшествовавших измены Мазепы. — Т. 15. — М., 1795. — С. 158), датуючи його початком 1707 р., а на цю працю вже посилався М. Костомаров (*Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 312).

¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі — ПБИПВ). — Т. 6 (июль-декабрь 1707). — СПб., 1912. — С. 44, 287–289.

¹⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С. 105.

Яковлевої¹⁸. Ми скористаємося оригіналом, який до цього часу залишався поза увагою істориків.

Нагадуючи Г. Головкіну про прийнятті раніше рішення щодо введення «компаній», Мазепа намічав перші полки, де вони мали бути впроваджені. «По таких преждних словах дерзалбым советовати (Бог сам сердцевидец весть, что не для частных моих яких интересов, но по должной верности и для большой моей прислуги), — переконуював гетьман главу Посольської канцелярії, — дабы устройство компаний не разом, во всех полках в еден год свершилося, но прежде бы в одном или в двоих, яко то в Стародубовском и Чернеговском, которые полки от Запорожья и от Украины сут далечайшии и люде в них смиреннейшии и послушлившии, а потом бы уже поволиты тым же образцем и в прочих полках устроивалось дело надлежащее. А когда вдруг во всех полках начнется нагле тая компания устроивати, то боюся, дабы вместо прислуги, не учинити в народе смятения, понеже тая вещь ест новая, и в Войску Запорожском необыклая».

Крім того, Мазепа повідомляв, що «панове полковники по объявлении себе от мене указу его царского величества ... аще и декляровались без всякой противности волю монаршую исполнити, обаче не веселым лицом, но печальным и поалтерованным сердцем одыйшли от мене и слышно мне, что меж собою советуя о том говорят: Мы (мовит) указ монарший в совершенство приводит не отрицаемся, но Бог вест, если тое новое и небывалое дело не учинит в черне и во всем народе малороссийском нечаянного мятежу и смятения, да и тое говорят, что недавно (мовит) премошная его царского величества грамота до гетмана и до всего Войска Запорожского была, обнадеживаючи как при древних правах и волностях наших непременно содержать, а ныне над надежду нашу, инний прислан указ».

Гетьман скаржився, що старшина незадоволена ним: «Всю же вину мне полагают и пререкают за очима, что я о них не брегу и не стараюся о тое, дабы права и волности древние не были повреждаемы, откуда не токмо роптание но и внутреняя вражда против мене утверждается и умножается для того наипаче, будто я не хочу добивати великому государю ... за них челом»¹⁹.

8 вересня 1707 р. з Варшави Головкін писав, що Петро I погодився із запропонованим Мазепою коригуванням попередніх планів і звелів гетьману «поменуемые два полка ... по разсуждению своему в компании напрех

¹⁸ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 333–334, 464.

¹⁹ Постскриптум письма И.С. Мазепы — Г.И. Головкіну к письму от 22 августа 1707 г. [датується по упоминанию о смерти киевского митрополита Варлаама Ясинского «сега» дня, т.е. 22 августа] // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 544–545.

устроить, прочие ж полки во такое удобное время, ...усматривая случаев и времени»²⁰.

Однак події нового, 1708 року, найголовнішою з-поміж яких було загострення ситуації на російсько-шведському фронті, змусили переглянути або навіть відкласти всі виношені раніше плани. У зв'язку з цим надалі необхідно розглядати всі пов'язані з реформою дії гетьмана в контексті військово-політичної ситуації зими — літа 1708 р.

На початку січня 1708 р. Петро I, стривожений чутками про пересування шведів на Правобережну Україну, наказав Мазепі поспіхом рухатися з тим військом, яке він зуміє зібрати, під Білу Церкву. Про терміновість і важливість цих розпоряджень свідчить факт, що два листи царя з цього приводу були вислані 18 і 19 січня один за другим²¹, так що Мазепа отримав їх з одним кур'єром 30 січня. Того ж дня він писав цареві, що, виконуючи його наказ, «послал до всех полковников ординансы мои, дабы, перебрав половину лутчаго товариства, немедленно з домов рушали и спешно шли за Киев». Про себе гетьман повідомляв, що виступає сьогодні ж²². Петро в листі до коронного гетьмана А.М. Сенявського, з яким мав взаємодіяти Мазепа на Правобережжі, зазначав, що українському правителю наказано «итти немедленно к Хвастову с выборными сердюцкими и компанейскими полками, також и ис протчих полков выбрав лутчих людей, наскоро»²³.

Крім цього, важливою внутрішньополітичною проблемою, що непокоїла не лише центральну владу, а й гетьмана, було Булавінське повстання, що почалося пізньої осені 1707 р. на Дону. В описуваний час Булавін прибув на Січ, де намагався вербувати нових прихильників, розташувавшись разом «з своим единомыслным товариством» у фортеці Кодак. Тепер його діяльність уже безпосередньо загрожувала стабільності в полках гетьманського реґіменту, тому надання Мазепою допомоги царським військам, відправленим на придушення руху Булавіна, відповідало і його власним інтересам. Отримавши звістку про прибуття на Низ «главного донского бунтовщика» від «зычливого корресподнента», Мазепа за розпорядженням Петра писав у Січ (зі знатним товаришем Батуринової сотні), вимагаючи видати Булавіна і «обнадеживая» січовиків «прещедрою милостью монаршею» і «гетманским призрением». «Но ничтоже тым моим писанием успех, — журився Мазепа, — понеже помянутых бунтовщиков не выдали, единую токмо будто верност и склонност явили, что послали ассаула своего с писмом до полковника кодацкого, дабы он гултайство тое, якое тот Булавин для исполнения своего

²⁰ Там само. — 1707 р. — Спр. 2. — Арк. 119.

²¹ ПБИПВ. — Т. 7 (январь–июнь 1708). — Вып. 1. — Петроград, 1918. — С. 9, 11, 22–23.

²² Там же. — С. 268–269. Див. також аналогічний лист Г. Головкину: РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 48–48 зв.

²³ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 23–24.

враждебного намерения начал был собирать, разогнал и ему Булавину приказал смирно там пребывать»²⁴.

Повідомивши Головкіну ці невеселі новини, Мазепа далі знайшов доречним нагадати, що той «изволил до мене указом его царского величества ... писат о устроении прежде в двух полках смирнейших, от запорожцев далечайших Чернеговском и Стародубовском з городовых казаков компании». Відповідно тепер гетьман просив керівника посольських справ донести Петру I про сумніви, що охопили його: «если тот прежний указ его монарший исполняя, начат в помянутых двух полках устроеват компанею или смотря на нынешнее состояние оставит на иное удобнейшее время»²⁵. На цей лист 30 січня 1708 р. (з Мінська) Г. Головкін відповідав, що донесе про «учреждении компо[нейских] городовых полков» царю і повідомить про отримані з цього приводу розпорядження²⁶.

Як видно, листування між урядом і гетьманом з питання «компаній» тривало всю другу половину 1707 — початок 1708 рр. Тим часом наближалася весна — термін для розпочинання перших заходів, намічений після ради зі старшиною самим гетьманом у серпневому листі Головкіну. Тоді Мазепа підкреслював, що огляд козацьких полків зручніше здійснити в поході, коли «всякому ... полковнику надобно полк свой увесь в поле выпровадити, товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрать, хто будет угоден, а хто не угоден до компанийской службы». Тому улаштування «компаній» з осені–зими, як вимагав спочатку Петро, було пересунуто на весну²⁷.

На початку лютого Мазепа зайняв Фастів, де простояв майже до кінця березня. Тут-то і були здійснені перші кроки наміченої реформи. Документи про це опубліковані вже давно, але уваги істориків не привертали.

«Исполняя верным подданским моим сердцем премощенное вашего царского величества повеление, приказал уже в сотнях засеимских, к Велико-российским городам ближайших, з городского товариства устроить компанию, которой събралось 750 человека, а в прочих полках не починал еще тоей компании устроевать, для того, что едно войско тут при мне, а другое в домах обрывается, да во время нынешнаго состояния, без указу вашего царского величества, и не смею», — повідомляв гетьман російському царю 27 лютого 1708 р. Лист цей було опубліковано двічі²⁸. Детально Мазепа

²⁴ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 38–39. Лист від 19 січня 1708 р. з Батурина. Див. той же лист у вигляді «перевода»: Там само. — Арк. 40. (Пор.: *Костомаров Н.И.* Указ. соч. — С. 348–349.)

²⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 39–39 зв.

²⁶ Там само. — Спр. 2. — Арк. 24.

²⁷ ПБИПВ. — Т. 6. — С. 288–289.

²⁸ И.С. Мазепа — Петру I. 27 февраля 1708 г. Фастов // Там же. — Т. 7. — С. 349. Більш рання публікація помилково датує лист 26 лютого (Основа. — 1862. — № 5. — [Отд.] 11. — С. 41–42).

написав про це і Г. Головкіну: «по указу его ... монаршому, являя мою верную прислугу, устроил з городовых козаков компанию в сотнях засеимских, к великороссийским городам ближайших, в Глуховской, Воронижской, Кролевецкой и Коропской». «А о иных полках, — продовжував гетьман, — писал я до вашей велможности, но не получил ответу, в которых устроят такого порядка без повторного монаршого указа не смею, смотря на нынешнее состояние, для якого чи не лутче бы то дело отставит до иного благополучнейшего времени, обаче я во всем полагаюся на волю всемиловейшего моего царя и государя его царского величества и на благоразумное вашей велможности наставление и буду себе ожидать премошного монаршого указа»²⁹. На це Головкін відповів: «Устроением компаней из Глуховской, Воронежской, Коропской сотни царское величество зело доволен, а ныне из других полков делат ли то или до времени отложить и в том полагаетца царское величество на ваше разсуждение»³⁰.

У зв'язку з цим не можна не звернути увагу на ще один документ, широко відомий історикам, який неодноразово публікувався і згадується не лише в спеціальних, а й популярних працях з історії України. Йдеться про універсал гетьмана Глухівському сотникові Олексію Туранському, який до цього часу помилково датувався 2 березня 1701 р. Вперше на основі оригіналу, що зберігається нині в Чернігівському історичному музеї, його було опубліковано В. Модзалевським у 1918 р.³¹, повторно на основі оригіналу — чернігівським істориком І. Ситим кілька років тому³².

Джерело це настільки відоме, що його фотокопії нам вдалося навіть розшукати в Інтернеті. На оригінальному документі рік позначений літерами «аџи», однак верхні лінії «и» подовжені й загнуті вправо, що і призвело до її помилкового прочитання як «а». Важливою є ще одна обставина. Універсал виданий в місті Фастові («Хвастове»), яке довгий час залишалося ставкою проводиря правобережного козацтва Семена Палія. У 1701 р. Мазепа там перебувати не міг, тим більше з військом. Ніяких джерел, що б підтверджували факт перетину гетьманом російсько-польського кордону в цей час, немає та й бути не може. За складеним О. Оглоблиним переліком перебування гетьмана в різних місцевостях за 1687–1709 рр. видно, що у Фастові в лютому — березні він був один раз — саме 1708 р. Доречно зауважити, що

²⁹ РДАДА. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 503. Раніше ми помилково датували цей текст осінню 1708 р. (Див.: Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства» // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2011. — № 2. — С. 153).

³⁰ Г.И. Головкин — И.С. Мазепе. 11 марта 1708 г. Бешенковичи // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 2. — Арк. 54–54 зв.

³¹ Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 171.

³² Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Публікація друга // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 41.

видання універсалу Туранському в 1701 р. саме у Фастові викликало у історика обгрунтовані сумніви³³.

Нарешті, сам зміст універсалу Туранському дозволяє абсолютно однозначно пов'язати його з вищенаведеними листами гетьмана Петру I і Головкину. Документ адресувався товариству «старшому и меншому сотен Засеймских: Глуховской, Кролевецкой, Коропской и Воронижской» — тим самим, що згадані в посланні Головкину. Гетьман наказував А. Туранському провести «перебор», вибравши з козаків «[замо]жнейших и оказалших ... на конях лучших [с изр]ядным оружием (реконструкція тексту в обох випадках наша. — К.К.)». Виборне козацтво мало у будь-який момент за розпорядженням гетьмана «на монаршую службу рушати без всякого отлагательства»; «подлейшее зас товариство в домах оставатися маючие повинно будет тому виборнейшому товариству всякое всегда до подъему належатое чинити вспомогательство по его пана сотника рассмотрению и предложению»³⁴.

Перші кроки по запровадженню «компаній» Мазепа здійснював у досить нервовій обстановці. Про це свідчить і те, що універсал Туранському був виданий трьома днями пізніше, ніж гетьман офіційно повідомив про це цареві, і низка інших обставин.

Переформування українських військ не випадково почалося саме з засеймських сотень. Крім фактора їх наближеності до Росії, слід звернути увагу й на те, що ще в 1690-х роках засеймські козаки разом з компанійцями активно залучалися до охорони кордону, були предметом особливої уваги гетьмана, який, треба думати, вважав їх одними з найбільш надійних і боєздатних формувань свого регіменту³⁵. Не випадковим є і рішення Мазепа вести «перевибір» під час походу, та ще й на Правобережжі, залишивши на території Гетьманщини частину городових полків. Тим самим гетьман намагався локалізувати можливе невдоволення козацтва та окремих представників старшини, про ймовірність чого він писав Головкину раніше. Опасіння за власну безпеку проте не залишало Мазепу. У листі голові

³³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 397, 400. Укладачі ще одного переліку місцевостей, де бував Мазепа, вказують на його перебування у Фастові 9 листопада 1700 р. з посиленням на архівне джерело (Універсали Івана Мазепа. 1687–1709. — Ч. 1. — С. 631). Фактично можна стверджувати, що ця інформація також помилкова. 1 листопада Мазепа писав до царя з Батурина (Листи Івана Мазепа / Упор. Та автор передмови В. Станіславський. — Т. 2: 1691–1700. — К., 2010. — С. 692), де перебував й 10 листопада (*Оглоблин О.* Назв. праця. — С. 396).

³⁴ *Ситий І.* Назв. праця. — С. 41.

³⁵ *Токарев С.А.* Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. — Вип. 61: Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. — Ніжин, 2011. — С. 56–67.

Посольської канцелярії він скаржився, що перебуває «в Хвастове аки агнец посреде волков, ... не имея при себе с войск великороссийских жадного человека», оскільки відправлені до нього «полполка» з Полоцька ще не прийшли, а його постійний ескорт — «тые полки, якие всегда при боку моем обретаются в походах, остались на местцу», не маючи ні запасів, ні припасів, ні підйомних коней³⁶.

На довершення всього саме у Фастові застала гетьмана звістка про донос В. Кочубея та І. Іскри. 24 лютого, за три дні до інформування царя про реформу засеймських сотень, Мазепа писав Петру, просячи видати йому донощиків на військовий суд³⁷. А 9 березня він знову вмовляв Головкіна скасувати указ про відправку «клеветников» до російської столиці, визнавши, що боїться, «чтоб не учинилося от полковников (якии им мало не все свойственники) в войску возмущение, которых латво тою посылкою подвигну ку себе на вражду и ненавист» тим, що провина Кочубея та Іскри не буде проголошена публічно. Це призведе до звинувачень гетьмана в тому, що донощики відправлені в Москву, як писав гетьман, «безвинно, з приватной моей вражды». «И если за Палея, единого гултяя и пьяницу, много было на мене прерикания, что неогласил его вины, без всякого воинского суда одослал на Москву, являя первый образец разорения прав и волностей войсковых, кол меж паче за тых особ, которые сут в Войску Запорожском первойшии, не возстанут на меня з прериканием и неправдами, понеже и без того московским духом мене нарицают», — нарікав Мазепа³⁸.

Огляд засеймських сотень супроводжувався іншими, менш помітними заходами, однак досить важливими з точки зору досліджуваної проблематики. Так, 5 березня Мазепа писав Головкіну, що «послалем ордынанс мой до полковника полтавского, в домах с всем полком для бережения от Крыму границ оставленного, чтоб он, з выборным полку своего товариством ишол ку Самари на Вороную», де знаходився, за відомостями гетьмана, Булавін («на Вороной паланку себе зделал и укрипился») ³⁹. Полтавський полковник І. Левенець відповідав гетьману, що, отримавши його розпорядження, «зараз взявши килка сот товариства полку своего вийшодем за Орел» ⁴⁰. Точне число «выбора» в Полтавському полку невідоме, однак з іншого листа І. Левенця випливає, що таких було більше тисячі чоловік. Так, Мазепа рекомендував полтавському полковнику «виборного товариства своего полку, удержавши

³⁶ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3а. — Арк. 505.

³⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышом-Каменским и изданные О. Бодянским. — Ч. 2: 1691–1722. — М., 1859. — С. 68–70.

³⁸ Постскриптум к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкіну от 9 марта 1708 г. // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 102.

³⁹ Там само. — Арк. 92. Див. також: Там само. — Арк. 107 зв.

⁴⁰ И.П. Левенець — И.С. Мазепе. 27 марта 1708 г. «З Перещепины Орелской» // Там само. — Спр. 3 а. — Арк. 398.

тысячу в сей дорозе, остаток оных» відправити додому. Цікаво, що Левенець відкинув гетьманське розпорядження на тій підставі, що «за таковою отпускою схотели б и переборное товариство до домов своих, если не явным, принамней потаемным способом уходити». «А тут под сее время як найбільше войска треба, — резюмував Левенець, — поневаж мая 2 дня донце фортецу черкасскую Булавинови без боя подали»⁴¹.

А ще 19 лютого Мазепа повідомляв, що коронний гетьман А.М. Сенявський і через листи, і за допомогою свого резидента при гетьмані вимагає від нього відправки «суккурсу 3000 выборного войска з добрим комендиером и чтоб тое войско рейменту моего под коммендою его, господина Сенявского, zostавало и ординансов его ж слушало». Військо це мало діяти проти невеликої «партии» шведів і декількох хоругв київського воєводи Ю. Потоцького, що залишилися у Великій Польщі після того, як основна армія Карла XII пішла до Литви. «Того ради на местце поляков требует выборного рейменту моего войска 3000», — резюмував Мазепа в листі Головінці, натякаючи на небажаність відправки коронному гетьману необхідної їм підмоги, з причини відсутності на Правобережжі корму для людей і коней⁴². З листа гетьмана царю від 27 лютого з'ясується, що Сенявський незабаром змінив свою думку, пропонуючи, щоб Мазепа «далечайшим походом ... войска не трудил», обмежившись відправкою вже шеститисячного «выборного войска» у Велику Польщу. Український гетьман продовжував розвивати свої тези про неможливість реалізації даного заходу⁴³. 8 березня він знову писав Головінці, що Сенявський продовжує наполягати на своїх вимогах. Зі свого боку Мазепа вказував на нову перешкоду, а саме: що «надобно б вперед послать в городовые полки для выбору оногo, понеже zde при мне малое число войск городовых з полками пехотными и комонными обретається, но большая часть в домах zostает», крім того, Стародубський полк відправлено до Бихова, а Полтавському наказано діяти проти загонів К. Булавіна⁴⁴. Трохи більше ніж через місяць Сенявський знову повернувся до своєї вимоги, однак тепер він уже наполягав на 10 тис. виборних козаків, на чолі яких Мазепа особисто мав виступити до Заславля або ж до Дубна⁴⁵.

⁴¹ И.П. Левенец — И.С. Мазепе. 12 мая 1708 г. «З обозу от Маяк» // Там само. — Арк. 384.

⁴² И.С. Мазепа — Г.И. Головінціну. 19 февраля 1708 г. Фастов // Там само — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 57–59 зв.

⁴³ ПБИПВ. — Т. 7. — Вып. 1. — С. 348–349. Про те ж Мазепа писав Г. Головінціну й 5 березня. (Див: РДАДА. — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 90–91 зв. Див. також: Костомаров Н.И. Указ. соч. — С. 340–341. Дата листа Мазепи до Петра I у вченого помилкова).

⁴⁴ РДАДА. — Ф. 124: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 94–96.

⁴⁵ И.С. Мазепа — Г.И. Головінціну. 17 апреля 1708 г. Белая Церковь // Там само. — Арк. 134–135 зв.; Костомаров Н.И. Указ. соч. — С. 342–343.

Знову повертаючись до цієї теми в листі від 25 квітня, І. Мазепа зазначав, що «нарядив» трьохтисячний «суккурс», якому велено зосереджуватися під Бердичевом. Загін очолив київський полковник Федір Вольський, якому на допомогу гетьман дав білоцерківського полковника Михайла Омеляновича (саме так вони підписували свої листи), «человека разумного и в воинских делах искусного, который на месцу Палеевом поставлен в полковники». Мазепа, втім, вважав, що Сенявський не буде задоволений відправкою згаданого загону, оскільки вже «многократне и чрез почты и чрез нарочных посланцов пишет до мене, требуя конечно, дабы я сам с войсками ку Дубну ишол, а передом выборного войска 10 000 в суккурс до его посылал».

«Я уже тут з чим и при ком останусь, — обурювався Мазепа, — ибо по указу его царского величества я сюда легко выбрався з самою токмо компаниею да сердюками, а у тамобочных полковников городовых выборного товариства может быти у всякого по 600, по 700 и по 800 числом и того ради послал я ординансы мои во все заднепрские тамобочные полки, чтоб в поход военный рушали и ишли к Днепру и, не переправляясь, ожидали себе ординансу повторного, если меют переправлятца или нет». З цього приводу гетьман просив «скорого именного его царского величества указа»⁴⁶.

13 травня гетьман повідомляв Головкіну, що висланий Сенявському трьохтисячний загін (при цьому Мазепа звелів командирам «оглашат», що відправлено 6 тис. осіб) вже повинен знаходитися у Случі, звідки рушить на Богуславль і Дубно⁴⁷. Тим часом Федір Вольський і Михайло Омелянович повідомляли гетьману, що від польського командування надійшли вказівки «не барзо спешитися внутрь Полши и ... осторожными быти от всех сторон». Українські воєначальники скаржилися Мазепі на «малолюдствие» своїх загонів, в яких «пятисотного числа вуйска не достает, а теперь уже ледво и двотисячное число может бути». Причиною дезертирства була відсутність провіанту⁴⁸.

У наше завдання не входить подальший виклад поневірянь «правобережного корпусу», які докладно описані в збережених реляціях Ф. Вольського і М. Омеляновича і заслуговують на окреме дослідження. Важливо, однак, зазначити, що основу тритисячного «виборного» загону склав Київський полк «з тамобочными (правобережными. — К.К.) малолюдными полками переборными»⁴⁹. Крім Білоцерківського, йшлося про Богуславський⁵⁰, а також Канівський і Чигиринський полки. Про невелику чисельність двох

⁴⁶ РДАДА. — Арк. 138–139. Лист Мазепи Головкін частково переказав у своєму посланні до царя (Див.: ПБІПВ. — Т. 7. — Вып. 2. — М.–Л., 1947. — С. 758–759).

⁴⁷ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 163 зв.–164.

⁴⁸ Там само. — Арк. 212.

⁴⁹ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 2. — М., 1951. — С. 526.

⁵⁰ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 316.

останніх, які повернулися наприкінці 1708 р. з походу, свідчить повідомлення київського воєводи Д. Голіцина, який назвав прибулих до нього очільників цих полків сотниками⁵¹. Крім них, навесні 1708 р. джерела відзначають існування на Правобережжі Корсунського, Уманського та Черкаського полків⁵². Цілком можливо, що виборні з них також були включені в експедиційний корпус.

На перший погляд, переформування усіх цих полків було викликане конкретною потребою, а саме: відправкою допоміжного загону на допомогу коронному гетьману А.М. Сенявському. У важкий похід безлюдним і голодним краєм були споряджені дійсно боєздатні кінні козаки, багато з яких навіть мали запасних коней⁵³. Мазепа підкреслював, що послав «под ляцкую комманду ... самих найлучших людей» з цих полків⁵⁴. Враховуючи загальну реальну чисельність «суккурса» (2000–2500 тис. осіб), кількість виборних з кожного правобережного полку, не рахуючи Київського, можна оцінити в п'ять сотень чоловік, не більше. Це, однак, було менше, ніж приблизні норми «выбора» у 600–800 осіб для «тамобочных», тобто правобережних полків, озвучені Мазепою і наведені вище. Звідси можна зробити висновок, що «выборные» замислювалися гетьманом, як певний постійний боєздатний кістяк, козаки якого повинні були брати участь у військових походах.

Між тим, до червня 1708 р. відноситься згадка про дії вже «переборных» засеймських козаків. У листі до Головкина Мазепа нарікав, що «в непостоянном и ко всякому злу склонном здешнем малороссийском народе, яв[н]е противные начинают произноситься голоса и роптание, тепер найпаче, когда злочлючимая слава пронзеса всяуда в городах и в войску, что бунтовничая проклятых булавинцов партия нечаянным нападением полк Сумский розгромила, полковника самого и всю старшину в смерть позабивала». Гетьман повідомляв, що у зв'язку з цим «ординовал» в Полтавський полк, що «от Запорожья и от татар самый порубежный, сотника глуховского со всема сотнями засеймскими переборными, о которых перебору перед сим писал я до вашей велможности». Гетьман також повідомляв, що «приказал ему сотнику бодрое око и ухо имет на все в полку том народные обороты и всякие голоса». «И если хто начнет противного произносит в народе о донцах, калмыках и запорожцах, — рапортував Мазепа, — таковых повелел я ему сотнику имат, до туремного вязения дават и жестоко карат, сносясь и согласуя во всем з думным дворянином и воеводою», тобто з Семеном Протасовичем Неплюевим, який за гетьманським «ордиансом» перебував

⁵¹ ПБІПВ. — Т 8. — Вып. 2. — С. 948.

⁵² Там же. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 710.

⁵³ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3. — Арк. 253.

⁵⁴ Недатированная цедула к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкину // Там само. — Спр. 3 а. — Арк. 520.

«с ратными комменды свояя людьми между полком Гадяцким и Полтавским»⁵⁵.

Як свідчать власноручні листи А. Туранського, 5 липня він прибув «до Полтавы з сотнями засеймьянскымы», розташувавшись «с виборным товариством в сту конях в городе, табор тожь по сем боку города з панами сотниками расположившы, абы жадной людям в пашнях шкоды не было, того пилне постеригаем, яко ж всякый господар при нас тут зостае, а сторожу пол(к)овую, якая зоставала и при его милости пану асаулу ене-ралном еще з прибавкою в певних урочищих по за Орилю».

«Тутешнего полку, якые у войско не ходылы по двадцят козаков и по трыдцят зъездычися з собою на приличных трактах держимо. Мне теж при городе зостаючи и в таборцу для всякого береженя и осторожности от легкомислных людеи — плевосиятелей тож порадок при чулосты доброй и сторожи устроуеається, и хочь що неслушного появится от неужитих и свояволных людеи, таковых з тутешною старшиною завстяснувшы, и караем туремным вязеням и киевою карностю, що теж в городах сего полку много так же винайдовалося всякого непотребного шемраня», — рапортував Туранський. Відповідно до гетьманської «науки» він розіслав по полкових містах і містечках універсали Мазепи, одночасно заручившись підтримкою полтавського полкового осавула, який виганяв козаків, що засиділися по домівках, на військову службу, щоб поповнити поріділі ряди полтавчан, які нещодавно разом з російськими військами розгромили загін одного з булавінських отаманів Семена Драного. У прагненні підтримати громадський порядок серед охопленого невдоволенням місцевого козацтва (не без впливу повстання донців і запорожців, що їх підтримували) полтавський осавул використовував саме засеймських козаків, повчаючи, за скаргами городової старшини, занадто балакучих і караючи побиттям палицями тих, хто виступав проти існуючих порядків найбільш активно.

В результаті, як повідомляв глухівський отаман, «еще назбитъ жадной шкодливой свояволе не оказуется». Водночас він висловлював побоювання щодо можливих заворушень в разі появи на території полку залишків запорозького гультяйства, яке повтікало з поля битви після поразки Драного. За інформацією Туранського, запорожці (бл. 1 тис. осіб) спочатку рушили під містечко Сухарев, де захопили стадо худоби у донських козаків, однак їх наздогнали і розбили, через що вони втратили 52 людини. Потім вони піднялися вверх по Самарі, показалися біля Орільських містечок, але, помічені вартою, повернули в Січ, де, як сподівався Туранський, їх чекало суворе (аж до страти) покарання від кошової старшини за свавільний похід

⁵⁵ И.С. Мазепа — Г.И. Головкину. 17 июня 1708 г. «З обозу [в Белой Церкви]» // Там само. — Арк. 691–691 зв.

на допомогу Булавину⁵⁶. Надалі Туранський детально інформував Мазепу про дії з'єднаних російсько-українських військ проти повстанських загонів К. Булавина⁵⁷.

Розглядаючи військово-організаційні заходи Мазепи в першій половині 1708 р., не можна не відзначити, що саме виборним козакам, будь-то заснований офіційно «Засеймский полк» або ж сформовані тимчасово загоны Полтавського, Київського і «малых» правобережних полків, доручалися (спільно з гетьманським найманним військом) всі відповідальні бойові завдання. Зазначені факти змушують з особливою увагою поставитися до нових повідомлень гетьмана про «переборе» козацького війська влітку 1708 р.

10 липня Петро I направив гетьману розпорядження йти до Києва у зв'язку з можливими планами шведів спуститися вниз по Дніпру. При цьому Мазепі наказувалося «конницу всю [разве мало что при себе оставит] з добрым камандиром изготовить налехке в поход». Ці з'єднання мали «бить» ворога «ззади», знищуючи його обози. «Сие надлежит немедленно делать», — резюмував цар⁵⁸. 18 липня Мазепа, отримавши монарший указ, повернув на Київ з дороги на Случ, куди рухався на з'єднання з польськими силами. Гетьман декларував, що прибув туди «и перебрав лутчую конницу (хотя у городовых козаков мало есть коней добрых, но больше худых и до войны не удобных, понеже, якими конми в домах робят, тыми, ради нищеты своей, и в поход военный идут), отпушу оную з компаниєю на службу вашего царского величества к полкам великороссийским, для разорения неприятеля созади»⁵⁹.

Прибувши під Київ, Мазепа 27 липня наказав, за його словами, «все полки рейменту моего переписать и что лутчшую з них конницу выбратьи, которая когда выберется, теды того ж часу без медления оную посылати буду туда, куды случай военный позовет и указ монарший ... повелит»⁶⁰.

30 липня Петро повторив наказ про відправку кінноти⁶¹, доручивши командированому для її прийняття у гетьмана капітан-поручику О. Петрово-Соловово скласти розпис переданим під його команду загонам⁶². 29 липня Головкін за наказом Петра писав Мазепі, вимагаючи надіслати до головної

⁵⁶ А. Туранский — И.С. Мазепе. 17 июля 1708 г. Полтава // Там же. — Спр. 3. — Арк. 328–328 об.

⁵⁷ Там само. — Арк. 331.

⁵⁸ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 1. (июль–декабрь 1708 г.). — М.–Л., 1948. — С. 21.

⁵⁹ И.С. Мазепа — Петру I. «Из обозу от Аслам-городка». 18 июля 1708 г. // Основа. — 1862. — № 5. — [Отд.] 11. — С. 46.

⁶⁰ Цедула из письма И.С. Мазепы — Г.И. Головкину. 28 июля 1708 г. // РДАДА. — 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 558. Текст датується за змістом.

⁶¹ ПБІПВ. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 48.

⁶² Там же. — С. 49.

російської армії «выбрав добрых и вооруженных казаков, 2000 пеших, да 1000 конных, немедленно»⁶³.

10 серпня гетьман відправив з капітан-поручиком «с городовых полков лутчего перебраного войска 4500, и два полка компании 800 товариства в себе заключающие, для диверсии неприятелю к Пропойску». Крім цього, до Смоленська гетьман вислав, як було зазначено, «два полки, Переяславский и Нежинский в 3000-м числе, з которого 2000 доброй пехоты, а 1000 конницы». При ньому «з городовых самых недорослей и на худейших лошадях осталось 2800». З гетьманського листа до Петра I випливає, що реформування заторкнуло п'ять городових полків, що перебували при Мазепі, вибрані з яких і відправилися під Пропойск і Смоленськ. Він також зазначає, що в різного роду відлучках знаходяться Чернігівський, Стародубський, Полтавський і Гадяцький полки⁶⁴. У жовтні гетьманський канцелярист Данило Болбот свідчив, що при Мазепі залишаються Прилуцький, Миргородський і Лубенський полки⁶⁵. Виходить, що вони, разом із Ніжинським і Переяславським, і стали об'єктом реформування влітку 1708 р.

Переформовані полки продовжують фігурувати і в інших донесеннях Мазепи. «Доношу вашей велможности, — писав він Головкину, — что войско рейменту моего к Смоленску и к Пропойску отправленное, по переписе и перебору своем, переправясь чрез Днепр, мусило целую неделю на одном месцу, не идучи в надлежащий пут, умедлети, для того, что в дома по борошна ездили, понеже на той стороне Днепра через полгода в походе застаючи, все борошенныя запасы истощили, а ныне, упровиантовавшись, на службу монаршую пошли»⁶⁶. В іншому листі гетьман знову нагадував цареві, що вже вислав до Пропойська «войско конное, с разных полков городовых перебранное», розпис якого було вручено О. Петрово-Соловово⁶⁷.

Чи свідчив літній масштабний «перебор» про продовження розпочатих у Фастові перетворень? На підставі відомих нам на сьогоднішній день даних однозначно на це питання відповісти не можна. Так, Петро і раніше вимагав від Мазепи відправки на службу виборних козаків, наприклад, в 1706 р. під Острог⁶⁸. Однак «перебор» 1708 р. охопив значну кількість козацтва — близько 11 тис. осіб з п'яти лівобережних (Прилуцького, Миргородського, Лубенського, Ніжинського та Переяславського), Київського і полків на

⁶³ Там же. — Вып. 2. — С. 498–499.

⁶⁴ И.С. Мазепа — Петру I. «Из обозу от Русанова». 10 августа 1708 г. // Там же. — С. 526–527.

⁶⁵ Кочетаров К.О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. // Укр. іст. журн. — 2010. — № 6. — С. 23.

⁶⁶ Постскриптум к письму И.С. Мазепы — Г.И. Головкину. [Август 1708 г.] // РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1: 1708 р. — Спр. 3 а. — Арк. 466.

⁶⁷ И.С. Мазепа — Петру I. «З обозу от Русанова». 16 августа 1708 г. // ПБИПВ. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 547.

⁶⁸ Сокирко О. Назв. праця. — С. 110.

правому березі Дніпра. Крім того, виборні від Полтавського полку діяли проти Булавіна. До слова сказати, це становило більше половини від тієї кількості реєстрових (20 тис. осіб), яких було створено в результаті реформи 1736 р.⁶⁹ Важливо і те, що, принаймні, значну частку виборних 1708 р. — близько половини — було переписано, тобто внесено в якісь спеціальні реєстри. Втім, незрозуміло, складалися вони тільки для потреб царських генералів, під команду яких передавалися загони, або ж і для гетьманської канцелярії, мали постійний або тимчасовий характер.

Вкрай важливим є ще один момент. На відміну від створення «компаній» в засеймських сотнях, масштабні заходи літа 1708 р. не тільки не були ніяк оформлені законодавчо, а й не були представлені верховній владі в особі царя як результат виконання його розпоряджень. Більше того, з серпневого листування Петра і Мазепи якраз випливає, що всі переформування гетьманських військ здійснювалися не у відповідності з якимось планом, а, як і раніше, у випадках з Булавіним та вимогами Сенявського, на потребу поточної оперативної обстановки, в даний момент пов'язаної насамперед зі вступом в Україну шведської армії. Тут слід звернути увагу і на заяву Мазепи в лютневому листі до Головкина, що для продовження перетворень він буде чекати чергового царського указу, і на відповідь останнього щодо передання регулювання строків і масштабів реформи на розсуд гетьмана. Тим самим фактично створення «компаній» призупинялося. Однак у разі, якби позиція царського двору змінилася, до кінця літа Мазепі вже було що пред'явити у відповідь на можливий запит государя.

Отже, формально реформа по улаштуванню «компаній» обмежилася засеймськими сотнями, а супутні їй і пізніші «перебори» не мали юридичного значення і офіційно носили тимчасовий характер. Проте, по суті, перед нами явища одного ряду, пов'язані загальною логікою політики гетьманської ставки і царського двору в питанні реформи. Фактично вона тривала у явочному порядку у вихорі розпочатої шведської навали на Україну, під тиском об'єктивних обставин, і в першу чергу через змушеність гетьмана надавати допомогу цареві і його союзникам (Сенявському) відповідно до вимог монарха.

Для Петра на той момент не відігравав ролі формальний бік справи, він не мав ілюзій щодо якісного підвищення боєздатності козацтва навіть за рахунок утворення «компаній» або створення загонів виключно з виборних. До осені 1708 р. ставлення царя до українських військ не змінилося: «а против Шведов, хотя б и много оных было, пользы почитай нет»⁷⁰.

⁶⁹ Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 33.

⁷⁰ Петр I — Г.И. Головкину. 13 октября 1708 г. // ПБИПВ. — Т. 8. — Вып. 1. — С. 194.

Перехід І. Мазепи і значної частини козацької верхівки до шведів в кінці жовтня 1708 р. змусив царя і зовсім забути про плани створення «компаній», в обмін на вірність престолу старшин, що не підтримали гетьмана. Вочевидь, під час обрання І. Скоропадського чи десь на початку листопада старшині, яка зберегла лояльність, у відповідь на її прохання було повідомлено про зупинення реформи. Про це, як видається, свідчить заява загального змісту в універсалі нового гетьмана від 10 листопада 1708 р.: «лечь гды панове полковники и старшина о том почали просити, жебы тое (устройство компаний. — К.К.) отложено, tedy прислан знову инный его царского пресветлого величества указ, жебы того, по общему прошению нашему занехано»⁷¹. Не виключено, втім, що малося на увазі призупинення реформи навесні 1708 р., про що Мазепа просив, зокрема, посилаючися і на думку старшини.

У дійсності спроби проведення військової реформи Війська Запорозького в 1707–1708 рр. не мали нічого спільного з введенням в Україні «регулярства», навернення козаків у солдати або драгуни. Видається, розумів це і гетьман Мазепа, який навмисне звинувачував Петра у подібних задумах після свого переходу на бік шведів⁷². Цар від початку лише бажав «підтягнути» городові полки до слобідських в сенсі військової організації.

У значно складнішому становищі у зв'язку з проведенням реформи опинився Мазепа. Розуміючи, як ніхто, її необхідність, виношуючи плани перетворень з перших днів свого гетьманування і виступивши, по суті, автором концепції реформи, запропонованої уряду в Жовкві, гетьман, разом з тим, гальмував її проведення під тиском генеральної старшини і полковників. Мазепа не мав достатньої опори у старшинському середовищі, щоб здійснити реформу самостійно, без адміністративної підтримки Москви. Проте звернення його за такою підтримкою тут же перетворювало його в очах козацтва на такого собі губителя вольностей, «московского духа», що діяв на догоду централізаторським намірам царської влади.

Будучи свідками виникнення петровської регулярної армії і флоту, що потребувало від центральної влади величезних організаційних зусиль, людських і матеріальних ресурсів, українські владні кола априорі сприймали будь-які спроби змінити усталену військову організацію Гетьманату як втягування їх у вир перетворень, що не обіцяли легкого шляху, і в яких вони вбачали пролог до обмеження своїх станових прав і політичної автономії України. Гетьман, залежний від старшинських угруповань, виявлявся заручником цих настроїв, змушений був лицемірити, викриваючи, якщо вірити Орлику, перед українською знаттю задуми царя повернути козаків у солдатів, а монарху скаржачись на «непостоянный народ», затятий «в глупом

⁷¹ Маркевич Н. Указ. соч. — С. 257.

⁷² Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы. — М., 2011. — С. 182.

своєм розумінні». Гостроти ситуації додавали необхідність постійної участі українських козаків у Північній війні, в придушенні повстань на околицях країни, а також зміщення театру військових дій у бік Малоросії в другій половині 1708 р., що породжувало спокусу перекинутися на бік Карла XII, котрий видавався сильнішим, в марній надії уникнути подальших військових тягот і зміцнити політичну самостійність Гетьманщини. Втім, у світлі розглянутих вище фактів, ми ніяк не можемо вважати «компанейську» реформу однією з реальних причин переходу гетьмана в стан шведського короля.

Переорієнтація українського гетьмана на Шведське королівство, що зняла з порядку денного продовження перетворень, не могла, однак, скасувати об'єктивні обставини, що викликали їх до життя, і в першу чергу розшарування козацтва і, як наслідок, загальне падіння боєздатності городових полків. У 1729 р. гетьман Д. Апостол розділив козаків за майновим принципом на тих, хто відбував військову службу, і тих, хто сплачував спеціальний податок. А в 1736 р. був затверджений і реєстр виборних в 20 тис. осіб⁷³. Так фактично завершилися перетворення, розпочаті Петром I і І. Мазепою в 1707–1708 рр.

⁷³ Репан О. Назв. праця. — С. 32–33.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО, 1750–1764 РР.

Середина XVIII ст. розпочиналася для України другим, цього разу останнім, відновленням інституту гетьманства. Імператорський указ «Обытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям», зініційований старшинською аристократією за підтримки Олексія Розумовського, був підписаний ще в травні 1747 р., але старшинська рада в Глухові проголосила новим гетьманом брата царського фаворита Кирила Розумовського лише в лютому 1750 р. Попервах новоспечений гетьман нізачо не хотів їхати в Україну, відмовляючись то через поганий клімат гетьманської столиці, то через заклопотаність справами. 22 червня 1750 р. він видав універсал до старшини, козаків та поспільства, яким призначив «для порядочного в Малороссии в силе тамошних прав правителства» генерального суддю Лисенка, генерального підскарбія Скоропадського, генерального осавула Валькевича¹. Нехіть Розумовського пояснювалася не стільки ігноруванням провінційного життя Гетьманщини, скільки побоюванням втратити контроль за придворною ситуацією, а відтак і змаргіналізуватися як політику. Перші кілька років його правління нагадували «човникове гетьманування», коли ясновельможний вряди-годи најджав до України, аби дати лад ранговим маестностям, підписати укази й відвідати родичів. Своєю чергою, вдавалася взнаки й відсутність якоїсь політичної програми стосовно гетьманського спадку, продуманих принципів управління ним тощо.

Натомість друга частина його перебування на гетьманстві ознаменувалася набагато активнішою діяльністю, котра по праву дістала в літературі назву «епохи реформ Розумовського». Чи не найкраще дослідженою з них і по цей час лишається судова реформа, яка запроваджувала в козацькій державі галузеве судочинство, що взорувалося на річпосполитські практики. Натомість набагато менш вивченими є військово-реорганізаційні заходи гетьмана, особливо ж якщо враховувати, що будь-які зміни у воєнній сфері

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДА України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2–2 зв. Як можна здогадуватися, в оічкуванні гетьманського приїзду до столиці в старшинській верхівці йшла запекла боротьба за вплив і майбутні пожалування. Так, Валькевич і Скоропадський намагалися усунути з Генерального військового суду генерального суддю Якіма Горленка, звинувативши його в халатності, й замістити його тимчасовою колегією правителів з числа своїх конфідентів (Там само. — Арк. 30–30 зв., 37–38).

Гетьманату мали стратегічно важливий статус з огляду на власне військову природу його державності, генетичну зрощеність із військовими структурами політичного проводу та адміністрації, правами чільної військової верстви — козацтва, що творила основу армії².

Судити про військові таланти чи, принаймні, схильності до військової справи Кирила Розумовського достатньо важко. Один з перших його офіційних біографів Д. Бантиш-Каменський в своєму нарисі, присвяченому Розумовському — генерал-фельдмаршалові, був змушений обмежитися переважно розлогими описами м'якої й поблажливої вдачі свого персонажа й переповіданням численних світських анекдотів³. Військові звання Розумовський почав отримувати власне після придворних і академічних. 1748 р. його було пожалувано підполковником Лейб-гвардії Ізмайлівського полку⁴ й

² З більш-менш цілісних студій над козацьким військом часів Розумовського залишається розвідка О. Путра: *Путро О.* Українське козацьке військо // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 3-33; 1998. — № 1. — С. 3-25

³ Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. — СПб., 1840. — Ч. 1. — С. 240–254.

⁴ Контроль Розумовських над одразу двома частинами імператорської гвардії відкрив ще один канал потрапляння українців на імперську службу, водночас поклавши початок формуванню ще однієї мережі їхньої клієнтелі. На середину XVIII ст., внаслідок двох палацевих переворотів, імператорська гвардія остаточно перетворилася на преторіанський корпус, всі чини якого були з'єднані не лише службовими, але й особистими зв'язками із різними можновладцями та придворними партіями. Дослідники справедливо звертають увагу, що в перевороті 1741 р. гвардійці були не просто статистами й виконавцями волі вельмож, але й повноцінними його дійовими особами. Цьому сприяла поведінка Єлизавети, котра упродовж багатьох років чимало уваги приділяла гвардійським полкам. Цесарівна не тільки приятелювала з офіцерами, але й не гребувала товариством унтер-офіцерів і солдатів, яким щедро роздавала гроші, відвідувала весілля й хрестила дітей. В подіях листопадового перевороту це зіграло неабияку роль: гвардія йшла не за абстрактними гаслами, а за «своєю» імператрицею, дочкою легендарного Петра Великого. Призначення Розумовського командиром полку (дійсними полковниками і шефами традиційно були члени імператорської родини; як на той час — сама імператриця Єлизавета Петрівна) можна вважати показовим і симптоматичним. Заснований 1730 р. Лейб-гвардії Ізмайловський полк був частиною, сформованою за указом Анни Іоаннівни, мав стати своєрідною протиположністю «старій» імператорській гвардії, котра вирізнялася недобррозичливим ставленням до імператриці та її клеветів. Втім, від початку свого існування полк мав у своїх шерегах значну кількість «малоросов» та «українцов» — однодвірців та солдатів з Київської губернії та полків Української ландміліції (Висковатов А.В. Историческое обозрение лейб-гвардии Измайловского полка. 1730–1850. — СПб., 1851. — С. 2–5; *Зноско-Боровский Н.А.* История лейб-гвардии Измайловского полка: 1730–1880. — СПб., 1882. — С. 5–6). Цей фактор, безумовно, міг зіграти якусь додаткову роль при номінуванні Розумовського, однак не менше, очевидно, важило бажання Єлизавети поставити приборчаних колишньої імператриці та німецької придворної партії під щільніший контроль «своєї» людини. Судячи з усього, в полку за часів Розумовського (1748–1796) вибудовувалася традиційна модель патронально-клієнтарних стосунків, притаманна армійському середовищу того часу.

генерал-адъютантом, а чин генерал-фельдмаршала він дістав уже після зречення гетьманства, в якості своєї компенсації. Повідомлення, залишені сучасниками, не виявляли в гетьмані жодних спеціальних зацікавлень військовими питаннями, втім, це і не дивно. Будучи командиром одного з гвардійських полків, Розумовський здійснював, так би мовити, більшою мірою патронат над своїми підопічними, аніж реальне командування військовою частиною, що в принципі було узвичасною і нормальною практикою того часу.

Втім, відсутність військових талантів, з погляду сучасників, не була заторною вадою тогочасних вельмож, навіть тих із них, котрі прагнули відзначитися на воєнному поприщі⁵. Ревне служіння престолу могло втілюватися не лише у буквальному перебуванні у війську, на бойовищах і штурмах фортець, але й участі в численних нарадах, комісіях і розробці реформаторських «прожектів». Останні, що були суголосні просвітницькому духу епохи, цінувалися дедалі вище, оповиваючи можновладця ореолом вченості й водночас вояцької доблесті, гідної античних героїв. Значущість такого символічного капіталу добре видна на прикладі реформаторської діяльності сучасника Розумовського й до певної міри його антагоніста графа Петра Шувалова⁶. Одразу після завершення Семирічної війни Петро III скликав «Воинскую комиссию», завданням якої була реорганізація всієї військової системи імперії в світлі тих недоліків, що оприявнилися під час воєнних дій. Після нетривалої роботи комісія повернулася до своїх справ наприкінці 1762 р., вже за правління нової імператриці Катерини II, яка оновила її склад, включивши до нього, крім відомих експертів і практиків військової справи (Петро Румянцев, Петро Салтиков, Олександр Вільбуа, Петро Панін та ін.), і гетьмана Розумовського. Протягом двох наступних років комісія ухвалила низку важливих змін в штатній структурі армії, організації польових військ, квартирної та постійної повинностей, підготовки офіцерських кадрів, розробила нові статuti тощо⁷. На жаль, досте-

Командир був високим покровителем офіцерської корпорації, батьком-заступником і оборонцем для унтер-офіцерів і солдатів, водночас мало беручи участь у щоденному житті полку, яким фактично керували його довірені особи, навіть з-поза військового середовища. Так, доноси з початку 50-х років звинувачували в монополізації всіх підвищень в чинах і призначень на посади в полку близького радника й помічника гетьмана Григорія Теплова (Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — С. 107).

⁵ Саксонський дипломат Пецольд прямо писав про канцлера Воронцова та Розумовського-старшого, як про людей, «не имеющих никакого понятия о военном деле» (Донесения секретаря посольства Пецольда с января 1742 по март 1744 г. // Сборник РИО. — М., 1873. — Т. 6. — С. 396).

⁶ Андрияшин С.В. Империя проектов: государственная деятельность П.И. Шувалова. — СПб., 2001. — С. 149–170.

⁷ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. — М., 1958. — С. 304–309; Золотарев В.А., Межевич М.Н., Скородумов Д.Е. Во славу отечества российского

менно невідомо, яку саме участь у роботі комісії брав Розумовський, однак симптоматичним є те, що членство в ній співпало в часі із найбільш вагомими змінами в гетьманській армії.

Зрозуміло, що гетьман-вискочень, на відміну від своїх попередників, не мав надійної і сталої опори в середовищі козацької аристократії: «значні» люди Гетьманату швидше підлещувалися до нього, аніж творили дійсну опору його владі. Значну проблему складала й елементарна незнайомість гетьмана із «володарями Вітчизни»: Розумовський залишив Україну в надто молодому віці й з того соціального щабля, котрий виключав спілкування із старшинськими колами. В листопаді 1750 р. у Глухові одержали розпорядження прислати повні списки генеральної, полкової і сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів «с показанием кто с каких званий и в каком году определен в те чины и из оних кто где и у какого дела, а кто при командах и в домах. Також какие суть вакансовии места и кто в тех местах при правлении и по какому определению состоят, особливо ж о компанейских полках, кто в оних полковники, старшины полковие и сотники, с показанием же кто из них в те чины и в каком году определен, а о рядових козаках подвойних и поединковых, сколько оних в наличности ныне состоит, також сколько во всей Малой России в каждом порознь полку по последней переписи посполитых людей...»⁸.

Відстоювання урядницького суверенітету гетьманом цілком узгоджувалося із намірами й генеральної старшини. Вже в грудні 1751 р. з подачі генерального писаря Андрія Безбородька було видано гетьманський указ, котрий забороняв полковникам виконувати розпорядження російських генералів та офіцерів, зносячись із ними лише листами⁹.

Успішних кадрових призначень своїх родичів і розширення кола прибічників для реалізації перетворень, однак, було замало. Розумовський мав подбати про завоювання симпатій ширших кіл старшини, що гарантувало б йому підтримку не самої лише козацької аристократії, але й решти незначних урядовців, показало його в імпазантній ролі оборонця й протектора «прав і вольностей» лицарського стану й «милої вітчизни». Зручною нагодою подбати про bono publico стало питання про зрівняння старшинських чинів та урядів із імперськими, що стосувалося не лише сфери військової ієрархії, але й справи політичної супрематії козацької еліти. Після безнадійної пробуксовки зусиль старшинських посольств вирішити її на свою користь, справа зрівняння чинів, що обросла супровідними листами, пояснювальними записками та екстрактами, понад п'ять років курсувала поміж імператорським Кабінетом і Сенатом, аж поки 1750 р. не повернулася остаточно до остан-

(Развитие военной мысли и военного искусства России во второй половине 18 в.). — М., 1984. — С. 106–107.

⁸ ЦДА України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 3.

⁹ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 2; Спр. 275. — Арк. 2–2 зв., 4.

нього. Пересилаючи генерал-прокурору Демідову відповідні документи, Кабінет зауважував, що від часу відновлення гетьманства всі малоросійські справи, в тому числі щодо чинів та рангових маєтностей, належать до сенатської компетенції, то і справа їх вирішення відтепер за ним. Українські старшини, що перебували при дворі Розумовського, квапилися із розв'язанням цієї проблеми, розраховуючи залагодити її ще до від'їзду ясновельможного в Україну. В «Екстракте... на волности, права и преимущества Малороссии, Гетмана и протчих чинов выписанном» старшини розлого пояснювали природу козацької державності, виводячи її родовід від киево-руських часів, відколи землі малоросійські були «новоприсоединены» до литовської та польської Корони, а їх привілеї були підтверджені королівськими та князівськими грамотами й зафіксовані в статутах правних¹⁰. Цікаво, що власний статус і місце в урядовій ієрархії старшини намагалися ув'язати із гетьманським маєстатом, сутності й змісту якого в екстракті відведено основне місце. Обгрунтовуючи «чести и преимущества гетманов», автори посилалися на договірні статті, королівські привілеї та царські жалувані грамоти, а також свідчення генеральних старшин та інших значних малоросіян, котрі «о том ведущие подлинно знают»¹¹. Не заглиблюючись в історичну аргументацію, автори документу подають свої аргументи у вигляді казусів-прецедентів, котрі, на їхню думку, виступають достатньою підставою для потрактування гетьмана якщо не як суверенного володаря, то, принаймні, як найвищого урядовця, підвладного лише монаршій волі. Так, за правління Скоропадського при ньому завжди перебувала почесна варта російського війська, що віддавала регіментареві честь, подібно до генерал-фельдмаршалів та генералітету. 1720 р. під час візиту в Україну князя Меншикова рота перебувала при гетьмані на караулах, «и бито зори на карауле у гетмана прежде, а потом уже у генерала фелтмаршала (Меншикова. — *О.С.*)»¹², — зауважували старшини, підкреслюючи вищість регіментарського статусу. Безпрограшним аргументом на користь цього було місце гетьманів під час прийомів і нарад за участі самого імператора: «велено гетману иметь место близ самого Его Императрского Величества вышше Генерала Адмирала», а при відвідинах монарха дозволялося під'їздити каретою аж до самого ганку. При зустрічі гетьмана на офіційних урочистостях придворним, статським і військовим чинам велено бути присутніми з дружинами, що підкреслювало поважність його персони; під час проїзду гарнізонів, військових таборів і квартир полки мали віддавати йому честь зброєю, музикою й прапорами¹³. Особливо важливою була вміщена

¹⁰ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 8. — Спр. 538. — Арк. 1–7.

¹¹ Там само. — Арк. 8–8 зв.

¹² Там само. — Арк. 10–10 зв.

¹³ Там само. — Арк. 11 зв.–12.

наприкінці екстракту ремарка відносно того, що зазвичай під час війн і походів за участі в них гетьманів і великих воєвод, а пізніше генерал-фельдмаршалів «всякие воинские операции произведены были з общего совету и сношения... и от единого токмо монаршеского повеления гетманы имели управление»¹⁴.

Поштовхом для позитивного вирішення справи став імператорський указ від 24 липня 1750 р., яким «малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами-фельдмаршалами, щітаясь между оными по старшинству с пожалования в чин»¹⁵. Паралельно на височайший розгляд з Сенату й від українського правителя із старшиною було подано чергову доповідь про малоросійські чини, у відповідь на яку 27 жовтня Єлизавета «соизволила повелеть гетману объявить, что оныя ранги малороссийским чинам пожаловать соизволит, токмо в оныя чины никто прежде пожалован быть не имеет, без представления об оных персонах и достоинствах Ея Императорскому Величеству»¹⁶. Імператорський указ був швидше декларацією про наміри, аніж повноцінним законом, але двір гетьмана вже готувався до від'їзду в Глухів, наближалися різдвяні свята, що дало підстави Сенату вважати справу цілком залагодженою й здати її в архів¹⁷.

Припалу порохом справу в черговий раз витягла на білий світ Семирічна війна 1756–1763 рр. Сенат і Військова колегія заходилися з'ясовувати, скільки належить сплачувати жалування чинам нерегулярних військ, й якими мусять бути штрафи «за безчестье... по тем штатам»¹⁸. У відповідь на сенатський запит похідна канцелярія Розумовського в жовтні 1756 р. надіслала «Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, которій чин за каким следует по малороссийскому обыкновению» і «Выписку по листу господина и кавалера, коим представляет, против каких великороссийских чинов малороссийским чиновникам читается, також и до которого класса ему господину гетману и кавалеру их производит»¹⁹.

¹⁴ Там само. — Арк. 12 зв.

¹⁵ Там само. — Ф. 8. — Спр. 2267. — Арк. 52; Ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 11–11 зв.

¹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 10 зв.; Архив князя Воронцова. — М., 1875. — Кн. 7. — С. 285, 290–291.

¹⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 10 зв.

¹⁸ Розумовський намагався порушити це питання ще в березні 1756 р., однак в Сенаті «для доклада в общее собрание» його розгляд було призначено лише в липні, коли повним ходом йшли військові приготування й справа мусила чекати своєї черги аж до осені, допоки в ній не постала нагальна потреба (НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 15).

¹⁹ Обидва документи, запозичені О. Лазаревським з Сулімівського архіву, були опубліковані 1883 р. в «Киевской старине» (Виписку ще раніше навів у своєму «Описі Чернігівського намісництва» О. Шафонський), однак із випущенням деяких важливих

На жаль, наразі важко точно визначити, чи дістала ця «Малоросійська табель про ранги» імператорське схвалення, чи була вкотре захована під сукно. З певністю можна твердити лише, що конвертованість статусу козацької старшини та урядників в рамках чиновної ієрархії та дворянства лишалася примарною. 1761 р. було, зокрема, підтверджено, що старшинських дітей не вільно приймати до Сухопутного Шляхетського корпусу, як таких, що мають нешляхетне походження. В січні 1762 р. граф Роман Воронцов доповідав у Сенаті про те, що при прийомі малоросіян на військову й цивільну службу чимало простолюдинів приписують собі шляхетство, котре неможливо перевірити за відсутністю в Гетьманщині герольдії та списків дворян, котрі він пропонував укласти²⁰. До врегулювання службової ієрархії козацьких чинів і з'ясування шляхетських прав, які вона надавала своїм носіям, підштовхувало й видання Петром III Маніфесту про дворянські вольності, котрий істотно зменшував дистанцію в привілеях між імперським дворянством і старшиною. Документ спричинив помітну емансипацію перед тим практично безправного і надзвичайно залежного від вищої влади російського дворянства, звільнивши його від обов'язкової цивільної та військової служби і надавши право вільно виходити у відставку та безперешкодно виїжджати за межі імперії. Маніфест став подальшим кроком у визріванні й зміцненні дворянства як соціальної верстви й політичної сили, що остаточно закріпила свою вищість і переваги над іншими станами.

22 вересня 1762 р. новопроголошена імператриця Катерина II видала на гетьманське ім'я указ, котрим нарешті жалувала козацькій старшині «классы противу чинов малороссийских». Цей документ особливо цікавий для нас тим, що запроваджував конвертацію чинів саме у військовій сфері, демонструючи трохи відмінну номенклатуру, у порівнянні із попередніми «табелями»²¹. Чини Генеральної військової адміністрації в указі не фігурували, але окрема ремарка приписувала їм «равно считается с старшинами полковыми по классам их». Головною підставою підвищення в чині указ визнавав справну й неухильну службу з «прямими заслугами». Гетьманові, як рівному в чині із генерал-фельдмаршами, дозволялося самостійно вивищувати в чини

деталей, зокрема, розбивки чинів на класи (Див.: Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина. — 1883. — № 6. — С. 381–385). Інший список Відомості про старшину, що зберігався в рукописному збірнику Харківського архіву давніх актів, навів у своєму дослідженні Д. Міллер (*Миллер Д.* Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство. — К., 1897. — С. 17–18). Всі вони мають деякі відмінності й різночитання, з огляду на які ми наводимо їх текст за ще одним списком середини XVIII ст., виявленим в колекції О. Кістяківського (НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 13 зв.–15).

²⁰ *Миллер Д.* Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. — С. 18–20.

²¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 1–2 зв.

від майора й нижче, решта мала подаватися на монарший розгляд і затвердження. Поза новою табеллю лишився чин бунчукового товариша, чисельність яких, на відміну від, скажімо, полкових старшин, не була чітко визначеною. Гетьман мав скласти для них окремих штат, за яким їм в подальшому було б надано зрівняння «в классах», з таким розрахунком, аби малоросійські чини в штаб- і обер-офіцерській кадрі не мали переваг над росіянами²². Гетьману належало також слідкувати за послідовним вивіщенням у чини, без оминання проміжних сходинок поміж вищими та нижчими, «понеже до сего времени сии чины, яко не имеющие классов великороссийских, уравненных нашим регулярным военным, избиралися волными голосами из нижних старшин, обходя посредствующие чины переступали в верхние, то оние сие обыкновенное яко вовсе с регулярными чинами уже несходствующее, отставляется, тем болше что оно и с правами малороссийскими несогласно, но волными голосами выборам быть по прежнему повелеваем с тем, дабы из ближайших чинов без показания правильных причин никого не обходить, ибо то было обыкновение в нерегулярстве, а сие поставляется уже законом в чинах уравненным регулярным достоинством»²³.

Катерина скликала на початку 1763 р. спеціальну «Комиссию о волности дворянства», котра мала врегулювати становий статус дворян, враховуючи положення Маніфеста й законодавчих наробок Уложеної комісії, котра працювала в цьому ж напрямі. До Комісії, що складалася переважно з найближчих прихильників імператриці (канцлер граф Михайло Воронцов, обергофмейстер Микита Панін, генерал-аншефи граф Захар Чернишов та князь Михайло Волконський, генерал-адъютант Григорій Орлов) та кількох старих вельмож елизаветинського правління (екс-канцлер і генерал-фельдмаршал Олексій Бестужев-Рюмін, сенатор князь Яків Шаховської), було включено й Кирила Розумовського²⁴. Очевидно, що ця нагода була слушним приводом для чергового порушення питання вже не так про конвертованість і взаємне узгодження чинів старшини та російського офіцерства, скільки про набагато важливіший статус малоросійського шляхетства стосовно російських дворян. 20 лютого 1763 р. гетьман виступав на слуханнях з «выпиской о вольностях шляхетских из прав княжества Литовского, прозываемых статутом, по котрым Малая Россия управляется»²⁵.

Очевидно, імператорський указ 22 липня 1762 р. викликав неабияке пожвавлення в членів Комісії та Сенаті, особливо ж в антигетьманській партії, котру очолював канцлер Олексій Бестужев-Рюмін. 15 квітня 1763 р. було видано указ про повторне слухання у Комісії справи «о классах

²² Там само. — Арк. 3 зв.

²³ Там само. — Арк. 3.

²⁴ *Троицкий С.* Комиссия о вольности дворянства 1763 г. // *Троицкий С.М.* Россия в 18 веке: Сборник статей и публикаций. — М., 1982. — С. 145–146.

²⁵ Там же. — С. 145–147.

малоросійським чинам», до якого канцелярія Розумовського підготувала доповідь із обґрунтуванням і нову Табель малоросійських чинів із відповідниками в російській Табелі про ранги²⁶. Більшість Комісії стала на бік Розумовського. Рішення, прийняте на засіданні, в загальних рисах йшло в річищі імператорського указу, вносячи до нього лише технічні уточнення й доповнення. Так, гетьману пропонувалося право надавати чини до підполковника включно, висувати в чини лише за наявності вакансій, по виході у відставку «наградять классами», кількість бунчукових товаришів визначити «по препорции полков». Генеральна військова канцелярія мала вести все кадрове діловодство й «очередь в тех чинах содержать» як в справі підвищень, так і у призначенні у воєнні походи, відрядження тощо²⁷.

Позитивне рішення значною мірою пояснювалося відсутністю на її засіданні опонентів Розумовського й підтримкою, наданою проекту Микитю Паніним. Втім, такий хід подій ще більше збурих антигетьманську партію, котра вбачала в такому рішенні чергове посилення позицій своїх опонентів. 10 червня 1763 р. Олексій Бестужев-Рюмін подав імператриці «Мнение о классах Малороссийских чинов», яким намагався дезавуювати Розумовського й представити сутність справи такою, що шкодить основам російської державності²⁸. На початку своєї записки Бестужев спростовував традиційну преамбулу всіх гетьманських подань щодо суверенності вибору Україною російського підданства та добровільності його прийняття. Насправді, на думку колишнього канцлера, «народ малороссийский издревле был подданной российской», відібраний свого часу Польщею, але повернений російській короні царем Олексієм Михайловичем. Факт відсутності в Гетьманаті системи чинів і рангів, писав Бестужев, насправді може становити певні перешкоди й утруднення в управлінні, але їхнє надання ховає в собі небезпеку того, що малоросіянам може випасти нагода командувати великоросами, чого припустити аж ніяк не можна. Посилаючись на прецедент ліфляндського дворянства та козацьких урядників Війська Донського, котрі мали ранги відповідно до Табелі, граф зауважував, що ті ранги «пожалованы им толко на их персоны», себто є одиничними випадками, своєрідними казусами. До такої практики слушно вдалися за правління Єлизавети, коли побажання старшини про зрівняння в чинах не було задоволено, натомість їм було обіцяно надавати російські ранги й чини згідно їхніх заслуг, не створюючи прецедентів для того ж Війська Донського. Нарікаючи

²⁶ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 15–20. Ця сторінка діяльності Комісії випала з поля зору її дослідника С. Троїцького через те, що матеріали слухань «малоросійського» питання були вилучені з фонду кабінета Катерини II та XVI Розряду Держархіву Російської імперії, де відклалися більша частина діловодства Комісії, й включені до фонду-колекції «Дела об Украине» (Ф. 13) РДАДА.

²⁷ Там само. — Арк. 9–11 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 21–22 зв.

на велику кількість урядників в Україні, особливо бунчукових товаришів, Бестужев підкреслював, що згідно тамтешніх традицій в чини обирають і йдуть у відставку за власним бажанням, що в разі їхнього зрівняння із російськими чинами, котрі йдуть по службовій драбині «по градусам из нижних в вышние», може відбутися «умаление».

За будь-якого вирішення питання автор записки радив надати росіянам першість над українцями, подібно до того, як гвардійські полки мають старшинство в чинах над армійськими, а армійські своєю чергою над гарнізонними та ландміліційними. Зрештою, Бестужев висував і конкретні зауваження по старшинських «класах» і їхніх аналогах: так, для генеральних обозних чину генерал-поручника було забагато, тож їх можна було «удовольствовать» генерал-майорами, оскільки навіть колишні гетьмани мали чин генерал-аншефів, а нинішній має генерал-фельдмаршала («из отличной к нему персональной милости и доверенности... ибо по древним примерам, между которыми был и Мазепа, можно ли и будущим гетманам такую ж доверенность и излишние привилегии позволять...») ²⁹.

Важко сказати, який напрям отримали б подальші дискусії довкола старшинських рангів і шляхетства, якби невдоволена діяльністю Комісії, що прагнула утвердити права «першого» стану на рівні закону, обов'язкового і для підданих, і для монарха, Катерина II не розпустила її в жовтні 1763 р. ³⁰ Цілком можливо, що після цього гетьман повернувся в Україну з більш твердою й визрілою переконаністю в необхідності рішучіших дій, котрі б утвердили відрубність козацької автономії та вищість її старшинсько-шляхетської верстви.

Власне заходи, котрі стосувалися безпосередньо армії Гетьманату, можна умовно розподілити на два етапи — реорганізацію надвірного війська, що стало ніби полігоном для апробації нових ідей і моделей, а згодом змін, що торкнулися реєстрових козацьких полків та корпусу артилерії.

З'явившись у Глухові лише за рік по елекції, Розумовський взявся насамперед за облаштування своєї резиденції, втім, не розглядаючи її як місце свого постійного перебування: час, проведений в імперській столиці, важив для вельможі більше. Тож з усіх більш-менш помітних військових новацій новоспеченого гетьмана можна виділити хіба піклування про надвірну варту. Двір Розумовського-гетьмана, котрий ще чекає на свого дослідника, поза сумнівом, був феноменальним явищем в українській культурі. В ньому вперше виразно здомінували західні впливи та взірці, запозичувані як безпосередньо з європейських аналогів, так і цілком модерного імператорського двору. Двір Розумовського, принаймні, своїм церемоніалом і зовнішніми абрисами, досить швидко перестав нагадувати старосвітські зразки попередників. Насичуючись новачіями, суголосними куртуазній двір-

²⁹ Там само. — Арк. 22.

³⁰ *Троїцкий С.* Комиссия о вольности дворянства 1763 г. — С. 189–192.

ській моді епохи абсолютизму, він був, за влучним зауваженням історика А. Васильчикова, «мініатюрною копією з двору петербурзького»³¹.

Окремим розпорядженням, виданим влітку 1752 р., Розумовський створив інститут ад'ютантів — ними стали 10 бунчукових товаришів, «назначенні на ординансі» при гетьманському дворі³². Збройний почт двору так само мав бути розширений і перебудований, не стільки відповідно до традицій, як в дусі смаків новоспеченого гетьмана. Постійні вояжі гетьмана спричинили поділ надвірного війська на дві нерівні частини: меншу (своєрідну лейб-гвардію), котра супроводжувала ясновельможного в Санкт-Петербурзі й Москві, на виїздах, балах, полюваннях, придворних урочистостях та подорожах, несла караули в його резиденціях в обох імперських столицях, й більшу, що, як і раніше, вартувала в рейментарських резиденціях Глухова та при генеральних установах. Відповідним чином трансформувалося і управління обома складовими війська: лейб-гвардійськими підрозділами більшою мірою опікувалася Домова канцелярія гетьмана, а рештою, як і раніше, — Генеральна військова канцелярія.

Першорядною опікою користувалася, звичайно, лейб-гвардія — на неї більше витрачали коштів, першими перевдягали в нові мундири й забезпечували всім необхідним, аби та була гідною візитною карткою володаря Гетьманщини в імперських столицях. Цей підрозділ складався з тілоохоронців і караульних, а також ліврейних слуг (гайдуків, скороходів, музикантів). Власне військова компонента була представлена кінними та пішими підрозділами: кінної надвірної команди, піших жолдацької команди, запорозького куреня, пандурів і військових музик. Судячи з усього, перші лейб-підрозділи виокремилися 1751 р., коли Розумовський вперше відвідав Глухів і при від'їзді забажав взяти із собою до столиці екзотично вбраних малоросійських козаків. Тоді в складі гетьманського почту в далеку подорож вирушили 4 старшини та 6 надвірних компанійців³³. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років кінний підрозділ збільшився й усталився остаточно. На 1763 р. він нараховував 8 кінних і 2 піших надвірних компанійців, 13 кінних компанійців, «которые пред сим переодеты по-гусарски и употребляются к поездке при карете Его Ясновельможности»³⁴, 10 піших, вбраних «по-пандурски», котрими керував компанійський полковий осавул Петро Каневський³⁵. 10 компанійців, вбраних у гусарські однострої, на чолі з полковим хорунжим Василем Септуховим супроводжували Розумовського-гетьмана в останню подорож до Петербургу, коли йому довелося зректися булави³⁶.

³¹ Васильчиков А.

³² ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11304. — Арк. 4.

³³ Там само. — Спр. 12519. — Арк. 2.

³⁴ Там само. — Спр. 17664. — Арк. 2.

³⁵ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4543. — Арк. 2.

³⁶ Там само. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 527. — Арк. 1.

Опріч цього, при Домовій канцелярії гетьмана перебувала жолдацька команда, до складу якої входили 12 жолдаків на чолі з поручником, капралом і барабанщиком, умундированих «в немецкое платье»³⁷. Окремий підрозділ склали музиканти, виряджені для служби при гетьмані Генеральною військовою музикою. З 1755 р. вона складалася з 4 трубачів та одного довбиша (літавника)³⁸. В якості допоміжного підрозділу до петербурзьких та московських вояжів також залучалися ошатно вмундировані виборні козаки Глухівської сотні³⁹.

Новацією і своєрідною родзинкою гетьманської лейб-гвардії став новостворений запорозький курінь. Рішення про його формування, очевидно, було прийняте десь наприкінці 1751 — на початку 1752 р. «Запорожская команда, которая имеет быть при свите его Сиятельства в поезде в Москву», складалася з 10 козаків та 3 старшин, набраних з числа справних компанійців та запорозьких козаків⁴⁰. Її очолили компанійський осавул Петро Чернявський та сотник Ярема Черкес, котрі особисто відбирали вояків для служби. В березні 1752 р., коли набір в команду завершився, її особовий склад зарахували «в комплект» компанійського полку Часника⁴¹. Наприкінці 1752 р. куреню було виділено кошти на пошиття одягу, котрий мав відрізнитися від всіх дотепер існуючих аналогів. Хоча на обмундирування зі скарбу було виділено величезну суму — 595 руб. (для порівняння — річне жалування цілої надвірної хоругви на 1750 р. становило лише 459 руб.!), справа з його виготовленням розтяглася на кілька років⁴².

Амбітні запити нового гетьмана потребували чисельного збільшення та подальшої розбудови і тих надвірних формувань, котрі лишилися в Гетьманаті. Зокрема, було чисельно збільшено надвірну хоругву, виділену спочатку з 2-го компанійського полку, до якої згодом додали ще сотню 3-го компанійського полку Гната Часника. Так, якщо у 1751–1753 рр. в її команді перебувало всього 108 товаришів, то в 1755 р. — вже 214⁴³.

Гетьманським ордером від 16 січня 1752 р. було наказано «иметь в команде и надсмотрении, чтоб они были в добром порядке», генеральним осавулам Якову Якубовичу та Петру Валькевичу. Цим же ордером «тем командирам велеть в дворе нашем при болшом зале содержать в пристойном числе людей караул з значком и котлами при котором и зори бить и в надлежащих местах в оном дворе нашем розвести и учредить караулы», що

³⁷ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3997. — Арк. 2.

³⁸ Там само. — Спр. 4543. — Арк. 2 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11389. — Арк. 1–9, 11.

⁴¹ Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1039. — Арк. 2–2 зв., 3–4.

⁴² Там само. — Арк. 13–13 зв.

⁴³ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10762. — Арк. 2; Спр. 11702. — Арк. 15–17; Спр. 12906. — Арк. 10 зв.

мали змінюватися щотижнево. Крім того, гетьман дозволив використовувати надвірних компанійців для вартування арештантів у генеральних установах та як кур'єрів для потреб Генеральної військової канцелярії⁴⁴. Щоправда, в подальшому між генеральними осавулами та канцелярією виникали неодноразові колізії з приводу юрисдикційних сфер та повноважень. Канцелярія наполягала на своїх виключних правах вербувати до хоругви новобранців, здійснювати її поточне поповнення та забезпечення, подавати рапорти гетьману щодо вакансій та призначень, а осавулам відводила інспекторські та адміністративно-розпорядчі функції⁴⁵.

В травні 1752 р. К. Розумовський у супроводі генерального писаря Андрія Безбородька, генерального осавула Якова Якубовича та свого неодмінного радника Григорія Теплова відбув двомісячний вояж полками Лівобережної України. Ця поїздка мала для молодого гетьмана характер першого близького знайомства із своїми новими володіннями, але враження від неї так чи інакше склали загальну візію стану козацьких полків, їхньої адміністрації та господарства⁴⁶. Натомість для генеральних старшин і особливо Якубовича візит гетьмана став нагодою для перевірки справності козацького війська, і найбільше — корпусу виборних козаків, котрий потерпав від традиційно нестабільної системи ротації й поповнення. Показовим в цьому відношенні є ревізія Чернігівського полку, котра виявила всі вади утримання й стану боєготовності виборних та підпомічників. Гетьманський ордер, виданий за її підсумками, велів, зокрема, «чтоб повеленное прежними... указами надлежащее двадцатитисячное число определенное виборных... казаков набрано и дополнено, и всегда би полный комплект состоялъ при всякой исправности; а таковых виборных казаковъ для дальнейшихъ служебъ избирать в сотняхъ изъ таковыхъ, которіи отъ единого двора собственно всеми воинскими потребностями лошадами и негносимымъ одіяниемъ исправлять себе могутъ». Водночас мали бути впорядковані й служби та повинності полкових підпомічників, котрі трактувалися не лише як господарське тягло при виборних козаках, як було раніше, а й самостійна допоміжна сила та мобілізаційний резерв: «козаки подпомощники (кои нужно надобни к содержанию по Днепру линии, фарпостовъ, что нынѣ исправляется самими виборными) хочай при одному коню всякъ могль себе снабдить и исправность воинскую имѣть, ко употреблению в оную службу вмѣсто виборныхъ ибо ті виборные дальнѣйшимъ должны оставаться для командирований и нужнѣйшихъ исправлений»⁴⁷.

⁴⁴ Там само. — Спр. 11641. — Арк. 3–4.

⁴⁵ Там само. — Арк. 5–5 зв.

⁴⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — С. 161. Прикметно, що Розумовського супроводжували ті старшини, котрим якнайкраще був відомий стан управління країною; відомо також, що гетьман оглядав фортечні укріплення.

⁴⁷ ЦДДА України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 236. — Арк. 1а–1а зв.

Після втягнення Росії у Семирічну війну в 1756 р. армія Гетьманщини мала взяти в ній дієву участь, ефективність якої викликала великі сумніви. Конференція при височайшому дворі — вищий орган військово-політичного управління імперії — вирішила «нарядить к пребудующему походу» спочатку 5000 українських козаків, на додачу до яких мало бути зібрано ще «довольное число лошадей» для поповнення втрат в артилерії та обозах. Крім того, у Лівобережну та Слобідську Україну перекидалися регулярні частини з приволзьких провінцій, що за деякий час мали скласти окремий корпус, до якого долучалися місцеві гарнізонні та ландміліційні полки.

Судячи з усього, командування армії не надто покладалося ані на бойову готовність козаків, ані на старанність самого гетьмана, оскільки вже у вересні 1756 р. Конференція розпорядилася, аби до приїзду Розумовського в Глухів «тамошняня Войсковая Канцелярия по присылаемым прямо от его превосходительства генерала фельдмаршала и кавалера (Степана Апраксина. — *О.С.*) требованиям во всем скорое и неотложное исполнение чинили»⁴⁸, а вже 5 жовтня того ж року гетьман мав «во всем по вашим требованиям скорое и неотложное исполнение и удовольствие чинить»⁴⁹. В останній день 1756 р. Розумовський розпорядився, аби козаки 5-тисячної команди утримувалися в повній бойовій готовності, очікуючи на його накази⁵⁰.

Варто звернути увагу на той факт, що на середину XVIII ст. російське військо мистецтво ще не виробило усталених практик організації і оперування нерегулярними формаціями у війнах із європейськими арміями. Якщо досвід застосування козаків та гусар, що творили легку кінноту, був добре відпрацьований у охороні кордонів, війнах з татарами і турками ще від другої половини XVII ст., то масштабні зіткнення із регулярними військами обмежувалися хіба кампаніями Північної війни 1700–1721 рр.⁵¹ На середину XVIII ст. уряд і армійське командування не мали ані чіткого плану щодо використання легкої іррегулярної кінноти, ані точних даних про її чисельність і бойовий потенціал. Ще в 1753 р. «изволила Его Императорское Величество указать справиться по старым делам и обстоятельно выписать, сколько с начала приходу под Российскую державу Малой России коннаго войска всего тамо было и каким образом они Малороссияне противу... Турков и Татар нападений сами себя бес прибавки к ним Великороссийских войск обороняли и сколько при таких случаях бывало в походах их

⁴⁸ Архив князя Воронцова. — М., 1871. — Кн. 3. — С. 493.

⁴⁹ Там же. — С. 511.

⁵⁰ ЦДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14411. — Арк. 2–2 зв.

⁵¹ Ця тенденція стосувалася не лише українських та слобідських козаків, але й інших іррегулярних формувань. Лише із середини 70-х років було взято курс на масоване використання козацьких корпусів і узгодження їх дій із польовою армією, забезпечення артилерією тощо (*Золотарев В.А., Межевич М.Н., Скородумов Д.Е.* Во славу отечества российского... — С. 58).

собственнаго войска?»⁵². Інструкція щодо керівництва армією, яку в жовтні 1756 р. отримав Апраксін, щодо козаків зводилася до двох головних настанов: наглядати за ними, аби не грабували й «в прусские земли набеги делать, войска его (короля. — О.С.) тревожить и беспокойством изнурять». Регулярні частини мали додаватися до іррегулярних головним чином заради того, «чтоб всякие беспорядки и своевольства буде не совсем избегнуты, то по меньшей мере весьма сокращены и предупреждены были»⁵³.

Другий вояж Розумовського до України, викликаний підготовкою до війни, мав характер, виразно відмінний від перших відвідин. Цього разу гетьман мав якнайтісніше зайнятися «военными конъюнктурами», повсякчас доповідаючи про них в Петербург⁵⁴.

Підготовка до відправки на фронт корпусу виборних козаків, зокрема, гостро поставила питання якості їхнього бойового вишколу. Мобілізація козаків та інші приготування, через повільність адміністрації та небажання старшини йти у похід, розтяглися майже на півроку. Тому виступ корпусу було відкладено до осені 1756 р. Командиром корпусу призначили генерального осавула Якова Якубовича, котрий мав підпорядковуватися безпосередньо командувачу російською армією у Пруссії фельдмаршалу Апраксину⁵⁵. Укази Сенату вимагали, аби в корпус «наряжались» лише виборні кінні козаки в пристойному одязі й зі справним озброєнням, амуніцією, спорядженням і запасами пороху, провіанту й фуражу. На початку грудня 1756 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в полкові правління наказ, згідно з яким усі козаки мали зібратися в Глухові для навчання муштри⁵⁶. Пізніше їх кількість була зменшена до 120 осіб від кожного полку на чолі з сотником⁵⁷.

29 листопада канцелярія запросила в Якубовича резолюції, «каким образом наряженных... к походу казаковъ к военному действию экзерцировать і какие при томъ их учении речи употреблять»⁵⁸. У відповідь на цей запит було видано дві спеціальні інструкції, котрі в сукупності являли собою перший муштровий статут козацького війська: «Форма, как начать смотр мало-российским полкам» та «Экзерциция воинская легкого войска»⁵⁹. «Форма» являла собою типову інструкцію для проведення огляду, дев'ять пунктів якої

⁵² Архив князя Воронцова. — М., 1875. — Кн. 7. — С. 326.

⁵³ Там же. — М., 1871. — Кн. 3. — С. 515, 524–525.

⁵⁴ Васильчиков А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — С. 207.

⁵⁵ ЦДІА України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1971. — Арк. 54, 63, 76.

⁵⁶ Там само. — Арк. 156.

⁵⁷ Там само. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 498. — Арк. 1 а.

⁵⁸ Там само. — Арк. 2.

⁵⁹ Оригінали інструкцій зберігаються в: ЦДІА України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 498. — Арк. 3–3 зв., 4–4 зв.; публікації та аналіз текстів див.: Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 року // Київська старовина. — 2005. — № 5. — С. 67–81.

містили настанови щодо перевірки зовнішнього вигляду козаків, їхнього озброєння, амуніції, одягу, продовольчих запасів, віддання воїнських почестей, рапортів, наказів тощо. Документ увібрав у себе найбільш типові елементи військових оглядів, які практикувалися в Гетьманаті протягом першої половини XVIII ст. «Экзерциция» була типовим муштровим статутом, що визначав стройові прийоми, шиккування підрозділів, порядок їхнього руху та дій в різних умовах.

Смисловий і текстологічний ґрунт, що його було покладено в основу статутів, містить чимало запозичень з тогочасних російських аналогів. Втім, запозичуючи деякі зовнішні елементи стройових навчань російської армії, гетьманські статuti значною мірою спиралися на досвід і потреби козацького війська і стали першими муштровими регламентами в козацьких формуваннях Російської імперії.

Підготовка корпусів виборних козаків для відправки на фронти Семирічної війни, oprіч проблеми вишколу, вчергове поставила питання про їхнє озброєння. Огляди козаків засвідчували, що частина з них має хіба половину необхідного комплекту озброєння, а його вогнепальна частина складається з різнотипних і різнокаліберних рушниць і пістолів. Козацькі команди, оглянуті влітку 1756 р. перед відправленням на Українську лінію, засвідчили дуже низьку якість зброї й майже суцільну неготовність її використовувати, «ибо в оной команды козаки многие и по болшой части являються в войском припасі так неисправни, что в них в ладунках патрони холостые, а в некоторых хотя и с пулями, но и ті не в пропорцію ружья поділани, что и в ружье ввойти никак не могут. В некоторых же патрони против калибру весьма мали, а особливо что в оних козаков в патронах и натрусках порох ветхой и от ветхости в пил истерт, так что і к палбі крайне не годится»⁶⁰.

Переозброєння виборних козаків ручницями в 30–40-х роках XVIII ст., ініційоване ще Данилом Апостолом, дало лише тимчасовий ефект⁶¹: без належної виробничої та ремонтної бази чимало зброї вийшло з ладу, а втрачена в походах і на бойовищах не поповнювалася новими поставками. Попри це, центр одразу ж поквапився закріпити за собою контроль в сфері розподілу та виробництва озброєнь для гетьманської армії. 4 липня 1751 р. Військова колегія видала розпорядження «о неделании в нерегулярных войсках ружья и протчих оружейных вещей мимо и без ведома Тульской оружейной канцелярии»⁶². Надалі за всіма «оружейными» потребами належало звертатися до Колегії іноземних справ, після чого за посередництва Оружейної канцелярії укладати підряди із купцями та заводами.

⁶⁰ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14141. — Арк. 2, 5.

⁶¹ Детальніше про це див.: Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728–1750 рр. // Київська старовина. — 2005. — № 6. — С. 3–12.

⁶² Славутич С. Озброєння козацького війська Гетьманщини у 18 ст. // Військово-історичний альманах. — К., 2008. — Ч. 1 (16). — С. 140.

«Форма» та «Экзерциция» 1756 р., розглянуті нами вище, поставили озброєння та вогневу підготовку виборних козаків на якісно новий рівень. Тепер боєготовність полку й сотні ставилися в пряму залежність не лише від наявності необхідної зброї, але й вміння козаків нею володіти, доглядати й підтримувати у справному стані. Втім, поточне забезпечення як вогнепальною, так і холодною зброєю продовжувало лишатися децентралізованим і багатоукладним. Попри приписи Петербургу, полковники, за згоди гетьмана або Генеральної військової канцелярії, самостійно укладали підряди з виробниками й переозброювали або доозброювали свої полки на власний розсуд. В грудні 1760 р. Розумовський видав ордер, яким підтверджував право полкових адміністрацій на укладення контрактів для забезпечення «воинских исправностей», залишаючи за собою лише їхню апробацію⁶³. Процес переозброєння, отже, мав не одномоментний характер, орієнтуючись на різні зразки зброї та стан полкових кас.

Так, в січні 1756 р. гадяцький полковник Василь Розумовський замовив у Тулі 1500 однокаліберних карабінів, якими планувалося замінити застарілі й важкі козацькі ручниці. Наступного року непридатність старих зразків тульських ручниць визнали й генеральні старшини, що оглядали 5-тисячний козацький корпус перед відправкою на фронт⁶⁴. Водночас полкові правління звернули увагу й на стан холодної зброї: 1759 р. одночасно в Лубенському та Миргородському, а трохи згодом в Гадяцькому полках розпочали укладати підряди на поставки уніфікованих шабел. Мотиви та хід самого переозброєння добре видно на прикладі матеріалів гадяцької полкової канцелярії. В жовтні 1759 р. тамтешній полковий осавул Іосиф Ситенський подав до Генеральної військової канцелярії донесення, в якому зазначав, що «во всех тыхъ виборнихъ козаков сабли к военному дѣйствию отнюдь малогодные, а именно 1 — разномодніе какъ то з древнихъ россійскихъ уже за негодность повиброшенныхъ палашей передѣлки, полскіе старые, гусарскіе, донскіе а по болшой часті козацкіе здешной малороссійской работы простоманерніе, рукавія і никакои оправкѣ другои неиміючіе 2 — короткіе 3 — узкіе 4 — одни кривые, а другіе весма прямые сабли простого и ручного желіза здешними майстрами діланные тупіе а многіе і сломанніе, да подчиненные і в рукойманніе никакои защиты неиміючіе»⁶⁵. Між тим, як на думку осавула, шабля потрібна козакові як в кінному, так і в пішому строю «добрая, длинная, острая, широкая и довольно замаха иміющая». «Без оной, — писав осавул, — козаку противъ неприятеля стоять краині есть мало надежности з слідующихъ резоновъ таковыхъ: при сраженіи де с неприятелемъ иногда случается и часто в ружье осічется и ремень или вітеръ снесеть огонь или мокрая погода попрепятствует і за тѣмъ что оногo не выпалитъ ілі хотя и

⁶³ *Славутич С.* Озброєння козацького війська Гетьманщини у 18 ст. — С. 144.

⁶⁴ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14054. — Арк. 43, 44.

⁶⁵ Там само. — Спр. 15839. — Арк. 2–2 зв.

випалить да за наглимъ неприятеля наступленіємъ скоро постижно зарадить неуспіється а списъ иногда з рукъ вибється или сломається ілі у тісноті поспішного обороту неулучить либо прилучится козаку какового неудачею заслатъ яко лошаді и ружя и списа лишится и в таких приключеніяхъ і поиску и оборона козаку остається на одном дієвствіи саблею, которая всегда в его на темляку бить должна»⁶⁶. Посилаючись на практику сусідніх Лубенського та Миргородського полків, Ситенський просив, аби нова шабля була «длинная, широкая з оправкою крепкою... на козацких пасках примірная длиною і дебелостію гусарскимъ саблямъ»⁶⁷.

Вибір остаточного зразка шаблі, що мав бути взятий за взірець для всіх полків, був зроблений у Генеральній військовій канцелярії, звідки в грудні 1759 р. надіслали відповідні зразки. Втім, є всі підстави припускати, що досягнути бажаної уніфікації все одно не вдалося. Якщо перші партії шабель, котрі замовляли ще на початку війни, взорувалися на гусарські зразки, то пізніше — на драгунські. Так, шаблі для Чернігівського полку, замовлені в Тулі 1763 р., мали мідні ефеси й дерев'яні руків'я, обкладені шкірою й оббиті мідним дротом. На початку 60-х років полкові правління вже уклали підряди на постачання карабінів, шабель та амуніції разом. Так, в грудні 1763 р. Чернігівський полк, за зразком Ніжинського, Лубенського та Миргородського полків, уклав підряд з тульським зброярем Іваном Ослоповим на виготовлення за поданими зразками 1706 карабінів, 32 пар пістолів, 1738 шабель і 1738 ладівниць. Ладівниці мали уніфікований вигляд: короб на 22 набої, який закривався кришкою з мідної бляхи з викарбуванням на ній полковим гербом і написом «Полку Черніговского»; ладівниця носилася на червоній юхтовій перевесі завширшки в 2 пальці⁶⁸.

Як і в попередні періоди, козаки мали переозброюватися власним коштом, що одразу ж остудило реформаторський пил полкових влад. Насамперед від першої половини століття ціни на зброю істотно зросли. До того ж козаки відтепер мали купувати не лише рушниці, а ще й шаблі, амуніцію й паралельно шити нові однострої. Такий комплект в 1763 р. для чернігівських козаків коштував 6 руб. 60 коп., але міг обійтися й значно дорожче. Так, скажімо, гусарська шабля для миргородських виборних коштувала 3 руб.⁶⁹ Поставку необхідних озброєнь, відтак, уповільнював збір коштів з козацьких домогосподарств і заборгованість перед підрядниками. Останні, своєю чергою часто укладаючи вигідні контракти, потім не могли поставити в термін необхідне спорядження через його відсутність на заводах, котрі, судячи з усього, працювали над подібними замовленнями акордно із тривалими перервами. Все це призвело до того, що справа переозброєння козацьких

⁶⁶ Там само. — Арк. 2 зв.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ *Славутич Є.* Озброєння козацького війська Гетьманщини у 18 ст. — С. 146.

⁶⁹ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15839. — Арк. 7.

полків одноманітною вогнепальною і холодною зброєю в черговий раз розтяглася в часі, переживши скасування гетьманства й протривавши аж до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Опріч зброї та спорядження, чергова уніфікація торкнулася козацького одягу та військової символіки, що стали найбільш зримими для сучасників результатами реформ 50-х — початку 60-х років. Видатний літописець старосвітського побуту Гетьманщини Іван Котляревський в своїй «Енеїді» захоплено писав:

По городам всяк полк назвався,
По шапці всякий розличався,
Вписали військо під ранжир;
Пошили сині всім жупани,
Наспід же білії каптани, —
Щоб був козак, а не мугир.

Значущість зовнішніх змін підкупала й істориків, затуляючи собою інші, істотніші сторони військових реформ.

Час, що минув після «устроєння» козацького одягу реформою 1735 р., не вніс особливих коректив у зовнішній вигляд виборного козацтва. Своєкоштане утримання одягу й амуніції, що напряду залежало від фінансових можливостей домогосподарів, марудна й обтяжлива служба на форпостах та Українській лінії лишали піклування про одяг чи не на останньому місці в шерезі службових клопотів реєстровців. Огляди чергових команд, що проводилися на початку 50-х років, незмінно свідчили, що більшість козаків через дійсну або вигадану «скудость и крайное убожество» не могли забезпечити себе необхідним одягом. Гетьманські ордери перших років правління Розумовського особливо не наполягали на перфектності зовнішнього вигляду козаків, нагадуючи лише, аби вони вирушали в далекі виправи в «негнусном одіянии», «таким же одноцвітним блакитним мундиром, как и прежде сего оные мундировани были»⁷⁰.

З початком Семирічної війни гетьманський уряд мусив вкотре подбати, аби козацтво, котре вирушало до європейського театру воєнних дій, мало пристойний одяг і не шокувало тамтешніх обивателів своїм виглядом*. Огляд 5-тисячного корпусу, проведений в січні 1757 р. генеральним осавулом Якубовичем, однак, засвідчив, що ситуація була далеко не втішною. Гетьман розпорядився, аби всі виборні мали обов'язковий мундир, а старі й зношені були перешиті й перелицьовані. Прикметно, що впорядкування козацьких мундирів користувалося особливою увагою з боку тих полковників, котрі виявили себе ревними прибічниками впроваджуваного Розумовським «регу-

⁷⁰ *Славутич Є.* До історії козацького мундиру в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — К., 2009. — Ч. 2 (19). — С. 90–91.

* Військова колегія надсилала всім іррегулярним військам спеціальні приписи, що встановлювали одноманітний колір сукна для пошиття мундирного одягу.

лярства». Так, у 1759 р. лубенський полковник Кулябка повелів виборним козакам свого полку мати крім стройового мундиру василькового сукна ще й повсякденний, зшитий з сірого доморобного сукна для службових поїздок і несення форпостної служби. Обґрунтовуючи своє нововведення, Кулябка писав, що виборні товариші, «бивая в задніпрских местах не столько к указно подлежащему употребляются, как в неналежные, паче же противоуказние, не точию афицерством сербским, но и рядовимъ, партикулярности и черние работизни, яко то к топленью в зимное время труб, к вичищению конюшень, к молотбі хліба, к пастбі скота и возки дров», зношують свій стройовий мундир «в никчемность и негодность»⁷¹. Зваживши на слушність цих аргументів, Генеральна військова канцелярія розпорядилася мати робочу форму в решті полків. При вирядженні у 1760 р. до Пруссії окремої Тисячної команди всім козакам було наказано крім звичайного мундиру мати ще й «черкески сірые, по донску шитие»⁷².

Більш системні зміни чекали на формений козацький одяг вже по завершенні війни, коли до справи взявся призначений на чернігівське полковництво знавець столичної придворної і гвардійської моди, колишній гоф-фур'єр імператорського двору Петро Милорадович. У серпні 1762 р. новоспечений полковник подав Розумовському проект старшинського мундиру (до цього часу одяг козацьких урядників ніколи не регламентувався, що було виявом окремішності й вищості соціального статусу козацької верхівки). Згідно з апробованою гетьманом пропозицією, мундирний одяг відтепер мусили мати полкові старшини, сотники, а також судові писарі й городові отамани. В загальних абрисах і кольорах він уподібнювався до козацького: васильковий верхній каптан з червоним коміром і вилогами (оксамитовими в полкової старшини й сукняними в решти), оздоблений трьома парами золотих нашивок посередині бортів і однією парою під коміром; спідній каптан шився з білого сукна. Цей туалет доповнювався червоним поясом, з оздобленими золотою вишивкою кінцівками, шапками з блакитним сукняним вершком і чорною смушевою околицею, а також чоботами — чорними «вседневніми» й парадними («в церковніе и торжественніе дни») червоними сап'янцями. Кожен старшина мав ладівницю на перевісі з золотої тасьми й шаблю з темляком із золотих і чорних шовкових ниток⁷³. Мундир значкових товаришів мав уподібнюватися до старшинського, за винятком нашивання замість петлиць чотирьох пар дворянних нашивок з золотого позументу.

В серпні 1762 р. ордери Чернігівського полкового правління веліли решті сотенних старшин мати мундир, одмінний від рядових козаків: верхній

⁷¹ *Славутич Є.* До історії козацького мундиру в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — К., 2010. — Ч. 1 (20). — С. 72–73.

⁷² Там само.

⁷³ ЦДІА України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 658. — Арк. 1а–2; *Славутич Є.* До історії козацького мундира в Гетьманщині. — Вип. 1 (20). — С. 73–74.

кунтуш карунового темно-блакитного сукна, з коміром, як у значкових товаришів, з нашивкою «одноличного золотого пузамента», спідній каптан білого сукна, шапки з вершками червоного сукна «на донской манер», червоні вовняні пояси та чорні чоботи, ладівниці з мідними бляхами із викарбуваним полковим гербом на червоній шовковій тасьмі. Рядові козаки мусили перелицювати та відремонтувати старі мундири, а за потреби пошити нові з такого ж, як і в старшин, темnobлакитного сукна.

Опріч одягу, регламентувалася й амуніція та спорядження козаків і старшин⁷⁴. Регламентувався також загальний вигляд і матеріал ремінних трок, уздечок, поводів і стремен. За уніфікованими зразками виготовлялися списи. Окреме розпорядження стосувалося козацьких коней, яких належало «содержать во всякой чистоте, на добром корму сенном, а не подножном, и оних ничем не изнурять, и как возможно стараться обучать, чтоб біли смирніе и не пужались стрелби»⁷⁵. Цікаво, що муштровий «градус» передбачав не лише шліфування зовнішнього вигляду, але й муштрової підготовки, адже наказувалося «оних козаков обучать экзерцици так как ордером Его Ясновелможности приказано, а особливо порядочно и скоро заряжать и палить, також порядочно селютацию отдавать тоесть сделать на караул. И сколько в одном доме виборних козаков живет, всех их обучать довольно... чтоб особливо пешими могли порядочно и скоропостижно палить, как целыми сотнями, так разделя сотню на двое, и на трое, и на четверо»⁷⁶.

Остаточну крапку в процесі уніфікації поставив старшинський з'їзд 1763 р., рішенням якого до Глухова мали бути прислані з кожного полку рослі козаки, для яких шилися зразкові мундири й амуніція, що в загальних рисах і барвах повторювали описані вище комплекти, апробовані за ініціативою Милорадовича. Новацією стало впровадження приборного (полкового) кольору для вершків шапок: червоного в Київському, Лубенському, Полтавському й Чернігівському, блакитного в Прилуцькому та зеленому у Ніжинському та Стародубському полках⁷⁷.

Чергова реформа одягу, що знов проводилася коштом козацтва, йшла повагом. Як свідчать матеріали сотенних канцелярій, козаки часто ухилялися від пошиття нових речей і купівлі амуніції, посилаючись на бідність або ж збитки, спричинені останніми неврожаями. Гетьманські ордери, що наказували купувати біле сукно для спідніх каптанів на Новомлинській та Батуринській фабриках, які належали Розумовському, часто ігнорувалися. І старшина, й рядове товариство замість «указних» тканин купували дешевші й доступніші, що в кінцевому підсумку перекреслило початкові наміри уніфі-

⁷⁴ ЦДІА України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 658. — Арк. 2 зв.

⁷⁵ Там само. — Арк. 3.

⁷⁶ Там само. — Арк. 2.

⁷⁷ *Славутич Є.* До історії козацького мундира в Гетьманщині. — Вип. 1 (20). — С. 75.

кувати козацький однострій за кроєм, кольором і тканинами. Відсутність централізованого фінансування посилювалася й зловживаннями місцевих влад: сотники, дбаючи про власну наживу, укладали підряди на виготовлення каптанів, свит і шапок без згоди козаків, мало не силоміць стягуючи з них вартість мундиру за явно завищеними цінами⁷⁸. Тут варто зауважити, що й сама побутова психологія і звички козацтва так само повільно й неохоче сприймали впровадження нового одягу. Так, в липні 1763 р. чимало чернігівських козаків, котрі були найперше й найліпше з-посеред інших полків Гетьманщини умундировані новим одягом, виїжджали на чергування при форпостах «без всяких мундиров в простих свитах»⁷⁹. Новопошитий одяг берегли для іншої нагоди — генеральних оглядів і відправки в далекі воєнні виправи.

З іншого боку, важко переоцінити символічне значення мундирної реформи в контексті впровадження й утвердження Розумовським «національного стилю». Основа української армії — козацькі полки продовжували зберігати свій традиційний костюм, органічно пов'язаний із місцевими традиціями й побутом. Водночас він був підпорядкований новим трендам епохи — певним стандартам і уніфікаціям, котрі, однак, не позбавили його своєї автентики. Показово, що подібно до реформаторів коронного та литовського війська Речі Посполитої, Розумовський не став впроваджувати для козаків західноєвропейські строї, вдягнувши в них лише свою гвардію, і зробив ставку на традиційний костюм козацького стану, уодноманітнівши його і додавши посадові символи та відзнаки, як того вимагали потреби тогочасної воєнної практики.

Особливе значення в контексті змін, ініційованих за правління Розумовського, мала прапорова реформа. Відомий український вексилолог Ю. Савчук, що впровадив цей термін, тлумачить його як низку системних уніфікацій полкових і сотенних прапорів, що мали загальнодержавний характер (регламентація ордерами гетьмана та централізоване фінансування (коштом Малоросійського скарбу) виготовлення полкових та сотенних клейнодів) і масштаб (збережені архівні документи та музейні пам'ятки слугують переконливими доказами того, що заміна старих прапорів прапорами нового зразка відбулася, щонайменше, у третині сотень у дев'яти з десяти реєстрових полків)⁸⁰. Згідно з його спостереженнями, першими ластівками, котрі заклали своєрідний стандарт зображень, що пізніше поширився в Гетьманщині, стали сотенні прапори Ніжинського полку. В березні 1754 р. Бахмацьке сотенне правління звернулося до гетьмана по дозвіл на виготовлення

⁷⁸ Там само. — С. 74–75, 79.

⁷⁹ ЦДІА України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 732. — Арк. 15.

⁸⁰ Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция / Москва, 17–21 апреля 2000 г.: Тезисы докладов и сообщений. — М., 2000. — С. 217–219.

нового сотенного прапора. У відповідь з Москви надійшов ордер з наказом виділити зі скарбу необхідні кошти, «и на том сотенном Бахмацком знамени велет бит с правой стороны Гербу Нації Малороссийской, а з другой стороны той бахмацкой Сотні, чем оная сотня печатается»⁸¹. Перед нами — чи не перша згадка про традиційний герб Війська Запорозького — козака з мушкетом — як герба не лише війська-держави, але й української нації. Відтоді національний стиль почав стрімко утверджуватися практично в усіх сегментах матеріального побуту Гетьманату — від військової символіки до архітектури включно.

Дослідникам ще належить достойно поцінувати й проаналізувати цей символічний конвой спалаху українського автономізму, котрий у діалозі з імперським намагався обстояти самодостатність і вкоріненість свого партикулярного, регіонального. Для нас наразі показовим і важливим є те, що символічне відділення національного від імперського розпочалося власне із святої святих козацької державності, її стрижня — війська. Вже за рік, 8 березня 1755 р., новий гетьманський указ вперше встановлював уніфіковану символіку для прапорів всіх сотень: «сотенные знамена ежели их в которую сотню необходимо потребно будет, исправлять із суммы скарбу войскового, издерживая на исправление оних знамен денги безъ излишества и передачи, и на оних знаменах велеть з правой стороны бить Гербу Нації, а з другой стороны той сотне, в которую оное знамено исправляемо будеть»⁸². З 1754 по 1761 рр. в Ніжинському полку було пошито 8 нових сотенних прапорів, котрі мали блакитні полотнища стандартного розміру із зображенням «указних» символів (в частині сотень, що не мали власних печаток, на звороті полотнищ замість гербів малювалися літери на позначення їхніх назв)⁸³.

Піклування про зовнішній вигляд виборного корпусу на початку Семирічної війни прискорило справу виготовлення одноманітних прапорів і в решті полків. В травні 1757 р. Генеральна військова канцелярія видала дозвіл на лагодження нового прапора для Синявської сотні Чернігівського полку, котрий мав «строитися» згідно гетьманського ордеру від березня 1755 р., маючи на одній стороні сотенну символіку, а на іншій «національний герб». До 1762 р. нові клейноди за єдиним зразком було виготовлено для щонайменше п'яти сотень Чернігівського полку⁸⁴. Уявлення про вигляд повного

⁸¹ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 56–57.

⁸² ЦДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 12121. — Арк. 25.

⁸³ Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку... — С. 81.

⁸⁴ Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — Вип. 12. — С. 6–25.

комплекту полкових прапорів (власне полкової короги та сотенних знамен) дають матеріали листування із Генеральною військовою канцелярією Лубенського полкового правління та поодинокі прапори, що збереглися в музейних зібраннях. Навесні 1758 р. новопризначений лубенський полковник Іван Кулябка просив дозволу для виготовлення прапорів для Курінської та Жовнинської сотень, надіславши до Глухова для затвердження «абрис» (малюнок), «чтоб мощно по тому ж и в других сотнях одинакие знамена исправить»⁸⁵. Аверсне зображення з «національним гербом» являло собою герб Війська Запорозького — козака з мушкетом і шаблею, оточеного пишним бароковим картушем, накладеним на арматури з прапорів, гармат, мушкетів, булав і музичних інструментів; реверсне містило зображення полкового гербу — випростаної з хмари руки, що тримає пернач, в облямуванні такого ж самого картушу й арматури. Порівняльний аналіз двох фізично збережених прапорів (з колекції Національного історичного музею України), а також описів втрачених прапорів з музейних каталогів Оружейної палати Кремля та Київського церковно-археологічного музею, проведений Ю. Савчуком, засвідчив, що всі вони мають суттєві відмінності в характері малюнків, а надто — в написах на полотнищах. Так, наприклад, прапор, атрибутований Сенчанській сотні Лубенського полку, на реверсній стороні, крім зображення сотенної емблеми (?) у вигляді руки з хрестом, підпертої двома янголами, містив ще й вірші («Гдѣ Ис за люди страдаше, В сохранстве тайні спасение наше. Блюди опасно, како преступати, Егда кто иматъ службу совершати»)⁸⁶. Після очищення зображення реставраторами виявилось, що цей малюнок ховав під собою більш раннє зображення полкового гербу — руки із перначем. Наявність численних варіацій і відступів, очевидно, була характерною й для аверсних зображень із «національним гербом». Так, прапор Домонтівської сотні Переяславського полку 1762 р., замальований на початку XIX ст. істориком-аматором Де ля Флізом, на лицьовій стороні мав два рівновеликих зображення козака із мечем (очевидно, Де ля Фліз сплутав його із мушкетом) та російського двоголового орла; напис із зазначенням приналежності прапору був нанесений не на зворотній стороні, як зазвичай приписували гетьманські ордери, а по периметру лицьової⁸⁷.

На жаль, матеріали сотенних і полкових правлінь з середини XVIII ст. збереглися вкрай нерівномірно, тому, за відсутності відповідних документів,

⁸⁵ Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 1075–1076.

⁸⁶ Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині... — С. 1084.

⁸⁷ Де ля Фліз Д.П. Альбоми. — К., 1996. — Т. 1. — С. 127.

важко сказати, наскільки повномасштабною й всеохоплюючою виявилася уніфікація козацьких прапорів. Заміна старих корогов новими йшла по мірі їхнього природного зношення й значно пришвидшилася в роки Семирічної війни. Разом із тим, відсутність грошей в скарбі, повільність укладання підрядів у полках, помножена на довгий пошук необхідних витратних матеріалів, робили справу виготовлення нових клейнодів не надто швидкою. З усією певністю можна твердити, що козацькі полки не встигли оновити всі свої регалії навіть після завершення війни, і цей процес розтягся мало не до кінця 60-х років.

Чи не найуспішнішими та системними виявилися реформи корпусу артилерії. За Розумовського було зроблено спробу зосередження управління Генеральною та полковими артилеріями в руках генерального обозного. В листопаді 1751 р. тодішній обозний Семен Кочубей подав на ім'я гетьмана рапорт, в якому окреслив всі невідомості децентралізованого існування артилерійського відомства. Посилаючись на те, що від часів Апостола Генеральна артилерія постачає полкові артилерії порохом, боєприпасами, кіньми, виділяє кошти на ремонт гармат, транспорту й навчання обслуги, але на взамін не має над ними жодного контролю й допомоги, Кочубей просив передати у його відання всі прибутки полкових артилерій, а також «всем обритаючимся в полкахъ при полковихъ и сотенних артиллеріяхъ служителямъ пушкарамъ..., армашамъ..., майстеровимъ же людемъ... повелеть быть в полной моей диспозиции и приказовъ моихъ во всемъ слушатся»⁸⁸. Хоч ця пропозиція («дабы полковые и сотенные артиллерии привесть в сколько лучшую возможно исправность») і була затверджена гетьманським ордером від 21 листопада 1751 р., але остаточної централізації управління та забезпечення артилерії вона так і не спричинила⁸⁹. Паралельно було впорядковано організацію артилерійської прислуги (гармашів та пушкарів), яку звели у роти з постійним штатом, оновлено ливарні двори у Глухові, котрі розпочали виготовлення уніфікованих гармат для полкових артилерій.

Стратегічно важливим для розвитку артилерії та гетьманських збройних сил в цілому було відновлення виробництва пороху, заборонене імперським урядом 1742 р. Підписаний Розумовським 29 березня 1751 р. ордер про відновлення порохового виробництва, судячи з усього, був виданий явочним порядком, не маючи за собою традиційного «высочайшого» схвалення. Втім, протистояння в справі порохової монополії на тому не скінчилося, діставши нового імпульсу після приходу до влади Катерини II. В січні 1763 р. генерал-фельдцейхмейстер Олександр Вільбуа направив Розумовському запит, на яких підставах «малороссияне имеют дозволение в деле пороха», й дістав відповідь з досить туманною відмовкою про те, що Гетьманщина має від імператорів «особливья утверждения, права и привиллегии, за силою которых всеми

⁸⁸ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10108. — Арк. 99–99 зв.

⁸⁹ Там само. — Арк. 100.

продуктами внутрішніх користуватися... вільно і безперешкодно дозволено». В січні 1764 р., коли обставини хилилися до зречення Розумовським булави, Сенат скерував до імператриці запит щодо розв'язання «малоросійського порохового дела», на що отримав недвозначну резолюцію: «сенат и без меня, в силе законов, сие дело решитъ может»⁹⁰. 30 січня 1764 р. вийшов указ «о уничтожении имеющихся в Малой России порохових заводов и впредь о небытии оным, и об отпуске на малороссийские войска пороха готового из Москві»⁹¹. Це розпорядження стало останньою крапкою в утвердженні імперією монополії у виробництві стратегічно важливих боєприпасів та контролю над їх розподілом, назавжди позбавивши гетьманське військо самостійної матеріальної бази, а відтак і перспектив розвитку.

Тим часом умови для бурхливої реформаторської діяльності Розумовського змінилися. Сходження на російський престол нової імператриці Катерини II попервах не зачепило українських справ — Розумовський здавна був її добрим приятелем. Ситуацію змінив з'їзд старшини, який зібрався в Глухові восени 1763 року, аби покласти початок традиції «козацьких сеймів». Новоявлений старшинський парламент ухвалив петицію, яка нагадувала Петербургу про договірний характер стосунків із Україною, й просила закріпити право успадкування гетьманської булави за родом Розумовських, що було вже відвертим викликом імперському централізмові. Справу залагодили без зайвого галасу — російські війська в Гетьманаті привели в бойову готовність, а некоронованого козацького «монарха» викликали до столиці, де переконали добровільно зректися гетьманства. Ще якийсь час ця посада лишалася вакантною, коли в листопаді 1764 р. Катерина II підписала указ, що ліквідував її назавжди. Чимало істориків трактували скасування гетьманства як наслідок роздратування Катерини II династичними претензіями Розумовських. Насправді це був привід, тоді як справжні причини ховалися в побоюваннях посилення Гетьманату внаслідок реформ, із перспективою перетворення його на удільне Малоросійське князівство під владою Розумовських.

⁹⁰ Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей... 1786 года. — Чернигов, 1902. — С. 276–277.

⁹¹ ЦДІА України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 4147. — Арк. 2.

OCBITA

ОСВІТЯНСЬКІ СТРАТЕГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ У XVIII ст.

Ставлення козацтва до освіти неодноразово привертало увагу істориків, хоча частіше дослідники писали про старшину та зосереджувалися на фактах (інколи поодиноких), що ілюстрували любов привілейованого стану Гетьманщини до студій, книг тощо. Натомість всебічно про «освітні стратегії» його представників не писалось, тож саме на них зупинимося далі.

Перш ніж аналізувати причини (чи їх відсутність), що спонукали козацтво навчатися, звернемо увагу на той факт, що його делегати регулярно були студентами українських православних колегіумів та Києво-Могилянської академії. Детальніше вивчення контингентів вихованців «латинських шкіл» Гетьманщини дає змогу зауважити помітну присутність серед козаків-«студіозів» представників нечисленної старшинської групи (іноді до 50%), а не кількісно переважаючого рядового козацтва¹. Як видається, це явище «природне», а його пояснення якраз і слід шукати серед мотивацій до навчання. Спочатку зосередимо увагу на спонуках до студій козацької старшини.

* * *

Зміни у ставленні західноєвропейської аристократії до освіти принесло ще XV ст. Однак масове відвідування університетів дітьми привілейованих верств припадає на XVI ст., особливо його другу половину (втім, традиції окремих країн, наприклад, Іспанії, надавали перевагу домашньому вихованню з наставниками)². Стосовно XVII ст. дослідники ведуть мову про виразну «аристократизацію навчання» — процес відокремлення студій шляхетних дітей від решти. Відвідування «шкіл» остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнення від решти непривілейованих верств. Інколи бажання відмежуватися виявлялося у таких зовнішніх атрибутах, як

¹ Детальніше кількісні дані див.: *Яременко М.* Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? // Київська старовина. — 2010. — № 3. — С. 3–19. Статистику та короткий виклад частини обговорюваних тут положень див. також: *Яременко М.* Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy.* — Białystok, 2012. — S. 369–388.

² *Di Simone M.R.* Admission // *A History of the University in Europe.* — Cambridge, 1996. — Vol. II: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). — P. 311–324.

відмова носити обов'язковий в університеті одяг, специфічний спосіб життя, ігнорування іспитів та дипломів. З іншого боку, «аристократизація освіти» виявлялася у створенні окремих закладів для шляхетства — лицарських академій зі своєю програмою. Останні наприкінці XVI–XVII ст. набули широкого поширення у Франції та німецьких землях. У різних країнах були власні відповіді на прагнення дворянства до окремого та спеціального навчання. Так, протестанти у своїх нижньоавстрійських школах, що мали готувати молодь до університетського навчання, орієнтувалися на освіту в юриспруденції та військовій сфері. Інший заклад у володіннях Габсбургів для привілейованого стану — Нижньоавстрійська провінційна школа і шляхетський колегіум (відкрився між 1560 і 1565 рр.) у Відні — перебував під опікою домініканців³. Спеціальними школами для сильних світу у ранньомодерний час опікувалися єзуїти.

XVI ст. принесло також у Річ Посполиту розуміння потреби студій не лише дітям аристократії, а й шляхти. Остання у своїй більшості до здобування знань ставилася утилітарно: вивчати варто було те, що могло знадобитися у публічному житті. До набору премудростей найперше належали латина та курс риторики. Поширенню освіти у Речі Посполитій у другій половині XVI ст. сприяли становлення т. зв. гуманістичної школи, що у вигляді протестантських гімназій та єзуїтських колегіумів потрапила й на українські терени, та поява закладів найвищого типу: в останній чверті століття поважну конкуренцію Кракову склали Віленська (1578 р.) та Замойська (1596) академії⁴. Дослідження функціонування деяких єзуїтських шкіл на українських землях, базоване на виявленні та аналізі згадок про окремих вихованців, показує, що шляхетські діти складали основний контингент їх вихованців⁵. Цей висновок може слугувати одним із опосередкованих підтверджень потреби шкільного виховання, як одного з маркерів статусу «уродзоних».

³ *Хаванова О.В.* Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784. — Санкт-Петербург, 2006. — С. 12–14, 64–66.

⁴ *Kalmer A.* Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku.* — Warszawa, 2008. — S. 49–50. Про гуманістичну школу на українських теренах див.: *Яковенко Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // *Київська старовина.* — 1997. — № 1–2. — С. 11–27. Про єзуїтське шкільництво в українських землях до середини XVII ст. див.: *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005.

⁵ Див. дослідження учнівського складу Луцького й Острозького колегіумів першої половини XVII ст.: *Яковенко Н.* Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII століття (спроба «колективного портрета») // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).* — 2008. — Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. — С. 166–176.

Разом із тим, слід зауважити, що потреба освіти, як однієї з необхідних норм належності до привілейованого стану, найперше сформувалася на доктринальному рівні. Приміром, аналіз поборової документації п'яти повітів Краківського воєводства 1563–1565 рр., який дав змогу простежити письменність⁶ 799 осілих шляхтичів, показав, що 458 чоловіків (57%) уміли писати. Про решту конкретних даних виявити не вдалося, окрім 15 осіб (1,8%), які, напевне, не вміли писати. Прикметно, що письменність прямо залежала від статусу та майнових статків (серед найубогіших кіл «уродзоних» виразно переважала неграмотність від 71 до 91%, тоді як у середніх та багатих — від 47 до 22%), а також соціальної ролі (серед урядників та служебників письменні налічували 91%)⁷. Інше джерело — протоколи гродських книг (підписи та прями вказівки на письменність) — показує, що в останній третині XVI ст. у Краківському воєводстві (а ширше — західній Малопольщі) серед понад 1600 зафіксованих «уродзоних»-чоловіків грамотність магнатів була правилом, серед заможних та середніх шляхтичів уміло писати 96–98%, а серед шляхетської дрібноти — від 71 до 82%. Дані по окремих територіях першої половини XVII ст. так само засвідчують стовідсоткову письменність магнатів, а краківські відомості середини XVII ст. інформують про достатньо високий відсоток грамотності середніх (98,5%) та дрібних (89%) «уродзоних»⁸.

У тому таки воєводстві упродовж XVII ст. власноручно засвідчені записи у судових книгах вказують на всезагальну письменність магнатів-чоловіків та заможної шляхти. Серед вивчених представників останньої групи, щоправда, 1% все ж припадав на тих, хто не міг писати, однак для частини на це вплинув стан здоров'я, а не брак уміння (хворі очі, тремтіння рук тощо). Дані з польських обширів також засвідчують територіальні відмінності у поширенні письменності. Так, інформація про грамотних заможних «уродзоних»-чоловіків у Сандомирському та Краківському воєводствах ідентична, а от на Люблінщині їх відсоток дещо менший — 95%. Тут також було більше

⁶ Тут і далі в тексті під «письменністю» мається на увазі «вміння розшифрувати і розуміти писану мову на елементарному рівні», співвідносити писані слова та звичний усний дискурс, «говорити ними та розуміти їх». Саме цими параметрами більшість істориків окреслюють поняття елементарної письменності («*crude literacy*») (див.: *Kaestle C.F. The History of Literacy and the History of Readers // Review of Research in Education. — 1985. — Vol. 12. — P. 13*), хоча, звісно, повна безграмотність не виключає, приміром, уміння послуговуватися примітивною арифметикою на побутовому рівні тощо, а вживання терміну «освіта» так само викликає низку питань про його наповнення.

⁷ *Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVI w. // Społeczeństwo staropolskie. — Warszawa, 1976. — T. 1. — S. 46–48.*

⁸ *Urban W. Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku // Przegląd historyczny. — 1977. — T. LXVIII. — Zesz. 2. — S. 231–245.*

неписьменних серед дрібних шляхтичів — 20–50%, тоді як на Краківщині — 15%. Цікаво, що впродовж століття в останньому воєводстві спостерігався процес зменшення неграмотних чоловіків цієї групи (від 27 до 3%). Знову ж таки давали про себе знати регіональні відмінності: частина дрібних шляхтичів ближче до Кракова за допомогою освіти перетворювалася на своєрідну «інтелігенцію» (різноманітні урядники, адміністратори тощо), тоді як їхні колеги з віддаленіших регіонів зближувалися із селянством. Загальною тенденцією були також слабші навички писання серед католиків, а найкраще ними володіли антитринітарії. У XVIII ст. в Краківському воєводстві практично стовідсоткова письменність спостерігалася серед магнатів та заможної шляхти. Рівень грамотності середніх та дрібних «уродзоних» упродовж століття знизився. Зокрема, серед дрібних шляхтичів у його останній третині 30% чоловіків не вмели писати. При цьому мешканці Краківщини відзначалися вищим відсотком письменності, аніж Червоної Русі⁹.

Загалом упродовж XVIII ст. випадки неграмотності серед шляхти зустрічаються в інших регіонах і фіксуються не лише у судових книгах. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. приблизні підрахунки на львівських матеріалах вказують на 28% неписьменних магнатів та багатих «уродзоних», 40% середніх та 92% дрібних представників цього стану¹⁰. У таблиці учнів парафіяльної школи на околиці Дунайгорода за 1789 р., яку засвідчили й їхні батьки, на 19 осіб припадало 10 шляхтичів. З них власноручно змогли підписатися семеро (4 поляки і 3 русини), а троє (усі русини) поставили хрестики¹¹. В останній чверті XVIII ст. в Північній Буковині не кожен шляхтич вмів читати чи писати¹². Не входячи у глибше з'ясування територіальних відмінностей, джерельної специфіки тощо, зазначимо, що наведені дані все ж показують присутність неписьменних серед шляхти, надто — незаможної. Зрештою, чіткий розподіл письменності за майновим статусом (більший відсоток серед багатших та менший серед бідніших, і не лише серед привілейованих верств), який, своєю чергою, часто зумовлювався місцем у соціальній ієрархії, — річ цілком типова для ранньомодерної Європи¹³.

У Гетьманщині місце колишнього річпосполитського «політичного народу» посіла нова еліта, що складалася з козацької старшини та частини старої шляхти. Процес формування української знаті був тривалим, однак є

⁹ *Urban W.* Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku // *Przegląd historyczny*. — 1984. — Т. LXXV. — Zesz. 1. — S. 40–42, 46–47, 50, 65–67.

¹⁰ *Wyczański A.* Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. — S. 29–30.

¹¹ *Свенціцький І.* З життя старої школи // *ЗНТШ*. — 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. IV. — С. 173.

¹² *Кожолянюк Я.І.* Розвиток освіти на Буковині в кінці XVIII — на початку XIX ст. // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 282.

¹³ *Houston R.A.* Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. — London–New York, 1988. — P. 131–134. Звісно, таке правило мало свої винятки.

всі підстави вважати, що на кінець 1730-х років вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими «уродзонами». Принаймні, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація простежується досить виразно¹⁴. De jure весь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї¹⁵. Однак практика засвідчувала розрив між верхівкою та рядовими представниками стану¹⁶. Фактичний поділ на ці дві частини і серед реєстровців, і серед запорожців дослідники фіксують вже із середини XVI ст., зазначаючи при цьому важливість шляхетського походження для просування на вищі щаблі козацької ієрархії¹⁷. Що ж стосується Гетьманщини, то ще в часи Хмельниччини та одразу після неї важливу роль при номінуванні на уряд відігравали матеріальні ресурси та родинні зв'язки кандидата¹⁸, а вже наприкінці XVII — початку XVIII ст. простежується активне замикання привілейованого козацтва та створення цілих династій навіть на сотенному рівні. За Мазепи також відбулося остаточне юридичне оформлення інституту

¹⁴ Детальніше про нову українську шляхту див.: Когут З. Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 46–79.

¹⁵ Цікаво, що у Києво-Могилянській академії козацькі діти також користувалися юридичними правами шляхти. Так, коли у 1751 р. «ритора» Павла Навроцького побили син киево-подольського протопопа, інший «ритор» та служитель маркітанта, то Київська духовна консисторія (чиє рішення затвердив митрополит), встановлюючи сатисфакцію за «увитча [...], убитку и безчестия» та вибираючи відповідні артикули «в книги Статут», відштовхувалася від того, що «оной же Навроцкий считается за шляхтича, потому что син козацкий» (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н.И. Петрова (далі — АИД). — Киев, 1905. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 12–15. — № VII).

¹⁶ Про недотримання права рядових козаків на шляхетський статус свідчать накази останніх до Законодавчої комісії 1767 р. Так, наприклад, у клопотаннях Чернігівського полку козаки вказували на прирівняння підпомічників до «мужиків» та апелювали до того, що «предки козаков малороссийских [...] честию дворянскою пользовались без всякого отягощения». У прошенні представників Миргородського полку так само йшлося «о подтверждении вольностей и шляхетской чести всем козакам к вечному содержанию» тощо (Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1890. — С. 158, 164).

¹⁷ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 135–136; Його ж. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI — першої половини XVII ст. // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К., 2004. — Т. 2: Наукові студії. — С. 183.

¹⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану... — С. 184–186; Його ж. Трансформація суспільного статусу козацької страшини в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. // Наукові записки НаУКМА. — 2007. — Т. 65: Історичні науки. — С. 4–5.

знатних військових товаришів — закритого джерела кадрів на старшинські уряди¹⁹.

Значимо, що у XVIII ст. саме козацька верхівка прагнула давати освіту своїм дітям, і, власне, цілком природно й була найосвіченішою у Гетьманщині. Тут її стимуляція до здобування знань не особливо відрізнялася від «колег» з інших держав. Схоже, що у старшини різного рівня не дивиною була й жіноча письменність, на що вказують власноручні листи тогочасних панн. За спогадами Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом — засідателя повітового суду, наприкінці 1770-х років першоосновам церковно-слов'янської грамоти його навчила мати. Кузина Тимківського також була письменною, а його рідна старша сестра опанувала елементарний рівень знань («науку читання») разом із ним (а разом навчалася вишиванню)²⁰.

¹⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Вид. 2-е, доп. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 115–118. Про замкненість старшини див. також: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 47 та ін. На прикладі Слобожанщини це явище простежено у: *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу // *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 77 та наст. Цікаві спостереження над замиканням верхівки козацтва дають дослідження їхніх шлюбів, що відбувалися всупереч церковних норм навіть між спорідненими родинами (Див.: *Романова О.* «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* — 2010. — Вип. 9. — С. 373–391).

²⁰ *Записки Ильи Федоровича Тимковского* // *Русский архив.* — М., 1874. — Кн. 1. — Стб. 1381–1384. Серед документів XVIII ст. зустрічаються й інші цікавинки про жіночу письменність. Наприклад, у Румянцевському описі Стародуба про одну із восьми баб-повитух, 45-річну мешканку, зазначено: «баба для обучения детей грамоте Ирина Ивановна». Щоправда, жила вона в дворі, де не були зафіксовані жодні учні (Цит. за: *Сердюка І.* Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство.* — 2009. — № 3–4. — С. 216). Загалом же є всі підстави не лише твердити про переважання в Україні, як повсюди у ранньомодерній Європі, чоловічої письменності, а й припускати, що на загал, на рівні «непросвічених» обивателів панував цілком чоловічий погляд на недоречність жіночої грамотності. Ось як він виразно зафіксований в одному з творів ченця-віршувальника другої половини XVII — початку XVIII ст. Климента Зіновієва:

«Да(р)мо си види(т) жТ(н)скъ по(л) звы(к)ль пи(с)мо учити:

могла бь цТ(р)ковъ и бТз ныхъ пи(с)ма обходити.

Бо то(к)мо то мужТм даль Бгъ нТбТзпотрТбно:

а им здаТси яко бы и нТ потрТбно.

ЖТна писмТнна мужТ(м) просты(мь) погоржаТть:

и якъ простака ц-лТ того вничижаТть.

ОвшТ(м) бо правТ жТнамъ пи(с)мо нТприлично:

ты(л)ко оно мТнщызна(м) потрТбно и слично.

А жТна(мь) якъ пятого колТса такъ трТба:

Про те, що освіченість та відвідування шкіл, принаймні, на доктринальному рівні, були одним із маркерів соціального статусу, свідчить сатиричний вірш «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», на які свого часу звернув увагу ще Л. Миловидов²¹. У творі, написаному, судячи зі змісту, в часи активної інтеграції малоросійського шляхетства до дворянства Російської імперії, а вперше надрукованому за списком кінця XVIII — початку XIX ст., герой, який «з казенного мужика зробився [...] паном» не лише розповідає про створення власного герба «без спору» з лопатою, граблями, сокирою та вилами на щиті, родовід від прадіда Хама, економічне зростання і вигідні шлюби дітей, а й про їхнє навчання у школі²². Відтак, останнє, поряд з іншими згаданими характеристиками, слід гадати, належало до панського «набору» достоїнств.

Про навчання, як необхідну для шляхетної молоді справу, свідчить також поява відповідних сюжетів на тогочасних портретах, що зображали прихильність юнаків до знань. Так, на одному з них — портреті Василя Дарагана 1760-х років — хлопець вказує на книгу та інші, пов'язані зі студіями, предмети²³.

Різномасштабні репліки, зокрема, з уст старшинських синів XVIII ст., засвідчують, що для сильних світу набуття освіти виступало однією з ознак поняття честі, і не лише особистої, а й усього дому. Стандартність фраз про потребу студій підказує, що вони добре засвоїлися та вкорінилися у свідомості представників тогочасного соціуму. У листі 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького митрополит Варлаам (Ясинський) зазначав, що його син, навчаючись, «могль своґо часу достойный принґсти плод любомдрый малороссийской іґчизн-, ку полз- многорадостной ц-лого поважного [...] дому»²⁴. Іван Обидовський, пишучи до своєї тітки Параски Сулими (в дівоцтві — Кочубей, дружина бунчукового товариша) із Вроцлава

а мужґмь всяки(мь) всюда на всґ то потрґба.

Една(к) ко(т)ро(и) хочґ(т)си пи(с)ма научити(с):

нґха(и) учить жґ(б) вм-ла л-пшь Бґу млити(с)» (Климентій Зіновійв. Вірші.

Приповісті посполиті. — К., 1971. — С. 99–100).

²¹ *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1930. — Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 70.

²² *Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні* // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 211–212.

²³ *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Ленинград, 1981. — С. 213. — Іл. 198.

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 13960-14039 (14008). — Арк. 76.

1722 р., вказував, що «на славу Божию и ползи ради души моей учуся и на вашего тиж дому честь и похвалу»²⁵.

Інший студент, могилянський «філософ» Василь Зарудний, син полкового лубенського осавула, у 1752 р., відстоюючи свою правоту у конфлікті з власним професором та описуючи завдані його честі урази, між іншим заявляв про неможливість викладачеві поступати так з ним, «в пользу отчества и в прислугу государственную доброволно обучающемся»²⁶. У репліці цього спудея, де не звучить стандарт «все для більшої слави Божої» («ad maiorem Dei gloriam»), що вгадується у словах Обидовського²⁷, цікавим є поділ користей на потрібні батьківщині та державі. Навряд чи доводиться вести мову про оригінальність такого «обґрунтування» обов'язком перед «отчеством» і покликання на славу Божу, і, слід гадати, честь та користь батьківщини, запозичені від тих-таки єзуїтів, чиї школи стали зразком для реформатора Петра Могили. Зокрема, Бартоломей Вонсовський із Товариства Ісусового, який безуспішно намагався 1674 р. організувати лицарську школу у Ярославі, наголошував, що для шляхетської молоді головними цінностями мають бути «Bóg, honor i Ojczyzna»²⁸.

Схожі резони навчання прочитуються у проповіді, виголошеній 31 грудня 1754 р. у день поминання в Київській академії Петра Могили. Наприкінці її автор порівнює засновника «шкіл» із сучасним митрополитом Тимофієм, «равного ему и делом и словом» пастирем, і закликає студентів користатися щедротами архиерея та досягати досконалості в науках, бо «к сему вас прославление имени Божия обязывает, сего польза и слава отчества требует, сего родителей ваших намерение и произволение ожидает»²⁹. Як бачимо, у цьому випадку честь дому дещо видозмінена на батьківське бажання. Втім, ця репліка адресувалася всім студентам, серед яких були представники станів, що не посідали шляхетської честі. Коли ж ішлося про спудейську бідноту — бурсаків, то вони мали навчатися, аби знання «употребыть[...]» кь

²⁵ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — Киев, 1884. — № 34. — С. 43.

²⁶ Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / Упор. О.Ф. Задорожна, Т.Л. Кузик, З.І. Хижняк, М.В. Яременко. — К., 2005. — С. 121. — № 75.

²⁷ Той-таки шаблон примноження та розширення «хвалы Б[о]жой, ц[т]ркв[и] святых» (звісно ж, православного сповідання) через студії «в науках вызволенных синовъ малороссийских» звучить у першому пункті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), який, як відомо, отримав типову освіту в єзуїтів, а затим Київській академії (Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 158.

²⁸ Puchowski K. Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich // Między barokiem a oświeceniem: nowe spojrzenie na czasy saskie: praca zbiorowa. — Olsztyn, 1996. — S. 99.

²⁹ Слово в день воспоминания преосвященнейшего митрополита Петра Могили 1754 года, декабря 31 дня // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА). — 1910. — № 12. — С. 684.

совершенію святихъ въ дѣло служенія, въ созиданіе Тѣла Христова, потомъ къ приборѣтенію ползи ѡтчеству, наконецъ, къ засвидѣтелствованію какъ благодарности, такъ и услужности своїмъ милостиводаятелемъ, найпаче просвѣщая и обогащая ихъ дѣтей разуми основателними и твердыми ученіямы»³⁰.

Отож, тут замість честі дому після церковного та на користь батьківщини служіння йшла потреба віддячити набутими знаннями всім, хто проявляв милість до вбогих вихованців (цю цитату взято із грамоти 1759 р., виданої київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії).

Повертаючись до репліки Зарудного, зазначимо, що, вочевидь, не буде перебільшенням потрактувати Василеве «отчество» як видозміну «отчизни». Останнє поняття у свідомості української еліти вже від 1660-х років починає прикладатися до козацької України, а від початку XVIII ст. впевнено отожднюватися з Гетьманщиною, українською територією та населенням, а не Російською державою³¹. Добре підтвердження цього висновку містить приклад панегіричної промови Петру Могилі, вміщеної у рукописі «Praeserta artis rhetoricae ad utilitatem studiosae indolis variis praxibus illustrata» («Настанови риторичного мистецтва для користі молоді, що навчається, ілюстровані різними вправами»)³². Серед інших похвал митрополиту згадується також, яку користь принесло «отчизні» заснування ним навчального закладу. Із контексту добре зрозуміло, що ця «отчизна»/«малоросійська отчизна»/

³⁰ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 177–178. — № 113.

³¹ *Козут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — 2011. — № 3. — С. 59–70; *Плохий С.* В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // *Соціум. Альманах соціальної історії* — 2006. — Вип. 6. — С. 267–271; *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // *Україна модерна.* — 2006. — Ч. 10. — С. 7–18 та ін. Детальний розгляд сучасних досліджень на згадану тематику див.: *Багро С.О.* Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії // *Наукові записки НаУКМА.* — 2013 (Історичні науки) (у друці). У другій половині XVII ст. поняття «отчизна» також звичне для слововжитку церковних інтелектуалів, проте тут він не такий чіткий, хоча інколи стосується теренів козацької держави (*Довга Л.* Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). — К.–Л., 2012. — С. 247–252).

³² НБУВ. IP. — Ф. 307, 510/1722П. Рукопис належав воронезькому наміснику Василю Квілецькому. Згаданих настанов навчали у Київській академії на початку XVIII ст., можливо — у 1714–1715 рр. Висновок про таке датування Микола Петров робив із наступного: у рукописі філософського курсу, що його читав в Академії у 1715–1717 рр. Йосиф Волчанський, на останньому аркуші вміщено список студентів цієї школи, серед яких є також «Basilius Kwilecki». Отож, риторичу він мав вивчати раніше (*Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. — М., 1897. — Вып. II. — С. 42. — № 108; С. 235. — № 510).

«російська отчизна» не змішується із великоросійськими теренами, а саме поняття стосується не лише території, а й мешканців: «И тако въ семь дѣлѣ бгохвалномъ созданной Академіи первѣйшую добродѣтел, премудрост во премудрости, же вси иннія добродѣтели зрѣти въсякому мощно ест. Не послѣдняя бо добродѣтел любовь ко отчизнѣ малоросійской является, когда недоумѣнной и престои прежде даде умъ и разумъ, и ученіе на всякое дѣло полезное, яко инностраннимъ родомъ дивилис ѿ древнихъ временъ отчизнѣ ншой грубой и невѣжи сущой, ннѣ же тол премудрими члвѣки обогащенной, и со ужасомъ глати, откуда сѣй толикая премудрост и сила. Не сія бѣше иногда ни инна буйства всякаго исполненна, невѣжествомъ помраченна, не умѣюща єдинаго алфавита, не умѣюща, не ѿ грековъ испрошающая, ннѣ же честна, премудра и великоросійскіе государства и иннія многія странни богатящая...

О любви таковой является его мисердіе ко отчизнѣ ншой російской, яко милосердова о невѣжествующей и ижди на наученіе ея вѣсе свое имѣніе, восхотѣ самъ нищѣ весма быти, неже отчизну ншу без наученія и наставленія видѣти. Наипаче же чудитися блгости его таковой, яко не снѣ сущи отчизни ншой, ниже бѣше въ оной воскормленъ, ниже въ имѣніе ея вбогащен, снѣ бо бѣше отчизни Молдовлахійской — тамо во блгородіи воспитанъ и имѣніемъ отчѣскимъ вбогащен, таковымъ ражжеся милосердіемъ, яко сановѣ своему оумали добротнаго урона да точію воздвигнетъ Россію ученіемъ и премудростію. Здѣже премногія щедроти носить оучилищамъ ншимъ сего ѿца и патрона ншего являются, яко не токмо имѣніе свое, но и самаго себе нуждамъ ѿдаде и да училища сія будутъ въсяцѣмъ угодіемъ оусмотренна вѣсего себе истощати не пощадѣ...»³³.

Щоправда, у цьому тексті, найшвидше, багаторазово згадана «отчизна» не охоплює терени із населеннямъ неправославного віросповідання. У промові йдеться, зокрема, про визначні вчинки Могили, спрямовані на захист православ'я: він не захотів бути учасником «російського заблужденія», до якого спонукав неодноразово папа Урбан, помножив та прикрасив Божі храми, частина яких раніше запустила частково через «нашествіє іноплеменних», частково через «междоусобнія брані», особливо — через дії «ворогів домашніх», «хижих вовків». Не важко зрозуміти, що йдеться, між іншим, про унію та уніатів (ця тема на початку XVIII ст., після недавнього відходу від православ'я «закордонних» благочестивих єпархій мала бути особливо пекучою). Натомість створена Петром академія виростила багатьох синів на захист православної церкви, а сам митрополит «отчизну ншу учніемъ тако огради, яко въсякая єрес и мнѣніе ѿступническое цркви Бжой противное не дерзнет приступити ниже коймъ либо образомъ и ухищренми

³³ НБУВ. IP. — Ф. 307, 510/1722П. — Арк. 176–176 зв.

прелстати...», адже «отчизна нша оученієм просвѣщенна»³⁴. Історики, яких цікавить побутування згаданого терміну, зосереджуючись переважно на текстах, що походили зі світського середовища, не зауважують цього нюансу «звуження території» батьківщини на початку XVIII ст. Натомість вони ведуть мову про, як видається, наступний крок — «розширення кордонів» отчизни в іншому напрямку.

Нове значення поняттю «вітчизна» надав Феофан Прокопович, який це окреслення вже у формі «отечество» ототожнював із Російською державою — всезагальною батьківщиною всіх підданих царя. На думку С. Плохія, нова інтерпретація «отечества» сприймалася тими, хто залишав Україну та ставав на службу імперії, проте в самій Гетьманщині продовжував панувати дискурс української вітчизни³⁵. Втім, таке припущення справедливе лише частково, адже низка фактів вказує на те, що предстаники «українського десанту» у Росії продовжували «отчизною»/«отечеством» іменувати саме Гетьманщину. Зокрема, 1745 р. у синодальному указі київському митрополиту Рафаїлу Заборовському про надання священницького місця колишньому півчому придворної капели Якову Мультиянському, повторюючи, вочевидь, уривки із прохання останнього, було написано, що Яків 1741 р. «отпущен за случившуюся тогда немощь его в отечество в Малороссию при апшити»³⁶. У листі до київського преосвященного Арсенія Могилянського 1763 р. Григорій Полетика, який прибув із Петербурга до Чернігова, зазначив, що пише «по приѣздѣ моемъ въ отечество»³⁷. При цьому, одночасно в Гетьманщину, а не лише середовище її представників у Росії, поступово проникав та починав вживатися дискурс загальноімперського «отечества», початково, мабуть, на рівні засвоєння шаблонних ідеологічних фраз. Так, у присвяті могилянського панегірика Єлизаветі Петрівні 1744 р. її «дражайшого родителя» Петра I названо «отцом отечествія, самодержцем всероссійским» та згадано про

³⁴ Там само. — Арк. 177–178 зв.

³⁵ Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. — С. 275–281.

³⁶ Аид. — К., 1904. — Т. I (1721–1750 гг.). — Ч. 1. — С. 299. — № LIX.

³⁷ Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (далі — РНБ. ВР.). — Ф. 36. — Спр. 1. — Арк. 84. Натомість, у Росії у сприйнятті обивателів, які вели мобільний спосіб життя, межі «отчества» справді поширювалися і на «Малоросію». Для прикладу, Григорій Бесчастной, описуючи різні міста, які сам відвідав упродовж життя під час купецьких мандрів, у передмові інформував читача (агг, марта дня), що «оувидишь н-котјрых нашегј отчества градјвъ н-котјрую опись моими трудами сочиненную». Серед «нашегј отчества градјвъ» купець згадав спочатку Москву, зати́м Київ, Чернігів та Смоленськ, далі Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Казань, Тобольськ, Астрахань, Нижній Новгород, Ярославль, Ростов, Вологду, Устюг, Кострому, Орел, Белев, Болхов, Калугу, Серпухов, Тулу, Коломну, Переславль Рязанський, Зарайськ, Касимов, Єлатьму, Муром, Єрапольськ, Гороховець, Углич, Переславль Залеський, Петербург, Твер, Торжок (Там само. — Ф. 550. — Спр. 5796. — Арк. 1–18 зв.).

щастя і ревність «услуг» імператорському престолу «вірних отечества синів»³⁸.

Тим не менше, чимало прикладів вказують на переважання в Гетьманщині XVIII ст. дискурсу «української отчизни». Так, Василь Ханенко, пишучи із Кіля до батька 1748 р. та реагуючи на його новину про імператорську грамоту на відновлення гетьманства, зазначав, «что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится»³⁹. О. Дзюба вважає, що «“отчизной” для молодого Ханенка... була Україна»⁴⁰. Проте зрозуміло, що в даному випадку йшлося лише про територію поширення гетьманської компетенції, себто «Малоросію».

1766 р. гадяцький полковник і бригадир Антон Крижановський, відправляючи свого сина із братом, роменським протопопом Костянтином Крижановським, за кордон, не забув шаблонно вказати, що ця група прямує «въ Саксонь въ городъ Лейпцигъ для полезныхъ отечеству наукъ». Тут під «отечеством» малася на увазі саме «Малоросія», як видно із такої фрази, що стосувалася Костянтина, якому духовна консисторія дозволила мандрувати лише 8 місяців: «а по возвращении де оттуда можетъ здѣсь въ отечествѣ употребить то къ общей ползѣ, какъ де въ здѣшнихъ малороссійскихъ мѣстахъ таковыхъ учительныхъ людей недостаточно»⁴¹.

Разом з тим, як засвідчує цитована репліка Зарудного, вже в середині XVIII ст. служба «отчеству» та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі, що дозволяє зробити припущення про початок отождолення цих понять. Покликання на «прислугу государственную» якраз стосується, як видається, усвідомлення власної ролі у розбудові імперії. Це вельми цікава вказівка, що дозволяє розширити пошук кола стимулів до навчання дітей козацької старшини, пригадавши намагання Російської держави прив'язати кар'єрне зростання до освіти.

Ще від часів Петра I, який потребував кадрів для модернізації армії та адміністрації, навчання дворянства декларувалося як обов'язкове. Позаяк сама державна служба розумілася найперше як військова, то й характер науки був відповідним⁴². У Табелі про ранги (24 січня 1722 р.) просування ієрархічними службовими сходинками дворянських дітей прямо ставилося в залежність від навченості: «ученые» найперше починали сходження від «Коллегии Юнкеры», «а которые не учились, а нужды ради и за оскудением ученых приняты [до колегій на службу — М.Я.]: тех перво в Титулярные

³⁸ АИД. — Т. I. — Ч. 1. — С. 339-340. — № LXIX.

³⁹ Цит. за: Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 168.

⁴⁰ Там само. — С. 169.

⁴¹ НБУВ. IP. — Ф. 160. — Спр. 185-228. — Арк. 113-113 зв.

⁴² Raeff M. Home, School, and Service in the Life of the 18th-Century Russian Nobleman // The Slavonic and East European Review. — 1962. — № 95 (June). — P. 299-300 та наст.

Коллегии Юнкеры писать, и быть им те годы без рангов, которым нет рангов до действительного Коллегии Юнкерства»⁴³. Про потребу освіти дворянства, найперше — для державної користі, йшлося у численних освітніх проєктах, складених у XVIII ст.⁴⁴ Забігаючи наперед, слід зазначити, що аналіз стану дворянської освіченості у Російській імперії останніх десятиліть XVIII ст. засвідчує успішний поступ у реалізації їхніх просвітницьких положень. Зокрема, на значно більші інтелектуальні запити шляхетства імперії у порівнянні з іншими станами вказує поширення у його середовищі практики підписки на тогочасні книги та періодичні видання різних тематики та спрямування. Для прикладу, з усіх читачів видань Миколи Новікова 77% припадало на дворянство; на духовенство доводилося лише 10%. Понад 80% замовників російських журналів кінця XVIII ст. також складало дворянство. Не слід забувати, що видання, навіть тобольські, потрапляли і до українських міст⁴⁵. Загалом же, впродовж 1760–1790-х років більше 70% передплатників друкованої продукції громадянським шрифтом становило шляхетство⁴⁶. Звісно, варто наголосити, що й «імперський» стимул до освіти не відразу вплинув на шкільні практики (найперше, університетські студії⁴⁷) приві-

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. VI: (1720–1722). — С. 491–492. — № 3890 (п. 14).

⁴⁴ Про Петрові намагання, освітні проєкти, їх авторів тощо див.: *Black J.L. Citizens for the Fatherland. Education, Educators, and Pedagogical Ideals in Eighteenth Century Russia.* — New-York, 1979. — P. 23–43 та наст.

⁴⁵ Див. детальніше: *Marker G.J. Novikov's readers // The Modern Language Review.* — 1982. — Vol. 77 (October). — Part 4. — P. 894–905; Ed. by. *Russian Journals and their Readers in the Late Eighteenth Century // Oxford Slavonic Papers.* — 1986. — Vol. XIX. — P. 88–101.

⁴⁶ *Самарин А.Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков).* — М., 2000. — С. 134–135. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції «громадянським» шрифтом.

⁴⁷ Цікаво, що російське дворянство спочатку не вважало університетське навчання цінністю, що давала переваги на майбутній службі. Навіть у Петербурзькому академічному університеті дворянські діти, за даними 1736 р., вибирали лише ті предмети, які вважали необхідними для свого статусу (переважно французьку та німецьку мови, танці та малювання), ігноруючи загальний навчальний план. Загалом же дворяни не бачили у цьому закладі вартої відвідування школи, що давала б необхідну їхньому соціальному статусу освіту. Після створення Шляхетного корпусу також і до академічної гімназії скоротився притік привілейованих дітей. З-поміж гімназистів Московського університету дворяни традиційно віддавали перевагу французькій та німецькій мовам та відвідуванню класу «художеств» (*Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках.* — СПб., 1912. — Т. 1. — С. 170–171, 174, 238). Та й чисельність шляхетства серед студентів Московського університету у 1750–1770-х роках не вразала (5 із 18 осіб у 1759 р., 10 із 20 у 1760 р., 7 із 17 у 1767 р.). Натомість представники дворянства охочіше вступали саме до кадетських корпусів чи відразу на військову службу, а також до університетської гімназії. Їхнє збільшення серед московського університетського студентства простежується від останньої третини

лейованого стану Російської держави. Вагомим поштовхом навчатися, що дозволив краще втілювати у життя просвітницькі декларації, став указ аж 1809 р. про екзамени на чин, коли, як твердять дослідники, змінюється відношення широких кіл дворянства до студій⁴⁸.

Поширюючи на дворянство вимогу здобування освіти, держава одночасно намагалася створити умови, аби забезпечити нею дітей привілейованої верстви в імперії, а не за кордоном. Закладом, що мав давати нові знання саме дворянам, став створений, згідно з указом від 29 липня 1731 р., Кадетський корпус для шляхетських дітей, що був «першою пташкою» такого роду навчальних закладів (згодом з'явилися Морський шляхетський кадетський корпус, Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус тощо). Його вихованці (виключно дворяни за статутом 1731 р.⁴⁹) мали опановувати не лише військові премудрості: «А понеже не каждого человека природа к одному воинскому (навчанню. — М. Я.) склонна, також и в государстве не меньше нужно политическое и гражданское обучение: того ради иметь при том учителей чужестранных языков, истории, географии, юриспруденции, танцованию, музыки и прочих полезных наук, дабы видя природную склонность, по тому б и к учению определять»⁵⁰.

Слід зазначити, що присутність дітей української старшини помітна у сухопутному Шляхетському корпусі вже у 1760-х роках⁵¹, хоча найінтенсивніше туди вони почали вступати вже наприкінці століття — після офіційного зрівняння у правах із дворянством⁵². Інтеграція до лав цього приві-

XVIII ст. (Феофанов А.М. Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — М., 2011. — С. 47–48).

⁴⁸ Кулакова И.П. Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. — М., 2008. — С. 196–198.

⁴⁹ Лалаев М. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1700–1880. — СПб., 1880. — Ч. I. — С. 28. Тут же коротко згадано історію виникнення «шляхетних» корпусів у XVIII ст. (С. 24–85).

⁵⁰ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. VIII: (1728–1732). — С. 519. — № 5811.

⁵¹ Наприклад, від другої половини 1750-х років у Корпусі навчалися брати Сулими, брати «Горленкови», брати «Куляпки», носії таких старшинських прізвищ, як Милорадович, Остроградський та ін. (РНБ. ВР. — Ф. 550. — Спр. 8449. — Арк. 3 зв.–51 зв.; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Под ред. А.М. Лазаревского — К., 1890. — С. 84. — № 46).

⁵² Миловидов Л. Проекты вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 73. 1761 р. Сенат заборонив приймати «малоросіян» у Кадетський корпус через те, що у «Малоросії» буцімто немає дворян, проте 1767 р. це обмеження скасовано (Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 26).

лейованого імперського суспільного прошарку також опосередковано стимулювала до навчання. Щоправда, для першої половини XVIII ст. вона не стала надто відчутною, хоча й мала місце⁵³, а от з другої половини, коли діти козацької еліти все частіше робили офіцерську кар'єру в регулярній російській армії чи на державній службі, та коли при Катерині II посилилася політика прив'язки українських еліт до центру⁵⁴, старшина допускалася до державної служби по всій імперії, звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам⁵⁵, його роль могла зростати.

Перебираючи на себе шляхетські шати, у яких одним із елементів, хай подеколи і декларативних, була потреба навчатися, українська еліта виявилася добрим учнем, і рівень освіченості у її лавах за століття зріс вельми помітно. Так, для порівняння, на початках існування Гетьманщини, у 1663 р., зі 110 старшин, чії імена вказані під Батурицькими статтями, власноруч могли поставити підписи лише 25 осіб⁵⁶. Через століття, натомість, коли українське шляхетство засвідчувало накази для створеної 1767 р. Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або ж, як виняток, одиниці в окремих місцевостях⁵⁷. Окремі приклади також засвідчують поширення грамотності у старшинському середовищі. Так, підписки полкової і сотенної старшини Полтавського полку про готовність «до походу турецького» самостійно засвідчили у жовтні-листопаді 1738 р., а частину і повністю написали всі урядники полкового рівня, полтавський городовий отаман та 9 сотників⁵⁸.

Сказане не означає, однак, що козацька верхівка всіх рівнів повністю переборола неписьменність, себто, як і у випадку з річпосполитською шляхтою, доктринальні настанови не втілювалися в життя стовідсотково. Упродовж XVIII ст. трапляється час від часу інформація про неграмотних представників козацької верхівки, щоправда, її нижчої частини. Наприклад, у ревізії Монастирищенської сотні Прилуцького полку 1737 р. «асаул сотений и сотеное правленіе содержащий» Костянтин Богданець, городовий отаман

⁵³ Перше пожалування дворянства російському підданому у XVIII ст. датовано 1720 р. У наступні десятиліття воно надавалося не лише помітним представникам козацтва (приміром, Андрію Марковичу у 1736 р.), а й скромнішим за соціальним статусом уродженцям Гетьманщини (як от п'ятом придворним півчим у 1743 р.) (Див.: *Хоруженко О.И.* Дворянские дипломы XVIII века в России. — М., 1999. — С. 37, 79–80, 88–89).

⁵⁴ Див. про це: *Капелер А.* Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio.* — 2007. — № 2. — С. 26.

⁵⁵ *Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 428.

⁵⁶ *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 135.

⁵⁷ Див., наприклад: Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Коммиссию сочинения уложения. — С. 9.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6650. — Арк. 1–17.

Антон Каленбет, а також тамтешній війт не змогли поставити підписи: за них це зробив сотенний писар⁵⁹. Аналогічно, у ревізії Ніжинського полку того ж року зафіксований наступний запис: «хоружій сотенній сотнѣ третьей полковой Нѣжинской, и на сей чась сотенное правление содержащей, Демидъ Рожовець, а вѣмѣсто его, Рожовѣць, неграмотного по его прошению комисар то же сотнѣ Василь Плесконушь руку приложилъ»⁶⁰. У 1772 р. абшитований військовий товариш Семен Жоравка не міг засвідчити свою сказку, «а мисто его неграмотного по его прошению» це зробила інша особа. Так само у 1778 р. просили аналогічної допомоги абшитований сотенний хорунжий Опанас Булашевич, який не вмів писати, і неграмотний син значкового товариша Іван Щерба⁶¹.

Окреме питання — глибина освіченості тогочасної еліти. Схоже, мав рацію Л. Окиншевич, стверджуючи, що на 1780-і роки «неписьменных, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів — людей XVII ст., що трохи чи не в переважній своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаетъ». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта»⁶².

Наведені дослідником приклади показують, що на 1783 р. із 13 бунчукових товаришів Ніжинського полку всі вміли читати й писати російською⁶³, троє знали ще латинську, а 1 — латинську й польську мови. Того самого року з 35 військових товаришів Лубенського полку переважна більшість — 28 осіб читали й писали російською, а серед решти були знавці латини, польської та французької мов. Тоді ж 66 із 70-ти ніжинських військових товаришів характеризувалися як такі, що «грамоти читать и писать по російски уміють, другихъ наукъ не знаютъ». Зате двоє володіли ще латинською, 1 — грецькою, а 1 — латинською і французькою мовами. Із 65-ти значкових товаришів Київського полку на 1782 р. «російською» писали 42 особи, знали «россійскую грамоту» двоє, стільки ж її вивчали. Решта або володіли ще іншими мовами, або ж їх опановували⁶⁴. Окреслений рівень знань засвідчує, що частина козацької еліти, крім домашнього та дяківського

⁵⁹ Там само. — Спр. 19379. — Арк. 363.

⁶⁰ Там само. — Спр. 19371. — Арк. 469.

⁶¹ Генеалогія української шляхти: послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. — К., 2008. — С. 18. — № 3; С. 63. — № 43; С. 73. — № 53; С. 113. — № 76.

⁶² *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. CLVII: Праці Історично-філософської секції. — С. 77.

⁶³ Навряд чи йдеться про власне російську мову. Найшвидше, це той рівень, який документи також окреслюють як навченість «русской грамоти».

⁶⁴ *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 76–77.

навчання, могла відвідувати як мінімум початкові «класи» академії чи колегіумів.

Разом із тим, інша група фактів дозволяє вести мову про значно глибшу освіту частини старшини. Крім відомих прикладів навчання в «латинських школах» Гетьманщини та за кордоном, колекціонування бібліотек, виписування періодики⁶⁵, добрим маркером того, що козацька еліта не лише була чи не найосвіченішою з-посеред решти представників українського соціуму, а розуміла значення освіти, ба більше — переймалася її характером, є вияв невдоволення існуючими в Гетьманщині «училищами» та спроба реалізації власного «просвітницького проекту» з кінця 1750-х років.

Доказом того, що Могилянська академія та інші «латинські школи» не задовольняли у XVIII ст. сильних світу, слугують не лише звичні практики відправки козацькою старшиною своїх дітей «совершить» високу освіту за межі України⁶⁶ після студій у Києві, які були необхідною початковою базою, в першу чергу — мовною⁶⁷, а й прямі критичні репліки та намагання посприяти реформі «латинських шкіл». Краще зрозуміти таке ставлення українських можновладців до закладу, де здобували освіту якщо не вони самі, то їхні батьки, допоможе вивчення зміни освітніх стратегій сильних світу. Зокрема, досить виразно простежується, принаймні, від середини XVIII ст., намагання козацької старшини прилаштувати синів на військову службу у російську армію та пов'язати кар'єрне зростання саме з просуванням військовими рангами. Відтак і для навчання вибиралися відповідні заклади. Зміни освітніх пріоритетів добре простежуються на прикладах окремих родів. Так, потомок згаданого вище охочекомонного полковника Іллі Новицького (чий син студіював у Києві), Олександр Новицький (1748–

⁶⁵ Див. перелік цих фактів хоча б у: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 136–143; *Ігнатова О.* Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1999. — Т. 4. — С. 28–35. Щодо колекціонування книг, то цікаві наведені В. Модзалевським дані про поширення в Україні у середині XVIII ст. друкованої продукції, закупленої у вроцлавського торговця Корна. Серед його клієнтів значилися представники кількох відомих козацьких родин та церковної еліти, Києво-Могилянська академія і, схоже, один київський міщанин. Решту замовників становили іноземці, які перебували в Україні — військові, лікарі, аптекарі, пастори (Див.: *Модзалевський В.* З історії книги на Україні // Книгарь. Літопис українського письменства. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 235–238).

⁶⁶ Див. детальніше: Там само.

⁶⁷ Роль Могилянських Атен, як місця підготовки для подальших глибших студій, ще у 1930 р. оцінив професор Петро Кудрявцев: «... незважаючи на зашкарублість системи й застарілість матеріалу, академія, все ж, збуджувала прагнення до наукової освіти й давала формальні засоби для того, щоб нею — за сприятливих обставин — опанувати» (див. *Кудрявцев П.* Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. // Дух і Літера. — 2003. — № 11–12. — С. 114 (Передрук статті із: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — 1930. — Зб. 1. — С. 285–294).

1823 рр.), по матері пов'язаний із родом Сулим, освіту здобував вже не в Могилянській академії, а в сухопутному Шляхетському кадетському корпусі (1763–1766 рр.)⁶⁸. Поодинокі представники козацтва з підросійської України у 1760-х роках фіксуються також у стінах Московського університету: 1762 р. туди вступив сотницький син із Сумського полку, наступного року — двоє дітей полкового ніжинського осавула⁶⁹. Загалом же, розуміння тогочасною українською елітою потреби в освіті добре сформулювало у своєму наказі 1767 р. до Законодавчої комісії чернігівське шляхетство: «без доброго виховання нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьей гражданам общества»⁷⁰.

Те, що віднесене тут до «доброго виховання», різнилося від традиційного наповнення київського академічного курсу. Нові тренди у тогочасній освіті добре сформулював історик XVIII ст. князь Михайло Щербатов. Він прямо вказував, що на часі були не латина і грека, не Арістотель, Платон та святі отці, а пізнання нових досягнень фізики, хімії та математики, що в навчанні «надлежало входить в познания вновь изобретенных наук, изучится военному искусству, литью пушек, военной и гражданской архитектуре»⁷¹. Зупинимося на «освітніх» прагненнях українського шляхетства та їхніх планах «доброго виховання» детальніше.

* * *

У другій половині XVIII ст. одна за одною з'являлися ініціативи створити у Гетьманщині інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих спроб, що стосувалася запровадження університету в Батурині (його статут складався на основі німецьких та Московського університетів), датована 1760 р.: йдеться про нереалізований проект Теплова, складений для гетьмана Кирила Розумовського, у якому, до речі, навчання у «латинських школах» до риторики розглядалося як підготовка до університетських студій⁷². До відкриття Харківського університету питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім разів (двічі у 1764, у 1765, 1767, 1781, 1786, 1801, 1802–1803 рр.), а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. У трьох проектах (1764, 1765 та 1767 рр.) серед місць локалізації нових навчальних

⁶⁸ *Стороженко Н.В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. — 1891. — № 2. — С. 320–321.

⁶⁹ *Феофанов А.М.* Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — С. 50.

⁷⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 14.

⁷¹ Разныя сочинения князя М.М. Щербатова // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР). — 1860. — Кн. 1. — С. 26.

⁷² *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 197.

закладів фігурував Київ⁷³. Цікаво, що голоси про створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х років загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперше німецькі тенденції переходу від «докласичного» до «класичного» університету через «модернізований» заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та інакшого сенсу набували «академічні свободи». Першим у цій шерезі вважається проект Філіпа Генріха Дільтея, представлений імператриці у листопаді 1764 р.⁷⁴

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхньої візії інакшого, ніж «латинські школи», навчального закладу, є проект київського університету, викладений у відповідному пункті складеного 1763 р. і поданого Катерині II 1764 р. клопотання гетьмана і шляхетства зі старшиною про відновлення старовинних прав: «К безсмертной вашего императорского величества славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели все-милостивейше указ соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими-ж привилегиями, завесь и в Малой России два университета и несколько гимназий»⁷⁵.

У цих пропозиціях існуючій академії відводилася досить скромна роль — один із університетів мав розміститися на її території після виселення ченців Братського монастиря і спорудження нових будівель для студентів та професорів. З огляду на пропоноване відкриття у Києві ще й четвертого, богословського, факультету з викладачами духовного сану під протекцією Київського митрополита (курувати рештою факультетів належало гетьману), можна припустити, що його основою і мали стати могилянські «латинські школи». Крім того, матеріально забезпечувати новостворений заклад планувалося коштом церковних маєтностей⁷⁶.

Прохання 1764 р. були лише концентрованим виразом бажання гетьманської еліти мати інакшу від існуючої систему освіти на батьківщині. Не

⁷³ *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 65–89. Слід зазначити, що Київ ще раніше бачився місцем улаштування університету, щоправда, цей проект ішов «ззовні»: місто, як планований університетський центр, згадане поряд із Москвою, Петербургом і Астраханню в адресованих 1711 та 1716 рр. Петру I освітніх проектах німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца (Див.: *Смагина Г.И.* Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»... — С. 209.

⁷⁴ Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Идея университета в проектах образовательных реформ в России 1760–1780-х гг. // Там само. — С. 163–189.

⁷⁵ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. — 1883. — № 6. — С. 343–344.

⁷⁶ Там же. — С. 344.

перевантажуватимемо текст поодинокими свідченнями на підтвердження цієї добре відомої в історіографії тези⁷⁷. Шляхетські голоси про потребу змін добре фіксуються вже у 1750-х роках⁷⁸. Більше того, у 1764 р. в академії заявляли, що в її стінах «нине весьма малое число имеется» саме дітей «разних господ»⁷⁹. Чада останніх, як свідчили у навчальному закладі, до того ж досить вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам: «Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались»⁸⁰.

⁷⁷ Див., наприклад, лише кілька давніших статей: *Грушевський О.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 83 та наст.; *Грушевський М.* Три Академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1. — С. 7; *Миловидов Л.* Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. // Там само. — С. 296 та наст.

⁷⁸ Див., наприклад, репліку з Чернігівщини перших років гетьманування Розумовського: «Учение как к просвещению разума, так и к содержанию всяких добрых порядков в государствах больше всего способствует; наилучшие государи, полководцы, градоначальники были философы; надлежит нам стараться о распространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем, не учредив хороших училищ и не дав должного на них содержания» (Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 124). Є спокуса назвати відповідний пункт Гадяцького договору 1658 р., у якому йшлося про надання київським «школам» статусу академії, чи не першим свідченням козацького зацікавлення проблемами освіти, найперше — її якісною стороною, а не лише матеріальною чи силовою підтримкою. Однак, як доводить Н. Яковенко, включення до документу згаданої вимоги було не козацької голови рішенням, а «зашагунковим впливом» Лазаря Барановича. Надалі, однак, ідея академії не вмерла, а кочувала у козацьких вимогах наступних десятиліть, починаючи від інструкції Павла Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. (Див. в останньому виданні статті, вперше оприлюдненої 2008 р.: *Яковенко Н.* Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди: до історії спроби перетворення Могиллянської колегії на університет // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 342–367.

⁷⁹ АИД. — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 108. — № XII.

⁸⁰ Там же. — С. 68. — № XII. Цікаво, що ще двома десятиліттями раніше латина, можливо, «за старою звичкою», а також інші традиційні премудрості гуманістичної школи долучалися до необхідних представнику української еліти знань та перемішувалися з новими «віаннями». Коло освітніх достоїнств добре зобразив Микола Ханенко у «Сыну моему Василию Ханенку увещании» 1746 р. Хлопець мав поводитися, як належить («наставлятися и в регулах политических, и во всяких порядках, которые благочинному и честолубивому человеку знати подлежит»), оволодіти латинською і французькою мовами, «не забывая и немецкого», студіювати поетику, риторику, логіку, фізику та метафізику, історію, арифметику, геометрію, тригонометрію, астрономію, геодезію, військову та цивільну архітектуру, механіку, юриспруденцію, етику та економіку, «політику», а також живопис, музику «либо какого другого мастерства, что

Разом із тим, у 1750–1760-х роках та наступних десятиліттях сини малоросійської шляхти продовжували навчатися у Києві.

Глибину зацікавлення тогочасної української еліти питанням якісної освіти, з одного боку, та невдоволення існуючою — з іншого, засвідчує підготовка наказів для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії. Із десяти вироблених «малоросійською» елітою клопотань у семи йшлося про відкриття в Україні університету, кадетського училища та жіночого «дому виховання». Що цікаво, серед цих семи були також пропозиції київської, чернігівської та переяславської шляхти, тобто представників тих місцевостей, де функціонувала академія і колегіуми⁸¹. Стародубська еліта так описала якість освіти, що їх давали три вищезгадані заклади: «к большому просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны»⁸².

Переяславське шляхетство, оперуючи просвітницькими топосами «интересов государственных», «пользы юношества», «просвещения... разума» та просячи заснувати казенним коштом шляхетський корпус «и дом воспитательный для благородных девиц», не забуло нагадати про брак «счастия» необхідної освіти в Гетьманщині і поклопотатися про рідний полковий центр, прохаючи «пожаловать нас высочайшею милостию в учреждении в Малой России на коште казенном из малороссийских таможенных доходов

честному и ученому человеку, к знанию и искусству благопристойно» (О бумагах Генерального хорунжаго Николая Даниловича Ханенки // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 34. — Отд. II. — Часть неоффиц. — С. 350). Не погоджуючись із другою частиною твердження О. Дзюби про те, що в «увещании» згадано традиційні українські добродієвості («відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним вихованням в традиційних для українців добродієвостях, що мало б забезпечити успішну кар'єру»), ще раз наголосимо — освіта, принаймні, на декларативному рівні, бачилася українською елітою необхідним елементом підготовки дітей до дорослого життя, а Ханенкові нотатки виопуклюють розуміння якості навчання та його користі (Цит. за: *Дзюба О.М.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. — С. 161).

⁸¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 6–7, 13–14, 40–41; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 125–126.

⁸² Цит. за: *Петров Н.И.* Введение // АИД. — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XVII та с. 18. — № III. Про невідповідний часові рівень освіти, що не влаштував лівобережне дворянство див. також: Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. — 2005. — Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. — С. 52–63. Про застарілість існуючої освіти та невдоволення нею тогочасної еліти писав також В. Кравченко (Див.: *Кравченко В.* Університет для України // Там само. — С. 125–131).

университета в городе Переясловле, яко сей город не последний между малороссийскими первейшими городами...»⁸³.

Втім, тут, як і повсюди по Гетьманщині, з різних причин «латинські школи» продовжувати і надалі виконувати роль головних чи базових освітніх осередків для багатьох сімей вельможного панства. Показово, що під переяславськими клопотаннями 1767 р., де згадано і про заснування нових навчальних закладів, стоять підписи підкоморія Якова Іскри (другий серед кількох десятків «субскрибантив»), підсудка Дмитра Лебеда (дев'ятий у переліку), полкового хорунжого Степана Ілляшенка та військового канцеляриста Івана Ісаєвича. У кожного з них у місцевому колегіумі на 1766 р. навчалося по двоє синів. Під наказом також підписався переяславський «граматик» 1766 р., син сотника Федора Киселевського Григорій Киселевський (тепер уже сирота). Там само зазначений підканцелярист Василь Гулак (син покійного військового товариша Івана Гулака), який міг бути у 1766 р. або «піїтом», або «граматиком», відтак сином сотника Івана Гулака з Виповзок — у першому випадку, чи абшитованого померлого сотника Івана Гулака з Малої Каратулі — у другому. До слова, брати обох Василів — також тезки Федори — разом із ними навчалися у тих самих «школах», так що дуже ймовірно, продовжували студіювати у колегіумі на 1767 р. «Аналогіст» 1766 р. Олександр Дараган, син абшитованого переяславського судді Дмитра із Кропивної, доводився братом чинному полковому судді Петру, та, вочевидь, був родичем значкових товаришів Григорія і Михайла Дараганів (підписи всіх трьох також стоять під наказом)⁸⁴.

Схожі пропозиції про нові школи звучали і в петиціях частини слобідської старшини. Так, коли охтирці клопоталися про дозвіл відвідувати Харківський колегіум, у якому від 1766 р. у «прибавочних класах» навчали секулярним премудростям, то сумчани прохали про відкриття у Сумах університету для шляхетства та окремої школи для простолюду⁸⁵. Цікаво, що українська еліта значно активніше за російське дворянство переймалася питаннями поширення освіти. Так, загалом десь 24% дворянських наказів по цілій імперії піднімали питання освіти, причому у більшості випадків йшлося саме про дворянську освіту і не згадувалося про школи для інших станів.

⁸³ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 40.

⁸⁴ Наказ переяславского шляхетства // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі — СИРИО). — СПб., 1889. — Т. 68. — С. 155–157. Сучасна генеалогія кропивнянських Дараганів не згадує Олександра серед дітей абшитованого полкового судді Дмитра і братів Петра Дмитровича (*Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. — К., 2004. — С. 265–266). Немає його і в В. Модзалевського (*Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I: (А–Д). — С. 371–394). Дані про переяславських колегіантів 1766 р. взято: ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 52–54 зв.

⁸⁵ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 121–122.

Однак про вищу освіту (університети, академії) клопоталися лише «малоросіяни» й естляндці, та ще дворяни Орловського повіту Білгородської губернії ратували за збільшення підготовки медиків. Лише 5 наказів представників цієї групи від трьох повітів Московської та двох Петербурзької губерній вели мову про потребу елементарної освіти для селянських дітей — переважно у школах на кшталт парафіяльних, зі вчителями священиками, дяками чи паламарями⁸⁶. Загальна статистика така: зі 158 наказів дворянства та шляхетства лише в 35 заторкнуто питання освіти, однак найширші вимоги висловило українське панство, клопочучись і про кадетські корпуси, і про власний університет, і про жіночі навчальні заклади⁸⁷.

Невдоволення української еліти змістом освіти у 1770–1780-х роках могло посилюватися ще й у зв'язку з активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та запровадження нової світської шкільної мережі⁸⁸.

Висловлюючись за створення інакших освітніх осередків, старшина стверджувала, що «латинські школи» Гетьманщини придатні лише для освіти духовенства. Так, Григорій Винський, майбутній військовий родом із Чернігівщини, який студював у Києві впродовж п'яти років (до середини 1768 р.), у своїх більш ніж ста сторінкових спогадах присвятив академії близько однієї сторінки. Його враженням від пережитої особисто науки відведено її половину: «Киевская академия, по назначению своему для духовенства, пеклась наиболее образовать людей в сие звание. Посему науки, преподаваемые в ней, были: грамматика, пиитика, реторика, философия, богословие и языки: латинский — как основание, польской — как истолковательный; по них греческий и еврейский — как нужные для разумения церковных писателей; немецкому и французскому хотя также обучали, но весьма недостаточно⁸⁹; прочия же науки там были совершенно неизвестны. Из сего можно видеть, что я, учившись весьма похвально, бывши в одной реторике три года, говоривши и писавши латинским и польским языками, как моими природными, имевши набитую голову тропами и фигурами, умевши состроить хрию правильную и превращенную, выехал из Киева

⁸⁶ Курмачева М.Д. Проблемы образования в Уложенной комиссии 1767 г. // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв.: Сборник статей, посвященный памяти Алексея Андреевича Новосельского. — М., 1975. — С. 243–251.

⁸⁷ Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 283–285.

⁸⁸ Про Катерининські освітні реформи та роль просвітницьких настанов у їх підготовці див.: *Kusber J. Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II // Ab Imperio. — 2008. — № 2. — P. 125–155.*

⁸⁹ Якість навчання мов добре простежити на прикладі самого Винського: після Києва він продовжив на дев'ять місяців студії у приватному пансіоні в Глухові для опанування французької мови.

настоящим, касательно необходимейших знаний, дурнем до того, что ежели бы добрый человек, квартировавший тогда в Киеве, канонерского полка штаб-юнкер Паченко, не показал мне первых правил арифметики, я бы принужден был считать по пальцам»⁹⁰.

Винський, звісно ж, «обміряв» тогочасну могилянську освіту своєю міркою, з огляду на власні потреби та з віддаленої часової перспективи. Однак подібні до його характеристики студій («по назначению своему для духовенства») та оцінки їх якості звучать у другій половині XVIII ст. непоодинокі. Вихованець Гальського, Лейденського та Стразбурзького університетів, автор «Черниговского наместничества топографического описания...» Шафонський, пишучи у середині 1780-х років про київські, чернігівські та переяславські «школи», згадав, що раніше у них навчалися «самых почтеннейших дети», проте «ныне, по неимению порядочных гимназий и университетов, достаточные дворяне содержат учителями иноземцев, а другие отдают в Москве, Петербурге и других местах в училища, в кадетские разные корпусы, а некоторые посылают в чужие края, так что уже в малороссийских латинских школах одни почти поповския и другия церковническия дети учатся»⁹¹.

Син головного інспектора Кадетського шляхетського корпусу, вихованця Київської академії Григорія Полетики Василь на зборах дворянства Роменського повіту у 1801 р. теж типово для його середовища охарактеризував могилянські «школи»: «Доселе нет еще у нас хорошо учрежденных училищ для воспитания и обучения юношества. Киевское только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу, наполненную монахами. Их толкования и пустые споры о том, что ум человеческий постигнуть не может, томят только юные умы, которые б должно более просвещать нужнейшими и в общежитии полезнейшими учениями. Вместо математики, точностию и ясностию своею приучающей нас к основательным рассуждениям, говорят там о метафизических тонкостях — вместо Истории, которой примеры столь нужны для образования юношества, о богословских тонкостях»⁹².

⁹⁰ Винский Г. Мое время / Ред. и вступ. ст. П.Е. Щеголева. — СПб., 1914. — С. 13.

⁹¹ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 35.

⁹² Цит. за: Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття. — С. 59–60. Слід зауважити, що «малоросійське шляхетство» не було оригінальним у своїх закидах до гуманістичної школи. Приблизно у той самий час, що й Василь Полетика, на початку XIX ст., Гуго Коллонтай схоже відгукувався про школи, що їх провадили чернечі згромадження: «Szkoly nasze zakonnie wprawiały młodzież w zbytnie nabożeństwa praktyki, gadano im nieustannie o religii, o sności i potrzebie pocziwego obcowania na świecie, lecz prócz prawideł

Оцінку спрямування могилянського навчання як духовного дав Максим Берлінський — виходець із священницької родини, сам вихованець Київських Атен (1776–1786 рр.), який, до того ж, мав відношення не до військової сфери, як, скажімо, Винський, а безпосередньо до історії, зокрема, як автор написаної на рубежі XVIII–XIX ст. «Истории города Киева от основания его до настоящего времени». У другій частині праці («Топография города Киева») назва одого з підрозділів про устрій Києво-Подолу — «Академия духовная и Киево-Братский монастырь» — свідчить сама за себе. У цьому коротенькому огляді академічної історії та локалізації навчального закладу Берлінський іменує його не інакше, як «духовним»⁹³.

Зрештою, «духовними» Київські Аteni називаються вже і в офіційних документах. Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що «богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Заиконоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение»⁹⁴.

Таке резервування «латинських шкіл» за духовенством зауважує ще одну особливість вибору соціальними «верхами» місця для студій. Тоді вважалося, що навчатися слід не лише відповідним наукам, а й у достойному оточенні рівних собі однокашників. У проєктах освітніх реформ у Російській імперії XVIII ст. стверджувалося, що виховання «істинних синів батьківщини» якраз повинне прививати відчуття станової належності, а відтак отримувати його слід саме у станових навчальних закладах. До таких Татіщев, наприклад, відносив саме Кадетський корпус, а не, скажімо, Московську академію, де були вихідці із «подлих» станів⁹⁵. Тож не дивно, що відкриті при новоствореному Московському університеті академічні гімназії ділилися за становим принципом — окремо дворянська, окремо для решти учнів («різночинницька»). Їх вихованці відрізнялися також формою мундира та окремо харчувалися. Дворяни традиційно частіше обирали французьку та

chrześcijańskiej nauki nie mieli oni żadnego gruntu, jakie daje czysta filozofia moralna, dobrze zrozumiana nauka prawa natury, politycznego i ekonomicznego» (*Kollataj H. Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764) / Opracował Jan Hulewicz. — Wrocław, 1953. — S. 137*).

⁹³ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 245.

⁹⁴ Аид. — К., 1908. — Т. V: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). — С. 139. — № XXXIV.

⁹⁵ Моряков В.И. Проблема воспитания «истинного сына Отечества» в России XVIII в. // Вестник Московского университета. — 2009. — Серия 8. История. — № 2. — С. 45–48.

німецьку мови та відвідували клас «художеств»⁹⁶. Вочевидь, козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курікулюмами, а й відповідними «статусними» речами, яких всестанові Могилянські «школи» не забезпечували вповні.

Заангажування козацької еліти питаннями освіти не обмежувалося благими намірами та планами відкривати нові навчальні заклади. Маємо й конкретну та промовисту дію — частково успішну реалізацію власного «просвітницького проекту» у Гетьманщині, починаючи з кінця 1750-х років. Перші зусилля козацької старшини, спрямовані на більш-менш широке поширення елементарної освіти, зафіксовано у 1758 р. Саме тоді у ролі просвітника виступив лубенський полковник Іван Кулябка, який у донесенні гетьману просив дозволити обов'язкове навчання здібних козацьких синів «грамоти» у парафіяльних школах, а тих, «кои по изучению грамоти не способни покажутся, или в лѣтах переросли будутъ, техъ военной и артилерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащей эксерциї заобучать». Кулябка аргументував свою пропозицію тим, що із багатьох сотень йому повідомляли, «что не толко в сотенніе комисари, коймъ необходимо быть должно, грамотнымъ, яко жъ та должность бываетъ всегда многотрудна, и простолюдинамъ непонятна; но и въ сотенніе старшини ко опредѣленію крайней есть недостатокъ въ грамотныхъ людяхъ, зачемъ въ инихъ сотняхъ не точно асауловъ и хоружихъ, но и атамановъ сотенныхъ нетъ грамотныхъ и въ бываєміе въ походи, комендираціи по недостатку за многими сотенныхъ старшинъ роскомадированіями, за сотенныхъ командировъ, наряжаются, и командируются зъ сѣлскихъ атамановъ и радovýchъ козаковъ, такъ же неграмотніе»⁹⁷.

У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження «лікнепу» в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження у Чернігівському⁹⁸.

⁹⁶ *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 196, 238.

⁹⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 75. — № 32 (при цитуванні збережено запропоновану упорядником пунктуацію, хоча, як видається, вона не завжди доречна).

⁹⁸ *Максимович Г.* Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1913. — Кн. 23. — Вып. II. — С. 89–137; *Панащенко В.В.* Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 103–108.

Перший відомий «просвітницький проект» української еліти⁹⁹ був, разом з тим, вельми консервативним за якісними параметрами. Принагідно звернемо увагу на дві особливості старшинських просвітницьких потуг. Перша — це достатньо запізниле звернення до лікнепу серед рядового козацтва. Тут можна, зокрема, пригадати, що про приклади поширення освіти серед, приміром, солдатів регулярної армії українська шляхта могла не лише чути, а й спостерігати за ними «під боком». Так, наприкінці 1741 р. відбувалися заходи з організації школи у Глухові для малолітніх дітей тамтешнього гарнізону. У ній хлопців мали навчати писати, арифметики, інженерної та артилерійської і «протчим наукам»¹⁰⁰. Окреслена у Кулябчиному проекті навчальна програма увиразнює іншу патріархальну рису старшинського просвітницького проекту — звернення до традиційного, позбавленого будь-яких модернізаційних наголосів елементарного навчання для козацьких синів: і за програмою, і за вчителями (дяками), що його реалізували, це було типове парафіяльне шкільництво.

Застосування традиційної дяківської шкільної науки у козацьких просвітницьких зусиллях не завше ставало у добрій нагоді при реалізації ідеї широкого поширення письменності, адже «алфавітизація» дітей інколи напштовхувалася на нерозуміння духовенства. На проблеми вказував у листах до київського митрополита Кулябка. Так, 13 грудня 1761 р., інформуючи владу про свої успіхи («... уже такихъ обучаючихся дѣтей набралось во всѣхъ полку моего сотняхъ до трехъ тысячъ и часъ отъ часу болшимъ числомъ прибавляются, зъ койхъ многыє уже и Псалтыри виучили, а иніє и писать обучаються...»), полковник просив вплинути на вчителів: «Особливо же учинить срогоя притвержденія куда надлежит архипастырскими указами всепокорнѣйше прошу, дабы дячки, по школамъ обрѣтаючієся при церквахъ, отнюдь безъ пашпортовъ и свидѣтелства приходскихъ священниковъ и сотеной старшини не бродили, а малчиковъ дѣтей козачихъ прилѣжно бы и с пилностію досматривали и обучали, якожь оныє дячки не толко годовую от прихожанъ и от всякого малчика особливо за обученіє по договору получаютъ заплату. Да и попи сѣлскіє такихъ дячковъ въ послилки и въ поездки съ собою и домашними ихъ не употребляли бы, ибо зъ того чинится въ обученій дѣтей помѣшателство и остановка. Да и приходящихъ безъ сви-

⁹⁹ О. Сидоренко, пишучи про Україну і Просвітництво, не згадує цього намагання організувати більш-менш широкий «лікнеп», хоча й згадує про віру представників української еліти Гетьманату в освіту як засіб для соціальної трансформації. Історик, натомість, для підтвердження цієї тези наводить інший факт — долучення Бантиша-Каменського до відкриття 1768 р. бурсацької бібліотеки в Києво-Могилянській академії (Sydorenko A. Ukraine and the Enlightenment // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. — С. 166).

¹⁰⁰ ЦДДА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8189. — Арк. 1а.

дѣтелства и пашпортовъ бродягъ по школамъ не принимали бы, но отсилали бѣ оныхъ на уряди, понеже многіе у господъ служители, починивъ воровства, по школамъ укриваются...».

Кулябка скаржився, що про все те раніше від консисторії і від полкової канцелярії надходили розпорядження до протопопів, «точію никакова успѣху не послѣдовало»¹⁰¹.

Майже за рік, 8 листопада 1762 р. лубенський полковник знову писав до київського митрополита, повідомляючи, що попри його минулорічні прохання розібратися з дячками та ствердну відповідь владики, від сотенних старшин стало відомо, що деякі міські та сільські священники «и нынѣ дячков во всѣ свои привати, поездки и посылки употребляютъ, работая оными какъ бы своими поддаными безпрестанно, и тѣмъ въ изобученіи козачихъ дѣтей причиняють немалую остановку и помѣшателство».

Ще більше проблем із реалізацією задуму широкого «лікнепу» з навчанням було через те, що ієреї «ежечастимъ тѣхъ дячковъ безъ вѣдома и согласія парохіанъ, по однимъ своимъ прихотямъ, умышленно перемѣнами и вовся пресѣкають оноє козачихъ дѣтей ученіе».

Як приклад, Кулябка наводив ситуацію у Пирятинській протопопії, де курінський намісник Павло і його брат Андрій Петрановські переслідували наставленого парафіянами здатного до викладання дячка Григорія Чубаровського, бажаючи поставити до церковної служби своїх синів. Петрановські добилися свого, проте виявилось, що їхні чада «къ пѣнію неискусны, а къ ученію дѣтей за безпрестаннымъ пянствомъ, а къ тому неприлѣжаніемъ крайне не годятся». Зрештою, ці нові дячки посварилися між собою і, залишивши школу пустою, живуть по власних домівках, а коли вибрані для науки хлопці до них приходили на навчання, «то оныє ихъ не обучая книжного чтенія, употребляютъ въ домашніє послуги». Згадані церковнослужителі не слухалися навіть сотника, який покликався на відповідне митрополиче розпорядження, «сѣ нарѣканіемъ будто єму, сотнику, до того и дѣла нѣтъ». Кулябка, нагадуючи, що від «оныхъ малчиков какъ найлутче писменной грамоты изобученію, отъ чего по времени не точію онымъ дѣтямъ, но и всему отечеству явно видная полза слѣдуєтъ», знову просив преосвященного розпорядитися, аби у Лубенському полку міські та сільські священники дячків у свої «привати» не використовували, без згоди парафіян не переміняли та не приймали по школах «бродягъ», чинячи такими діями перешкоди у навчанні грамоти¹⁰².

¹⁰¹ НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 518. — Арк. 332–333.

¹⁰² Там само. — Арк. 510–511 зв.; див. також: *Н.П.* Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку, в 1762 году // Киевская старина. — 1906. — № 1. — С. 3–5.

* * *

Інший бік медалі, на який слід поглянути, — реакція самих «латинських шкіл» Гетьманщини на виклики часу та шляхетські закиди. Відразу значимо, що академічні достойники розуміли потреби окремих змін, однак не завжди мали можливість втілити їх у життя, або ж робили це не відразу.

В'ялість реакції добре помітно, коли порівняти українське шкільництво із сусіднім річпосполитським. Так, єзуїти, від яких Петро Могила перейняв модель навчального закладу, проектуючи православний колегіум у Києві, у XVIII ст. зробили кілька суттєвих кроків, аби модернізувати навчальні програми та пристосувати їх до вимог часу. Зокрема, зазнали певних змін не лише традиційні виклади гуманістичного шкільництва, в яких, приміром, ширше стала використовуватися польська мова, а й до «старої» програми додалися нові предмети. Крім вивчення німецької та французької мов¹⁰³, започаткованого вперше 1709–1710 навчального року у Сандомирі, окремих предметів історії та географії приблизно від 1740 р., як ілюстрацію можна привести поширення у колегіумах Товариства курсів математики та фізики. Ще у 1728 р. у Красному Ставі було відкрито дворічний студіум для підготовки викладачів математики. Від 1743 р. важливим центром фізико-математичних наук став Львів, де єзуїти мали навіть свою спеціалізацію — акцент на військовому спрямуванні¹⁰⁴. Та найбільшою модернізацією шкільництва (і не лише того, яким опікувалося Товариство) стало створення у Речі Посполитій у XVIII ст. мережі Collegium Nobilium¹⁰⁵.

¹⁰³ Роль мови освіченої Європи — латини впродовж ранньомодерного часу хоча й зберігала формально-символічну функцію, все ж поволі знижувалася. Поступово латина витіснялася з багатьох сфер ужитку. У різних частинах Європи цей процес тривав з різного інтенсивністю: раніше нові мови посунули латинську в освіті, приміром, в Англії. В Угорщині ж вона протрималася до XVIII, а от в Хорватії — до XIX ст. (Див.: *Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe.* — P. 24–25.

¹⁰⁴ *Piechnik L., SJ. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów.* — Kraków, 1994. — S. 183–209.

¹⁰⁵ Ці навчальні заклади не були фактом лише річпосполитської історії освіти. Єзуїти практикували їх в інших країнах, що зайвий раз засвідчує, що такі заклади були на часі. Так, у Відні Товариство відкрило подібну школу у 1746 р. На честь Марії Терезії, тоді австрійської ерцгерцогині і привительниці Нижньої Австрії та міста Відня, яка сприяла цій акції, вона отримала назву «Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu». Від створення цього закладу веде відлік реформа шляхетської освіти у монархії. Серед перших вихованців колегіуму були представники австрійської аристократії, зокрема, сини канцлера, кабінет-секретаря імператриці та ін. (Див.: *Хаванова О.В. Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784.* — С. 78–89). Цікаво, що навіть у Москві, де єзуїтська школа діяла короткий час (1701–1719 рр.), серед її близько 30 російських та іноземних учнів фігурували прізвища тогочасних можновладців (Наришкін, Долгорукий, Апраксін і Голіцин). Відкриваючи заклад, єзуїти очікували попит на німецьку мову, а також

Шляхетські колегіуми, що їх не знала Гетьманщина, якраз і мали задовольнити потреби у навчанні сильних світу, зокрема, через інакше наповнення навчальної програми. Нові школи створювалися спеціально для окремого навчання дітей привілейованого стану: магнатерії та багатії шляхти. Collegium Nobilium функціонували як окремі інституційні одиниці з власним ректором та викладачами. Навіть якщо у невеликих закладах, як-от Острозі та Любліні, у шляхетських колегіумах викладали ті самі професори, що й у публічній школі, вони робили це в інший час. Загалом же освітні осередки для синів еліти мали окремі будівлі, бібліотеку та господарство. Курси і процес організації навчання та перевірки знань вихованців також відрізнялися, пристосовуючись до потреб часу і студентського контингенту. Так, у Варшаві, де від 1727 р. існував Collegium Nobilium театинів¹⁰⁶, у 1740 р. подібний заклад створили піари, а 1752 р. дійшла черга й до єзуїтів. В осередку останніх, крім традиційної програми гуманістичної публічної школи Товариства, функціонували окремі математичний та французький класи, у програмі значилися спеціальні лекції з права, географії, історії, студіювалася цивільна та військова архітектура, а також були заняття з фехтування, танців, малювання¹⁰⁷. В інших шляхетських колегіумах студентам викладалися також боротьба та верхова їзда¹⁰⁸. За свідченням Кітовіча, після таких «ноу хау», як навчальні осередки для дітей сильних світу, єзуїтські публічні школи здригнули як кількісно, так і якісно — через перехід кращих професорів до нових елітних закладів. У 1759 р. світ побачила навіть спеціальна брошура, спрямована проти нововведень, — «Skarga ubogiej szlachty na otworzone w Polsce konwikty»¹⁰⁹.

Намагання річпосполитської шляхти відокремитися у навчанні від «недостойного» товариства простолюду добре простежується у XVIII ст., особливо від 1760-х років, на прикладі соціального походження студентів Краківської академії: навчальний заклад все менше відвідують діти «сильних світу», кількість яких на цей час вже не сягала більше 15% у загальній чисельності всіх вихованців, хоча у попередні десятиліття вона становила

викладали геометрію й алгебру (*Шлафли Д.Л.*, молодший. Педагогическое наследие иезуитов в России Екатерины II // Россия и езуиты. 1772–1820. — М., 2006. — С. 145–146). Щоправда, елітним в Росії став коледж Товариства, відкритий значно пізніше, 1803 р., у Петербурзі; тоді у ньому навчалася понад 50 представників благородних сімей; у 1820 р. був закритий, а єзуїти вигнані (*Цимбаєва Е.Н.* Іезуїти XVIII века и их влияние на формирование русского католицизма // Там само. — С. 311).

¹⁰⁶ *Piechnik L.*, *SJ.* Jezuitskie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) // Z dziejów szkolnictwa jezuitskiego w Polsce. — S. 151.

¹⁰⁷ *Ibidem.* — S. 151–182.

¹⁰⁸ *Kolegium szlacheckie (Collegium Nobilium)* // Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995. — Kraków, 1996. — S. 291–292.

¹⁰⁹ *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. — Wrocław–Warszawa, 2003. — T. I. — S. 81–82.

20–30%¹¹⁰. Щоправда, річпосполитське конкурентне розмаїте шкільництво в окремих регіонах мало свою «спеціалізацію». Так, у західній частині Руського воєводства єзуїти навчали найперше шляхетських дітей, а от піари вважалися вчителями для міщан чи селян, хоча, звісно ж, і в одних, і в інших студіювали й шляхетські сини¹¹¹.

Отож, могилянські «сусіди» — єзуїти — у XVIII ст. достатньо успішно реагували на виклики часу і навіть змогли й надалі залучати до своїх закладів дітей аристократії. Не відставала й світська річпосполитська влада, відкривши для середньої та дрібної шляхти у 1765 р. Корпус кадетів (інша назва — *Szkoła Rycerska*), що, як і подібні навчальні заклади у Російській імперії, мав виховувати не лише військових, а й добре освічених службовців у публічній цивільній сфері. Через його стіни до 1794 р. пройшло до 1000 осіб¹¹².

Що ж робили у Києві? В академії збагатити курс німецькою змогли лише 1738 р., яка надалі читалася із перервами, що залежало від наявності викладача, французькою — 1753 р. У 1740–1741, 1743–1744, 1746–1747 навчальних роках окремо математики, географії абощо (чи окремого викладача) у Могилянських Атенах не було, так само, як у 1751–1752, 1752–1753 навчальних роках. І лише у вересні 1753 р. в Академії у переліку професорів з'явився окремий викладач математики, що читав саме цей курс. Однак через рік, перед початком наступного навчального періоду, у планованому переліку професорів він вже не фігурував, як і в наступні найближчі роки. Щоправда, 1756 р. викладання арифметики ділив разом із навчанням грецької мови Віктор Ладиженський¹¹³. У середині 1760-х років могилянці, напевне, доповнювали науку «познанием» глобуса, знаннями з географії, а також скороченими відомостями з універсальної історії, проте, вони, вочевидь, як і раніше, не фігурували як окремі предмети¹¹⁴. Це, звісно, не значить, що могилянські вихованці дійсно не вміли лічити, як зазначав Винський. Навпаки, арифметика, наприклад, у 1758–1759 навчальному році вивчалася з другого рівня студій — інфіми. Причому, тоді вже починали опановувати, як і в сучасній початковій школі, додавання, віднімання, множення та ділення. Затим у граматиці до арифметики (зокрема, практикуванні

¹¹⁰ *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*. — Kraków, 1964. — Т. I. — S. 375.

¹¹¹ *Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa Ruskiego (XVI–XVIII w.)*. — Rzeszów, 1998. — S. 107–108, 151–152.

¹¹² *Lukowski J. Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795*. — London–New-York, 1991. — P. 221.

¹¹³ *АиД*. — Т. I. — Ч. 1. — С. 198–199, 203 — № XXXIII; Т. II: (1751–1762 гг.). — Киев, 1905. — С. 97–98. — № XXXVI; С. 133–134. — № LI; С. 173–175. — № LXIX.

¹¹⁴ Про їх викладання довідуємося з доповіді імператриці генерал-губернатора Глібова 1766 р. (Там само. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 340. — № XXXV).

у дії ділення) додавалася географія — і «математична», й «історична». Студіювання цих предметів продовжувалося у синтаксисі і аж до риторики. «Філософи», натомість, продовжували поглиблювати знання про частини світу, читаючи відповідну літературу німецькою мовою. Але, як бачимо, навчання таких секулярних предметів не носило самостійного характеру, могло поєднувати одночасно кілька завдань (наприклад, паралельне опанування мови), та й навряд чи було глибоким. Скажімо, чотири арифметичні дії вивчалися від самого початку ознайомлення з ними аж до риторики¹¹⁵.

Цікавий приклад того, як у Києві викладання філософії намагалися очистити від «смиття схолястиків», датований 1755 роком. Тоді префект академії Давид Нашинський прохав митрополита дозволити читати курс не за Пурхоцієм, позаяк «ныни во всей Европи принятая и толкуемая Волфианская философия превосходно полезнее, понеже основательнее, вразумительнее и твердее от Пурхоциевой», а за сучасником Баумайстером. Цю ініціативу підтримав також колишній могилянський професор, а тоді вже білоруський владика Георгій Кониський, до якого за порадою звернувся його київський колега¹¹⁶. Відтак, від середини століття стара єзуїтська філософія, що раніше викладалася у Києві, не лише вважалася застарілою, а й була зміненена на нову вольфіанську (за припущенням дослідників, чи то під впливом німецьких університетів, чи через внутрішні зміни у філософуванні Товариства і послаблення його впливу на київських професорів)¹¹⁷.

Реагували в академії і на загрозливі тенденції 1760-х років. Факти з історії навчального закладу того часу засвідчують, що він намагався оперативно відповідати на нові виклики та загрози, які йшли з боку еліти та звучали у не менш загрозливому контексті. Тривожні для професорів репліки лунали у час, коли посилювалося недолюблювання могилянських вихованців у Російській імперії. Як писав 16 червня 1763 р. до невідомої особи білгородський єпископ Йоасаф, прохаючи по прочитанні знищити листа, «Беда, да горе! Всы тепер малороссияне везде в крайнем презрении»¹¹⁸. Ця фраза влучно передає ставлення тогочасної царської влади до українського чорного духовенства, що не підтримувало політику Катерини II, зокрема, щодо секуляризації церковних маєтків, яка остаточно завершилася 1764 р. Яскравим

¹¹⁵ Там само. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 328–329, 331–333. — № СIII.

¹¹⁶ Там само. — С. 175–181. — № LXX (цит.: С. 176, 179). Оригінал листа-відповіді Георгія Кониського // Державний архів м. Києва. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–2 зв.

¹¹⁷ Див. детальніше: *Симчич М.* Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. // Київська Академія. — 2006. — Вип. 2–3. — С. 74–85; *Його ж.* *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. — Вінниця, 2009. — С. 143–144.

¹¹⁸ АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 44. — № X.

хрестоматійним прикладом відкритого спротиву тут слугує доля ростовського митрополита Арсенія Мацієвича (арештований у 1763 р.). Більше того, у 1762 р. стається, як вважається, знакова подія, що визначила подальше відношення Катерини II до ієрархів з Гетьманщини. 18 липня при розгляді одного із сенатських законопроектів на спільному засіданні Синоду й Сенату відбувся чіткий етнічний поділ при висловленні «за» і «проти» на єпископів-українців та владик-росіян. Саме останні підтримували державні заходи, тоді як перші виступили проти. Відтак, імператриця почала надавати перевагу «великоросам» при номінуванні на катедри, монастирські настоятельства тощо. Неприязнь до «малоросів» поширювалася й на Київську академію. Саме її вихованців Катерина II звинувачувала в одному з листів у «ненасытном властолюбии»¹¹⁹. Після скасування гетьманства 1764 р. вона радила в особливій інструкції новопризначеному президенту Малоросійської колегії графу Румянцеву звернути увагу на могилянські «школи». Слова імператриці засвідчують зовсім не поблажливе ставлення до навчального закладу: «Не безизвестно, что обучающиеся богословию и определяющие себя здесь к чинам духовным в самых малороссийских училищах по развратным правилам римского духовенства заражаются многими ненасытного честолюбия началами»¹²⁰.

Вже через рік у петиції Румянцева до імператриці йшлося про потребу забрати в єпархіальної влади Братський монастир з маєтностями і розмістити на його території університет¹²¹. А в 1767 р., вказуючи Малоросійській колегії на те, які «недостатки» при складанні інструкції депутату від колегії до Законодавчої комісії слід згадати, граф, поміж іншим, вказував на місцеві навчальні заклади: «к обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая в Киеве академия, однакож оне отнюдь не на тех правилах основаны, каковы ея императорскому величеству угодно подавать к исправлению народа»¹²².

¹¹⁹ Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917. — М., 1996. — Ч. I. — С. 199 та наст.

¹²⁰ Цит. за: Петров Н.И. Введение // АИД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. VI.

¹²¹ Миловидов Л. Проекты університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 301–302. За припущенням Лазаревського, Рум'янцев, попри пряме датування згаданого документу 1765 р., не міг укласти проект освітньо-інституційних змін відразу по прибутті до Глухова за браком часу на ознайомлення зі станом справ, а зробив це пізніше, наприкінці 1760-х років (Див.: Лазаревский Ал. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. — 1896. — № 12. — С. 389–390). Однак, якщо взяти до уваги подібність пропозицій головного «малоросійського» адміністратора та гетьмансько-старшинських прохань 1764 р., а отже — можливості лобювання ним шляхетських інтересів, доказовість такого припущення виглядає сумнівною.

¹²² Акты по управлению Малороссиєю гр. П.А. Румянцева, за 1767 г. // ЧИОНЛ. — 1891. — Кн. 5. — Отд. III. — С. 107.

Зрозуміло, що київські професори навряд чи знали зміст інструкції або донесень сановника, однак не могли не відчувати пануючих на той час настроїв, що, до речі, засвідчують і цитовані слова білгородського владики. Відповіддю як на невдоволення характером навчання з боку української еліти, так і на державні секуляризаційні заходи, до яких прив'язувалася й реформа навчальних закладів у російських єпархіях (цим теж опікувалася Комісія по церковних маєтках¹²³), стало запровадження нової інструкції 1763–1764 рр. Вона, поміж іншим, включила окремі положення із проекту реформування російських єпархіальних шкіл (приміром, введення, хоча й у «німецькій школі», географії), а її автор — ректор Самуїл Миславський у процесі підготовки документу заглядав до регул іноземних академій, намагаючись наслідувати деякі практики, та рекомендував користуватися у навчанні виданими Академією наук, Московським університетом і Кадетським корпусом посібниками¹²⁴.

Інший хід, до якого вдалася могилянська професура, — залучення на свій бік київського генерал-губернатора Глібова. Результатом перемовин стала доповідь Глібова імператриці. Микола Петров датував її, публікуючи, часом подання — 1 лютим 1766 р. і загалом згадував саме під цим роком¹²⁵. Однак архівна копія засвідчує, що документ вже був готовий 1765 р.¹²⁶ Отож, це з більшою долею вірогідності дозволяє запідозрити в якості поштовху до співпраці Академії й чиновника гетьмансько-старшинську петицію 1764 р.

На початку докладу Глібов мотивував свій вчинок, при цьому слова вельможі мали засвідчувати його службову зразковість: позаяк генерал-губернатор зобов'язаний сповіщати «о всех истинную ползу приносящих благоустроениях», то він і наважується «о усмотренных по бытности [...] в Киеве обстоятельствах тамошней академии наук [...] краткое всеподданнишее поднесет объяснение». Затим йшла історія навчального закладу. Наступна частина докладу кількома реченнями розповідала про зміст навчання,

¹²³ Із Комісії по церковних маєтках виділили дві комісії, що спеціально займалися долею духовної школи, — 1763–1765 рр. та 1766 р. Показово, що душею першої був Григорій Миколайович Теплов, автор найранішого проекту заснування університету в Україні у Батурині (1760 р.), складеного для гетьмана Кирила Розумовського. Причиною відкриття такого закладу, поміж іншим, називалися невідповідність вже існуючих «шкіл» новим вимогам та брак добрих учителів (*Петров Н.И.* Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) // ТКДА. — 1906. — Кн. 7. — С. 467–468; *Миловидов Л.* Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 299–300).

¹²⁴ Огляд інструкції див.: *Петров Н.И.* Введение // АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XIII–XVI. Там само див. матеріали про укладення та затвердження інструкції у 1763–1764 рр. (С. 50–112. — № XII).

¹²⁵ Там же. — С. 338–342. — № XXXV; *Петров Н.И.* Введение. — С. XI, XXI.

¹²⁶ ЦДДА України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4736. — Арк. 1–6 зв.

чисельність вихованців, трохи детальніше — про недостатнє утримання викладачів та студентів і закінчувалася пунктом про заслуги навчального закладу.

Із усього викладеного, як резюмував Глібов, можна побачити, «скол давно Киево-Братская академия наук основана», які мала привілеї, її сучасний стан та «скудное» утримання, «и коликой напротив того от просвещения науками юношества империи вашего императорского величества происходит плод». Відтак генерал-губернатор просив підтвердити привілеї навчального закладу, видавати на утримання викладачів та бідних вихованців хоча б таку суму, як Харківському колегіуму, заснувати для забезпечення навчальних потреб типографію для публікації літератури різними мовами, а видання церковних книг пожалувати Лаврській друкарні.

Крім цих пропозицій, другою після прохання підтвердити попередні привілеї йшла ще одна, що виглядає прямою відповіддю на гетьмансько-шляхетські плани: Могілянська академія мала передатися «для лучшаго возстановления и распространения наук в дирекцию киевского митрополита с киевским губернатором, ибо под защитою обеих науки всемерно лутче процветат могли б», а не гетьмана та преосвященного, як пропонувалося у козацькій петиції 1764 р. Ще одна репліка Глібового доповіді так само засвідчує, що перед її укладачами маячила старшинська загроза перетворення закладу на університет із чотирма факультетами. За словами російського чиновника, більша матеріальна підтримка не лише допомогла б професорам, стимулювала «к лутшему их о учениках [...] попечению», а останніх до успішніших студій, «но и директорам способ подала б как к прибавлению еще двух факултетов математического и медицинского, так к выписанию искусных учителей немецкого и французского языков»¹²⁷ (вочевидь, це був контрвипад проти шляхетської ідеї закладу із чотирма факультетами).

Намагалися професори брати реванш і на «ідеологічному фронті», спростовуючи козацькі претензії на перебудову закладу, що аргументувалося його створенням гетьманом Петром Сагайдачним (саме у 1760-х роках з'явилося перше у XVIII ст. пов'язання академічної історії з «фундаторкою» Галшкою Гулевичівною, що заперечувало козацьку першість у заснуванні Київського колегіуму¹²⁸), а також виопуклюючи свої заслуги перед державою та наголошуючи на знаках уваги попередніх монархів до київських «шкіл» (відтоді в академічних «історіях», писаних для Синоду, почали наголо-

¹²⁷ Там само; АИД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 г.). Киевский митрополит Арсений Могиланский (до 1770 г.). — С. 338–342. — № XXXV.

¹²⁸ Див. детальніше: *Яременко М.* Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могілянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадання? // Київська Академія. — 2009. — Вип. 7. — С. 18–43.

шувати, що у царській грамоті 1701 р. «Киевския училища наименованы Академиєю») ¹²⁹.

Питання часткового приведення академічного курікулюму до вимог часу піднімалося також у наказах духовенства до Законодавчої комісії ¹³⁰. Представники Київської митрополії у своїх розлогіх, викладених у 74 великих пунктах ¹³¹ проханнях 1768 р., про оборону старовинних прав, урівняння їх зі шляхетськими та відновлення пов'язаних з ними економічних пільг згадали наприкінці — у позиціях № 51–58 — про Могилянську академію. Тут йшлося про підтвердження раніше наданих прав та привілеїв, невідповідність вихованців та професорів світському суду, покращення матеріального утримання, надання вихованцям переваг перед неученими на посідання світських чинів та парафій і настоятельств, а також законодавче полегшення церковної

¹²⁹ Ця царська грамота дала підстави дослідникам твердити про надання «школам» академічного статусу на кшталт єзуїтських академій університетського типу. Останнім часом в російській історіографії навіть ведеться дискусія, чи не слід від Київського та Московського навчальних закладів, «православних університетів докласичного типу», вести відлік університетської освіти в Російській державі (Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Начало университетского образования в России в отечественной и зарубежной историографии // Отечественная история. — 2008. — № 4. — С. 157–169). Однак Київські Атени не можуть прирівнюватися до Краківської, Віленської та подібних академій найперше за формальними ознаками (не присуджували звань, не мали відповідного правового статусу). Непорозуміння дослідників починається від перебільшення значення грамоти Петра I, що стала реакцією на конкретну ситуацію і не дарувала академії самоврядного статусу, а лише регулювала один конкретний аспект — стосунки студентів із міщанами. Навпаки, документ 1701 р. чіткіше визначив ієрархію підпорядкування могилянських ректора та префекта, які мали чинити управу винним у проступках вихованцям. Якщо ж ця первинна «інстанція» не справлялася зі своїм обов'язком, то слід було скаржитися на могилянське керівництво київському преосвященному, у відомстві якого знаходився навчальний заклад. Коли ж і той не наводив справедливого порядку, то скарги мав приймати київський воєвода. Про інші аспекти самоврядності у внутрішньому житті не йшлося взагалі, та їх і не було. Навпаки, тогочасна українська ситуація обумовлювала кількاظверхове підпорядкування «шкіл». Крім митрополита, воєводи чи генерал-губернатора та гетьмана упродовж XVIII ст. академія була підзвітною Синоду, а подеколи долі її професорів вершила безпосередньо воля монарха (детальніше про значення грамоти 1701 р. див.: *Яременко М.* Чи був 1701 рік рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-letcie Unii Nadziackiej (1658–2008). — Warszawa, 2008. — S. 623–637).

¹³⁰ Аналіз їх наказів див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. — С. 146–149.

¹³¹ Дослідники вказують, що «київські пункти не просте заявлення потреб і бажань духовенства, а широка дисертація на тему про переваги старих вольностей духовенства; це захист прав, заснований на глибокому знайомстві укладачів зі своїм предметом». Грунтовність проведеної у Київській єпархії роботи стає ще виразніше помітною при порівнянні зі значно меншими та скромнішими наказами від Чернігівської та Переяславської єпархій (Див.: *Теліченко І.* Сословные нужды и желания малороссіян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 252–253).

кар'єри. Пропозиції якихось змін до організації навчання натомість на фоні решти були вкрай лаконічними: «К вящшему же распространению наук и для большего просвещения учащагося юношества, кроме имеющихся ныне учителей для оных еврейскаго, греческаго, немецкаго и французскаго языка и для наук: истории, географии и арифметики, нужно иметь особливых православного греческого исповедания учителей, и для их надобно особое жалованье с тем, чтобы они единственно в показании и обучении тех наук и языков труды свои с ревностию полагали».

Окрім цього, додатково збільшити час викладачам планувалося не лише через зменшення «педагогічного навантаження», а й завдяки звільненню від проповідування у Братському монастирі: для казнодіяння передбачалося двоє спеціально обраних осіб¹³².

У приблизно такому ж дусі — доповнення до навчальної програми нових предметів на вимогу часу — діяли у «школах» у 1780-х роках, коли київським митрополитом став колишній могилянський ректор Самуїл Миславський. На думку дослідників, його реформаційні заходи головно спрямовувалися на наближення академічного курсу до університетського (викладання теоретичної та практичної арифметики російською мовою за підручником Московського університету, поезії — за російськими посібниками, зокрема, Ломоносова тощо)¹³³. Ілля Тимківський, який тоді навчався у Києві, згадував, що окремо слухав географію, історію, «чисту математику» з геодезією та фортифікацією, що викладалися спеціальними вчителями¹³⁴.

Порівнюючи успішність могилянського та єзуїтського шкільництва, не слід забувати іншого, конкретнішого, контексту Російської імперії, де нові навчальні заклади створювалися від перших років XVIII ст. Не переобтяжуватимемо текст хрестоматійними прикладами про світського характеру Пушкарську (артилерійську) школу (1701 р.), медичне училище (1707 р.), інженерну школу (1712 р.), які відвідували, зокрема, діти майстрів, цифирні та гарнізонні школи, епізодичне функціонування інших навчальних закладів, зрештою, появу академічної гімназії, шляхетських корпусів та Московського університету. У другій половині XVIII ст. у Російській імперії школи при парафіяльних архиєреях перетворювалися на станові закриті навчальні заклади для духовенства. Зокрема, у Московській академії навчалися лише діти церковно- та священнослужителів, а виняток зробили тільки для синів

¹³² Пункты от Киевской епархии... — С. 527–536; Орловский П. К истории малороссийского духовенства // Киевская старина. — 1896. — № 9. — С. 53; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения). — К., 1904. — С. 75–85.

¹³³ Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. — Изд. 2-е. — К., 2003. — С. 262–263.

¹³⁴ Записки Ильи Федоровича Тимковского. — Стб. 1413.

типографських службовців, та й то тих, батьки яких самі походили з родин духовенства¹³⁵. У цьому закладі відомі випадки заборони навчатися вихідцям зі світських родин навіть у першій третині XVIII ст.¹³⁶ Себто російські школи, що їх заснування свого часу так чи інакше взорувало на київську модель, швидше за українські еволюціонували до виключно духовних освітніх осередків. У Могилянській академії, попри збільшення з часом серед вихованців дітей духовенства, двері для бажаючих навчатися з інших станів залишалися відчиненими.

Підсумовуючи, слід сказати, що Київська митрополія, яка вела швидше «оборонні бої», не завжди могла досягнути достатніх успіхів у модернізації навчання. Якщо деякі починання у Могилянських Атенах цілком перегукуються з єзуїтськими чи тими, що запроваджувалися в Російській імперії, їх реалізація інколи бажала кращого. Вочевидь, це зумовлено загальними освітніми тенденціями у Російській імперії, де держава «згори» засновувала школи для дворянства (кадетські корпуси), а «латинські училища» на офіційному рівні у другій половині XVIII ст. трактувалися, достоту як і козацькою старшиною, «духовними» школами. Так виглядає, що і в самій академії згоджувалися лише на часткову модернізацію освіти, без зміни самого кістяка звичної шкільної моделі. Часом причина могилянських невдач у нововведеннях була банальною — відсутність матеріальних можливостей. Прикладом тут може слугувати, зокрема, викладання нових мов. Однак дати таку відповідь на потребу еліти Гетьманщини в інакшій від традиційної освіті, якою були Collegium Nobilium, у Києві не змогли. Згадані вище критичні репліки старшини та її пропозиції реформувати академію добре підтверджують такий висновок. Могилянські Атени «хронологічно» перевершив навіть Харківський колегіум, у якому не лише викладання географії та історії розпочалося до 1741 р., німецької та французької мов і математики та геометрії при єпископі Петрі Смелічі (1736–1742). Вочевидь, чи не першу роль у можливості такого доповнення навчальної програми відіграв економічний потенціал колегіуму, який за забезпеченням матеріальними ресурсами займав перше місце серед українських «латинських шкіл» та одне з перших у всій імперії серед подібного типу навчальних закладів¹³⁷. Зрештою, у Харкові були створені 1768 р. спеціальні «додаткові класи», де бажаючі окремо студіювали французьку, німецьку та італійську мови, математику, геометрію, геодезію, архітектуру, живопис, малювання, історію, географію, а з часом вокальну та інструментальну музику. Щоправда, як показав

¹³⁵ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. — Казань, 1873. — С. 109–110.

¹³⁶ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. — М., 1855. — С. 179.

¹³⁷ Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 24–28, 93, 95, 97–99.

В. Маслійчук, «новоприбавочные классы» функціонували радше як окремий заклад, а не додаток до тамтешніх «латинських шкіл», та з'явилися не з місцевої ініціативи¹³⁸.

* * *

Гостра критика українським шляхетством «латинського шкільництва» Гетьманату — справа другої половини XVIII ст. Вищенаведені факти слугують яскравою ілюстрацією заангажування старшини питаннями освіти, що навряд чи склалося раптово. Натомість у першій половині XVIII ст., схоже, козацьку еліту цілком задовольняла Київська академія. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1714 р. так оцінювалася роль навчального закладу: «... барзе взираючи на обитель Киевомогилянскую братскую всему отечеству нашему благопотребную, где малороссийские сынове належитое в науках имеют наставление, до цвеченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизны просвещенным разумом исходят ...»¹³⁹.

Отож, саме козацька еліта і мала безпосередні стимули, аби прагнути отримувати шкільні знання. Що ж до освіти рядових представників стану, то немає підстав твердити про існування спільних для всіх спонук навчатися. Загалом навіть питання їх письменності залишається невивченим до сьогодні. Зате окремі випадки ставлення до освіченості тогочасних «людей зброї» занадто промовисто вказують на їх нерозуміння потреби «заправлятися» науками. Так, одне зі свідчень відношення до книг компанійців навів Ілля Турчиновський. За наклепом Іллю арештували козацькі найманці за розпорядженням сотника і забрали у нього одяг та книги. Коли ж нерозуміння виявилось, речі та гроші хлопцеві повернули, однак не його друки, адже після арешту сотник компанійців пропив їх першими: «а книжки шинкарці отдал за цебер меду, ібо не худіє книжки були»¹⁴⁰. Як бачимо, у цій ситуації навіть дрібний старшина бачив у друках лише матеріальну цінність.

Приблизно так само ставилися до освіченості і на Запорозькій Січі. Однак у XVIII ст., як показала у своєму дослідженні Т. Кузик, запорозька «простота» під впливом бюрократизації, «провайдером» якої стало таке нове явище у січовому житті, як Військова канцелярія, та пов'язаної з нею «паперизації», доживала останні дні, «залишаючи по собі окремі уламки — носіїв культурних домінант і констант уже неіснуючого соціуму»¹⁴¹.

¹³⁸ Маслійчук В. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // Київська Академія. — 2013. — Вип. 11 (у друці).

¹³⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 312. — Спр. 445–179 с. — Арк. 67.

¹⁴⁰ Ілля Турчиновський. Автобіографія // Українська література XVIII ст. / Вступ. ст., упор. та примітки О.В. Мишанича — К., 1983. — С. 574.

¹⁴¹ Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра?» Запорозька військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» // Київська Академія. — 2008. — № 5. — С. 125–143 (цит. за с. 142).

Додаткову вказівку на поширеність на Січі неписьменності дають запорозькі прізвиська. Зокрема, у реєстрі 1756 р. близько 120 осіб зафіксовано «Грамотними» чи «Письменними»¹⁴². Навряд чи у мікросоціумі зі значним поширенням грамотності масово використовувалися б такі ідентифікатори.

Що ж стосується городского козацтва, то цінне «внутрішнє» свідчення про його освіченість наведено згаданим Кулябкою, що намагався поширити грамотність «згори»: у середовищі рядових представників стану цілком нормально на кінець 1750-х років переважали неписьменні. У «просвітницькому проекті» української старшини бачимо також, на кого планувалося звернути увагу, аби розповсюдилася елементарна грамотність: йшлося навіть не про весь козацький стан, а лише про синів виборних та «можнѣйшихъ подпомощниковъ».

Ще одне свідчення про відносно байдуже ставлення до освітніх проблем у тогочасній Україні, на які гостро реагувала старшина, дають козацькі накази до Законодавчої комісії. На протипагу вимогам еліти, у петиціях рядових представників стану не ставилося питання реформування навчальних закладів чи створення нових: проблема освіти взагалі не піднімалася. Козацтво клопоталося своїми економічними інтересами, захистом «іздревле узаконених» прав та відновленням порядків «по силі прежних обичаев»¹⁴³. Більше того, промовистим свідченням письменності рядових представників стану є підписи під наказами. Для прикладу, клопотання від Чернігівського полку (1767 р.), яке, на відміну від деяких інших, складалося без тиску шляхти та адміністрації¹⁴⁴, засвідчили 87 осіб: власноруч лише 29, а за решту 58 це зробили інші («вместо их неграмотных по их прошению»). Із 20 козацьких повірених Прилуцького полку «неумеющих грамоте» було 9 осіб, серед них — єдиний з-поміж підписантів «урядник» — курінний отаман¹⁴⁵. Під проханнями населення Кременчуцької і Власівської сотень, що раніше належали до Миргородського полку, а від 1764 р. увійшли до складу Новоросійської губернії, стояли імена 242 козаків та 16 вільних посполитих: за

¹⁴² Гісцова Л.З. Від упорядників // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. — Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. — К., 2008. — С. 23.

¹⁴³ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 142–150; *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 73–97; № 2. — С. 232–249; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. — С. 128–146. Загалом про складання козацьких петицій та коротко про їх зміст див.: *Максимович Г.А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — Ч. I: Выборы и составление наказов. — Нежин, 1917. — С. 227–295.

¹⁴⁴ Там же. — С. 232–233.

¹⁴⁵ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 148–150, 161–162.

всіх них, неграмотних, підписався значковий товариш¹⁴⁶. Представники всіх сотень Київського полку, які обирали у Козельці депутата, також не характеризувалися масовою письменністю, адже однією з вимог до свого представника висунули саме її наявність: «и к выбору депутата из между себя приступили, требуя, чтоб токмо грамотные, яко надежнейшие к сему делу, были балатированы». Аналогічно вчинив при обранні депутата і 31 їхній «колега» з Переяславського полку: «они согласились, чтоб оной выбор учинен из находящихся между ними надежнейших грамотных козаков, коих и имяновали согласно семи человек»¹⁴⁷. Засвідчення рядовим козацтвом трьох Переяславських полкових та Трахтемирівської сотень наказів рясніють прикладами тотальної неписьменності їх представників¹⁴⁸, зрештою, як, зокрема, і їхніх «колег» із Остра¹⁴⁹ чи Козельця¹⁵⁰.

Отож, з огляду на вищесказане, навряд чи слід дивуватися помітному числу дітей зі старшинських родин у «латинських школах» Гетьманщини, з одного боку, та масово зафіксованій у різноманітних документах XVIII ст. неписьменності рядових козаків, з іншого.

¹⁴⁶ Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — С. 285.

¹⁴⁷ Там же. — С. 246, 251.

¹⁴⁸ Наказ от жителей г. Переяславля // СИРИО. — СПб., 1914. — Т. 144. — С. 5–6.

¹⁴⁹ Наказ от жителей г. Остра // Там же. — С. 109.

¹⁵⁰ Наказ от жителей г. Козельца // Там же. — С. 117.

«КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ» ВИКЛАДАЧІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ

Комплексне вивчення історії освіти неможливе без врахування її антропологічної складової. Сказане є цілком правомірним і щодо дослідження православних колегіумів України. Втім, якщо акумулювати результати проведених у різний час досліджень, можна помітити, що характеристики викладацького корпусу колегіумів відрізняються суперечливістю й неправомірною категоричністю. Поряд із безапеляційністю суджень спостерігається невизначеність критеріїв, за якими аналізувався склад учителів, до того ж узагальнення робляться зазвичай на прикладі одного з колегіумів (з відвертим бажанням виділити його серед інших), а то й на основі аналізу біографій лише декількох учителів. У науковій літературі можна виокремити і такий варіант, коли для ілюстрування характеристики «пересічного» педагога навчального закладу України XVIII ст. дослідники використовують реальні факти з біографій видатних осіб. Водночас не зовсім зрозуміло, хто такий «типовий»/«рядовий» викладач в полковому місті Лівобережжя або Слобожанщини XVIII ст. та з якого соціального прошарку він був вихідцем? Яким був його освітній рівень? Як складалася його кар'єра до та після вчителювання.

Складність відповідей на ці та подібні запитання полягає в тому, що викладачі православних колегіумів були різними за походженням, життєвими стратегіями і долями. Інколи здається, що «звести до купи» біографії таких різних людей просто неможливо. Достатньо згадати декілька імен, щоб переконатися в цьому. Наприклад, Григорій Сковорода вчителював один навчальний рік у Переяславському колегіумі, потім декілька років — у Харківському, а після цього обрав шлях мандрівного філософа. У цей же час виходець з відомої родини духовенства Йов Базилевич протягом 17 років викладав у Харківському колегіумі, згодом очолив Переяславську єпархію й опікувався тамтешнім колегіумом. Викладача Чернігівського колегіуму Іоана Максимовича згодом було канонізовано. Серед викладачів були ченці і світські особи, зовсім молоді й літні, вихідці із шляхетського стану і козацтва, міщан і духовенства. Здається, що цих різних людей об'єднувало лише те, що сьогодні називається професією та місцем роботи. Але наскільки коректно застосовувати такі поняття до викладачів колегіумів XVIII ст.?

У вітчизняній історіографії замало досліджень, які б могли стати методологічним підґрунтям для вивчення педагогічної спільноти XVIII ст. Взагалі мало розвинуті студії з історії інтелектуалів та інтелектуальної праці,

інтелектуальних мереж. Залишається недостатньо проаналізованим статус інтелектуалів у суспільстві у різні періоди історії. Те саме можна сказати й про дослідження кар'єр людей розумової праці, виявлення типів інтелектуалів тощо. Брак подібних студій впливає на стан вивчення викладацької спільноти навчальних закладів усіх рівнів у різні історичні епохи. У сучасній науковій літературі складно знайти відповідь навіть на питання про те, коли виникла та група людей, яка професійно займалася педагогічною діяльністю? Відсутній послідовний виклад аргументації щодо того, чи існувала професія викладача на українських землях у XVIII ст. (хоча при цьому можна прочитати, що у колегіумах, приміром Переяславському, «трудилася професійна викладацька еліта»¹). У нашому розпорядженні є більш-менш докладні біографії деяких наставників XVIII ст., але оцінити, наскільки вони типові/нетипові, неможливо без відповідного порівняльного «тла», для чого потрібно оперувати масивом даних.

Вирішення зазначеної проблеми важливе з огляду на те, що складання «Республіки ученості» (*Respublica litteraria*, *Republique des Lettres* або *Republic of Letters*) — співтовариства європейських інтелектуалів дослідники вважають одним із найважливіших соціокультурних феноменів як епохи Відродження, так і епохи Просвітництва². У зв'язку із цим важливо наголосити, що на українських землях ще у XVII ст. почали формуватися корпорації викладачів єзуїтських колегіумів, традиції яких вплинули й на інші заклади. Останніми роками у вітчизняній історіографії відродилися студії з історії навчальних установ ордену³. Дещо зроблено й у плані

¹ Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. — К., 2006. — С. 74.

² Про європейську історіографію, навантаження терміна та сутність «Республіки ученості» у різні періоди її існування див.: Трофимова В.С. «Республіка ученості»: ідея, ідеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 20. — М., 2007. — С. 90–99; Стогова А.В. *Respublica Litteraria* XVII века как сообщество корреспондентов (по письмам Ги Патена) // Там же. — Вып. 36. — М., 2011. — С. 60–62.

³ Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // Київська старовина. — 1997. — № 1/2. — С. 11–27; Її ж. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета») // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005; Сєряков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2004. — Вип. 8. — С. 11–126; Його ж. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр. // Там само. — Дрогобич, 2006. — Вип. 10. — С. 582–593; Його ж. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // Київська Академія. — 2010. — Вип. 8. — С. 92–111.

вивчення історії православних колегіумів XVIII ст., але ще чимало слід зробити.

Вибір в якості об'єкту дослідження викладацького складу православних колегіумів зумовлений тим, що ці навчальні заклади у XVII–XVIII ст. відігравали важливу роль в розвитку освіти на українських землях. Як відомо, перший з цих колегіумів — Київський — отримав статус академії, інші — Чернігівський, Харківський та Переяславський — виникли відповідно у 1700, 1726, 1738 рр. та тривалий час зберігали специфіку, яка споріднювала їх з єзуїтськими колегіумами, за зразком яких вони були створені. За кількістю та складом учнів, змістом та методами навчання вони цілком відповідають європейській гуманістичній школі ранньомодерного часу. Оскільки за своїми типологічними ознаками ці три колегіуми становили єдину модель навчального закладу⁴, логічно в даному випадку розглядати спільноту викладачів цих колегіумів разом.

База даних викладачів православних колегіумів: проблеми репрезентативності та визначення реперних точок

Створення «колективного портрета» спирається на сформовану автором дослідження базу даних «Викладачі православних колегіумів», яка складалася у програмі MS Access⁵. Хоча складання просопографічних баз даних стало останнім часом достатньо популярним⁶, історіографічні огляди засвідчують, що в більшості випадків у центрі уваги опинялись біографії представників влади⁷. Колективні портрети педагогів навчальних закладів України (різних періодів) ще не створювалися.

При формуванні бази даних «Викладачі православних колегіумів» був використаний проблемно-орієнтований підхід. В інфологічній моделі цієї бази стрижневою сутністю стала біографія вчителя колегіуму, з яким

⁴ Про специфіку моделі колегіуму та про історію православних колегіумів докладно див.: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. — Харків, 2011; *Її ж.* Православные коллегиумы Российской империи (вторая половина XVIII — начало XIX вв.): между традициями и новациями // *Ab Imperio*. — 2010. — № 3. — С. 85–112.

⁵ Див. цю базу даних: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох... — С. 358–380.

⁶ Приклади застосування та реалізації технології баз даних в історичних дослідженнях див.: *Гарскова И.М.* Базы и банки данных в исторических исследованиях. — М., 1994; *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях* / под ред. В.Н. Владимирова, И.М. Гарсковой. — Барнаул, 2013.

⁷ *Иванова Г.В., Юмашева Ю.Ю.* Историография просопографии // *Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: труды IX конф. Асоц. «История и компьютер»* / под ред. Л.И. Бородкина, В.Н. Владимирова. — М.–Барнаул, 2005. — С. 101.

пов'язана характеристична сутність. Головна таблиця складається з 20 полів, які містять описання таких атрибутів: дата та місце народження і смерті, соціальне походження педагога, місце та термін навчання, рівень освіти, рід занять до та після роботи в колегіумі, тривалість викладання, соціальний статус у цей час тощо. Формування полів бази даних (фактів біографії) відбувалося виключно з орієнтацією на повідомлення джерел. Поставлена мета передбачала структурування отриманої інформації таким чином, щоб стало можливим охарактеризувати різні аспекти «колективної біографії». При наповненні відомостями бази та здійсненні «запитів» у програмі MS Access при побудові таблиць принциповим положенням було не тільки зафіксувати риси «колективного портрета», а прослідкувати динаміку їх змін. Для цього одиничним відрізком часу був обраний період у 25 років, відповідно в таблицях всі зміни «біографії» фіксуються за кожну чверть століття протягом XVIII — початку XIX ст. Динаміка змін дозволяє побачити перемини окремих параметрів, які становлять основні елементи «колективної біографії». Це надає можливість аналізувати як сам збірний образ, так й зміни соціокультурних умов, в яких знаходилася ця соціальна група людей. Наявність ряду таблиць уможливило виявлення перетину та сполучень тенденцій. До бази даних вносилися пряма та непряма інформація, яка була отримана з усіх знайдених джерел різних видів. База створювалася методом: «декілька джерел — одна персоналія», адже лише в окремих випадках з одного джерела можна отримати всі необхідні біографічні дані. З актових матеріалів вилучалася інформація про призначення викладачів, їх подальшу працю. З діловодної документації всіх рівнів (синодальної і єпархіяльної) та видів (звітної, організаційно-розпорядчої, облікової) відбиралася інформація про час та курси викладання, основні біографічні відомості. Джерела особового характеру (спогади та листування учнів і педагогів) уточнювали окремі факти. Всі дані джерел піддавалися взаємоперевірці.

У результаті проведеної попередньої роботи зі збору біографічних відомостей до бази даних «Викладачі православних колегіумів» було внесено інформацію про 255 учителів православних колегіумів (101 працював у Харківському, 75 — Чернігівському, 75 — Переяславському, 4 — у двох колегіумах послідовно). Враховуючи середню тривалість викладання одного учителя, а також те, що в кожному колегіумі в навчальному році в середньому працювало 6-8 осіб, можна стверджувати, що зібрані 255 біографій є репрезентативним матеріалом для узагальнень та формування «колективного портрета».

Соціальне походження і місце навчання викладачів

Визначення основних рис «колективного портрета» почнемо із встановлення соціального походження викладачів. База даних «Викладачі православних колегіумів» надає можливість проаналізувати, вихідцями з якого

стану були вчителі (табл. 1, 2). Можемо побачити, що більшість педагогів походили з родин духовенства. Вихідці з родин шляхетських (дворянських), міщанських та козацьких склали невеликий відсоток, але їх кількість була сталою протягом всього часу існування колегіумів.

У базі даних зафіксовано відомості про місце навчання 150 осіб (з 255). У зведеній таблиці 3 наведено заклади, у яких навчалися викладачі колегіумів. Цілком природно, що більше половини від того числа наставників, про яких є відомості, навчалися в Києво-Могилянській академії. На другому місці в цьому списку Харківський колегіум. При заснуванні колегіумів їх фундатори звернулися до єдиного можливого джерела викладацьких кадрів — Києво-Могилянської академії. Відомо, що всі перші учителі Чернігівського колегіуму пройшли через академію. Засновник Харківського колегіуму єпископ Єпіфаній Тихорський домігся від Синоду прийняття спеціальної постанови (від 22 лютого 1727 р.), якою наказувалося відпустити з Київської єпархії духовних осіб, які бажають стати вчителями в Харкові⁸. Київський архієпископ Варлаам Ванатович навіть скаржився до Синоду на белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського за те, що той затримує вчителів з Київської єпархії⁹. За звітом Єпіфанія Тихорського (від 11 жовтня 1727 р.), у харківській школі розпочали навчання сім педагогів — всі колишні вихованці та професори Києво-Могилянської академії (Митрофан Слотвинський, Іларіон Григорович, Гаврило Краснопольський, Авксентій Кивачицький, Варфоломей Тещинський, Петро Венсович, Петро Агнцов)¹⁰. Те саме можна сказати й про перших учителів Переяславського колегіуму, до якого завдяки зусиллям переяславського єпископа Арсенія Берла були залучені особи, які навчалися в Києво-Могилянській академії¹¹.

У подальші роки так само чимало викладачів здобували освіту або слухали вищі курси (філософії та богослов'я) в Києво-Могилянській академії. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. практика відрядження учителів з колегіумів до Києво-Могилянської академії для слухання богословського курсу стала постійною¹². Примітно, що рішення про кандидатуру того, кого посилати до академії, нерідко ухвалювали колегіально. Типовим є складений 1801 р. у Харківському колегіумі документ про «избрание»

⁸ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — 1-я серия. — СПб., 1879. — Т. V (28 января — 5 мая 1727). — № 1911.

⁹ *Петров Н.И.* Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. — К., 1904. — С. 50.

¹⁰ Російський державний історичний архів (далі — РДА). — Ф. 796. — Оп. 8. — Спр. 223. — Арк. 71–72.

¹¹ *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов (1762–1805) // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 116.

¹² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 232. — Спр. 622. — Арк. 2.

колегіумським правлінням студентів для продовження освіти в академії¹³. У подальшому чимало з цих осіб стали викладачами. Як свідчать дослідження з історії духовних шкіл Російської імперії, далеко не всі семінарії відправляли студентів до академії, оскільки їх утримання лягало на семінарію і було достатньо дорогим¹⁴.

У першій половині XVIII ст. викладачі нерідко здобували освіту в єзуїтських навчальних закладах. У Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Зиминський і Фадей Кокуйлович. Їх діяльність у православних колегіумах припадає на 1720–1730-ті роки. Деякі «освітні мандрівки» з різних причин не здійснилися. Наприклад, у 1770-ті роки до Римської академії був направлений учитель Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький*, але військові події в Європі змусили його повернутися додому¹⁵.

Відомо також, що протягом XVIII ст. для приготування до викладацької посади декілька разів кращих студентів колегіумів направляли до німецьких університетів. Такі факти можна виявити в звітах єпископів, подорожніх та фінансовій документації. У донесенні Синоду белгородський єпископ Досіфей писав про студентів, яких відрядив до Німеччини покійний Єпіфаній Тихорський¹⁶. Вдалося встановити, що у цій першій «партії» був Кирило Флорінський (ім'я іншого студента невідоме). Кирило Флорінський навчався у Німеччині у 1729–1732 рр.¹⁷, після повернення працював у Харківському колегіумі, був префектом**. Відомі випадки, коли єпископи відряджали кращих студентів для навчання до Німеччини власним коштом, наприклад, у 1760–1770-ті роки белгородський єпископ Самуїл Миславський відправив до Німеччини двох студентів Харківського колегіуму для підготовки до учительської посади¹⁸. На жаль, імена цих спудеїв в документації, яка збереглася, не зафіксовані.

Деякі викладачі слухали окремі курси в навчальних закладах Європи під час подорожей чи ділових поїздок. Відомо, що в європейських університетах відвідував лекції Григорій Сковорода. Під час «освітніх мандрівок» вихідці з

¹³ Держархів Харківської області. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 1.

¹⁴ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань, 1881. — С. 688.

* Пізніше він буде єпископом Волинським і Житомирським, архієпископом Могилівським і Вітебським.

¹⁵ *Хойнацкий А.Ф.* Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. — 1881. — № 7. — С. 524.

¹⁶ РДА. — Ф. 796. — Оп. 12. — Спр. 247. — Арк. 128–129.

¹⁷ Там само. — Оп. 19. — Спр. 416. — Арк. 1.

** Згодом він став ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії.

¹⁸ *Лебедев А.С.* Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. — Харьков, 1902. — С. 165.

українських земель іноді проходили повний університетський курс, але частіше студіювали окремі дисципліни. Сучасні історики здійснили декілька успішних спроб з'ясувати кількість та імена вихідців з українських земель, які навчалися у XVIII ст. в європейських університетах (але така робота не завершена)¹⁹. При вивченні цих списків важливо зважати й на те, що серед студентів були близькі родичі професорів православних колегіумів, їх знайомі, приятелі, учні. Іноді між ними зберігалися активні контакти: вони листувалися, обмінювалися враженнями (в тому числі й від навчання за кордоном), науковою літературою тощо²⁰.

У документах зафіксовані імена учителів, які запрошувалися для викладання французької та німецької мов (Феген, Герць, Бонеберг), що отримали освіту в європейських освітніх інституціях. На жаль, місце їх навчання точно невідоме.

У 1730-ті роки з появою класів філософії та богослов'я в Харківському колегіумі з'явилися і перші вчителі, які здобули освіту в своїй *Alma Mater*. Пізніше власні вихованці вчителюватимуть і в інших колегіумах.

Рівень освіти викладачів

Встановлення рівня освіти викладачів колегіумів виступає важливим завданням при створенні «колективного портрета». Тим більше, що історики, характеризуючи освіченість учителів, застосовують передовсім оцінки-епітети, які коливаються у досить широкому діапазоні. Критерії більшості з них непевні й ґрунтуються на окремих прикладах біографій. Особливо «не пощастило» колегам Григорія Сковороди по Переяславському та Харківському колегіумах, бо за масштаб для їх оцінювання до сьогодні служить постать українського філософа: в тіні цієї непересічної особистості решта постає як «полуученые», «тупі схоласти» тощо²¹.

Такі оцінки рівня освіти представників викладацького складу колегіумів були притаманні радянській історіографії, але їх можна зустріти й сьогодні. Хоча питання про необхідність дослідження педагогічних знань учителів XVIII ст. вже поставлено сучасними вченими, узагальнюючий підхід до поняття «вчитель», який зазвичай застосовується, не дає можливості

¹⁹ Див. наприклад: Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — К., 2001. — С. 32–37, 136–149, 156; Андреев А.Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII — первой половины XIX века. — М., 2005. — С. 352–387.

²⁰ Про подібне спілкування див.: Посохова Л.Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. — 2013. — Вип. 11. — С. 125–126.

²¹ Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 122; Мазуркевич О.Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г.С. Сковороди // Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди: Збірник статей. — К., 1972. — С. 123.

встановити реальний стан підготовки педагогів різних навчальних закладів. Втім, нерідко в одній розвідці автори аналізують рівень освіти учителів парафіяльних шкіл, народних училищ та університету²².

На нашу думку, більш плідним буде дослідження викладацької спільноти певних типів навчальних закладів. Вдалим прикладом є дослідження С. Серякова²³, який проаналізував рівень підготовки учителів єзуїтських шкіл в Україні в другій половині XVII ст. за трьома показниками рівня освіти (риторичної, філософської та теологічної). Цей підхід вважаємо прийнятним для аналізу рівня освіти учителів й інших навчальних закладів XVII–XVIII ст., зокрема, православних колегіумів.

На жаль, дані про освіту, зафіксовані у джерелах, вдалося виявити лише щодо 99 осіб з 255. З цих 99 педагогів 94 особи (95%) завершили навчання богословським класом, 4 (4%) — філософським і 1 — риторичним класом (табл. 4, 5). У той же час можна припустити, що й деякі інші наставники мали освіту, яка завершилася вищими класами, адже їх подальша кар'єра викладача чи ректора може бути аргументом на користь такого міркування.

Діяльність, яка передувала вчителюванню

У базі даних міститься інформація і про діяльність, яка безпосередньо передувала роботі в колегіумі (табл. 6, 7). Більшість учителів не мали попереднього досвіду роботи, прийшли викладати одразу по завершенні своєї освіти. Число таких осіб поступово зростало від десятиліття до десятиліття. Другу групу складають учителі, які до того були ченцями монастирів українських епархій. З середини XVIII ст. кількість таких педагогів почала зменшуватися. Третю групу складають особи, які до колегіуму вчителювали в Києво-Могилянській академії.

Викладач колегіуму: світська чи духовна особа?

Інформація, що акумульована в базі даних, дає можливість проаналізувати соціальний стан наставників колегіумів та його динаміку протягом XVIII — початку XIX ст. (табл. 8, 9). Оскільки зафіксовані відомості стосуються 233 з 255 осіб, можна говорити про високий ступінь репрезентативності. Підкреслимо, що соціальний статус викладача фіксувався саме на період його роботи в колегіумі (пізніше він міг змінитися). Якщо на початку

²² Див., наприклад: *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994; *Смирнов В.И.* Российские учителя и источники их педагогического познания в первой половине XVIII века // Педагогика. — 2002. — № 7. — С. 80–87.

²³ *Серяков С.О.* Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2004. — С. 110–144; *Серяков С.* Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // Київська Академія. — 2010. — Вип. 8. — С. 92–111.

діяльності Чернігівського та Харківського колегіумів ченці становили 100% учителів, в наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. Враховуючи труднощі пошуку та залучення педагогів, природно, що всі перші учителі колегіумів були духовними особами. Втім, вже через декілька років у всіх колегіумах з'являються світські викладачі. У першій чверті XVIII ст. ченці становили 70,5%, у другій чверті — 65,6%. Натомість бачимо зростання числа світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину) з 18 до 19,6% у першій та другій чверті XVIII ст., збільшення числа білого духовенства з 11,5 до 14,8%. У другій половині століття названа тенденція посилилася. Число учителів-ченців у третій та четвертій третинах XVIII ст. зменшилося з 41,3 до 21,4%, а число білого духовенства зросло з середини до кінця століття відповідно з 22,2% до 25,2%. Число світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину) зросло за цей проміжок часу з 36,5% до 53,4%. На початку XIX ст. ченці становили 18%, біле духовенство 20,5%, світські педагоги — 61,5%. Дослідники фіксували процес зменшення кількості ченців у другій половині XVIII ст. і серед професорів Києво-Могилянської академії, пояснюючи це введенням монастирських штатів, закриттям ряду монастирів, змінами у статусі малоросійського чернецтва у цей час, послабленням його впливу²⁴.

Як свідчать списки викладачів, частіше за все світськими були наймолодші за віком учителі нижчих класів. Але траплялось й інакше, наприклад, у 1741–1742 н. р. світською особою був професор філософії Харківського колегіуму Стефан Вітинський. У другій половині XVIII ст. серед наставників кожного з колегіумів було декілька світських осіб, а в окремі роки світські навіть переважали. Так, у 1801 р. з восьми учителів Харківського колегіуму лише двоє були духовними особами²⁵.

Ці узагальнені дані надають підстави спростувати одну з улюблених тез радянської історіографії про те, що всі викладачі колегіумів були ченцями. Історики неодноразово писали, що начебто існувало правило, згідно з яким учителі мали бути обов'язково висвяченими на священників або прийняти постріг (на підтвердження не наводилося документальних свідчень)²⁶. На цій підставі робився висновок про «церковний характер» колегіумів. На жаль, інколи і в сучасних працях повторюється твердження О. Водолажченко про те, що у колегіумі було «два ворожі табори: з одного боку, ситі ченці зі своїми «науками» — латинською граматиною, віршами, проповідями, солодкими словами про користь науки — і різками, а з другого — голодні,

²⁴ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 698, 701; *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. — К., 1897. — С. 65–66.

²⁵ *Держархів Харківської області.* — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 2–17.

²⁶ *Ніженець А.М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум. — Харків, 1970. — С. 99.

обідрані хлопці, яким силоміць вбивали в голову цю науку, які де можна бешкетували і ненавиділи і школу, і вчителів»²⁷.

Типи викладачів та траєкторії їхньої кар'єри

На підставі зібраних даних можемо вести мову про існування декількох траєкторій кар'єр інтелектуалів і, відповідно, типів викладачів. Хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця. На момент призначення на вчительську посаду більшість учителів-ченців перебували певний час в якомусь з монастирів українських єпархій. Потім вони працювали в колегіумі чимало років, читаючи послідовно дисципліни навчального курсу. Для учителя-ченця викладання було важливим сегментом кар'єри. Зробити цей висновок надають можливість дані, які підсумовані в таблицях 10–11, що показують кар'єрне просування викладачів після залишення колегіуму. Ці відомості свідчать, що переважна більшість професорів отримувала підвищення через призначення настоятелями монастирів як в українські, так і у великоросійські єпархії. Серед них були відомі діячі церкви, які відзначилися внеском у розвиток культурного життя (Фадей Кокуйлович, Іраклій Комаровський, Тимофій Максимович, Антоній Стаховський, Йов Базилевич, Платон Малиновський, Варлаам Тешинський, Варлаам Шишацький та інші).

Другий тип викладача колегіуму — вчорашній спудей, який почав учителювати одразу після завершення навчання. Більшість цих молодих осіб працювали лише декілька років, одружувалися, приймали священство і отримували священницьке місце в українських єпархіях. Таблиця 7, яка фіксує рід занять учителів до роботи в колегіумі, дозволяє побачити, що з третьої чверті XVIII ст. більше ніж удвічі зросло число викладачів, які прийшли працювати одразу зі студентської лави. Вони починали з викладання в нижчих класах й через рік-два полишали колегіум. Дані таблиці 11, в якій відображена діяльність після залишення колегіуму, показують, що значне число цих педагогів ставали священниками українських єпархій. На їх місце приходили нові — такі ж молоді вчорашні студенти. Їх значна кількість дозволяє виокремити цей тип викладача. Саме частими змінами учителів молодших класів пояснюється стрімке зростання загального числа наставників колегіумів, яке починається з другої половини XVIII ст. Також можна говорити про певну практику залучення випускників до педагогічної діяльності. До речі, у документах фіксується, що іноді у нижчих граматичних класах працювали студенти вищих класів. Дослідники нерідко досить критично висловлювалися щодо такого порядку, пояснюючи його лише браком наставників. Однак не слід забувати, що саме так була поставлена справа й у єзуїтських колегіумах. Це давало змогу випробувати нових учителів і придивитися до потенційних колег.

²⁷ *Водолажченко О.* З історії Харківського колегіуму в XVIII віці. — С. 121.

Третій тип викладача колегіуму, який презентував свою траєкторію кар'єри (див. табл. 10, 11), можна умовно назвати «професійним викладачем». Такий тип вимальовується з другої чверті XVIII ст. Розвиток кар'єри цих учителів свідчить, що і після роботи в колегіумі вони не полишали викладацької діяльності, переходили працювати до інших навчальних закладів. Значне їх число (близько 10%) стали професорами Києво-Могилянської академії (Наркіс Армашенко, Афанасій Вольховський, Гаврііл Гиновський). Маємо всі підстави віднести до цієї групи педагогів, яких запросили до Московської академії, Олександро-Невської (Петербурзької) семінарії і тих, які направлялися до великоросійських семінарій, інших навчальних закладів. Ці особи були як ченцями (їх більшість), так і священиками, і світськими. Вважаємо, що цей тип учителя наблизився до поняття «професійний викладач», адже вчителювання було основним заняттям їх життя, і уся кар'єра була пов'язана з роботою у навчальних інституціях.

Середній вік викладачів

Середній вік викладачів Харківського та Переяславського колегіумів становив 24 роки, Чернігівського — 34 роки. Більший вік професорів Чернігівського колегіуму пояснюється тим, що у перші десятиліття XVIII ст. за браком кадрів до нього запрошували викладачів-ченців зрілого віку. Так, Іоан Дубинський та Пафнутій Захаржевський почали працювати у Чернігівському колегіумі, коли їм виповнилося 40 років, майже стільки було й Іоану Максимовичу.

«Учитель» чи «професор»?

З перших же років існування колегіумів у діловодній документації (місцевій і синодальній) викладачів старших класів іменували не інакше як «професорами». Наприклад, писали про «професора Чернігівського колегіуму» Тимофія Максимовича (1724–1727 рр.)²⁸, «професора філософії» Харківського колегіуму Стефана Вітинського (1743 р.)²⁹. Так підписувались і самі викладачі — «богословія профессор ієромонах Епифаній»³⁰. Нерідко професорами називали і викладачів риторики («звання профессорского учителя риторики» Чернігівського колегіуму Гаврііл Огінський³¹, «риторики профессор» Харківського колегіуму³²). Примітно, що викладача Харківського колегіуму Амвросія Поппеля, колишнього ксьондза, який отримав

²⁸ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. — Пг., 1915. — Т. 18 (1738 г.). — Стб. 952.

²⁹ РДА. — Ф. 796. — Оп. 23. — Спр. 905. — Арк. 1.

³⁰ ЦДА України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1488. — Арк. 1.

³¹ НБУВ. IP. — Ф. 301. — Спр. 655 л. — Арк. 83.

³² ЦДА України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1488. — Арк. 1.

освіту в європейських навчальних закладах, у документах називали не інакше як «доктор філософії»³³.

За середньовічними університетськими традиціями учителів молодших класів іменували «магістрами». Характерно, що так записували викладачів уже у перші десятиліття існування православних колегіумів. Дослідження їх біографій дозволяє стверджувати, що ці особи закінчили навчання богословським класом, а колегіум був їх першим місцем роботи (магістри Харківського колегіуму Григорій Антонський³⁴, Андрій Гаванський³⁵, магістри Переяславського колегіуму Петро Барлуй, Йосип Каменський, Лука Романовський³⁶).

Отже, іменування «професор» застосовувалося вже на початковому етапі існування колегіумів і закріпилося у подальші роки. Це й не дивно, адже засновники та викладачі колегіумів були обізнані з практиками єзуїтських навчальних закладів. У програмі «Ratio Studiorum», в якій були зафіксовані правила для професорів, так було поіменовано всіх викладачів, у тому числі й граматичних класів³⁷. У Російській імперії на початку XVIII ст. змістове наповнення терміна «професор» не було визначене нормативними актами. Загальновідомо, що Києво-Могилянська і Московська академії не надавали вчені ступені. Водночас усталена практика застосування найменування «професор» до викладачів вищих класів православного колегіуму свідчить про усвідомлення їх вищого статусу (у порівнянні із терміном «учитель»). Іменування викладачів званнями «професор» та «магістр» говорить про прагнення прилучитися до загальноєвропейської ієрархії вчених ступенів та звань. Сприйняття та використання цих термінів на місцевому рівні, а також у актовій документації достатньо показове. Водночас у діловодній документації був поширений і термін «учитель». Так називали викладачів нижчих класів, а також увесь загал викладачів колегіуму.

Ректор та префект — перші серед рівних?

Вивчення біографій професорів Києво-Могилянської академії та православних колегіумів дає підстави для висновку, що загальноприйнятим був порядок, за яким викладання у вищому класі (що був на той момент у навчальному закладі) поєднувалося із посадою префекта або ректора. При наявності «повного курсу наук» читання філософії переважно доручалося префекту, а богослов'я — ректору. Однак у першій половині XVIII ст. цього

³³ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 28. — Спр. 111. — Арк. 1–2.

³⁴ Там само. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 1. — Арк. 241.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДІА України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 641; Спр. 754. — Арк. 1.

³⁷ Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслоха (пер.). — Львів, 2008. — С. 84–200.

правила не завжди дотримувалися³⁸, тому не варто автоматично приписувати ректору викладання богословського курсу.

Посада ректора раніше з'явилася у Харківському, пізніше — в інших колегіумах, в яких префект довго залишався вищою посадовою особою. Відсутність деякий час посади ректора в колегіумах не слід розглядати як неповноцінність чи виняток із «правила». Зазначимо, що в багатьох семінаріях Російської імперії ця посада оформилась достатньо пізно³⁹.

Ще один історіографічний міф полягає у тому, що ректор колегіуму мав обов'язково бути ченцем. Насправді так було не завжди. Харківський колегіум, наприклад, довгий час очолював представник білого духовенства Андрій Прокопович, і у цей же час, на початку ХІХ ст., префектом колегіуму була світська людина — Михайло Ольховський⁴⁰. На чолі Переяславського колегіуму чимало років стояв представник білого духовенства Федір Домонтович.

Середня тривалість викладацької діяльності в колегіумі

Розвиток кар'єри викладача зазвичай передбачав поступове просування від нижчих класів до вищих. Це мало свої переваги, але не можна не погодитися з думкою дослідників, що зміни предмета викладання означали відсутність спеціалізації учителів⁴¹. Якщо звернутися до даних таблиці 12, можна побачити, що середня тривалість перебування на посаді учителя колегіуму коливалася від 4 до 7 років (у Чернігівському колегіумі — 4 роки, у Переяславському — 5, у Харківському — 7). Деякі дослідники зазначали, що діяльність викладача не можна розглядати як фах саме тому, що через 4–5 років вони переходили на інше місце⁴². Втім, зібрані дані дозволяють зробити важливі уточнення. Так, викладачі-ченці, які згодом ставали настоятелями монастирів, працювали у колегіумах значно довший час, середня тривалість їх педагогічної роботи становила вже 9 років. Представники цього типу наставників нерідко перебували в колегіумах 11–12 років (Авксентій Кивачицький, Йосип Занкевич, Іоан Дубинський, Фадей Кокуйлович), 13 (Феофан Федоровський, Йоакимф Карпинський), 14–15 (Варлаам Шишацький, Варлаам Тещинський, Рафіл Мокренський) і 17 років (Йов Базилевич). Оскільки більшість учителів граматичних класів працювали всього один-два роки, це суттєво впливає на зниження показника середньої тривалості викладання.

³⁸ *Суториус К.В.* Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века: Дис. ... канд. ист. наук. — СПб., 2008. — С. 72.

³⁹ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 192.

⁴⁰ РДА. — Ф. 802. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 2.

⁴¹ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 692.

⁴² Там же. — С. 415.

Враховуючи чимале навантаження, яке лягало на учителів, у них лишалося небагато часу та можливостей зосередитися на викладанні певної дисципліни. Історики науки на прикладі точних дисциплін в європейських університетах дійшли висновку, що довгий час (до XVIII ст.) її розвиток гальмувався тим, що професори читали лекції предметів тривіуму та квад-ривіуму, а завершували кар'єру читанням філософії та богослов'я⁴³. М. Симчич на прикладі курсів філософії Києво-Могилянської академії зазначив, що на сьогодні ми не маємо праць, які можна було б кваліфікувати як філософські твори, а також свідчень, що професори академії у XVII–XVIII ст. займалися філософією поза виконанням своїх обов'язків⁴⁴. Викладання філософії (і не тільки цієї дисципліни) було одним із щаблів церковної кар'єри. Звісно, це не означає, що педагоги не захоплювалися науково-літературною творчістю. Проте можна зробити висновок, що система, яка утвердилася в православних колегіумах, і за якої учителі послідовно працювали у всіх класах (школах), не передбачала (унеможливила) їх спеціалізацію у відносно вузькій предметній галузі (іноземна мова чи філософія). Говорячи про спеціалізацію праці учителя православного колегіуму XVIII ст., мабуть, слід розуміти її не тільки як читання певної дисципліни, а і як набуття спеціальних знань, методичних прийомів та навичок під час викладання ряду навчальних курсів. Виходячи з цього, можна стверджувати, що певна спеціалізація учителів колегіумів мала місце. Це відноситься насамперед до «професійних викладачів» (третьої тип), оскільки ці люди більшу частину свого життя працювали у вищих класах. Наприклад, Симеон Борецький трудився в Чернігівському та Харківському колегіумах, згодом у Московській академії. Митрофан Слотвинський після 10 років викладання в Харківському колегіумі був запрошений до Московської академії, Гедеон Антонський після 16 років перейшов до тієї ж академії, Анастасій Савинський після 12 років роботи у Переяславському колегіумі став професором Олександро-Невської семінарії у Петербурзі.

Кількість викладачів у навчальному році

У дослідженнях з історії духовних шкіл Російської імперії нерідко можна прочитати, що число учителів дорівнювало числу класів (шкіл), які були відкритими на той момент. Однак на практиці в багатьох семінаріях Російської імперії протягом XVIII ст. усі дисципліни викладав один або двоє учителів. Наприклад, у Воронежській семінарії у 1740-х роках був один учитель⁴⁵, так було й у Тверській семінарії⁴⁶. У середині XVIII ст. у Пере-

⁴³ Боголюбов А.Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. — М., 1974. — С. 84.

⁴⁴ Симчич М.В. До питання про «авторськість» філософських курсів XVII–XVIII ст. // Наукові записки НУ КМА. — Т. 35. — К., 2004. — С. 19.

⁴⁵ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 179.

славльській семінарії був один учитель⁴⁷, у Костромській — двоє⁴⁸. Отже, встановлювати число вчителів необхідно в конкретний період існування установи, й наявність певних класів (шкіл) ще не означала те саме число педагогів.

Дані джерел свідчать, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми були тими закладами, в яких число педагогів зазвичай дорівнювало числу класів. У першій половині століття більше учителів було у Харківському колегіумі, менше — в інших (у них пізніше відкрито вищі класи). Так, у Харківському колегіумі у 1727–1728 н. р. було вже сім викладачів⁴⁹. Після появи богословського класу в цьому колегіумі працювало зазвичай вісім учителів (наприклад, у 1738 р. та пізніше)⁵⁰. Втім, у окремі роки їх було менше (у 1741–1742 або 1773–1774 н. р. — сім учителів⁵¹). Довгий час у Чернігівському колегіумі трудилися лише п'ять педагогів (у 1767–1768 н. р.⁵²). Але в 1770–1780-ті роки у всіх колегіумах було вже не менше восьми викладачів. Причому, в Харківському колегіумі у квітні 1785 р. був окремий учитель історії та географії, а також грецької мови⁵³. У Переяславському колегіумі на межі XVIII–XIX ст. було дев'ятеро викладачів⁵⁴. Найбільше число наставників спостерігаємо в 1793 р. у Харківському колегіумі — 13 осіб⁵⁵. Отже, через декілька десятиліть після заснування колегіумів у кожному з класів зазвичай був окремий викладач. Встановлення кількості вчителів, які одночасно працювали в колегіумі, дозволяє зробити висновок про достатньо високий ступінь репрезентативності зібраної

⁴⁶ Колосов В.И. История Тверской духовной семинарии ко дню 150-летнего юбилея семинарии. — Тверь, 1889. — С. 24, 26, 43.

⁴⁷ Малицкий Н.В. История Переславской епархии (1744–1788 гг.). — Вып. 1. — Владимир, 1912. — С. 219.

⁴⁸ Макарова И.В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии: 60-е годы XVIII — первой четверти XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. — Иваново, 2005. — С. 45.

⁴⁹ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 8. — Спр. 223. — Арк. 71–72.

⁵⁰ Там само. — Ф. 796. — Оп. 19. — Спр. 378. — Арк. 147; Оп. 18. — Спр. 32. — Т.1. — Арк. 242–263.

⁵¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. — Ф. 37. — Спр. 360. — Арк. 26; ЦДІА України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2161.

⁵² Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 35.

⁵³ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 66. — Спр. 154. — Арк. 47.

⁵⁴ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. — 1887. — № 20. — С. 730–734; № 24. — С. 963.

⁵⁵ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 74. — Спр. 97. — Арк. 172–182.

кількості «біографій» для бази даних, на підставі якої розроблявся «колективний портрет».

Місце народження та етнічні характеристики викладачів

У відомостях про викладачів та іншій діловодній документації, яка складалася в процесі призначення на посаду, інколи зазначалася і «національність» педагога. Саме така спеціальна графа з'явилася наприкінці XVIII ст. у відомостях про учителів, які відправляли до Синоду, і які вони особисто підписували. На підставі цих джерел були встановлені дані щодо 53 осіб (табл. 13). Цей невеликий «зріз» демонструє, що дві третини учителів були записані «малоросами», другою групою були «великороси», а інші декілька осіб — «греки», «поляки». Етнічне походження іноземців (Герць, Оттон, Феген, Юнгіус, Бонеберг) не зазначено у джерелах, але, вочевидь, це були вихідці із німецьких земель.

Якщо розглянути відомості бази даних з точки зору антропоніміки, можемо побачити, що основним способом творення «прізвищевої назви» викладачів було додавання форманта -ський/-цький, та -ич. Наставників із такими прізвищами нараховувалося 62% (159 чоловік). Прізвища на -ич/-іч зустрічаємо у 37 осіб (14%), на -енко — у 2 педагогів. Прізвища на -єв мали 5 учителів, на -ін — 3. Привертають увагу яскраві українські прізвища «Іскра», «Сковорода», «Стріха», «Леванда» тощо.

У джерелах фіксувалося й місце народження викладачів. Можна побачити, що у всіх колегіумах працювали учителі, які були вихідцями не тільки з регіону, де розташовувався колегіум, але й з інших українських земель. У Чернігівському колегіумі було чимало уродженців Галичини, Волині; у Переяславському колегіумі — з Поділля та Галичини.

Династії викладачів

«Колективний портрет» викладацької спільноти варто доповнити зауваженням про існування в ній і родинних зв'язків. Іноді за браком джерел важко стверджувати, що педагоги з однаковими прізвищами були родичами, але у ряді випадків про це можна говорити впевнено. Так, у Переяславському колегіумі одночасно працювали брати Базилевичі (у 1770-х роках), у Харківському — Іван та Данило Томарови (на межі 1780–1790-х років⁵⁶). Учителями інколи ставали представники двох поколінь родини. Так, у Переяславському колегіумі вчителював спочатку Павло (батько), згодом Андрій Терлецький, у Харківському — Семен (батько) та Андрій Прокоповичі. Трое членів родини Базилевичів були пов'язані з Переяславським колегіумом, а

⁵⁶ Там само. — Арк. 172–173.

також із Харківським⁵⁷. Іноді родинні зв'язки важко встановити тому, що у родичів були різні прізвища. Приміром, викладач Переяславського колегіуму Йосип Козачківський був одружений з дочкою ректора Федора Домонтовича⁵⁸. До речі, Йосип Козачківський був батьком товариша Тараса Шевченка, лікаря — Андрія Козачківського.

* * *

Отже, «колективний портрет» викладача православного колегіуму виявляється достатньо своєрідним і не таким простим, щоб змалювати його декількома «фарбами». Цей «портрет» фіксує ті особливості, що були притаманні моделі колегіуму як ранньомодерній інституції. Хоча формування спільноти учителів православних колегіумів розпочалося тільки на початку XVIII ст., вже за короткий час її характеристики набули певної сталості. На процес її становлення впливали посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу учителя в Російській імперії та інші фактори. Лише в другій половині XVIII ст. були прийняті акти, якими створювалися більш сприятливі умови для формування окремого прошарку професійних викладачів, визначено їх місце у соціальній структурі згідно їх «ученого» призначення.

Побудова «колективної біографії» викладачів православних колегіумів дає змогу уточнити хід та особливості культурно-історичних процесів, перш за все зафіксувати час формування професійної групи викладачів та основні риси цієї соціальної групи на українських землях. У православних колегіумах, у зв'язку із укоріненням «латинської» моделі та більш глибоких освітніх традицій, деякі процеси виникли раніше й протікали більш інтенсивно у порівнянні з іншими навчальними закладами, які тоді ж існували в Російській імперії (зокрема, духовних семінаріях, що засновувалися на власне російських землях). «Колективна біографія» викладачів колегіумів відображає перехідний характер процесів у розвитку освіти в XVIII ст., перш за все переплетення духовного та світського начал (що втілювалося у соціальному походженні учителів, траєкторіях їх біографій). Реконструкція «колективного портрета» не відміняє «персональних історій», водночас дає змогу простежити загальні тенденції, охарактеризувати дійсно «типового» викладача православних колегіумів Лівобережної України та Слобожанщини (які в цьому плані становили єдиний простір), краще зрозуміти процеси інкорпорації українських земель до Російської імперії.

⁵⁷ *Войтков А.Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — № 6. — С. 320–321.

⁵⁸ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. — 1888. — № 3. — С. 122.

Таблиця 1⁵⁹

Станове походження викладачів

Колегіум	Походження викладача	Число викладачів	%
Переяславський колегіум	із духовенства	21	80,8
	із дворян/шляхти	2	7,7
	із козаків	1	3,8
	із міщан	2	7,7
	Разом	26	100,0
Харківський колегіум	із духовенства	38	84,4
	із дворян/шляхти	5	11,1
	із козаків	2	4,5
	Разом	45	100,0
Чернігівський колегіум	із духовенства	14	59,1
	із дворян/шляхти	3	13,6
	із козаків	2	9,1
	із міщан	4	18,2
	Разом	23	100,0
Всі колегіуми	із духовенства	73	77,7
	із дворян/шляхти	10	10,6
	із козаків	5	5,3
	із міщан	6	6,4
	Разом	94	100,0

Таблиця 2

Станове походження викладачів: динаміка змін

Стан викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
1	2	3	4	5	6	7
Із духовенства	2 (14,3)	8 (8,9)	14 (9,9)	45 (31,7)	63 (53,4)	30 (71,4)
Із дворян/шляхти	2 (14,3)	4 (4,4)	3 (2,1)	6 (4,2)	6 (5,1)	4 (9,5)

⁵⁹ Таблиці 1–17 складені на підставі бази даних «Викладачі православних колегіумів».

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
Із козаків	0 (0)	2 (2,3)	4 (2,8)	5 (3,5)	4 (3,4)	1 (2,4)
Із міщан	3 (21,4)	4 (4,4)	6 (4,2)	3 (2,1)	2 (1,7)	2 (4,8)
Немає даних	7 (50,0)	72 (80,0)	115 (81)	83 (58,5)	43 (36,4)	5 (11,9)
Разом	14 (100,0)	90 (100,0)	142 (100,0)	142 (100,0)	118 (100,0)	42 (100,0)

Таблиця 3

Місце навчання викладачів

Місце викладання	Місце навчання	Число викладачів, чол.
1	2	3
Переяславський колегіум	Переяславський колегіум	2
	Києво-Могилянська академія	30
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	9
	Новоросійська семінарія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1
	немає даних	33
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Харківський колегіум	Харківський колегіум	33
	Катеринослав. семінарія, Харківський колегіум	1
	Києво-Могилянська академія	16
	Києво-Могилянська академія, Львівська академія	1
	Києво-Могилянська академія, «німецький університет»	1
	Севська семінарія	2
	Харківський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	39
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	Києво-Могилянська академія	1

Закінчення таблиці 3

1	2	3
Чернігівський колегіум	Чернігівський колегіум	7
	Києво-Могилянська академія	27
	Львівська академія, Києво-Могилянська академія	2
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	1
	Чернігівський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	30
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1

Таблиця 4

Рівень освіти викладачів

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів, %	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
Богослов'я	94	36,9	95
Риторика	1	0,4	1
Філософія	4	1,6	4
немає даних	156	61,1	
Разом	255	100,0	100

Таблиця 5

Рівень освіти викладачів: динаміка змін

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Кін. XVII ст.	П. чв. XVIII ст.	Др. чв. XVIII ст.	Тр. чв. XVIII ст.	Чт. чв. XVIII ст.	Поч. XIX ст.
Богослов'я	0	9	13	25	54	6
Риторика	0	0	1	0	0	0
Філософія	0	0	0	0	1	0
немає даних	2	11	16	8	6	1
Разом	2	20	30	33	61	7

Таблиця 6

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах

Діяльність, яка передувала викладанню	Число викладачів	%
1. навчання	86	72,3
2. чернець монастиря в українській єпархії	14	11,8
3. викладач Києво-Могилянської академії	8	6,7
4. викладач у великоросійській семінарії	2	1,7
5. настоятель монастиря в українській єпархії	4	3,4
6. викладач Московської академії	1	0,8
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	1	0,8
8. інше (співак)	1	0,8
9. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	2	1,7
Разом	119	100,0

Таблиця 7

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах: динаміка змін

Діяльність, яка передувала викладанню	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
1	2	3	4	5	6	7
1. навчання	2 (14,3)	13 (14,4)	25 (17,6)	54 (37,5)	67 (56,8)	35 (83,3)
2. чернець монастиря в українській єпархії	3 (21,4)	9 (10,0)	10 (7,0%)	7 (4,9)	4 (3,4)	0 (0,0)
3. викладач Києво-Могилянської академії	2 (14,3)	3 (3,3)	5 (3,5)	5 (3,5)	4 (3,4)	2 (4,8)
4. викладач у великоросійській семінарії	0 (0,0)	1 (1,1)	2 (1,4)	1 (0,7)	1 (0,8)	0 (0,0)
5. настоятель монастиря в українській єпархії	3 (21,4)	3 (3,3)	3 (2,1)	1 (0,7)	1 (0,8)	1 (2,4)
6. викладач Московської академії	0 (0,0)	1 (1,1)	1 (0,7)	1 (0,7)	0 (0,0)	0 (0,0)

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4	5	6	7
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0)	1 (1,1)	1 (0,7)	0 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)
8. інше (співак)	0 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,7)	1 (0,7)	1 (0,8)	0 (0,0)
9. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,7)	2 (1,4)	2 (1,7)	1 (2,4)
немає даних	4 (28,6)	59 (65,6)	93 (65,5)	72 (50,0)	38 (32,2)	3 (7,1)
Разом	14 (100,0)	90 (100,0)	142 (100,0)	144 (100,0)	118 (100,0)	42 (100,0)

Таблиця 8

Статус під час викладання у колегіумі

Статус викладача	Число викладачів	%
чернець	114	48,9
біле духовенство	41	17,6
світська особа/особа, яка не мала духовного чину	78	33,5
Разом	233	100,0

Таблиця 9

Статус під час викладання у колегіумі: динаміка змін

Статус викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
чернець	12 (100,0)	55 (70,5)	84 (65,6)	52 (41,3)	22 (21,4)	7 (18,0)
біле духовенство	0 (0,0)	9 (11,5)	19 (14,8)	28 (22,2)	26 (25,2)	8 (20,5)
світська особа/особа, яка не мала духовного чину	0 (0,0)	14 (18,0)	25 (19,6)	46 (36,5)	55 (53,4)	24 (61,5)
немає даних	1	4	9	12	11	1
Разом	13	82	137	138	114	40
Загальна кількість з визначеним статусом	12 (100,0)	78 (100,0)	128 (100,0)	126 (100,0)	103 (100,0)	39 (100,0)

Таблиця 10

Діяльність (посада) викладачів колегіумів після залишення закладу

Діяльність після викладання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
1. настоятель монастиря в українській єпархії	18	19,1
2. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	13	13,8
3. чернець монастиря в українській єпархії	3	3,2
4. викладач Московської академії	7	7,4
5. викладач Олександрівсько-Невської (Петербурзької) семінарії	4	4,3
6. священник в українській єпархії	16	17,0
7. чернець у великоросійській єпархії	4	4,3
8. викладач Києво-Могилянської академії	10	10,6
9. єпископ української єпархії	4	4,3
10. чиновник міністерства народної освіти	1	1,1
11. помер	8	8,5
12. студент Московського університету	1	1,1
13. викладач (домашній тощо)	2	2,1
14. викладач у великоросійській семінарії	2	2,1
15. священник у великоросійській єпархії	1	1,1
немає даних	161	
Разом	255	100

Таблиця 11

**Діяльність (посада) викладачів колегіумів після залишення закладу:
динаміка змін**

Діяльність після викладання	Кін. XVII ст., чол.	П. чв. XVIII ст., чол.	Др. чв. XVIII ст., чол.	Тр. чв. XVIII ст., чол.	Чт. чв. XVIII ст., чол.	Поч. XIX ст., чол.
1	2	3	4	5	6	7
1. настоятель монастиря в українській єпархії	3	11	14	10	3	0
2. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	3	8	11	7	4	1

Закінчення таблиці 11

1	2	3	4	5	6	7
3. чернець монастиря в українській єпархії	0	0	2	2	2	1
4. викладач Московської академії	0	7	7	0	0	0
5. викладач Олександр-Невської (Петербурзької) семінарії	0	0	0	2	4	3
6. священик в українській єпархії	0	0	5	14	13	5
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	0	3	4	2	0	0
8. викладач Києво-Могилянської академії	1	5	5	7	5	4
9. єпископ української єпархії	2	2	2	2	2	1
10. чиновник міністерства народної освіти	0	0	0	0	1	1
11. помер	0	3	5	5	5	2
12. студент Московського університету	0	0	0	1	1	1
13. викладач (домашній тощо)	0	0	1	2	2	1
14. викладач у великоросійській семінарії	0	0	0	1	2	1
15. священик у великоросійській єпархії	0	0	0	1	1	1
немає даних	5	51	86	88	74	20

Таблиця 12

Середня тривалість викладання у колегіумі

Навчальний заклад	Середня тривалість викладання, роки
Переяславський колегіум	5
Харківський колегіум	7
Чернігівський колегіум	4
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	10
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	19

Таблиця 13

«Національність» викладачів

Етнонім	Число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
«великорос»	8	15,1
«грек»	2	3,8
«малорос»	42	79,2
«поляк»	1	1,9
Разом	53	100,0

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА

«ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ВОЇН ЗНАМЕНИТИЙ...»: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Війська Запорозького воїн знаменитий
Щохвилини ладен край свій боронити,
І хоч супостата не зрить пред собою,
Однак зброя завжди готова до бою.
У повсталих сила полягає в тому,
Що боронять волю батьківського дому.

«Вірші на Герб Малоросійський»
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки

Майже 200 років (з кінця XVI до кінця XVIII ст.) гербом Війська Запорозького — Низового та Українського Гетьманату — слугував козак з мушкетом. З тією чи іншою графічною видозміною його зображення карбувалося на печатках гетьманів, Коша, Генеральної військової канцелярії, Канцелярії Малоросійського скарбу, Генеральної лічильної комісії, інших вищих урядових установ козацької держави. У XVIII ст. зображення козака з мушкетом остаточно утверджується як державний герб Гетьманату та набуває ознак загальнонаціонального символу.

Історична традиція

Найдавніша письмова згадка про запорозький герб міститься у збірці віршів «На жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войська його королевської милості Запорозького, зложон през інока Касіана Саковича, ректора шкіл Київських, в Братстві, мовлені од його спудеїв на погребі того зацного рицера в Києві, в неділю Проводную, року Божого тисяча шістьсот двадцять второго». Один з віршів, що має промовисту назву «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького», започатковує в козацькому історіописанні традицію про надання цього герба польськими королями: «Кгди мензства запорозцов крелеве дознали, теди за герб такого їм рицера дали»¹. Однак автор віршованих рядків не конкретизує, хто з монархів зробив таке надання.

Пізніша козацька літописна традиція схильна вважати часом появи зображення козака з мушкетом 1576 р., коли разом з іншими клейнодами печатка з таким гербом була надана Війську Запорозькому королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм. Так, у літописі гадяцького полковника

¹ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 322–338.

Григорія Граб'янки, «Действія презельной и отъ начала поляковъ кравашой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки», що датується 1710 р., згадується: «А в літо 1576 за Стефана Баторія, короля польського, козаки в лучший еще строй учиненні. Той же король, — нотує далі козацький літописець, — видя у козаков мужество великое із татари на бранех... присла ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові колпак перекривлений...»².

Цю думку доносить до читача й автор «Краткого описанія Малороссіи» (ймовірно, завершеного 1734 р.), яке, за оцінкою його першого публікатора О. Левицького, є «компіляцією, вірніше вибіркою з літопису Граб'янки»: «При Стефане же Баторіи короле полскомъ въ томъ же 1576 году, козаки въ лучший порядокъ устроени, который ради ихъ мужества, поставилъ самъ имъ гетмана, давъ имъ коруговъ, бунчукъ и булаву, и печать съ гербомъ, то есть рицерь с самопаломъ, на голове колпакъ перекривленный, и рогъ при боку...»³. Новизною стала деталізація опису озброєння козака, зокрема згадка про порохівницю.

Змістовно близьке до попередніх свідчень і повідомлення щодо запорозького герба у «Книзі Забіл», що зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського: «При короле Стефане Баторіи дано Гетмана Богданка и Старшыни учредилъ межъ ними, и даль Гетману Булаву Короговъ Бунчукъ и печать сребромъ Воиска рицерь зъ самопаломъ, на голове колпакъ перекривленный, и рогъ при боку...»⁴. Особливістю цього повідомлення є згадка імені гетьмана — Богданка, — за якого відбулося таке надання. Щоправда, термін «герб» у даному випадку відсутній. Мова йде тільки про печатку, яка, як зазначено в тексті, була срібною. Відомо, що над упорядкуванням збірника документів працювали крім самого Івана Забіли двоє канцеляристів, які переписували виписки із «Синопису» та скороченої редакції згадуваного вище «Краткого описанія Малороссіи». Їм приписується й оздоблення збірки ілюстраціями.

Про джерельну спорідненість усіх трьох пам'яток — літопису Граб'янки, «Краткого описанія Малороссіи» та «Книги Забіл» — промовляє унікальний малюнок сріблястою фарбою державної печатки України у вигляді герба, представленої в останньому з перерахованих вище артефактів. Про глибоке ідейно-смісловне навантаження печатки свідчить напис чорнилом латинською мовою: «**Divina Providencia sigillum Ucrainie anno 1576**» (Прови-

² Действія презельной и отъ начала поляковъ кравашой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ граде Гадячу, трудомъ Григорія Граб'янки собранная ... Року 1710. — К., 1854. — С. 21–22; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. — К., 1992. — С. 26.

³ Краткое описаніе Малороссіи // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 214.

⁴ Ситий І. Герб України XVIII ст. // Знак. — 2006. — Ч. 38. — С. 2.

дінням Божим печатка України року 1576)⁵. Впадає в око тотожність «печатки» з малюнком герба Війська Запорозького, відтвореного у літописі Григорія Граб'янки. У згаданому літописі малюнок герба (що це саме герб, переконливо свідчить вміщений нижче вірш з промовистою назвою «На герб Малоросійський») поєднано з написом **«ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»**. Помічене ототожнення термінів (герб — печатка) пояснює незрозуміле, на перший погляд, іменування герба печаткою у «Книзі Забіл» та вказує на першоджерело запозичення — літопис Граб'янки.

На позиції Баторієвого надання герба запорожцям перебував й «абшитований полковий обозний» Стефан Васильович Лукомський. У цьому переконує витяг з його твору «Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ старихъ рускихъ вернихъ летописей Абшитованнымъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малоросійскомъ городе Прилуке 1770 году»: «...1576 году король полскій Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ турковъ и татаръ толь славную храбрость и отвагу, привель ихъ въ лучшій порядокъ: гетмана имъ и старшину определиль, знамя, булаву, бунчукъ и печать съ войсковимъ гербомъ пожаловаль, то есть: стоить рицерь, мушкетъ на правомъ плече держашій, левою ж рукою за бокъ свой держится, съ того жъ левого боку шабля и рогъ (въ которомъ прежде козаки порохъ огнестрелній бивало носять), на голове колпакъ перекривленій»⁶.

Загалом все це вказувало на широко розповсюджене в козацько-старшинському середовищі переконання про Баторієве надання герба та, водночас, циркуляцію у козацькому літописанні вузького джерельного кола.

Обмежена джерельна база та відсутність спеціальних праць щодо генези запорозького герба та печатки призвели в цілому до адаптації істориками XIX–XX ст. твердження про зв'язок геральдичного образу козака з мушкетом з королівським наданням 1576 р. Наприклад, часткове, значною мірою піонерське, висвітлення дана проблематика знайшла у відомій праці А. Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского»⁷, у якій автор приймає тезу про Баторієве надання клейнодів запорожцям.

Більш обережно до вирішення ключового питання щодо обставин появи у запорожців власної символіки підійшов на початку XX ст. кубанський

⁵ 1000 років української печатки: Каталог виставки. — К., 2013. — С. 226–228.

⁶ Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнина и изъ старихъ рускихъ вернихъ летописей Абшитованнымъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малоросійскомъ городе Прилуке 1770 году // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 349–350.

⁷ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1886.

історик П. Короленко, чия праця «Клейноды Черноморских козаков: Историческая справка» досі залишається фактологічно найповнішою і неперевершеною. Відомий дослідник з цього приводу висловився обережно: «Есть некоторые основания полагать, что запорожское войско вначале своего существования имело у себя клейноды: булаву и войсковую печать, но были ли они пожалованы Баторием, — когда они служили этому королю со своим атаманом Яном Орышевским, или исправлены войсковым коштом с точностью неизвестно»⁸.

Праці А. Скальковського та П. Короленка є набутками першого історіографічного етапу у дослідженні еволюції та функціонування запорозьких клейнодів, який припадає на XIX — початок XX ст. Натомість другий історіографічний етап — XX ст. — це час, коли «в радянській науці ідеологічні константи домінували в історичних дослідженнях і визначали їхні пріоритети. Само собою зрозуміло, що тема символів та атрибутів влади української козацької держави залишалася на узбіччі історіографічного процесу»⁹. Якщо можна так висловитися, вона успішно мігрувала у сферу спеціальних історичних дисциплін і набула обмеженого вузькофахового, до певної міри маргінального, характеру.

Новий вибух зацікавлення козацькою атрибутикою, вексилологією, геральдикою та сфрагістикою відбувся наприкінці 90-х років XX — на початку XXI ст. Зусиллями істориків І. Ситого, Ю. Савчука вдалося значно розширити джерельну базу, піднести зазначену проблематику на новий дослідницький рівень. Особливий внесок у розробку її певних галузок належить О. Однороженку, який сфокусував свої дослідження на козацькій сфрагістиці та геральдиці. Істориком вдалося ввести у науковий обіг нові джерела, опрацювати й узагальнити великий документальний масив та вибудувати на цьому ґрунті нові ідеологічні конструкції. Зокрема, він здійснив критичний аналіз теорії Баторієвого надання та його відображення в козацькій літописній традиції.

Дослідник не лише критично оцінює надання герба Стефаном Баторієм у 1576 р., а й відкидає можливість будь-якого королівського надання загалом. Він стверджує, що геральдична традиція, зумовлена формуванням привілейованого козацького стану, сформувалася на власному (місцевому) суспільно-політичному ґрунті. На думку О. Однороженка, виплекана козацькою старшиною «легенда про надання герба ставала важливою складовою цілої традиції про реформу Баторія, на якій ґрунтувалися соціальні та політичні претензії козацтва», та «саме герб як зовнішній атрибут соціальної ідентифікації, як ознака привілейованого статусу, найбільше надавався до

⁸ Короленко П. Клейноды Черноморских козаков: Историческая справка // Кубанский сборник. — Т. XVII. — Краснодар, — 1912. — С. 427.

⁹ Савчук Ю. Клейноды Славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). — К., 2007. — Вип. II. — С. 19.

використання в якості засобу підтвердження цих козацьких претензій на вольності»¹⁰. Своїм теоретичним постулатам вчений знаходить підтвердження у низці обставин джерелознавчого характеру. Зокрема, він вказує на відсутність згадки про надання герба у «Постанові про низовців від 16 вересня 1578 р.». При цьому, покликаючись на М. Грушевського, наголошує, що у документі «говориться про вручення реєстровим козакам великої королівської короги, на якій, ймовірно, було зображено державний герб Речі Посполитої»¹¹ та висловлює припущення: «Очевидно козацькі літописці просто розширили перелік наданих козакам клейнодів, оскільки крім печатки в їх описах фігурують бунчук і булава, які в «Постанові...» також не згадані»¹².

Не меш цікаві й інші аргументи, які спонукають дослідника «бачити в розповіді про надання герба не більше ніж легенду». Одним з них є згадка у літописах «про таку деталь козацького озброєння як порохівниця». Наведемо міркування історика з цього приводу без купюр: «Проглянувши всі наявні печатки Війська Запорозького Низового кінця XVI — першої половини XVII ст. не важко прийти до висновку, що дана деталь на них відсутня. З'являється вона лише в другій половині XVII ст. і присутня майже на всіх державних гербах Війська Запорозького (Гетьманату) та Війська Запорозького Низового, з чого можна зробити єдиний висновок: автори козацьких літописів описували сучасні їм герби з перенесенням останніх на часи Баторієвої реформи». На що можемо зауважити, що у літописі Григорія Граб'янки, де вперше зустрічаємо згадку про Баторієве надання та опис герба Війська Запорозького, згадка про порохівницю відсутня. Тоді як на малюнку козака з мушкетом, вміщеному у тому ж таки літописі, — порохівниця зображена. Це «протиріччя» опису та малюнка змушує нас до більш обережного і глибшого проникнення у сутність вкрай скупих джерел з даної проблематики. Воно якщо цілковито не руйнує вищенаведений «єдиний висновок», то достатньо міцно його підважує. Понад це необхідно мати на прикметі текстологічну спорідненість і прямий зв'язок, як це ми показали вище, більшості джерел другої половини XVII–XVIII ст., які висвітлюють питання королівського надання. Тож загальна апеляція до козацьких літописців, на наш погляд, не зовсім слухна.

Наступна теза вченого, покликана скріпити висновки дослідника, полягає в тому, «що цей «наданий» герб використовувало нереєстрове козацтво. До того ж на жодній із запорозьких печаток кінця XVI — першої половини

¹⁰ *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва // *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — Т. 2.* — К., 2007. — С. 183.

¹¹ *Грушевський М.* *Історія України-Руси.* — К., 1995. — Т. VII. — С. 155.

¹² *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 183–184.

XVII ст. немає згадки королівського титулу¹³, що було б логічним у разі надання запорозького герба річпосполитським урядом і використання його реєстровим військом¹⁴. Однак, міркуючи від супротивного, можемо дійти «незручних» висновків: так, як зазначення на гетьманських печатках середини XVII ст. формули «його королівської милості» не можна розглядати доказом королівського надання герба (козака з мушкетом), так само й відсутність королівського титулу «на жодній із запорозьких печаток кінця XVI — першої половини XVII ст.» не можна вважати самодостатнім аргументом щодо заперечення такого надання. У цьому зв'язку цікаво, що найдавніша письмова згадка про герб Війська Запорозького першої половини XVII ст. вірш «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького» містить у назві формулу «його королівської милості».

Останній блок аргументів вченого щодо заперечення Баторієвого надання цілковито побудований на логічній інтерпретації історичних подій та фактів: «Характерно, що в найдавнішій письмовій згадці про запорозький герб, у «Вършах на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» від 1622 р., в яких також говорилося про надання цього герба польськими королями: «Кгды мензства запорозцовъ кролеве дознали теды за гербъ такого имъ рыцера дали», не конкретизується, за якого саме короля відбулося це надання. Логічно було б припустити, що автор 1-ї чверті XVII ст. мав би ліпше знати обставини надання, ніж літописці XVIII ст. Варто відзначити і той факт, що в найдавнішому козацькому літописі — «Літописі Самовидця» взагалі не згадано про надання герба польською владою»¹⁵. Такий підхід нам видається апіорі вразливим.

Не вступаючи в розгорнуту повномасштабну дискусію, відзначимо слушність багатьох аргументів та стрункість теоретичних конструкцій історика. Разом з тим, відзначимо, що деякі твердження є недостатньо переконливими, окремі постулати надто категоричними, аргументи не завжди рівноцінними, а логічні судження в окремих випадках носять хисткий суб'єктивний характер. Крім того, у роздумах дослідника залишається «непоміченою» така дрібна деталь: розбіжність, нехай незначна, у датуванні. Козацькі літописи фіксують 1576 р. (перший рік приведення короля до присяги), тоді як в аналізованих текстах рефреном мовиться про ключову дату — 1578 р.¹⁶ (реформування козацького устрою).

Натомість не можна не погодитися з твердженням О. Однороженка, якому вдалося віднайти найдавніший відбиток гербової печатки козаків при

¹³ Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). — Харків, 2003. — С. 24.

¹⁴ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 184.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 183.

документі від 15 вересня 1592 р.¹⁷ (донедавна найдавнішим з відомих вважався відбиток печатки із зображенням козака з мушкетом, який зберігся на універсалі гетьмана Григорія Лободи, виданому у Корсуні 31 серпня 1595 р.¹⁸), що «час виготовлення названої печатки, а разом з тим і час створення запорозького державного герба, докладно визначити не можна через незначну кількість документальних свідчень, відомих нам на сьогодні. Але, безсумнівно, це сталося дещо раніше, ніж про то говорить актовий матеріал».

Отже, резюмуємо: ми в жодному випадку не обстоюємо погляд про Баторієве надання. Але разом з тим вважаємо, що питання часу творення і обставини початкового етапу легітимації герба Війська Запорозького залишаються надалі відкритими. Адже гіпотетично можливий і «компромісний» варіант: королівське підтвердження знака, що вийшов з козацького середовища. На наш погляд, досі маємо брак критичної маси документальних свідчень, які б дали змогу остаточно розв'язати порушену вище історичну дилему. Що ж до оцінки загального перебігу історичних подій та їхнього впливу на геральдичні процеси, то цілком згодні, що «формування козацької державності за порогоми в другій половині XVI ст. вимагало, поруч з іншим, зовнішнього вираження політичних прагнень нового державного організму, який ще не здобув зовнішнього визнання, але потребував цього. Впровадження практики використання державного герба, зокрема на печатці, свідчить про відкриті претензії на визнання Запоріжжя в якості самостійної політичної сили»¹⁹.

Гене́за герба Війська Запорозького

Історична канва еволюції герба Війська Запорозького має ще одну самобутню рису — вона віддзеркалює унікальне явище розвитку козацького державного організму, який «вже на початках формування у XVI ст. мав два державних ядра. Їх уособлювали січовики, що територіально тяжіли до Запорозької Січі й гуртувалися навколо неї, та реєстровці, стрижнем організації яких слугував полковий устрій, поширений головно на Подніпров'ї і запроваджений військовими реформами короля Речі Посполитої Стефана Баторія. З часу Богдана Хмельницького розмежування у загальнонаціональному козацькому «таборі» стало ще виразнішим. Воно призвело до автономного, осібного розвитку двох державних утворень: власне Запорозької Січі під назвою Славне Військо Запорозьке Низове та Війська Запорозького (Гетьманату). Парості державного організму Гетьманщини (1648–

¹⁷ Там само. — С. 181, 183.

¹⁸ *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 204–208.

¹⁹ *Однороженко О.* Історія українського козацтва... — С. 184.

1782) — козацької держави, що постала з енергетичного поля Національної революції середини XVII ст., виявилися більш потужними і не тільки за своїли попередню назву, а й успадкували військову організацію та державну символіку»²⁰.

Відтак постала гостра проблема розрізнення обох козацьких спільнот. Розмежування гербів Війська Запорозького Низового та Війська Запорозького (Гетьманату) відбулося завдяки трансформації герба низовців, який було доповнено списом, встромленим у землю. І хоч автор неодноразово цитованого вище «Собрания исторического...», покликаючись на польського історика XVII ст. С. Твардовського, вважав, що згадана геральдична композиція з'явилася одночасно з Баторієвим наданням 1576 р.: «Тогда жь и запорожскимъ козакамъ учредилъ атамана, кошового и все ихъ начали и таковие жь войсковіе клейноти какъ и гетману пожаловаль, токмо к печати ихъ пред рицеромъ копые стоящее, воина бодрствующаго знаменующое, прибавилъ»²¹, на відбитках печаток січовиків фіксуємо цю видозміну тільки на рубежі XVII–XVIII ст. (відомий відбиток 1700 р.²²). Наважимося припустити, що таке розмежування сталося дещо раніше — невдовзі по смерті Богдана Хмельницького, який політичною пуповиною був пов'язаний із Запорожжям. Цю хронологічну прогалину (1657–1700 рр.) появи та використання списа на печатках Низу заповнила матриця, що зберігається у колекції Державного історичного музею у Москві і нещодавно була введена в науковий обіг²³. Завдяки унікальній пам'ятці значно поглиблено хронологічний горизонт у розмежуванні геральдичних та сфрагістичних традицій Війська Запорозького Низового та Гетьманщини до третьої чверті XVII ст.

Історики одноставні в тому, що, за влучним висловом С. Лукомського, «пред рицеромъ копые стоящее, воина бодрствующаго знаменующое» якнайкраще демонструє мілітарний характер герба Славного Війська Запорозького Низового та успішно віддзеркалює одну з головних ролей низового козацтва — його прикордонно-вартову функцію. Разом з тим, у духовній культурі козацтва спис має особливе смислове навантаження, на що вказує, наприклад, його обов'язкова присутність на народній картині «Козак Мамай»²⁴.

²⁰ Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / The Odyssey of Cossack flags — Stockholm, 2012. — Р. 13.

²¹ Лукомскій. Собрание историческое... — С. 350.

²² Ситий І. Печатка Війська Запорізького низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів: УГТ, 1992. — С. 69.

²³ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки Відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві (сфрагістичний шкіц) // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора іст. наук, проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 317–338.

²⁴ Марченко Т.М. Козаки-Мамаї. — К., 1991. — 80 с.

Принагідно відзначимо, що спис низовців двічі відтворювався як елемент державної печаті Війська Запорозького (Гетьманату). Вперше у цій ролі він використовується на печатках (обох типів) гетьмана Брюховецького 1663 р. А згодом — 1671 р. — карбувався і на клейноді М. Ханенка. Історик О. Однороженко слушно вбачає в цьому промовистий політичний знак і вважає, що присутність елемента герба Низового Війська «мала вказувати на вирішальну роль Запорозжя при обранні на гетьманство названих вище запорозьких кандидатів»²⁵.

З часу Хмельницького до Розумовського геральдична традиція Гетьманату була безперервною. Козак з мушкетом незмінно репрезентував верховну владу і саму козацьку державу. Єдиним винятком, який ще більше підкреслив історичну закономірність, був геральдичний прецедент з військовою печаткою Петра Суховієнка. Останній здобув гетьманську булаву за підтримки Кримського ханату. Хан Аділ-Гирей винагородив гетьмана печаткою, що мала зображення лука з двома стрілами. Символіка нового герба була настільки незвичною, що це відразу привернуло увагу козацтва. Зокрема, дорошенківські козаки погрожували поламати Суховієві лук і стріли своїми «старожитними мушкетами», натякаючи в такий спосіб на складову частину державного герба Війська Запорозького — мушкет (самопал)²⁶.

Звичайно, упродовж майже двох віків відбувалася певна еволюція зовнішнього вигляду козака: зображення в русі чи статичним, варіативність постави, деталізація озброєння. Ці зміни, здебільшого, віддзеркалювали пригаманний епосі мистецький стиль, художній смак, почерк граверів, техніку виготовлення. Разом з тим, за усією мистецькою розмаїтістю зображень печаток Війська Запорозького (Низу та Гетьманату), що перебували у вжитку близько двох століть, не можна не побачити два типологічні мегаблоки²⁷. Історик І. Ситий, який одним з перших звернув на це увагу, запропонував власне пояснення принципових розбіжностей: «До Многогрішного²⁸ козак зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було даниною традиції степового братства, низового лицарства, де не існувало бідних, багатих, старших і менших, а всі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування давався взнаки. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орна-

²⁵ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва... — С. 186.

²⁶ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Т. VII. — СПб., 1880. — С. 84, 154; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 95.

²⁷ Савчук Ю. Невідома матриця... — С. 322.

²⁸ Мається на увазі III тип його печатки, який перебував у вжитку 1670–1688 рр.

ментом, у гордовитій позі»²⁹. Безперечно, вказану трансформацію зумовили, з одного боку, соціальні процеси: кристалізація в суспільній свідомості ідеї козацької держави, потреба її гідної репрезентації, з другого — мистецькі віяння, властиві тій чи іншій історичній епосі уподобання.

Тлумачення символіки (змісту) герба

На окрему увагу заслуговує інтерпретація герба. Вперше тлумачення його змісту та обставин появи мало місце у першій половині XVII ст. у віршах «На жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...». Автор поетичного твору «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького», не деталізуючи історичних обставин, нав'язує геральдичну традицію до королівського надання. Він вбачає у козаку лицаря, наділеного найважливішими чеснотами — передовсім служінням та відданістю у захисті Батьківщини, обороні її вольностей. У притаманній манері панегіричного віршування, надзвичайно популярного в Україні виду поезії першої половини XVII ст., Касіян Сакович вихваляє та возвеличує військову вправність та здібності запорожців, формуючи в уяві читача позитивне сприйняття збірного символічного образу мужнього воїна-захисника:

Кгди мензства запорозцов кролеве дознали,
Теди за герб такого їм рицера дали.
Которий ото готов ойчизні служити,
За вольность її і свой живот положити.
І, як треба, землею альбо тиж водою —
Вшеляко он способний і прудкий до бою³⁰.

Висвітлення символіки державного герба Війська Запорозького зустрічаємо і в козацьких літописах XVIII ст. Воно наслідувало попередню традицію як за змістом, так і за формою. У найпопулярнішому серед рукописної «козацької» літератури літописі Григорія Граб'янки (про що свідчить рекордна кількість списків: на сьогодні, разом з нововідкритими та реконструйованими, дослідники нараховують їх понад 50) відомості про герб також представлено віршем. Навіть маємо композиційну схожість та певну спадковість традиції. В обох пам'ятках XVII і XVIII ст. вірші на герб поєднані з малюнками герба. Споріднюють два джерела і тексти похвали гетьманам: у першому випадку — Сагайдачному, другому — Хмельницькому.

²⁹ *Ситий І.* Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава. — К., 2004. — С. 547.

³⁰ Подається за публікацією у кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 322–338.

Вірші на герб Малоросійський³¹

Войска Запорожского воинъ знаменитій
 Вооружень бодрствуетъ отчизну хранити,
 Аще и враговъ, коихъ не зрить предъ собою,
 Обаче оружіе готово до бою.
 Имають темъ встающи супостати сильни,
 Хотенія свого падоша омилни,
 Ибо вестъ сей завчасу предварати злomu,
 Да въ порабощеніи не будетъ некому, —
 Якоже дело бодра пастора суца
 Воспятити къ стаду волка грядуща³².

Вірші на герб Малоросійський

Війська Запорозького воїн знаменитий
 Щохвилини ладен край свій боронити,
 І хоч супостата не зрить пред собою,
 Однак зброя завжди готова до бою.
 У повсталих сила полягає в тому,
 Що боронять волю батьківського дому.
 В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого,
 Щоб не зрїть в неволі нікого живого.
 Бо відомо здавна — справа пастуха
 Від отари гнати хижого вовка.

Спільним для обох поетичних творів, які розділяє майже століття (1622 р. і 1710 р.), є також позитивна оцінка та захоплене возвеличення козака з мушкетом як збірного образу всього козацтва, що є завжди напоготові до збройного та відважного захисту Вітчизни та її вольностей.

Слушно відзначити присутність у поетичному творі звучання деяких актуальних нот та певного суб'єктивного моменту, пов'язаного з непростю політичною біографією і громадянською позицією Григорія Граб'янки. Як відомо, він перебував у складі делегації наказного гетьмана Павла Полуботка і був ув'язнений разом з ним у Петропавлівській фортеці. Козацький

³¹ Беручи під увагу, що, за твердженням сучасних дослідників, «важкий, риторичний стиль Граб'янки, вживання архаїзованого синтаксису і лексики значно утруднюють сприйняття твору читачем...», нижче пропонуємо переклад зі староукраїнської, що з'явився друком у видавництві «Знання» 1992 р. Однак точність перекладу поетичного твору викликає певні застереження.

³² Действия презельной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ граде Гадячу, трудомъ Григорія Граб'янки собранная ... Року 1710. — К., 1854. — С. 1.

літописець широким спектром засобів барокового твору, зокрема, несподіваними метафорами та символіко-алегоричними прийомами завуальовано маніфестує супроти тиранії Петра, декларує непоборність власного народу та непримиренність з його «порабощенієм».

Наприкінці компаративного аналізу основних джерел з історії герба Війська Запорозького авторства Касіяна Саковича та Григорія Граб'янки вважаємо за необхідне акцентувати увагу на заголовках, якими титуловано вірші. У першому випадку назва «На герб сильного Войська його королевської милості Запорозького» промовляє радше про становий характер герба, його належність, нехай і провідній, верстві, яка змагалася за свої вольності та політичне утвердження. Натомість у літописі Граб'янки як у підписі до малюнка **«ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»**, так і титулі поетичного твору «Вірші на герб Малоросійський» віддзеркалюється вже загальнодержавний характер герба, наголос ставиться на територіальній ознаці останнього. Тут вперше зображення козака з мушкетом іменується «гербом Малоросійським». Менш ніж за півстоліття — у середині XVIII ст. — ця назва не тільки закріпиться у суспільній свідомості, а й домінуватиме розмаїттям нових форм («герб Малоросії», «герб Малоросійської Нації», «Національний» і, зрештою, як про це свідчать архівні документи, «Государственный»), що демонструватимуть державну окремішність та національну ідентичність українців. Детальніше про впровадження нової термінології вестиметься мова у наступному параграфі.

Літопис Григорія Граб'янки в геральдичному аспекті позначений ще одним новаторством: малюнок герба супроводжується підписом — **«ПЕЧАТКА МАЛОЇ РОСІЇ ЙОГО ЦАРСЬКОЇ ПРЕСВІТЛОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»**. Це пояснює, висловлюючись образно, ретвіт цього геральдично-сфрагістичного прецеденту у «Книзі Забіл». Термінологічне суміщення «герба» та «печатки» очевидно відбулося з огляду на вузьку, як на той час, сферу використання герба. Головно на Державній печаті, яка також інколи іменувалася «Національною». Хоча маємо докази відтворення герба на деяких інших раритетах середини XVII ст.³³

Крім віршованої посвяти та малюнка герба Війська Запорозького згадку про герб також знаходимо у самому тілі тексту літопису. Повідомлення привертає дослідницьку увагу інтерпретацією причин появи герба «козак з

³³ Зокрема герб Війська Запорозького прикрашає портрет гетьмана Богдана Хмельницького на гравюрі В. Гондіуса 1651 р. Герб має незначні зміни: відсутність шаблі в козака, декорування поза щитовими елементами (над щитом п'ять прапорів, обабіч щита дві гармати на колесах, здолу колесо з віссю). Герб «козак з мушкетом» також вирізьблений на водосвятній чаші, яка належала гетьману (див.: *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006. — С. 76–77).

мушкетом». За Григорієм Граб'янкою, король надає козакам герб, «видя у козаков мужество великое із татари на бранех...»³⁴. Для порівняння: у «Кратком описаніи Малороссіи» з цього приводу мовиться ще більш загально — «ради ихъ мужества»³⁵. «Книга Забіл» не містить жодних коментарів з цього приводу та обмежується констатацією самого факту надання сукупно з упровадженням посади гетьмана. Найбільш цікаву та оригінальну редакцію роздумів навколо причин надання герба польським королем представив Стефан Васильович Лукомський. У своєму «Собраніи историческом...» він, дещо деталізуючи подію, наслідує Григорія Граб'янку: «Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ турковъ и татаръ толь славную храбрость и отвагу, привелъ ихъ въ лучшій порядок... И повелелъ имъ (козакам. — Ю.С.) битъ на страже противъ татаръ около Днепровскихъ пороговъ во всякой всегда поготовности»³⁶. Однак представник козацької старшини доповнює усталений погляд прямою мовою короля, в якій, крім іншого, декларується висока місія та епохальна роль козацтва: «а объ ихъ храбрости разсуждая, провещаваль, сказивая: «буде-де из техъ юнаковъ когдасъ Речь посполитая волная»³⁷.

Козак з мушкетом — «герб Національний»

Середина XVIII ст. посіла особливе місце в історії герба Війська Запорозького. Гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764) стало не тільки добою останнього піднесення Українського Гетьманату, а й періодом повномасштабного утвердження державної символіки, що відображала гетьманський ренесанс та сприяла кристалізації національної та історичної самосвідомості провідної суспільної верстви.

«Козак з мушкетом» набуває високого суспільного статусу — герба Нації — й широкого використання. Каталізатором змін став ордер гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р., яким вперше регламентувався порядок використання «Герба Нації». Високим розпорядженням (в офіційній кореспонденції, як вже згадувалося, козацька старшина також користується назвами «герб Малоросійський», «герб Малоросії», «герб Нації Малоросійської», «Національний Герб») зобов'язувалось на сотенних прапорах козацьких полків, виготовлених коштом Малоросійського Скарбу, зображати з одного боку «Герб Нації», з другого — «той сотне, чем оная сотня печатається»³⁸. Ротація прапорів хоч і не передбачала одночасної і повної

³⁴ Действия презельной... — С. 21–22.

³⁵ Краткое описание... — С. 214.

³⁶ Собраніе историческое... — С. 349–350.

³⁷ Там само.

³⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1723. — Арк. 1. Вперше повний текст ордера (однієї з його копій, які мають незначні відмінності) опублікований з побіжним комен-

заміни сотенних знамен, однак дуже швидко набула завидної динаміки. Прапори нового зразка з'явилися в усіх десяти малоросійських полках. У деяких, як Прилуцький, було впроваджено нові зразки на 100%. Про масштабність і масовість цього процесу промовляє той факт, що в окремих сотнях, наприклад, Мглинській Стародубського полку (нині територія Російської Федерації) вимагали заміни сотенного прапора не з причини його зношеності, а через різницю у зовнішньому вигляді зі знаменами інших сотень «...и на оном де **Национального надлежащего гербу не имеется**»³⁹. Загалом на підставі збережених архівних документів нам вдалося виявити та облікувати 50 випадків виготовлення сотенних прапорів за новим зразком — із зображенням Національного герба. Це становить близько 30% загальної кількості сотень усіх малоросійських полків⁴⁰.

Поважний вік правового акта — майже 260 років — пробуджує почуття національної гідності: не кожен державний народ може нині засвідчити легітимність Національного (Державного) герба подібним правовим документом. Утім політико-правові наслідки ордеру, його, без перебільшення, історична роль знайшли прояв й у низці інших важливих нюансів.

Зокрема, під час листування у справі виготовлення сотенних прапорів за новим зразком, що відбувалося між Гетьманом, Генеральною військовою та полковими канцеляріями, стосовно «Герба Малоросії» — козака з мушкетом — використано термін «Государственный». Дана дефініція якнайкраще засвідчує тогочасні політичні уявлення козацької еліти. Вона суперечить псевдонауковому твердженню щодо браку форм самоорганізації та політичної самосвідомості української нації та козацької еліти зокрема, щонайменше у XVIII ст. Вагомості додає незаперечний факт використання терміна «Государственный» не тільки під час цитування «полкового доношення», а й у тексті резолюції гетьмана: «Сотенное той Сотне Седневской знаміе зделать с положениемъ на одной стороне гербу Нацей: а и з другой Сотенного той Сотне, но понеже в полку Чернеговском привиліюванних сотенних местечокъ и въ нихъ Сотенних гербовъ неть, но до сего де на исправленних в некоторыхъ сотняхъ внов знаменахъ, за определениемъ пол: Черн: крїи приказанно написать герби с одной стороны **Государственный** (виділення наше. — *Ю.С.*)[,] а з другой полку Чернеговского[.] Для того повелеваем оной пол: Чер: Крїи какъ на протчїихъ полку Чер: вновъ зделаних сот: знаменах (от пол: Крїи велено написать (підкреслений текст закреслено його автором. — *Ю.С.*)) за определениемъ полковой Чернеговской Канцелярії написанны

тарем у 2000 р. (див.: *Савчук Ю.* 8-ме Березня це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // ПІК (Політика і культура). — 2000. — № 8 (43). — С. 18).

³⁹ ЦДІА України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17658. — Арк. 2.

⁴⁰ *Савчук Ю.* К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Материалы VIII нумизмат. конф. — М., 2000. — С. 217–219.

гербы с одной стороны Государственной[,] а з другой того полку Чернеговского такъ[,] и на оном сотенном Сотне Седневской новозделанном знамене велеть написать»⁴¹.

Таким чином, розчерк пера останнього українського гетьмана К. Розумовського 8 березня 1755 р. ствердив юридичну силу ордера, що спонукає до розгляду у новому ракурсі деяких аспектів політичного життя Гетьманату кінця XVIII ст., один з яких — генеза ідеології сепаратизму та державної незалежності як складової політичної культури панівної козацької верстви. Березневе розпорядження гетьмана слугувало втіленням реальної політичної дії, вектор якої був спрямований на розширення та зміцнення автономії козацької України, плекання власної державної традиції.

Закономірно, що після ліквідації гетьманського уряду у 1764 р. атрибути гетьманської влади викликали неспокій у російських правлячих колах. Тож невдовзі — 1766 р. — відбулося заміщення «гербу старожитного Земли Украинской» на цілком новітній символ, який відображав нові суспільні реалії й уособлював собою інші політичні цілі та ідеологічні концепції, що їх впроваджував імперський уряд.

Малоросійський генерал-губернатор Петро Рум'янцев запропонував свою версію головного геральдичного символу. Провідна ідея останнього полягала у поєднанні територіальних гербів «пяти княжені Малую Россію составляющихъ» та виразній демонстрації їхнього підпорядкування імперській символіці. «Герб Малороссіи» в остаточному варіанті мав такий вигляд: «на золотой Императорской мантии подь Императорскою короною в щиту Россійской Императорской гербъ то есть в золотомъ поле черной двоголавной орель ... на груди онаго орла в щиту подь княжескою короною изображены гербы пяти княжені Малую Россію составляющихъ, а именно: 1) Гербъ Киевской в голубомъ поле ангель въ серебряной одежде въ правой руке держащей серебряной мечъ, а левой щить тогожъ металла. 2) Гербъ Черниговской в серебряномъ поле черный одноглавный орель съ золотою на голове короною съ носомъ и ногами золотыми жъ держащей въ левой ноге діагонально золотой крестъ. 3) Гербъ Переяславской, в красномъ поле серебряная башня о трехъ вверху зубцахъ на зеленой земле стоящая. 4) Гербъ Новгорода Северскаго, в красномъ же поле до половины щита происходящая золотая стена чернымъ мурованная, о четырехъ зубцахъ. 5) Гербъ Стародубской, в серебряномъ поле зеленой дубъ стоящей на зеленой же земле»⁴². Рум'янцевський герб Малоросії перебував у вжитку до 1782 р. і відійшов у небуття разом зі скасуванням полково-сотенного устрою та повною ліквідацією козацької автономії.

⁴¹ Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр.: У 2ч. — Число 12. — Част. II. — К., 2005. — С. 21–22.

⁴² О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. — 1914. — № 5. — С. 74.

Імперська влада, впроваджуючи поспіхом радикальні геральдичні зміни, добре усвідомлювала духовну силу старожитнього козацького клейноду та розуміла, що старовинні атрибути влади — виразні ідеологічні символи національної та державної окремішності. Упродовж віків вони були історичними свідками та носіями традицій козацької автономії. Щодо цього вельми показовим є імператорський указ 1734 р., що з'явився у зв'язку зі смертю гетьмана Д. Апостола та тимчасовою ліквідацією інституту гетьманства, яким «в церкви, где погребен Гетман Апостол, булавы и бунчука, как сделанных вновь так и письменных на картине не ставитъ, и какая булава или бунчук сделаны от дома его вновь те отобразь, заплатя настоящую цену во что им стали»⁴³.

Історичне відродження козака з мушкетом

Підсумовуючи лаконічні нотатки щодо історичної традиції герба Війська Запорозького — зображення козака з мушкетом, — вважаємо доцільним пунктирно означити подальшу долю «Герба Нації», яка знайшла своє продовження у карколомних подіях ХХ ст.

Національно-визвольні змагання початку ХХ ст. знову покликали Національний герб до публічного життя та громадського служіння. Козак з мушкетом посів центральне місце емблематичної композиції великої печатки Української Держави, запроєктованої Георгієм Нарбутом і затвердженої гетьманом Павлом Скоропадським 18 липня 1918. Однак з часом козацький герб мусив поступитися символам політичних наступників владного олімпу.

Нові горизонти історичної перспективи відкрили перед «Гербом Нації» доленосні події останніх десятиріч — здобуття Україною незалежності та ухвалення 1996 р. нової Конституції. У відповідності до вимог ст. 20, яка передбачала створення Великого Державного Герба, «козак з мушкетом» — герб Війська Запорозького (Низового та Українського Гетьманату), усвідомлений за козацької доби як державний та національний — посів гідне, історично обумовлене місце у Великому Державному Гербі України⁴⁴. Конституційна норма рельєфно відобразила не тільки складний історичний шлях державного розвитку, а й належним чином вшанувала головний символ найдемократичнішої та найгероїчнішої доби вітчизняної історії, що вивершує у свідомості пересічного українця ідеали свободи, повновладдя народу, спадкоємність державотворчих традицій та духовні цінності козацтва.

Вибір козака з мушкетом як однієї з фігур щитотримачів був не випадковим. На думку авторів проекту Великого Державного Герба України, він базувався на логіці дослідження історичного процесу, поміченої вченими

⁴³ Полное собрание законов Российской империи — Т. IX. — № 6578.

⁴⁴ Конституція України: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

ще на початку минулого століття. Так, у 1912 р. під час дискусії, що виникла у середовищі дослідників української геральдики стосовно вибору національного символу, який міг би слугувати державним гербом, науковці висловили думку про можливість, задля досягнення святої згоди, компонувати герб держави з елементами, що представляють державотворчі центри сходу і заходу України. Тоді відомий львівський історик С. Томашівський дійшов висновку: «Отож, якщо дуалізм, то лев і запорожець»⁴⁵.

Подальший перебіг історичних подій підтвердив слушність такої думки. Саме ці емблеми були обрані для самоідентифікації державами, що постали на українських теренах за доби національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Як зазначалося вище, в період Української Держави гетьмана Скоропадського Георгій Нарбут розробив державну печатку із зображенням козака з мушкетом, а Закон Ради Державних Секретарів про самостійність земель Австро-Угорської монархії від 12 листопада 1918 р., схвалений наступного дня у Львові Українською Національною Радою, передбачав для ЗУНР герб у вигляді золотого лева на блакитному полі⁴⁶.

Найавторитетніші вчені, серед них академік Михайло Грушевський, надавали зображенню козака з мушкетом першість поміж історичних державних гербів⁴⁷. Пріоритетність цього символу визнавали і знавці геральдики Г. Нарбут та В. Модзалевський. Інший дослідник, автор брошури «У справі герба України», вбачав у ньому «плід творчості тільки нашого народу» і зазначав, що «між гербами інших народів і держав не маємо подібного... До того ж образ козака — твір пишного, блискучого періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні національної незалежності»⁴⁸. Беззаперечно, у цьому сенсі «козак з мушкетом» не тільки не втратив свого історичного значення, а й набуває актуального звучання для сьогодення, в якому можемо віднайти паралелі тій історичній епосі.

Висновки

Поява герба Війська Запорозького — зображення козака з мушкетом — зумовлена складними перипетіями суспільно-політичного розвитку, пов'язаного з формуванням державних форм та провідної ролі у цьому процесі козацької верстви. Баторієве надання герба 1576 р. потребує документального підтвердження та надалі залишається у площині наукової дискусії. Документальна фіксація герба датується кінцем ХVІ ст.

⁴⁵ *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. — 1912. — 29 вересня.

⁴⁶ *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 44–45.

⁴⁷ *Скотинський Т.* Український герб та прапор. — Львів, 1935. — С. 17–18.

⁴⁸ *Леонід К.* В справі герба України // Шлях. — 1918. — Ч. 2. — Лютий. — С. 33–40; Окр. відб.: К., 1918.

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНАТУ

Одним із найважливіших атрибутів Української держави XVII–XVIII ст. була державна печатка. За тогочасною термінологією вона називалася військовою, тобто відображала військовий характер Гетьманату¹. У «Договорах і постановах...» 1710 р. читаємо: «А тоє все подписомъ руки моеї власной и печатью войсковою ствержаю»². Є й інший переклад пам'ятки, де печатка названа державною: «quas ipse sigillo Exercitus Zaporoviensis publico... confirmavit» («які він державною печаткою Війська Запорозького... ствердив»)³. Іноді вживали термін «енералноу восковою», як в універсалі Юрія Хмельницького від 7 лютого 1660 р.⁴, або «при печати войскової Генеральной канцелярии», як в універсалі Павла Полуботка від 8 серпня 1722 р.⁵ Бунчуковий товариш Іван Забіла проілюстрував свої витяги з козацьких літописів кольоровим зображенням печатки з промовистою назвою «divina Providencia anno 1576 sigilum Ucrainie» («під Божим покровительством року 1576 печатка України»)⁶. За Кирила Розумовського користувалися термінами «национальная», «национальная малороссийская»⁷.

¹ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 58–59, 84; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 39.

² Універсали Івана Мазепи (1687–1709). — К., 2006. — Част. II. — С. 647; Горслов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — С. 599–600.

³ Україна — Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття): Каталог міжнародної виставки / Упор. Ю. Савчук. — К., 2008. — С. 189, 191.

⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — Київ–Львів, 2004. — С. 143.

⁵ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — С. 84.

⁶ Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 116; Його ж. До питання про великий герб України // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 109–110. Репліку цього зображення див.: *Hryhorij Hrabjanka's. The Great War of Bohdan Xmel'nuc'kuj = Григорія Грабянки Действия презельной брани Богдана Хмельницкого.* — Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University = Український науковий інститут Гарвардського університету, 1990. — V. 9 = T. 9. — P. 14 = С. 14.

⁷ Ситий І. Гетьманські печатки // Слава українського козацтва / Упор. Кот С., Кардаш П. — Київ–Мельбурн, 1999. — С. 115; Його ж. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава: Люсторована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Упор. В. Недяк. — К., 2004. — С. 546–553; Його ж. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею

Ця еволюція термінів вказує на те, що у свідомості, принаймні, частини козацької старшини у середині XVIII ст., незважаючи на складні процеси українського державотворення, відбувся перелом у сприйнятті печатки вже як саме державного, а не корпоративного клейнода. В історичній літературі широко розповсюджений термін «гетьманська печатка».

Базовими працями для вивчення державної печатки є розвідки Д. Яворницького, М. Слабченка, І. Крип'якевича, О. Каменцевої, В. Фоменка, І. Ситого, О. Однороженка, Ю. Савчука⁸.

Передісторія державної печатки Гетьманщини починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, з якою були змушені рахуватися правителі держав, що оточували Україну. З цього приводу В. Брехуненко пише: «Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремих стан козацтво, зараховуючи себе до “людей рицарських”, зажадало виділення й собі місця “під сонцем”; а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути ... Запущений з гори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як “людей рицарських”»⁹.

У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом. Про це Г. Граб'янка писав так: «Сей на печати малороссийский войсковий герб, то есть воин в колпаку

ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. — 2001. — № 1–2. — С. 148–154; *Його ж.* Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. — 2001. — Ч. 24 (жовтень). — С. 8–9; *Його ж.* Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. — 1998. — Ч. 15 (березень). — С. 3.

⁸ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990; *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. — Одесса, [Б. г.] — 16 с.; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагистики // ЗНТШ. — Львів, 1917. — Т. 123–124. — С. 1–16; *Каменцева Е.* Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1963. — Вып. 1. — С. 203–205; *Фоменко В.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 152–160; *Ситий І.* Гетьманські печатки; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського; *Його ж.* Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 4. — С. 3–14; *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.) — Харків, 2003. — 218 с.; *Савчук Ю.* Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумизматики Державного історичного музею у Москві // *Terra cossacorum*: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 317–335.

⁹ *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. — К., 2005. — С. 140, 146.

перекривленном, на плечах мушкет, а при боку шаблю и козацкий рог с порохом кули меющий»¹⁰.

Дослідники відмічають відсутність зображення печатки у творі Григорія Граб'янки¹¹. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити виявлений нами у т. зв. «Книзі Забіл»¹² малюнок гетьманської печатки, зроблений у 40-х роках XVIII ст., про який йшлося вище, з цікавим приписом: «Anno 1576: sigilum Uscraini» та коментарем: «При короле Стефане Баторіи дано гетмана Богданка й старшину оучредил меж ними и дал гетману булаву, корогов, бунчук й печат сребром войска рицер з самопалом, на голове колпак перекривлений и рог при боку, сей гетман Крым повоевал. Году 1576:». Навколо зображення, яке іконографічно подібне печаткам Івана Скоропадського та Данила Апостола, абрєвіатура — «П М Є Ц П В В З О С Д» («ПЕЧАТЬ МАЛОРОССІЙСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА»)*. Можливо, цей малюнок був взорований з малюнка Григорія Граб'янки, адже відомо, що оригінал рукопису не зберігся, а Граб'янка був одружений із сестрою упорядника книги Івана Забіли, тож останній міг використати наробки родича у своїх історичних нотатках¹³.

Поява цієї емблеми не випадкова. Український народ під владою Польщі й Литви не мав належного захисту від нападів кримських татар, які з 1475 р. почали систематично спустошувати Україну¹⁴. Це і стало підґрунтям формування козацького стану — недержавних збройних сил українського народу, а польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. герб Війську Запорозькому — зображення козака, озброєного рушницею та шаблею.

Поява козака на печатці була обумовлена менталітетом українського суспільства XVI–XVII ст. Як приклад наведемо міркування Мелетія Смотрицького: «Козаки, хоча і люд рицарський, однак християни і християни ортодоксальні, православні. Хто ж їх до справ віри неналежної може приневолити, адже їх церква наша руська за своїх членів має? Хіба то в церкві божій новина воїнам одиноким, ротами і полками за віру, за ім'я Христове на

¹⁰ *Грабянка Г.* Действия презелной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. — С. XXIV.

¹¹ *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. — К., 1977. — С. 34.

¹² Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі — ЧОІМ). — Інв. № Ал 14. — Арк. 9.

* Тут і далі написи на печатках передаємо у спрощеному вигляді, мовою, наближеною до тогочасної ділової.

¹³ *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1. — С. 119. Київський історик А. Бовгира заперечує авторство Г. Граб'янки.

¹⁴ *Кримський А.* Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 4: Сходознавство. — С. 408.

пролиття крові своєї і на смерть себе віддавати? І козаки також людина військовий, що в школі віри і в школі діла рицарського вихованій»¹⁵.

Підтвердження нашої думки знаходимо й у листуванні архієпископа Лазаря Барановича: «Еще Овидій писалъ объ нихъ (козакахъ): “Гдѣ только гордый турокъ поставитъ свои великолепные ставки, тамъ черкасы обыкновенно поднимають страшную бурю. Бывает, впрочемъ, и мир иногда у нихъ, но на него нельзя полагаться. Если гдѣ сегодня миръ, тамъ на утро, смотри, кровавое оружіе. Живя между непріятелями, постоянно нахожусь въ опасности... что это за народъ, что за привязчивый и ѣдкій, у которого въ рукѣ лукъ, сабля, самопаль, с кѣмъ сдружится, за того и стоитъ. Дай богъ и намъ наслѣдовать его, сдѣлавши что нибудь доброе здѣсь еще для церкви божей... мы хотя и умираемъ, а все таки сѣмъ”»¹⁶. І далі: «Козакъ — суцая буря, которой и надпись такую дають: бурѣ должно покоряться. Козакъ — это вѣтеръ въ полѣ; мы, рабы божіи, среди этаго вѣтра, подобно былинкамъ гнемся, но не ломаемся; дѣлаемъ свое дѣло и чрезчуръ имъ снисходимъ»¹⁷. На думку Лазаря Барановича, приборкати козацьку стихію, захистити православну віру в Україні могла лише царська влада: «Одно только прибѣжище для бѣдной Руси под крыльями орлиныя; под ними скорѣе можно укрыться, если только самопал вѣрно поражать будетъ воровъ царскихъ»¹⁸. Тут маємо цікаве символічне трактування української ситуації, що знайшло своє образне втілення на печатках.

Влучну характеристику особливостей українського менталітету, що вплинули на формування сфрагістичної емблематики (і не тільки), дав визначний публіцист XVI ст. Станіслав Ориховський у своєму листі від 1564 р. до Яна Франціска Комендоні: «Вітчизна моя Русь простягається над річкою Тиром ... Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри — частково слов'янської, частково латинської — на такому ступені, який був необхідний для ведення служби божої і до вироблення законів»¹⁹.

Релігійність стала домінантою українського менталітету завдяки наступному фактору: «Україна дістала з Візантії через південних слов'ян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література візантійського періоду, себто замість літератури класичної Греції головне оповідання про Христа та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним

¹⁵ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. — Кн. 1: Ренесанс. Раннє бароко. — К., 2004. — С. 245.

¹⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 50, 52.

¹⁷ Там же. — С. 53.

¹⁸ Там же. — С. 65.

¹⁹ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — С. 44.

характером. ...Вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний»²⁰.

Стосовно малюнка на печатці варта уваги думка П. Саса: «Для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза своїм утилітарним призначенням — бути засобом ведення війни, вогнепальна зброя використовувалася козаками у ритуалізованих діях. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю такої ролі зумовлювалося як актуальною воєнною практикою — гармати і мушкети складали основу бойової міцї запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом — вогняним спалахом, оглушливим звуком, пороховим димом. Для запорожців вогнепальна зброя була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти. У цьому відношенні вона вирізняла їх від цивілізаційної моделі, яку уособлювали їхні традиційні противники — татари, головною зброєю яких виступали лук і шабля... :

Татари часту стрільбу на наших звертають,
З кривавих луків зі свистом їхні стріли злітають.
Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,
Татари стрімголов з міста утікають»²¹.

У козацькому середовищі зброя вписувалася в контекст військового престижу, гідного корпоративного представництва. Козаки наділяли її магичними властивостями, ставилися до неї, як до живої істоти²². Архетип такого ставлення відбився у підписах до народних картин «Казак Мамай», що набули поширення в українському малярстві XVII–XIX ст.:

«Якъ извикли насъ ляхи дурити,
а надѣя певна мушкетъ сѣромаха,
та еще не заржавѣла и шабля
моя сваха, хоть уже не разъ
пасокою вѣмилась, да и теперъ
якъ бы разозлилась.
Случалось минѣ и не разъ въ степу
варити пиво: пивъ
турчинъ, пивъ татаринъ,
пивъ и ляхъ на диво,

²⁰ Там само. — С. 41.

²¹ Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»: Соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI — початок XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 74–75.

²² Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007. — С. 167.

то и теперъ до
вražого батька
валяеця въ степу
с похмѣля головъ,
костокъ мертвѣхъ,
отого весѣля»²³.

Таким чином, лук, дійсно, у свідомості козаків ототожнювався зі Сходом, а от мушкет — це зброя християнська.

О. Галенко вважає, що лук та козак з мушкетом — це символіка східного походження: «“Лук” служив «за головний символ козацької доблесті та лицарства — як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія»²⁴. І далі: «Підсумовуючи, можна ствердити, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед козацтва стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Однак малоімовірно, щоб символічне пошанування козаками рушниці брало початок з Заходу. Цьому б мала стати на перешкоді прив’язаність до старих лицарських символів консервативної шляхти Речі Посполитої, а саме до урівняння з шляхетським станом прагнуло в своїх соціальних претензіях козацтво, використовуючи шляхетських етос як взірець власних лицарських аспірацій. Натомість успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, грізну власне рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше — привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво. Втім, у зв’язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається неясним, чи не пов’язується відома печатка Війська Запорозького — козак з мушкетом — із геральдичним колом Трансильванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією»²⁵.

Доречно відзначити, що і в часи Київської Русі на печатках викарбовували озброєних мечами та списами святих патронів, які мали вигляд воїнів. Воїна, що тримає в руці спис та щит, бачимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича²⁶.

²³ Цит. за: *Сас П.* «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 76.

²⁴ *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1998. — Т. 5. — С. 106.

²⁵ Там само. — С. 110.

²⁶ *Ситий І.* Князівська булла XI ст. // *Сіверянський літопис.* — 2010. — № 6. — С. 9–10; *Його ж.* Печатка Святослава Ярославича // *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць.* — Вип. 13. — Чернігів, 2011. — С. 103–104; *Літопис Руський / Пер. Л. Махновець.* — К., 1989. — Мал. 118, 179, 180, 183, 288, 516, 498, 502, 515;

Як бачимо, іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини і вказує на те, що політична ситуація XI–XIII ст. була багато в чому подібна XVI–XVIII ст., коли українцям-хліборобам завжди треба було тримати в руці або спис, або мушкет та вірити в заступництво Бога та Богоматері, щоби відстояти своє право на життя.

Підтвердженням опосередкованого зв'язку між козацькою і давньоруською емблематикою є наступна думка: «“Вірші на жалісний погреб” К. Саковича — твір особливий тим, що на козаків автор дивиться як на державоносну еліту і підносить, оспівує, декларує козацького вождя як правителя нації — досі так козацьких проводирів не трактували. ...Касіян Сакович бачить Україну як пряму спадкоємицю Київської України-Русі, вважає, що українці походять із коріння Яфета (біблійний герой, син Ноя, якому нібито віддані були північні й західні країни), вони нащадки Олега Роського і Володимира Великого. ...Звертання до символічної гербової спадщини Київської Русі не випадкове, бо з XVI ст. постала ідея реставрації Київської держави у творах С. Ориховського, Й. Верещинського, С. Пекаліда, С. Наливайка»²⁷. Але пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречна, бо багато чого просто забулося. Про це свідчать рядки з поеми Івана Домбровського «Дніпрові камені» 1619 р.: «Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!»²⁸.

Крім того, про причини появи козацького герба можуть свідчити і наступні рядки: «Зовсім недавно, в часи П. Сагайдачного... виношувалася ідея Козацької держави з центром у Трапезунді... Практичного висліду вона не дістала, але важливим у цій ситуації було те, що сама ідея козацької держави не тільки була проголошена повторно після С. Наливайка та

Князівські печатки сформувалися під впливом відповідних візантійських. Схожі процеси відбувалися й у Західній Європі (*Лебек С.* Происхождение франков. V–IX века. 1. Новая история средневековой Франции. — М., 1993. — С. 7, 9, 278). З часів Київської Русі Чернігівщина була провідником іноземних сфрагістичних традицій, про що свідчать дослідження сучасних істориків: «Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморський Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а, отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, — чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?» (*Плахонін А.* Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. — № 6 (7): У 2 част. — Ч. 1. — К., 2001. — С. 138).

²⁷ *Шевчук В.* Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — С. 227, 292.

²⁸ Там само. — С. 265.

Й. Верещинського, які основи її виповіли ще в 1596 р., але й було вчинено практичну спробу її втілити»²⁹.

Слід зазначити, що реалії повсякденної боротьби за своє право на життя в оточенні агресивних сусідів викликали створення відповідної емблематики — комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), які взагалі найбільш поширені у козацькій сфрагістиці³⁰. Надання клейнодів узаконювало, легітимізувало владу гетьмана та підтверджувало особливий статус козацтва. З цього приводу М. Грушевський писав: «Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький»³¹. Про це свідчить і лист гетьмана Конєцпольського до брацлавського воєводи Потоцького, коли він хотів реформувати козацтво після розгрому Павлюка: «Я писав до п. воєводи брацлавського, аби армату, печать, булаву — що вони зовуть клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого розпорядження й. королів. милости»³².

14 (24) липня 1637 р. на козацькій раді під Боровицею королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький заявили про зраду козаків королю: «Що за таку зраду вже сам Бог кровию їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалування не гідні — так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надани, — так стратили і свободи всі і наступство виборних старшин, і тепер прийшли до того, що або ім'я козацьке мусить згинути, або інший лад мусить бути... Потім старшого, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать, так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обов'язки, що вони мали підтвердити присягою, і вони все те покірно вчинили»³³. Цікавий момент. Свою присягу козаки скріпили печаткою: «Дали ми се письмо — сей кривавий обов'язок наш, за печатю військовою і підписом писаря військового»³⁴. Зрозуміло, чому свій підпис поставив Богдан Хмельницький, на той час виконуючий обов'язки писаря, бо Павлюк і полковники були позбавлені влади, а нового гетьмана ще не було. А ось печатка? Її ж поклали до ніг комісарів! Виходить, що печатку одразу ж після ритуального покладання повернули писарю, аби узаконити присягу.

²⁹ Там само. — С. 287.

³⁰ *Замлинський В., Дмитрієнко М.* Геральдика України // Україна. — 1992. — № 14. — С. 2.

³¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 8. — Ч. I. — К., 1995. — С. 257.

³² Там само. — С. 273.

³³ Там само.

³⁴ Там само. — С. 275.

Про вагомість печатки свідчить також пункт Зборівської угоди «Декларація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення Війська Запорозького»: «А се споряженне реестру гетьманом війська Запорозького має бути відправлене до найдальше до Нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реестр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою»³⁵. На Корсунській раді королівський посол Станіслав Беньовський вимагав, щоб Семен Глухівський негайно повернув печатку і віддав її Павлу Тетері. На це претендент на гетьманську булаву заявив: «...коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря, тоді я не хочу знати не тільки печатку, а й України»³⁶. Гетьман Юрій Хмельницький у своїх статтях 1659 р. наполягав на тому, щоб без відома гетьмана, без його грамоти з військовою печаткою «никто-бы от Его величества из Войск Запорожских в милость царскую принимаем не был»³⁷.

Найдавнішою з військових печаток є печатка від 15 вересня 1592 р., діаметром 27 мм. Вона має коловий напис: «+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬСКОГО». По центру, у щиті, зображений в анфас козак, озброєний шаблею турецького типу, лівою рукою він тримає рушницю. Одяг козака складається з жупана, пояса, круглої шапки з конусоподібним верхом і чобіт³⁸. Наявна реконструкція печатки викликає недовіру: чи правильно О. Однороженко прочитав зображення? Питання було б зняте після публікації світлини печатки. П. Сас вважає, що згадана печатка тотожна печатці Григорія Лободи 1595 р.³⁹ Відомі зображення цієї печатки на документах 1595–1596 рр. Втрачена вона була у червні 1596 р.⁴⁰ А в серпні цього ж року з'явилася нова печатка гетьмана Гната Василевича, яка була в обігу до 1603, а можливо, і до 1609 р.⁴¹ Після цього року жодних документів, засвідчених військовою печаткою, дослідниками ще не виявлено.

У фондах Чернігівського обласного історичного музею (далі — ЧОІМ) зберігається універсал 1603 р. Гаврила Крутневича з цією печаткою. Печатка кругла, діаметр 28 мм, паперово-воскова, вміщена на звороті першого

³⁵ Грушевський М. Історія України-Русії. — Т. 8. — Ч. III. — С. 215; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.—Нью-Йорк, 2003. — С. 363.

³⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 153.

³⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3 частях. — К., 1903. — С. 233.

³⁸ Однороженко О. «Divina providencia anno 1576: sigillum Ucrainia»: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового // Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 жовтня 2007 р. — Запоріжжя, 2007. — С. 125, 132–133.

³⁹ Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010. — С. 84.

⁴⁰ Там само. — С. 87.

⁴¹ Там само. — С. 96.

аркуша, відбиток зроблено через вирізаний з другого аркуша клаптик паперу у вигляді прямокутника. Зображення: козак у довгому жупані і круглій шапці, на правому боці — у широких піхвах шабля, на правому плечі тримає рушницю. Між двома колами йде напис: «+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Є втрати у лівій частині зображення⁴².

З 1621 по 1638 рр. запорожці користувалися печаткою з модифікованим зображенням та старою легендою, діаметром 31 мм. На цій печатці вперше зображений козак, що крокує⁴³. Вона була втрачена внаслідок поразки козацького повстання 1637–1638 рр.

На жаль, ми не маємо реального відбитка печатки 1576 р. Серед українських істориків побутує думка, що в цьому випадку маємо справу з легендою, яка була створена козацьким літописцем Григорієм Граб'янкою⁴⁴. П. Сас спростовує припущення І. Крип'якевича, що козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору 1578 р., і датує найбільш ранній зразок 1592 р.⁴⁵ Від себе додамо, що цю версію підкріплюють наші спостереження щодо іконографії малюнка печатки: порохівниця та шапка зі шликом з'явилися тільки у XVII ст., козак зображується на печатках XVI ст. у статичній позі, повернутий уліво, на печатках же першої половини XVII ст. (Михайла Дорошенка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького) козак рухається і повернутий вправо. Фактично Граб'янка описав сучасну йому гетьманську печатку, будучи впевненим, що такою вона була і за часів Стефана Баторія.

Відоме з літератури зображення печатки 1576 р. вважаємо, слідом за М. Слабченком⁴⁶, фальсифікатом XIX ст. Принагідно зауважимо, що взагалі зображення гетьманських печаток у друкованих виданнях XIX ст. страждають помилками та перекрученнями, що цілком зрозуміло з огляду на молодість тогочасної вітчизняної сфрагістики, коли дослідникам бракувало досвіду. Тому не варто сучасним історикам користуватися цими малюнками. Науково обґрунтованими можна вважати зображення печаток гетьманів Криштофа Косинського 1592 р., Григорія Лободи 1595 р., Гната Василевича

⁴² ЧОІМ. — Інв. № Ал 638/1. — Арк. 2; *Ситий І.* Сфрагістичні дослідження О. Лазаревського // Лазаревський Олександр Матвійович. 1834–1902. Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. 20–22 жовтня 1994 р. Київ–Чернігів. — Вип. 1. — К., 2003. — С. 58–60.

⁴³ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 96–97.

⁴⁴ *Модзалевский В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. — 1918. — Ч. 1. — С. 123.

⁴⁵ *Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 82.

⁴⁶ *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. — С. 11–12. В. Гавриленко припускає, що перші печатки у козаків з'явилися ще перед 1576 р. (*Гавриленко В.* Печатка з написом «копия» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. III. — С. 157).

1596 р., Гаврила Крутневича 1603 р., Петра Сагайдачного 1622 р., Андрія Гавриловича 1632 р.⁴⁷

Початок справжньої історії державної печатки Гетьманату пов'язуємо з ім'ям Богдана Хмельницького як фундатора Української держави. Ось як козацькі літописці трактували появу печатки Хмельницького, описуючи події 27 вересня 1648 р.: «Егда же козацы корысти от имени неисчетных людских, а татарове во плен многих взяша, собра Хмелницкий первейших полководцов Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа Воронченка, Лободу, Бурляя, Полкожуха, Небабу, Нечая, Тишу и все тии настояху з отселе озмет честь и именованіе гетманское, Хмелницкий он же еще не хотяше, но токмо взять печать козацкую, на ней же бе написан з мечем на бедре, а самопал на плещах воин»⁴⁸. І далі: «...а до себе взял токмо печать козацкую, которою дал король Баторий в року 1576 Войску Запорожскому, на ней же бе написан молодец з мечем при бедре, а самопал на плещах, на глове колпак перекривлений»⁴⁹.

Саме при Богдані Хмельницькому державна печатка набула свого завершеного вигляду (іконографія малюнка, форма, напис), який потім змінювався лише в деталях. Відомо, що гетьман користувався печатками трьох типів⁵⁰. За формою вони всі круглі. Тип I має діаметр 32 мм, тип II — 31 мм, тип III — 37 мм. В полі печаток вміщене зображення козака, повернутого вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, а на лівому боці висить шабля, правою рукою опирається на бік, на голові — шапка із заломленим верхом. Коловий напис починається на всіх печатках з хрестика. Написи I та II типів майже тотожні, різняться лише деталями. Тип I: «ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО». Тип II: «ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЕ МЛОСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО»⁵¹. Печатка I типу була в обігу в 1648–1651 рр.⁵², II типу — з 1652 до червня 1654 рр.

У літературі згадується печатка Богдана Хмельницького, яка зберігалась у Івана Мазепи. Серед його речей були: «...булава й бунчук, и печать войсковая с подписью польскою, которые даны от поляков Хмельницкому», — як писав Меншикову князь Д. Голіцин, який захопив наприкінці 1708 р. у

⁴⁷ Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне.

⁴⁸ ЧОІМ. — Інв. № Ал 341. — Арк. 16.

⁴⁹ Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кривашой небывалой брани Богдана Хмелницкого с поляки... 1710. — С. 58.

⁵⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 5–8.

⁵¹ Там само. — С. 5–7.

⁵² Стосовно військової печатки, яка була подарована Владиславом IV разом з іншими клейнодами Б. Хмельницькому у 1646 р., зберіглися свідчення, що вона як трофей була захоплена під Берестечком разом з печаткою коринтського митрополита (Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 299). Дані про її використання у 1646–1648 рр. відсутні.

Білій Церкві всі «пожитки» Мазепи⁵³. Ймовірно, що це печатка типу II (за І. Крип'якевичем)⁵⁴.

Про обставини, що викликали появу печатки III типу, генеральний писар Іван Виговський писав: «Нехай би вел. государ гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке пожалував: велів дати їм у військо свою печатку, а на тій печатці велів написати своє ім'я, і знак вирізьбити, в додаток до їх давнішого знаку, який собі зволить. Бо давніша печатка гетьманові і війську [тепер] не годиться, бо на ній написане королівське ім'я»⁵⁵.

Печатки III типу виявлені у збірці ЧОІМ на трьох універсалах: від 3 травня 1656 р.⁵⁶, 2 вересня 1656 р.⁵⁷ та 3 вересня 1656 р.⁵⁸ Усі вони паперово-воскові (між двома аркушами паперу підкладений віск світло-коричневого або червоно-коричневого кольору і зроблений відбиток), круглі, діаметром 37 мм, у центрі зображений козак у довгому жупані, повернутий вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, на лівому боці висить шабля, права рука впирається в бік, на голові у нього «колпак перекирвлений», по колу йде напис: «+ ПЕЧАТЬ ЦРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОССИИ ВОЙКА ЗАПОРО». Висота літер 2 мм. Інтервали між словами 10 мм, літера «Т» трираменна, лігатури в першому слові П і Е, Т і Ъ, у шостому — И і К, літера «С» має вигляд грецької сигми, у другому слові пропущена літера «А», у п'ятому — «С», у шостому — кінцівка «ЗКОГО»⁵⁹.

Дослідниця О. Дракохруст вважає, що шрифт на печатках XVII ст. співпадає зі шрифтом московських стародруків⁶⁰, з чим ми не можемо погодитися. В цей час найбільш поширеними в Україні були київські, львівські, чернігівські стародруки, і тому, на нашу думку, саме їх шрифти лягли в основу креслень літер написів на печатках. Це підтверджує і вивчення колекції стародруків ЧОІМ⁶¹ та візуальне порівняння шрифтів. Крім того, фах українських друкарів був вищий, аніж московських. Недарма 1701 р. для навчання до Києва та Чернігова був направлений московський

⁵³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Острого–Торонто, 2001. — С. 236.

⁵⁴ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 7.

⁵⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 764.

⁵⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/1/9. — Арк. 1.

⁵⁷ Там само. — Інв. № Ал 501/1/10. — Арк. 1, залишок печатки.

⁵⁸ Там само. — Інв. № Ал 501/1/5. — Арк. 1.

⁵⁹ *Ситий І.* Печатка Богдана Хмельницького // *Знак*. — 1996. — Ч. 11 (березень). — С. 3.

⁶⁰ *Дракохруст Е.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // *Нумизматический сборник*. — М., 1971. — Ч. IV. — Вып. IV. — С. 13.

⁶¹ З 275 книг 17 друкарень тільки 67 книг були надруковані у Москві та Санкт-Петербурзі (Кириличні стародруки із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І., Половникова С. — К., 1998; *Ситий І.М.* Чернігівські стародруки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // *Сіверянський літопис*. — 2011. — № 3. — С. 12–14).

друкар Михайло Дмитрієв⁶², а у 1742–1743 рр. київські друкарі були запрошені до московської друкарні⁶³.

За І. Крип'якевичем, всі описані печатки належали до III типу, який був у вжитку з липня 1654 р. і до смерті Богдана Хмельницького, нею ж користувалися і наступники українського володаря⁶⁴. Нами виявлені відбитки цієї печатки на універсалах Івана Выговського від 25 лютого та 20 вересня 1658 р.⁶⁵, на розпорядженні Юрія Хмельницького⁶⁶ від 8 травня 1660 р.⁶⁷, на наказі Павла Тетері від 28 квітня 1663 р.⁶⁸

Такий тривалий термін використання печатки Богдана Хмельницького І. Крип'якевич пояснював «силою традиції великого гетьмана». Про цю печатку зберіглися цікаві свідчення: «И июня в 11 день, писарю Ивану Выговскому Григорей в разговорех говорил: что послана от великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия и Малыя Росіи самодержца, к гетману Богдану Хмельницкому печать на его царского величества имя; а гетман ныне листы к царскому величеству о всяких делех присылает за прежнею печатью. И Иван сказал: царского величества жалованье, печать у гетмана есть и лежит в скрыне, печатать ею листы трудно, слова не все выходят, притиснуть нечем, руковеди нет; и гетман и он Иван велели слово в слово такову же печать с руковедью сделать иную на царское же величества имя, и та де печать поспеет в неделю; а как поспеет, и к царскому величеству листы тою печатью печатать будут вскоре»⁶⁹.

Цей документ висвітлює такі важливі питання, як практика вживання та виготовлення гетьманської печатки, місце її зберігання. В грамоті Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. читаємо: «Да с теми ж посланники

⁶² Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 124. — Оп. 4. — Спр. 17. — Арк. 1.

⁶³ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст: Енцикл. вид. / Упор. З.І. Хижняк; за ред. В.С. Брюховецького. — К., 2001. — С. 239.

⁶⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 5, 8–10; Крикун М. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. ССІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2006. — С. 544.

⁶⁵ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/2/2, 4. — Арк. 1.

⁶⁶ Юрій Хмельницький був обраний гетьманом у вересні 1659 р.: «Заднепрские полки на Росаве с рады учинили гетманом Юрья Хмельницкого, и знамя и булаву и печать и всякие дела войсковые у Выговского взяли и отдали Юрью» (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 15).

⁶⁷ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/3/1. — Арк. 1, слід.

⁶⁸ Там само. — Інв. № Ал 501/7. — Арк. 1.

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 666 (Статейный список подьячего Григорья Старкова о разговорах его с гетманом Богданом Хмельницким и писарем Иваном Выговским, 4–12 июня. Посольство к гетману подьячего Старкова, 1654, июнь).

вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованием, потому что преждняя войсковая печать — с королевским имянованьем, и ныне тою прежною печатью печатать не годится», а у примітках до цього документа зазначено: «После воссоединения Украины с Россией русское правительство по просьбе Богдана Хмельницкого послало ему вместо старой печати, на которой было написано “ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОЕ МІЛОСТІ ЗАПОРОЗКОГО”, новую печать с надписью: “ПЕЧАТЬ ЦАРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОЙ РОСИИ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО”»⁷⁰.

Зауважимо, що у вітчизняній історіографії відсутнє монографічне дослідження про козацькі клейноди, тому нещодавня поява ґрунтовної статті львівського дослідника М. Крикуна стала помітною подією⁷¹. На підставі опрацювання широкого кола архівних джерел історик дослідив долю клейнодів від 1649 р. до 1676 р. Він робить висновок, що Павло Тетеря вивіз до Польщі клейноди, «котрі, на нашу думку, в лютому 1649 р. одержав Богдан Хмельницький на знак визнання його Річчю Постолистою гетьманом»⁷². Вчений ставить питання: «Про які ж інсигнії йшлося? Ось, про які: хоругву, булаву, бунчук, бубни (або литаври). У такому вигляді цей перелік у джерелах трактується зрідка — звичайно, там він неповний. Інколи в нього вносили комишину, шаблю і печатку (підкреслено нами. — І.С.)»⁷³.

Отже, печатка — це фактично єдиний клейнод, який можна ідентифікувати, локалізувати, бо на ньому визначені гербова емблема й напис, чого немає на інших. Проте М. Крикун залишив поза увагою сфрагістичні розвідки. Це дуже дивно, адже в тому таки Львові у 1917 р. І. Крип'якевич в тих же «Записках» надрукував ґрунтовну статтю «З козацької сфрагістики», на яку ми вже неодноразово посилалися. Відомий історик описав і подав світлин усіх відомих на той час гетьманських печаток від 1576 р. до 1722 р.⁷⁴

Зі статті М. Крикуна випливає, що Павло Тетеря користувався печаткою Богдана Хмельницького зразка 1654 року! Проте відомо, що 27 березня 1654 г. цар Олексій Михайлович видав грамоту гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорожському про прийняття України до складу Російської держави, про підтвердження прав и вольностей її населення, про відпущення з Москви українських послів С. Богдановича і П. Тетері (!) та про посилку гетьману військової печатки⁷⁵. Про цю саму печатку писала і

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Т. 3. — М., 1953. — С. 567, 587.

⁷¹ Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році // ЗНТШ. — Т. ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2000. — С. 133–157.

⁷² Там само. — С. 154.

⁷³ Там само. — С. 134.

⁷⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 10–11.

⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 567.

московська дослідниця О. Дракохруст⁷⁶. Від себе мусимо додати, що цією печаткою Павло Тетеря засвідчував документи у березні–квітні 1663 р., після чого вона зникає з обігу⁷⁷.

Таким чином, якщо поставити запитання, чи повинен історик використовувати сфрагістичні джерела, відповімо: «Так». Це дозволить йому уникнути прикрих помилок. Вірогідніше за все, Павло Тетеря вивіз до Польщі клейноди 1654 р.⁷⁸, принаймні, це стосується печатки. Автор сам зазначає, що королівські інсигнії 1649 р. перестали вживатися, бо були замінені царськими, 1654 р. виготовлення, проте далі він чомусь вдається до припущень, що, мовляв, з політичних міркувань І. Виговський повертається до використання королівських клейнодів, зазначаючи, що документального підтвердження цьому немає.

Царська влада ревно слідкувала за тим, аби козаки використовували печатку саме зразка 1654 р. В інструкції послам зазначалося: «Як буде гетьман Б. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитесь на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено “золотою”) государевою печаттю, посланою з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імени — то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, “підписаною на королівське імя”, то мають вони, Протасьєв и Амиров, “поговорити гетьману злегка”, що за указом п. вел. і за їх же проханням була послана від цар. величества гетьманові з їх посланниками С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено “золота”) печать, надписана “на государеве імя”, тому що гетьман з усім військом Зап. і всією Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічнім підданстві. А от його листа до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено “золотою”) печаттю, щоб цар. вел. за те не погнівався. Але говорити то гетьманові, від себе по любви»⁷⁹.

Відомий факт підробки цієї печатки. Посланцю Богдана Хмельницького до семигородського князя Ракоці Данилу Калугеру у квітні 1656 р. було повідомлено, що «поляки підробили військовою печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости і так розписують всюди листи по-руськи, іменем вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з татарами Янові-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля»⁸⁰.

⁷⁶ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 8, 9, 11, 13, табл. XXXI.

⁷⁷ Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького.

⁷⁸ Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі в 1665 році. — С. 137.

⁷⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 913.

⁸⁰ Там само. — С. 1187–1188.

Отже, за Богдана Хмельницького склалася класична композиція малюнка — в центрі печатки вміщувалось зображення козака в довгому жупані, крокуючого вправо, обличчям у профіль, з вусами, на лівому плечі у нього — рушниця, а на лівому боці висить шабля, права рука спирається у бік, на голові головний убір із заломленим верхом. Спробуємо простежити еволюцію цієї композиції та відповісти на питання, чи були спроби її заміни іншою.

Наступник Богдана Хмельницького Іван Виговський, як ми вже зазначали, користувався печаткою свого попередника. Проте відома й інша печатка Івана Виговського. На ній у щиті зображено орла з щитком на грудях, в якому вміщено особистий герб Виговського⁸¹; над щитом — коронований шолом, на якому сидить голуб із гілкою у дзьобі⁸².

Крім використання батьківської, у 1677 р. спробував започаткувати власну печатку з іншим зображенням і Юрій Хмельницький. На ній ми бачимо вершника⁸³. У цій печатці, на думку В. Прокоповича, «виявлено було тим чи іншим способом державну самостійність України», адже гетьман отримав від султана високий титул «князя Сарматської й Малоросійської

⁸¹ Поява орла на печатці не випадкова. З давніх часів орел вважався царем птахів, як лев царем звірів. Римляни вірили, що це — птах Юпітера, який приносить блискавку. Орли були емблемою влади у Вавилоні, Персії, Римській імперії. У слов'янському фольклорі є розповідь про братів Леха, Чеха та Руса. Чех помандрував за щастям у Богемію, Рус — на схід, а Лех — на захід. Останній зупинився біля озера, на березі якого росло дерево з гніздом білого орла, і став прародителем поляків. Гніздо же — «гніздо орла» — стало першою столицею поляків. У християнській символіці орел асоціюється з апостолом і євангелістом Іоанном. Ми бачимо орла на церковних аналоях, тримаючим Біблію як зброю проти змія кривди. Бл. Ієронім писав, що орел символізує вознесіння. Протягом всієї європейської історії до зображення імперського орла зверталися правителі, що бажали заявити про свою зверхність над іншими князями. Плащі з зображенням цього птаха носили Карл Великий і Кнут Великий. Орли часто фігурують в європейських гербах і дуже рано стали елементами ісламських регалій влади. Білий орел присутній на гербах Польщі та Сербії, червоний орел — Пруссії, синій орел — шведської провінції Варmland, чорний орел — німецького м. Аахен. За Палеологів Візантійська імперія взяла емблему чорного двоголового орла з розгорнутими крилами, як символ спадковості влади від Рима на Сході і Заході. Свого часу цей символ перейшов до Московії, Третього Риму, до імператорів Священної Римської імперії і до Габсбургів в Австрії (Девіс Н. *История Европы*. — М., 2006. — С. 116).

⁸² Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. — Київ–Львів, 1911. — С. 361.

⁸³ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // ЗНТШ. — Париж–Нью-Йорк, 1954. — Т. 163. — С. 90. Вершник, озброєний списом — дуже давня сфрагистична емблема. Її зображення подибаємо на еламській печатці VII–VI ст. до н.е. (Магидович І.П., Магидович В.И. *Очерки по истории географических открытий*. — М., 1982. — Т. 1. — С. 34). На теренах України вершника, озброєного мечем, знаходимо на монеті царя Скіфії Атея, VI ст. до н.е. (Мозолевський Б. *Скіфський степ*. — К., 2005. — С. 16).

України», що дозволяло якісно підвищити сприйняття сусідніми державами статусу України⁸⁴.

Про печатку Юрія Хмельницького цікаву інформацію подає Т. Чухліб: «Йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубен, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом і надпис навколо — “ПЕЧАТЬ КНЯЗІВСТВА МАЛУРУСЬКОГО” ... згідно повідомлень польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис “ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ УДІЛЬНИЙ РУСЬКИЙ” ... згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її “при собі затримав, не відсилаючи до В.Г., на якій погоня і князівство Малоруське зображено”»⁸⁵. Таким чином, саме зображення вершника та держави і були виявом самостійності козацької держави.

Наступник Юрія Хмельницького Павло Тетеря користувався трьома печатками з класичною композицією малюнка. На печатці III типу, яка була в обігу у 1663–1665 рр., бачимо деякі зміни⁸⁶. Козак зображений на тлі стилізованого рослинного орнаменту, у статичній позі, обличчям анфас, без вусів, під рукою, що спирається у бік, з'являється порохівниця з рогу⁸⁷.

Іван Брюховецький ввів до обігу дві печатки, на яких помітний вплив січових сфрагістів. І зрозуміло, чому. Адже він потрапив на гетьманство з посади кошового отамана⁸⁸. Козак зображений у фронтальній позі, лівою рукою він підтримує за приклад рушницю, що лежить на лівому плечі, на лівому боці причеплена шабля, а у правій руці тримає спис, порохівниця відсутня⁸⁹. Козак зі списом — незмінний малюнок військової печатки січовиків другої половини XVII–XVIII ст.⁹⁰

⁸⁴ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди. — С. 90.

⁸⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 225–226; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. II. — С. 200.

⁸⁶ Ця печатка була виготовлена у Варшаві до березня 1663 р. Покойовий Яна Казимира Іван Мазепа передав новообраному гетьману привілей, булаву, корогву, литаври і печатку (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 298).

⁸⁷ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 2.

⁸⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3 ч. — К., 1903. — С. 240.

⁸⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 11, мал. 3–4.

⁹⁰ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 71.

У Державному архіві Чернігівської області нами виявлена печатка наказного гетьмана Якіма Сомка⁹¹. Нею засвідчений універсал від 28 лютого 1663 р. брату чернігівського полковника Оникія Стефану Силичу на села Вихвостів та Сядричі. Печатка вміщена в центрі першого аркуша, під текстом, ліворуч від неї підпис Якіма Сомка. Як кустодія використаний 1-й арк., підкладка — зі світло-коричневого воску. Діаметр печатки 37 мм. На ній зображено крокуючого безвусого козака, озброєного рушницею та шаблею. По колу йде напис: «+ПЕЧАТИ ЕГО ЦАРСКОГО •ВЕЛИЧЕСИВА• МАЛОЙ РОСИИ ВОІСКА ЗАПРО³:». Вона, безперечно, була взорована з печатки Богдана Хмельницького⁹². На це вказує іконографія малюнка, розмір, оформлення внутрішнього та зовнішнього кіл у вигляді кульок, використання у написі трираменного «Т», грецької сигми. Зазначені літери використовувались на гетьманських печатках, перша — до 1665 р., а друга — до 1668 р.⁹³

Відмінності описаної нами печатки від печатки Богдана Хмельницького такі:

- 1) головний убір більш високий;
- 2) добавлене слово «ЕГО» у царський титул (це найбільш ранній зразок, маємо на увазі порядок слів. До цього вважалося, що такий титул з'явився за Дем'яна Многогрішного)⁹⁴;
- 3) слово «ВОІСКА» передане без помилок;
- 4) більш широке використання лігатур — у першому слові «П» і «Е», «Ч» і «А»; у третьому — «А» і «Р»; у четвертому — «Л» і «И», «Ч» і «Е», «Т» і «В»; у восьмому — «А», «П» і «Р», до речі, це наразі єдиний відомий приклад такої складної лігатури з трьох літер;
- 5) у слові «ПЕЧАТ» відсутній м'який знак;
- 6) ширше застосовуються літери у половинному розмірі — «О» та «З». Цікаве парування літери «О» в останньому слові. Це — перший зареєстрований випадок і пояснити його можна вживанням трьохлітерної лігатури.

З більш ранніми гетьманськими печатками печатку Якіма Сомка ріднить загальна схема малюнка: козак — у простому одязі, озброєний рушницею та довгою шаблею і повернутий вправо, на поясі немає порохівниці (уперше таку схему почав використовувати ще Михайло Дорошенко⁹⁵).

Постає питання про час появи описуваної печатки. Відомо, що Яким Сомко, переяславський полковник (1660–1662), займав уряд наказного

⁹¹ Державний архів Чернігівської області (ділі — ДАЧО). — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 55; *Ситий І.* До історії гетьманської печатки // Сіверянський літопис. — 2001. — № 3. — С. 23–24.

⁹² *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 8.

⁹³ Там само. — С. 11–12.

⁹⁴ Там само. — С. 14.

⁹⁵ Там само. — С. 4.

гетьмана у 1660–1663 рр.⁹⁶, кілька разів намагаючись стати «совершенним» гетьманом, зокрема: восени 1661 р.; у квітні 1662 р., коли у Козельці старшина обрала його гетьманом; трохи пізніше подібна рада відбулася і в Ічні⁹⁷. Але не так сталося, як гадалося. У жовтні 1662 р. правобережним гетьманом став Павло Тетеря⁹⁸, а в червні 1663 р. лівобережним гетьманом став Іван Брюховецький⁹⁹.

Таким чином, можна припустити, що печатка Якіма Сомка була виготовлена у жовтні — листопаді 1661 р. У повідомленні І. Пескова читаємо: «А ныне Сомко как себя учинил гетманом без основанья всей черни, и печать войсковую сделал»¹⁰⁰.

Подібність печатки Якіма Сомка печатці Богдана Хмельницького повинна була підкріпити його претензії на повне гетьманство, враховуючи і родинні зв'язки. Як відомо, його сестра була дружиною великого гетьмана й матір'ю Юрія Хмельницького¹⁰¹. Легенда ж Сомкової печатки підкреслювала політичну орієнтацію претендента на Москву, на відміну від Павла Тетері, який схилився до Варшави (на його печатці читаємо — «ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВСЬКОЙ МЛСТИ ВОЙСКА ЗАПОРО») ¹⁰².

Зазначимо, що остаточно хронологічні рамки використання печатки Якіма Сомка допоможуть з'ясувати нові архівні знахідки. Її значення полягає в тому, що це перший зразок гетьманської печатки, який був виготовлений наказним гетьманом. Щоправда, виникає думка: а чи не використовував Яким Сомко досі невідому печатку Богдана Хмельницького або його сина Юрія, яка була виготовлена, але не була у вжитку?

Політична нерозбірливість претендентів на гетьманську булаву у часи «Руїни» призводила до спроб взагалі відмовитися від традиційної символіки. Наприклад, гетьман Петро Суховієнко користувався печаткою із зображенням лука та стріл¹⁰³. Т. Чухліб так описує історію цієї печатки: «У процесі спілкування представників козацького посольства (серпень 1668 р. — *І.С.*) з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено “лук з двома стрілами”... Першим кроком

⁹⁶ *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 19.

⁹⁷ ЧОІМ. — Інв. № Ал 8. — Арк. 42-47.

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 44.

⁹⁹ *Морозов О.* Брати Золотаренки // Сіверянський літопис. — 1995. — № 6. — С. 31.

¹⁰⁰ *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — С. 230.

¹⁰¹ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 266.

¹⁰² *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 10.

¹⁰³ *Прокопович В.* «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. — С. 91.

П. Суховієнка в ранзі “запорозького” гетьмана стало звернення до свого візаві (П. Дорошенка. — *I.C.*) ... Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою, що переконливо засвідчувала його васальне становище... П. Дорошенко заборонив козакам піддаватися П. Суховію. Більшість полковників в цьому його підтримали. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати “Чорну” раду, на якій вони б швидко “поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка” ...В результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою “татарського” гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Окрім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами, які були привезені до Чигирина»¹⁰⁴.

Петро Дорошенко дотримувався спадку Богдана Хмельницького. На його печатці зображений козак без вусів, що крокує вправо, на лівому плечі він тримає рушницю, на лівому боці висить шабля, права рука спирається у бік, голова у профіль, порохівниця відсутня¹⁰⁵. Звертає на себе увагу простота, більше того, певна суворість іконографії козака. Характерною деталлю цієї печатки є грубезні чоботи, на високих підборах. Ні до, ні після цього такого натуралізму у зображенні чобіт на ногах козака не спостерігається. Як правило, взуття подається досить схематично. Іноді навіть важко уявити його тип та фасон.

До Дем'яна Многогрішного козак на державній печатці зображувався у простому, без прикрас одязі, що було відображенням традиції степового братства, низового лицарства, де не було бідних і багатих, старших і менших, всі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування взяв своє. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ознакою належності до панівного суспільного стану є грезетовий жупан¹⁰⁶. Зберігається традиційна композиція з деякими відмінностями. Козак зображується у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, знову на правому боці з'являється порохівниця з рогу. Головний убір стає більш високим, набуває циліндричної форми, верх заломлений. Зброя зображується у реалістичній манері, на відміну від вище розглянутих печаток, де вона трактувалася схематично.

¹⁰⁴ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 193–194, 197; Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди. — С. 91.

¹⁰⁵ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 5; Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна — козацька держава... — С. 550.

¹⁰⁶ Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 6: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. — К., 1968. — С. 272.

Вигин шаблі невеликий, кінець розширений. Вперше козак зображується, стоячи на траві, з оселедцем на голові¹⁰⁷.

О. Дракохруст пов'язує зазначені новації з впливом парадного портрета старшини кінця XVII–XVIII ст.¹⁰⁸ Зміни в іконографії (від простого до складного малюнка), крім названих причин, можна пов'язати з фазами розвитку українського бароко: раннє бароко від Івана Вишенського до 40-х років XVII ст., розвинене — до Івана Скоропадського, до 1725 р., і пізнє бароко¹⁰⁹.

Правобережний гетьман Михайло Ханенко на своїй печатці повернувся до малюнка, який в основному наслідував печатку Івана Брюховецького. Це — козак, озброєний мушкетом, шаблею та списом¹¹⁰.

На овальній печатці Андрія Могили голова козака повернута вліво, обличчя з вусами, без оселедця, а до озброєння додано щит з гербом Речі Посполитої, по колу напис: «ПЕЧАТ ВО"СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО»¹¹¹. Історія цієї печатки, за словами Т. Чухліба, наступна: «Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печать з “гербом старожитнім України” (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу)»¹¹².

Цікава деталь: «13 червня наступного року (1688) правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А. Могила. Вона продовжувала традиції Української держави, що сформувалась за Б. Хмельницького, і зображувала відомий образ — козака з мушкетом»¹¹³.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 6.

¹⁰⁸ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 9.

¹⁰⁹ Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. — Кн. 1. — С. 13.

¹¹⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — Мал. 7; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 1.

¹¹¹ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — Табл. XXXII.

¹¹² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — С. 285.

¹¹³ Там само. — С. 241.

Одна з останніх згадок про цю печатку відноситься до 1702 р.: «Навесні 1702 р. відбулась козацька рада в Фастові. ...Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав “відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п’ять гармат”»¹¹⁴.

У січні 1704 р. Самусь намагався передати свої клейноди у Ніжині І. Мазепі, але той категорично відмовився, не бажаючи загострення стосунків як з Польщею, так і з Росією. Проте 15 червня 1704 р. намір Самуся був реалізований через зміну зовнішньополітичної ситуації. Але серед переданих клейнодів печатки вже не було¹¹⁵. Забули згадати?

Наступні зміни зображення відбулися на печатці Івана Мазепи зразка листопада 1687 р.¹¹⁶ Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем’яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович¹¹⁷. Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від попередніх печаток. Вперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка дещо зменшується у розмірах. Фігура козака у статичній позі, з сильним вигином — плечі відведені назад, живіт виступає наперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі — довгі вуса. Риси обличчя відзеркалюють поважний вік козака. На поясі висить порохівниця з рогу.

Можна припустити, що про підробку саме цієї печатки йшлося у справі ченця Соломона. Наведемо кілька прикладів, що стосуються подій 1690 р., в яких печатка зіграла не останню роль: «Да у полского ж короля объявился с воровскими и с составными писмами и поддѣланною печатью, вор и составщик и возмутитель Соломонко старец, будто прислан от гетмана Ивана Степановича»¹¹⁸.

Про які саме печатки йшлося, дізнаємося з листа Івана Мазепи до Соломона від 15 березня 1690 р.: «Объявляем ... сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы за печатьми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны, чтоб никто не дознался, что за листы и к

¹¹⁴ Там само. — С. 329.

¹¹⁵ Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: Проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 16.

¹¹⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/9/1 — Арк. 1; Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 9.

¹¹⁷ ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 355; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 50. — Арк. 1; Ситий І. Адміністративні, судові та церковні печатки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Сіверянський архів: Збірник наукових праць. — Чернігів, 2009. — Вип. 3. — С. 34.

¹¹⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 274.

кому пошли ... тѣ листы належат один к королю е.м., а другой к е.м. епископу львовскому, а тебѣ третій»¹¹⁹.

У грамоті Яна III від 6 травня 1690 р. до полковника Василя Іскрицького повідомляються важливі подробиці стосовно зазначених печаток: «Сознаній измѣнника чернця не посылаем, равно и знаков, т. е. печати поболше из олова запорожской и другой поменше из мѣди собственной благородного Мазепы, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас и гетмана Мазепу». Далі йдеться про пікантну деталь під час вилучення підробок: «Измѣнник тот час был схвачен, не хотел сначала показать печатей, наконец, настрашенный и уличенный, вырыл их из земли в саду своей квартиры, гдѣ сделал над ними гадость, чтобы никто открыть не мог»¹²⁰. Цей останній фрагмент, можливо, дає важливий матеріал для вивчення такої темної сторінки в історії печаток доби козаччини, як магія і ритуали, пов'язані зі сфрагісами.

У документах зустрічаємо свідчення про підробку печатки І. Мазепи Петриком. Зокрема, у листі від 26 травня 1693 р. до царів Івана та Петра Олексійовичів гетьман сповіщав, що свідок бачив буцім-то лист гетьмана до кримського хана: «Будто издалѣко стоя видѣл на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобну воисковой печати, но естлиб та была совершенна воисковая печать того он невѣдает, и ниhto о тои печати никакова ему не чинил уверения дабы то была наша печать»¹²¹.

Печаткою зразка 1687 р. І. Мазепа користувався до літа 1705 р.¹²² Схожа на неї печатка спливає у 1719 р. У Національному архіві Швеції зберігається лист кошового отамана Івана Мочульського від 20 грудня 1719 р. до гетьмана Пилипа Орлика. На звороті аркуша, нижче адреси, бачимо паперово-восковий відбиток цієї печатки¹²³. Можливо, ця печатка якимось чином зв'язана і з пізнішою імітацією листування запорожців з П. Орликом. На допиті генеральний осавул Григорій Герцик розповів: «Дал ему Герцику Орлик печать запорожскую и письмо написанное ево Орликовою рукою, будто от запорожцов к нему, что они ево Орлика зовут к себе в войско, и приказывал ему, Герцику, сыскать в Бреславлѣ нѣкоторого малороссиянина Костю, которой у Войнеровского живал и велѣть ему то письмо переписать и данною печатью запечатав, к себѣ через почту прислать для показания в

¹¹⁹ Там само. — С. 277.

¹²⁰ Там само. — С. 380.

¹²¹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 98.

¹²² *Ситий І.* Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 4. — С. 3–14.

¹²³ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 139.

Швеции в королевской канцелярии»¹²⁴. Проте Костя не знайшли, «и для того в Варшавѣ Понятовской и Рубанович приказали ему, Герцику, при себѣ сдѣлать пакет, вложить в оной проѣзжей лист и запечатать данною ему Орлика запорожскою печатью»¹²⁵.

Через невідповідність царського титулу цього ж 1705 р. запроваджено нову печатку, яка відрізняється від попередньої уточненим титулом: замість «ИХ» — «ЕГО»¹²⁶. Ймовірно, що саме цю печатку гетьман взяв із собою в еміграцію, а у 1714 р. (або 1715) генеральний писар Іван Максимович передав її російським чиновникам. Схожа печатка зберігається у Державному історичному музеї в Москві. Аналіз останньої привів нас до висновку, що це — матриця згаданого вище відбитка на листі кошового Івана Мочульського. Вона відрізняється від печаток 1687 та 1705 рр. деталями зображення та напису: інші форми ремінця рушниць, чобіт, шаблі та руки, що підтримує рушницю; замість двох деталей ударно-спускового механізму рушниць — одна; інші візерунок одягу, рослинність та рельєф місцевості під ногами козака; довший оселедець на голові, інша постава ніг та їхній малюнок; нижче показана рука, що оперта на пояс; між ефесом шаблі та рукою, що підтримує рушницю, наявний проміжок; відсутня крапка у кінці напису; у слові «ЦАРСКОГО» літери «о» на одному рівні; носок чобота проти літер «ѣт» у слові «ПРЕСВѢТЛОГО» (на відбитках проти «ЕС») та проти літер «ГО» у слові «ЦАРСКОГО» (на відбитках проти «КО»); у слові «ПРЕСВѢТЛОГО» до літери «Г» примикає коса риска. Отже, запорожці або користувалися оригінальною печаткою Івана Мазепи, яка ще не була в обігу, або скопіювали оригінал, зважаючи на згадану вище імітацію листування. На думку московських музейних працівників, ймовірно, що вона була вирізана з іншої печатки і датується 1708–1714 рр.¹²⁷

Принагідно зазначимо, що у Москві зберігаються і матриці печаток Данила Апостола, зразка 1732 р., та Андрія Могили¹²⁸.

Збереглися цікаві відомості про користування державною печаткою за часів Івана Мазепи. Так, у посланні до О. Меншикова гетьман писав: «Извествую вашей княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг ...Писал он на мене пашквильные подметные письма, а

¹²⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 739; Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 605.

¹²⁵ Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы. — С. 609.

¹²⁶ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 12; Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 10; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 21. — Арк. 1; Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 2.

¹²⁷ Гетьман: Науково-популярне видання. — К., 2009. — Т. I. — С. 100, 260, іл. 79; Т. II. — С. 256, іл. 168.

¹²⁸ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 18, табл. XXXII.

будучи писарем енеральним, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидовал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул»¹²⁹.

Свідчення Мазепиноного соратника Пилипа Орлика знайомлять зі сфрагістичною практикою у повсякденному житті, ставленням людей до печатки, місцем її розташування на документі, прийомами, якими намагалися утаємничити зміст листування з особами гетьманської канцелярії, які мали доступ до печатки. У листі до Стефана Яворського від 1 червня 1721 р., де йшлося про складання листа до графині Дольської від Івана Мазепи, Пилип Орлик писав: «Такий лист цифрами написанный велѣл при себѣ запечатать и взял до рук своих»¹³⁰. В іншому місці Орлик повідомляв наступне: «Думитрашко, получа указ царского величества в канцелярии, принесл до Мазепы купно з листом от свѣтлейшого князя Александра Даниловича до Танского полковника компанийского, а нинѣ киевского, себѣ данный, который он Мазепа увидя, удивился и велѣл ему Думитрашку тот час ѣхать с указом против казны, а лист его свѣтлости оставить и пред собою положить, который он по отшествии Думитрашка когда распечатал и прочитал, порвался с мѣсту от гнѣву»¹³¹. Насамкінець Пилип Орлик писав: «По окончании убо тоей экспедиции, запечатал я и положил оную на столѣ пред Мазепою, а он, держа рукою в маленькой обвалютѣ письмо... то рекше, дал мнѣ тое писмечко и велел распечатать и прочитать. А я, приступя до свечки, распечатал обвалюту и вынял с ней письмо с цифрами писаное от княгинѣ Долской, в котором был заключенный маленький листок под печатю особою, о яком я надѣялся, что такожде от княгини и не смотря на печать, распечатал и увидѣл в серединѣ при печати подпись Stanislaw krol»¹³².

Високий рівень виконання, реалізм у зображенні козака, у т. ч. обличчя, на печатці Івана Мазепи наводить на думку, що перед нами не що інше, як портрет гетьмана на повний зріст¹³³. Звертає на себе увагу схожість зображення козака з описом гетьмана, даним Адлерфельдом: «Мазепа шести десяти чотирьох лет, середняго роста, худошав собою, имеет строгий вид и усы, по польскому обычаю»¹³⁴. Схоже зображення маємо й на гравюрі 1708 р. Д. Галяховського¹³⁵. Звичайно, можна закинути, а чого це гетьман

¹²⁹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 290.

¹³⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 349.

¹³¹ Там само. — С. 351–353.

¹³² Там само. — С. 353.

¹³³ Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи. — С. 11.

¹³⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 327.

¹³⁵ Свербигуз В. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 53.

зображений без традиційної булави? Відповідь проста. Маємо поєднання портрета з усталеним зображенням козака на військовій печатці. Та й булава не обов'язкова на портреті гетьмана. Прикладом може слугувати наведена вище гравюра.

Крім цього, вірогідність нашого припущення підкріплюється прикладами з вітчизняної сфрагістики.

Яким був із себе Юрій II, король Малої Русі, ми знаємо з його маєстатної печаті, теж саме стосується і портрета князя Галицького Володислава Опольського, «Руської Землі діничного володаря»¹³⁶. П. Гайдуков подав відомості про портретну печатку Ярослава Мудрого: «Знахідка печатки князя Ярослава Володимировича знаменна в історико-культурному відношенні. Якщо дослідникам давно знайомі зображення Володимира і Святополка на їхніх монетах — нехай схематичні і умовні, однак все ж такі, що передають деякі їх спільні типові риси, то давніх зображень Ярослава Мудрого ми до сих пір не знали. Прижиттєвий портрет Ярослава, безсумнівно, був у київській Софії, де зображена вся його сім'я. Було висловлене практично недоказове, хоч і оригінальне припущення, що саме Ярослав зображений на фресці у сцені мисливства на ведмедя в сходовій башті київського Софіївського собору. Нарешті, широко відома скульптура реконструкція портрета Ярослава Мудрого, зроблена М.М. Герасимовим по черепу князя. Зображення на печатці не має явного збігу з реконструкцією М.М. Герасимова, і це зрозуміло і невідворотно, як скоро реконструкція орієнтована на відновлення лику мудрого старця, що помер на восьмому десятку свого життя. Підкреслені ознаки старості, зачіска і борода, що практично, приховують риси обличчя, не дають підстав для зіставлення з зображенням на печатці молодого персонажа з войовничо стирчачими вусами, які є безумовно достовірною деталлю його лика. Однак М.М. Герасимов залишив не тільки остаточну реконструкцію, але й фіксацію проміжних етапів процесу відновлення. Найбільш важливим виявився той, де голова Ярослава ще не покрита волоссям. Опубліковане фото його етапу передає вольове обличчя з горбатим хижим носом; психологічна характеристика Ярослава тут вповні відповідає зображенню на печатці»¹³⁷.

Михайло Слабченко описав кілька портретних печаток січовиків. Це печатка А. Головатого, 1770 р., сергіївського отамана Слабкого, 1770 р., П. Калнишевського, 1770 р. Стосовно останньої історик зазначав: «На ній вигравіроване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед нами, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60–70 років, то в ви-

¹³⁶ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди. — С. 59.

¹³⁷ Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Т. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. — С. 18.

різьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калниша: таж коротка голова, тіж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Теж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися-ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке тулилося по-за спинами старшин»¹³⁸.

Отже, як бачимо, певне підґрунтя для нашого припущення існує. Для ствердної відповіді або спростування треба відшукати документи про виготовлення печаток Івана Мазепи. На останній печатці Івана Мазепи зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами (?!)¹³⁹. Можливо, на малюнку були не стріли, а спис. Більш докладно про цю печатку нічого сказати не можемо, адже і досі відсутня публікація її малюнка.

Починаючи з Івана Скоропадського, саме російський уряд встановлював, яке зображення і напис повинні бути на державній печатці України: «Егда же, в року 1708-м, Мазепа, зменою прешед до короля шведского, забрал з собою войсковие булави и печать малороссийскую, тогда ...Петр Великий ...по наставлении вместо отпавшого Мазепи на гетманство Иоанна Скоропадского дал оному при сенаторах... булаву и палаш и повеле вирезати войсковую печать з прежним того ж воина гербом на котором написано: “Печать Малой России Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского”»¹⁴⁰.

Зауважимо, що практика виготовлення гетьманських клейнодів у Москві була законодавчо оформлена ще за часів Івана Брюховецького. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: «Каждый новоизбираемый из Запорожского войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод»¹⁴¹.

У збірці ЧОІМ нами виявлена перша за хронологією печатка Івана Скоропадського. Загалом малюнок подібний до печатки Івана Мазепи, але порушена симетрія фігури козака, відсутня порохівниця, на голові з'являється невеличкий круглий головний убір, обшитий хутром, обличчя роз-

¹³⁸ Слабченко М. Запорозькі печатки XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 19. — С. 105.

¹³⁹ Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. — С. 14.

¹⁴⁰ Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кривавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. — С. XXIV; Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 18 (Яскравий факт руйнації української державності).

¹⁴¹ Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» // Сіверянський літопис. — 2008. — № 2. — С. 3.

мазане, з довгими вусами¹⁴². Ці вади можна пояснити поспішністю, з якою вона виготовлялась на початку листопада 1708 р., коли був живий легітимний гетьман Іван Мазепа і, зрозуміло, що справжня печатка була в нього, а Петру I треба було якнайшвидше узаконити на гетьманській посаді Івана Скоропадського. Вже 6 листопада новому гетьману князем Долгоруким були вручені клейноди: бунчук, прапор, булава та печатка¹⁴³. Печатка була вжитку недовго. Можливо, це підробка.

Нещодавно була опублікована фотографія друкованого універсалу І. Скоропадського від 8 грудня 1708 р. з осудом аргументів І. Мазепа, висунутих на виправдання свого переходу на бік Карла XII. На 9-й сторінці унизу, праворуч підпису гетьмана, стоїть паперово-воскова печатка¹⁴⁴. Вона тождна січневій печатці, що була опублікована І. Крип'якевичем¹⁴⁵, тобто можемо розширити її хронологію вживання: від листопада–грудня 1708 р. Звичайно, якщо вона не була поставлена пізніше, бо місцем створення універсалу вказаний Лебедин, але в останньому ніколи не було друкарні. Ймовірно, пройшов певний час, допоки з рукописного варіанту у друкарні виготовили наклад. Найближчою до Лебедин друкарнею у ті часи була чернігівська. Але даних про зазначений універсал серед її продукції немає¹⁴⁶. Ключ до розгадки міститься у листі від 11 листопада 1708 р. князя Дмитра Голіцина до графа Гаврила Головкина, де повідомлялося про виготовлення у друкарні Києво-Печерської лаври 634 грамот до українців про зраду Мазепа та друкованих універсалів від українських церковних ієрархів з відповідним змістом¹⁴⁷.

Груднево-січнева печатка нагадує малюнок листопадової, але з певними відмінностями. Обличчям козак повернутий до глядача, на правому боці висить порохівниця з рогу. Головний убір добре промальований і значно більший, обшитий хутром і насунутий аж на брови. Ніякого оселедця вже не видно. Вуса прямі. Печатка Івана Скоропадського, тип I, вживалася до зими 1715 р.¹⁴⁸

Узимку 1715 р. з'являється нова модифікація печатки Івана Скоропадського. Малюнок для неї так само взорований з печатки Івана Мазепа зразків

¹⁴² Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського.

¹⁴³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 400.

¹⁴⁴ Каталог історико-мистецької виставки «Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття». — Київ–Львів, 2003. — С. 57.

¹⁴⁵ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 13.

¹⁴⁶ Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. — М., 1959. — Т. III.

¹⁴⁷ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2009. — С. 418.

¹⁴⁸ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського; ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 354; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 49. — Арк. 1; Спр. 45. — Арк. 1.

1687 р. та 1705 р. Розбіжності з печаткою типу I стосуються лише деталей. Голова козака більш округла, на відкритому лобі знову з'являється оселедець, вуса нахилені під невеликим кутом, у рисах обличчя відчувається щось татарське, на жупані більш вибагливий візерунок, дещо по-іншому зображена трава під ногами козака. Вперше порохівниця має круглу форму і закручена спіраллю.

Певні новації у композиції бачимо на печатці гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика — під ногами козака були зображені арматура та клейноди¹⁴⁹.

У джерелах зазначено, що при обранні у 1727 р. гетьманом Данила Апостола імператриця надала печатку, на якій був зображений «козак в круглій шапке, на ней перо, с правой стороны — пороховой рог»¹⁵⁰. Наявний сфрагістичний матеріал свідчить, що гетьман продовжував користуватися печаткою зразка 1715 р. аж до 1729 р. включно. Змінюється іконографія малюнка козака лише на печатках зразків 1730–1732 рр. Свій остаточний вигляд вона набуває на печатці, яка з'являється у 1732 р. і відома з публікації О. Каменцевої¹⁵¹. Постава козака залишається незмінною. Змінюється шапка. Вона стає дійсно невеликою і круглою, прикрашена пір'їнами, із закатами. Кінець ствола рушниці зменшений і майже перекритий шапкою. Плечі у козака стають ширшими, руки довшими. Звідси — збільшується кут, під яким козак тримає рушницю. Сама фігура козака більш струнка, ніж на попередніх печатках. На обличчі помітні вуса. Значно збільшується розмір круглої порохівниці, яка закручена спіраллю¹⁵².

Після смерті Данила Апостола Генеральна військова канцелярія аж до 1748 р. користувалася печаткою зразка 1732 р.¹⁵³ У 1748 р. з'являється нова, єдина суттєва відміна якої спостерігається у зображенні трави — обабіч ніг козака з'являються два великі куці¹⁵⁴.

У 1750–1751 рр. відбулась важлива для долі України подія — вибори-призначення останнього гетьмана Кирила Розумовського (1728–1803).

¹⁴⁹ Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. — С. 96.

¹⁵⁰ Славутич Є. Порохівниця — складова воєнного спорядження українського війська XVII–XVIII ст.: спроба класифікації // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 113.

¹⁵¹ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ.

¹⁵² РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 110. — Арк. 1.

¹⁵³ ДАЧО. — Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 4; Спр. 52. — 2 зв.; Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 4 зв.; Спр. 10. — Арк. 2 зв.; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 68. — Арк. 1; Оп. 6. — Спр. 124. — Арк. 4; ЧОІМ. — Інв. Ал 850. — Арк. 1; Інв. Ал 855. — Арк. 1; Інв. Ал 857. — Арк. 1; Інв. Ал 871. — Арк. 1; Інв. Ал 872. — Арк. 1; Ситий І. Адміністративні, судові та церковні печатки XVII–XVIII ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). — С. 35.

¹⁵⁴ Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського; ДАЧО. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 6; Спр. 1826. — Арк. 18 зв.; Спр. 1074. — Арк. 10 зв.

22 лютого 1750 р. у Глухові, тогочасній столиці України, під наглядом російського комісара графа Івана Гендрикова була проведена елекція (попереднє обрання). Цю урочисту церемонію супроводжувало винесення гетьманських клейнодів — великого білого прапора з російським гербом, булави, бунчука, срібної позолоченої печатки, військового прапора. Після літургії у Миколаївській церкві клейноди перенесли у будинок Гендрикова. Зазначимо, що цей ритуал проводився за зразком 1727 р. Тоді, 12 жовтня козацькі полки зібралися біля будинку російського резидента в Глухові Федора Наумова, де і відбулося обрання нового гетьмана — Данила Апостола. Потім секретар Непейн на срібній таці виніс царську грамоту. За грамотою йшов з прапором глухівський сотник Іван Мануйлович. За ним ніс на червоній подушці гетьманську булаву полковник Левенець. Потім крокували: з бунчуком наказний суддя Федір Гречаний, з військовим прапором — сотник Іван Гамалія, з військовою печаткою — бунчуковий товариш Андрій Миклашевський. За гетьманськими клейнодами у кареті їхав царський міністр¹⁵⁵.

Згодом українська депутація вирушила до Санкт-Петербурга для затвердження результатів елекції. 5 червня 1750 р. був виданий царський указ із нагоди глухівської події, який, разом з іншими розпорядженнями, врегулював статус гетьмана, його маєтності, підпорядкованість Запорожжя. Для виготовлення нових гетьманських клейнодів виділялося 1500 рублів.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман склав присягу на вірність імператриці, яка вручила йому оздоблену коштовним камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври. 14 липня у Глухові відбулася урочиста хода. Генеральний писар Андрій Безбородько їхав у кареті і тримав на оксамитовій подушці військову печатку¹⁵⁶.

Серед перерахованих клейнодів печатка викликає найбільший інтерес. На відміну від попередніх гетьманських печаток, вона має найбільше модифікацій, що було віддзеркаленням зміни статусу України у складі Російської імперії та появи на російському престолі послідовно трьох імператорів (Єлизавета, Петро III, Катерина II), пануванням нового художнього стилю — рококо. Усе це призвело до кількох варіантів іконографії козака, легенди, розміру. Ще раз зазначимо, що Кирило Розумовський — єдиний з українських гетьманів, який крім терміну «військова» використовував терміни «малороссийская национальная печать» та «малороссийская печать», що, на нашу думку, свідчить про одну з тенденцій його правління, а саме — намагання зберегти і навіть зміцнити автономію України¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 507; Панащенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 538–539.

¹⁵⁶ Панащенко В. Кирило Розумовський. — С. 539.

¹⁵⁷ Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана.

Наприклад, 1 травня 1760 р. чернігівська полкова старшина у донесенні з приводу виготовлення сотених прапорів писала: «За определением полковой канцелярии приказано написать гербы с одной стороны государственной, а с другой полку Черниговского»¹⁵⁸. З цього приводу Ю. Савчук зазначає, що «мовлячи науковим штибом, ця дефініція якнайкраще засвідчує тогочасні політичні уявлення козацької еліти, є найбільш достовірним та вагомим контраргументом багатьох псевдонаукових дискусій ХХ ст. стосовно браку форм самоорганізації та політичної самосвідомості української нації та козацької еліти зокрема. Щонайменше у ХVIII ст. вагомістю виголошеної ремарці додає незаперечний факт використання терміну “государственный” не тільки під час цитування, а й у тексті резолюції гетьмана»¹⁵⁹. Наведені факти свідчать, що Кирило Розумовський дотримувався загальних поглядів козацької старшини на українську державність та пов'язані з нею клейноди, у тому числі й печатку.

Печатка була останнім і єдиним гетьманським клейнодом, що діяв тривалий час після офіційного скасування інституту гетьманства в 1764 р. Відомі документи, засвідчені українською державною печаткою ще у 1767 р.¹⁶⁰

Спочатку Кирило Розумовський користувався печаткою Данила Апостола зразка 1732 р.¹⁶¹ Крім цієї печатки він послуговувався й печаткою Генеральної військової канцелярії зразка 1748 р.¹⁶² Проте зрозуміло, що гетьман мав і печатку власного виготовлення, яка була вручена йому під час конфірмації на уряд гетьмана¹⁶³. Зображення на його печатці більше нагадує російського гренадера, ніж українського козака (мабуть, це наслідки виготовлення матриці у Петербурзі). Козак зображений у статичній позі, напівобернутий до глядача, фігура розвернута вправо. Шапка стає більш круглої форми, зберігаються закоти крисів, султан з пір'їн дрібніший. Голова козака

¹⁵⁸ Цит. за: *Савчук Ю.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини ХVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 2: На пошану академіка НАН України П.Т. Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. — С. 20.

¹⁵⁹ *Савчук Ю.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини ХVIII ст. — С. 20-21.

¹⁶⁰ *Ситий І.* Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського.

¹⁶¹ Там само. — С. 3. Спростування Н. Грабовою припущення О. Каменцевої про використання цієї печатки К. Розумовським є помилковим.

¹⁶² Там само. Припускаємо, що сліди цієї печатки діаметром 48 мм виявлені нами на документах від 19 серпня 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/10. — Арк. 1), 16 листопада 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/22. — Арк. 1), 29 листопада 1751 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/13. — Арк. 1), 30 січня 1752 р. (ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/4. — Арк. 1).

¹⁶³ *Дракохруст Е.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 13, 15. Автор вважає, що ця печатка була в обігу з 24.02.1751 р. до 23.02.1766 р.

і ствол рушниці не виходять за межі внутрішнього кола. Рушниця зображена схематично, вже немає реалізму, притаманного попереднім зразкам. Знову загострюється кут, під яким її тримає козак, поклавши руку на приклад (як на печатках Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. На інших печатках приклад підтримується знизу). Вперше на зображенні шаблі з'являється захисна гарда. Фігура козака зображена повнішою, знову з'являється черево. І порохівниця знову має вигляд рогу. Дещо змінюється візерунок жупана. Земля під ногами козака, на відміну від попередніх зразків, вкрита дрібною травкою. Уперше внутрішнє коло печатки має вигляд ланцюга, а зовнішнє — лаврового вінка. Варто зазначити, що тільки на печатці Дем'яна Многогрішного зовнішнє коло теж мало форму ланцюга. Обличчя козака віддзеркалює його зрілий вік. Характерною рисою обличчя є не вислі, а прямі вуса¹⁶⁴.

Поява нового імператора Петра III змусила виготовити у 1762 р. нову печатку з відповідним титулом. Цей унікальний примірник спростовує висновок О. Дракохруст, що на печатках Кирила Розумовського кінець ствола рушниці та шапка козака не виходять за межі внутрішнього кола¹⁶⁵. Зменшення діаметра та висоти літер створює оптичну ілюзію збільшення фігури козака, хоча її розміри не змінюються. Іконографія козака загалом збігається з печаткою 1751 р. Головна відмінність полягає в тому, що перед нами молодий козак — стрункий, з безвусим обличчям. Піхви шаблі вкриті стилізованим квітковим орнаментом.

Слід додати, що в літературі описано ще 2 печатки, якими користувався Кирило Розумовський. Це ще одна печатка 1762 р., часів правління Петра III, із легендою: «ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА...», діаметром 47 мм¹⁶⁶. На цій печатці ми спостерігаємо цікаву спробу повернутися до традиційного розміру печатки, адже описані печатки зразка 1751 р. та 27 січня 1762 р. копіювали розміри печатки Єлизавети (діаметр 85 мм, висота літер — 3 мм), бо виготовлялися вони російськими майстрами, які не були знайомі з українськими сфрагістичними традиціями. Н. Грабова зазначає, що іконографія цього зразка наслідує військову печатку 1748 р.¹⁶⁷

¹⁶⁴ ДАЧО. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 357; Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 1; Спр. 108. — Арк. 3. Цікава деталь: зображення з цієї печатки наслідували сотенні прапори. Зокрема, подібне зображення бачимо на прапорі Домонтовської сотні 1762 р. (Див.: Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15).

¹⁶⁵ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15.

¹⁶⁶ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 275.

¹⁶⁷ Там само.

Ще одна модифікація, діаметром 47 мм, була виявлена на документі від 28 липня 1752 р. Її ототожнюють із печаткою Івана Скоропадського¹⁶⁸. Вірогідно, це печатка зразка 1732 р. з відповідним зображенням козака.

Незважаючи на те, що Кирило Розумовський користувався кількома печатками, у документі під назвою «Опись клейнодам, оставленным в Глухове при отъезде ясновельможного высокопovelительного гетмана и кавалера, под надсмотрением умершаго подскарбия генерального Скоропадскаго, учиненная по смерти его, г. подскарбия» описані лише одна державна та одна Генерального військового суду печатки: «3. Ящик оклеен бархатом зеленым и золотым позументом, местами серебряныя вызолоченыя бляхи, и внутри оклеен бархатом же зеленым и узенким золотым плетеником. В нем: булава золотая з брильянтами, которые все в целости; бунчук з принадлежащими к нему потребностями; печать войсковая в оправе золотой... 7. Ящик деревянной росписан, внутри обит тафтою алоу. В нем ...печать суда генерального серебряная на дереве»¹⁶⁹. Можна припустити, що мова йде про державну печатку зразка 1751 р. (на це вказує її багате оздоблення). Саме вона була вручена гетьману під час конфірмації. Стосовно судової печатки припускаємо, що це печатка зразка 1742 р.

Завершуємо екскурс про клейноди Кирила Розумовського описом його особистої печатки, виявленої на універсалі від 3 грудня 1760 р.¹⁷⁰ Відбиток — овальної форми, 46 x 41 мм, на червоному сургучу. На ньому зображено герб, який був пожалований за дипломом від 1 березня 1751 р. на графське достоїнство Кирилу Розумовському: у щиті — двоголовий орел, на грудях якого у щитку обладунок, пробитий 2 стрілами; над щитом — графська корона, яку увінчує шолом під графською короною; над цією короною — прапор, покладений на 2 стріли; обабіч щита — намет; щит тримають скіф і поляк; щит обіймає орденський ланцюг, до якого підвішені орденські хрести; нижче — арматура та стрічка з девізом EXTENDERE...¹⁷¹. Описана печатка є характерним взірцем поєднання козацької та імперської символік. Матриця подібної печатки XIX ст. зберігається у Музеї історичних коштовностей України¹⁷².

Підсумовуючи практику використання державної печатки, слід відмітити наступне. Вона не була застиглою у часі і віддзеркалювала всі ті зміни, що відбувалися в українському справочинстві під впливом різних чинників.

¹⁶⁸ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упор. Дашкевич Я.Р., Проценко Л.А., Хомутецька З.С. — К., 1971. — № 370.

¹⁶⁹ Лазаревский А. Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. — 1882. — № 5. — С. 343–344.

¹⁷⁰ ЧОИМ. — Інв. № Ал 501/15/65. — Арк. 1.

¹⁷¹ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 145.

¹⁷² Україна — козацька держава... — С. 551.

Характерною була практика, коли гетьман за час свого володарювання користувався кількома печатками. Так, Богдан Хмельницький тричі міняв печатки, Іван Мазепа мав чотири печатки, Кирило Розумовський вживав шість печаток. Це можна пояснити кількома причинами — втратою печатки, її спрацюванням, зміною титулу сюзерена та художніх стилів.

Зауважимо, що користування кількома печатками практикувалося і в інших країнах. Наприклад, цар Петро I вживав чотири печатки, імператриця Єлизавета I — три; шведський король Карл XII прикладав до документів круглу печатку з повним титулом і овальну зі скороченим титулом¹⁷³. Крім названих чинників, вживання монархами кількох печаток було регламентоване діючим законодавством, протоколом, канцелярськими інструкціями, традиціями тієї або іншої країни.

Поширена була також практика користування печаткою свого попередника. Печаткою Богдана Хмельницького засвідчували свої підписи, як ми вже зазначали, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря. Печаткою Дем'яна Многогрішного користувався Іван Самойлович, а його, у свою чергу, — Іван Мазепа. Печатку Івана Скоропадського бачимо на документах Генеральної військової канцелярії та Данила Апостола. Печаткою Генеральної військової канцелярії користувався Кирило Розумовський, а печаткою останнього — у 1765 р. Друга Малоросійська колегія¹⁷⁴.

Були випадки, коли печатку вирізав не повний гетьман, а наказний. Так зробив у 1662 р. вже згадуваний Яким Сомко¹⁷⁵. Військові печатки не завжди були пов'язані з конкретним гетьманом. Спостерігаємо заміну печатки всередині того або іншого гетьманства. Так було і за Богдана Хмельницького, і за Івана Брюховецького, і за Івана Скоропадського, і за Кирила Розумовського. На початку гетьманування Івана Скоропадського була спроба обмежити український суверенітет шляхом прикладання до універсалів крім військової печатки ще й печатки царського резидента, про що свідить лист кошового Іосифа Кириленка від 2 червня 1710 р. Проте ця практика була скасована, бо викликала обурення української спільноти¹⁷⁶.

Хто і де виготовляв державні печатки? Як правило, цим займалися золотарі, українські або іноземні. Наприклад, згадка про першу печатку 1576 р. вказує на те, що вона разом з іншими клейнодами була виготовлена у Варшаві, як і печатка для правобережного гетьмана Андрія Могили. Печатку Кирила Розумовського зразка 1751 р. вирізали у Санкт-Петербурзі¹⁷⁷. Вірогідно, що печатка Петра Дорошенка була виготовлена в Україні. Печатка Богдана Хмельницького III типу була вирізана московськими майстрами, але

¹⁷³ Україна — Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 59, 80.

¹⁷⁴ ЧОІМ. — Інв. Ал 874. — Арк. 1.

¹⁷⁵ Ситий І. До історії гетьманської печатки.

¹⁷⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 359–365.

¹⁷⁷ Панащенко В. Кирило Розумовський. — С. 541.

внаслідок втрати ручки під час перевезення довелося вже українським золотарям зробити дублікат. Печатка для гетьмана Петра Суховієнка була виготовлена у Криму, печатка Юрія Хмельницького 1677 р. — у Стамбулі.

А ось як було визначено обрання гетьмана та виготовлення клейнодів, в тому числі і печатки, у статтях Івана Мазепи 1687 р., у пункті 6: «Были челом великым государям Их Царскому Пресветлому Величеству старшина и все Войско Запорожское когда изволением Божиим случится смерть гетману или иное что чтоб великие государы пожаловали их велели обырати гетмана по их правам и чтоб с их государского мылосердия дани были войску гетману войсковые клейноты и великия государы и великая государиня Их Царское Пресветлое Величество пожаловали велелы в обрании гетмана быть по прежних их правах и волностях. С ведома их великих государей Их Царского Пресветлого Величества и без челобытья без указа великих государей Их Царского Пресветлого Величества им старшине и всему Войску Запорожскому гетмана не обырат так же и гетманства не отставливать, а клейноты знамя, булаву и печат и литавры держат в береженье, а буде случится тому истеряться и втоместо прыслани будут от Их Царского Пресветлого Величества новые войсковые клейноты...»¹⁷⁸.

Слід зазначити, що виготовлення клейнодів коштувало дуже дорого. Як вже згадувалося, Єлизавета витратила на це 1500 рублів. За такі гроші у ті часи можна було купити 100 коней або 375 волів, або 1500 кабанів!

Срібло, залізо, бронза, мідь були головними матеріалами, з яких виготовляли матриці державної печатки. Наприклад, печатка Кирила Розумовського зразка 1751 р. була срібна, вкрита позолотою. Печатка Данила Апостола зразка 1732 р. — залізна¹⁷⁹.

Державна печатка, як правило, зберігалася у Генеральній військовій канцелярії або у будинку гетьмана, а відповідав за неї генеральний писар¹⁸⁰. Так, указом Анни Іоанівни від 26 січня 1734 р. у зв'язку зі смертю Данила Апостола управителем України призначався кн. О. Шаховський, а клейноди було наказано здати у Генеральну військову канцелярію¹⁸¹. Богдан Хмельницький зберігав державну печатку у скрині, разом з дипломатичним листуванням та казною¹⁸². За часів Мазепи державна печатка зберігалася у державній скарбниці: «Мазепа був дуже збентежений виступом Кочубея та Іскри. ...Тоді ж гетьман відібрав від старшини ключі від державної скарбниці

¹⁷⁸ Військові компанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 36; ЧОІМ. — Інв. № Ал 370. — Арк. 94.

¹⁷⁹ Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ. — С. 203.

¹⁸⁰ Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским. — М., 1859. — Ч. II. — С. 297–300.

¹⁸¹ ЧОІМ. — Інв. № Ал 14. — Арк. 18 зв.

¹⁸² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 174.

(де зберігалась також державна печатка)»¹⁸³. Це було визначено царським указом від 11 травня 1691 р. Зокрема, у ньому вимагалось перенести канцелярію у замок, «где сам живет» гетьман. У канцелярії мали бути облаштовані «особые светлицы», а скрині та шафи з офіційним листуванням мали опечатуватися сигнетами генерального писаря або старшого канцеляриста, причому, скриня з військовою печаткою опечатувалася гетьманським сигнетом. Охороняли канцелярію українська сторожа та особливий стрілецький караул¹⁸⁴. Видається, що такі суворі заходи були обумовлені пограбуванням гетьманської скарбниці у березні 1688 р., про що мова далі.

В разі смерті гетьмана всі державні клейноди опечатувалися й зберігалися у його домі до обрання нового керманіча: «Была старшина у г. брегадира, где о зборах подискуровавши, одийшли совокупне з г. брегадиром и протчими малороссийской коллегии членами до панели гетмановой и там все гетманские, так сего покойного п. гетмана, як и прежде его бывших, одобравши клейноти, числом 15, зложили в особое хранилище за своими печатми, там же, в дому гетманском, крепкую над тим утвердивши кустодию» (запис від 28 серпня 1722 р.)¹⁸⁵.

Засвідчувались державною печаткою як офіційні документи, так і приватне листування гетьманів. Серед офіційних документів це — універсали, ордери, укази, «писаня», «листи», купчі записи, квити, розпорядження, позовні листи, подорожні листи, паспорти, абшити, патенти, копії царських грамот, «виразние укази і опредѣленія», накази, квитки — «билеты» тощо.

Поява печатки на документі була заключним етапом його створення. За рефератом 1734 р. генерального писаря Михайла Турковського, процедура складання документа була наступною. Генеральний писар знайомив гетьмана з кореспонденцією. Після цього документи сортували на підставі зауважень гетьмана та розпоряджень генерального писаря. Наступний етап — складання чернетки визначеного документа — універсалу, листа, ордера тощо. Генеральний писар або старший канцелярист переглядали чернетку, вносили в разі потреби корективи. Потім переписували «на б'бло», і генеральний писар відносив документ на підпис гетьману. Підписані документи реєстрували у протокольних книгах під відповідними номерами, потім у присутності генерального писаря засвідчували печаткою і відправляли до

¹⁸³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 268.

¹⁸⁴ Батурын: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. — Чернігів, 2009. — С. 82–83.

¹⁸⁵ *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 года. — С. 10. А от у Польщі коронні печатки трактувалися як символ державної влади, тому їх публічно знищували під час поховального обряду померлого монарха (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог–Львів, 2002. — С. 88).

адресатів¹⁸⁶. Технічно печатку міг прикласти сам гетьман, генеральний писар, старший канцелярист, канцеляристи Генеральної військової канцелярії (останні під наглядом своїх керівників)¹⁸⁷.

За нашими спостереженнями, державна печатка ставилась по центру аркуша під текстом, якщо він був витягнутий повздовж, та з правого боку — якщо поперек. Підпис гетьмана, як правило, ставився ліворуч від печатки. Зауважимо, що іноді печатка передувала підпису, а іноді навпаки — її ставили на підпис¹⁸⁸. Розташування підпису відносно печатки відповідало міжнародній практиці. Прикладом можуть слугувати документи шведських, кримських, турецьких можновладців XVII–XVIII ст.¹⁸⁹

Тут слід сказати, що гетьман або уповноважена ним особа могли для цього скористатися його особистою печаткою¹⁹⁰. Наприклад, печатку Богдана Хмельницького бачимо на універсалі від 22 липня 1655 р., який був підписаний його дружиною Ганною¹⁹¹. Графську печатку Кирила Розумовського знаходимо на універсалі від 3 грудня 1760 р. поруч з державною¹⁹². Своєю малою печаткою печатав кореспонденцію у 1690 р. Іван Мазепа¹⁹³. Те саме робили Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький¹⁹⁴. Цікава особиста печатка гетьмана Пилипа Орлика. У ній спостерігаємо комбінацію особистого герба з державними символами: зображення щита з гербом прикрашають 2 булави¹⁹⁵.

А от правителям Речі Посполитої було суворо заборонено користуватися особистими печатками для скріплення офіційних документів. На цьому

¹⁸⁶ Джиджора І. Генеральна військова канцелярія // ЗНТШ. — Т. CVII. — Львів, 1912. — С. 42.

¹⁸⁷ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 7.

¹⁸⁸ Там само; Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 45.

¹⁸⁹ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 19, 21, 22, 25, 59, 80, 81. Варто зауважити, що у Туреччині практикували ставити печатку і біля тугри на початку документа, як спостерігаємо на листі від 19.09.1721 р. сілістрійського Абдіпаші до гетьмана Пилипа Орлика (там само. — С. 138).

¹⁹⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 15. Подібну практику бачимо й у Західній Європі: «Герцог подошел к королю и хотел было помочь ему, Карл отверг его помощь, сделал все сам и запечатал пакет своим перстнем-печаткой» (Скотт В. Певерил Пик. — М., 1990. — С. 311).

¹⁹¹ Кревецький І. Універсал Ганни Хмельницької // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — С. 167–168.

¹⁹² ЧОІМ. — Інв. № Ал. 501/15/65. — Арк. 1.

¹⁹³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 277.

¹⁹⁴ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 15.

¹⁹⁵ Україна–Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття). — С. 135, 137.

присягалися і Стефан Баторій у 1576 р., і Август II у 1699 р.¹⁹⁶ Конституція сейму 1607 р., підтверджена на елекційному сеймі 1632 р., заборонила монархові вживати для засвідчення публічних листів власну сигнетову печатку¹⁹⁷.

Проте не всі королі додержувалися цієї заборони. Польський історик В. Чермак ще наприкінці ХІХ ст. зробив висновок про те, що у квітні 1646 р. представники козацької старшини (серед яких був і Богдан Хмельницький) перебували у Варшаві, отримали з рук Владислава ІV два привілейних листи: «...ці “глейтовні” листи були скріплені особистою печаткою польського короля. Надані “вольності” спричинили справжній “психологічний переворот” у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої. Адже ... протягом десятиріч у середовищі українців зберігалось стійке уявлення щодо свого нерівноправного становища у державі “двох народів”. А тепер вони, опираючись на королівську протекцію, могли “мати при боці шаблю і переслідувати своїх кривдників” — представників магнатства та шляхти»¹⁹⁸.

Головною функцією державної печатки була юридична. Вона забезпечувала вірогідність та недоторканість документа: «При подписѣ власной нашей рукой гетманской печатю нашою ж войсковою велѣлисмо закрѣпити»¹⁹⁹, «для лепшого вѣри рукою нашою подписавши, печать Войска Запорозкого притиснути розказалисмо»²⁰⁰.

Зазначимо, що крім цієї функції печатка виконувала і церемоніальну. Її разом з іншими клейнодами виносили під час елекції гетьмана, так було при обранні Кирила Розумовського, коли Петро й Григорій Горленки несли на оксамитовій подушці срібну з позолотою гетьманську печатку²⁰¹ Данила Апостола²⁰².

Наявність державної печатки у документі мала велике значення. Про це свідчать рядки з листа Івана Мазепи від 4 лютого 1707 р. до посла Росії у Польщі князя Василя Долгорукого: «Получил я с Варшавы от вашей кнжой милости блгоприятный лист с привилеем короля Августа, рукою его подписаным, но печатию княжества Литовского не утвержденным на епископию

¹⁹⁶ *Титов А.* Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. Минск, 1993. — С. 118–119.

¹⁹⁷ *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр... — С. 88.

¹⁹⁸ *Чухліб Т.* Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3. — С. 45.

¹⁹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 110.

²⁰⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 79.

²⁰¹ *Панащенко В.* Кирило Розумовський. — С. 539.

²⁰² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 437.

Білорускую кнзю Святополку Четвертинскому ... его милост гсдн архиепсп киевский, не поставляет еще в епспы помянутого номината кнзя Стополка Четвертинского, того ради, что иновірнии дисиденты без привелею королевского печатію утвержденного, весма возбраняют и не допустят на престол епспу»²⁰³.

Варто зважити й на те, що українцями наявність військової печатки на гетьманському листуванні, особливо міжнародному, розглядалася як обов'язковий елемент. У Жердівських статтях 1659 р. вимагалася, щоб царський уряд не зносився зі старшиною, оминаючи гетьмана, і не брав до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою²⁰⁴.

Загалом такий підхід був характерний і для офіційної документації Гетьманату. Проте, враховуючи певний демократизм козацької держави, траплялися випадки відсутності, через збіг обставин, печатки на документі. Як приклад можна навести універсал Івана Виговського від 25 лютого 1658 р. Михайлу та Іллі Рубцям на маєтності²⁰⁵.

Припускаємо, що державною печаткою опечатувалася і державна скарбниця. Іван Мазепа у листі від 27 березня 1688 р. до князя Василя Голіцина повідомляв про пограбування російськими стрільцями української скарбниці: «О том покірно доношу вашей кяжой вельможности, что в Батурине не в давном времени в войсковой казне учинилась шкoda имянно в тех которые по Ивану Самойлову, и по учененому указу монаршескому разделении остались, а обретаются та поклажа в новом дворе в полатах каменных у которых всегда ис полку стольника и полковника Бориса Федоровича Дементеева в перемену с тем полком которой из Бела города пришел Герасим Нелидов бывають караулы, а учинилась та пропажа умышленным обычаем, двои двери сенные и светличные деревянные, а третьи комнатные железные, которые с надворья в комнату построены в своих затворех в замках и в печатех в целости обретаютца, а четвертые двери изнутри светлицы зделаны выламаны и у сундуков печати пообрываны и денег немалое число выношено, а домыслились есть мы, что воры в то каменное строение лазили окном, разсунув решетку, в которой прапаже жалаба нам на тех стрельцов, которые из Бела Города пришли...»²⁰⁶.

Крім цього, державною печаткою запечатували й різноманітні речі, споруди тощо. Наприклад, в універсалі Дем'яна Ігнатовича від 25 березня 1669 р. менському сотнику читаємо: «Пану сотнику и отаману менским ведомо чинимъ симъ писаниемъ нашимъ ижъ который млынъ наданъ на монастырь паненский Макошинский в селе Величковце Цеклянсаго и нашъ

²⁰³ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2003. — № 1. — С. 67.

²⁰⁴ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 376.

²⁰⁵ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/2/1. — Арк. 1.

²⁰⁶ Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — С. 146–147.

послани на указъ нашъ запечаталь скриню за розмером, що приказуемъ абы печать оторвавши ув ономъ млыни и госпоже размеръ брат»²⁰⁷.

Ставлення до державної печатки з боку різних верств населення було різним. Її шанували як клейнод найвищої посадової особи; козацтво Гетьманату дуже ревно ставилося до своїх клейнодів, у тому числі й до печатки. Зокрема, в інструкції Петра Дорошенка від 10 травня 1670 р. посланцям на переговори з королівськими комісарами наголошувалося: «При том, что булава, бунчюкъ, печать, комышина, съ сейму преди будущаго Войску Запорожскому отдано будетъ»²⁰⁸. Про шанобливе ставлення свідчить і той факт, що печатки попередників новообраний гетьман не викидав, не знищував, а ревно зберігав у скарбниці. До речі, цей факт дозволяє нам припустити, що переважна більшість матриць державних печаток зберігається у Росії, бо відомо, що свого часу гетьманські клейноди були вивезені саме туди.

Проте бували випадки, коли до печатки відносилися досить вільно. У своєму доносі від 5 лютого 1709 р. про зраду кошового отамана козак Іван Явборський повідомляв: «...ѣхал чрез Сечю в Крым Черняк, то они отобрав у него писма с ним посланые к хану от гетмана Скуропацкого, распечатав читали и паки потпечатав отправили ево»²⁰⁹. Як бачимо, зірвати з дипломатичної кореспонденції гетьманську печатку, а потім прикласти власну з боку січовиків великим гріхом не вважалося. Мабуть, у данному випадку маємо справу з віддзеркаленням автономіського менталітету низових козаків.

Статус державної печатки регулювався нормами Литовського статуту. За її підробку передбачалась смертна кара — спалювання на вогні, але жодних фактів реалізації цих норм ще не виявлено. З огляду на це характерний наступний документ: «Весной 1679 г., во время стоянки козацких полков под Печерским монастырем, пошла в войске поголоска, что младший сын Михаила Рубца — Иван занимается подделкою разных печатей: царских, королевских и гетманских. Слух этот пошел от двоюродных братьев Ивана — Юрия и Игната, которые рассказывали, что увидев раз в Стародубе, у одного из «челядников» дяди своего Михайла, поддельную печать и «привелей», на котором была оттиснута эта печать, и допросив его, узнали, что Иван Рубец подделывает печати ...Обыскав Ишуту — так звался Иван Рубец в народе — нашли у него двенадцать поддельных печатей — королевских, гетманских и царского стольника Кирила Хлопова; печати были вырезаны частью на алебастре, частью на кусках мелу. Узнав об этих слухах, гетман приказал

²⁰⁷ Лазаревский А., Константинович Н. Обзорение Румянцовской описи Малоросии. — Вып. I–IV. — Чернігов, 1884. — С. 434–435.

²⁰⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 390.

²⁰⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 411.

Ивана Рубца судить. Рубец в преступлении не сознался; тогда гетман желая узнать правду, поручил генеральному есаулу Полуботку “взять Ивана до себе, на особливую экзаминацию”. Но и перед Полуботком Рубец сознался лишь «за килкократным вдаренем», при чем рассказал, что он вместе с Феськом Злотником, подделал несколько печатей королевских и гетманских; но когда Юрий и Игнат Рубцы о том узнали и рассказали его отцу, то последний едва не убил его, Ивана, почему он тогда все те печати и по-уничтожал. Поддельывал печати он, Иван, польского короля, гетманов: Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого и стольника Кирила Хлопова. По произведенному далее следствию, открылось, что вместе с тем Иван Рубец поручал одному из знакомых грамотеев, переписывать королевские грамоты — польским письмом, а универсалы Хмельницкого, Выговского и Брюховецкого — русским. Разследовав дело, генеральный суд присудил Рубца к смертной казни. Гетман однакож приговор этот оставил без исполнения, имея в виду другое наказание ... “При этом, объявляем в известность и о преступлении Ивана Рубца, который, не довольствуясь данным ему от бога богатствии желая увеличить свои маестности, осмелился поддельывать разные печати царские, королевские, наших “антецессоров” и “спищика” Кирилла Хлопова за такое преступление, генеральный суд осудил Рубца на смерть, но мы гетман ... даруем Ивану Рубцу жизнь и освобождаем его из заключения ... но все те слободы, которые он (Михайло Рубец, топальський сотник. — *I.C.*) посадил на пустотах, отбираем в нашу власть, для подмоги в войсковых расходах”» (универсал І. Самойловича від 10 жовтня 1679 р.)²¹⁰.

Переважаючою формою державної печатки було коло. Воно найбільш доречно для великого надпису, що вміщувався на печатці, який все одно доводилось скорочувати, використовуючи лігатуру, виносні літери, словоскорочення, комбінації великих і малих літер. Лише гетьмани Іван Виговський та Андрій Могила зробили спробу замінити традиційну круглу форму на овальну. Проте послідовників у них не знайшлося. Слід зазначити, що кругла форма державної печатки відображала світову практику й традицію.

Змінювався і розмір печатки — від 28 мм у Гаврила Крутневича до 85 мм у Кирила Розумовського.

Нижче наводимо узагальнену таблицю, яка дає змогу простежити еволюцію написів та розмірів печаток. Залучення інформації про печатки правобережних гетьманів пояснюється тим, що, Богдан Хмельницький був гетьманом обох боків Дніпра, наступники Богдана Хмельницького аж до Кирила Розумовського іменували себе гетьманами обох боків Дніпра²¹¹. З цього приводу варта уваги думка Я. Дашкевича: «Гетьманщина — це тери-

²¹⁰ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. I: Стародубский полк. — К., 1888. — С. 396–397.

²¹¹ *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. — С. 150.

торія, на яку поширювалася влада українського гетьмана... і територія Гетьманської України змінювалася залежно від долі українського народу, охоплюючи як лівобережжя, так і правобережжя Дніпра»²¹². Завдяки таблиці, маємо змогу простежити, як впливало на державну печатку перебування тієї або іншої території України під владою того або іншого сюзерена.

Печатки гетьманів та Генеральної військової канцелярії

№	Ім'я та прізвище гетьмана	Роки обігу	Напис	Розмір печатки	Висота літер ²¹³
1	2	3	4	5	6
1	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип I ²¹⁴	1648 – 1651	ПЕЧАТЬ ²¹⁵ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЄВЬСКОЙ МЛСТИ ЗАПОРОЗЬКОГО	32 мм	–
2	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип II	1652 – 1654	ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО КОРОЛЄВСЬКОЄ МЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО ²¹⁶	31 мм	–
3	БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тип III ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПАВЛО ТЕТЕРЯ	1654 – 1663	+ ПЕЧАТЬ ЦРЄКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОИ РОСИИ ВОЙКА ЗАПОРО ²¹⁷	37 мм	3 мм
4	ІВАН ВИГОВСЬКИЙ	1659 – 1664	* ІОАНЪ * ВЫГОВЪСКИИ КИЕВСКИИ ВОЕВОДА ЕНЕРАЛЪ КИЕВЪСКИИ ГЕТЬМАНЪ * ВЕЛИКИИ КНИАЗЪТВА РУСКОГО СТАРОСТА ЧИРИНЪСКИИ :	54x44 мм	–
5	ЯКИМ СОМКО	1661 – 1663	+ ПЕЧАТ : ЕГО : ЦАРЄКОГО ВЕЛИЧЕСТВА · МАЛОИ : РОСИИ : ВОІСКА ЗАПРОЗОЗ : ²¹⁸	37 мм	3 мм

²¹² Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. — С. 11.

²¹³ Розміри печаток та літер у різних дослідженнях мають коливання у межах 1–3 мм. Це пояснюється різною якістю паперу, на якому робили відбиток печатки. Зазначимо, що у дослідженнях часто-густо ігнорується розмір літер, тому вимушено ставимо тире.

²¹⁴ Типи печаток за І. Крип'якевичем (*Крип'якевич І. З козацької сфрагістики*).

²¹⁵ Літера «Б» перевернута.

²¹⁶ Лігатура «МІ».

²¹⁷ Лігатура «ПЕ», «ТЬ», «ИК». Літера «Т» трираменна.

²¹⁸ Лігатура «ПЕ», «ЧА», «ТЬ», «ЛИ», «ЧЕ», «АПР». Літера «Т» трираменна.

1	2	3	4	5	6
6	ПАВЛО ТЕТЕРЯ Тип I	1663	ПЕЧАТЬ ЕГО КОРОЛЕВЪЗКОЙ МЛСТИ ВОЙСКА ЗАПОРО ²¹⁹	37 мм	–
7	ПАВЛО ТЕТЕРЯ ²²⁰ Тип III	1663	ПЕЧАТЬ · ВОЙСКА · ЕГО · КОРОЛЕВСКОЙ ²²¹ · МЛСТИ ЗАПОРОСКАГО : АХЪГ ²²²	45 мм	–
8	ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ Тип I	1663	(без напису)	37 мм	–
9	ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ Тип II	1664 – 1668	+ ПЕЧАТ · МАЛОЙ РОСИИ ВЪРНОГО ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ВЕЛИ · ЗАПОРОЗ ²²³	42 мм	4 мм
10	ПЕТРО ДОРОШЕНКО	1665 – 1669	+ ПЕЧАТЬ * ВОСКА * ЕГО КО * МИ * ЗАПОРОЗКОГО	43 мм	3 мм
11	ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ	1669	+ ПЕЧАТЬ ВОЙСКА ЕГО ЦРКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО ²²⁴	38 мм	3 мм
12	ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ ІВАН САМОЙЛОВИЧ ІВАН МАЗЕПА	1670 – 1688	+ ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИ: ЗАПОРОЗСКОГО	40 мм	2 мм
13	МИХАЙЛО ХАНЕНКО	1671	ПЕЧАТЬ ²²⁵ Ѡ ЕГО КОРОЛ. МИЛОСТІ И РЕЧЫ ²²⁶ ПОСПОЛ ВОЙСКЪ ЗАПОРО. ДАНА:	43 мм	–
14	ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	1677 – 1681	ПЕЧАТЬ КНЯЗІВСТВА МАЛОРУСЬКОГО ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ УДІЛЬНИЙ РУСЬКИЙ ²²⁷	–	–
15	АНДРІЙ МОГИЛА	1684	+ ПЕЧАТ ВО"СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО	54x44 мм	–

²¹⁹ Літера «Т» трираменна.

²²⁰ Тип II тотожний печатці Б. Хмельницького типу III.

²²¹ Лігатура «РО».

²²² Літера «Т» трираменна.

²²³ Лігатура «ПЕ», «ЧА», «ТЬ», «РН», «АР», «ЛИ», «АПО».

²²⁴ Лігатура «ПР», «АП».

²²⁵ Лігатура «ТЬ».

²²⁶ Лігатура «ЧЫ».

²²⁷ Напис поданий сучасною українською мовою за відсутністю оригінального відповідника.

1	2	3	4	5	6
16	ІВАН МАЗЕПА	1687 – 1705	ПЕЧА́ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА Их ²²⁸ ЦРСКoГo ПРЕСВѢТЛoГo ВЕЛИЧѢсВА ²²⁹ ЗАПОРoЗКОГo ²³⁰	45 мм	2 мм
17	ІВАН МАЗЕПА	1705 – 1708	ПЕЧА́ МАЛОИ РОССІИ ВОЙСКА Егo ²³¹ ЦРСКoГo ПРЕСВѢТЛoГo ВЕЛИЧѢсВА ²³² ЗАПОРoЗКОГo ²³³	45 мм	2 мм
18	ІВАН МАЗЕПА	1709	РЕСАТ МАЛОЈ РОССІЈ VOISKA RECERSKEHO PRESVITLOHO...	–	–
19	ПИЛИП ОРЛИК	1710 (?) – 1719	ПЕЧАТ МАЛОИ РОСИИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО	55 мм	3,5 мм
20	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ	1708	ПЕЧА́ МАЛОИ РО... ВОЙСКА Е ЦРСКoГo ПРЕСВѢТЛoГo ВЕЛИ... ЗАПОРoЗКОГo ²³⁴	48 мм	2 мм
21	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ Тип I	1708 – 1714	ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОСИИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕ- СТВА ЗАПОРОЖСКОГО *	48 мм	2 мм
22	ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ Тип II ПАВЛО ПОЛУБОТОК ДАНИЛО АПОСТОЛ	1715 – 1729	ПЕЧАТЬ МАЛО" РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРВѢТЛОГО ВЛЧТВА ЗАПОРОЖСКОГО	47 мм	3 і 2 мм
23	ДАНИЛО АПОСТОЛ	1730 – 1731	ПЕЧАТЬ МАЛО'РОСИИ ВОЙСКА ЕГО ІМПЕРАТОР- СКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО	47 мм	2 мм
24	ДАНИЛО АПОСТОЛ ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1732 – 1760	ПЕЧАТЬ МАЛО" РОССІИ ВОЙСКА ЕА ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКАГО	47 мм	2 мм

²²⁸ «X» виносне.

²²⁹ «С» виносне.

²³⁰ Лігатура «АТ», «ПР», «ЧЕ», «ѢТ».

²³¹ «ГО» виносне.

²³² «С» виносне.

²³³ Лігатура «АТ», «ПР», «ЧЕ», «ѢТ».

²³⁴ Лігатура «АТ», «ГО».

1	2	3	4	5	6
25	ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1748 – 1767	ЕА ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОСІЙСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	48 мм	Бл. 2 мм
26	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1751 – 1760	ЕЯ ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОСІЙСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ	86 мм	3 мм
27	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1762	П ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО * ВЕЛИЧЕСТВА * МАЛОРОСІЙСКОГО * ЗАПОРОЖСКОГО * ВОЙСКА *	70 мм	3 мм
28	КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ	1762	ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА... ²³⁵	47 мм	–

Збільшення розміру печатки у другій половині XVIII ст. можна пояснити впливом відповідних польських та російських зразків²³⁶. Цим же можна пояснити відмову від староукраїнської традиції скорочення тексту та характерного для українського письма та друку накреслення літер, які були замінені літерами російського цивільного шрифту.

Збільшення розміру печаток майже не вплинуло на розмір літер напису: він коливається у межах 2–4 мм. Це було обумовлене взаємозалежністю між кількістю слів напису, що потрібно було розмістити на печатці, та її розміром. Наприклад: на печатці Кирила Розумовського зразка 1751 р. він складається з 64 літер; на печатці Івана Скоропадського зразка 1709 р. нараховує 65 літер; на печатці Івана Мазепи зразка 1687 р. — 60 літер; на печатці Богдана Хмельницького III типу — 45. До початку XVIII ст. на меншій майже удвічі за розміром печатці вдавалося завдяки використанню лігатур, скорочень, виносних літер розмістити такий же великий напис, як і на печатці зразка 1751 р., бо на останній цих прийомів вже не використовували.

Напис на державній печатці зазвичай робився кирилицею, іноді з вкрапленням грецьких або латинських літер українською діловою мовою. Осібно стоїть лише печатка Івана Мазепи зразка 1709 р., де напис цілковито зроблений латиною. Грецька літера «Σ», яка з'явилася на печатці Богдана Хмельницького, останній раз застосована на печатці Якіма Сомка. Використання латинських літер припинилося у 1684 р.

²³⁵ Далі напис не читається.

²³⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 27, 29, 39, 59, 60, 61, 65, 66, 67; 504/121/1-2; 504/113; 560/2, 4.

До Богдана Хмельницького гетьмани уникали в написах означення сюзерена, оскільки всім було зрозуміло, що це польський король. Богдан Хмельницький, враховуючи геополітичну ситуацію, змінює цю традицію на іншу — зазначати у написах титул сюзерена: або короля, або царя.

За Івана Брюховецького відбувається ще одна важлива зміна у написі. Після слова «ПЕЧАТЬ» з'являються слова «МАЛОИ РОССИИ».

Дем'ян Многогрішний додає — «ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО».

Пилип Орлик відмовляється від зазначення титулу сюзерена у написі, акцентуючи у такий спосіб свою державницьку позицію. Крім цього, він додає слово «СЛАВНОГО»²³⁷ — явний реверанс у бік запорожців, які були його головною військовою опорою.

З 1730 р. з'являється імператорський титул, зникають слова «ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО», літера «Є» замінюється на літеру «Е».

Спостерігається хронологічна невідповідність титулів сюзеренів. Так, на печатці Івана Мазепи зразка 1687-1705 рр. написано «ИХ», хоча з 1696 р. був один цар. І навпаки, його попередник Іван Самойлович користувався печаткою з написом «ЕГО», хоча було 2 царі. Імператорський титул з'являється із запізненням на 10 років²³⁸.

Траплялися випадки пропускання з якихось причин слів. Наприклад, на печатці Дем'яна Многогрішного 1669 р. немає слів «МАЛОИ РОССИИ». Це змусило у 1670 р. ввести в обіг нову печатку²³⁹.

З 1748 р. слова «МАЛОИ РОССИИ» були замінені словом «МАЛО-РОССИСКАГО»²⁴⁰.

На печатці Івана Скоропадського 1708 р. останній раз використовується лігатура.

На печатках Івана Скоропадського зразка 1715 р. та Данила Апостола зразка 1732 р. бачимо характерну особливість: позначення у слові «малой» літери «й» знаком у вигляді навкісної вертикальної риски або двох рисок над рядком — ". За приклади можемо навести указ від 22 червня 1744 р. Генеральної військової канцелярії, де на печатці напис: «ПЕЧАТЬ МАЛО'РОССИИ ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖС-КАГО»²⁴¹. Те саме й на універсалі Генеральної військової канцелярії від 15 травня 1746 р.²⁴²

²³⁷ Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика // Генеалогічні записки. — Львів, 2011. — Вип. 9 (нової серії 3). — С. 35.

²³⁸ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 11–13.

²³⁹ Там же. — С. 15.

²⁴⁰ ЧОІМ. — Інв. № Ал 95. — Арк. 1.

²⁴¹ ДАЧО. — Ф. 674. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1.

²⁴² Там само. — Спр. 108. — Арк. 4.

Протягом XVII–XVIII ст. зазнає трансформації слово «ПЕЧАТЬ». Від печаток Богдана Хмельницького і до печаток Івана Брюховецького у ньому наявна літера «Ъ». Щоправда, залишається відкритим питання чи це м'який звук «Ъ», чи твердий «Ъ». На користь останнього свідчить запровадження до обігу останнім з названих гетьманів печатки зі словом «ПЕЧАТ». Наступники Івана Брюховецького вживали слово «ПЕЧАТЬ». Термін «ПЕЧАТ» утвердився за гетьманування Івана Мазепи, а за Івана Скоропадського бачимо повернення до традиційної форми «ПЕЧАТЬ», яка вже не змінювалася до скасування гетьманства. Однак у 1762 р. з'являється скорочена до однієї літери «П» редакція цього слова. Змінюється і розташування слова: його ставили і на початку, і наприкінці напису. Останній варіант був запроваджений з 1748 р. Вбачаємо у цьому вплив відповідних зразків царських печаток. Намагання Івана Виговського взагалі відмовитися від цього слова не знайшло свого продовження. До речі, так само це стосується і його намагання кардинально змінити загальний зміст легенди печатки.

Ще більш революційний підхід запропонував тільки Іван Брюховецький. На його печатці типу I взагалі немає легенди. Швидше за все, ця оригінальність пояснюється специфічними обставинами початку його гетьманування. На печатці типу II це новаторство зникає, і напис повертається до звичної форми, але додається слово «ВЪРНОГО». Його поява має два пояснення: це прояв лояльності або до Москви за надану підтримку у боротьбі за гетьманську булаву, або до січовиків. Відомо, що Іван Брюховецький пішов на гетьманський уряд з посади кошового отамана, спираючись на підтримку Січі, на печатці якої присутнє саме це слово²⁴³.

Зазнає трансформацій у часі і слово «ЗАПОРОЖСКОГО». До 1708 р. використовували форму «ЗАПОРОЗКОГО», з певними модифікаціями, а з грудня 1708 р. тільки — «ЗАПОРОЖСКОГО», замінюючи іноді закінчення на «КАГО». У цьому факті відчувається і політичний вплив Росії, і мовний.

Подеколи у написах можна побачити вплив народної мови. Це спостерігаємо у словах «ВЫГОВСКОГО» на печатці Івана Виговського 1659 р., або «РЕЧЫ» — на печатці 1671 р. Михайла Ханенка.

У XVII ст. напис починався хрестиком, який означав, що держава знаходиться під Божим заступництвом. Дуже красномовно з цього приводу висловився канцелярист Генеральної військової канцелярії Павло Ладинський:

На те скажемо: всяка річ і кожне діло
Від Бога чин свій має й вершиться всеціло.
Сього ради: Бог в поміч хай буде в началі²⁴⁴.

²⁴³ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового... — С. 320.

²⁴⁴ Шевчук В. Про «журнал» чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 31 (запис 1723 р.).

За Мазепи хрест зникає. Чому це сталося, невідомо. Крім хреста для поділу слів напису використовували зірки. Вони робили печатку естетично привабливою, а також уособлювали образ Богородиці, бо зірка є її символом (цікаве відтворення культу Божої Матері — такого популярного в козацькій Україні). Як бачимо, і хрести, і зірки на печатках віддзеркалювали характерний для українців світогляд.

У науковій літературі піднімалось і питання щодо побутування великої й малої печаток Війська Запорозького у першій половині XVII ст. Відомий український сфрагіст В. Гавриленко, спираючись на аналіз легенди та розміру печаток, історичні аналогії, деякі архівні дані, вірить у їх існування²⁴⁵. Ми дотримуємося протилежної думки. І ось чому.

По-перше, як зазначено вище, козацька верхівка не вважала себе рівною царській або королівській владі, тому, найімовірніше, не претендувала на такі атрибути влади, як велика і мала державні печатки. Про це свідчить і офіційна титулатура українських гетьманів. З цього приводу дуже слушне міркування висловила Н. Яковенко: «Засади внутрішньої організації козацької держави формувалися “на марші”, впродовж війни, тож не дивно, що їх — у наближенні до сучасних понять — можна порівняти з військовою диктатурою, де гетьман здійснював владу від імені війська, ба, навіть сама держава — “Військо Запорозьке” — з ним ототожнювалася. Промовисте підтвердження того — офіційна титулатура Богдана Хмельницького та його наступників: коли, приміром, за іменем короля, хана тощо перераховувалися землі, підвладні його юрисдикції, то титул правителя України звучав як “гетьман Війська Запорозького”»²⁴⁶.

По-друге, розміри печатки вказують, що взірцем для неї була саме мала державна печатка Великого князівства Литовського, про що свідчить порівняльна таблиця:

²⁴⁵ Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності; *Його ж.* Печатка з написом «копия» у системі комунікаційних координат козацької сфрагістики // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. III. — С. 137–163. Можливо, що на початку Національної революції існувала практика виготовлення копій військової печатки. Принаймні, саме таке враження складається, коли читаєш універсал ніжинського та чернігівського полковника Процика Шумейка від 25 (15) липня 1648 р.: «...и на то даю тот лист с товариством своим Воиска его королевской милости Запорозским с печатю воисковому и с подписом руки моей» (Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Мицик Ю. — К., 2012. — Т. 1. — С. 93). Питання залишається відкритим, бо немає докладного опису печатки, адже опублікована копія «листа».

²⁴⁶ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 356.

Розміри державних печаток Великого Князівства Литовського та Війська Запорозького

Розміри державних печаток Великого князівства Литовського (в мм) та роки їх вживання ²⁴⁷		Розміри печаток Війська Запорозького та роки їх вживання ²⁴⁸
Велика	Мала	
–	30–31 (1506–548)	27–28 (1595, 1596, 1603)
70 (1568, 1570)	37,4 (1567)	30–31 (1600–1638)
–	42 (1574)	32 (1648–1651)
65 (1581, 1584)	42 (1579)	31 (1652–1654)
80 (1604, 1611)	55 (1597)	37 (1654–1663)
80 (1624)	47 (1602)	54x44 (1659, 1664, 1684)
–	55 (1624)	45 (1663, 1665)
78 (1634)	52 (1633, 1635)	41–42 (1665–1668)
90 (1640, 1644)	62 (1646)	40, 43 (1665–1669)
90 (1662, 1664)	64 (1650)	38 (1669)
–	62 (1658)	40–41 (1670–1688)
94 (1669, 1670, 1672)	65 (1669, 1670)	43 (1671)
97 (1674, 1681, 1684)	75 (1674, 1683, 1684)	45–48 (1687–1708)
103 (1699, 1701, 1702)	71 (1699, 1698)	48 (1708)
103 (1699, 1712, 1722)		45–48 (1708–1715)
–	76 (1707)	46x47 (1715–1729)
100 (1733, 1758)	75 (1760)	47 (1730–1767)
101 (1764, 1773)	75 (1764, 1774, 1790)	48 (1748–1760)
		70 (1762)
		85–86 (1751–1765)

Варто зауважити, що польські королі, зміцнюючи свої позиції у Польсько-Литовській державі, ще у 1569 р. провели кілька рішень про обмеження у застосуванні литовської печатки. 12 березня 1569 р. був виданий універсал про переведення Волині та Підляшшя під юрисдикцію королівського

²⁴⁷ Упорядкована за: *Титов А.* Печати древней Беларуси: очерки сфрагистики. — С. 120–154.

²⁴⁸ Упорядкована за: *Крип'якевич І.* З козацької сфрагистики; *Дракохруст Е.І.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв.; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Левобережної України XVIII ст.; *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

задвірного суду та видання листів для них з польської канцелярії, засвідчених коронною печаткою: «16 квітня на спільному засіданні сенаторів і послів ... Сигізмунд Август сказав, що заборонив засвідчувати листи до волинян і підляшан литовською печаткою. ... Практика дещо скоригувала наміри короля і його оточення. ... Доречно зазначити, що ще в 1580 р., під час походу Стефана Баторія на Великі Луки, українська шляхта користувалася послугами литовської канцелярії»²⁴⁹. Якщо волинянам король прямо заборонив користуватися литовською печаткою, то стосовно інших українських земель такої заборони не існувало. Тому тут традиційно вживали литовську печатку. Саме тому вона і стала взірцем для козаків, коли вони зорганізувалися в окремий військово-політичний стан та створили власні атрибути, включаючи печатку.

По-третє, обов'язковими елементами великої печатки наших сусідів (поляків, литовців, білорусів, росіян, молдаван) є щит, щитотримачі, корони, земельні герби, розгорнута легенда, пишний декор, що майже відсутнє в печатці Війська Запорозького. І це не випадково, адже велика печатка є атрибутом повноцінної державності, якої козаки не спромоглися досягнути, на що вказують сучасні дослідники козаччини С. Леп'явко та Т. Яковлева²⁵⁰.

По-четверте, слово «КОПИЯ» на ранніх печатках кінця XVI — початку XVII ст. означає «відбиток» на документі з матриці печатки, тож розглядати їх як окремий різновид державної печатки не варто²⁵¹. Їх невеликі розміри

²⁴⁹ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської метрики) 1569–1673 рр. ... — С. 26–27.

²⁵⁰ Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 239; Яковлева Т. Казацкое государство от Хмельниччины до Руины // Історія суспільної думки Росії та України XVIII — початку XX ст.: Міжвузівський збірник наукових праць. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 127; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 5.

²⁵¹ Додамо, що слово «КОПИЯ» зустрічається й у міській сфрагістиці Гетьманату, зокрема, на печатці м. Прилуки XVII–XVIII ст. Мало ймовірно, що прилучани робили заступчу, малу печатку. Вірогідно, це архаїчна форма печаткових легенд, яка сягає своїм корінням у XVI ст. Варто відзначити, що у цьому контексті зустрічається ще один термін — «знак». В універсалі Лазаря Барановича від 11 березня 1680 р. на призначення священника у Михайлівську церкву Ніжина написано: «Выдаемъ сее наше писанье з подписомъ руки власной и з приложениемъ знаку печати нашей» (Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 219–220). В його ж універсалі від 18 вересня 1680 р. знову зустрічаємо цей термін: «Для болшой крѣпости выдаемъ ему сей нашъ листъ зъ подписомъ руки власной и зъ знакомъ печати нашей архієпископской 1680 року септембра 18 дня. В Черниговѣ при кафедрѣ нашей архієпископской рукою власною» (Там само. — С. 220). Таким чином, терміни «знак», «копія» використовувалися для позначення не власне матриці печатки, а лише її відбитка, відтиску на документі. Практика свідчить, що ці терміни вписували у текст документа або вирізали на самому штемпелі. П. Сас припускає, що термін «копія» відповідає латинському «соріа» («військо»). Отже, напис «КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО» можна трактувати як «ВОЙСКА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО» або «ВІЙСЬКОВА

відповідають сфрагістичній традиції саме цього періоду. Композиційно вони дуже близькі до малої державної печатки Великого князівства Литовського — простий малюнок гербової емблеми, не обтяжений вищезгаданими елементами, та стисла легенда. Для побутування окремих малих, заступчих печаток потрібний високий рівень розвитку справочинства, як це було в канцеляріях королів, князів, великих міст. Навряд, щоби такий рівень був на Січі, враховуючи реалії, в яких вона існувала. Проте треба згадати про печатку наказного гетьмана Івана Барабаша. Д. Бантиш-Каменський, з посиланням на «Історію Русів», писав, що Богдан Хмельницький зняв з його руки сигнет, «изображавший знаки носимого им гетманского достоїнства»²⁵². Можливо, це і є мала печатка, однак, як бачимо, джерело ненадійне. Для з'ясування правдивості цього повідомлення потрібно відшукати відбиток печатки.

Підсумовуючи, зазначимо, що наявні сьогодні джерела не підтверджують існування великої печатки Запорозжя, ймовірно, не було для цього ані політичних, ані юридичних підстав. Стосовно Гетьманщини слід зауважити, що роль малої печатки тут виконувала або особиста печатка гетьмана, або посадово-службова. На особистих печатках вміщувався відповідний герб та аббревіатура, через яку позначалися ім'я та прізвище²⁵³. Прикладом посадово-службової печатки може слугувати печатка Івана Мазепи 1707 р.: восьмикутна, 22x19 мм, і з зображенням герба Мазепи з аббревіатурою «І М Г В Є Ц П В З» («Іван Мазепа Гетман Виска Єго Царського Пресвѣтлого Величества Запорозкого») ²⁵⁴. Можливо, саме ця печатка названа кабінетною в царському указі від 17 листопада 1720 р.²⁵⁵ Проте не виключаємо, що існувала і зменшена копія військової печатки. Питання залишається відкритим за браком джерел. Ясно одне, що жодної регламентації з цього приводу не було, і кожний гетьман чинив на власний розсуд.

Усі гетьманські печатки відносяться до категорії прикладних. Переважала техніка паперово-воскового відбитка, відома з початку XVI ст.²⁵⁶ В цей час папір почав витісняти пергамент, а новий матеріал не мав необхідної міцності, щоб тримати важку вислу печатку, яка до цього панувала в

ВЛАДА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» (*Сас П.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — С. 81–82). Проте автор відчуває слабкість власної аргументації і зазначає, що цей термін міг бути синонімом слова «печатка».

²⁵² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 513.

²⁵³ *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. — С. 15.

²⁵⁴ Там само. — С. 15.

²⁵⁵ Источники малороссийской истории. — С. 297–300.

²⁵⁶ Круглою печаткою під ромбовидною кустодією був скріплений судовий лист від 24.06.1508 р. намісника Київського Софіївського монастиря Антонія Крицького (Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. — К., 1971. — С. 17. — (Фото на с. 19).

дипломатиці²⁵⁷. Як підкладка найчастіше використовувався віск червоно-брунатного забарвлення, який спочатку розм'якшувався, потім накривався зволоженою паперовою кустодією, до якої писар прикладав штемпель. Зустрічаємо воскову підкладку чорного або природного забарвлення.

Серед 135 відбитків військових печаток, що зберігаються у Чернігівському обласному історичному музеї, 130 паперово-воскових відбитків на червоному, коричневому та воску натурального забарвлення і тільки 1 — на чорному воску; 4 відбитки — на червоному сургучу.

За Данила Апостола спостерігається застосування нової техніки кріплення відбитка печатки за допомогою смуги паперу. Її складали навпіл, пропускали через 2 прорізи в аркуші і фіксували шматком воску. У даному випадку маємо приклад запозичення російської традиції. При цьому ж гетьмані в 1728 р. була спроба запровадити техніку сажового відбитку²⁵⁸.

У XVIII ст. все частіше поряд із воском почали застосовувати і сургуч червоного, брунатного або чорного кольорів²⁵⁹. Таке вільне поводження з кольорами можна пояснити процесом розбудови Української держави, коли державні інститути перебували в стані конституювання, урядовці на мали власного досвіду, а Росія активно нав'язувала свої традиції та порядки, у тому числі й у галузі сфрагістики.

На відміну від практики XVII ст., коли кустодія мала досить просту форму прямокутника, квадрата, трапеції, трикутника або овалу з носиком, наприкінці XVII ст. та у першій половині XVIII ст. вона часто-густо набуває вигляд складного орнаменту, де примхливо переплітаються гілки, листя, квіти, арматура, птахи та герби, що було наслідком панування барокового стилю. У І. Крип'якевича ці орнаменти викликали асоціації з узорами давніх килимів. Перші зразки такої кустодії-витинанки, щоправда, досить невибагливої, на військовій печатці фіксуються у 1628 р.²⁶⁰

У першій половині та середині XVIII ст. досягає свого апогею традиція високохудожнього оздоблення державної печатки. Її прикрашають синіми, зеленими та червоними стрічками. Наприклад, універсал Кирила Розумовського від 30 січня 1752 р. з трьох боків обкладений блакитною шовковою стрічкою, яка вкрита стилізованим рослинним орнаментом, вишитим срібними нитками. Стрічка прикріплена до паперу шматочками червоного воску і трохи прикриває печатку²⁶¹. Цей прийом виглядає естетично привабливим

²⁵⁷ Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). — К., 1974. — С. 9–10.

²⁵⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 296.

²⁵⁹ Один з перших випадків використання сургучу для виготовлення відбитка військової печатки зафіксований влітку 1709 р.

²⁶⁰ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. — С. 16.

²⁶¹ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/15/20. — Арк. 1.

за рахунок контрасту білого паперу, срібних ниток, блакиті стрічки, брунатного кольору печатки.

Універсал Кирила Розумовського від 29 лютого 1752 р. оформлений в інший спосіб: червона шовкова стрічка, вкрита золотим стилізованим рослинним орнаментом, викладена бантом і обіймає печатку. Ця складна конструкція закріплена на папері по-іншому. З правого боку — унизу під текстом зроблено 8 розрізів, через які пропущена стрічка, кінці якої зв'язані бантом²⁶².

На універсалі Генеральної військової канцелярії від 13 квітня 1738 р. бачимо розкішну прорізну кустодію: печатка на тлі сітчастого щита, увінчаного квіткою, від якої відгалужуються убік 2 мальви, а нижче по боках — 2 соняшника²⁶³.

Варто відзначити, що у 1730-ті — 1740-ві роки канцеляристи Генеральної військової канцелярії використовували прийом, який надалі не прижився. Під папір з текстом на звороті підкладали прямокутний або ромбовидний клаптик паперу зі шматком воску, потім до цього місця з лицьового боку прикладали штемпель печатки. Таким чином, маємо справу зі своєрідною кустодією, яку можемо назвати сліпою. На відміну від класичної кустодії, вона, як бачимо, застосовувалася для фіксації воску та забезпечення необхідної товщини шарів воску і паперу для якісного відбитка.

Вислу ж печатку козаки розглядали як прерогативу царської або королівської влади, про що, зокрема, свідчать такі рядки з статей Богдана Хмельницького: «Чтоб Государь пожаловал велел дати свои Государевы грамоты жалование в Воиско Запорожское на монастырские и на церковные и на шляхетские и на козацкие маетности на харте за своею Государевою большою печатью ...а ныне за наступления на волности наши понужденни Его Царскому Величеству под крепкую и в высокую руку поддаться прылежно просити имеют послы наши чтоб прывилей Его Царское Величество нам на хартиях писанные с печатми вислими, един на волности козацкие, а другие на шляхетские дал, чтоб на вечное время непоколебымо было»²⁶⁴.

А в інструкції послам Юрія Хмельницького до польського короля від 8 жовтня 1661 р. окремим пунктом зазначено: «7. Повинні просити його королівську милість і про те, щоб дипломи, видані на цей сейм Запорозькому війську, були написані на пергаменті під датою сейму і скріплені висячою коронною печаткою»²⁶⁵. Останній раз це прохання було повторене в доку-

²⁶² Там само. — Інв. № Ал 501/15/5. — Арк. 1.

²⁶³ ДАЧО. — Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

²⁶⁴ ЧОІМ. — Інв. № Ал 370. — Арк. 7 зв.

²⁶⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — С. 182. З дуже рідкісними випадками застосування у Гетьманаті вислих печаток зустрічаємося лише у міській сфрагістиці, зокрема, такою печаткою Ніжинського магістрату була скріплена копія XVIII ст. жалуваної грамоти Олексія Михай-

менті під назвою «Между гетманством челобыте наказного гетмана Павла Полуботка с генеральною с полковники и со всею старшиною»²⁶⁶.

Про пістет козаків перед монархом свідчить також обряд цілування монаршої печатки²⁶⁷. Так, коли у травні 1703 р. на Січ прибув царський стольник Федір Протасєв, його «кошевой с войскомъ встретилъ за Сѣчею близь Сѣрковой могилы, и встрета кошевой говорилъ ему столнику, чтобъ ему кошевому подать и всему войску объявить великого государя его царского величества грамоту. И столникъ Федор Протасєв великого государя грамоту ему кошевому подаль и кошевой атаманъ принявъ великого государя грамоту и поцеловавъ печать еѣ говорилъ ему столнику, чтобъ тоѣ великого государя грамоту велель онъ стольникъ нѣсти пред собою подъячому, і велель онъ кошевой всему войску стрелять из ружья; а какъ онъ столникъ и кошевой атаманъ і генеральной ясаулъ стали приходить близь замку, і въ то время стреляли ис пушекъ»²⁶⁸. Під час Переяславської ради Богдан Хмельницький спочатку поцілував і тільки після цього розпечатав царську грамоту та передав Івану Виговському, щоби той її оприлюднив²⁶⁹. У листопаді 1648 р. Богдан Хмельницький з почестями прийняв королівського посла Миколая Смяровського і поцілував печатку на листі Яна Казимира²⁷⁰.

На честь монарха козаки салютували залпом з 4 гармат, а на честь Війська Запорозького лише з двох. Наприклад, коли у 1707 р. царські посланці приїхали на Січ, то вони «были у кошевого на обѣде і во время обѣда про здоровье великого государя стреляли изо шти пушекъ, а потомъ про здоровье гетмана и всего войска запорожского із дву пушекъ по разу»²⁷¹.

До маловивчених проблем української державної сфрагістики належать сюжети, пов'язані з іноземними відповідниками державних печаток наших безпосередніх сусідів, молдаван. Тема актуальна з огляду на те, що в окремі історичні періоди молдовські господарі були правителями певних українських територій, які входили до складу Гетьманату.

ловича від 4.08.1669 р. ніжинським ремісникам (Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. — С. 126).

²⁶⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 341. — Арк. 46, 53, 153.

²⁶⁷ Щоправда, абсолютизувати шану козаків до монарха не можна. Іван Виговський досить зневажливо ставився до зовнішніх знаків поваги щодо царського імені: «Тут стався інтересний інцидент: поки Груша читав царський титул, гетьман слухав його стоячи, коли став читати саму грамоту, він сів на ліжку і Скуратова запросив сідати. Скуратов завважив, що царську грамоту годиться слухати з усякою честю, стоячи, не сидячи. Гетьман іронічно відповів: “Все у вас високо!” Але встав і дослухав стоячи» (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. 10. — С. 225).

²⁶⁸ Цит. за: Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 73.

²⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 737.

²⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 146.

²⁷¹ Цит. за: Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»... — С. 73.

В архівній збірці Чернігівського обласного історичного музею зберігається унікальний документ — універсал господаря Іоанна (Георгія) Дуки²⁷². Він підтверджує стародавні права Лебединського монастиря та дозволяє осадити при ньому слободу, яку звільняє на 5 років від сплати податків, дозволяючи їй мешканцям торгувати, виробляти пиво, мед, горілку, обробляти рілля.

Після Бахчисарайського миру 1681 р. Правобережна Україна на південь від Києва була визнана володінням Туреччини. Остання прагнула знову заселити спустошені українські землі, використовуючи спочатку Юрія Хмельницького. Проте доволі швидко стало зрозуміло, що це було помилкове рішення, тому турки його замінили своїм васалом Георгієм Дукою, князем Молдавії та Валахії, титулюючи його «господарем українським та великим гетьманом над землями між Дніпром та Дністром»²⁷³.

В історичній літературі він відомий як людина тихої, м'якої вдачі, яка від нових підданих нічого не вимагала, крім визнання його прав правителя, надаючи їм за це всілякі свободи²⁷⁴. Саме цю політику Георгія Дуки яскраво ілюструє згаданий вище універсал, засвідчений прикладною паперово-восковою круглою печаткою діаметром 55 мм. Зображення на ній характерні для молдавської геральдики: у щиті складної форми голова бика, між рогами якого шестипроменева зірка, обабіч — півмісяць і сонце, під головою — птах, що тримає у дзьобі хрест, обабіч — 3 квітки і булава, навколо щита — рослинний орнамент, над щитом коронований шолом, обабіч корони літери цифри — ЗРПӨ (7189, тобто 1681 р. — *І.С.*). По колу йде напис: «+ Б°ЖЮ • МлТіЮ Ю ДУКА ВОЄВОД ИГОП°Д ЗЕМЛЬ М°ЛДКО И ЗЕМЛЬ УКРАИСКОЙ». Як підкладку використано червоно-брунатний віск, а як кустодію — 1-й аркуш. І перше, і друге було характерним для гетьманських універсалів.

Відбиток печатки розміщений під текстом по центру аркуша, праворуч від підпису господаря, зробленого після виготовлення відбитка, що також було характерним прийомом в українському діловодстві²⁷⁵.

Накреслення багатьох літер має аналоги в українських печатках, наприклад, літери «З», «Є» схожі на такі ж на печатці, Богдана Хмельницького²⁷⁶, «О» — на печатках Івана Брюховецького²⁷⁷, Івана Самойловича²⁷⁸. Оформ-

²⁷² ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/6/18. — Арк. 1; *Ситий І.* Україно-молдавська печатка // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 99–101.

²⁷³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1911. — С. 386.

²⁷⁴ *Ефименко А.Я.* История украинского народа. — К., 1990. — С. 267.

²⁷⁵ *Ситий І.* Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 1. — С. 84.

²⁷⁶ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/1/9– Арк. 1.

²⁷⁷ Там само. — Інв. № Ал 501/4/4. — Арк. 1.

²⁷⁸ Там само. — Інв. № Ал 501/6/2. — Арк. 1.

лення краю у вигляді кульок на печатці Г. Дуки подібне печатці Богдана Хмельницького III типу²⁷⁹.

Геральдичні фігури печатки Георгія Дуки також мають «спільників» на українських печатках, зокрема, голова бика — на печатці Прилук²⁸⁰, булава — на печатці Лубен²⁸¹, зірки, хрести, півмісяць — на печатці Генерального військового суду²⁸². Чимало схожих фігур і на печатках козацької старшини²⁸³.

Не можна оминати також і спільні риси цієї печатки з печаткою короля Речі Посполитої Яна Казимира²⁸⁴, зокрема, великі розміри, корона, вирізьблення дати біля корони, складність, багатосюжетність малюнка.

Як бачимо, державні печатки трьох сусідніх народів мають багато спільних рис, що свідчить про широкі етнокультурні контакти.

З ліквідацією інституту гетьманства у 1764 р. формально припинилось використання гетьманських клейнодів, у тому числі й печатки, хоча, як ми вже відмічали, де-факто зустрічаємо її ще на документах 1767 р.²⁸⁵ Офіційне скасування державної печатки Гетьманату було здійснене указом Катерини II від 23 лютого 1766 р., яким запроваджувалася нова печатка II Малоросійської колегії з зображенням герба Російської імперії та гербів українських князівств²⁸⁶.

Отже, мусимо визнати, що державна печатка віддзеркалювала соціально-політичні й культурні зміни, що відбувалися в українському суспільстві протягом XVII–XVIII ст.

Військові або гетьманські печатки належать до категорії найбільш вивчених в українській сфрагістиці, і це зрозуміло, з огляду на їхнє значення. Проте, говорити про повне висвітлення цих пам'яток недоречно, аж поки не буде складено загального реєстру гетьманських печаток, що зберігаються у музеях, архівах, бібліотеках України, Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та інших країн.

²⁷⁹ Там само. — Інв. № Ал 501/1/9– Арк. 1.

²⁸⁰ Ситий І. Печатки Прилук XVII–XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 64–66.

²⁸¹ Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. — 1996. — Ч. 11 (березень). — С. 6–7.

²⁸² Ситий І. Печатка Генерального військового суду // Знак. — 1997. — Ч. 14 (грудень). — С. 3; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 1.

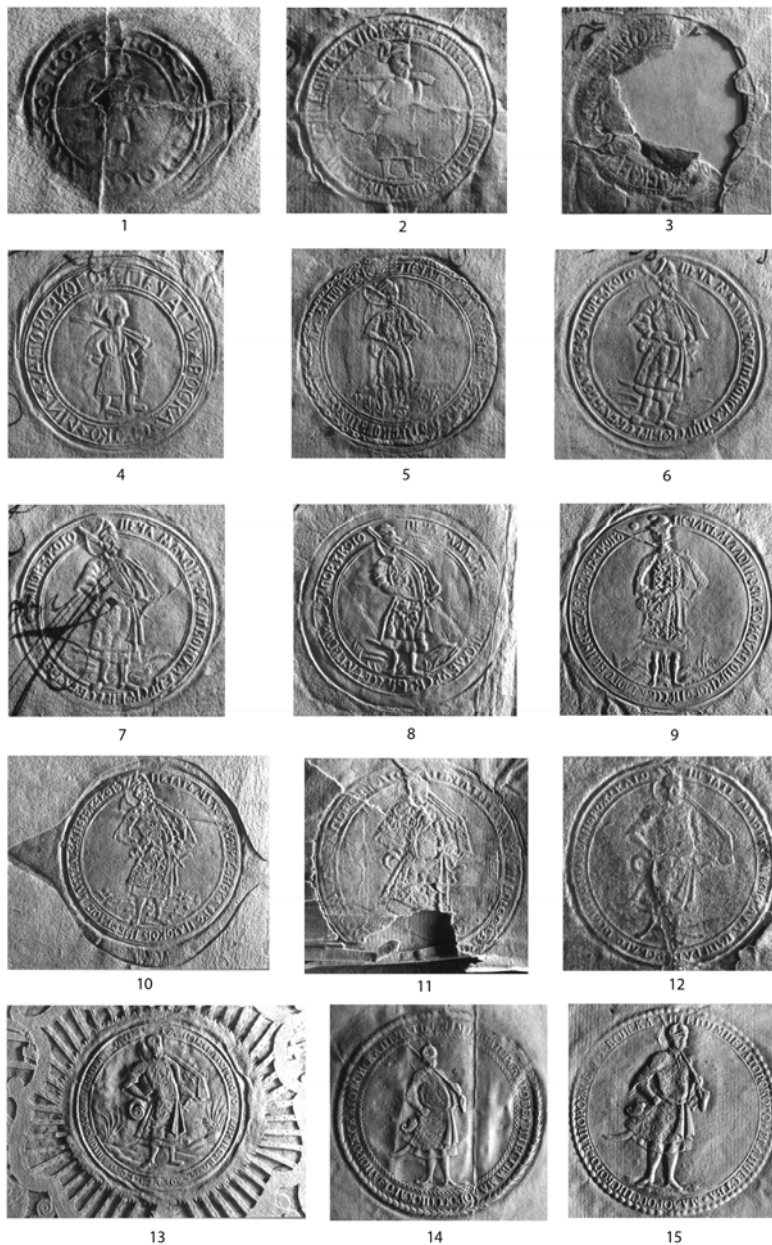
²⁸³ Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. — 1997. — № 15. — С. 97–110.

²⁸⁴ ЧОІМ. — Інв. № Ал 501/2/3. — Арк. 1.

²⁸⁵ Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана // Знак. — 2001. — Ч. 24 (жовтень). — С. 8–9.

²⁸⁶ Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. — С. 15; ДАЧО. — Ф. 675. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.

ПЕЧАТКИ ГЕТЬМАНІВ

1. Крутневича Гаврила, 1603 р.
2. Хмельницького Богдана, 1656–1663 рр.
3. Брюховецького Івана, 1668 р.
4. Дорошенка Петра, 1668, 1670 рр.
5. Многогрішного Дем'яна, 1670–1688 рр.
6. Мазепи Івана, 1687–1705 рр.
7. Мазепи Івана, 1705–1708 рр.
8. Скоропадського Івана, 1708 р.
9. Скоропадського Івана, 1709–1715 рр.
10. Скоропадського Івана, 1715–1729 рр.
11. Апостола Данила, 1731 р.
12. Апостола Данила, 1732–1761 рр.
13. Генеральної військової канцелярії, 1748–1760 рр.
14. Розумовського Кирила, 1751–1765 рр.
15. Розумовського Кирила, 1762 р.

**ΚΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΑ ΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ**

УКРАЇНА НА КАРТАХ XVII–XVIII ст.: ВІД «ДИКОГО ПОЛЯ» ДО «КРАЇНИ КОЗАКІВ»

До середини XVII ст. бачення українських теренів європейськими картографами було дуже розпливчастим та аморфним. Їхня шана до античної класики століттями визначала наші землі, як «Сарматію» чи «Сарматію європейську», населену ще прадавніми племенами, які вже давно залишили історичну арену, або міфічними загадковими істотами. Епізодичне потрапляння на карти Русі та декількох її міст у XIII ст. не започаткувало нової традиції. Помітні зрушення відбуваються лише у другій половині XV–XVI ст., коли потяг до пізнання невідомого, властивий добі Відродження, та поява друкарства спричиняють «картографічну революцію».

Нове опрацювання античної географії (зокрема, друк атласу Птолемея, карти до якого створювалися протягом XIII–XIV ст.) та прагнення її доповнити щодо місцин, які були достеменно невідомими античним класикам, — зокрема, Північної та Східної Європи — активізують працю тогочасних географів та картографів, аби відобразити на карті вже актуальні реалії.

Одним із очевидних складових цієї кропіткої роботи було формування образу «нових» країн та регіонів, таких як Англія, Польща, Богемія, Австрія, Угорщина, Пруссія, Нідерланди, Скандинавія. Якщо раніше уявлення про «позаримську» Європу обмежувалися відомими ще античним авторам Германією та Сарматією, то тепер номенклатура країн та народів розширювалася.

Ми не будемо докладно зупинятися на початковій стадії картографування українських теренів, адже це викладено у такому фундаментальному виданні, як «Україна на стародавніх картах» (частина перша)¹, а загальний виклад цього процесу — в узагальнюючій праці Р. Сосси². Нами це ретроспективно зроблено у розвідці «Україна на карті Європи»³. В контексті даного дослідження нас цікавить передовсім той період, коли на картах з'являється назва «Україна», що хронологічно збігається із виникненням козацької держави, а також подальша доля цього топоніму. Обидва явища

¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. — К., 2004.

² Сосса Р. Історія картографування території України: підручник для студентів ВНЗ. — К., 2007.

³ Галушко К. Україна на карті Європи. — К., 2014.

(поява назви на карті та козацька державність) були взаємопов'язані, адже приводом для зарахування до числа «очевидних країн» на карті, тривалого відтворення образу країни та її назви зазвичай ставали потужні політичні пертурбації. А існування країни/держави на карті (зокрема, цілісності зафарбування та збереження територіального контуру) залежало від її поточної політичної усталеності. В цьому сенсі відображення козацького Гетьманату, а точніше «України — землі козаків», є виразним взірцем.

Наближення географічних інтересів Європи до наших теренів через «призму» нідерландської, німецької або польської картографії рано чи пізно мало зіткнутися з вкрай цікавим Заходів кордоном Європи з ісламським світом у Причорномор'ї і Подніпров'ї. Експансія Османів в Європі, яка у XVII ст. сягнула свого апогею, становила основну загрозу християнському світу в самому його серці, попри усі його здобутки у Нових Світах. Тому зростання активності запорозького козацтва, його морські і суходільні протитурецькі виправи часів Петра Сагайдачного (а надто Хотинська війна 1621 р.), запеклі битви за Кам'янець та Чигирин 1670-х років, блискача звитяга під Віднем у 1683 р. зроблять українське Дике Поле одним із постійних стратегічних кордонів Європи. Інформація про ці лицарсько-романтичні події стане вельми поширеною. Саме Дике Поле запровадить в широкий обіг свою другу назву — «Україна», і протягом XVII ст. вона за своїм змістом з «окраїни», «кордону» перетвориться на назву країни. Характеризуючи західні відомості про українців, італійський дослідник А. Кронія пише: «... [Західна] література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був відкриттям століття»⁴.

Розпочнемо ми про появу «України» на карті з відкидання певної аналогії — «окраїни». Щодо того, наскільки «Україна» є подібною до «окраїни», суперечки точаться давно, але була й географічна локалізація останньої.

«Найновіша карта Руссії» голландського купця та картографа Ісака Масси (1586–1643), видана у 1633 р.⁵, була гравірована майстром з відомої родини — Віллемом Гондієм, який згодом відзначиться гравіюванням «Генеральної карти України» Гійома Левассера де Боплана і портретом Б. Хмельницького. На карті Масси зустрічається назва «Ocraina», яка окреслює розпливчасті терени Дикого Поля на південних межах Московської держави і перебуває доволі далеко на схід від української Сіверщини. Оскільки Маса ґрунтував свою карту на московських джерелах, то йому вдалося віддзеркалити у ній витоки того популярного згодом ідеологічного стереотипу, який пов'язує «Україну» з «окраїною Росії». Щоправда, на мапі Масси ми дійсно бачимо московську «окраїну», але вона не має жодного

⁴ Цит. за: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 352.

⁵ Інтернет-джерело: <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Novissima-Rossiae-Tabula-Isaac-Massa-1638.jpg>

відношення до подальшої «України». Це — десь в краях верхньої Оки, Дону або ж Рязанщини.

Очевидно, що етимологія назв «україна» та «окраїна» — ідентична, позначаючи порубіжжя. Проте в нашому контексті кар'єра «україни» виявилася вражаючою у порівнянні з російською «окраїною», яка по мірі колонізації степу не набула самостійного значення та чіткої локалізації. Несвідомими промоторами «України» виступили, звісно, запорозькі козаки, які створили на цій «україні» вкрай своєрідну військову спільноту, історична місія та активність якої виплеснули «Україну» зі справжньої окраїни на землі середньої і початкової Русі — на усю Середню Наддніпрянщину. З часів Хмельницького «Русь» та «Україна» стають синонімами. Русь — назва цілком історична, «заслужена» і традиційна, вживана у політичній риторичі; Україна ж в лихах важкого протиборства козацтва з Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією стає за часів Руїни «емоційною вітчизною». Цей процес «накладання назв» добре відбиває вислів гетьмана Петра Дорошенка: «Україна наша Руська».

Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, аналізуючи документи посольства до Москви від гетьмана Івана Самойловича у 1685 р., цитує з «історичної довідки» козацьких канцеляристів: «Описание воеводств Киевского, Переясловского и Черниговского, в которых Войско все Запорожское заключаетца... В тех трех воеводствах и Украина вся, и Войско Запорожское заключаетца»⁶. Також в інструкції послам нагадувалося про втрачені землі на захід від Дніпра: «когда сия Малая Россия с Войском Запорожским с посполитым народом принята учинилась в милостивую милостивого пресветлого монарха оного [московського царя. — К.Г.] оборону, тогда сия страна малороссийская обреталась в совершенной своей полности, не токмо от полской земли по реку Случь и по город Каменец, а от волоской земли по реку Днестр широта ея протягалась, но и от Литвы в глупь свои широкие имела границы. ...А ныне с великою и неутолимою жалостию нашею мы гетман с войском запорожским и со всем народом малороссийским то поносить долженствуем, что грех наших ради свои малороссийские страны одне войнами внутренними через присяги преступников, иные неприятельскими нашествиим и розными смятенми Господь Бог допустил умаленные быть понеж оная сторона Днепра во отлучении осталась»⁷. Цей опис доволі виразно показує, де знаходилася «Україна наша Руська».

Однак варто згадати ще одну локалізацію Русі, властиву погляду «із Заходу», особливо тих, хто мандрував чи мешкав у землях Центральної Європи. Із часів завоювання володінь колишнього «короля Русі» Данила Галицького (1253) Казимиром III Великим (1349), а надто створення

⁶ Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2012. — № 4. — С. 71.

⁷ Там само. — С. 72.

Руського воєводства із центром у Львові (1434) «Русь» мала чітку адміністративну локалізацію у Прикарпатті, у той час як решта колишньої Русі у її найширшому значенні (білоруські, новгородські та московські терени) представляла собою конгломерат різних держав, князівств з різними назвами, і жодне з них не звалося Руссю, — якщо не рахувати третю, часто призабуту частину назви Великого князівства Литовського, Жемайтського і Руського. Тому присутність цієї назви саме у Прикарпатті на картах, починаючи з XV ст., є цілком закономірною.

Якщо ми звернемося до карти Бернарда Ваповського «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р.⁸ (на якій відсутні політичні та адміністративні кордони), то там «Руссія» блукає від просто «Русії» в Галичині до «Русії Альби [Білої]» біля Московії, — а от починаючи з різних редакцій творчості Вацлава Гродецького⁹, коли вже зображуються адміністративні кордони воєводств, то вона логічно стає однопорядковою назвою з такими саме регіональними, як «Волинь» та «Поділля». Хоча з історичної перспективи або ж назв країн «Руссю» були усі ці українські воєводства разом, а вже тим більше Київщина чи згодом — Чернігівщина. Але загалом, якщо брати назву «Русь» у широкому сенсі, то польські, верхньонімецькі та південно-європейські картографи зазвичай писали її у Прикарпатті, а північонімецькі, нідерландські та англійські — на теренах ближчої до них північної Новгородщини поруч із відповідною «Новгардією».

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу корони Польської, підпольська Русь могла замінитися синонімічною назвою «Україна», як це було в одному з універсалів короля Стефана Баторія (1580), цитованому П. Сасом: «старостам, підстаростам, державцям, князю, паном, рицарського стану людем на Украйне Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкающим»¹⁰. Відповідно, тут до «України» відносяться Руське, Волинське, Київське, Підляське, Брацлавське воєводства. Це доволі раннє і змістовно широке використання назви «Україна», і тому ця цитата становить собою передчуття її подальшої кар'єри.

За наявності прикарпатської Русі у Центральній Європі стає зрозумілим, чому з того південного ракурсу дуже довго не сприймалися спроби Московської держави іменуватися «Руссю», та стійке західне вживання слова «московит». Адже очевидна Русь знаходилася у східній частині земель Корони Польської (згодом — Речі Посполитої) з XIV ст., і мешкали там русини (в латинській передачі — *rutheni*, відмінні від *moscovites*). А запізні

⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах.... — С. 28–29.

⁹ Там само. — С. 46–47, 62–63.

¹⁰ Цит. за: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець 16 — перша половина 17 ст.). — К., 1998. — С. 100.

вправи з «руської» титулатури московських князів та царів* сприймалися як суто політичні амбітні кроки, а не вияв тотожності з населенням теренів сучасних України чи Білорусі. З перспективи ж північної, прибалтійської Європи «Русь» писалося зазвичай на північних володіннях новгородців поблизу Білого моря. На півночі Новгород зі своєю країною «Новгородією», як і Галичина на півдні, був здавна відомим партнером і традиційними входунами до далеких невідомих напівазійських країв Східної Європи. Тому з обох, по суті, європейських «бачень» Русі Московське велике князівство, а згодом царство було найвіддаленішим прикордонням Татарії, а з огляду на тривалу політичну підпорядкованість Орді (на відміну від Новгорода або Галицько-Волинських князівств), то й з неясною «цивілізаційною приналежністю». До Русі в «широкому сенсі» її на зображеннях з кінця XVI — початку XVII ст. відносили, але вже на картах, які містили частини Сибіру та Центральної Азії. Прикладом цього можуть бути і зображення Русії в атласі Меркатора (1595, Дуйсбург), і вже згадана карта І. Масси (1638).

«Руссія» на тодішніх картах у своєму «широкому тлумаченні» не мала чітких (очевидних подальшим дослідникам) критеріїв своїх обширів: це не була державна цілісність або якийсь один регіон з такою назвою. Можливо, так показувався увесь православний простір Східної Європи та московські набуття за Уралом. Також можливо, що так фіксувався простір колишньої стародавньої Русі із володіннями її строкатих спадкоємців, адже на цих картах просторово охоплювалися і литовські, і польські, і новгородські, і московські володіння, де ця назва вживалася. Тому ми ніяк не можемо тут робити жодних доказових висновків чи узагальнень.

Ранній західний вжиток прикметника «руський/російський» щодо Москви відноситься до праці Д. Флетчера «Про Російську державу». Як зазначає Д. Наливайко, «Флетчер побував англійським послом у Москві, отже йому була відома офіційна назва держави, яку він виніс на титульну сторінку своєї книги, але симптоматично, що в назву він ввів уточнення, важливе для орієнтацій своїх читачів, які знали цю державу та правителя під іншою назвою («або спосіб правління російського царя, котрого звичайно називають московським царем»)»¹¹. Врешті ж західні європейці фіксували той факт, що «руська» і «московська» мови відрізняються. Так, австрійський посол у Москві Я. Генкель фон Доннесмарк вказував, що мова України — «руська», а польський дипломат Ганс Гритина «дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами»¹².

* З 1485 р. Іван III Васильович почав титулувати себе «великим князем усієї Русі», а його син Василь III Іванович (1505–1533) — «цар і господин всієї Русі»; у 1547 р. при помазанні на царство Івана IV Грозного — «цар і великий князь усієї Русі».

¹¹ Наливайко Д. Назв. праця. — С. 362.

¹² Там само. — С. 362.

«Русь» була, сучасною мовою кажучи, «брендовою назвою», і нею не хотіли поступатися. Той же Богдан Хмельницький, згодом окреслюючи свої політичні претензії, називав себе «єдиновласником и самодержавцем Руским» з зазіханнями відповідно «по Львов, Холм і Галич». Тобто для великого гетьмана влада Русі виходить з Києва і охоплює і Русь придніпровську, і Русь прикарпатську, — по суті, етнічний ареал русинів-українців. Проте поєднати тоді обидві частини майбутньої України не вдалося, і це стане одним із чинників того, що за Прикарпаттям ще довго буде триматися назва «Русь», а Наддніпрянщина почне далі з різною мірою успіху «показуватися» та відповідно «українізуватися».

А тепер звернемося до двох сюжетів двох французів про козаків та їхню країну Україну. П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі з розвідкою про їх походження, релігію і другою розвідкою про перекопських татар» (1663) пише, що «козаки... це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі». Пов'язує їхню появу він з діяльністю Стефана Баторія: «Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма добрими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо хорони кордонів Русі, Волині, Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо»*. Суттєвим для нас є зауваження Шевальє, що «козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав». Італієць Г. Пріорато тоді ж писатиме, що «ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів»¹³.

Щодо України, то француз надає таку географічну інформацію: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства... Україна є дуже родючою країною, так само як Русь і Поділля». І далі: «Головні ріки — це Дніпро, або Борисфен, Дністер, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, Случ, Стир і багато інших менших річок та проток, велика кількість яких свідчить про добру якість ґрунту. Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямпіль над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів». Коли ж у нього мовиться про «Русь», то йдеться про Прикарпаття та Руське воєводство. Таким чином, «Україна» для Шевальє — це Придніпров'я, яким за булави Хмельницького оволоділо Військо Запорозьке. В іншого француза Отевіля у загальному описі Речі Посполитої Україна є також лише Придніпров'ям, але пере-

* Саме козацтво, звісно, з'явилося раніше, але Стефан Баторій позначився розширенням вдвічі складу реєстрового козацтва, започаткованого Сигізмундом II Августом у 1572 р.

¹³ *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 361.

раховується в числі «руських провінцій» — разом з Поділлям, Волинню та Галичиною¹⁴.

Десь такою саме залишиться її «вузька локалізація» французами й через тридцять років, після нашої «Руїни», зокрема, в «Мемуарах» Божо, написаних за спостереженнями агента короля Яна Собеського Ф. Деларака (вийшли у 1699). Згідно з ними, ще донедавна Україну «за розміром території й чисельністю населення можна було б назвати великим королівством... Сьогодні ця країна геть зруйнована, війна, немов гангрена, малопомалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куточок Європи на пустинні поля, де трава вкриває залишені міста»¹⁵. Але ця сумна цитата, як ми побачимо нижче, аж ніяк не позначила завершення кар'єри «народу — відкриття століття».

Втім, повернемося до «візуалізації України», здійсненої іншим сином Франції, старшим сучасником Шевальє і одним з його джерел інформації. Вочевидь, етапний для картографії та історіографії України автор — це Гійом Левассер де Боплан (1600–1673). Ця постать добре відома поколінням істориків, які зверталися до його «Опису України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1651). Ми не будемо докладно звертатися до історіографії «бопланіани», оскільки це вже в інших контекстах зроблено вітчизняними дослідниками¹⁶. Цей французький артилерист, військовий інженер і картограф, який добряче побачив світ (брав участь в експедиції до Індійського океану), перебував на польській службі у 1630–1647 рр. У 1630-х роках він будував укріплення у Барі, Бродах, Кременчуці, Новгороді-Сіверському та Кодаку, проводив топографічні вимірювання і креслив карти українських територій. Географи найбільш шанують його здобутки у гідрографії: наприклад, саме він, на сьогоднішній погляд, як слід «загнув» на мапі Дніпро, що перед тим зазвичай зображувався з прямим руслом або з лише одним вигином.

В англійському виданні карта Боплана, перед тим звернута на південь, здобула більш звичну нам північну орієнтацію. Інтерес англійців до Боплана збережеться і надалі, адже переклад «Опису України» виходитиме у них в 1704, 1752 і 1764 рр.¹⁷ З Бопланової подачі тогочасна енциклопедична збірка «Новий театр світу» Буссенгольта (Париж, 1666) зазначатиме: «Україна

¹⁴ Там само. — С. 359.

¹⁵ Цит. за: *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 353.

¹⁶ *Дашкевич Я.* Українська бопланіана // Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Перекл. Я.І. Кравця, З. Борисюк. — К., 1990; *Вавричин М.* Гійом Левассер де Боплан — картограф України // Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями. — К.–Львів, 2000. — С. 5–13.

¹⁷ *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 378.

лежить між Московією і Трансильванією. Київ, головне місто цієї просторої країни, належить до старовинних міст Європи...»¹⁸.

У його описі «Україна» є також збірною назвою придніпровських провінцій Речі Посполитої, у яких саме в часи друку його праці завирувала кривава козацька війна. Для Боплана правий берег Дніпра є «руським», або «українським», а лівий — «московським» (не в сенсі приналежності, а наближеності); вживає він як синоніми «русини, або козаки».

Боплан, по суті, першим помістив «Україну» (принаймні, за назвою окремої карти країни) в географію Європи, де вона займала своє місце до кінця XVIII ст., а згодом епізодично виникала до 1917 р., коли розпочнеться новий етап її «картографічної біографії». Наприкінці ж XVIII ст. і Український Гетьманат, і самі запорозькі козаки, і Польща, і Литва, і кримські татари вже втратять актуальність через завоювання, поділ і розчленування імперіями — Російською та Австрійською. Проте за часів Боплана усі ці процеси лише розпочиналися.

Характерним і важливим для нас є змістовна зміна, ще за перших років побутування карти Боплана, пояснення топоніму «Україна». Спочатку вона виступає як друга назва «Диких Полів», але вже за декілька років починає цілком відповідати назві «Опису» Боплана — «Карта України з багатьма її провінціями», оскільки одночасно відбувалося становлення держави Б. Хмельницького та його послідовників в умовах революційної боротьби. Через це «Україна» перетворювалась зі своєрідного прикордонного регіону Речі Посполитої на політонім, межі якого обумовлювалися актуальними кордонами козацької держави. За викладом Боплана, до «України», очевидно, «надійніше» належить західніший, ближчий до Польщі, берег Дніпра (див., зокрема, його «Нову карту королівства Польщі та Великого князівства Литовського» (1652)¹⁹), власне саме Дике Поле, воєводства Брацлавське та Київське (останнє обіймало обидва береги Дніпра), і не зовсім ясно, чи відноситься до неї (за Боплановою версією) Чернігівщина, яка на той час лише тридцять років перебувала у складі польських володінь*. Але вона потрапляє в вихідне Бопланове розташування України «між Трансильванією і Московщиною»

За загальним «охопленням території» (чи «ракурсом») на карті Боплана Україна являє собою буквально східну частину володінь корони Польської в межах Речі Посполитої від певної межі: на схід від «*Russiae Pars*» (Галичини), на південь від Великого князівства Литовського, на північ від турецько-татарських володінь і — до московського кордону. Врешті, десь такі саме кордони держави Хмельницького і фігурують у Зборівській угоді 1649 р. або ж як межі Князівства Руського у Гадяцькому трактаті Івана

¹⁸ Там само. — С. 357.

¹⁹ Фонди Університету Альберта (Канада).

* Чернігово-Сіверщина була здобута Річчю Посполитою за Деулінським перемир'ям з Московією 1618 р.

Виговського 1658 р. Межею між козацькими володіннями та нездобутими козацтвом західними українськими землями стала річка Горинь. Щодо західних меж просторового охоплення (ракурсу) «карти України» (не будемо надто упевнені, що самої «України», як її уявляв Боплан, — вона у нього була «вужчою»), то на першій карті («Загальному плані») вона сягає Львова і Західного Бугу, а от на докладнішій «Спеціальній» — вже Перемишля і Вісли; на першій карті є «Русь», на другій — «Червона Русь».

Передрукуюватимуться карти Боплана, зокрема, обриси українських воєводств або карти Дніпра, до 1720-х років. Його твори також активно використовували та перевидавали його співвітчизники-французи — Ніколя Сансон I (1665, 1678 з Джованні Россі) та П'єр Дюваль (1667), Гійом Сансон та Алесіс Жено (1672), голландці Ян Блау (1667, 1670), Ян Янсон (1686), Фредерік де Віт (1690), німець Якоб Сандарт (1687) та інші. На карті Ніколя Сансона I та Джованні Россі 1678 р.²⁰ назва «Україна або землі козаків» (*Ucraina o Paese de Cosacchi*) проходить через Верхню Волинь (автентична Волинь) та Нижню (Наддніпрянина). Остання охоплює обидва боки Дніпра. Розташування напису дозволяє довільно віднести її також до Верхнього та Нижнього Поділля (це припущення дозволяє зробити його пізніша карта Угорщини, де напис «Україна» зачіпає Поділля²¹). Поділу по Дніпру між Польщею та Московією немає.

Цікаве перелицьовання Боплана зробив голландець Ян Янсон у 1686 р. Його «Генеральна карта України»²² (зі старим Боплановим картушем) містить чимало пояснювальних написів латиною, зокрема, біля місць козацьких битв — під Лосевим та Любечем: «У цьому місці 31 липня 1649 року Божого біля міста Лосева литовський гетьман Януш Радзивіл переміг 36 000 бунтівних козаків, а їхній [ватажок] Михайло Кричевський загинув»; Берестечко: «Біля Берестечка [...] польський король Ян Казимир побив і змусив до втечі 30 000 татарів та бунтівних козаків року 1651, дня 30 червня».

Поділ України між Польщею та Московією по Дніпру, можливо, вперше трапляється у голландця Фредеріка де Віта (1690)²³, який поза цим у решті топографічної основи спирався на Ніколя Сансона і Боплана. Проте сама назва «VKRANIA» охоплює Лівобережну Гетьманщину та Правобережжя, разом традиційно підписані, як «Волинь нижня». Потім цей поділ аж ніяк не

²⁰ Карта коронних польських земель з поділом на головні землі й воєводства... // Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: середина XVII — кінець XVIII ст. — К., 2009. — С. 66–67.

²¹ Карта королівства Угорщини та країн, які входили до нього... // Там само. — С. 74–75.

²² Генеральна карта України або Подільське, Київське та Брацлавське воєводства наново накреслені // Там само. — С. 76–77.

²³ Нова карта Речі Посполитої і загальний огляд Польщі, що включає Велику й Малу Польщі, Велике князівство Литовське, Прусське князівство, Курляндію, Русь, Україну, Мазвію, Волинь і Поділля... // Там само. — С. 86–87.

поспішатиме закріплюватися. З'явиться він наступного разу на карті француза Ніколя де Фера (1731), але вже на карті 1737 р. у нього ж зникне²⁴. Зазначать його на дуже схематичній карті шляхів Польщі Йоган Шрайбер (Лейпціг, 1740)²⁵ та у тому ж році голландець Ісаак Тіріон²⁶. В останнього «Україна» вказана лише на Лівобережжі. В іншого голландця Тобіаса Майєра (1750) — навпаки, «Україна» віднесена на Правобережжя, однак у Тіріона — це на карті Московії, а в Майєра — Польщі²⁷. Можливо, це нам пояснить локалізацію топоніму: у кожній країні була своя частина України, і, відповідно, позначалася «своя» частина. Аугзбуржець Габріель Боденер буде, натомість, показувати неподільну територію під узагальнюючим підписом: «Волинь. Україна або козацькі землі» (1740)²⁸.

Так, на карті Польського королівства голландців Герарда та Леонарда Валька 1710 р. Русь Червона виділена окремим жовтим кольором і, по суті, охоплює всю тодішню етнічну Україну²⁹. Центральна частина Право- і Лівобережжя названа «Україною». Ця карта становить цікавий прецедент виокремлення усєї етнічної України в один контур і колір. Надалі його наслідуватиме у цьому нюрнбержець Йоганн Гоманн (про нього буде докладніше) та аугзбуржець Матеус Зойтер (1731). Закріпиться поділ вже в різних редакціях карт французького королівського картографа Робера де Вогонді від 1750-х років та інших наступних картах. Ми не будемо на них докладно зупинятися, адже єдина суттєва для нас різниця полягає у тому, вказується там «Україна» чи ні. Переважно вказується, обіймаючи або обидва береги Дніпра, або лише правий (на частині карт Польщі). При відносно стабільних локалізаціях України, Червона Русь знову часом стає написом для усього етнічного українського простору від Прикарпаття до підросійського Лівобережжя. У італійця Джованні Ріцці-Дзанноні у паризькому виданні 1772 р. вказується «Україна Польська» та «Україна Московська». Написи на карті — польською, оскільки ця карта була підсумковою обробкою праці польських картографів, спонсорованих меценатом Юзефом Яблоновським у 1740–1762 рр.

Зазначимо, що розфарбування України на картах навпіл в різні державні кольори після Андрусова 1667 та Вічного миру 1686 рр., дійсно, не надто поспішатиме. І, підозрюємо, не стільки внаслідок професійної «інерції» кар-

²⁴ Коронні польські землі... // Там само. — С. 144–145; Карта сучасного світу... // Там само. — С. 146–147.

²⁵ Карта шляхів королівства Польща з усіма його землями // Там само. — С. 152.

²⁶ Нова карта Московії, або Росії... // Там само. — С. 158–159.

²⁷ Географічна карта Польського королівства... // Там само. — С. 176–177.

²⁸ Азоф... // Там само. — С. 154–155.

²⁹ Польське королівство, розподілене на Велике князівство Литовське та більшу частину — Польщу, Пруссію, Білу й Червону Русь, Волинь, Поділля, Україну... // Там само. — С. 112–113.

тографів, скільки в силу постійної зміни політичних та військових важелів, які не дозволяли зафіксувати якийсь «остаточний стан» території. Тим більше, що така радикальна зміна кордонів вимагала певної реклами та промоції.

Якщо Боплан перебував на польській службі і віддзеркалював на карті як ракурс (просторове охоплення) південну частину східних окраїн Речі Посполитої, то для зафарбування Лівобережжя у московські кольори на західно-європейських картах необхідна була «московська редакція» карт Східної Європи, яка б дійшла до провідних картографічних видавництв, майстерень і редакцій Заходу: Парижа, Амстердама, Лондона, Нюрнберга, Данцига.

«Картографічна пропаганда» була вагомою річчю в часи, коли безпосередньо «великий світ» мало хто бачив, а от уявлення хотів би мати (хоча й зараз не надто багато змінилося). Тим більше, для повноважних людей, які за тих часів практично займалися «геополітикою». Як пише історик Ларі Вулф, «самі карти стали географічним каркасом для впорядкування інших галузей знань, від природничої історії до історії національної... Географія стала невіддільною частиною тогочасної міжнародної політики»³⁰.

Такий політично важливий напрям «картографічної пропаганди» буде цілеспрямовано розвинутим у Росії лише від Петра I. Його масштабні проекти географічного дослідження Росії передбачали створення зусиллями Санкт-Петербурзької імператорської академії наук «Атласу Росії», який би став перевіреним джерелом інформації для Заходу. До цього Московія виглядала на картах як таємнича холодна країна на самому краю Європи та в Азії, її приналежність до європейського або азійського світу була заплутаною (ця ж дилема існувала на італійських та іспанських морських картах-портоланах XIV–XVI ст.³¹). Християнська віра московитів начебто і відносила їх до Європи, але з античної доби відомий кордон Європи по Дону (Танаїсу) ділив Московію з часів завоювання Сибіру, принаймні, навпіл; дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн у середині XVI ст. вважав, що якщо провести лінію від Танаїсу, то Московія опиниться в Азії. Це змушувало згадувати аналогічну ситуацію з «Сарматією європейською» та «Сарматією азійською», оскільки межа Європи становила для європейців певну самодостатньо значущу, символічну річ у визначенні того, що ми б сьогодні назвали «цивілізаційною приналежністю».

Аналогічна думка присутня й на карті, створеній у Литві втікачем з Москви воєводою та окольничим Іваном Ляцьким та художником Антонієм Відом (1542): «Московія, вона ж Біла Руссія, не є частиною Європейської

³⁰ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009. — С. 218–219.

³¹ Фоменко И. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье, конец XIII–XVII в. — М., 2011. — С. 174–176.

Сарматії. Але належить великій Азії або ж Скіфії...»³². В амстердамському атласі Яна Блау 1665 р. московити зображені на карті Азії серед мініатюр азійських народів³³.

Взявся за цей споконвічний кордон з Азією той самий Петро I під час Азовських походів 1695–1696 рр. Успіх цих війн мав бути прорекламований відповідними «декларативними» картами. Начерк одної виготовили у 1699 р. іноземці на московській службі генерал-майор Менгден та фельдмаршал Брюс, а гравіював її голландець Ян Тессінг. Ця карта була видана російською та латинською мовами, містила улесливий картуш і портрет московського монарха. Цікаво, що на ній чи не уперше Україна позначена як «Мала Руссія» (*Pars Russiae Minoris*), у межах Наддніпрянщини і без тодішнього польсько-російського поділу по Дніпру, на що вказав такий авторитетний автор, як Р. Сосса³⁴. Подібний твір 1701 р. створив й інший голландець Адріан Схонебек. Імовірно, що «Мала Руссія» взагалі як назва на карті походить саме з російської картографічної продукції петровської доби — принаймні, на західноєвропейських картах раніше цей термін не вживали, та й згодом відверто не поспішали.

Втім, одночасно початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських (передовсім французьких) зразків позначилася на тому, що на межі XVII–XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго — хіба що один раз) на російську карту Європи втрапляє «Україна Козацкая Страна» (саме так)³⁵. Співіснують на цій карті і «Царство Московское или Российское», і «Рюссия Черная» в Галичині та Холмщині. Надалі ж «Україна» вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися «Росія», «Малоросію». Існування тут «України» пов'язано з імовірним французьким (але, безперечно, іноземним) оригіналом цієї карти — твором Гійома Сансона (1670-ті роки).

Звісно, що термін «Мала Русь», який у XVII–XVIII ст. трансформувався у «Малоросію», нам відомий здавна — з XIV ст. (епізод, пов'язаний з утворенням Галицької митрополії паралельно із перебуванням у Москві київського митрополита). Проте якогось географічного та політико-правового змісту «Малоросія» набула лише в контексті стосунків українських

³² Цит. за: *Фоменко И.К.* Итоговая карта Московии 16 века из собрания ГИМ. — М., 2010. — С. 8–9. Докладніше про карти Московії XV–XVI ст. див.: *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV — начала XVI века. — М., 1974.

³³ *Geographia quae est Cosmographiae Blavianaе...* Amsterdami, Labore et Subtibus Ioannis Blaeu, MDCLXV. Факсимільне видання: *Blaeu Joan.* Atlas Mayor of 1665. — Taschen, 2005.

³⁴ *Сосса Р.* Назв. праця. — С. 89.

³⁵ Европа, прописаная Великому Царю Московскому Петру Алексеевичу присному приростителю и Славнейшему победителю Азовской крепости // Джерело: Электронное издание: DVD «Карты галантного века. Шедевры картографического искусства из собрания Государственного Исторического Музея». — М., 2011.

гетьманів та церковних ієрархів з московськими установами після 1654 р. Використовувалася ця назва, як синонім земель Війська Запорозького (Гетьманату) та України-Наддніпряни, в офіційному листуванні і була відсутньою у буденному вжитку. Останнє не є випадковим, адже й саме слово «Росія» було урочистим елінізованим (грецьким) синонімом «Русі» (або ж широкого ареалу руського православ'я) поширювалося, відповідно, в колах церковної ученості. До другої половини XVII ст. воно питома не відносилось до земель Московської держави (про вжиток назв для українських територій варто звернутися до розвідки В. Кравченка³⁶).

Проте згодом, у 1660–1670-х роках, поширюються у джерелах «малоросійські люди», «малоросійські городи», «малоросійські гетьмани». Якогось зневажливого значення (як на уявлення українського національного руху XIX–XX ст.) ця назва тоді, звісно, не мала. Зручною вона була, вочевидь, для московської адміністрації, бо більш звична для них назва українців-козаків «черкаси» виявилася завузькою. Картографічним прикладом термінології також може бути назва «Чертежа украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма» (1670–1671?), який служив шляховиком (від міста до міста, з відстанями) для тих, хто рухався найбільш популярним воєнним маршрутом московського війська часів української «Руїни».

Та й назва відповідної адміністративної установи по зносинах з Гетьманщиною (Малоросійський приказ, який діяв у 1662–1722 рр., до утворення Петром I Першої Малоросійської колегії) задавала термінологію. І зрозуміло, що в європейську географію і картографію топонім «Малоросія» потрапляв епізодично, і лише через рімейки російських карт XVIII — початку XIX ст.; закріпиться він там згодом вже у перекладі (саме як «Мала Росія»: *Petite Russie*, *Kleine Russland*, *Little Russia*), а не як транслітерація з російської («*Malorossia*). І це станеться набагато пізніше, ніж сама «Росія» остаточно заступить «Московію» (то відбулося лише в середині XVIII ст.), — у столітті XIX.

Тому для історика картографії існує суттєва проблема: як перекладати одне й те саме слово у французькій, німецькій та англійській мовах, яке позначає і Русь, і Росію-Московію (в сенсі російської держави/імперії)? Оскільки це залишає забагато простору для довільних тлумачень або ж видавання авторських гіпотез за дійсність, то ми тут (як бачить читач) намагаємось до XVII–XVIII ст. просто подавати транслітерацію (Русія, Руссія), надалі — виходити з номенклатурного контексту карти: якщо на ній існує у якійсь формі «Московія» паралельно із «Руссія», то «Руссію» ми тлумачимо як «Русь», без обов'язкової прив'язки до Московської держави. Якщо ж «Московія» зникає і залишається лише «Руссія» з прив'язкою до Російської

³⁶ Кравченко В. Ім'я для України // Кравченко В. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. — К., 2011. — С. 11–44.

імперії, то ми перекладаємо як «Росія» і, відповідно, у нас з'являється «Малоросія», а не «Мала Русь».

Втім, повернемося до петровських часів. Потроху воєнно-політичні та картографічні амбіції Петра I зростали, і він запросив для створення бажаного атласу Росії Жозефа-Ніколя Деліля, брата головного географа французької Королівської академії наук Гійома Деліля. Атлас створювався копітко і довго (вийде через двадцять років по смерті Петра — у 1745 р.), проте західні конкуруючі редакції піддавали його правдивість сумнівам. Щоправда, це скоріше диктувалося заздрістю, адже цей атлас (він, можливо, і не був надто точним) був поважним двадцятирічним державним проектом.

У ті ж часи провідними подіями європейського життя стали дві війни: на заході — за Іспанську спадщину (1701–1714) та на сході — Велика Північна (1700–1721). Друга для української історії має трагічне значення, перекресливши спробу Івана Мазепи відновити самостійність Гетьманату. Звісно, що виступ його був вимушеним ризикованим кроком, але це була одна із тих ситуацій історичного вибору, сама ідея якого потім живе набагато довше за учасників події. Війна була, як ми знаємо, «Північною», за панування на Балтиці, але примхлива військова вдача привела війська молодого амбітного шведського короля Карла XII на українські землі. Гетьмана Мазепу це поставило перед важким неочікуваним вибором — зберегти лояльність до не менш амбітного, особисто симпатизуючого гетьманові, але очевидного руїника українських вольностей Петра I, або ж податися з односторонніми у табір шведів, шукаючи можливої зовнішньополітичної альтернативи.

Для європейських картографів Північна війна була одним із вдалих бізнес-проектів. Поважний континентальний конфлікт, який тривав два десятиліття, і за яким було зручно стежити, маючи перед очима театр воєнних дій. Як слушно писав невдовзі, у 1730 р., шведський географ Штраленберг, «хоча більшість мистецтв під час війни занепадає, географія розвивається і удосконалюється». Не знаємо, чи були схильні тодішні шанувальники політичних новин пересувати прапорці по мапі, позначаючи рухи «фронтів», але карти Прибалтики після 1700 р. почали користуватися значним попитом.

1702 р. амстердамський гравер Даніель де ля Фей (1640–1709) видав «Атлас кишеньковий театру війни в Європі», у якому щодо східного театру застосував варіант карти француза А. Феротея де ля Круа (1640–1715) «Польське королівство з його кордонами», створеної до 1693 р.³⁷ На ній зображено 12 щитів з гербами воєводства та територій, що входили до Речі Посполитої; є серед них і герб України (на щиті — Ukraine, на мапі — Ukraine) зі стоячим галицьким левом, а на самій карті зазначено «Україна або земля козаків». Сам напис проходить уздовж Волині, Київщини і Поділля.

³⁷ Джерело: The Mapping of Ukraine. European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799. An exhibition from the archives of the Ukrainian museum and private collections. Guest Curator Bohdan S. Kordan. — New York, 2008. — P. 66–67.

Галичина та Берестейщина окреслені як «Чорна Русь», окремо від «України», хоча остання, як ми могли помітити, має, вочевидь, галицьку символіку.

А після 1708 р., коли популярний у Європі Карл XII подався в екзотичні козацькі землі, довелося швиденько знову згадати творчість Гійома Левасера де Боплана і показати зацікавленим політикам та громадянам, якими ресурсами володіє або на які претендує спільник Карла «князь Мазепа» (гетьман з 1707 р. мав титул князя Священної римської імперії), а саме: що то за Україна (і нагадаємо — аж ніяк не Малоросія). А ситуація у тих краях була заплутаною: попри полтавську перемогу, Петро I зіткнувся зі вступом у конфлікт Османської імперії, відбув невдалий Прутський похід та втратив той самий Азов, що перебував на межі Європи та Азії.

Цілком «буденна» прибалтійська війна перетворилася на низку екзотичних експедицій по кордонах ісламського Сходу. Зацікавлена публіка потребувала карти театру воєнних дій, чим власне і стала «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії» (1712)³⁸ нюрнберзького картографа Йоганна Баптиста Гоманна (1664–1724). Гоманн — фундатор німецької школи видання атласів (ця карта була поміщеною саме у його атласі) намагався стежити за впровадженням на картах актуальних політичних та військових реалій, змін кордонів та міжнародної ситуації³⁹. Людиною він був шанованою, і невдовзі, у 1715 р. був призначений Географом Імператора Священної римської імперії⁴⁰.

Через це на покладеній за основу карті Боплана (вона була «першоджерелом» більшості французьких та центральноєвропейських карт українських теренів того часу) винесені на картуш гетьман Мазепа та його прибічники, позначено місце Полтавської битви. Проте для нас, крім цієї актуалізації для західних європейців подій боротьби за Україну, важлива ще констатація на картуші: «Україна — земля [країна] козаків», що знову піднімало цю назву з регіональної на рівень країни-держави. Згадаємо, що для Боплана «самодостатність» України як країни (попри наявність внутрішніх провінцій) була «неостаточною» з огляду на те, що вона як політичний новотвір «відбувалася» саме при ньому. Вона «виникає», вона є лише Наддніпрянщиною, по суті, без західної прикарпатської Русі, і те, що вона «країна», ще не робить її «державою», окремою від Польщі.

Але у Й.Б. Гоманна ми вже бачимо через півсотні літ після Боплана, що внаслідок тривалої боротьби козацьких гетьманів поміж Варшавою та Москвою, попри поділи по Дніпру між двома зовнішніми потугами, Україна тут «виводилася» на карті зі звичних «польських» кольорів, але при тому й не зафарбовувалася у «московські». Ми бачимо на карті Гоманна «Україну», яка серед карт тієї доби максимально наближена до своїх етнічних меж —

³⁸ Фонди Університету Альберта.

³⁹ Багров Л. История картографии. — М., 2004. — С. 218.

⁴⁰ The Mapping of Ukraine. — New York, 2008. — P. 82.

від Слобожанщини до Перемишля. Чому «образ України» Боплана був Гоманном розширений (зокрема, на захід до Карпат) — важко сказати, адже він, вочевидь, не мав карт українських етнічних земель, які з'являться лише у XIX ст. Втім, вже самому Бопланові уявлялася доречність і логічність спираючого «українського простору», наприклад, на Чорне море, — адже унаочнити сенс, динаміку життя Дикого Поля і Запорозжя без включення у карту України татарських теренів неможливо. Тому він до другої редакції своєї «карти України» включить і Крим. Неможливо створювати карту Європи без прилеглих морів, а конкретної держави — не показуючи, з ким вона межує; образ території мусить бути достатньо інформативним, цілісним і логічним.

Загалом Гоманн явно намагався показати саме широкий «театр воєнних дій», адже у нього, по суті, — це карта південно-східної Європи і Причорномор'я; крім України, показані не лише згадані на картуші Молдавія, Валахія і Мала Татарія (Кримські володіння), але й Трансильванія, Болгарія, Стамбул, чорноморське узбережжя Кавказу, а з боку Московії — Смоленщина, Рязанщина та відповідна частина Дикого Поля. Зрозуміло, що стратегічні витівки Карла та Петра могли занести «фронт» вже не зовсім «Північної» війни у ще дальші незвідані землі. Але інтерес становить саме побачити Гоманнову Україну на такому широкому тлі.

Оскільки на карті адміністративні утворення виділені кольором, цікавим видається один колір на усю Україну від «Покуття» до «татарського шляху на Москву», попри існуючі польські воєводства на захід від Дніпра і польсько-московський кордон по Дніпру. Навряд Гоманна вразило те, що Мазепа у 1704–1706 рр. накинув своє гетьманування на обидва береги Дніпра і дійшов військом до Замостя, бо ж усе одно, — до Перемишля влада його булави де-юре, вочевидь, не поширювалася. Польща на цій карті явно просто ігнорується. А звична відмінність України-Наддніпряни від Русі-Прикарпаття долається в простий спосіб: написи «Червона Русь» та «Україна» проведені паралельно через увесь жовтий «український простір». Синонімічність Русі та України, вочевидь, кидалася в очі. Щоправда, в останньому «компромісі» Гоманн не є самотнім винахідником: у 1714 р. на карті в атласі лейденського видавця Пітера ван дер Аа (1659–1733), яка є іншою версією Боплана, на картуші зазначено: «Україна, земля Червоної Русі». Згадаємо, що на карті голландців Герарда та Леонарда Вальків це суцільне зафарбування у той самий жовтий колір відбудеться трохи раніше: у 1710 р. Але разом це виглядає, як певний спалах уявлень про український «суверенітет» за тих військових обставин.

Після цього карта Гоманна неодноразово перевидавалася його підприємством та іншими (зокрема, нюрнбержцем Крістофом Вайгелем у 1719 р.); останній спалах інтересу до неї припадає на часи російсько-турецького конфлікту 1730-х років.

Але Гоманнове бачення південного театру Північної війни не було єдиним. У той же час, малюючи «під війну» Східну Європу, англійський

майстер-картограф Герман Моль (пом. у 1732) у 1708 р. надрукував у Лондоні «Карту Московії, Польщі, Малої Татарії та Чорного моря», вочевидь, виходячи (судячи з назви) з критеріїв «офіційних» державних утворень. У 1712 р. він зробив аналогічну карту для провідного полководця «паралельної» війни за Іспанську спадщину герцога Мальборо. Потім саме її, на думку історика Л. Вулфа, прозово описав Вольтер у своїй «Історії Карла XII» (1731)⁴¹. Україна на ній явно не займала ключову позицію і, хоч і обіймає обидва береги Дніпра, окреслена як московське володіння. За тих часів Московська держава була об'єктивним союзником Англії, і ця лояльність позначалася на «політичних картах».

Визначний французький картограф Гійом Деліль (1675–1726), старший брат Жозефа-Ніколя, котрий перебував на російській службі, у 1706 р. видає зручну для використання зацікавленими читачами «Карту Московії». На ній напис «Україна — земля козаків» проходить через Гетьманщину та Слобожанщину, і є окремих напис «Козаки запорозькі». Саме на «обсервації» Гійома Деліля посилаються амстердамські географи, вочевидь, французького походження, видавці карти «Театр війни, що показує Малу Татарію, Крим та Чорне море»⁴², Жан Ковен і Корнель Морт'є. У фондовому описі карти в бібліотеці університету Альберта (Канада) вона не має чіткого датування, але, з огляду на її ракурс (південні Україна, північне Причорномор'я та Крим), виділені найбільш вагомими стратегічними пунктами часів Азовських походів та Північної війни (Азов, Полтава, Бендери), вона, вочевидь, створена «під південний театр Північної війни». Цікавим для нас є показане розташування Запорозької Січі вже у пониззі Дніпра, водночас залишена попередня Січ на річці Чортомлик.

Цікавим також є означення України на карті «Королівства Польського» французького картографа Жана-Батиста Нулена (1742)⁴³. Оскільки публікації цієї карти немає у найфундаментальнішому виданні «Україна на стародавніх картах», то, можливо, вона уперше вводиться у вітчизняний науковий обіг. На ній ми бачимо три Русі. Одна — «Русь польська або червона» (сучасна Україна), друга — південно-східна Білорусь (решта Білорусі — «Литва»), третя — «Московія або Велика Русь». «Україна» на карті — це Поділля і Наддніпрянщина. Фігурує також прикметник «Мала» (Petite), але незрозуміло, до чого він відноситься, адже «Мала Польща» вже показана у районі

⁴¹ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009.

⁴² Theatre de la Guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Nuar. Jean Covens et Corneille Mortier, Amsterdam // Фонди університету Альберта. 1710–1720-ті роки.

⁴³ Le Royaume de Pologne comprenant les Etats de Pologne et le Lithuanie, divizee en Provinces et Subdivizee en Palatinats... Augmente et Reveu par le Sr. de Tillemont. Paris, 1742 // Фонди університету Альберта.

Кракова та Любліна, імовірно — це Мала Русь. Розлогий поземельний коментар до карти пояснює вжиті назви:

«Русь Польська, яка також має назву Мала Русь, поділяється на Русь Литовську і Русь Червону. Далі ми говоримо (уточнюємо), що Русь Литовська належить державі Литовській.

Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему (*Russie particuliere*) та Україну (*Ukraine*).

Русь Окрема — це воєводства (*palatinates*) Хелма, Белза і Русі.

Україна — це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь і Поділля або козаків польських, козаків московських і козаків турецьких*.

Провінція Волинь, яка поділяється на Верхню та Нижню Волинь, містить воєводства Луцьке і Київське; з додачею великої частини, що належить московитам.

Провінція Поділля, яка поділяється на Верхнє та Нижнє Поділля, містить воєводства Кам'янецьке і Брацлавське; з додачею великої частини Кам'янця у турків з 1672»⁴⁴.

Цікаве російське бачення часів закінчення Північної війни представляє «Карта Великої Російської держави з частиною прикордонних християнських і мусульманських» (СПб. (?), кін. 1720-х рр.)⁴⁵. Для географії Росії ця карта важлива тим, що у ній показані результати праці петровських геодезистів по картографуванню центральних губерній Росії. Для нас же показовим є опертя на застарілі дані французької картографії та суцільні анахронізми: повна зневага до актуальних політичних кордонів, зокрема — західний кордон Московської держави, який поданий ще на часи Івана Грозного; існують кордони російських князівств XV ст.; російські володіння в Україні, здобуті Москвою у XVII ст., показані вкрай довільно і відверто («із запасом»), прихопивши значну частину ще підпольських Правобережжя і Поділля. В якомусь сенсі ці контури виразно нагадують правобережні козацькі володіння часів Хмельницького, до того ж підписані, як «Київське», «Малоросійське» і «Чернігівське». Однак невідомо, про що йдеться, оскільки на цій території тоді адміністративно існувала лише Київська губернія (з 1708 р.), і лише згодом з її частин Белгородської, Орловської і Севської була утворена Белгородська губернія (з 1728). В самій Київській стандартне губернське управління було запроваджене лише у 1775 р. На момент

* Тут мається на увазі різна політична підпорядкованість українських козаків.

⁴⁴ Le Royaume de Pologne comprenant les Etats de Pologne et le Lithuanie, divisez en Provinces et Subdivisez en Palatinats... Augmente et Reveu par le Sr. de Tillemont. Paris, 1742 // Фонди університету Альберта..

⁴⁵ Джерело: Электронное издание: DVD «Карты галантного века. Шедевры картографического искусства из собрания Государственного Исторического Музея». — М., 2011.

створення цієї карти Гетьманщина-Малоросія (і Київщина, і Чернігівщина) управлялася Першою Малоросійською колегією.

Ця карта добре ілюструє думку російського історика картографії В. Баталова, що «Петро I повністю відкинув (російську) картографічну спадщину і розпочав зйомки країни з нуля. Реформа в царині картографії виявилася настільки різкою, що серед дослідників XIX ст. прижилася думка про те, що Росія взагалі не мала власної картографії до Петра I, а наші старовинні карти представляють собою не більш, ніж варварські копії західноєвропейських. Ціна модернізації виявилася високою: разом із застарілою методикою була втрачена важлива географічна інформація»⁴⁶. Тому підсумкова праця петровських географів з Санкт-Петербурзької академії наук («Атлас Російської імперії» 1745 р.) наразилася на критику не лише західних колег, а й впливових російських авторів, зокрема, В. Татищева.

Прикметно, що як і Бопланове чи Гоманнове «бачення», довге життя мали карти їхнього сучасника британця Германа Моля. Дуже схожою на згадану карту Моля буде відповідна частина карти Європи в набагато пізнішому (на 90 років) англійському «Загальному атласі» (Лондон, 1797).

Політична «гнучкість» Г. Моля у називанні територій і держав кумедно виявляється у розкішному «Новому і повному атласі» (Лондон, 1719)⁴⁷, де майже кожна карта присвячена якомусь поважному можновладцеві — від англійської королеви Анни і герцога Мальборо до російського царя Петра I. Звичайна карта називається традиційно: «Московія в Європі». На ній «Russia», як було звичним для північноєвропейської картографії, розташована біля Білого моря. А от у тому ж виданні на карті Московії, присвяченій «Петру Олексійовичу», назва країни змінюється: «Росія або Московія». І з'являється на теренах Гетьманщини не менш цікавий напис, який наводить на меланхолічні роздуми: «Землі старої України (Ukrain)», або ж «Колишні землі козаків» — дивлячись як читати... Сама Україна охоплює не лише Лівобережну Гетьманщину, але й смугу Правобережжя від Києва до Чорного лісу і дніпровських порогів, про які окремо вказується, та Січі (Чортомлицької, якої вже 10 років не існувало).

Також ми бачимо Україну на «Тріумфальній карті Європи»⁴⁸ ще одного британця Джона Гарріса 1707 р., виданої від імені Королівського товариства з присвятою славетним перемогам над французами та схемами битв. Україна на ній наявна у Наддніпрянщині, поруч із Волинню та Поділлям. В Галичині є Червона Русь. Є також «Росія, або Московія в Європі». Згадується Україна і на англійській карті 1760-х років «Росія або Московія в Європі» у вигляді «Укр. козаків» (таке скорочення на мапі), які фігурують у київському регіоні,

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ *Moll Herman. A catalogue of a new and compleat atlas, or set of twenty two sheet maps. London, 1719* // Фонди університету Альберта.

⁴⁸ Фонди університету Альберта.

котрий територіально збігається з Гетьманщиною. Є на ній і Батурин, тоді ще гетьманська столиця К. Розумовського, але як адміністративний центр виділено саме Київ. На межі Запорозжя ця карта уривається. Потім побачимо територію України, але не саму назву, й у згаданому лондонському «Загальному атласі» д'Анвіля і Роберта 1797 р. на карті Російської імперії (зробленої на основі карт, опублікованих Санкт-Петербурзькою академією наук) та на карті розчленованої Польщі. Є козаки «zarogiski». «Московія» вже не згадується, є лише «Росія».

«Славна (саме так! — *К.Г.*) земля Україна» зображена в «Новому атласі» 1735 р. Метью Суттера (Матеаса Зойтера, 1678–1756)⁴⁹, що працював тоді в Аугзбурзі, і перевидана ця карта була там саме у 1777 р. його учнем Тобіасом Лоттером. Суттер практикує розтягування «Червоної Русі» від Карпат до Слобожанщини поруч з «Україною». «Козаки» у нього — від Волині до Лівобережжя уздовж кордону. У Лоттера «Україна» — це Брацлавщина та Київщина. На іншій карті Лоттера «Театр воєнних дій, що показує перемоги росіян у новому й точному зображенні турецьких і татарських провінцій», відтворюється карта Жозефа-Ніколя Деліля (1688–1768), який, пам'ятаємо, перебував на російській службі і створював «Атлас Росії». Присвячена вона була російсько-турецькому конфлікту 1735–1739 рр., а межі України на ній аналогічні попередній карті.

Якщо Україну вже з початку XVIII ст. намагалися прибрати з російських карт, то невдовзі життєво важливу вагомість «картографічної пропаганди» найнаочніше відчували на собі поляки. Спочатку це був приватний інтерес останнього короля Речі Посполитої Станіслава-Августа II Понятовського (правив у 1764–1795), який був великим симпатиком картографії. Але саме на його правління припадають поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), відколи сам факт наявності на мапі назви «Польща» ставав вагомим політичним кроком. Станіслав, так само як і Петро I, наймав французьких фахівців, і іронією доби стало те, що «якщо в Росії французькі картографи постійно мусили наздоганяти російську політичну експансію, то у Польщі вони зберігали образ Польщі попри її зникання як політичної одиниці»⁵⁰. Те, що на троні Петра I вже перебувала Катерина II, і на російській географічній службі були вже інші французи та нові німці, нічого не змінювало. Інерція російського великодержавія була у XVIII ст. нестримною, а інтерес до картографічної фіксації здобутків у цариці-просвітниці був не меншим, аніж у фундатора імперії. Вони дійсно були просвіченими володарями.

Як вказує російський дослідник історії картографії В. Баталов, «у 18 ст. співіснували три уявлення про те, що таке географія (термін картографія у той час був відсутній, і питання складання та використання карт розглядалися у межах географії). Умовно їх можна назвати “адміністративним”,

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Вулф Л. Назв. праця. — С. 221.

“історичним” та “математичним”. Адміністративний підхід, або уявлення про те, що географія — наука царських осіб та міністрів, що дає можливість планувати пересування військ та різного роду адміністративні заходи, поділяли з Петром I такі його соратники, як, наприклад, шеф підготовки атласу Росії І.К. Кіріллов. Люди, більш схильні до релігії та гуманітарного складу мислення, вважали найголовнішою функцією карт пояснення текстів Святого Письма або праць істориків; почасти такої точки зору тримався й В. Татіщев. На останок, деякі укладачі карт, зокрема Ж-Н. Деліль, найбільшого значення надавали математичній та астрономічній їх основі. В Росії вирішальну перевагу здобула точка зору адміністраторів, починаючи від Петра I. ... Часто карти застосовувались з метою пропаганди, демонструючи успіхи монарха у сприянні мистецтвам і наукам, розширенні кордонів»⁵¹.

Ілюстрацією до вищесказаного є «Генеральна карта Російської імперії»⁵² з «Атласу Російського», який складається з 19 спеціальних карт, що представляють «Всеросійську імперію з прикордонними землями, створеного за правилами географічними та новітніми обсерваціями, з доданою при тому Генеральною картою великої сеї імперії, зусиллями та трудами Імператорської академії наук» (1745). Попри те, що цей перший російський офіційний атлас ніколи не перевидавався (робилися потім окремі додрукування), він буде «чинним» до наступних, аналогічних за «статусом» атласів 1792 та 1876 рр. Частини України тут показані, як Київська та Белгородська губернії. Етнографічні та історичні назви (зокрема, «Україна» чи «Малоросія») — в наших краях відсутні.

До середини XVIII ст., після розв'язання «українського питання» Полтавою, здавалося, що карти України, засновані на Боплані, підзабулися і вийшли з поточного обігу картографічних служб і редакцій. Наші краї знову опинилися на маргінесі уваги і на 1770-ті роки начебто втратили свої географічні подробиці. Україну в якомусь сенсі можна було відкривати наново. 1769 р. британець Джозеф Маршал напише: «Ця країна лежить так далеко від маршрутів усіх мандрівників, що ледве раз на сторіччя з'являється той, хто занотує свої спостереження, щоб ознайомити з ними світ»⁵³. Зізнаємося, що, по-перше, він, звісно, перебільшив, бо для нього і далека від Англії Польща була лише картографічною реальністю. Потім зауважимо, що французькі картографи ще тримали в голові звичайні здобутки Боплана, але політичні назви різних українських теренів для них усе ж безладно змішались до купи. Або ж на одному полі перетнулися бачення французів, що працювали на росіян, і французів, що працювали на польських емігрантів у Франції. Ілюстрацією до французького «пропольського бачення» є карта

⁵¹ Джерело: Електронне издание: DVD «Карты галантного века...»

⁵² Електронне джерело: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File: Russian_Empire_1745_General_Map_%28HQ%29.jpg?uselang=ru](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Russian_Empire_1745_General_Map_%28HQ%29.jpg?uselang=ru)

⁵³ Вулф Л. Назв. праця.

«Королівства Польського, поділеного на окремі частини між Росією, Австрією та Пруссією у 1772, 1793 та 1795 рр.» з навчального атласу Робера де Вогонді (Париж, 1797)⁵⁴. Україна займає територію від Дністра до Дніпра, не заходячи на «російський» бік останнього. Це було властивим для польської картографічної традиції, де «Україна» перебувала на правому березі Дніпра, а «Малоросія» — на лівому.

Відкриваючи нас «наново», Маршал напише: «Багато хто у нас гадає, що коноплі та льон, що надходять до нас із місць настільки північних, як Петербург, ростуть серед вічних снігів і морозів; хоча ми ввозимо їх із шістдесятої широти, ростуть вони в Україні, що лежить між сорок сьомою і п'ятдесят другою широтою й має клімат не менш м'який і приємний, ніж будь-який в Європі: це широта півдня Франції». Наскільки картографія могла бентежити людину XVIII ст., свідчить знову ж цей британець. Втручання Росії у польські справи під час Барської конфедерації (1769) вносило протиріччя між тим, що написано на мапі, та тим, що несли у своїх відомостях газети. «Провінція, що колись була польською, і на всіх картах позначена як частина Польщі», стала де-факто російською. Як це розуміти? Вірити карті, що це — Польща, чи вірити новинам, — що це вже Росія? «Величезні зміни відбуваються у цих віддалених частинах світу, залишаючись при цьому абсолютно невідомими»⁵⁵.

Втім, усе ж не будемо вже так швидко ховати карту України упертого Гійома Левассера. Вона потрапила ще в паризький «Універсальний атлас» батька і сина Роберів де Вогонді (1757). Однак тут ми можемо простежити, можливо, й упертий «польський слід». Адже Робер-син був вихованцем і співробітником Нансійської академії, яку утримував колишній польський король, прихильник Просвітництва (та й, згадаємо, в свій час — кореспондент Івана Мазепи) Станіслав Лещинський (правив у 1704–1709, 1733–1734 рр.), у побутування своє герцогом Лотаринзьким (1738–1766). То ж картографічні сюжети, пов'язані з Річчю Посполитою, мали певні пріоритети. Адже «Україна» була картографічним нюансом до карт саме Польщі.

Якщо ж ми візьмемо ширші обрії чи більшу перспективу — наприклад, карту Європи, то у Вогонді ми побачимо лише кордон Польщі і Європейської Росії по Дніпру. Тому під кінець XVIII ст., за умов «скорочення» і зникнення самої Польщі, «український сюжет» впав на рівень нижче неї в рейтингу імовірних політико-картографічних проблем. Польща стала «колишньою державою», але залишилася «країною»; Україна ж в силу набагато меншої, або ж цілком відсутньої політичної актуальності себе як назва на карті почала відверто втрачати, згадуючись усе рідше.

⁵⁴ Le Royaume de Pologne, divise selon les Partages faits en 1772, 1793 et 1795, entre la Russie, la Prusse et l'Autriche / Par le Sr. Robert de Vaugondy Geographe. — Paris, 1797.

⁵⁵ Цит. за: *Вулф Л.* Назв. праця.

Від доброї волі картографів та, певніше, тих установ, на які вони працювали, залежало, залишати на мапі Польщу (зі звичною для неї Україною на Правобережжі) після її остаточного поділу 1795 р., чи ні. Адже якщо брати вже звичну з середини XVI ст. наявність на мапі державних та адміністративних кордонів, існувало очевидне право вибору: позначати лише держави (тоді вже не існує ані Польщі, ані тим більше України як адміністративних одиниць), або ж звертати увагу ще на «країни» та «народи». Щодо останніх, то у післясередньовічний час «народи» залишилися поза Європою, оскільки варварський бездержавний світ стрімко віддалявся на периферію — Новий світ, Африку, віддалену Азію, Океанію. «Народи» ототожнювалися з варварськими бездержавними племенами, яких тут вже не лишилося. Європа була континентом державних націй. У Європі, аби втрапити на карту в якості «не держави», треба було становити собою певну ексклюзивну спільноту — як-от українські козаки, які доволі довго саме як «козаки» протрималися на картах Східної Європи у XVIII ст. Проте, оскільки етнографічні карти принесє з собою лише середина «націоналізованого» XIX ст., то «полякам без Польщі» легітимне місце знайти було важко. «Поляки» на карти не потраплять до появи етнографічних, а от сама Польща на західноєвропейських картах уперто залишиться: як окремий об'єкт, хоч і де-юре неактуальний. Треба було в якийсь спосіб тулити на карту Польщу як країну, а не державу. За виключенням, звісно, карт тих, хто її поділив, — Росії, Австрії та Пруссії. Там вона була відсутньою.

Вагомість такої суперечності ще не дуже кидалася в очі людям межі XVIII–XIX ст.; вони вбачали у цьому скоріше актуальну політичну суперечку анти- та пропольських великих держав, хоча вона несла в собі звістку про майбутній переділ континенту між «народами в країнах», «народами без держав», котрі не збігалися з «державами» та «імперіями». Однак дійсно масштабно вплигло це питання на порядок денний європейської великої політики лише під час першої світової війни, коли почнуть прагнути перебудувати політичну географію Європи на основі етнографічних карт.

За таємною угодою 1797 р. держави-учасниці третього поділу встановили, що сама назва Польщі мусить «зникнути раз і назавжди». Щось у цьому формулюванні нагадує славнозвісне вже небіжчиці Катерини II: «Аби саме ім'я гетьманів було забутим». Доречною у широкому контексті тут буде цитата російського історика картографії В. Булатова: «Якби Петро I міг побачити, в якому стані перебувала російська картографія наприкінці царювання Катерини II, він сказав би, що досягнуто саме те, до чого він прагнув у даній сфері»⁵⁶. Це можна віднести і до картографії, і до стану та впливів Російської імперії.

⁵⁶ Булатов В.Э. Описание экспонатов выставки «Искусства ради и науки...». Государственный Исторический Музей, Москва, 11.07–31.08.2011 // Электронное издание: DVD «Карты галантного века. Шедевры картографического искусства из собрания Государственного Исторического Музея». — М., 2011.

Фрагмент карикатури англійського друкаря і картографу Роберта Сеєра «Королівський пиріг» (1772), присвяченої першому поділу Речі Посполитої

Те, що Польща, словами американця Томаса Джеферсона, стала «країною, стертою з карти світу через розбрат її громадян», породило очевидний прецедент: чи достатньо «стерти з мапи» для того, щоб саме «питання» було знятим? І чи є присутність на мапі необхідною ознакою існування?

Потрапивши у «птолемееві» видання XV ст. як «країна» або «держава» (ця розбіжність тоді не дуже цікавила когось), Польщі просто так зникнути з мапи через 350 років «існування» було якось важко. І вона залишилася блукати під машкарою імперських кордонів, для яких її не існувало. З Україною, попри її меншу тривалість на політичних мапах та менш помітну державність неясного суверенітету (ледве років 60 — від повстання Хмельницького до виступу Мазепи), відбулося аналогічне: вона також на мапах таки траплялася.

І важко визначити, чому і кому саме ми мусимо завдячувати. У середині та другій половині XVIII ст. не існувало зовнішнього симпатика чи промотора «українського питання», аби чинити такі «картографічні диверсії». Або ж це «роздвоєння» між Польщею і Росією по Дніпру того, що вважалося певною цілісністю, дотримувало певну інтригу? (Хоча кордон по великій річці був для окреслення вкрай зручним). Або ж тривалі російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я зберігали увагу до звичної для цих країв

місії козацтва, екзотичність якого заплутувала його державну приналежність (і котра дійсно неодноразово змінювалася)? Чи будемо ми кпинити на «професійну інерцію» та консерватизм картографів у душі: ще трохи почекаємо, аби зайве не перемальовувати?

Ось, наприклад, венеціанська «Карта Європи» 1781 р., створена вже згаданим Ріцці-Дзанноні, показує Червону Русь, Волинь та Поділля як польські воєводства, хоча на той момент Галичина вже 9 років належала Австрії. Або ж британська карта 1809 р., яка називається «Росія в Європі з межами розчленування Польщі 1773, 1793 та 1795». Західні межі Російської імперії ще не уявлялися «остаточними» — наполеонівське втручання в «польське питання» знову його актуалізувало. Англійський згаданий «Загальний атлас» 1797 (у ньому є ще Україна, на відміну від близького в часі «Загального атласу» Джона Кері 1808 р.), нічого сумняшеся, показував карту Польщі, поділену між трьома сусідами, як окрему країну і окрему карту. Так само й заокеанський балтиморський «Загальний атлас» Лукаса Філдінга 1823 р.⁵⁷

* * *

Отже, підсумовуючи мандрівку козацької України картами XVII–XVIII ст., можемо говорити про те, що після впровадження її назви в європейську топоніміку Бопланом, вона на тривалий строк закріплюється у свідомості західних європейців як «країна козаків». Козаки вважалися переважно своєрідною частиною «руського народу».

Можна було найчастіше зустріти вужчу локалізацію України — у Наддніпрянщині та на Поділлі, або ширшу — коли так підписувалися усі руські воєводства Корони Польської (але із паралельною назвою «Червона Русь»). Протягом Хмельниччини, «Руїни», численних антитурецьких кампаній, подій Північної війни Україна стала звичним географічним об'єктом на карті Європи, попри те, що їй не вдалося усталити свій суверенітет, і вона була врешті розділена по Дніпру між Польщею та Росією. Проте цей поділ із великим запізненням закріпиться на західних картах лише у 1750-х роках. Іноді Україну позначали з 1710-х років окремим кольором і контуром у фактично етнічних межах українства, уникаючи російських або польських кольорів.

До початку XVIII ст. відчувалося доволі чітке розрізнення України (Червоної Русі) та Московії, однак після Полтави, із розгортанням зовнішньої експансії Санкт-Петербурга на захід та південь, значення Гетьманату у європейській політиці сходить нанівець. Інтерес до України час від часу пробуджується під час російсько-турецьких війн, але розвиток російської картографічної індустрії та промоція в західній літературі офіційної назви

⁵⁷ *Lucas Fielding. A general atlas containing distinct maps of all the known countries in the world. — Baltimor, 1823 // Фонди університету Альберта.*

Росії впроваджують, в свою чергу, лише на початку XIX ст. в картографічний обіг топонім «Малоросія» (щодо підросійського Лівобережжя), а польсько-французька традиція лишатиме Україну лише на «колишньо-польському» Правобережжі. Це, врешті, констатуватиме остаточне входження України до Російської держави, котра протягом XVIII ст. перестає на Заході називатися Московією. За умов означення в провідних європейських мовах «Русі» та «Росії» одним словом, це надалі складатиме проблему для термінологічного позиціонування наддніпрянсько-прикарпатського (українського, малоросійського, південноруського) національного руху, який врешті схилиться до загальної назви «Україна» та «українці», попри безперечні підстави називання себе як «автентична Русь» та «русини».

Із поділами Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією і постанням — як найголовнішого у Східній Європі — «польського питання» якісь українські сюжети у картографії набувають лише епізодичного, маргінального характеру на наступні 100 років. Поступове зникнення з карти позначило перехідний етап від часів козацької самобутності ранньомодерної доби до формулювання на нових засадах модерного українського національного проекту. Але спиратися він буде у своїх територіальних самовизначеннях вже на інновації раніше невідомих тематичних (спеціальних) карт — етнографічних. На них провідну роль будуть відігравати не державні чи адміністративні кордони, а ареал поширення народної мови і, відповідно, — певного народу. І певні «передбачення» в цьому сенсі європейських карт початку XVIII ст. набувають згодом наукового підтвердження.

ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНАТУ: ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНІХ ПРИЙОМІВ

Із давніх часів люди прагнули заявити світові про своє існування в будь-який доступний візуальний спосіб: наскельні малюнки, кам'яні стели на курганах, поховальні портрети, надгробні плити, скульптурні зображення, живописні та графічні портрети, монументальні пам'ятники, фотографії, відеозаписи. Особливості застосування тих чи інших способів фіксації пам'яті про окремих представників людства залежали від історичного періоду, який визначав матеріал, на якому виконувалися зображення, техніку виконання, розміри творів, наявність обов'язкових інформативних елементів тощо.

Існуюча на сьогоднішній день багата мистецтвознавча література дозволяє говорити про культурні парадигми різних історичних епох, особливості художніх напрямів, національних мистецьких шкіл, традиції та інновації у мистецтві окремих країн, цивілізаційні взаємовпливи, залежність зображень від моди, уподобань і смаків замовника, авторського стилю майстра та інше.

Оскільки українське козацтво як суспільний стан із закріпленими законом «правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки»¹ остаточно сформувалося у середині XVII ст., протягом наступного століття пройшло певну еволюцію, розширюючись на прошарки, і нарешті трансформувалося в інші групи населення, які продовжили своє існування у XIX ст., воно не могло не створити особливих форм саморепрезентації, зокрема, у мистецтві.

На першому етапі свого існування, тобто з кінця XV і протягом XVI ст., поки козацтво являло собою багатоетнічну воєнізовану групу населення, що мешкало у контактній зоні Великого кордону, який охоплював певні терени Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, Московського царства та Кримського ханату, потреби у його репрезентації не було. Зображення тогочасних козаків дійшли до нас в основному завдяки замальовкам мандрівників, географічним мапам, роботам невідомих художників, які працювали на замовлення польського королівського двору, або завдяки

¹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 7.

малюнкам у приватних альбомах, як, наприклад, зображення козацького полковника Гаврила Голубка, претендента на молдавський стіл Івана Підкови чи козака Явойшовського з альбому «Polonogum Icones» (1630–1640 pp.), що належав Станіславу Понятовському². Необхідні умови для появи мистецтва у власне козацькому середовищі на той час ще не сформувалися. Ситуація почала змінюватися з першої половини XVII ст., коли під час повстань козацтво почало заявляти про себе як про певну суспільну силу. Саме до того часу відноситься перша гравюра з портретом гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного (1621 р.), виготовлена за поховальною короугою.

Національна революція, в ході якої вперше було заявлено претензії козацької старшини на формування власного державного організму, обумовила появу інтересу в країнах Європи до української еліти. Це призвело до створення іноземними майстрами перших гравірованих портретів гетьманів Богдана та Юрія Хмельницьких, Петра Дорошенка, полковника Михайла Кричевського. Активні та виснажливі військові дії середини — другої половини 1650-х років, тридцятирічну «Руїну», розкол козацької України на два Гетьманати та встановлення над ними протекторатів різних держав, зрозуміло, важко назвати сприятливими умовами для розвитку мистецтва, але вже з 1660–1670-х років починають з'являтися художні зображення українських державників, які виступають фундаторами (ктиторами) навчальних закладів та храмів. Так, зокрема, були створені портрети гетьманів Павла Тетері-Моржковського та Івана Самойловича. З того часу почали закладатися й матеріально-економічні основи добробуту козацької старшини, яка перебрала на себе функції правлячої еліти з притаманними їй ідеологією та формами репрезентації. Саме в цей час мистецтво з його жанром портрету стало надзвичайно актуальним та затребуваним. Його розквіту сприяла подальша стабілізація політичної та соціально-економічної ситуації, а також особистий приклад Івана Мазепи, який став першим гетьманом, що перетворив особисте меценатство на окремий напрям державної політики.

Будучи вихованим при польському королівському дворі, маючи уявлення про форми репрезентації шляхти як провідної верстви Речі Посполитої, І. Мазепа не просто створив умови для перетворення козацької старшини на заможний суспільний стан, але й сприяв його освіті, формуванню смаків, наслідуванню певних мистецьких традицій. Перш за все це стосувалося світського портрета. Варто нагадати, що у гетьманській резиденції в Батурині існувала галерея портретів багатьох тогочасних європейських монархів³. Цілком імовірно, що серед них був і його власний портрет, з якого пізніше німецьким гравером Мартіном Бернігеротом було створено відому в

² *Смирнов Я.И.* Описание одного польского сборника портретов XVII века // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г. — Т. 3. — М., 1911. — С. 387–469.

³ *Січинський В.* Іноземці про Україну. — Львів, 1991. — С. 124.

Європі гравюру. Наслідуючи гетьмана, так само чинила й старшина. Саме в такий спосіб на території Гетьманщини з кінця XVII ст. почала поширюватися традиція створення та побутування світського портрета, яка цілком природно співіснувала з вже відомими на той час формами вотивного та ктиторського портрета, які вели свою історію від іконопису, монументального церковного живопису, а також від книжкової мініатюри.

Для того, аби зрозуміти особливості зображення представників військово-політичної еліти Гетьманщини XVII–XVIII ст., слід дещо заглибитися в історію самого світського портрету, який активно почав проникати на українські землі ще з XVI ст. Від 1569 р., тобто часу утворення Речі Посполитої, цей процес прискорився. Розвиток портретного жанру у цей час відбувався у тісному зв'язку з поховальним обрядом, під час якого використовували корогви із зображенням померлого, натрунні портрети, а також створювали скульптури надгробків. На думку Л. Тананаєвої, саме надгробна скульптура — «надзвичайно специфічний вид портретного зображення» виявилася тією основою, на якій дещо пізніше почав розвиватися світський портрет⁴. Дозволити собі коштовний надгробок, виконаний справжнім майстром, могли лише представники заможних верств населення: монархи, аристократи, вище духовенство. На теренах Польщі та Великого князівства Литовського в розвитку цього виду мистецтва спостерігалися впливи щонайменше двох традицій — італійської та північноєвропейської. Перша була пов'язана з активними контактами польського королівського двору Сигізмунда I та його дружини Бони Сфорци з Італією у першій половині XVI ст., а друга — з необхідністю дотримання певних канонів при зображенні представників лицарського стану, які були розроблені у країнах Західної та Північної Європи. Прикладом такого поєднання вважається надгробок канцлера Великого князівства Литовського Альбертаса Гоштаутаса (1541), виконаний італійським скульптором Бернардіно де Джанотісом⁵. Відлуння цієї традиції можна було зустріти і в Києві, де існував чудовий надгробок кн. Костянтина Острозького (1460–1530), виконаний Себастьяном Чешком та встановлений сином князя — Василем-Костянтином Острозьким у 1579 р. На початку XVIII ст. один із мандрівників, який на власні очі бачив цей пам'ятник у великій лаврській церкві, Іоанн Лукьянов, залишив про нього такий спогад: «... в той же церкви у правого столпа изваян из камня князь Константин Острожский, лежит на боку в латах изображен, как будто живой»⁶.

⁴ Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. — М., 1979. — С. 33.

⁵ Матушакайте М.Й. Литовская надгробная скульптура эпохи ренессанса и раннего барокко // Искусство Прибалтики: Статьи и исследования. — Таллинн, 1981. — С. 62.

⁶ Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. — 1900. — №. 6. — С. 383.

Протягом другої половини XVI ст. розвиток світського портрета в живописі Речі Посполитої перебував під впливом іспанського мистецтва, гуманістичних ідей та антропоцентризму культури Ренесансу в цілому. Саме тоді був створений певний канон у зображенні коронованих осіб, вищих воєначальників та католицького духовенства. Ці портрети були надзвичайно інформативні, бо кожен із предметів композиції містив певну інформацію щодо постаті портретованого. Наприклад, офіційний коронаційний портрет монарха міг містити зображення лева або орла як символів королівських династій Європи. Колона могла символізувати міцність королівського роду та його давні традиції.

На столі біля фігури монарха або ж в його руках могли бути зображені королівські інсигнії: корона, скіпетр (берло), яблуко (держава). До того ж монархи часто могли бути зображені з усіма своїми нагородами. Зокрема, для парадних портретів польських королів було притаманним зображувати їх з ланцюгом Ордену Золотої Руни — найвищої нагороди Священної Римської імперії, кавалерами якого у XVI ст. були Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август, у XVII ст. — Сигізмунд III Ваза, Владислав IV, Ян Казимир, Міхал Корибут Вишневецький, Якуб Собеський, у XVIII ст. — Август II Сильний, Август III Сас; або Ордену Білого Орла — найвищої нагороди Речі Посполитої, кавалерами якого були Ян III Собеський, Август II Сильний, Август III.

Портретам королів відповідали портрети його підданих — магнатів та шляхти. Як правило, портрет був одноосібний і виконувався в інтер'єрі. Портретованого писали на повний зріст стоячи або сидячи, на фоні колони, драпіровки з коштовних тканин чи пейзажу. В руках або на столі поруч був зображений символ влади — маршалський жезл (палиця), булави чи бузидгани, а для представників духовенства — апостольський посох. На боці у портретованого шляхтича обов'язково була шабля (найчастіше карабела), рідше — меч, шпага. На столі також могли бути зображені рукавички, на знак приналежності до аристократичного роду, книги — як символ освіченості, годинник — як свідцтво працьовитості та сумлінного (пунктуального) виконання своїх обов'язків або як нагадування про плинність часу. Іноді на столі біля зображеного можна було помітити канцелярське приладдя та листи, що, імовірно, могло засвідчувати якусь важливу подію в житті

Мал. 1. Себастьян Чешек.
Надгробок кн. Костянтина Острозького
в Успенському соборі Києво-Печерської
лаври, 1579 р. Знищений.

зображеного чи прийняте ним рішення⁷. Одним із обов'язкових елементів офіційних портретів був герб.

Цікаво, що з розвитком основних постулатів «сарматизму» — ідеології польського народу-шляхти, яка побутувала в Польщі протягом XVI–XVII ст.⁸, найяскравішим її виявом став саме так званий «сарматський портрет». Оскільки польські королі були лише «першими серед рівних», тобто серед панів-шляхти⁹, то не дивно, що традицію сарматського портрета часто виводять від портретів польського короля Стефана Баторія, який здобув собі славу короля-воїна та справжнього «сармата-шляхтича». Йдеться, зокрема, про портрет пензля невідомого художника, що зберігається в Музеї мистецтв у Відні¹⁰, а також більш відомий портрет пензля Марчіна (Мартіна) Кобера¹¹, обидва написані 1583 р. Останній вважається класичним прикладом «сарматського» портрета, який потім наслідували різні художники, виконуючи на замовлення портрети польської шляхти.

Мал. 2. Невідомий художник. Портрет Стефана I Баторія, 1583 р.

⁷ Portret Polski XVII i XVIII wieku: Katalog wystawy. — Warszawa, 1977. — S. 33.

⁸ Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. — М., 2002. — 178 с.

⁹ «Король же — брат, не господин своим подданным» (Див.: *Orzechowski St. Polskie dialogi polityczne: (Rozmowa okolo egzekucyjej i Quincunx)*. 1563–1564. — Kraków, 1919. — S. 255).

¹⁰ Where East meets West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576–1763. — Warsaw, 1993. — P. 49.

¹¹ Ibid. — S. 50.

Оскільки особливості зображення представників українського козацтва як військової верстви дуже тісно пов'язані із певними традиціями сарматських портретів, варто пояснити кілька основних елементів, які характеризують ці зображення.

Перш за все, слід звернути увагу на те, кого зображували. Як зазначала М. Лескінен, «ідеал шляхтича-сармата у Польщі XVI та XVII ст. побутував в двох іпостасях — лицаря-воїна та поміщика (землянина)»¹². Лицарський ідеал, що виник ще за середньовіччя, мав втілювати уявлення про особливе призначення аристократії. Головним обов'язком лицарства мали бути захист народу та вітчизни. Характерною рисою лицаря вважалася шляхетність, а його моральними якостями — благочестя та добродійність. Справжній лицар не тримався за майно, іноді взагалі його не мав, бо, як солдат, мав у будь-яку мить пожертвувати своїм життям в ім'я свободи. Натомість, йому були притаманні й інші риси, такі як честолюбство, жага слави, прагнення збагатитися за рахунок війни, а відтак його зовнішній вигляд мав виражати усі ці стремління. Тому його одяг мав бути пишним та багатим (у Польщі це додатково мало символізувати рівне становище з королем, а отже — свободу), а манери та жести — строго регламентовані¹³. В системі цінностей лицаря на першому місці перебували шляхетність походження, мужність, хоробрість, вірність королю та вітчизні, марнотратство та щедрість у поєднанні з презирством до фізичної праці та інтелектуальних занять, прагнення захищати віру предків та весь християнський світ від невірних. Візуальними символами ідеального лицаря-сармата були великі портрети, де шляхтич зображувався верхи на коні з шаблею в руці чи при боці й родовим гербом у верхній частині зображення (пізніше основними рисами сарматського портрета вважали саме наявність «гербу, кунтушу та шаблі»).

З позицій ідеології сарматизму, яка виводила лицарську верству у Польщі від стародавніх войовничих сарматів, основними героями історії могли бути лише полководці, воєначальники та правителі, чий діяння вважалися частиною історії країни. Довести приналежність людини до історичних діянь її предків можна було лише через родовід. Саме тому особлива увага в шляхетському оточенні приділялася галереям портретів їхніх предків та гербам, до яких польський шляхтич ставився як до «самої дорогоцінної власності, а генеалогічний міф, з ним пов'язаний, сприймав без будь-яких заперечень як фактичну історію роду»¹⁴. Не менш важливе місце в житті польського шляхтича відігравала шабля, з якою не розлучалися, «з нею сідали за стіл, з нею лягали спати», що також відбилося на традиції

¹² Лескінен М.В. Указ. соч. — С. 106.

¹³ Там же. — С. 107.

¹⁴ Lewandowski I. Rzymska i rzymsko-sarmacka genealogia rodów szlacheckich w niektórych Herbarzach staropolskich // Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze. — Łódź, 1981. — S. 228.

зображення справжнього шляхтича тільки зі зброєю. Можна було зобразити короля без символів королівської влади, можна було владні клейноди покласти поруч із портретованим, а «не власти» їх у руки можновладця, але зобразити шляхтича без шаблі категорично заборонялося.

Певним антиподом, на перший погляд, образу лицаря-шляхтича був образ лицаря-землевласника. По суті — це образ «мирної, доброї, незлобливої людини, гарного господаря, який цінує затишок, добробут, природу, родинні радості, і не є далеким від інтелектуальних занять»¹⁵. І якщо обов'язок лицаря-шляхтича полягав у обороні інтересів вітчизни, то обов'язок шляхтича-землевласника — у підтримці устоїв держави: традицій гостинності, благопристойності, родинних цінностей, добросусідських відносин тощо. Обидва образи не протистоять один одному, бо при потребі шляхтич-землевласник теж міг стати до зброї. Отже, саме такі погляди на устрій своєї держави та місце шляхти в ній обумовили існування щонайменше чотирьох композиційних типів портрета у «сарматському» стилі: офіційний парадний (коронаційний в інтер'єрі, кінний на повний зріст на фоні пейзажу чи поля бою), репрезентаційний одноосібний (на повний зріст чи поколінний в інтер'єрі, з обов'язковим зображенням герба, у традиційному одязі, з шаблею та іншими предметами, які додатково могли поінформувати глядача про чесноти зображеного, часто на темному фоні), репрезентаційний одноосібний (на повний зріст, поколінний чи погрудний, в традиційному одязі, обов'язково в обладунках, зі зброєю, на фоні пейзажу, сцени битви, в інтер'єрі, з гербом або без), репрезентаційний груповий (родинний на повний зріст, або в сидячих позах, із зображенням усіх членів родини — діти, невістка, зять, слуги, герб, на фоні пейзажу, архітектурних споруд, в інтер'єрі кімнати, на темному глухому фоні тощо).

Прикладами першого типу зображень можна вважати портрети Сигізмунда III, виконаний після 1624 р., Яна II Казимира пензля Данієля Шульца (1650) та Яна III Собеського, написаний невідомим придворним художником XVII ст.

Перший з них зображував короля в традиційному одязі, який сидить на троні в короні, з берлом та яблуком в руках на фоні червоного балдахіну та колони, на яку падає тінь, через що вона виглядає контрастно чорною¹⁶ (до речі, саме поєднання червоного та чорного кольорів стало однією з характерних ознак «сарматських» портретів)¹⁷. Другий портрет представляв увазі глядачів фігуру короля в червоному жупані на повний зріст на фоні нейтрального архітектурного пейзажу з обов'язковою колоною та столом, що майже повністю закриті підбитою темнокоричневим бобровим чи куничним хутром делією. На столі була зображена корона, а в руці короля — короткий

¹⁵ Лескинен М.В. Указ. соч. — С. 118.

¹⁶ Where East meets West... — Р. 56.

¹⁷ Тананаева Л. Указ. соч. — С. 102.

жезл. Характерною ознакою цього портрета було зображення ланцюга Ордену Золотого Руна.

Мал. 3. Даніель Шульц.
Портрет Яна III Казиміра,
1650 р.

Мал. 4. Невідомий художник.
Портрет Себастьяна
Любомирського, бл. 1600 р.

Третій портрет репрезентував постать короля верхи на гарцюючому коні на фоні пейзажу та батальної сцени. Король був у традиційному шляхетському одязі, з шаблею у правій руці. Над його головою зображено птаха, який тримає в лапах жезл та булаву — символи влади визначного полководця¹⁸.

До другого типу зображень, які репрезентували тип шляхтича-лицаря, цілком можна віднести портрети короля Стефана Баторія пензля М. Кобера (1583)¹⁹, Анджея Фірлея, каштеляна люблінського (кін. XVI ст.)²⁰, Яна Криштофа Тарновського, гетьмана коронного (кін. XVI ст.), Себастьяна Любомирського, каштеляна малогоського та войницького (бл. 1600), Криштофа Збараського, старости кременецького (1627)²¹, Пьотра Александра Гарло, воєводи люблінського (друга чверть XVII ст.)²², Януша Радзивілла, гетьмана великого литовського, воєводи віленського (після 1654 р.)²³, Миколая

¹⁸ Where East meets West... — P. 111.

¹⁹ Ibid. — P. 50.

²⁰ Ibid. — P. 77.

²¹ Ibid. — P. 77.

²² Ibid. — P. 76.

²³ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 18.

Острога, стольника, крайчого та підчашого коронного (друга половина XVII ст.)²⁴, Александра Яна Яблоновського, великого хорунжого коронного, полковника коронних військ (1740)²⁵, та інші.

Мал. 5. Невідомий художник.
Портрет Яна Криштофа
Тарновського, на кін. XVI ст.

Мал. 6. Даніель Шульц.
Портрет Вінцентія Александра
Корвіна Госевського, бл. 1662 р.

До третього типу належав, зокрема, портрет Вінцентія Александра Корвіна Госевського, польного гетьмана литовського, генерала артилерії, пензля Даніеля Шульца (бл. 1662 р.), зі списом у правиці, головному уборі з пір'ям яструба, в кольчuzі зі щитом на темному фоні²⁶. Гетьман тут зображений в обладунку воїна панцерного війська²⁷, що відповідало фактам його біографії, бо починав він свою службу полковником кавалерії у війську Януша Радзивілла, а після 1656 р. організував власним коштом кілька кінних хоругв, які воювали проти шведів.

Іншим зображенням такого типу є портрет Єжи Себастьяна Любомирського (невідомого художника другої половини XVII ст.)²⁸, який представ-

²⁴ Tam samo. — № 18.

²⁵ Tam samo. — № 50.

²⁶ Where East meets West... — P. 137.

²⁷ Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w. — Warszawa, 2006. — S. 97.

²⁸ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 44.

лений у лицарському обладунку західноєвропейського типу. Подібний обладунок належав Криштофу Радзивіллю і називався «Пьюруна»²⁹.

Аналогічного плану твір належав пензлю невідомого художника XVIII ст., який зобразив Даміана Тишкевича, каштеляна мінського³⁰. Однак найбільш цікавим (з точки зору наслідування в портретах українських діячів) слід вважати портрет Яна III Собеського пензля Єжи Елеутера Шимонович-Семігіновського (після 1683 р.), який зобразив короля в обладунку, що дістав назву карацена. Цей вид озброєння з металеві «луски», яка приклепувалася на шкіряну основу двома-трьома зачльопками, був дуже популярним не лише серед польської чи литовської, але й серед української шляхти. Обладунок, згідно з ідеями про походження польської шляхти від войовничих сарматів, був навмисно стилізований під сарматські катафракти. Він був модним, престижним та надзвичайно дорогим. На відміну від звичайних обладунків, які використовували польські гусари, карацена могла бути не лише поясною³¹, але й на повний зріст. При цьому вона часто була прикрашена декоративними наплічниками та наколінниками із золота у вигляді обличчя «сармата»³², що створювало додатковий ефект «войоничості» власника.

Мал. 7. Єжи Елеутер Шимонович-Семігіновський. Портрет Яна III Собеського, після 1683 р.

²⁹ *Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w.* — S. 14.

³⁰ *Portret Polski XVII i XVIII wieku.* — № 119.

³¹ *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy / Pod. Redakcją Mirosława Nagielskiego.* — Warszawa, 2006. — S. 195.

³² *Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w.* — S. 105.

Нарешті, до четвертого типу портретів — шляхтича-землевласника, шляхтича-сім'янина — можна віднести портрет того ж таки Яна III Собеського з родиною пензля Анрі Гаскара (1691)³³, портрет Марії Казиміри з дітьми (Якубом Людвиком, Александром Бенедиктом, Яном, Костянтином Владиславом, Терезою Кунегундою)³⁴, портрет Збігнева Оссолінського з трьома синами³⁵, портрет молдавського господаря Єремії Могили з сином³⁶ і навіть дуже цікавий портрет Дедеш Агі — посла кримського хана при польському дворі з синами та слугами³⁷ тощо.

Мал. 8. Анрі Гаскар. Портрет Марії Казиміри з дітьми (Якубом Людвиком, Александром Бенедиктом, Яном, Костянтином Владиславом, Терезою Кунегундою, 1691 р.

Мал. 9. Даніель Шульц. Портрет Дедеш Агі з синами та слугами, 1664 р.

³³ Україна — Польща: єдність зброї крізь віки. — К., 2007. — С. 44.

³⁴ Where East meets West... — P. 112.

³⁵ Ibid. — P. 146.

³⁶ Ibid. — P. 154.

³⁷ Ibid. — P. 129.

Оскільки розквіт «сарматського» портрета припав якраз на XVII ст.³⁸, тобто на той час, коли відбувалося закладення традицій світського портрета на українських землях, необхідно звернути увагу на особливості одягу портретованих шляхтичів, бо це прояснює схоже та відмінне у зображенні козацьких строїв кінця XVII–XVIII ст.

Важливою складовою шляхетського вбрання XVI–XVIII ст. є жупан, який міг бути довгим (до колін або навіть до середини литки), трохи при-таленим та розкльошеним до низу. При цьому права пола мала глибоко заходити на ліву. Він мав довгі вузькі рукави та маленький комірець-стійку. Шили його з гладких тканин з візерунком (кармазину), а прикрашали гудзиками, які були виконані в техніках емалі, гравірування та інкрустації коштовним камінням. Жупани, які призначалися для щоденного носіння, шилися з тонкого сукна, а святкові — з шовку. Жупан, як правило, підв'язували м'якими тканими поясами або тонкими металевими, що були нашиті на шкіряну основу. Поверх жупана одягалася делія, яку шили з важких тканин, найчастіше пурпурного кольору, та підбивали хутром. Делія відрізнялася від шуби тим, що була розкльошена до низу і застібалася лише на шиї на єдиний великий гудзик, який називався чапрага (czapraga). Крім того, цей вид верхнього одягу мав великий відкладний комір з хутра. На голові у чоловіків XVI ст., залежно від стану, могли бути плоскі шапки оторочені хутром, ковпаки з оксамиту, але найчастіше — «баторувки» (batorówka). Такий головний убір прикрашався кітою — пучком з пір'я білої чи чорної чаплі, журавля чи яструба, або навіть кінчиком хвоста лисиці, які вставлялися в егрети, виконані з срібла, золота, а іноді дуже щедро прикрашені коштовним камінням³⁹. Доповнювався костюм шкіряними чи сап'яновими чоботами жовтого (рідше червоного) кольору, які були трохи вищими за кістку, а їхні невеличкі підбори підбивалися металевими підковками. Саме у такому одязі можна побачити польського короля Стефана Баторія на портреті 1583 р. пензля М. Кобера.

Мал. 10. Мартін Кобер.
Портрет Стефана I Баторія,
1583 р.

³⁸ Окремі риси, на думку дослідників цього мистецького явища, можна було зустріти ще в часах першого польського повстання на початку XIX ст.

³⁹ Тананаева Л.И. Сарматский портрет. — С. 101; Pomocnik historyczny: Wydanie specjalne. — 2011. — № 4. — S. 101; Кабинет драгоценностей Августа Сильного. Из собрания Зеленых Сводов, Дрезден. — М., 2006. — С. 78–79.

36. Nie określony malarz czynny w 2. połowie XVII w.,
Portret Janusza Radziwiłła (? (nr kat 70)

Мал. 11. Невідомий
художник.
Портрет Януша
Радзивілла,
др. пол. XVII ст.

У другій половині XVII ст. чоловічий стрій доповнився кунтушем. Цей різновид верхнього одягу віднині став обов'язковою складовою костюму справжнього шляхтича. Специфічні рукави, розрізані майже по всій довжині або до ліктя, створювали характерні «вилоти». Кунтуш був сильно розкльошений від талії до низу. Підперезувався «кунтушовим пасом» — перськими або індійськими поясами, а з 40-х років XVIII ст. — поясами з мануфактур у Слуцьку, Гродно, Ліпську та Кракові. Такий пояс мав чітко обумовлений малюнок, сягав іноді 4,5 м в довжину та 45-ти см у ширину та був двосторонній. До пояса з лівої сторони, на рапчач (rapczach), які прикрашалися шнурами та тасьмою, мала кріпитися шабля. Чоботи у цей час вже були вищими та доходили до коліна. Вони мали м'які халяви, а їхні підбори так само підбивалися металевими підковками. Хутряні ковпаки були замінені на низькі шапки з м'якої тканини, обшитої хутряною опушкою⁴⁰. Часто такі шапки на татарський манер мали розрізану опушку спереду, де кріпилася прикраса з пір'я, хоча вже не така красива та коштовна, як кіта з егретом. Саме у такому одязі постає перед нами Януш Радзивілл на портреті пензля невідомого художника другої половини XVII ст.⁴¹

Цікаво, що польський «сарматизм» наприкінці XVI — на початку XVII ст. зазнав серйозних змін у трактуванні образу лицаря-шляхтича та самого поняття «сарматського народу», що невдовзі відбилося й на портретах. Спочатку литовська та українська шляхта однозначно вважалася людьми іншого гатунку та не могли бути зараховані до «сарматів», однак вже невдовзі ситуація почала мінятися. Бути зарахованим до «сарматського племені» можна було незалежно від етнічного походження, при умові католицького віросповідання та знатності роду⁴². Потім з'явилася концепція «homo militans» — «людини, що воює», яка прославляла людей сильних, мужніх, хоробрих, які вміли користуватися зброєю. У боротьбі з «ворогами» християнського світу, тобто з мусульманами, шляхта мусила звертатися по допомогу до тих, хто безпосередньо мешкав на кордоні зі східним світом, тобто до козаків. Таким чином, саме вони іноді краще відповідали поняттю «homo militans», ніж сама польська шляхта. По мірі того, як козацтво набирало сили, виникла потреба в легітимації його прав та вольностей,

⁴⁰ Pomocnik historyczny... — S. 100.

⁴¹ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 36.

⁴² Лескинен М.В. Указ. соч. — С. 72.

відтак сарматська ідеологія дуже легко була пристосована до потреб нової верстви населення Речі Посполитої.

Ще більш актуальним питання формування власної ідеології стало в часи формування козацько-гетьманської держави. З того часу якщо поляки пов'язували своє походження з територією «Сарматії», то козаки слушно прив'язувалися до теренів «Скіфії». Визнаючи спільне слов'янське коріння, польська та українська військово-політичні еліти визнали своє походження від різних першопредків, якими вважали нащадків Ноя — Мосоха та Рифата відповідно. Якщо до чеснот сарматського лицаря належав захист батьківської (католицької) віри від невірних та ідея єдності християнського світу, то козаки стояли на сторожі православної віри, яку прагнули захищати і від католиків, і від мусульман. Якщо поляки пишалися своїм унікальним державним устроєм та політичною єдністю народу-шляхти, то козацтво пов'язувало свої державницькі традиції з традиціями Київської Русі, створивши при цьому власний устрій, який являв собою цікавий мікст західноєвропейських, річпосполитських та татарсько-турецьких політичних традицій. І нарешті, як стверджувала М. Лескінен, якщо «усвідомлення етнічної винятковості польського сармата виражалося перш за все у категоріях політичних та етичних, то східнослов'янський сармат підкреслював свою етнічну самобутність, відмінність, апелюючи до релігійної (конфесійної) традиції та слов'янського спадку»⁴³. Саме цими уявленнями визначалися подібність та відмінність у зображеннях польських лицарів-шляхтичів та представників козацько-старшинської верхівки, яка перебрала на себе з кінця XVII ст. функції військової та політичної еліти в Українській державі.

Завдяки зусиллям знавців українських старожитностей та істориків кінця XIX ст., дослідженням мистецтвознавців XX ст. виявлено чимало автентичних живописних та гравірованих портретів XVII–XVIII ст., що є унікальним матеріалом, за яким можна вивчати особливості зображення представників козацької старшини.

Спираючись, зокрема, на загальноєвропейський ідеал лицаря («*homo militans*») як озброєної людини на коні, цілком зрозумілою видається подібність зображень європейських та турецьких чи татарських правителів, польських, литовських та українських гетьманів, а також різного рангу воїнів, які пишалися своїм походженням, певним статусом, були хоробрими, витривалими та вправними вояками. У цьому контексті зображення гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, виконане та використане у поховальному обряді, а 1621 р. відтворене в гравюрі, не є абсолютно унікальним твором. Достатньо порівняти портрет українського гетьмана з гравюрою Ебергарда Кесера 1612 р., яка зображує польського короля Сигізмунда III⁴⁴: та сама композиція, місце розташування гербу, обладунок короля та озброєння гетьмана, наявність берла та булави як символів влади, підписи, які, правда,

⁴³ Там же. — С. 130–131, 133, 135.

⁴⁴ Where East meets West... — P. 266 (№ 439).

розташовані по-різному (у польських гравюрах традиційно знизу, як епітафійні написи, а в творі українського майстра — зверху). У подібний спосіб, згідно з живописними аналогами парадних кінних портретів, було подано гравіровані зображення Міхала Корибути Вишневецького від 1660 р.⁴⁵ Яна III Собеського від 1683 р.⁴⁶, Августа II Сильного від початку XVIII ст.⁴⁷ та деякі ін.

Мал. 12. Невідомий художник.
Портрет П. Конашевича-
Сагайдачного, 1621 р.

Мал. 13. Ебергард Кесер.
Портрет Сигізмунда III, 1612 р.

Мал. 14. Майстерня Пауля
Фуерста. Портрет Міхала
Корибути Вишневецького,
1660 р.

Не менш цікаво поглянути на портрет П. Конашевича-Сагайдачного у порівнянні з серією гравюр Абрагама де Брауна, який 1587 р. створив низку зображень вершників: нідерландського, литовського, турецького та татарського (один з варіантів цієї серії зберігається у Львівському історичному музеї). Надзвичайно цікавим є визначення багатьох спільних рис, які спостерігаються при передачі одягу та озброєння українського гетьмана і татарського вершника. Саме тут доречним буде зазначити, що якщо у випадку визначення особливостей зображення польського «сармата», які потім частково були відбиті й у «козацькому» портреті, ми намагалися наголосити на впливах західноєвропейського ренесансного живопису, на особливостях розвитку надгробної скульптури

⁴⁵ Ibid. — P. 279 (№ 486).

⁴⁶ Ibid. — P. 280 (№ 489).

⁴⁷ Ibid. — P. 288 (№ 517).

та польського поховального обряду загалом, то при аналізі мистецьких образів українських гетьманів та інших представників військово-політичної еліти, крім зазначених західних впливів, не можна ігнорувати впливу матеріальної культури Сходу. Тим більше, що він був відчутним і в культурі самої Речі Посполитої, яка поглинала його двома шляхами: з одного боку, через Молдавію, Валахію, Семиграддя, Угорщину, Чехію, а з іншого — через «креси», якими до певного часу залишалися українські землі. Однак тема культурного впливу Сходу на мистецтво українських земель та Речі Посполитої в цілому ще потребує окремого ґрунтовного дослідження, тому повернемося до питання про те, кого ми бачимо серед зображених на портретах, які з'явилися в українських землях протягом XVII–XVIII ст.

Якщо в Європі замовниками портретів були представники заможних верств населення, тобто правителі, аристократія, вище світське духовенство, заможні міщани та купці, то в українських землях, які були визнані козацькою територією з гетьманським правлінням, з другої половини XVII ст. таку можливість отримали саме представники козацько-старшинської верхівки. Однак результати аналізу виявлених портретів XVII–XVIII ст., а також згадок про твори, які колись існували, але були втрачені, дозволяють стверджувати, що нині ми маємо дуже обмежений перелік портретованих осіб. Це переважно гетьмани, полковники, сотники, окремі представники генеральної старшини, як-то: Василь Кочубей, генеральний суддя; Василь Родзянка, обозний Миргородського полку; Іван Забіла, знатний військовий товариш; Іван Сулима, генеральний хорунжий і переяславський полковник та деякі інші. Зберігся портрет канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Войцеховича. Натомість не маємо жодного портрета генерального писаря, якщо не враховувати той факт, що цю посаду до обрання на булаву обіймали І. Виговський та П. Орлик (достовірного портрета якого на гетьманстві взагалі не існує). Дійшли до нашого часу й кілька портретів знаних в історії постатей, які не обіймали значних (або навіть жодних) старшинських урядів, як наприклад, бунчукового товариша Михайла Дуніна-Борковського або Андрія Войнаровського. Можемо говорити й про наявність зображення останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, хоча воно не може бути віднесене до категорії світського портрета, бо міститься в композиції Покровської ікони.

Така ситуація не дозволяє робити жодних однозначних та переконливих висновків (особливо у порівнянні з «сарматськими» портретами польської чи литовської шляхти) ні щодо поширеності світських портретів у козацько-старшинському середовищі, ні щодо значимості портретів у системі цінностей козацтва, ні щодо усталених канонів зображень та багатьох інших питань, оскільки ми постійно змушені констатувати наявність кількісно незначної групи візуальних джерел цього періоду, а також недостатню кількість письмових свідчень на користь одного чи другого аргумента. Незважаючи на труднощі подібного плану, все ж таки спробуємо визначити

особливості зображень представників українського козацтва XVII–XVIII ст. за наявним матеріалом.

Автентичних портретів представників козацької старшини другої половини XVII — початку XVIII ст. з родовими гербами, як того вимагала традиція написання «сарматського» портрета, збереглося не так багато. Насамперед це «контрафекти» Григорія Гамалії (1688–1690 рр.), Леонтія Свічки (XVII ст.), Лук'яна Жоравки (к. XVII ст.), Василя Дуніна-Борковського (к. XVII — поч. XVIII), Михайла Миклашевського (1706), Івана Сулими (перша половина XVIII ст.). З другої половини XVIII ст. та на початку XIX ст. подібних портретів почало з'являтися значно більше: портрети Андрія Москаленка, Степана Родзянка, Юхима Дарагана, Семена Сулими, Петра Войцеховича, Павла Полуботка, Сави Туптала, Богдана Хмельницького, Данила Єфремовича та деякі інші.

Мал. 15. Портрет Богдана Хмельницького з літопису С. Величка, 1720 р.

Не зупиняючись на особливостях польської⁴⁸, литовської⁴⁹ та української геральдики, бо то є інша і цілком окрема тема, зазначимо лише, що в портретах польської шляхти «сарматського типу» частіше за все герби зображувалися на щитах дуже своєрідної форми, яка називалася «розтягнута шкіра», а звідси і сама назва подібної форми щитів: «барочний картуш» або «польський барочний» (XVI–XVII ст.). Крім того, на портретах більш раннього часу та більш родовитої знаті можна було зустріти овальні (італійські), чотирикутні із заокругленим низом (іспанські) та чотирикутні із загостреним низом (французькі) щити. Наслідуючи елементи «сарматських» портретів польської шляхти, українські майстри в портретах української козацької старшини малювали герби переважно на щитах форми «розтягнута шкіра». Усі інші варіанти, тобто овали чи так звані «французькі», траплялися там цілком випадково і жодним чином не були пов'язані з походженням власника. Скоріше за все, форма щита була результатом вільного творчого вибору художника. Дослідники іноді однозначно відносили зображений на портреті того чи іншого козацького старшини герб до одного з відомих польських гербів. В окремих випадках це було обґрунтовано, як наприклад, герб Б. Хмельницького — «Сирокомля» (Syrakomla), І. Мазепи — «Курч»

⁴⁸ Herby szlachty polskiej i litewskiej. — Warszawa, 2005. — 143 s.

⁴⁹ Lietuvos bajorų palikuoniai. — Vilnius: Danielius, 2000. — 283 p.

(Kurcz), В. Дуніна-Борковського — «Либідь» (Łabędź), Івана та Семена Сулим — «Сулима» (Sulima), Г. Земля — «Топор» (Topór), А. Войнаровського — «Стржеме» (Strzemie).

З XVIII ст. найчастіше в портретах вже були присутні власні герби представників старшини, які не мали жодного відношення до гербів польських. Але тут постала інша проблема, яка почала впливати на ідентифікацію портретованих. Наприклад, герби Бутовичів та Полуботків мають дуже незначну відміну, яка абсолютно не відображена на гербі, зображеному в портреті Павла Леонтійовича Полуботка. Тобто над серцем (гербовою фігурою) є пробіл, а потім зображено хрест, чого насправді не повинно було бути⁵⁰. Крім того, згідно з «Малоросійським гербовником», складеним В. Лукомським та В. Модзалевським, зображення гербів родів Гетунів та Полуботків абсолютно співпадають⁵¹. Відтак проводити ідентифікацію портретованих стало можливим не за приналежністю до герба, а за історією побутування самого портрета. При огляді зображення гербів родини Войцеховичів було помічено, що на сторінках згаданого видання Гербовника⁵², а також на портреті Петра Івановича Войцеховича⁵³ спостерігається різниця: замість хреста з другою неповною поперечиною над перевернутою до гори рогами підковою, як подано в Гербовнику, на полотні вимальовано звичайний православний хрест, який ніби вставлений в середину підкови. Різниця є й у гербах на портреті Параски Василівни Сулими (сер. XVIII ст.)⁵⁴ з роду Савичів, на відтиску печатки бунчукового товариша Петра Савича того ж часу⁵⁵ та в таблиці Гербовника⁵⁶, де подано зображення роду Савичів. У першому випадку на щиті шабля перехрещена зі стрілою з верхнього правого кута в нижній лівий, а на печатці та в Гербовнику —

Мал. 16. Невідомий художник. Портрет Параски Василівни Сулими, сер. XVIII ст.

⁵⁰ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. С рисунками Егора Нарбута: Репринтное издание. — К., 1993. — Табл. XLIV.

⁵¹ Там же. — Табл. XLVI та LVIII.

⁵² Там же. — Табл. XLIV.

⁵³ Український портрет XVI–XVIII століть: Альбом-каталог. — К., 2006. — С. 221 (№ 232).

⁵⁴ Там само. — С. 221 (№ 231).

⁵⁵ Однороженко О. Українська руська еліта доби середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 314.

⁵⁶ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. XV.

навпаки. До того ж, на портреті перехрещені шабля та стріла оточені дрібними зірочками, а в двох інших випадках — над ним зображено хрест над півмісяцем.

Очевидним також є той факт, що на портреті Михайла Андрійовича Миклашевського (перша пол. XVIII ст.)⁵⁷ бачимо його герб у вигляді перевернутого до гори лука. Цей герб також відомий із зображення на трапезній церкві Видубицького монастиря у Києві, фундатором якого він був. Однак на печатці одного з нащадків роду Івана Миклашевського 1767 р.⁵⁸ та в тому таки Гербовнику⁵⁹ Миклашевські віднесені до відомого польського герба «Остоя» (Ostoja). Залишає запитання і помилковий портрет І. Мазепи⁶⁰, який насправді є портретом якогось сотника з виразно намальованим гербом, який до сьогодні так і не вдалося ідентифікувати⁶¹. Таким чином, здійснювати ідентифікацію зображеної на «козацькому» портреті постаті лише за приналежністю до відтвореного поруч з нею герба досить проблематично без залучення додаткових джерел інформації. При дослідженні «сарматських» портретів подібні проблеми виникають лише у випадку ідентифікації постатей жіночої статі, на що є свої пояснення.

Виконуючи замовлення польської шляхти на написання портретів, художники намагалися дотримуватися певних канонів, як-то: зображення обов'язкових елементів інтер'єру чи пейзажу, використання червоно-чорної кольорової гами, ретельно виписані деталі одягу, не довільне, а відповідне реаліям використання додаткових елементів в композиції тощо. В творах українських малярів, які писали портрети представників козацької старшини, можна помітити одночасне наслідування польських взірців й багато інновацій. Так, зображуючи одяг гетьманів, полковників чи сотників, майстри не просто відходили від застосування червоних та чорних кольорів, як того вимагав «сарматський» канон, а реально зображували кольорове розмаїття козацького вбрання. Жупани портретованих переважно були шиті з надзвичайно коштовних гладких тканин (атлас та шовк) з рослинним орнаментом. Порівняння одягу української козацької старшини з одягом польської та угорської шляхти, татарських ханів чи турецьких султанів демонструє багато схожих складових, які навіть називалися якщо не однаково, то співзвучно чи подібно: жупани (каптани), кунтуші, кобеняки (капаніче), пояси, плащі, підбиті хутром (делії, манти, дулами, кабаніци), опанчі, круглі пласкі шапки з цільною чи розрізаною опушкою, де могла кріпитися прикраса (кіта з

⁵⁷ Український портрет XVI–XVIII століть. Альбом-каталог. — К., 2006. — С. 146–147 (№ 104).

⁵⁸ *Однороженко О.* Українська руська еліта... — С. 320.

⁵⁹ *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. — Табл. X.

⁶⁰ *Эварницкий Д.И.* Запорожская старина // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 69.

⁶¹ Дніпропетровський художній музей. Каталог. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 26–27.

егретом, аграф), жовті сап'янові, шкіряні чорні чи червоні чоботи. Цікаво, що в «сарматських» портретах делії майже завжди пурпурного кольору, в той час як в «козацьких» — бурштинового, блакитного, зеленого, чорного, червоного. Гудзики в козацькому одязі дрібніші та простіші, так само як і застібки на деліях та кунтушах. Менше було й численних тасьм, кольорових шнурів, як наприклад, в турецькому та угорському костюмах. Цікаво, що в козацьких строях шкіряні пояси були значно ширшими та міцнішими за шляхетські, бо на них трималися не лише шабля, але й сагайдачний набір, лук зі стрілами, гаманець, ніж, ложка, ладівниця, порохівниця та багато іншого⁶². Той факт, що представники козацької старшини XVII–XVIII ст. одягалися дуже еклектично та строкато, підтверджується документами, зокрема, реєстрами майна, які залишалися по небіжчиках. Наприклад, після померлого бунчукового товариша Н. Потаповича залишилися дві шапки — «баранкова» та «видрова», «жупан суконный родзинковый, жупан суконный шарій (сірий. — *О.К.*), кафтан едомашковый чирвоный, каптан жовтій, штоповый», «шаровари суконніе вишневіе», «пояс зелений з засновами золотими», «чоботи сафьяновіе», «кунтуш тонкий шарій, кунтуш тонкий перців, кунтуш темнозелений, лисами подшитый», «опанча повстяная» та «вельчура чорная»⁶³. Після смерті племінника П. Калнишевського Йосипа у Михайла Чухна залишилися на зберіганні деякі його речі, а саме: «свита білого сукна, гайбарак синій покритий, кожух простий чорний, кирея попелястого сукна...»⁶⁴. У самого ж кошового було багато різноманітного одягу, частина якого була розграбована «сіромою» під час повстання 1768 р. на Січі: «шалевої пояс вишневий, полушалевої красной, кожух вовчий, шубка лисичая, покритая жовтою хармою, чобіт чрних нових двадцять пар, сап'янових одинадцять пар нових чобіт [...]; двоє шаровар: єдині кармазинніе, а другіе блакитніе тонкого сукна, платків три італіянских [...], шапок з сивим добрим кримським смушком дві [...], штани синого сукна, каптан бугосовий...»⁶⁵.

⁶² *Зайцев И.В.* Крымские ханы на средневековой миниатюре, или история Крымского ханства в картинках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vokrugsveta.com/S4/nasledie/crimea_xan2.htm. — Назва з екрану; Помоснік historyczny. — S. 100–101; *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів XVII — поч. XVIII ст. — К., 2010. — 145 с.

⁶³ Реєстр речей по небіжчику Н. Потаповичу // Киевская старина. — 1887. — № 10. — С. 346–348.

⁶⁴ Листи Михайла Чухна кошовому отаману Петру Калнишевському про видачу 3315 рублів іконописцям [...] та наявності в нього речей покійного племінника Йосипа Калнишевського // Петро Калнишевський та його доба: Документи та матеріали. — К., 2009. — С. 210.

⁶⁵ Реєстр речей, пограбованих у кошового отамана Петра Калнишевського під час повстання сіроми на Січі 26 грудня 1768 р. // Петро Калнишевський та його доба... — С. 141, 143.

Мал. 17. Невідомий художник. Портрет Тимофія Хмельницького (?), XVII ст.

Мал. 18. Невідомий художник. Портрет Василя Гамалії, XVII ст.

Мал. 19. Невідомий художник. Портрет Стефана Родзянки, 1730-ті рр.

Як вже зазначалося, одним із обов'язкових елементів одягу портретованого польського шляхтича був обладунок. Однак автентичні живописні портрети представників військово-політичної еліти Гетьманщини XVII ст. доводять відсутність цієї деталі. Портрети представників козацької старшини в обладунках європейського типу почали з'являтися пізніше — від 1720-х років (див. зображення гетьманів з Літопису С. Величка, портрет гетьмана І. Мазепи з Андріївською стрічкою тощо) і далі протягом XVIII–XIX ст. Вони були наслідком беззастережного копіювання деталей «сарматського» портрета на догоду замовникам. Говорити про присутність обладунку у вигляді кольчуги, нагрудника або карацени можемо, лише аналізуючи портрети XVII ст., створені в техніці гравюри.

Розквіт мистецтва гравюри в українських землях припав саме на другу половину XVII — початок XVIII ст. і був пов'язаний з діяльністю друкарень та окремих граверів при них, зокрема, майстра Іллі, Олександра та Леонтія Тарасевичів, Івана Щирського, Івана Мігури, Данила Галяховського та деяких інших, менш знамих майстрів. У зв'язку з тим, що обидва Тарасевичі навчалися в Аугсбурзі у майстерні граверів Кіліанів, де опанували техніку гравірування на металевих платівках за допомогою різця та травлення кислотою⁶⁶, а потім працювали у Вільно, саме вони стали першими, хто почали гравірувати портрети відомих діячів Великого князівства Литовського й Речі Посполитої як з живописних оригіналів, так і «з натури». Так, описаний нами вид коштовного лицарського обладунку — карацени був зображений

⁶⁶ *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. — К., 1986. — С. 49.

Л. Тарасевичем на портретах Кароля-Станіслава Радзивілла⁶⁷, Бориса Петровича Шереметьєва (1695)⁶⁸, а також Федора Шакловитого в образі св. мученика Федора Стратилата (1689)⁶⁹. Іван Щирський відтворив лицарські обладунки (кірасу) з наручами в портреті шляхтича К. Клокоцького (1685)⁷⁰, а Олександр Тарасевич — в портреті Михайла Паца (1686)⁷¹. Браสลавського маршалка Яна Огінського було зображено в кольчuzі з буздиганом у руці⁷². Однак це були портрети представників литовської шляхти.

Мал. 20. Леонтій Тарасевич.
Портрет Кароля-Станіслава
Радзивілла, 1692 р.

Мал. 21. Олександр Тарасевич.
Портрет Михайла Паца, 1686 р.

Що ж до представників української еліти, то в подібних обладунках був зображений лише один гетьман — Іван Мазепа. Першим його в кірасирському обладунку італійського типу зобразив Іван Мігура в гравірованій тезі, яка дійшла до нас під назвою «Мазепа серед своїх добрих справ» (1705 р.). На голові у гетьмана парадний шолом типу «моріон» (morion) зі страусовим пір'ям. Данило Галяховський продовжив цю традицію і зобразив І. Мазепу в аналогічному обладунку, доповнивши його наплічниками та наколінниками, які були притаманні парадним караценам. Це зображення стало центром композиції його гравюри на жовтому шовку «Апофеоз Мазепи» (1708 р.).

⁶⁷ Там само. — С. 135.

⁶⁸ Там само. — С. 157.

⁶⁹ Там само. — С. 121.

⁷⁰ Степовик Д.В. Іван Щирський. — К., 1988. — С. 43.

⁷¹ Там само. — С. 137.

⁷² Там само. — С. 37.

Мал. 22. Іван Мігура.
«Іван Мазепа серед своїх
добрих справ...», 1705 р.

Мал. 23. Данило Галяховський.
«Апофеоз Івана Мазепи»,
1708 р.

Мал. 24. Мартін
Бернігерот. Портрет Івана
Мазепи, 1706 р.

Третій варіант зображення Івана Мазепи в лицарських обладунках європейського типу з булавою у правиці був створений німецьким гравером Мартіном Бернігеротом у 1706 р. та потім кілька разів передрукований у західноєвропейській пресі початку XVIII ст. Це єдині автентичні зображення представників козацтва в обладунках. Цілком може бути, що використовуючи кольчуги чи нагрудники під час збройних сутичок, представники старшини вважали за потрібне «писати себе» в світському парадному одязі, який міг підкреслити не лише їхній статус та військові досягнення, а й матеріальний добробут.

Інші варіанти зображення українських гетьманів в обладунках, як вже зазначалося, почали з'являтися пізніше. Зокрема, нам відомі три зображення: Богдана Хмельницького та Івана Виговського в кольчугі, Юрія Хмельницького, імовірно, в карацні, які походять з тексту рукопису Літопису С. Величка і можуть бути датовані 1720-ми роками, а також численні варіанти зображень Івана Самойловича в кольчугі з наручачами, Івана Скоропадського та Данила Апостола в кірасирському обладунку, які почали поширюватися з середини XVIII ст. Цікаво, що на деяких портретах Івана Скоропадського XIX ст. можна помітити залишки декоративного наплічника карацни, який у виконанні місцевих малярів перетворився з елементу коштовного обладунку на стрічки тасьми, що звисають з плеча і виглядають

з-під киреї гетьмана. Але ці зображення вже неможна розглядати як оригінальне іконографічне джерело.

Ще однією відмінною рисою портретів козацьких достойників було те, що вони майже не мали сюжетного тла. Тобто більшість портретів писалася на нейтральному темному фоні, а пейзаж, складні архітектурні форми, які були притаманні «сарматському» портрету, зустрічаються дуже рідко, як наприклад, на портреті Лук'яна Жоравки⁷³.

Така особливість була пов'язана з тим, що «козацькі» портрети в основному писалися не професійними європейськими художниками, а майстрами іконних майстерень, які прагнули зосереджувати увагу на обличчі, приділяючи другорядним речам, тобто пейзажу чи батальній сцені, що мали відігравати роль тла, значно менше уваги. Натомість ці художники не нехтували зображенням окремих елементів інтер'єру: стола, крісла, вікна, розп'яття, книги та іншого. Ці речі в «козацьких» портретах, на відміну від «сарматських», часто виконували суто декоративну функцію. Наслідуючи польські взірці, місцеві майстри часто не розуміли символічного значення деяких з них або використовували свої знання вибірково. Наприклад, у портретах польської чи литовської шляхти розп'яття на столі біля портретованого найчастіше зображували у випадках, коли людина вже померла. Бажаючи підкреслити набожність або відданість своїй вірі портретованого, частіше зображували в його руках чи на столі молитовники. У композиціях портретів представників козацької верхівки цей принцип не завжди дотриманий. Розп'яття, молитовники, требники, чотки, годинники виконували виключно декоративну функцію, хоча не можна заперечувати, що окремі речі мали цілком реальне походження, як наприклад, Євангеліє, пожертвуване чернігівським полковником та генеральним обозним Василем Дуніним-Борковським Успенському собору Єлецького монастиря⁷⁴, чи ікона Єлецької Божої матері з того ж портрета.

Мал. 25. Невідомий художник. Портрет Лук'яна Жоравки, XVII ст.

⁷³ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969. — С. 132.

⁷⁴ Нетудихаткін І. Дослідження портрету Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях // Сіверянський літопис. — 2010. — № 1. — С. 118.

Мал. 26. Невідомий художник. Портрет Василя Дуніна-Борковського, кін. XVII — поч. XVIII ст.

полковницьких пірначів, хоча водночас можна помітити зображення цілком типових, одноманітних речей, як наприклад, пірнача, який зображений на портреті Леонтія Свічки⁷⁶ та Семена Сулими⁷⁷.

Як вже згадувалося, в традиційних парадних портретах річпосполитських монархів корона, яка лежить на столі, найчастіше вказувала на те, що портрет є коронаційним, парадним. У портретах представників військово-політичної еліти Гетьманщини корона була замінена шапкою, яка могла бути зображена в будь-якому портреті: офіційному парадному, який висів вдома; кти-торському, який переважно знаходився в храмах, фундованих коштом старшини; епітафійному, тобто над могилою (теж переважно в церквах). Отже, не можна погодитися з думкою деяких дослідників, що зображена на столі шапка мала означати складення представником старшини своїх повноважень або підкреслення цього символічного акту⁷⁵.

Звертає на себе увагу також той факт, що в «козацьких» портретах художники ретельніше ставилися до зображення клейнодів — символів влади. Вражає розмаїття гетьманських булав та

Мал. 26. Невідомий художник. Портрет Леонтія Свічки, кін. XVII ст.

Мал. 27. Невідомий художник. Портрет Семена Сулими, середина XVIII ст.

⁷⁵ Там само. — С. 120.

⁷⁶ Білецький П. Назв. праця. — С. 115.

⁷⁷ Український портрет XVI–XVIII століть... — С. 220 (№ 230).

Досить одноманітно, майже так само, як на печатках Генерального суду, зображувалися суддівські та сотницькі палиці (тростини). Такими бачимо їх на портретах макарівського сотника Сави Туптала⁷⁸, богацького сотника Андрія Москаленка⁷⁹, невідомого сотника, чий портрет зберігається в Дніпропетровському художньому музеї⁸⁰, хорольського сотника Василя Родзянка⁸¹, невідомого старшини, якого часто ідентифікують як Івана Забілу⁸².

Мал. 28. Невідомий художник.
Портрет невідомого сотника,
кін. XVII ст.

Мал. 29. Невідомий художник.
Портрет сотника Андрія Москаленка,
XVIII ст.

Маршальські жезли зображували рідко, зокрема, на портреті Павла Руденка (між 1778–1781)⁸³, який був панмаршалком Новомосковського повіту Новоросійської (Катеринославської) губернії, пензля Володимира Боровиковського, а також на портреті отамана Війська Донського Данила Сфремова (1752)⁸⁴.

Цікаво, що, бажаючи догодити своїм замовникам, майстри, незалежно від того, де вони працювали і кого зображували, іноді допускали відтворення того, що не відповідало дійсності. Зокрема, 1695 р. відомий український

⁷⁸ Там само. — С. 266 (№ 310 та 311).

⁷⁹ *Однороженко О.* Назв. праця. — С. 313.

⁸⁰ Дніпропетровський художній музей... — С. 26–27.

⁸¹ Український портрет XVI–XVIII століть... — С. 156 (№ 130).

⁸² Там само. — С. 233 (№ 241).

⁸³ Там само. — С. 258 (№ 295).

⁸⁴ Там само. — С. 234–235 (№ 246).

гравер Л. Тарасевич зобразив Бориса Петровича Шереметєва з булавою у руках замість маршальського жезла (як на портреті невідомого майстра другої половини XVIII ст.)⁸⁵. Аналогічно з булавою зображений бунчуковий товариш Михайло Дунін-Борковський⁸⁶, що не відповідало його статусу. До категорії «незрозумілого» належить і зображення синіх рукавичок, які тримає в руці полковник Київського полку Юхим Дараган⁸⁷. Відомо, що цей елемент одягу використовували західноєвропейські майстри, аби підкреслити аристократичне походження портретованого. До того ж, ця деталь була складовою частиною європейського костюму вельможі, але ж ніяк не пасувала до традиційного козацького строю.

Мал. 31. Невідомий художник.
Портрет Юхима Дарагана,
XVIII ст.

Образ шляхтича-землевласника, який поруч із образом шляхтича-лицаря знайшов своє відображення в «сарматському» портреті, натомість майже не мав аналогів на українських землях. Звичайно, ми маємо зображення подружжя або парні портрети чоловіка і жінки, як наприклад, Василя Кочубєя та його дружини Марфи Янович⁸⁸, Гната Галагана та його дружини Олени, яка походила з родини київських міщан Тадриних⁸⁹, Семена та Параски (з Савичів) Сулим⁹⁰ або Івана Скоропадського та його дружини Анастасії Маркович; батьків з дітьми, як на портретах Спиридона Ширая з синами та його дружини з доньками⁹¹; маємо навіть унікальний портрет бабці з онуками (Феодосії Палій з наймолодшими Танськими)⁹², але ж більшість з них були епітафійними і не втілювали сімейні цінності, не були предметом гордості нащадків.

⁸⁵ Там само. — С. 248 (№ 269).

⁸⁶ Там само. — С. 164 (№ 145).

⁸⁷ Там само. — С. 218 (№ 228).

⁸⁸ Там само. — С. 159 (№ 137).

⁸⁹ Там само. — С. 212 (№ 218 та № 217).

⁹⁰ Там само. — С. 220 (№ 230 та № 232).

⁹¹ Білецький П. Назв. праця. — С. 182–183.

⁹² [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский (1712–1734): К портрету его тещи // Киевская старина. — 1894. — Т. 45. — № 4. — С. 146–151; Білецький П. Назв. праця — С. 157.

Мал. 32. Невідомий художник.
Портрет Анастасії Скоропадської,
XVIII ст.

Мал. 33. Невідомий художник.
Портрет Івана Скоропадського,
XVIII ст.

Очевидно, що тут на ситуацію суттєвий вплив мав сам спосіб життя козацької верстви, пов'язаний із військовою небезпекою, відсутністю впевненості у найближчому майбутньому, що не давало можливості багато часу проводити у товариських застіллях чи плекати традиції добросусідських відносин та гостинності, на чому тримався образ шляхтича-землевласника у Речі Посполитій. До того ж, українська жінка-козачка рідко мала можливість бути лише привітною господинею дому. Вона була змушена і будинок тримати, і господарством опікуватися, і дітей виховувати, і громадські функції виконувати, а іноді навіть заступати свого чоловіка на уряді. Отже українські реалії не давали ґрунту для розвитку такого типу сімейних портретів. Вони з'явилися значно пізніше, у XIX ст., у зв'язку із розвитком реалістичного мистецтва, втіленого майстрами Академії мистецтв Російської імперії, і поширені були лише у дворянському середовищі.

Таким чином, маючи на меті визначити особливості зображення представників військово-політичної еліти XVII–XVIII ст., ми дійшли висновку, що вони, перш за все, визначалися історією формування самого козацького стану, політичним, соціально-економічним та культурним розвитком Гетьманату. У той же час неабияке значення мав процес культурних взаємовпливів між Заходом та Сходом, відлуння яких можна було спостерігати в матеріальній та духовній культурі козацтва. Нарешті, аналіз конкретних зображень представників військово-політичної еліти XVII–XVIII ст. продемонстрував, в який спосіб українські митці, які мали можливість поєднувати у своїй творчості місцеві традиції іконопису, монументального живопису та книжкової графіки з новітніми впливами ренесансної культури

Європи, враховуючи побажання замовника, створювали портрети представників нової суспільної еліти, що нині дозволяють формувати уявлення про їхній зовнішній вигляд, одяг, озброєння, побут і навіть систему цінностей.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

КОЗАЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ: ВІЗІЯ МИНУЛОГО Й КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В ГЕТЬМАНЩИНІ XVII–XVIII ст.

Козацьке історіописання: витоки. Із занепадом давньоруської державності в XIV ст. на українських теренах припиняється й традиція літописання. В наступний період — XV–XVI ст. — з'являються так звані литовські або західно-руські літописи, що уклалися переважно на території сучасних Білорусі й Литви, які не постраждали від монгольської навали й стали осередком державницької традиції Великого князівства Литовського. Ці тексти за свій взірець та, не рідко, й джерела мали списки давньоруських літописів. Вони ж слугували важливою основою для творів польських авторів XVI–XVII ст. — Кромера, Меховіти, Стрийковського, що писалися під впливом європейських ідей Ренесансу ту гуманізму. На сьогодні відомо ряд пам'яток, об'єднаних категорією «литовські літописи», кожен з яких означено за місцем укладання, його упорядником чи пізнішим власником: «Літопис Авраамки», Уварівський, Красинського, Археографічний, Баркулабівський та ін.¹ Серед них вирізняються два — Биховця та Супрасльський. Літопис Биховця, написаний в кінці XVI ст., вважається найповнішим за решту. Охоплює період від напівміфічних витоків Литовської держави й генеалогії великих князів від римських імператорів (що, зрештою, було типовим для літописання тієї доби) до 1506 р.² Супрасльський літопис, названий так за місцем написання — Супрасльським монастирем, неподалік Білостока, має найбільше серед інших відношення до української історії, описуючи події, що відбувалися на території Волині та Київщини в XIV–XV ст., зокрема, татарські набіги, відомості про князя Костянтина Острозького, його звитязства у війнах та моральні чесноти. В цілому ж загальна концепція та ідеологія цих творів були спрямовані на висвітлення подій, пов'язаних з історією становлення Великого князівства Литовського та правлячої династії.

У 1569 р., після попередніх невдалих спроб, під тиском зовнішньополітичних обставин Литва та Польща об'єднуються в одну державу.

¹ Марченко М. Українська історіографія від найдавніших часів до XIX ст. — К., 1956. — С. 31; Полное собрание русских летописей. — Спб., 1907. — Т. XVII.

² Багалій Д. Нарис української історіографії. — Т. 1: Літописи. — К., 1923. — С. 120.

Люблінська унія, яка легітимізувала цю подію, визначила також й новий статус українських земель — вони стають частиною Королівства Польського. Зміна підпорядкування не була надто помітною для тогочасних мешканців України, оскільки в середньовіччі та ранньомодерні часи за панування васально-клієнтських зв'язків, державна приналежність не була визначальною. Втім, Люблінська унія, за результатами якої давні осередки киеворуської державної традиції опинилися в складі Польщі, заклала підґрунтя для певного руського сепаратизму в межах королівства³.

Принаймні, до середини XVII ст. цей сепаратизм не має помітного політичного забарвлення. Радше відбувалася кристалізація етнічної та релігійної ідентичностей. В новій Польсько-Литовській державі руський елемент опинився на положенні «третього зайвого»⁴. Втім, саме двоєдиність Речі Посполитої стала для її православного руського населення своєрідним викликом, який стимулював захищати свою етно-релігійну інакшість, пошук своєї ідентичності. В умовах відсутності власної династії виразниками й захисниками інтересів руського населення та православної церкви, принаймні, в масовій свідомості, виступали православні князі — Заславські, Острозькі, Чарторийські та ін. Вони стали об'єктами численних панегіриків та геральдичної поезії — форм репрезентації історичної думки. В цих творах Русь постає як уособлення «золотих часів», минулої величі, простежується континуїтет між давньоруськими князями та сучасними князівськими родинами. Останні зображувалися не лише як генеалогічні нащадки київських князів, але й спадкоємці їх слави та державницьких традицій⁵.

Друга половина XVI ст. — період активної контрреформації в Польщі. Її успіхи ставали загрозою для православної церкви, яка, поряд із князівськими родами, в ранньомодерні часи була основою ідентичності⁶. Небезпека для церкви стала ще більш зримішою після Берестейської унії 1596 р., що фактично поставила православ'я у межах Речі Посполитої поза законом. Унія викликала хвилю антикатолицької та антиунійної полеміки. Її ведення вимагало також й історичних знань задля доведення легітимності й давніх традицій православ'я на річпосполитських теренах. Фактично Берестейська унія стала новим потужним викликом, що стимулював зацікавленість давньоруським минулим, спричинивши «відкриття Русі».

³ Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690 // *Europa Orientalis*. — 1986. — Vol. 5. — P. 290.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 193.

⁵ Див. тексти таких творів у виданнях: Українська література XIV–XVI ст. — К., 1988; Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. / Упор. Колосова В., Кречотень В. — К., 1978; Українська література XVII ст. / Упор. Кречотень В., Мишанич О. — К., 1987.

⁶ Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian... — P. 291.

Після Берестейської унії «активним гравцем» на політичній арені стає козацтво. Звичайно, не слід перебільшувати релігійний фактор в перших козацьких повстаннях Косинського і Наливайка⁷. Однак, після згасання князівських родів, представники яких довгий час виступали покровителями православної церкви, ця роль переходить саме на козацтво. Вже 1610 р. відома перша протестація козаків, подана до Київського гродського суду на захист православної церкви. Як зазначає С. Плохій, «козаччина забезпечила гнану церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше ніж сеймові постанови та королівські універсали»⁸. Підтримка православ'я додавала козакам престижу та певної респектабельності. Оскільки довгі часи це було прерогативою заможних верств, козаки, захищаючи церкву, торували собі шлях до вступу в клуб традиційної еліти річпосполитського суспільства⁹. Апогеєм діяльності козацького стану як протектора православ'я була вирішальна участь у висвяченні 1620 р. єрусалимським патріархом Теофаном нової ієрархії та відновленні Київської митрополії на чолі з Іовом Борецьким.

Відновлення митрополії стало наступною після Люблінської та Берестейської уній рубіжною подією, що посилила процес кристалізації етнічної та релігійної ідентичностей на українських теренах. Після 1620 р. концепти «Русь», «руське минуле» як засіб легітимації православної церкви стають ще більш затребуваними. Саме в цей час в Україні були створені списки давньоруського Іпатіївського літопису¹⁰. В цей же період в історико-полемічних творах, авторами яких виступали представники церковної інтелектуальної еліти, серед фігурантів історичного процесу з'являються козаки, причому, повідомлення, що їх стосуються, так чи інакше пов'язані з давньоруським минулим. Козацтво, ставши правонаступником князів у справі оборони православ'я, замістило їх і в дискурсі тогочасного історіописання. Так само, як і колись князі, тепер вони уособлювали героїчні традиції давньої Русі. В свідомості тогочасних авторів вони асоціювалися як продовжувачі справи Олега та Володимира. Так, в «Протестації» Іова Борецького козаки — народ лицарський, поборники й захисники православної церкви¹¹. В іншому творі — «Палінодії» Захарія Копистенського — козацтво —

⁷ Див. докладніше про їх перебіг: *Леявко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

⁸ *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 148–149.

⁹ Там само. — С. 149.

¹⁰ *Пріцак О.* Іпатський літопис та його роля у реставрації української історичної пам'яті // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Нью-Йорк, 1973. — С. 42–53.

¹¹ *Жукович П.* Протестація митрополита Іова Борецького и других западно-русских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. — 1910. — Вып. 3. — С. 135–153.

нащадки «яфето-роського покоління», оборонці віри, яку «за Владимира от греков приняту держат»¹². Вони — також славний лицарський народ, що став для Речі Посполитої «живым и движущимся муром, баштами обранными»¹³. Взагалі Копистенський активно використовував дискурс Русі для легітимації сучасного становища церкви. Він один із перших вітчизняних авторів широко залучає праці польських істориків Гваніні, Кромера, Бельського, Стрийковського а також давньоруські літописи. В «Палінодії», як пізніше і в козацьких літописах XVIII ст., наголошується на добровільному входженні давньоруських земель до складу Великого князівства Литовського, а згодом і Королівства Польського¹⁴.

Слід зауважити, що традиція означення козаків як народу лицарського зустрічається не лише у вітчизняних наративах. Наприклад, Шимон Старовольський — польський історик, пишучи про видатних воїнів-сарматів, до їх переліку, поряд з польськими королями, включає не лише давньоруських князів але й перших запорозьких ватажків Ружинського й Косинського¹⁵. Якщо для вітчизняних авторів позитивний і героїчний образ козацтва був опосередкований його роллю у захисті церкви, то для поляків захоплення козаками було інерцією їх популярності після переможної Хотинської війни.

Плекання давньоруської традиції церковними інтелектуалами продовжилось і в наступний період — 30-ті роки XVII ст. Особливо це було пов'язане з обранням нового митрополита Петра Могили. З його діяльністю асоціюється реформа православної церкви та її піднесення, створення Київського колегіуму (1632 р.), переписування давньоруських літописів, відновлення культу Святого Володимира, реставрація храмів. Втім, з текстів часів Петра Могили зникає тематика козацтва як оборонців православ'я. Така тенденція збереглася надалі і фактично заклала підвалини розриву між церковною й козацькою традиціями історіописання та спричинила виникнення козацьких літописів.

Із сходженням на престол нового короля Владислава IV сталася помітна лібералізація у відносинах православної церкви й Корони. Одним із її наслідків став королівський дозвіл на обрання нового митрополита — Петра Могили, який уже більше не потребував підтримки козацтва, як його попередник. Могила — нащадок молдавських господарів, мав тісні зв'язки з польським нобілітетом і зовсім не поділяв антипольських настроїв козащини¹⁶. Відтак, в нових умовах роль козацтва у справах церкви була незрів-

¹² *Копистенский* З. Палинодия или книга обороны Кафолической Святой Апостолской Восточной Церкви и Святых Патриархов // Русская историческая библиотека. — СПб., 1878. — Т. 4. — С. 1111.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 1110.

¹⁵ *Плохий* С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 222.

¹⁶ *Sysyn* F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian... — P. 302.

нянню меншою. Відбулося помітне охолодження стосунків між козацтвом та кліром, що зберігалось й надалі. Хоч козацькі повстання 1630-х років й висували релігійні гасла, вони були радше способом легітимації своєї опозиції щодо уряду¹⁷.

Успішний початок повстання в 1648 р. та створення нової держави, здавалося б, мав змінити ставлення церковної еліти до козацтва й посприяти виникненню цілого ряду текстів із його позитивним образом. Однак цього не сталося. В польському історичному дискурсі доба захоплення козаками минула; Русь і православ'я із союзників в боротьбі з мусульманами перетворилися на ворогів¹⁸. Відносини між церквою та козацькою верхівкою у перші роки повстання продовжували залишатися напруженими. Світська інтелектуальна еліта на той час ще не сформувалася достатньо, аби виступати творцями історичних наративів, представники ж церкви у вирі мінливих подій Хмельниччини та подальшої «Руїни» не вбачали в козацтві надійної основи для церковної протекції.

Поодинокі вітчизняні тексти, що з'явилися в середині XVII ст., не мали в собі певної ідеології, а були радше літописними записками очевидців подій. Очевидно, саме такі тексти Самійло Величко, нарікаючи на брак вітчизняних джерел, означив як «реєстрики бардзо шуплие...»¹⁹. Йдеться, зокрема, про «Хмельницький літопис» (1636–1650)²⁰ та «Львівський літопис». Перший із них, написаний на Поділлі в містечку Хмельник, описував військові дії на території краю, пов'язану з ними розруху. «Львівський літопис» охоплює період 1498–1649 рр., він входить до складу рукописної збірки Михайла Гунашевського, який, очевидно, був і автором твору чи його прикінцевої частини, де є повідомлення про козацькі повстання 1630-х років та події початку революції, більшість з яких стосуються міста Львова²¹. Кар'єра Гунашевського являє собою один із яскравих і типових прикладів становлення представника козацької старшини в добу Хмельницького. Він був священиком, закінчив Замойську академію. В 1650 р. у почті львівського єпископа Арсенія Желіборського їздив на зустріч з Богданом Хмельницьким. Через два роки Гунашевський уже перебуває в складі гетьманського посольства до Москви, ще через рік — канцелярист, довірена особа генерального писаря Івана Виговського²².

¹⁷ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 191.

¹⁸ Там само. — С. 225.

¹⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1848. — Т. 1. — С. 6.

²⁰ Хмельницкая летопись (1636–1650) // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 77–81.

²¹ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1972.

²² Там само. — С. 14–15.

Відсутність ідеології козацького автономізму та брак уваги до історії козацької держави характерна і для творів середини — другої половини XVII ст. — «Густинського літопису» й «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, що були написані в 70-х роках духовними особами.

В умовах політичної нестабільності в Гетьманщині церковні автори не воліли вбачати в козацтві надійного заступника прав церкви, ця роль була тепер призначена для московського царя. Особливо наочним це стало після підпорядкування Київської митрополії патріарху московському (1685 р.)²³.

Свого найвищого піднесення церковна візія вітчизняного минулого набрала на сторінках «Синопису»²⁴, написаного в стінах Києво-Печерської лаври. Метою автора цього твору було доведення церковної зверхності Києва та його династичного зв'язку з Москвою. Козацтво в тексті, хоч він був написаний на території юрисдикції козацької держави, в добу Самойловича, тобто утвердження козацьких державних інституцій, згадується лише принагідно — як один із учасників антитурецького протистояння в ході Чигиринських воєн.

Стабілізація держави в період пізнього Самойловича та гетьманування Мазепи сприяла виникненню на певний час інтересу кліриків до «нової батьківщини»²⁵. При Мазепі намітився консенсус між світською й церковною владою, гетьман виступав як щедрий меценат православної церкви в Гетьманщині²⁶. Йому були присвячені ктиторські портрети, численні панегірики, на його честь студентами Києво-Могилянської академії була поставлена п'єса «Володимир»²⁷, написана, ймовірно, ректором закладу Феофаном Прокоповичем. В цей же період, завдяки вихідцям із церковного середовища, постали перші твори козацького історіописання — «История о действиях презельной брани» (коротка редакція «Літопису Граб'янки») та «Літопис Самовидця».

²³ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine // *Eighteenth-Century Studies*. — 2001. — Vol. 35. — № 1. — P. 79.

²⁴ Sinopsis, Kiev 1681. ed. by Hans Rothe. — Cologne–Vienna, 1983.

²⁵ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past... — P. 80.

²⁶ Див. наприклад: *Bercoff G.B.* The Hetman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyn'skyj // *Mazepa and his time. History, culture, society*. — Alessandria, 2004. — P. 417–440; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // *Mazepa and his time...* — P. 401–416.

²⁷ *Прокопович Ф.* Сочинения / Под ред. И.П. Еремина. — М.–Л., 1961. — С. 147–206 (Трагедокомедія «Владимир» написана у 1705 р. і вперше поставлена на сцені Київської академії 3 липня цього ж року).

²⁸ Див. про текстологічні особливості списків та редакцій «Літопису Граб'янки»: *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К., 2010. — С. 71–96.

Однак поразка під Полтавою, анафема Мазепі й наступний політичний терор проти справжніх і вигаданих його прибічників остаточно відвернули церковну інтелектуальну еліту від світських лідерів. Відтепер справа створення творів про історичне минуле цілком покладається на плечі козацьких інтелектуалів — творців нового виду історіописання — козацького.

Причини появи світського історіописання криються не лише у втраті інтересу до козацької історії в церковному середовищі. Початок XVIII ст. — час реформ Петра I, імперський характер яких став загрозою для існування Гетьманату, традиційних прав і вольностей його еліти. Наступ на автономні інституції посилювався після полтавської катастрофи. Втім, поразка значною мірою спричинилася до піднесення вітчизняного історіописання, оскільки автори козацьких літописів відстоювали самобутність Гетьманщини, тяглість державотворчих традицій від давньоруських та навіть античних часів. На противагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани, до Мазепи включно, іменувалися зрадниками, тексти цих творів репрезентують альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було в уявленні російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією й звитягою не поступається іншим етносам, а його автономні права та привілеї є непорушними, і їх неприпустимо зліквідувати, попри відкритий виступ Мазепи.

Етногенез та рання історія у візії козацького історіописання. Питання витоків свого народу, його ранньої історії для авторів ранньомодерної доби мали вирішальне значення. Давність історичного розвитку держави, глибокі історичні корені її мешканців додавали неабиякої престижності в очах власних підданих, сприяли легітимізації сучасного становища державних інституцій, прав та привілеїв еліти, посилювали конкурентоспроможність на зовнішньополітичній арені.

Окреслюючи початки давнього минулого, вітчизняні автори XVII–XVIII ст. намагалися слідувати торованим шляхом своїх попередників — європейських і, зокрема, польських істориків. Вони відшукували в їх творах не лише фактичні відомості, що могли б прислужитися при укладанні картини власного минулого, але й певні схеми, усталені форми та міфи, які були популярні на той час в Європі. Адаптовані елементи на ґрунті козацького та церковного історіописання набували власних оригінальних форм або ж ставали аналогією вже існуючим зразкам.

Одним із елементів тогочасної етногенетичної традиції була античність — власне давньоримська історія, що виступала засобом підкреслення давності етнічних витоків і була дуже популярною у польських та інших східноєвропейських авторів ранньомодерної доби²⁹. Активно залучали її також і при

²⁹ Див.: *Мьльников А.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. — СПб., 1999. — С. 74–101.

укладанні царської генеалогії в Московській державі, виводячи правлячу династію від імператора Августа. Для творців українських історичних наративів XVII–XVIII ст., попри їх добре ознайомлення з античною традицією через польське та чеське посередництво, а також візантійську спадщину, давньоримські та грецькі діяння не стали основоположним елементом в етногенетичних пошуках. Їх радше використовували в риторичних прийомах, різноманітних аналогіях, аби підкреслити вишуканість стилю та власну освіченість.

Вітчизняні автори (особливо це стосується представників до-козацького історіописання — церковних інтелектуалів) в питаннях етногенезу активно використовували біблійну генеалогію. Звертання до Старозавітних часів, що зрештою було притаманне для багатьох європейських історій, мало дві основні причини. По-перше, автори таким чином намагалися довести давність походження народу, ввести його історію в певний сакральний вимір. Інша причина, на думку П. Левін, полягала в тезі про служіння Богу як найвище завдання людського буття. Відтак, читання й написання історії також мало підпорядковуватися цій меті³⁰.

В «Хроніці Софоновича», «Густинському літописі», «Хроніці Боболинського», «Синописі» та інших творах XVII ст. є сюжети про розселення народів після Потопу й походження народу руського. Генеалогія останнього виводиться від Ноевого сина Яфета — родоначальника європейських народів та його нащадків — в різних версіях Мосоха чи Рифата³¹. З'ясувавши найдавніші витоки, автори звертаються до киево-руської історії, змалювання величі та героїки якої мало стати аргументом на захист православ'я. Звеличення Русі у творах XVII ст. мало також на меті зломити концепцію її історії, вироблену в польській історіографії. Адже, наприклад, у Длугоша розвивається концепція трьох слов'янських народів, що походили від Леха, Чеха й Руса. Втім, останньому відводиться лише роль кузена, а не рідного брата. Тим самим його нащадки не були рівними нащадкам двох перших. У Кромера є відомості про привілеї, надані імператором Оттоном III польським королям про зверхність їх над іншими слов'янами, відстоюється теза про завоювання Русі та її наступну втрату через слабкість королів. Бельський дещо стриманий у своїх висловлюваннях, але також підтримує теорію завоювання Русі. Лише в Стрийковського Русь не розглядається з таких позицій. Для нього руська монархія закінчилася в 1320 р., а не в 1018,

³⁰ Levin P. Ancient and Early-Modern Thought in Ukrainian Historiography // *Europa Orientalis*. — 1986. — № 5. — P. 322.

³¹ Див.: Мьльников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб., 2000. — С. 21–31. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — 1992. — № 5. — С. 111–118.

подібно до його попередників, коли король Болеслав прибив свого щита на Золотих Воротях Києва³².

Для церковних інтелектуалів важливо було показати, всупереч польській візії, що ніякого завоювання не відбулося. Русь добровільно піддалася під литовську і польську зверхність лише після того, як були гарантовані усі права еліти та православної віри³³. Втім, основним джерелом для церковних інтелектуалів — авторів вітчизняних історичних творів, попри знайомство з давньоруським літописанням та введенням до читацького кола Іпатіївського літопису в 1630-х роках, залишалися польські твори того ж Длугоша, Кромера, Меховіти, Гваніні. Саме завдяки ним Русь опанувала своє руське минуле. Відтак за цим руським минулим в історичних та історико-полемічних текстах, що укладалися на українських теренах у XVII ст., впізнається польсько-латинський образ з характерним тлумаченням поняття «держава», «права і вольності», «вітчизна», що зовсім не були притаманні давньоруському літописанню. Звідси й бароково-ренесансні образи давньоруських князів в творах XVII ст.³⁴

Втім, біблійна генеалогія, руське минуле залишалися за межами інтересів творців козацького історіописання. В козацьких літописах годі шукати сюжети про Русь, діяння київських князів, чи тим паче галицько-волинських. Лише в поодиноких текстах натрапляємо на сліди руського минулого. Так, наприклад, в «Короткому описі Малоросії» є речення про існування держави Володимира Великого та її розпад за його наступників³⁵, в «Літописі Граб'янки» міститься непевна згадка про хрещення Русі, в «Конституції» Пилипа Орлика знаходимо фрагмент про Київ як столий град Русі. Самовидець та Величко воліють взагалі не помічати руської давнини у своїх творах. У відносно пізньому творі 1765 р. Петра Симоновського «История о малороссийском народе» натрапляємо лише на стислі повідомлення про князів Олега й Ігоря, та й то в контексті передісторії виникнення козацького стану. Чому ж творці козацького історіописання ігнорували такий, здавалося б, потужний пласт історичного минулого, достатньо відомого і героїчного, аби представляти нову козацьку державу³⁶?

³² *Velychenko S.* From Kievan Rus' to Malorossia (1200–1822). The Clerical Chronicles. The Cossack Chronicles // National History as Cultural Proces. A Syrvey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Writing from the Earlier Time to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 7.

³³ *Ibid.* — P. 144.

³⁴ *Толочко О.* «Русь» очима «України» в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 117.

³⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 30.

³⁶ Попри це, руське минуле активно експлуатовалося в Гетьманщині XVII — початку XVIII ст. Зокрема, при укладанні універсалів, дипломатичному листуванні, панегіриках тощо (Затилук Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської

Козаки передусім прагнули легітимізувати свої права, вольності, нову державу, її інституції. На києворуське минуле чи біблійну генеалогію, як пункти відліку початків власної історії та створення на їх основі нового міфу, вони вже не могли спиратися. Русь стала засобом легітимації для відновленої православної церкви, відносини з якою у козацтва були не простими. Очевидно, в сприйнятті козацьких авторів києворуське минуле асоціювалося саме з церковною традицією, через активну його експлуатацію церковними інтелектуалами. В 20–30 роках XVII ст., на хвилі відродження православ'я та «віднайдення Русі», козацтво ще позиціонувало себе як частина народу руського. В документах часів гетьманів Сагайдачного та Бородавки (Нерода) часто трапляються сентенції на кшталт: «ми і наш народ руський»³⁷. В творах Іова Борецького, Захарії Копистенського, Теодосія Софоновича, «Густинському літописі» — репрезентантів тодішнього історіописання, козацтво — це нащадки дружинників київських князів, народ лицарський. Касіян Сакович у «Вірші на жалостный погреб...» (1622 р.) пише про козаків, як про плем'я Яфетове, та ототожнює їх із руськими князями, що воювали Візантію³⁸. Однак уже після 1648 р. ситуація докорінно змінилася. Повстання розділило «русь» на своїх прибічників та антагоністів. Багато з представників руської шляхти влилися в козацьке середовище, інша її частина залишилася в політичному просторі Речі Посполитої. В очах останніх козацтво втратило свою легітимність через збройний виступ проти короля та вітчизни, а також право представляти інтереси всієї «русі». Православна віра та етнічність тепер втрачають свою визначальність у виборі та формуванні політичної лояльності.

Вже в часи гетьманів Брюховецького та Самойловича козацька старшина перетворюється на замкнутий елітарний прошарок, в середовищі якого починають продукуватися нові ідеї, що мали б виробити якісно нову концепцію історії, відмінну від попередників. Значна частина цієї нової еліти не мала шляхетного походження — ні польського, ні русько-православного. Відтак виникає ідея «політичного народу», на кшталт польської політичної нації — народу-шляхти, однак тепер уже на українсько-козацькому ґрунті. Ця нова категорія не була залежна ні від «русі», ні від поляків, а мала виробити свою власну ідеологію. Щоправда, в козацькому історіописанні, що репрезентувало нову ідеологію нового «політичного народу», руське минуле не було витіснене остаточно. Одним із стрижнів нової ідеології залишалося православ'я, і руська ідентичність козаків здебільшого ним і

спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — № 5. — К, 2011. — С. 28–43).

³⁷ Brechunenko W. Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej // Rzeczpospolita w XVI–XVII wieku. Państwo czy wspólnota? — Toruń, 2007. — S. 155–158.

³⁸ Сакович К. Вірші на жалісний погреб презацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного // Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 221.

обмежувалася³⁹. Так, Самовидець, який ігнорує повністю руське минуле, тим не менше вживає термін «народ руський», маючи на увазі православних носіїв «руської віри»⁴⁰.

Ідея політичного народу-шляхти, або в українському прочитанні народу-козаків/старшини, вимагала відповідного підґрунтя. Відкинувши «Русь», як засіб легітимації витоків козацької історії, творці нового жанру історіописання взяли на озброєння популярну в польському інтелектуальному середовищі XVI–XVIII ст. концепцію сарматизму, дещо її видозмінивши для власних потреб.

Сарматизм як етногенетична концепція не був власне польським винаходом. Його коріння сягають ще в добу античності, коли грецькі та римські автори позначали Сарматією територію причорноморських рівнин. Так, «Географія» Птоломея визначає Сарматією терени Польщі, Литви (з Україною)⁴¹. Власне, реальною причиною виникнення цієї теорії був брак достовірних знань про географію та історію Центрально-Східної Європи. Подальшого розвитку етногенетичний міф набуває в працях німецьких та французьких хроністів X–XIII ст., які воліли вбачати в слов'янах нащадків сарматів чи й самих сарматів⁴². Також сармацький міф популярним був в епоху Відродження, з властивим їй захопленням античністю. Зокрема, його розвинув в 1470 р. італійський історик і філософ Філіппо Буанароксі Каллімаха в праці «Історія Польщі, Чехії та Угорщини»⁴³.

Польським «першовідкривачем» сарматизму став Ян Длугош в середині XV ст. Від нього ця теорія була перейнята авторами XVI–XVII ст. Меховітою, Бельським, Стрийковським, Кромером, Сарніцьким, Ваповським та ін. В основі сармацької етногенетичної легенди (в її польському прочитанні) лежить сюжет про те, що сармацькі племена мешкали до перших років нової ери в степах між Доном і пониззям Волги. Від того часу вони починають свій рух на захід і займають обширну територію між Дніпром та Віслою, винищивши або полонивши місцеве населення⁴⁴. Причому, тогочасні автори були

³⁹ *Brechunenko W.* Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej... — S. 158.

⁴⁰ Літопис Самовидця. — С. 52.

⁴¹ *Krecin O.* Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 136.

⁴² *Cynarski S.* Sarmatyzm — ideologia i styl życia // Polska XVII w.: państwo, społeczeństwo, kultura. — Warszawa, 1969. — S. 247; *Ulewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej w XV–XVI w. — Kraków, 1950. — S. 18–19.

⁴³ *Мьльников С.* Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. — С. 71.

⁴⁴ *Tazbir J.* Sarmatyzm a barok // *Kwartalnik Historyczny.* — 1969. — № 4. — S. 815–816. Теорії походження, подібні сарматизмові в поляків, мали місце і в історії інших європейських народів. Наприклад, французи у XVI ст. розробили теорію франкогалізму, в скандинавських країнах того ж періоду його аналогом був нордизм, в голландців —

схильні асоціювати сарматів виключно з поляками. У візії Станіслава Оріховського — польсько-українського історика, політичного мислителя, сарматизм набув дещо пом'якшених «проукраїнських» форм — слов'яни підкорили більшу частину Сарматії та успадкували ім'я своєї нової батьківщини. Предкам українців дісталась територія одного із найславетніших сарматських племен — роксоланів⁴⁵. Дещо співзвучною є думка Анджея Максиміліана Фредро, який вважав нащадками сарматів не лише польську шляхту, але й шляхетський стан Литви та Русі⁴⁶.

Згодом, в XVII ст. сарматизм з етногенетичної категорії перетворюється на категорію соціально-політичну, шляхетську ідеологію. Згідно з нею польська шляхта — нащадки войовничих сарматів, яка має панувати над іншими нижчими станами — селянами, козаками, міщанами⁴⁷. Сарматизм впродовж XVII–XVIII ст. визначав багато аспектів життя шляхти в Речі Посполитій — звичаї, поведінку, мистецтво, одяг та ін. Зрештою, він мав значний вплив на внутрішньо- та зовнішньополітичне життя країни. Звідси експансія на Схід (терени розселення стародавніх сарматів), комплекс вищості щодо інших народів, ксенофобія та релігійна нетолеранція⁴⁸.

Таким чином, на час появи козацької держави сарматизм набув своїх довершених форм. Оскільки він асоціювався передусім з польською шляхтою, козацькі інтелектуали змушені були його модифікувати. Втім, вони не були серед перших, хто використовував сарматський міф. В «Густинському літописі» є докладна характеристика географічних меж Сарматії та витоків сарматського народу, від якого походять усі слов'яни⁴⁹. Подібним же чином про сарматів як слов'янських прабатьків йдеться і в «Синописі»⁵⁰. Тема «Сарматії» також звучала у віршованих творах XVII ст. — панегіриках гетьманам Самойловичу, Мазепі, геральдичній поезії. Йдеться, зокрема, про польськокомвні твори Сильвестра Косова, Павла Холодовича-Остропольського, Афанасія Кальнофойського, Яна Орновського та ін. В них вжи-

батавізм (походження народу від стародавніх батавів). Втім, лише у поляків етногенетичний міф набув помітного впливу на суспільно-політичне життя. На думку Януша Тазбіра, певні аналогії з польським сарматизмом можна лише проводити з свідомістю іспанської еліти XVI–XVII ст. (*Tazbir J. Op. cit. — S. 817–818; 826*).

⁴⁵ *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. — К., 2001. — С. 134.

⁴⁶ *Cynarski S.* Sarmatyzm — ideologia i styl życia. — S. 20.

⁴⁷ Сарматизм не був визначальним для всіх станів населення. «Сарматський» одяг в XVII ст. могли носити і міщани, а великі магнати, аби вирізнитися від решти шляхти, намагалися вести свій рід від римських часів. (*Tazbir J. Op. cit. — S. 820*).

⁴⁸ *Tazbir J. Op. cit. — S. 816–822*.

⁴⁹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Спб., 2003. — Т. 40. — С. 13–15.

⁵⁰ Sinopsis. — Kyiv, 1681. — P. 152.

вається категорія «Сарматія Російська». Під останньою очевидно, розуміли частину загальної Сарматії, що включала й польську⁵¹.

Самійло Величко по-своєму інтерпретує сарматський етногенетичний міф. Він вживає різні назви для позначення предків козаків — «сармато-козацкие предки», «словено-козацкие», «козакорусские», «савроматийские козакорусские»⁵².

Етногенетична концепція сарматизму не набула широкого застосування у вітчизняних історичних нарративах XVIII ст. Основною причиною, очевидно, було трактування українців не як автохтонів своєї території, а як прийдешніх завойовників. До того ж сарматизм був сильно пов'язаний з національною самоідентичністю польської шляхти, що не завжди однозначно сприймалось новою українською елітою. Вітчизняними авторами XVII ст. сармати трактувалися як спільні предки для всіх слов'ян, козакам же була потрібна цілком окрема теорія, яка б підтримувала ідею існування козацького народу. Втім, сарматизм подекуди знаходив і практичне відображення. Наприклад, з призначенням Юрія Хмельницького гетьманом у Немирові, султан надав йому титул князя (володаря) Сарматійського, що мало підкреслити автономність його країни.

На зміну сарматській теорії етногенезу вже у XVIII ст. приходять хозарська концепція, що ототожнювала українців з ранньосередньовічними хозарами. В поєднанні із сарматською теорією вона фіксується в «Літописі Величка», автор якого вживає подвійне означення «сармато-козари» чи «русо-козари»⁵³.

Хозаризм, на відміну від сарматизму, не мав таких глибоких коренів в європейській інтелектуальній традиції. Про козарів як предків козаків згадується у Стрийковського. Оповідається про них і в «Синописі», втім, без жодного стосунку до їх спорідненості з слов'янами чи тим паче козаками⁵⁴. Маємо також згадку в «Повісті врем'яних літ», де русичі постають як платники данини хозарам.

Як елемент теорії етногенезу, хозаризм користувався значною популярністю в представників козацького історіописання. Найбільш повно він представлений в «Літописі Граб'янки», де сюжет про походження українців від козарів (козарів) співвідноситься з розділом «Житій святих» Дмитрія Ростовського (Туптала) — «О козарех»⁵⁵. В ньому коротко оповідається про

⁵¹ Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII wieku. — S. 136, 315, 318, 321, 375.

⁵² Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. 1. — С. 21, 31.

⁵³ Там само. — Т. II. — С. 406.

⁵⁴ Sinopsis. — Kiev, 1681. — S. 157–158.

⁵⁵ [Дмитрій Ростовський (Туптало)] Книга житій святих во славу Святія Живо-творяща Троици на три місяці — март, апріль, май. — Киев, 1700.

історію цього народу, його походження, географічні межі розселення та звичаї.

Подальшого розвитку хозаризм набув в «Конституції» Пилипа Орлика. Там, зокрема зазначено, що войовничий і прадавній козацький народ, який раніше звався козарським, просвітився ще за панування каганів хазарських і прийняв хрещення від Апостольського Константинопольського престолу⁵⁶.

Чим же був привабливий хозарський міф для творців козацького історіописання? Тут можна виділити декілька аспектів. В історичних наративах XVII ст., зокрема, церковно-монастирських хроніках вибудовувалась династична модель історичного розвитку, тобто вітчизняна історія розглядалась як почергова зміна правлячих династій — спочатку київських, потім литовських князів, польських королів і, нарешті, московських царів. Історія ж України із її Визвольною війною, козаччиною не вписувалась в дану конструкцію. Тому їй була винайдена альтернатива — хозаризм, за якою, українці-хозари мали значно древнішу власну династію каганів, а християнство перейняли у Візантії задовго до литовців, поляків та московитів. Звідси й висновок — нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію та власну автокефальну церкву⁵⁷. До того ж етимологія слова «козак» легко виводиться від «козар». Про це згадано в короткій редакції «Літопису Граб'янки»: «...а козаров нарицаніє малороссієстїи вои пременившє мало. Козари козаки именуются посем»⁵⁸.

Козарська концепція давала можливість козацьким літописцям, що опирались при цьому на давню європейську традицію, розробити старозавітну генеалогію походження українців-козар, за якою останні були нащадками Гомера — Ноевого внука⁵⁹.

Виходячи з цього, в історичних наративах розроблялись різноманітні теорії, що стосувались етимології цього слова. Досить розгорнуто такі версії представлені у творі Петра Симоновського — бунчукового товариша, випускника Києво-Могилянської академії. Згідно однієї із них, козаки називаються так від назви місцевості Касахія, що на території між Чорним і Каспійським морем, за іншою — «козаки єсть род скифославенски, живший в Гирканиі». Звідси: *hirkus* — козел — козак, бо у творах польських істориків (М. Стрийковський, О. Гваніні) «козак» виводиться від «козел», оскільки козаки носили козині хутра і були такими ж спритними, як ці тварини. Далі Симоновський подає сюжет про завоювання литовцями Києва і про переселення народу в пониззя Дніпра. Тут переселенці змішались із козаками, давніми мешканцями цих теренів, і дали початок малоросіянам.

⁵⁶ Договори і постанови / Упор. О. Алфьоров. — К., 2010. — С. 21–22.

⁵⁷ Кресін О. Український хозаризм. — С. 166–167.

⁵⁸ Гисторія о начале проименования козаков. — С. 45.

⁵⁹ Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми. — С. 111–118.

Для пізніших текстів не властиві бароковість та занадто міфологізовані сюжети давнього минулого. Власне, давнє минуле перестає існувати для їх авторів, які починають історію не від біблійних чи сарматських часів, а значно прозаїчніше — з часів литовського панування, початку Хмельниччини. В «Короткому описі Малоросії» (1734 р.)⁶⁰, що написаний на основі «Літопису Граб'янки», відстоюється позиція автохтонності місцевого населення. В цьому творі Русь асоціюється з Україною-Малоросією, яка внаслідок монголо-татарської навали та польсько-литовського панування надовго позбулась своєї незалежності і повернула її лише завдяки збройній боротьбі. В подібному контексті розглядають походження мешканців України і Стефан Лукомський — автор «Собрания исторического»⁶¹ (1770 р.) та анонімний автор «Повести о том что случилось на Руси, когда ею Литва завладела»⁶². Як і в «Короткому описі Малоросії», в цих творах спостерігається відхід від міфологічного конструювання етногенезу. Українці трактуються як автохтони своєї землі, причому, важливим формуючим елементом етносу вважається козацтво як репрезентант державницького начала, військової доблесті, оборонець православної віри.

Впродовж нетривалого періоду, наслідуючи існуючі зразки та винаходячи нові теорії, творці козацького історіописання змогли створити власний міф давнього минулого. Він ґрунтувався передусім на якісно новій основі. Руське минуле — фундамент церковного літописання — не відіграло істотної ролі для козацьких інтелектуалів, які створили сармато-хозарський міф походження нового політичного народу — козаків. В умовах інтеграційної політики імперії створені міфи допомагали зберігати певний час власну ідентичність, викристалізувавши малоросійську свідомість, а на її ґрунті став можливий розвиток модерної української нації.

Конструювання ідентичностей: уявлення про територію. Важливим елементом ідентичності для авторів козацького історіописання була територія, що позиціонувалася як «своя», де відбувалися основні події «власної» історії та проживали люди з усвідомленням власної етнічної чи релігійної спільності. В козацьких наративах кордони цієї території були доволі рухомі і залежали від світосприйняття авторів чи підставових джерел, якими вони користувалися. Її означення включає, як правило, декілька назв: «Україна», «Русь/Руська земля», «Малоросія», вживання яких опосередковане часом

⁶⁰ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Упор. А. Бовгиря. — К., 2012.

⁶¹ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованым полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году / Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 321–372.

⁶² Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. — 1848. — № 5. — Отд. 4.

написання твору чи конкретною метою, яку ставив перед собою його автор. Спробуємо окреслити, як ці територіальні означення існували в текстах та як змінювалося їхнє значення.

Найбільш давнім серед них є визначення «Русь» чи «Руська земля». В козацьких нарративах їх вживання, з одного боку, пов'язане з впливом попередньої — церковної традиції історіописання, з іншого — Русь, від якої в більшості текстів козацької доби лишилася одна назва, все ж таки уособлювала героїчне минуле та дозволяла вбачати потенційно «своїми» території, які виходили за межі козацької юрисдикції. Наприклад, Величко, слідуючи традиціям церковного історіописання, вказує на значно ширші обсяги «своїх» територій. Він, зокрема, цитує відомий Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького, в якому визначено «истиннія з древних векав земли і провінції наши Сарматійські і Козакорускіє»⁶³. Під останніми розумілися землі Київської Русі включно з Галичиною, Білоруссю. Втім, якщо для церковних інтелектуалів цей простір передусім пов'язаний з традицією Рак Orthodoxa, то для козацьких авторів означав максимальну і бажану перспективу по розширенню козацької держави⁶⁴.

Прикметно, що в творах XVII ст. «Русь» і «Україна» існують паралельно, але для означення різних територій. Для автора «Львівського літопису» Україна співпадає з польським уявленням про її територію ще до розгортання Хмельниччини. Це південно-східні землі Речі Посполитої. Втім, хоч території Поділля, Галичини, Волині у творі не є Україною, але вони й не польські, а руські⁶⁵. Михайло Гунашевський — автор літопису, помістив до нього промовистий епізод: «Жолніри приїхали до Києва аби впрод Козаков а затим по вшисткой Україні Русь стинати...»⁶⁶. Показовим є те, що Русь тут виступає категорією етнічною та конфесійною, яка існує в територіальних межах України. На дещо відмінне розуміння Русі натрапляємо в анонімній польськомовній хроніці XVIII ст., написаній на Правобережжі, очевидно, представником «іншої Русі», яка не приєдналася до козацького повстання: «Kozacy, przyłączeni do Moskwy, Rus wojują»⁶⁷.

⁶³ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 82.

⁶⁴ Кордони козацької держави збігалися з межами поширення православ'я в дипломатичному листуванні Богдана Хмельницького з Московським двором напередодні Переяславської угоди (Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. — С. 33).

⁶⁵ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — Львів, 1971. — С. 114, 121.

⁶⁶ Там само. — С. 105.

⁶⁷ НБУВ. IP. — Ф. XXIV. — №. 2371. — Арк. 17 зв. Рукопис форматом F 4, об'ємом 21 аркуш носить назву «Хронікальные заметки по истории Польши (1550–1763)», яка не є оригінальною для даної хроніки. На рукописі збереглась первинна пагінація, що

Русь часто фігурує в обох редакціях «Літопису Граб'янки». Вона виступає синонімом «України», яка доволі широко представлена в тексті. Для його автора зрозумілими є «предели земли своєю», які включають тогочасні Київське, Брацлавське, Чернігівське та Подольське воєводства, які є водночас Руссю та споконвічними землями козаків⁶⁸.

В «Літописі Граб'янки» поряд з «Руссю» та «Україною» представлено ще одне означення, яке поєднує територію й вітчизну, — «Україна-мати» як сакральна батьківщина «людей украинских» і «козаков». Зокрема, в своєму зверненні до реєстрових козаків напередодні повстання Хмельницький закликає їх приєднатися до запорожців, бо їх «єдина породи мати Украина»; «Корони ли Полской пособити можут, яже неволею мужество им заплатила, или матери своїй Украины, яже свободою дарствавати хоцет»⁶⁹. В тексті короткої редакції («История о действиях презельной брани») знаходимо також епізод з таким визначенням: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай»⁷⁰. В цьому фрагменті привертає увагу поєднання «русин — Украины матки сын». Тобто йдеться про взаємоіснування старої та нової ідентичностей — Русі та України, а, можливо, поняття «русин» втілювало православну ідентичність. Слід зауважити, що автор схильний розмежовувати козаків, «людей украинских» та росів/русинів⁷¹, під двома останніми маючи на увазі некозацьке населення. Втім, вони були вихідцями з України, і вона вважалася «своєю» землею для них всіх.

Ряд концептів, властивих «Літопису Граб'янки», впливав й на твори, для яких останній був за джерело. Йдеться не стільки про текстологічні запозичення, як про ідейні. Так, Симоновський також окреслює територію України чотирма воєводствами⁷². Проте в «Истории о малороссийском народе», як і в інших творах другої половини XVIII ст., фіксується також вживання терміну «Малоросія» для Лівобережної України поряд з традиційними означеннями «тогочасная» і «сегочасная Украина»⁷³. В іншому наративі — історичній драмі «Милість Божа», поставленій студентами Києво-Могилянської

починається з 29 аркуша. Це може свідчити про первинну належність хроніки складу рукописного збірника.

⁶⁸ Летопись Грабянки. — С. II

⁶⁹ Там же. — С. 43.

⁷⁰ Гистория Г. Граб'янки. Лѣтопись краткій... — С. 79.

⁷¹ Летопись Григория Грабянки. — С. 26, 32, 111.

⁷² Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. — М., 1847. — С. 58, 67.

⁷³ Там же. — С. 90–92.

академії в 1728 р. з нагоди 80-річчя від початку повстання Хмельницького, також подібно до «Літопису Граб'янки» простежується образ «України-матері» в значенні батьківщини козацького народу⁷⁴.

Для Величка характерне синонімічне вживання назв «Русь», «Україна», «Малоросія» для визначення території. Нерідко він робить їх поєднання на кшталт «Украина малороссийская», «Украина козакорусская». Територіальні межі для цих категорій в творі не представлені однозначно. Величко, оповідаючи про події напередодні Визвольної війни, вказує, що Хмельницький втік із Бродівського замку «в Україну»⁷⁵. Тобто, за аналогією з Самовидцем, Величко не схильний трактувати Галичину як Україну. Те ж саме стосується і епізоду про похід гетьмана на Паволоч, де він чекав прибуття козацького війська з України і розсилав універсали «во всю Україну Малоросійськую и в далніе города рускіе»⁷⁶. Територія «отчизни украино-малоросійської» для Величка, як і для Самовидця — землі, на які в різні часи розповсюджувалася юрисдикція козацької держави.

У Величка питання єдності України Правобережної — «тогочной» та Лівобережної — «сегобочной» є священним — запорукою існування самої держави та гарантією миру. Не дарма ця проблема винесена автором у звернення до читача — центральний елемент твору. Власне і поштовхом для написання історії стала подорож автора Правобережною Україною у 1703 р., під час військової кампанії. Побачена ним руїна краю спонукала до пошуку причин такої ситуації: «видѣх многія гради и замки безлюднія и пустіи, вали негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіим прибіжищем и водвореніем суще ... Видѣх же к тому на розніх там мѣстцах много костей челоуѣческих сухих и нагих... и рекох в умѣ, кто сіє?»... Як так сталося, задає автор собі риторичне запитання, що квітуча колись «отчизна наша Украина малоросійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися забуті⁷⁷? Впродовж усього твору Величко не раз нарікає на розкол України та втрату і занепад внаслідок цього Правобережжя: «Пала тогочная Украина аки древній Вавилон»⁷⁸.

Величко не лише окреслює саму територію — ареал проживання «козакоруського народу», але й робить спробу визначити місце козацької держави в середовищі цілого Європейського регіону. Крім того, що в творі неодноразово наголошується роль цієї держави в історичному розвитку регіону, також її саму потрактовано як європейську: «сталося знаменитое в страні

⁷⁴ Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. — К., 1983. — С. 307–311.

⁷⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 13.

⁷⁶ Там же. — С. 99.

⁷⁷ Там же. — С. 4.

⁷⁸ Там же. — С. 8.

нашей Европійской примереніе». Хоча варто все ж таки застерегти від трансляції сучасного розуміння європейськості на світогляд XVIII ст.

Для Самовидця центральним означенням «своєї» території була «Україна». За підрахунками Я. Дзири, в «Літописі Самовидця» ця назва зустрічається понад 70 разів⁷⁹. Його автор — Роман Ракушка-Романовський, писав свій твір під впливом особистих вражень від побаченого, але вже на початку XVIII ст., тобто в часи, коли Україна була розділена на лівобережну й правобережну частини, часто варіював вживання цієї назви, поширюючи її на Лівобережжя чи власне всю територію повстання. Так, пишучи про здирства польських старост перед початком війни, він вказує, що самі старости та власники маєтків не жили в Україні⁸⁰, маючи на увазі здебільшого землі Київського воеводства. Вже з початком розгортання війни Самовидець означає Україною ті землі, що потрапили під козацький контроль⁸¹. Максимальні ж її межі, за Самовидцем, сягали по р. Случ⁸², тобто дорівнювали території козацької держави згідно з умовами Зборівського договору 1649 р.

Прикметно, що, пишучи про міста Поділля, Романовський не завжди означає їх Україною. Наприклад: «Тягнул [Хмельницький] к полским городам, где притягши под Пилявци, не доходя до Константинова Старого»⁸³, або ж: «мусіло войско уступать на Украину, пошли через переправи через Ікву і Пляшову... уойшло в Украину»⁸⁴.

В одному місці свого твору автор визначив територію України, яка включає в себе Лівобережжя, а також правий берег: «По тамтой стороні Дніпра аж до Дністра»⁸⁵. При описанні подій «Руїни», а також поділу козацької держави після Андрусівського перемир'я територія Правобережжя продовжує визначатися як Україна.

Назва «Малоросія», популярна серед пізніших козацьких авторів, не трапляється в «Літописі Самовидця». Очевидно, твір був написаний в період, коли її вживання ще не усталилося. Натомість термін «Русь» в творі фіксується часто⁸⁶. Його Самовидець використовує для позначення православної спільноти Речі Посполитої. «Русь християнська» — категорія не територіальна, а радше конфесійна і виступає синонімом «православ'я».

⁷⁹ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. — К., 1973. — С. 35.

⁸⁰ Літопис Самовидця. — С. 46.

⁸¹ Там само. — С. 47–50.

⁸² Там само. — С. 59.

⁸³ Там само. — С. 53.

⁸⁴ Там само. — С. 61.

⁸⁵ Там само. — С. 52.

⁸⁶ Там само. — С. 54, 59, 115.

В творах козацького історіописання трапляються також визначення території України по річку Горинь, де проходила «граница украинская»⁸⁷, або ж визначення козацької території по річці Случ, що було однією з умов Зборівського договору. Зокрема, в «Ніжинському літописі» натрапляємо на такий фрагмент: «гетман Богдан все войско лядское разбил и всех ляхов за Случ выгнал и границу устрои и укрипи от Гетманщини з ляхом и написа на границе: “Смотри ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже пановати тут не сподівайся”»⁸⁸.

Слід відмітити, що вживання терміну «Малоросія» в цілому не було властивим для історичних творів, написаних в до-полтавську добу. Яскравим підтвердженням цьому є «Літопис Дворецького», що постав в 1670-х роках. В його тексті взагалі відсутня Малоросія, натомість повсюдно вживається Україна, в тому числі як спільна назва для обох її берегів: «...з усею Україною по обеим сторонам Днепра будучою»⁸⁹. Коли ж необхідно було виокремити територію по один бік Дніпра, Дворецький застосовує визначення «край задніпрский». Те ж саме можна сказати про віршовані історичні твори, написані в кінці XVII ст. Йдеться про поему Олександра Бучинського-Аскольда, написану з нагоди Чигиринських походів, в якій домінує назва Україна⁹⁰.

Синонімічність термінів «Україна — Малоросія» є характерним для твору другої половини XVIII ст. «История о том, как Литва Русью завладела», автор якого до того ж стверджував, що ці назви побутовували ще в часи монгольської навали⁹¹.

Пізніші твори, створені на основі козацьких літописів, — короткі хроніки, літописці, реєстри історичних подій, в своїй більшості не відзначаються оригінальними повідомленнями в частині, написаній на основі джерельного наративу, і в цілому повторюють його концепцію. Таким джерельним текстом найчастіше виступав «Літопис Граб'янки» чи його спрощена версія «Короткий опис Малоросії». Лише в поодиноких випадках регіональні хроніки можуть слугувати матеріалом для реконструкції їх авторами таких концептів, як територія, етнос, вітчизна. Йдеться, зокрема, про Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський, Чернігівський та інші літописи.

Зазвичай через надзвичайну стислість і лаконічність пам'яток регіонального історіописання важко буває простежити просторово-територіальні

⁸⁷ Повесть о том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена — С. 60.

⁸⁸ НБУВ. IP. — Ф. 310. — № 34. — Арк. 115.

⁸⁹ *Мьцьк Ю.* «Летописец Дворецких» — памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 229.

⁹⁰ *Бучинський Аскольд О.* Чигирин // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. В.І. Кречотня. — К., 1987. — С. 309.

⁹¹ Повесть о том, что случилось в Украине, когда она Литвою завладена. — С. 1.

візії їх авторів. Для опису давнішого періоду застосовувалися концепти, які були характерні для кінця XVII — початку XVIII ст., з їх ідеєю єдності обох берегів Дніпра. Втім, у другій половині XVIII ст. батьківщиною і «своєю» територією стала Лівобережна Україна, або Малоросія — саме такий термін утвердився для її означення і він зустрічається в текстах тієї доби майже повсюдно. Правобережжя, яке для нового покоління вже давно стало «закордоном», в текстах означається як «Украина тогочная», або ж навіть «Польша». Слід також відзначити, що в цей же період з'являється назва «Гетьманщина» як альтернатива Малоросії для позначення території Лівобережжя. Зокрема, ця назва фіксується в «Ніжинському літописі»⁹². Відтак, «Гетьманщина» зовсім не була кабінетним терміном XIX ст., ним послуговувалися, принаймні, століттям раніше.

З територією нерозривно пов'язане й поняття «батьківщина/вітчизна». Це була одна з найголовніших парадигм XVIII ст. — важливий фактор формування національної ідентичності. З повстанням Хмельницького починають формуватися нова система лояльностей, нові політичні, культурні та соціальні межі для нової батьківщини⁹³. Втім, необхідно прослідкувати, яким чином змінювалося це поняття, який зміст в нього вкладався.

Сам термін «вітчизна»/«ojczyzna» пов'язаний передусім з польською традицією, в Московії він мав дещо відмінне значення, оскільки його відповідник «отчизна» уособлював не територію, а родову власність, спадок⁹⁴. В XVII ст. це поняття активно залучається до текстів, що писалися на українських теренах. Для частини їх авторів вітчизною продовжувала бути Річ Посполита. Таке її трактування, зокрема, простежується у творі Касіяна Саковича «Вірші на жалостний погреб...» (1622 р.)⁹⁵, Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1600 р.)⁹⁶.

В творах церковних інтелектуалів — Феодосія Софоновича, а також автора «Густинського літопису» поняття «вітчизна» мало дуалістичний характер. З одного боку, оскільки Русь, руське минуле були для них основоположним чинником історичного розвитку і важливим підґрунтям для існування православної церкви, цілком природно, що «вітчизна» охоплювала межі усього православного простору Речі Посполитої, маючи не територіальні, а конфесійні кордони. З іншого — політичною батьківщиною лишалася Річ Посполита. Автор «Густинського літопису», наприклад, називає

⁹² НБУВ. IP. — Ф. 310. — № 34. — Арк. 155, 156 зв.

⁹³ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. — Cambridge, 2006. — P. 334.

⁹⁴ Ibid. — P. 334.

⁹⁵ Сакович К. Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. — С. 221.

⁹⁶ Пекалід С. Про Острозьку війну // Антологія української поезії. — К., 1984. — Т. 1. — С. 77.

Длугоша та інших польських істориків «нашими летописцами»⁹⁷. Московське царство, попри його православність і належність до Рак Orthodoxa, є ворожим не тільки до об'єкту їх політичної лояльності — Речі Посполитої, але й для Русі. З втіхою в «Густинському літописі» описуються перемоги польських королів, а серед сусідів, від яких Русь терпіла лиха, зустрічаємо й Москву.

Ще до появи перших творів козацького історіописання, в яких концепт нової батьківщини набув розвитку, його формування простежується в гетьманських універсалах від часів Брюховецького. При ньому фактично вперше популярності став набувати топонім про Україну як козацьку батьківщину. На відміну від, наприклад, Тетері, який продовжував трактувати Річ Посполиту як батьківщину для козаків⁹⁸. В обох редакціях «Літопису Граб'янки» та творі Ракушки-Романовського поняття вітчизни ще не набуло вираженої артикуляції. Так, в «Літописі Граб'янки» його зустрічаємо лише один раз як «наше отчество»⁹⁹. Найімовірніше, тут він вже є даниною петровській епосі.

Найбільш яскраво поняття «вітчизна» представлено на сторінках «Літопису Величка». Саме цей твір ілюструє, як у свідомості козацьких інтелектуалів нова політична реальність — Гетьманщина остаточно замінювала собою Річ Посполиту як вітчизну¹⁰⁰. За своєрідне кредо Величка може слугувати уривок з його твору: «Вся по обеих сторонах реки Днепр сушая Малая Росія от древних и старовечних времен бысть отчиною козацкою»¹⁰¹. Для Величка, який писав свій твір задовго після поділу України на лівий і правий береги, ареал вітчизни лишається єдиним, вираженим в таких термінах, як «отчизна наша украино-малороссийская»¹⁰², чи «Украина — отчизна козацкая»¹⁰³, а сам Андрусівський поділ автор вважає найбільшою її трагедією.

Отже, не доводиться стверджувати, що уявлення про територію, її назви у вітчизняних інтелектуалів XVII–XVIII ст., в тому числі й представників козацького історіописання, були сталими і визначеними для кожного з періодів чи конкретного автора. Існувало розуміння «своєї» землі/території, що представлялася як простір, заселений людьми, етнічно та конфесійно спорідненими. Розміри території, її означення були змінними навіть в межах одного тексту. Побутування одного з найдавніших термінів — «Русь» пережило впродовж XVII–XVIII ст. свою трансформацію від уявлень про неї як

⁹⁷ Густинская летопись // ПСРЛ. — М., 2003. — Т. 40. — С. 15.

⁹⁸ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. — P. 335.

⁹⁹ Летопись Грабянки. — С. III

¹⁰⁰ Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian... // Mazepa at His Time. — P. 51.

¹⁰¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 298.

¹⁰² Там же. — С. 5.

¹⁰³ Там же. — С. 298.

простір Pax Orthodoxa до означення власне українських етнічних теренів чи земель Київської Русі, яка в окремих наративах поставала навіть споконвічною предківською землею козацького народу.

Репрезентація України в творах XVII–XVIII ст. найчастіше включала в себе чотири воеводства Речі Посполитої, зрідка охоплюючи також Поділля, Волинь та Галичину. Назва «Україна» для пам'яток межі цих століть виступала доміантним терміном для означення території. Вже в пост-полтавський період поряд з Україною дедалі частіше з'являється Малоросія. Для авторів другої половини XVIII ст. Малоросія — це Лівобережна Україна, автономна держава в складі Російської імперії. Втім, за Правобережжям визначення «Україна» зберігалось.

Не було сталим в текстах тієї доби й поняття «вітчизна». Так, для церковних інтелектуалів Річ Посполита продовжувала бути політичною вітчизною при рецепції Русі як сакральної вітчизни, православного простору. В творах козацького історіописання, зокрема, в творі Самійла Величка, це поняття постає як батьківщина козацька — «отчизна украино-малоросійська». В подальші часи, вже приблизно в другій половині XVIII ст., перед вітчизняними авторами, як і більше століття тому перед церковними інтелектуалами, постала проблема двох вітчизн: політичної — Російської імперії та Малоросії — землі предків. Таке суміщення характерне для так званої малоросійської ідентичності, яка виявлялася у відстоюванні автономії, прав і вольностей при одночасній лояльності до імператора.

Конструювання ідентичностей: уявлення про історію. Репрезентація картин минулого у візії авторів XVIII ст. була опосередкована кількома чинниками — наявністю необхідних джерел, ерудицією самих авторів, їх певним суб'єктивним уподобанням та часом написання твору з притаманними йому інтелектуальними потребами чи «соціальним замовленням».

Оскільки виникнення козацького історіописання прямо залежало від постановки козацької держави, саме її історія стала в центрі уваги авторів творів. Це відобразилось і в оригінальних назвах основних зразків козацького історіописання. Крім об'єктивних причин виникнення цих текстів, кожен з їх творців мав свою мотивацію до їх написання. Живучи на межі XVII–XVIII ст., вони ставили перед собою приблизно такі запитання, зміст яких вдається реконструювати з існуючих текстів. Як так сталося, що їх держава — Гетьманщина/Малоросія/Військо Запорозьке, що існує вже півстоліття, й досі не представлена творами, які б висвітлювали її історичне минуле? Чому інші народи мають власні писані історії, а наш ні, хоча діяння наших предків не менш славні? Чому відомості про своє минуле змушені дізнаватися в іноземних авторів, які не завжди толерантні до нього? Тому мотив для авторів був спільним — заповнити інформаційну лауну та відобразити героїчні діяння предків чи своїх попередників, які уможливили статус їх нової держави. Для Величка поштовхом до написання твору стало побачене ним спустошення Правобережної України. Як так сталося, що

квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися забуті? Аби дошукатися причин, Величко, не покладаючись на розповіді ще живих очевидців, «бо не мощно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. Додатковою мотивацією для автора стала відсутність достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких предков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж є недоступними в Україні.

Автор «Літопису Граб'янки», визначаючи роль та завдання літописця у відображенні картини минулого, посилається на прадавні часи: «Но кто би до сих времен відал Богом устроенного вождя Мойсея...? Кто би Навуходоносора в славі на землі первішого, кто Кира, перве кораблями моря наполнившего, Александра в славі превознесенного, и Августа, вселенною единовластвующаго...? Тих убо и тим подобних побідителей истории мні многочастні в сладок чтущу и ползу народом их ежи к безсмертной им славі поразумівшу, соболізновах немало, яко и нашого отчества ничим же от иних во воинских трудах разнствующаго, а толикой забвенія пучині діла видя погруженна; сего ради не коею либо любострастною лавицею, но одною возбужденій ползю судих и сего вірнішого Россійского сина благо розумного вождя Богдана Хмельницкого..., немолчная діїствія не оставляю в пепелі погребенних повістми світу явити...»¹⁰⁴. Григорій Покас визначив своє завдання у з'ясуванні «обстоятельств оного [козацкого] народа и великости их малороссійской націи», слава якого не минула «и во всем свете и соседственным иностранным народам совершенно известны и никогда потаится не смогут»¹⁰⁵.

Для регіональних, родинних хронік, які виникли на основі козацьких літописів, мотиви й завдання були скромніші. Вони писалися під впливом двох основних чинників. По-перше, їх творці хотіли зафіксувати близьку їм за часом і місцем регіональну історію, яку вони самі пам'ятали чи могли відтворити за переказами, по-друге, ввести її в загальний контекст історії Гетьманщини. Для таких авторів характерним є своєрідний місцевий/регіональний патріотизм. Адже навіть описуючи загальноукраїнські події, вони звертали увагу щодо їх впливу на власний регіон або ж концентрували увагу на подіях власної території, обмеженої містом чи полком, занотовуючи найменші подробиці з їх життя, включно з описами стихійних явищ, поточних цін на збіжжя тощо.

Показовим в такому контексті є «Новгород-Сіверський літопис». Його автора мало цікавили події, що відбувалися за межами його території — міста Новгород-Сіверська. Опис подій Визвольної війни помістився в фрагменті: «Так [Хмельницький] зараз с козаками на запороги побыл и собрав

¹⁰⁴ Летопись Грабянки. — С. III.

¹⁰⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 28.

козаков немало, також татар в допомогу, пошел на поляков войною»¹⁰⁶. Натомість подіям з історії міста приділено якнайдетальнішу увагу. Описуючи його давню історію, автор наголошує про існування могутнього Новгород-Сіверського князівства чи то навіть герцогства.

Головну мету автори історичних наративів вбачали також в зображенні подій в головному їх контексті — історія виникнення, утвердження й розвитку прав і вольностей — священних/прадавніх, як їх називали в текстах. Саме походження цього концепту має, безперечно, польське коріння і стосується самосвідомості та ідентичності політичного народу-шляхти. Оскільки козаки також до певної міри вважали себе політичним народом, то й ідея прав і вольностей була адаптована до власних потреб. Відтак, вся історія, всі події чи персоналії в творах козацького історіописання так чи інакше детерміновані цим концептом. Суть події, вчинки історичних діячів оцінювалися саме крізь призму прав і вольностей: яким чином сприяли вони їх утвердженню, чи ж навпаки були шкідливими.

Витоки і початки історії козацької держави дещо різняться в творах. Власне лише «Літопис Граб'янки» і деякі тексти, похідні від нього, мають екскурс в давнє й дещо міфологізоване минуле. Для багатьох інших авторів історія розпочинається з XVI ст. Так, автор «Короткого опису Малоросії» не прагнув висвітлити історію від найдавніших часів, за аналогією із своїм джерелом — «Літописом Граб'янки». Своїм завданням він вбачав висвітлення передусім козацької доби, органічно поєднавши її із попереднім періодом. Нижня хронологічна межа в «Короткому описі Малоросії» означена серединою XIV ст., тобто початком литовського володарювання над українськими землями. Діяльність перших литовських князів у творі, так само як польських королів, інтерпретується крізь призму збереження і утвердження ними прав та привілеїв для шляхетського стану, спадкоємцем якого трактовано козацтво. Після цього короткого відступу одразу йде перехід до XVI ст.

В «Короткому описі Малоросії», як і в багатьох текстах, власне виклад козацької історії розпочинається від описів діянь перших козацьких зверхників від Предслава Лянцкоронського, який в козацькому історіописанні традиційно вважається першим «запорозьким гетьманом», до Богдана Хмельницького. Тут містяться короткі характеристики козацьких очільників з акцентуванням уваги на їх військових звитягах у боротьбі з турками, татарами й поляками. Ці повідомлення не пов'язані єдиною сюжетною лінією, що є зрештою притаманним для літописної форми історіописання. На думку В. Антоновича, автори XVIII ст. ототожнювали козацтво XVI ст. і державну структуру Гетьманщини. Відтак, аби пов'язати два періоди вітчизняної історії — до Богдана Хмельницького і після, вони намагалися створити

¹⁰⁶ Російська Національна бібліотека. Відділ рукописів (далі — РНБ. ВР.). — Ф. 550. — Ф XVII, 79. — Арк. 1–29.

єдиний хронологічний ряд козацьких гетьманів-володарів за аналогією із рядом правлячих монархів у сусідніх країнах. Оскільки реальних підстав для цього не існувало, вони, користуючись неясними фактами польських авторів, приписували звання козацького гетьмана всякій особі, про яку знайшли відомості, що вона головувала над козацькими загонами, прикордонним старостам та ін¹⁰⁷.

Опис цих подій — це лише вступ чи передісторія головного сюжету козацького історіописання — повстання Богдана Хмельницького. Йому передує змалювання причин війни, які крилися в тяжкому становищі корінного населення, яке потерпало від визисків польської шляхти, магнатів, євреїв-орендарів, утисків православної церкви, несправедливості щодо козаків, котрі за свої військові доблесті та заслуги перед Річчю Посполитою не отримали належної відплати й пошанування. Найдраматичніший сюжет причин Хмельниччини міститься в «Літописі Граб'янки», де створено нестерпну картину життя козаків та посполитих напередодні повстання: «... яко ляхи великия тяжести людем украинским и козакам налагаху насилія, и обиди церквям Божіим творяху... И что есть мучительство фараоне противу поляков тиранству? Дітей в котлах варяху, женам сосци древием изгнетаху и иния неисповидимая творяху біди...»¹⁰⁸.

Автори козацьких літописів були свідомі того, що військовий виступ проти короля, держави, трактувався злочином. Тому опис страждань народу під польським пануванням мав підводити до того, що розгортання Визвольної війни, як і всіх невдалих козацьких повстань до неї, виглядало цілком справедливою відплатою за кривди і закономірним їх наслідком. Власне й сама війна трактувалася як дії проти шляхти та магнатів, а не проти короля.

Опис подій самої війни у трьох головних козацьких літописах відбувається за схожою схемою: привід — напад Чаплинського на Суботів, початок — втеча Хмельницького на Січ, його обрання гетьманом, перші перемоги — битви при Жовтих Водах, Пилявцями, Корсунем. У «Літописі Граб'янки» кожна з цих битв і наступних названа війною зі своїми причинами, ходом та наслідками. Самовидець і Величко були схильні до висвітлення подій згідно літописного стилю — у хронологічному порядку. Автор «Повести о том что случилось на Украине когда она Литвою завладена» створив свою періодизацію війни, яка в нього не є самостійною подією, а включена в контекст козацьких повстань XVII ст. Таких, на його думку, було п'ять: 1) Наливайка, 2) Тараса, Гуні, 3) Хмельницького до Зборівської угоди, 4) Хмельницького від Зборовської до Білоцерківської угоди, 5) битва під Батогом¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. — 1883. — Кн. 5. — С. 141.

¹⁰⁸ Летопись Грабянки. — С. 31–32.

¹⁰⁹ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою закладена. — С. 6.

Якщо у Величка й «Літописі Граб'янки» повстання Хмельницького — це пафос перемог і звеличення козацької звитяги, то в Самовидця це, передусім, війна, яка, попри благородну мету, призвела до краху звичного стану речей, насилля і вбивств: «Рідкий хто рук своїх у крові не умочил»¹¹⁰, — писав він.

Ще радикальнішою в такому розумінні є позиція Петра Симоновського. Попри малоросійський патріотизм, яким пройнятий його твір, ставлення автора до повстання Хмельницького неоднозначне. Спочатку він протиставляє еліті — руській шляхті козацтво як бунтівників. Згодом, при розгортанні повстання, для Симоновського козаки вже стають елітою, а посполиті, що примкнули до війська, — «взбунтовавшиєся мужики»¹¹¹. Втім, і про козаків пише: «Храбрость их достойна была бы великой похвалы если бы не употребляли безчеловеческих поступков... [и не] прибывали в ярости, в которой утверждены были через их попов»¹¹². Така візія Симоновського, очевидно, була пов'язана з його елітарною позицією, шляхетською візією історії Гетьманщини, а також характером джерел, які він використовував.

В цілому ж опис війни відзначається пафосністю в більшості творів. Навіть поразки козацького війська презентуються як тимчасові чи зумовлені підступами союзників. Ці невдачі врешті-решт компенсуються ще більшими перемогами й, відповідно, ніщивними поразками супротивника. Максим Плиска та Іоанн — автори віршованих історичних творів, взагалі уникали будь-яких негероїчних подій козацької історії, опускаючи відомості про невдачі козацького війська, натомість представили череду його суцільних перемог й тріумфу.

Одним із сюжетів при описі Визвольної війни є підданство московському цареві, яке в творах козацького історіописання зображено, як важлива подія в контексті нового етапу утвердження прав і вольностей, гарантованих тепер уже московським монархом. Величко, описуючи цю подію, робить далекоглядний висновок: «Чинь мондре а патш конца»¹¹³, натякаючи щодо наслідку Переяславських угод, свідком якого він був. Взагалі для Величка Переяславська рада — не стільки підданство іншому монарху та інші політичні реалії, пов'язані з цим, а кінець річпосполитського світу передусім для самої Польщі. Вона «утратила Україну аки златое яблоко»¹¹⁴, і звідси почалися всі проблеми для польської державності, зокрема, шведська інвазія — Потоп. У «Літописі Граб'янки» (коротка редакція) ці події мали релігійно-візіонерське трактування, як відплата полякам за їхні гріхи й

¹¹⁰ Літопис Самовидця. — С. 52.

¹¹¹ *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. — С. 22, 26.

¹¹² Там же. — С. 55

¹¹³ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 170.

¹¹⁴ Там же. — С. 175.

кривди проти народу малоросійського¹¹⁵. Величко воліє триматись осторонь польсько-шведського конфлікту, але його симпатії на боці колишніх співвітчизників. Він вважав повстання Хмельницького першопрчиною не лише Потопу, але й подією, що збурила всю християнську Європу і викликала ланцюгову реакцію європейських війн: «Мало не всю християнскую Європу (з неменшою бусурманам потѣхою) били запалили и димами военними затмили, почавши от Хмелницкого року 1648 аж до року 1659»¹¹⁶.

Доба «Руїни» в козацьких літописах виступає протиставленням героїчним подіям Хмельниччини — це період поділу України та кривавих міжусобиць, які поставили під загрозу здобуті права і вольності. Якщо у візії Самовидця та автора «Літопису Граб'янки» події після смерті Хмельницького не викликали особливого занепокоєння, вони просто констатували їх перебіг, то для Величка «Руїна» — це трагедія з жахливими для вітчизни наслідками — розділом, спустошенням Правобережжя: «Пала тогочная Украина аки древний Вавилон»¹¹⁷. Для нього це зовсім інша епоха, відмінна від попереднього правління Хмельницького — «золотих часів» держави. Основну причину історичних невдач козацького народу Величко вбачає в існуванні своєрідної дихотомії — з одного боку, героїзм, істинність і простодушність, славне, сповнене подвигами минуле, з іншого — відсутність внутрішньої згоди. Задля підкреслення образу історичної долі українства та пороків, які перешкоджають йому, Величко залучає алегоричні аналогії з двох підставових текстів. Перший з них — польський віршований твір кінця XVII ст. «*Nędza z biedą z Polski idą*». Величко робить висновок, що йдуть вони саме в Україну: «Нендза и беда присовокупили себе подобних свойственниц, привендровали и зачастили, губителными лікворами своими напоили народ наш козако-русский... народ мужественный, рыцерский, древним

¹¹⁵ «Прежде сия над ляхами победы (мається на увазі перемога в битві під Батогом — А.Б.) днями тремя видны бяху на небе звезды з метлами их же аки некая рука держала... В другую же ночь видено бе воинство вооруженное на небе. Но не токмо небеса но и земля ляхом беду знаменовала, ибо на един день сего прежде под Ладыжином з под камня дух некий возымаше глаголя: “идите рците гетману полскому да отойдет от зде или да блюдется крепко ибо приходит близ пяница он свирепый иже браду Калиновскому урежет...” Понеже бяше опустенные земли полской, глад, пожары, бури и наводнения рек. Паче же их всех божьим попушением мор велик бяше. Наченся от сошествья святого духа а протяжеся даже до зимы... Всем же сим бедам смертностым полскую землю одержажим жители тих стран оставиша грады и села исходяху и вместо людей зверье в человеческое жилище вшедше. Мертвые человеческие телеса от гробов изгребяху и едыху... Таковы бяху за грехи лядские от Бога казни... занеже и беды полской земли внутрь находяху, яко сынове полскую землю свою настояти начинаху, ибо Родзиевский сенатор от канцелярии отставлен неведомо что ради и бежа в шведскую землю ...» (Гісторія о начале проиенования козаков. — С. 142–143).

¹¹⁶ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 451–452.

¹¹⁷ Там же. — Т. II. — С. 8.

продкам своїм Скифо-Словянским подобящим». Іншою алегорією міжусобиць й розбрату є так звана «Сатирична повість», написана Величком за зразком поеми «Звільнений Єрусалим» італійського поета XVI ст. Торквато Тассо¹¹⁸. В її зміст, зокрема, поміщено сюжет виступу Люципера перед нечистою силою, в якому викладено план знищення українського народу, що набрид йому більше за інші народи своїм благочестям і лицарством: «Нехай однѣ по свѣту волочатся яко заблудшіє без пастора овци, другіє зятягаются на службу розним посторонним монархам и там за денги гинут, третти в пянствѣ утопают, четверти в свѣтових розкошах, яко вепрові нехай утопают, пяти в сладострастіях плотских нехай гнунѣют и Бога на ся ображают, шести на своїх гетманов и начальников нехай бунтуют, а роздвоеніями и незгодами внутрними и междуусобіями своїми сами себе нехай викореняют, нехай військо згине, нех му ся то станет, же козаров память не зостанет»¹¹⁹.

В контексті «Руїни» Величко розглядає й правління Брюховецького. За його версією, український народ двічі повставав за свої права. Один раз за Богдана Хмельницького, другий — за правління гетьмана Брюховецького, при якому «всенародное негодование разширилося за уничтоженіє древних прав и волностей малороссійских», і який допустив і «позволил непредусмотрительно бити воєводам московским по всѣх городам малороссійским, которіи з тѣм позволенієм по указу монаршім поїхали и господствовать почали з великим ... з всенародним малороссійским отягощенієм»¹²⁰. Апогеєм «Руїни», за Величком, став поділ території козацької держави на дві частини згідно з Андрусівською угодою 1678 р., яка відбулася з «великою кривдою козацкой» й стала черговим актом занепаду традиційних прав і вольностей.

Для пізніших представників козацького історіописання події «Руїни» вже позбавлені такого драматизму, як у Величка. Можливо, тому, що більшість їхніх творів ґрунтувались на основі «Літопису Граб'янки», а можливо й через те, що автори, які жили й писали вже в середині — другій половині XVIII ст., не були свідками міжусобиць та їх наслідків. Окремі ж них — згадувані Максим Плиська та Іоанн, воліли взагалі уникати опису цих подій, аби не погіршувати загальну картину героїчного минулого, яку вони конструювали у своїх віршованих історіях.

¹¹⁸ Поема «Звільнений Єрусалим» (1575) була відома в Україні через польський переклад Петра Кохановського (1566–1620), що у XVII ст. пережив три видання. Існував і український переклад поеми (*Тассо Т.* Действія Кгоффреда или Іерусалиму свободженного // Українська поезія середини XVII ст. — К., 1992). На думку В. Соболя, Величко користувався польським перекладом поеми (*Соболь В.* «Літопис С. Величка як явище українського бароко». — Дніпропетровськ, 1996. — С. 49).

¹¹⁹ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западном крае. — Т. 2. — С. 406–407.

¹²⁰ Там же. — С. 96.

Ці автори сприймали повстання Хмельницького, події «Руїни», як далеку історію — «золотим віком», часом становлення і найвищого піднесення прав і вольностей. Втім, і в сучасному їм періоді вони прагнули віднайти такі події, які б могли прирівнятися до героїчних діянь, описуваних їхніми попередниками.

Такими подіями стали російсько-турецькі війни 1734–1739, 1774–1776 рр. й участь в них козацьких формувань та елекція гетьмана Кирила Розумовського. Для тодішніх творців козацького історіописання вони означали не менше, ніж події Хмельниччини для Величка чи Самовидця. Так Максим Плиска в 1763 р. навіть ототожнював часи великого повстання і війни з турками 1730-х років: «...сіи баталіи совокуплены были и яко славного гетмана Малоросійского Богдана Хмелницкого, который спас Малороссию от поляков, так і сіи баталіи про честь и удаль російскаго народа, храбрость и отвагу и вѣчную их славу с которых впервых пишу»¹²¹. При цьому свій текст він намагався конструювати, за аналогією з «Літописом Граб'янки», у формі сюжетно-цілісних оповідань — «сказаній» та «повістей»: «Сказаніе о первой баталіи с турками и военних дѣйствіях против турок и татар 1736 году», «Повѣсть о взятіи преславного турецкого города Хотина».

Тема воєн з турками присутня так чи інакше в більшості творів, написаних в середині — другій половині XVIII ст. Різниця між ними полягає в ступені детальності висвітлення подій. Але загальне спрямування сюжету доволі схоже. Воно ґрунтується на двох головних аспектах. Перший серед них — участь козаків у військових діях, їхня доблесть, виявлений героїзм. Для упорядників «Ніжинського літопису», «Новгород-Сіверського літопису», «Літопису Лизогуба», «Краткой записки о действіях прежде бывших...», продовжених варіантів «Короткого опису Малоросії» та ін., котрі й самі нерідко виступали свідками й учасниками військових дій, головним було показати незамінну й важливу роль підрозділів Гетьманату під час війни. Другий аспект, на якому особливо наголошується в текстах, полягав у висвітленні драматичних наслідків війни для господарства та населення Гетьманщини, яке потерпало від постійних експропріацій худоби, збіжжя, участі в будівництві різних фортифікаційних споруд, обтяжливих військових постоях. «Внутри Малой Россіи, — писав Григорій Покас, який брав участь у війні, — не толко то, что къ армии потребно било, но что толко офицерамъ пожелалось, все забирали, а при томъ грабили гвалтомъ людей малоросійскихъ, которіе за свою бѣдную обиду приговаривали, обстаивали, мучили до полусмерти и убивали многихъ. Погонщиковъ къ генералному магазейну въ походахъ взятихъ более 2000 человекъ умертвились въ единой толко компанії очаковской»¹²². Інший учасник війни і автор Федір Маньківський

¹²¹ РНБ. ВР. — Ф. 299. — № 552. — Арк. 146 зв.–47.

¹²² Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126.

детально занотує кількість волів, забраних з Малоросії, число цивільних, які працювали на будівництві оборонних ліній¹²³.

Означені сюжети мали слугувати певною реабілітацією за виступ Мазепи, а також репрезентувати звитягу козацького війська, ефективність автономного устрою Гетьманату, його провідну роль у військових перемогах імперії.

В такому ж контексті гетьманська елекція 1750 р., другий за популярністю сюжет, сприймалася авторами, як визнання імперією заслуг Гетьманату, недоторканості його автономних прав і вольностей та відновлення природного стану речей. Опису цієї події передують епізоди про беззаконня, що творилися урядниками Малоросійської колегії: ігнорування традиційного устрою Малоросії, непосильні збори і податки. «Коллегія сія была ... много людей значных помордовано, звѣрства всяким образом вымышляно, кабалы взымано ... Выдоили добре Малороссію!»¹²⁴, — писав автор «Лизогубівського літопису». Відтак відновлення гетьманського правління постає як початок нового світлого періоду, відновлення традиційних прав і вольностей. Сучасники в правлінні Розумовського вбачали певну рубіжність. Можливо, тому Покас завершує свій твір 1750 роком, а Симоновський, попри те, що він жив ще до кінця століття, 1764 роком — коли було скасовано гетьманство, що, на думку автора, було «не полезным»¹²⁵. В окремих творах представлено детальну картину виборів, атмосферу загального свята, приділено багато уваги усім начинанням молодого гетьмана. В жодному з них немає натяку на фіктивному характері виборів. Лише невідомий читач XVIII ст. залишив на полях одного з рукописів таку примітку: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского»¹²⁶.

Варто погодитися з гіпотезою про те, що на козацьке історіописання у свій час справила вплив «Риторика» Феофана Прокоповича, написана в 1706–1707 рр.¹²⁷ Це був своєрідний підручник, за яким навчалися покоління студентів Києво-Могилянської академії, а більшість ж авторів історичних наративів були її випускниками. Згідно «Риторики», автор, приступаючи до написання твору, мав визначити для себе головну подію, явище, на яку мали спиратися всі другорядні та ґрунтуватися причинно-наслідковими зв'язками між ними. Можливо, користуючись такими настановами, творцями козацьких літописів визначена концепція прав і вольностей як головна основа їхніх творів. Керуючись нею, вони описували плин вітчизняного минулого. Цій

¹²³ Там само. — С. 146–167.

¹²⁴ Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев. — С. 55.

¹²⁵ *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. — С. 159.

¹²⁶ *Апанович Е.* Рукописная светская книга... — С. 197.

¹²⁷ *Levin P.* Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography. — P. 322.

основі підпорядковувалася низка вузлових подій історії — серед них Хмельниччина, війни з турками, відновлення гетьманства.

«Герої» та «антигерої», «інші» в козацькому історіописанні. Усвідомлення різниці між «своїми» та «іншими», створення пантеону «героїв» не є модерним витвором чи проявами націоналізму, а притаманні історіописанню будь-якої доби. В козацьких наративах, творенню яких передували тривалі військові конфлікти з сусідами й міжособні протистояння, ці категорії є особливо виразними.

За століття з кінця XVII і до кінця XVIII ст. в козацькому історіописанні був вироблений власний пантеон героїв та «антигероїв», під яким розуміється комплекс уявлень, оцінок та характеристик про історичні персоналії, які представлені в текстах. Ці характеристики, як правило, не були сталими, а змінювалися відповідно до часу та особистого ставлення авторів. Відтак, кордони між цими категоріями були досить умовними. На оцінку діяльності тієї чи іншої персоналії часто вирішальний вплив знову ж таки мала концепція прав і вольностей — сприяла чи перешкоджала вона їх утвердженню.

Діяння перших козацьких гетьманів/ватажків Предслава Лянцкоронського, Косинського, Наливайка, Гуні та інших оцінювалося однозначно позитивно. У візії авторів вони поставали своєрідними «батьками засновниками» козацької державності та перші серед козаків виборювали вольності. Більшість з них представлені мучениками, які поклали голову задля їх утвердження.

В такому ж контексті представлений й гетьман Петро Сагайдачний. Глорифікація останнього вже мала свою традицію та розпочалася незадовго після його смерті. Йдеться, зокрема, про «Вірші на жалосний погреб...» Касіяна Саковича (1622 р.), а також твори церковних інтелектуалів того ж періоду. В козацьких літописах його діяльність характеризується не лише зусиллями на підтримку православної церкви, але й як приклад успішних взаємин між козаками й Річчю Посполитою. Останнім в історіописанні підкреслювався контраст між козацькими заслугами перед Короною та невдячністю поляків, які, замість віддячити за проявлену доблесть, ліквідували їх вольності. Разом з тим, тісна співпраця гетьмана і поляків у військовій сфері дали підстави автору «Повести о том что случилось в Украине когда она Литвою завладена» трактувати Сагайдачного як «дружного полякам», який ходив на Москву «користи ради»¹²⁸. Подібну тезу про те, що Сагайдачний «был более дружен полякам», знаходимо ще в одному пізньому творі 1780-х років¹²⁹. Неоднозначна оцінка Сагайдачного міститься й в уривку

¹²⁸ Повесть о том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою закладена. — С. 10.

¹²⁹ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранное из

невідомого літопису, ймовірно, межі XVII–XVIII ст.: «Слава ему Конашевичу, прозвищем Сагайдачний! Завсегда в миру с ляхами бил, а зато козакам добре було, токмо посполство терпіло зело...»¹³⁰. Після смерті гетьмана, зазначив далі невідомий автор, козакам від поляків почалися нестерпні кривди, що й привело до нових повстань¹³¹.

Серед усіх персоналій, що фігурують у творах козацького історіописання, найбільше уваги приділено фундатору козацької держави, «батькові вітчизни» Богданові Хмельницькому. Саме з його правлінням автори XVIII ст. і наступних періодів пов'язували «золотий вік» козацької та й української державності, смерть його викликала занепад, міжусобиці, «Руїну». Це чи не єдина особа в козацьких наративах, яка заслужила в цілому (за поодиноким виключенням) загального схвалення та позиціонування як героя.

Коли ж виник культ Хмельницького? Перші його ознаки з'являються вже при Самойловичу, коли він асоціювався з образом ідеального гетьмана¹³². В наративних творах того ж періоду, писаних представниками православної інтелектуальної еліти, зацікавленості особою гетьмана не виявляється. В «Літописі Самовидця» Хмельницький — постать знакова й видатна, але далека від глорифікації. Автор навіть жорстко критикує гетьмана за його союз з татарами та відмову шукати порозуміння з польським королем. Смерть Хмельницького для Ракушки-Романовського також рядовий факт, який він просто констатує, не надаючи цій події переломного значення.

В мазепинський період в підручнику «Риторики», укладеному викладачами Києво-Могилянської академії в 1693 р., гетьмана визнано «батьком вітчизни», «руським Леонідом»¹³³. Втім, вперше гетьман удостоївся справжнього віншування на сторінках «Літопису Граб'янки», в тому числі й короткій його редакції, яка постала в другій половині XVII ст. Автор твору вбачав у Хмельницькому риси ідеального вождя, якого так бракувало тоді в Гетьманщині. «Через его Украина на ноги повстала ибо под лядским игом мало не скончала», — писалося у вірші «Похвала Хмельницкому от народа малороссийского», поміщеного на початку твору поряд з «Віршами на герб Малороссийский»¹³⁴. Таким чином, постать Хмельницького у візії творця «Літопису Граб'янки» ставала одним із символів нової держави.

летописей польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов 1789 г. — М., 1848. — С. 3.

¹³⁰ ВР. РНБ. — 24.3.96. — Арк. 2 зв.

¹³¹ Там само. — Арк. 3.

¹³² Plokhy S. The origin of Slavic Nation. — P. 335.

¹³³ Ibid. — P. 336.

¹³⁴ Летопись Грабянки. — С. 1–2.

На відміну від «Літопису Самовидця», тут важко знайти бодай тині негачії на адресу Хмельницького. Показовим є сюжет із тексту, що представляє характеристику гетьмана. Він постає як «муж поистині имени гетманского достоин». Наголошується на його простоті в одязі, непримхливості та військовій доблесті: «первій на брань, послідній по уставшей брани исхождаше»¹³⁵. Цікаво, що цей сюжет за своїм змістом і структурою є, по суті, перекладом з праці римського історика Тіта Лівія, де подається характеристика карфагенського полководця Ганнібала¹³⁶. Це свідчить не лише про історичні паралелі між двома полководцями, але й про ерудицію автора, який розумівся на античних текстах.

Подальшого розвитку глорифікація гетьмана набуває в «Літописі Величка». Для його автора він також Мойсей, що вивів народ з неволі¹³⁷. Смерть Хмельницького у Величка не рядовий факт — трагедія, що відкривала нову сторінку вітчизняної історії: «[помер Хмельницький] зоставивши махину войны своим наслідникам — гетманам козацким, а Україні всей по собі осиротілою немалий жаль»¹³⁸. Апофеозом уславлення гетьмана в тексті Величка є промова Самійла Зорки: «помер тот, при котрому не вмирили старожитніе права и волности украинские и цілого Войска Запорожского... возлюблений наш вождь, древній рускій Одонацар, славний Сканденберг...»¹³⁹.

Впродовж XVIII ст. в творах традиція уславлення гетьмана зберігається. Якщо автори козацьких літописів, оцінюючи його діяльність, ставили в заслугу перехід під протекцію московського царя, що сприяло збереженню прав і вольностей, то представник іншого табору козацьких інтелектуалів Пилип Орлик, окрім іншого, бачив в ньому прихильника шведської орієнтації України¹⁴⁰.

Згідно з традицією, започаткованою козацькими літописами, Хмельницький продовжує іменуватися Мойсеєм і в пізніших творах (йдеться, зокрема, про драму «Милість Божа» (1728 р.)¹⁴¹) чи асоціюється з античними героями: «Славний герой і вірний захисник Русі-вітчизни, істинний Марса нащадок, славний козак, до Ахілла подібний», — писав в латиномовній поемі викладач Києво-Могилянської академії Гнат Бузановський у 1729 р.¹⁴²

¹³⁵ Там же. — С. 153.

¹³⁶ Антонович М. Характеристика Б. Хмельницького в Грабянки та Лівія // Український історик. — 1995. — № 1–4. — С. 164–165.

¹³⁷ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 33.

¹³⁸ Там же. — С. 288.

¹³⁹ Там же. — С. 291–292.

¹⁴⁰ Договори і постанови. — С. 29.

¹⁴¹ Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. — К., 1983. — С. 307–311.

¹⁴² Бузановський Г. [Вірш про Богдана Хмельницького] // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 50.

Оцінка інших персоналій в творах козацького історіописання залежала часто від суб'єктивних уподобань автора. Наприклад, негативний імідж Мазепи, зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра, в Літописі Величка ґрунтується на зовсім іншому — Мазепа, «хитрий махивель», був ворогом Кочубея, Величкового патрона і покровителя. Граб'янка і Самовидець взагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметно, що у трьох класичних козацьких літописах Мазепа — це представник «старожитной шляхти украинской»¹⁴³, «значний шляхтич козакорусский»¹⁴⁴. Втім, пізніше усталилась традиція, за якою Мазепа позиціонувався як «природний польський шляхтич»¹⁴⁵, аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку. Цей факт, а також обмеження інформації про Мазепу є виявом свідомого конструювання авторами минулого, з якого вилучалися «не зручні» для нової ідеології сюжети.

Суб'єктивізм в текстах спостерігаємо і по відношенню до інших історичних персонажів чи соціальних груп. Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, який вважав запорожців «коренем и утвердженням чести и вікопомной слави прочіим войскам городовим Украина-Малороссійским», більше симпатизує елітним прошаркам. Це простежується в усьому тексті його твору. В коло антигероїв потрапила Запорозька Січ, як деструктивний елемент. Особливо виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, який пізніше був використаний П. Кулішем для відомого роману. В конфлікті між представниками еліти Сомком і Золотаренком та «голотами» — Брюховецьким Романовський на боці перших. Він засуджує чернь, «яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и козаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновые на сермяги м'бняли»¹⁴⁶. Хоч пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто — в часи його гетьманування Ракушка досяг вершини службової кар'єри, зайнявши посаду генерального підскарбія. Характеристика діянь гетьмана Дем'яна Многогрішного, при якому фактично обірвалась кар'єра Романа Ракушки, у творі переповнена негативними оцінками. Як зауважує Я. Дзира, автор повибирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав.¹⁴⁷ Такої ж негації удостоївся і наступник Многогрішного — Іван Самойлович, звинувачений автором в пихатості, жадібності та владолюбстві. До того ж останній був «поповичем», тобто некозацького походження, що звичайно нівелювало

¹⁴³ Літопис Самовидця. — С. 146.

¹⁴⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. II. — С. 342.

¹⁴⁵ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. — С. 116.

¹⁴⁶ Літопис Самовидця. — С. 91.

¹⁴⁷ Дзира Я. Вступ. — С. 33.

його честь в очах козацького літописця. На думку М. Грушевського, Самовидець в негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не представляли для нього реальної загрози¹⁴⁸.

Натомість у Граб'янки гетьман Самойлович та Многогрішний, поряд з Василем Золотаренком та Яковом Сомком, виступають ідеалізованим втіленням добра. На відміну від Івана Виговського, Юрія Хмельницького чи Брюховецького.

Добу Івана Виговського Величко трактує як початок драматичного періоду «Руїни», і присвячує гетьману цілий розділ «Изявление о Выговском»¹⁴⁹, що являє собою власне життєпис гетьмана, написаний досить яскраво і не без гумору. Величко засуджує Виговського за авантюрну політику, що призвела до кровопролиття, а також непримиренну позицію його ворога — полтавського полковника Мартина Пушкаря. Негація також домінує в характеристиках Юрія Хмельницького, «двуличного» Івана Брюховецького, Івана Самойловича, засудженого за пиху і гордоці, За джерело до життєпису цього гетьмана послужив анонімний глузливий вірш на адресу Самойловича, поміщений Величком до свого твору. Натомість яскраво позитивним персонажем «Літопису Величка» є Іван Сірко, що пояснюється особливою симпатією автора до запорожців.

Постать Петра Дорошенка зазвичай позбавлена симпатії в текстах козацьких наративів. Причиною є його союз з «бусурманами». З його іменем також асоціювалися грабїжницькі походи турків на Поділля, Чигиринські війни. Втім, варто привести один приклад — ілюстрацію того, яким чином конструється новий образ гетьмана під впливом суб'єктивних факторів. Йдеться про «Лизогубівський літопис» (1742 р.). Його автор переробив підставові джерельні тексти, де представлений негативний образ Дорошенка, усунувши негативні конотації щодо гетьмана, або значно пом'якшив їх тон. Наприклад, з підставового джерела в «Лизогубівський літопис» переписано дослівно сюжет про захоплення турками Кам'янця не без участі Дорошенка, але при цьому випущено наступний епізод: «...где в присудствіи Дорошенка для въезду султанского мертвецов из гробов выбрашивано и иконами улицы мощено»¹⁵⁰. Подібним же чином усувається епізод про участь Дорошенка у розправі турків над жителями Умані тощо¹⁵¹.

¹⁴⁸ Грушевський М. Самовидець Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. I. — Л., 1932. — С. 179.

¹⁴⁹ Детально про період правління І.Виговського в «Літописі Величка» див.: Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В. Величка. — К., 1999.

¹⁵⁰ РНБ. ВР. — Ф. 152. — Спр. 26. — Арк. 95.

¹⁵¹ Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 25.

Подібне «обілення» Петра Дорошенка у тексті «Лизогубівського літопису» стає зрозумілим з наступної цитати хроніки: «Того ж году Евфим Лизогуб з женою и дѣтьми ездил в гостину к Дорошенку — тестю своему»¹⁵². Виходячи з цього, цілком очевидно видається мотивація автора, що не бажав дискредитації Лизогубів через зображення в темних тонах представника їх родини¹⁵³.

Однозначно позитивно в козацьких літописах сприймаються монархи — російські чи польські, навіть турецькі султани в текстах представлені здебільшого з нейтральної позиції*. Російські царі й імператори по відношенню до козаків виступали як суверени, тому лояльна позиція останніх цілком зрозуміла. Польські ж королі, починаючи від Казимира Великого, у візії козацьких авторів виступали надавцями й гарантами прав і вольностей і були завжди «над конфліктом». Тож козаки воювали не з королями, а з магантами й шляхтою, які своєю діяльністю перечили волі монархів, що були лояльними до козацтва. В багатьох творах, в тому числі Граб'янки та Самовидця, присутній сюжет про грамоту Владислава IV, де, зокрема, йшлося про вольності, які «можете оружием от поляков отходить»¹⁵⁴. Цікаво, що навіть участь короля на чолі польського війська супроти козаків не сприймається їх ідеологами негативно. Король робить це вимушено — як зверхник держави. У «Літописі Величка» містяться подібні сюжети про двох королів часів Хмельниччини: «[Владислав IV] рушил с двором своим будто против Хмельницкого, але смерть королевская, зная, милость королевскую внутреннюю ку Хмельницкому имівшая согласуюча, благополучно же далшого Хмельницкого войне желавшая»¹⁵⁵. Те ж саме автор пише й про Яна Казимира, який не бажав воювати з козаками, однак його змусили «гетмани и инши панове полски, мало дбаючи о королевское в том незволение»¹⁵⁶.

Таким же чином політика російських урядовців не асоціювалася в представників козацького історіописання з волею і намірами монарха, коли

¹⁵² Там же. — С. 26.

¹⁵³ *Модзольский В.* Малороссийский родословник. — Т. III. — С. 99; *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. — 1897. — № 12. — С. 108.

* Виключенням можуть бути лише кримський хан, який окрім свого мусульманського віросповідання, ще й був зверхником татар, а отже причетним до їх набігів. Негативний імідж підкреслювався зрадництвом та підступністю (йдеться про демарш Іслам-Гірея під Берестечком). Подібної ж оцінки удостоївся й молдавський господар Василь Лупул за свою непослідовну політику по відношенню до Хмельницького зокрема.

¹⁵⁴ *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 26.

¹⁵⁵ Там же. — С. 97.

¹⁵⁶ Там же. — С. 213.

йшлося про засилля воєвод чи беззаконня Малоросійських колегій*. Натомість всіляко підкреслюється симпатія монархів до козацького народу. Так, пишучи про смерть царя Федора Олексійовича, Самовидець зазначив, що він «любов к народу нашему імід, церковни співи нашим напевом [утвердил], одержу московскую отмінено але по-нашому носить позволил»¹⁵⁷. Втім, самим «улюбленим» персонажем в козацькому історіописанні була, звичайно, Єлизавета Петрівна. «Сию монархиню всемогущество Божие особливо множили добродетелями, обогатило любовью горячею къ благочестию, милосердиемъ къ бѣднимъ, человѣческою милостию не толко къ добримъ, но и къ злодѣямъ и врагамъ своимъ...»¹⁵⁸, — писав Григорій Покас. Такої оцінки імператриця удостоїлася за ліквідацію Малоросійської колегії, дозвіл обрати гетьмана, а також через певну симпатію до батьківщини свого чоловіка Олексія Розумовського.

В цілому ж в другій половині XVIII ст. козацькі інтелектуали були схильні уявляти собі російських імператорів, як спільних володарів для своєрідної російсько-української Речі Посполитої. Найбільш виразно ця позиція прослідковується в «Разговоре Великороссии с Малороссией»: «...Не тебе. Государю твоему поддалась, / При которых ты с предков своих и родилась. / Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель. / А разность наша есть в приложенных именах. / Ты Великая, а я Мала...»¹⁵⁹

Всю відповідальність за наслідки імперського правління автори XVIII ст. перекладали з монархів на їх наближених, саме вони були відповідальні за весь негатив. Серед таких постатей особливо виділяються Олександр Меншиков та Бургхард Мініх. Перший — «государев царедворец», «нашей украинской отчизны недоброхот»¹⁶⁰ — вважався чи не головним ворогом козацьких прав і вольностей, про що згадують, зокрема, автори «Короткого опису Малоросії», «Чернігівського літопису». Його падіння й смерть були не без втіхи ними сприйняті. «...Ненасытный был, однако халупою, сказуют, в холодном Березовѣ житіе скончил и сажень земли толко тѣлу своему занял. Да и то вглубь»¹⁶¹, — з сарказмом повідомляє автор «Лизогубівського літопису». Негативний образ Мініха був пов'язаний з його зневагою до

* Хоча Величко один раз дозволяє собі «покритикувати» Петра I: «...на чаяніє Малоросії мимо древнія права и волности Войска Запорожскаго и народа Малоросійскаго, вмѣсто гетмана устроил Малоросійскую колегію и збори розніе, нигди пред тим небиваліе, уничтожил и обременил зіло всіх как шляхецкой козацкой яко и посполитой кондиції сущих» (Т. 2. — С. 519–520).

¹⁵⁷ Літопис Самовидця. — С. 135.

¹⁵⁸ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 128.

¹⁵⁹ Петров Н. «Разговор Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. — 1882. — № 2. — С. 342.

¹⁶⁰ (Чернігівський літопис): НБУВ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 147м/56. — Арк. 101 зв.

¹⁶¹ Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев. — С. 52.

козацьких військових з'єднань в російсько-турецькій війні — важливій події для формування козацькими авторами героїчної картини минулого Гетьманщини. Григорій Покас основні звинувачення в бік Мініха зводив до його «злобной ненависти к малороссійскому народу». Через це Мініх, за словами автора, чинив всілякі кривди українцям, і, зокрема, козакам, що воювали під його знаменами. Останніх фельдмаршал взагалі не вважав за військо і примушував прислугувувати своїм солдатам в якості банщиків, кухарів, піддавав знущанням, «какіє пленники у самих бусурман никогда не терпят», а під час загострення бойових дій кидав їх в самі небезпечні ділянки на вірну погибель¹⁶².

Творці козацького історіописання, крім конструювання образів «героїв» та «антигероїв» історії, чітко усвідомлювали свою етнічну відмінність від представників інших національностей, і про кожного із них в текстах склався відповідний образ, який, можливо, збігався із рецепцією іноетнічності в українському соціумі XVIII ст. Розглянемо такі етнічні групи, які так чи інакше представлені в наративних текстах: мешканці Західної Європи, росіяни, представники балканських та дунайських народів, поляки, євреї, турки й татари. Порядок розміщення етносів у цьому переліку складено за принципом зменшення толерантності до їх представників з боку авторів.

Найбільший рівень толерантності посідали європейці (в основному німці, французи), які не часто, але з'являються в історичних текстах. Оскільки вони були найменш задіяні в українській історії, в козацькому історіописанні їх наділено роллю незаангажованого свідка у відносинах з поляками та росіянами. На думку Величка, німецьким і французьким історикам можна довіряти, бо вони не приймають жодну із сторін польсько-козацького конфлікту. В текстах можемо знайти пасажі про те, що французи і німці вражені та засуджують звірства поляків по відношенню до козаків, захоплюються їх звитягою, сміливістю. В пізніших текстах трапляються думки про те, що європейці набагато більше поважають козацький устрій Гетьманату, аніж російські можновладці. Йдеться, зокрема, про «Разговор Великороссии с Малороссией», твір П. Симоновського.

Росіяни, представлені в текстах як «московити», «москва», «москалі», займають другу позицію завдяки єдиній вірі. В творах, які описують події до Переяславської ради, частіше вживається означення «Москва» та його похідні («московский», «москалі»), після цієї дати — «Росія»¹⁶³. Як уже зазначалося, автори наративів в цілому лояльно ставляться до російського правління. Однак негачія до росіян залежить від ступеня втручання імперії в

¹⁶² Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126.

¹⁶³ Див.: *Sysyn F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945).* — Edmonton–Toronto, 2003. — P. 121–123, 130–131.

українські справи. Росіяни, як репрезентанти імперії, збирають непомірні податки для імперської/царської казни. В «Літописі Граб'янки» є сюжет про здирства російських службовців в містах Гетьманщини в часи правління гетьмана Брюховецького, який був навіть вилучений цензурою при публікації 1854 р. Російські солдати експропріюють худобу, збіжжя, знесилюють людей військовими постанами, знищують мирне невинне населення під час захоплення Батурина. В козацьких літописах сприйняття росіян, як етносу, замінюється рецепцією Росії, як держави, яка загрожує традиційним правам і вольностям Гетьманщини. В кінці XVIII ст. один з упорядників рукописного збірника написав на його сторінках слова, що в загальному виражають ставлення до Росії більшості української еліти: «Когда родная дочь Малороссія присоѣденилась к матери своѣй Великороссіи, то Россія стала страшна всѣм сосѣдям и с того только времѣни стала восходить на верх славы и величія. Не взирая на сіе, из предразсудков и зависти, обращалась с родной сестрою как мачеха с падчерицей»¹⁶⁴.

На третій сходинці за ступенем толеранції стоять вихідці з Балкан, в основному серби, яких російський уряд запрошував для поселення в землях на південь від Гетьманщини. Вони займали керівні посади в державному апараті козацької автономії. В козацькому історіописанні другої половини XVIII ст. вони зазвичай сприймалися не дуже позитивно. Незважаючи на спільну православну віру, вони були, по-перше, конкурентами в отриманні важливих посад в управлінській структурі Гетьманату, оскільки призначалися безпосередньо царем. По-друге, їх нічого не пов'язувало із традиційними цінностями прав і вольностей; оскільки усі привілеї і блага отримували від монарха, відтак ці цінності залишались чужими для них. Переселенці із Балкан, які займали південні території Гетьманщини, перебували в прихованому конфлікті також із місцевими мешканцями.

В текстах фігурують також православні волохи та молдавани. В основному їх згадано нейтрально в контексті спільних антипольських проєктів Семиграддя й Хмельницького або його стосунків з господарем Василем Лупулом. Лише Величко один раз негативно відзивається про волохів й молдаван, як про зрадливих й підступних, які визнають лише примус і силу¹⁶⁵.

Ставлення до поляків, чи ляхів — одного із синонімічного негативного їх означення, як до етносу доволі складне у козацькому історіописанні. Можна визначити три виміри їхнього сприйняття козацькими авторами. Перший — соціальний: образ шляхтича, магната, який визискує місцеву людність; другий полягає в сприйнятті поляків як представників іншої релігії — католиків. Цей вимір ще більше визначає ляха-католика як ворога — гнобителя

¹⁶⁴ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Од. зб. 54671. — Арк. 119 зв

¹⁶⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. І. — С. 143.

православ'я. І нарешті третій вимір є національним — козацькі інтелектуали пробують розібратися із етнічними витоками поляків¹⁶⁶. Останній варто розглянути детальніше. Згідно з етногенетичним міфом, виробленим в українському інтелектуальному середовищі XVII–XVIII ст., поляки та українці походять від спільного племені — сарматів. За Величком, поляки та предки козаків належали до єдиного народу — сарматійського: «поляки от нас Савроматов и Русов уродившиися»¹⁶⁷. Втім, поляки зрадили своїх побратимів: «Другой же Сарматійській народ полській скони власною братією Цимбрам, Скифам и Козарем бывший, сделал был над право Божіе озлобленіе»¹⁶⁸. Поляки навіть персоніфікуються, як братовбивця Каїн, що зрадив свого брата Авеля. Основна квінтесенція у сприйнятті цього етносу — брехливі, підступні та зрадливі. «Ніколи, поки світ стоить, Ляхом не треба вірити. Покол світ на землі стоить, потолок русин ляхові не буде братом», — писав у своїй хроніці київський полковник Василь Дворецький¹⁶⁹.

Таким самим аргументом, в контексті віросповідання, оцінювалися й євреї (жиди). В основі негативного ставлення до євреїв було два фактори. Вони не були християнами, що у свідомості людини ранньомодерного часу вважалося саме по собі злочином. Також євреї найчастіше були орендарями й власниками шинків, тому їх звинувачували у фінансовому визиску місцевого населення. Слід відзначити, що на момент написання козацьких літописів євреїв в Гетьманщині практично не залишилося. Велика частина їх загинула або ж емігрувала на Правобережжя, територію Речі Посполитої. Ті, що залишилися, були змушені виїхати з української автономії згідно з указами Петра I та Катерини I. Згодом, завдяки діяльності гетьманів Івана Скоропадського і Данила Апостола, євреям було дозволено обмежений в'їзд на територію Гетьманщини для участі в ярмарках і здійснення оптової торгівлі. Єврейські торгові поселення існували у XVIII ст. і на території Запорозької Січі¹⁷⁰. Важливо відзначити, що до кінця XVII ст., в період стабілізації української козацької держави, що намітилася в часи правління гетьмана Самойловича і особливо Івана Мазепи, євреї стали займати чільне місце в її ієрархії. Впливові старшинські роди Марковичі, Герцики, що

¹⁶⁶ Sysyn F. The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazanniye // Sinopsis. A Collection of Essayess in Honor of Zenon E. Kohut. — Edmonton–Toronto, 2005. — P. 447–454.

¹⁶⁷ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 81.

¹⁶⁸ Там же. — С. 31.

¹⁶⁹ Мыцьк Ю. «Летописец Дворецких»... — С. 231.

¹⁷⁰ Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії. — Кн. 1. — К., 1928. — С. 1–97; Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины») / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. — М.–Иерусалим, 1997. — С. 226, 233–250.

входили до складу вищої управлінської еліти Гетьманщини, були єврейського походження.

Єврейський сюжет, як правило, не був самостійним в історичних текстах того часу, а завжди слідував в контексті причин, що спонукали початок війни Хмельницького. За версією козацьких літописців, поляки і євреї об'єдналися, аби знищити православний народ. Для цього поляки віддали його в єврейську неволю, і євреї, користуючись своєю владою, жорстоко експлуатували місцеве населення, обкладаючи його усілякими поборами та винаходячи нові їх види для власного збагачення. «Жиди всегда смишляху новые дани и всі именія козацкіе не свободны бяху...», — зазначено, зокрема, в «Літописі Граб'янки»¹⁷¹.

В текстах ранньомодерної доби популярним був також сюжет про «церковні ключі», які нібито тримають у себе євреї, і, щоб відправити службу, православна громада мусить просити на це дозволу. На думку З. Когути, цей сюжет, а також антиєврейська риторика в цілому потрапили в козацьке історіописання з польських творів XVII ст. Автор віршованої історії України XVIII ст. православний священник Максим Плиска писав: «Жид и лях были як родичи побратими, / А рус як неприятель обрѣтал меж ними. / И оставались церкви без святой молитвы / Жид из ляхом безчестно жили без гонитвы. / Греческая вся вѣра была поругана, / От поляков и жидов брідких запродана. / Не заплати жидове никто не крестился, / Без жидова вѣдома браком не дружился. / Без жидова вѣдома гроба не копати. / Без жидова вѣдома не волно ховати. / Жид был тогда папѣжем и жид ляхов фактор, / Жид до всего приводица и всего зла актер!»

У текстах літописів євреї виступали не лише експлуаторами, а й жертвами. Автори козацьких наративів відсторонено констатують факт знищення єврейських громад Немирова, Бара, інших міст, вказуючи при цьому на запеклий опір євреїв, що опинилися в обложених містах і віроломство поляків, які, рятуючи свої життя, часто віддавали євреїв на розправу. Для більш ранніх творів козацького літописання, написаних в кінці XVII ст., характерні елементи засудження дій козаків та інших учасників війни. Віддаючи належне цілям повстання, автори Літопису Самовидця, Львівського літопису, Літопису Дворецького характеризують Хмельниччину, як війну «всіх проти всіх», жертвами якої стали представники всіх станів і етнічних груп, що населяли тоді територію України.

Третім аспектом репрезентації євреїв на сторінках українських козацьких літописів можна виділити апеляцію до старозавітних часів і проведення певних історичних паралелей між ними і сучасними для авторів подіями. Тож Богдан Хмельницький — це новий Мойсей, який, подібно старозавітному Мойсеєві, що вивів свій народ з Єгипту, звільнив український

¹⁷¹ Літопись Грабянки. — С. 32.

народ з польської неволі. Козацька держава, що виникла в ході війни, — новий Ханаан, дарований Богом, подібно землі обітованної народу ізраїльського.

Звертаючись до теми джерел українських уявлень про євреїв, варто наголосити, що лише поодинокі сюжети можна умовно позначити, як свідчення очевидців. Більшість українських авторів, які жили і писали вже в XVIII ст., знали про євреїв лише з чуток. В основному антиєврейські сюжети українськими авторами були адаптовані з польської історіографічної традиції. Польські автори другої половини XVII ст. (йдеться, зокрема, про твори Самуеля Грондського «*Historia belli Cosacco Polonici*», 1670-ті рр., Павла Рушала «Небесне благововіння», 1649 р.), намагаючись розібратися в причинах настільки масштабної громадянської війни, що призвела до відомих подій польського Потопу, кровопролитній війні з Московським царством, звинувачували в цьому насамперед євреїв, чия економічна діяльність спричинилася до вибуху соціального та політичного конфлікту¹⁷².

Турки і татари (бусурмани) є лідерами нетолеранції цього своєрідного рейтингу. Турецько-татарський світ був ворожим і водночас таємничим для козацьких авторів. Це був світ, куди зникали тисячі бранців, і звідки виходила постійна небезпека. Турки і татари завжди були символом спустошення і страждань. Часто, аби підкреслити негативний образ історичної персони (Дорошенко, Юрій Хмельницький), відмічалось про підтримку ним дружніх контактів з бусурманами, союз з якими вважався неприродним. Як зазначав Самовидець: «Нестатечная пріянь вовка з бараном, так и християнина з бусурманом»¹⁷³. Виняток робився лише для Богдана Хмельницького, який уклав союз з невірними задля святої мети — утвердження прав і вольностей козаків та народу малоросійського. Ще одною із характеристик татар відповідно до цього контексту були зрадливість та підступність, адже саме через зраду кримських татар для козаків було втрачено багато вигідних перспектив.

¹⁷² Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв, і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 259–260.

¹⁷³ Літопис Самовидця. — С. 121.

УКРАЇНА-ГЕТЬМАНЩИНА У СВІТЛІ ТЕОРІЇ «ЄДИНОГО ПРОЦЕСУ» МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Михайло Слабченко з'явився на авансцені українського історіописання ще у довоєнний час як інтелектуал із лівачською орієнтацією (член Революційної української партії, УСДРП, згодом — прихильник лівих есерів «боротьбистів») та виходець із робітничих низів — від дитинства він працював у підземеллях одеських каменярень¹. Велику чи навіть вирішальну роль у формації М. Слабченка як історика відіграв учень В. Антоновича — І. Линниченко, котрий по-батьківському ставився до початкуючого дослідника². М. Рубінштейн, який у молоді роки досить близько контактував із М. Слабченком, однозначно називає останнього учнем І. Линниченка³.

Зазначимо, що І. Линниченко спричинився до становлення цілої низки самобутніх учених — І. Бондаренка, М. Рубінштейна, М. Слабченка та ін.⁴ Більше того, побутує думка, що М. Слабченко розглядав свої дослідницькі та педагогічні практики 1920-х років, як «нову фазу розвитку одеської школи істориків І. Линниченка»⁵. Проте ще за студентських років М. Слабченко виявляв і помітні зацікавлення на ниві українського життя, зокрема, 1907 р. передплачував часопис «Літературно-науковий вістник»⁶.

Видається, що зацікавлення соціальною та правничою площинами минувшини М. Слабченко немовби «успадкував» від І. Линниченка. Згадаємо,

¹ Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. — К., 1993. — С. 8–9; Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 76–77.

² Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. — Київ–Херсон, 1998. — С. 106; Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С.Р. Лях. — Київ–Херсон, 1998. — С. 42; Заруба В. Історик держави і права... — С. 278; Шевчук А.В. Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. — 2011. — Вип. 46. — С. 152.

³ Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования // История СССР. — 1962. — № 6. — С. 93.

⁴ Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. — Одесса, 2007. — С. 39.

⁵ Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // Київська старовина. — 2007. — № 2. — С. 138.

⁶ Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенко / Ред. Л. Винар, І. Гирич; упоряд. О. Мельник. — Київ–Нью-Йорк, 2012. — С. 50, 394.

приміром, докторську дисертацію І. Линниченка «Риси з історії станів у південно-західній (Галицькій) Русі», котру він захистив у Київському університеті Св. Володимира (1894).

Помітну роль в інтелектуальній біографії М. Слабченка, хоч і меншою мірою, відіграв і Д. Багалій⁷. До того ж, протягом 1920-х років останній дедалі більше мігрував на простір «масової» історії і навіть уважав себе прибічником «економічного матеріалізму». Відтак, він досить співчутливо ставився до нових спроб репрезентації української історії з опертям на соціологічне підґрунтя, котрі побутували у текстах О. Оглоблина, М. Слабченка та ін. Заразом Д. Багалія розглядають як опікуна й благодійника одеського вченого впродовж 1920-х років⁸.

Вочевидь, слід взяти до уваги й особливості соціо- та етнокультурних теренів Одещини — імперської окраїни з космополітичними й полікультурними настроями, котрі продукували досить специфічну інтелектуальну атмосферу на початку ХХ ст. «Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та ріжнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізольованості Одеси як українського центру. Зате ні в одному місті України не можна було здибати такої боротьби інтересів, як в Одесі», — відзначав М. Слабченко⁹.

Варто згадати і наукове стажування одеського історика у Школі права університету Сорбонна (Париж) протягом 1911–1912 рр., завдяки якому він спізнався як із французькими соціалістами та тамошніми політичними емігрантами з імперії Романових, так і з досягненнями й новаціями західно-європейської соціогуманітаристики¹⁰. Відтак, у текстах сучасних науковців побутують навіть спроби провести певні паралелі між спрямуванням студій М. Слабченка, виданих протягом 1920-х років, та соціальною історією знаменитої французької школи «Анналів»¹¹.

Загалом М. Слабченко належав до інтелектуалів із неабиякою творчою уявою й інтуїцією і заразом розмаїтими та масштабними дослідницькими устремліннями. Ю. Шаповал, наслідуючи Н. Полонську-Василенко, навіть називає одеського історика «фантазером», хоч і у лапках¹²! Ще у дореволюційні часи М. Слабченко майже відразу виявив себе, як людина нестримної, запальної, вибухової й ексцентричної вдачі, якій властиве тонке мис-

⁷ Шевчук А.В. Формування в студентські роки історичних поглядів М. Слабченка // Гілея: Наук. вісник. — 2013. — Вип. 68. — С. 150–151.

⁸ Заруба В. Історик держави і права... — С. 191.

⁹ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. — 1925. — № 5. — С. 179.

¹⁰ Заруба В. Історик держави і права... — С. 63–64, 279.

¹¹ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 140.

¹² Шаповал Ю. «Фантазер» Михайло Слабченко // Шаповал Ю. Доля як історія / Передмова М. Поповича. — К., 2006. — С. 45–53.

тецьке світосприйняття і схильність до соціологічного представлення й потрактування минувшини. Недаремно вже перша студія початкуючого історика — «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» (Одесса, 1909) містить чимало відповідних пасажів.

Скажімо, одна з провідних тез у праці М. Слабченка скерована супроти стадіальної конструкції італійського соціолога А. Лорія щодо представлення історичного життя колоній від стародавніх часів до тодішньої сучасності, як низки послідовно зумовлених фаз. На його думку, колонізація українських земель однозначно спростовує цю концепцію¹³. Натомість молодий дослідник наслідує підходи М. Ковалевського, котрий украй скептично ставився до апології суцільного економічного детермінізму у суспільних науках, який побутував у візії А. Лорія, хоч і визнав домінуючу роль матеріальних та господарських чинників¹⁴. Ідеї М. Ковалевського простежуються і у пізніших студіях одеського вченого¹⁵.

Водночас М. Слабченко досить вільно оперує поняттями «колонія» й «метрополія», «класи» та «класова боротьба» у своїх дореволюційних текстах¹⁶. Більше того, він навіть обстоює думку про «конструювання українського населення» за польським державним зразком, що, з одного боку, спричинилося до поширення кріпосного права, а, з іншого — «виборного начала», котре визнавала шляхта¹⁷. За його візією, соціокультурна підоснова українських земель виступала не тільки як формуючий чинник соціальних й економічних відносин, а й циркулюючих правових практик — кріпосне право, німецьке (магдебурзьке) право, копа як «спрошене віче» та козацьке самоуправління.

Власне, «Малорусский полк...» являв собою першу спробу М. Слабченка представити історію права XVII–XVIII ст. на соціологічному підсонні, себто віднайти зв'язок між соціальною, економічною й правовою сферами тодішнього українського життя. Наприклад, історик уважав, що відповідно до того «як Україна у фінансово-економічному відношенні занепадала, вона все сильніше юридично зближувалася з Великоросією»¹⁸.

Чимало схожих зауваг і спостережень М. Слабченка розкидано по всьому тексту «Малорусского полка...». Зокрема, учений розглядає Зборівський договір 1649 р., як розв'язання «малоруського питання зі станової точки

¹³ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 8.

¹⁴ Ковалевский М.М. Современные социологи. — СПб., 1905. — С. 282–286.

¹⁵ Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік ВУАН Михайло Єлисейович Слабченко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: 36 статей. — Одеса, 1995. — С. 5.

¹⁶ Слабченко М.Е. Малорусский полк... — С. 24.

¹⁷ Там же. — С. 9.

¹⁸ Там же. — С. 426.

зору»¹⁹ й означає «великого кресового поміщика», як енергійного фундатора кріпосного права²⁰. Заразом він вважає, що бунчукові товариші так і не склалися у «солідарну компактну групу», попри міцне фінансове становище та успішне змагання за владу з місцевими полковниками²¹.

Схожі устремління споглядаємо і в іншій довоєнній студії М. Слабченка — «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.», в якій історик прагне співвіднести господарські практики з цариною кримінального права. Приміром, він навіть пропонує своєрідну періодизацію історії Гетьманщини, до основи якої покладена ідея домінації господарських відносин, котра переноситься до сфери права. «Досі йшла мова про головні причини, які впливали на впровадження кримінальних заходів покарання у Старій Малоросії, причому у цьому відношенні вказувалося на дві чи навіть три виразно відмінні одна від одної епохи: доба до Самойловича, коли Україна являла собою мережу дрібних вільних господарств; епоху до Скоропадського, коли в гетьманщині з'явилися великі господарства, складавався особливий державний вигляд Малоросії і демократизм відсувався на задній план, коли постали суворі заходи покарання, створені різним чином, і добу після Скоропадського, коли стали проникати до України загальноімперські порядки, загальноімперське кримінальне право й покарання», — наголошує історик²².

Зрештою, соціологічні інтенції М. Слабченка у царині історії права виплекали цілу низку напрочуд сміливих і самобутніх тез, які спричинили запеклу полеміку молодого історика з визначним ученим-правником М. Василенком. Недаремно його дружина — Н. Полонська-Василенко згадувала у споминах, що «Малорусский полк...» був досить слабкою працею²³. Ще категоричнішим був М. Василенко, котрий тримався думки, що «на кожній сторінці в книзі д. Слабченка є або необґрунтовані, або прямо фантастичні з наукового боку, виводи»²⁴.

Наприклад, гостру критику спричинила теза М. Слабченка про Україну-Гетьманщину як васальну державу²⁵. Натомість М. Василенко наголошував, що «справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і

¹⁹ Там же. — С. 25.

²⁰ Там же. — С. 7–8.

²¹ Там же. — С. 58.

²² *Слабченко М.Е.* Наказания в жизни и праве Малороссии XVII–XVIII вв. // Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911. — С. 59.

²³ *Полонська-Василенко Н.* Михайло Єлісейович Слабченко // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. — К., 2011. — С. 457.

²⁴ *Василенко М.* З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки. Рец. на кн.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. — Одесса, 1909. — 436, III с. // ЗНТШ. — 1912. — Т. 108. — С. 112.

²⁵ *Слабченко М.Е.* Малорусский полк... — С. 25–27.

представляє собою дуже важке наукове питання»²⁶. До того ж, останній тримався думки, що його молодий опонент досить вибірково і, водночас, не зовсім коректно оперує історично-правничою термінологією.

У полемічній відповіді своєму критикові М. Слабченко пояснив, що «виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханові 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полк, 27), котра актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України»²⁷. Причому, загальна аргументація автора «Малорусского полка...» щодо обґрунтування задекларованої тези витримана більш у соціологічному, аніж у правничому дусі.

На думку М. Слабченка, Гетьманщина була державою, позаяк мала «суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави»²⁸. Щодо визначення форми державного устрою, то він обстоював тезу, що це була «республіка, представительна, демократична, з безпосередньо-демократичними інститутами, де нарід проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважливіших випадках свого життя — в нас ради — республіка, яка в XVII в. зробилась клясовою, по термінології Еллінека (ор. с., 539, 529)»²⁹.

Втім, М. Василенко вважав, що М. Слабченко тільки маркує минувшину правничими дефініціями, але здебільшого ігнорує тогочасні фактичні обставини. Відтак, опонент молодого історика стверджував, що «не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для сього»³⁰. Аналогічні закиди М. Василенка споглядаємо стосовно інших тез одеського вченого, зокрема, про роль бунчукових товаришів, староства як адміністративні попередники устрою полків і т. п.

Однак сучасні дослідники вважають, що тодішні підходи М. Слабченка щодо політичного й соціального устрою Гетьманщини та висвітлення її взаємин із Московією були більш адекватними, ніж погляди М. Василенка³¹. Загалом полеміка М. Василенка й М. Слабченка відобразила не тільки відмінні підходи двох українських учених різних генерацій, а й зростаючий вплив соціологізації на дослідницькі практики гуманітаріїв початку ХХ ст.

Так чи інакше, наукові інтенції М. Слабченка напередодні Першої світової війни досить виразно окреслили його дослідницькі практики, спрямовані у бік «масової історії». Відтак, у довоєнних текстах молодого історика

²⁶ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини... — С. 104.

²⁷ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М.П. Василенка // ЗНТШ. — 1913. — Т. 116. — С. 70.

²⁸ Там само. — С. 70.

²⁹ Там само. — С. 71.

³⁰ Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М.С. Слабченка // ЗНТШ. — 1913. — Т. 116. — С. 79.

³¹ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 5.

споглядаємо у зародку цілу низку тих ідей і концептів, котрі повною мірою виявилися у його писаннях протягом 1920-х років з обсягу економічної минувшини й історії права України-Гетьманщини.

Ба більше, у своєму життєписі, написаному 31 січня — 1 лютого 1930 р. у в'язничних застінках, М. Слабченко доволі промовисто означає власне місце у тодішній українській соціогуманітаристиці. «Я поклав підвалини для теорії укр[аїнського] права періоду Гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України», — зазначає вчений³². Схожі пасажи споглядаємо і у листах М. Слабченка до І. Линниченка³³.

Власне, першість М. Слабченка у розробці й концептуалізації економічної історії України-Гетьманщини визнавали і дослідники по той бік радянського кордону³⁴. Проте нині таке позиціонування М. Слабченка як ученого оцінюють по-різному. Скажімо, В. Маслійчук обстоює думку, що він прагнув посісти «нішу чільного історика соціально-економічних процесів в Україні»³⁵.

Зауважимо, що М. Слабченко не був поодиноким українським ученим, який прагнув поширити соціологічні підходи на царину історії права. Приміром, його молодший колега — Л. Окіншевич кваліфікував свою студію «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» як роботу з історії права і водночас наголошував на її соціологічній підоснові. Зокрема, він акцентував увагу на розділах, присвячених «соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту. Їх поява обумовлена переконаністю автора, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі, треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх із цим життям й оцінити їхню ролю, вагу та значіння»³⁶.

Ці устремління обох учених на соціологізацію минувшини помітив і досить цікаво прокоментував Б. Крупницький. «Тут можна назвати імена Л. Окіншевича або М. Слабченка: перший користався нею (порівняльно-соціологічною методою. — *О.Я.*) для роз'яснення деяких правничо-істо-

³² Слабченко М. Мій життєпис (1930 р.) // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 35.

³³ Музичко О. Листи Михайла Слабченка... — С. 139.

³⁴ Андрусяк М. Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії наук. т-ва ім. Шевченка 6-го ц. м.) // Діло. — 1934. — 17 трав. — № 127. — С. 2

³⁵ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. — 2009. — Ч. 14 / 3. — С. 74 (прим. 35).

³⁶ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 254.

ричних проблем історії України, другий — для історично-економічних. Але це були початки, які в советських умовах не прийшли до повного вияву»³⁷.

Наріжний концепт найбільшої праці М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») спирається на тезу про українське господарство як «необхідну ланку у ланцюзі європейських господарств»³⁸. У іншому місці автор стверджує, що Стара Україна не була «самодостатнім замкнутим господарським організмом, але входила як одна зі складових ланок до європейського економічного концерту»³⁹.

О. Оглоблін — приятель й колега М. Слабченка і zarazом досить прискіпливий та уважний рецензент його праць, уважає, що він «встановлює поняття українського економічного організму й процес економічного розвитку України вивчає на тлі світової економіки»⁴⁰.

Зрештою, «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» проектувалася її автором як серія монографій із досить складною і розгалуженою структурою. Більше того, ідеал науковості у М. Слабченка асоціювався з великими, масштабними та серійними студіями, котрі мали представити загальні уявлення про господарські, соціальні та правничі взаємини з обсягу ранньомодерної і модерної української історії. Вірогідно, витоки цього проекту сягають ще дореволюційних часів, оскільки чимало сюжетів у початковому чи згорнутому вигляді споглядаємо у його ранніх працях — «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)»⁴¹ та «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.».

Зазначимо, що «Малорусский полк...» часом порівнюють із відомою монографією В. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» (К., 1959)⁴².

³⁷ *Крупницький Б.* Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 3б. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 177.

³⁸ *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — С. V.

³⁹ Там же. — С. 95.

⁴⁰ *Оглоблін О.П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 55.

⁴¹ *Заруба В.* Историк держави і права... — С. 323.

⁴² *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є. Слабченко. — С. 26–27.

Варто наголосити, що М. Слабченко любляв масштабні й амбітні наукові проекти. Згадаємо, приміром, його 16-томний проект «Corpus juris Ukrainensis» (1928 р.), що передбачав видання законодавчих актів від давньоруських часів до радянської доби включно⁴³. Крім того, слід відзначити плани одеського історика з публікації вибраних творів українських економістів XIX — початку XX ст. (М. Гехтера, М. Зібера, Р. Орженцького, Т. Рильського, М. Туган-Барановського, П. Юркевича та ін.)⁴⁴, а також його кількарічні змагання навколо видання Архіву Коша Запорозької Січі⁴⁵.

«Організація господарства України...» первісно планувалася М. Слабченком у вигляді п'яти частин: Лівобережна Україна XVII–XVIII ст., Запорожжя, Правобережна Україна XVII–XVIII ст., Україна до 1861 р. та після селянської реформи. Водночас перша частина (Лівобережна Україна) поділялася ще на 6 томів: землеробство у зв'язку з сільським господарством, стара українська фабрика, торговельний капіталізм, організація господарства Гетьманщини та публічне господарство Старої України⁴⁶.

Таким чином, цей монографічний цикл одеського історика мав скласти щонайменше десять томів! Недаремно Д. Багалій схарактеризував проектувану серію М. Слабченка як «грандіозний план»⁴⁷, а Б. Крупницький уважав, що «це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічній відношенні поспішність висновків і спертя на досить убогі матеріяли, що не давали права робити широкі висновки»⁴⁸.

Вочевидь, реалізація такого проекту вимагала від дослідника величезних зусиль та навантажень, особливо якщо взяти до уваги швидкоплинність написання і видання п'яти томів «Організації господарства України від Хмельнищини до світової війни». М. Слабченко у щоденнику доволі відверто зафіксував ту високу психологічну й інтелектуальну напругу, котру він відчував у процесі підготовки цієї монографічної серії. «Писати вже остогидло і ті “Матеріали” і “Організацію господарства”. З першими в цьому році покінчу, а коли то вдасться мені закінчити “Орг[анізацію] господарства”? Сказати не вмію», — занотував він у записі від 9 лютого 1927 р.⁴⁹

⁴³ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 155–156.

⁴⁴ Заруба В. Історик держави і права... — С. 144–145.

⁴⁵ Там само. — С. 148–157.

⁴⁶ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. VIII.

⁴⁷ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В.В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 319.

⁴⁸ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. — Мюнхен, 1957. — С. 17.

⁴⁹ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 227.

Варто взяти до уваги й те, що М. Слабченко розглядав «Організацію господарства України...», як студію методологічного спрямування. Наприклад, у листі до Д. Кравцова у серпні 1927 р. він зауважує: «І значінне моєї роботи полягає як раз в нових точках погляду. Для такої роботи чисто методологічного змісту не представляється надто важним нагромадження матеріалу...»⁵⁰.

Отож М. Слабченко відводив чільне місце саме конструюванню та репрезентації минувшини у цій монографічній серії. Тим паче, що автор тримався особливих поглядів щодо архітектоніки історичних студій. «Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріал, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої архітектоніки (розбив М. Слабченка. — *О.Я.*) студій над історією робітника. Який матеріал і коли його використати, очевидно річ не мало-важна», — відзначає історик в одній зі своїх рецензійних статей⁵¹. Щоправда, сам історик не дуже дотримувався цієї настанови у своїх текстах і неодноразово порушував хронологічні й територіальні межі, коли ілюстрував ту чи іншу схему різноманітним фактографічним матеріалом, що закидалося йому багатьма рецензентами.

Концептуалізація М. Слабченка спиралася на ідею про те, що національна історія є лише вислідом, точніше локальною варіацією чи проекцією всесвітньої минувшини. «Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають у однорідних умовах, які ведуть до однорідних наслідків. За такої точки зору отримуємо єдину історичну науку. Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави», — наголошує історик⁵².

Ця думка М. Слабченка про «однорідність умов» й «однорідність наслідків» загалом наслідує позитивістські канони історіописання, хоч і генералізовані та піднесені до світового масштабу. У подібному сенсі сприймаються й розумування історика про динамічні та статичні виміри минувшини, котрі досить часто споглядаємо у його лекційних курсах, зокрема, у збірці лекцій «Феодалізм на Україні». Відтак уважають, що у низці його праць позитивістські підходи простежуються «неозброєним оком»⁵³.

⁵⁰ Там само. — С. 120.

⁵¹ Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 78–85.

⁵² Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. 122.

⁵³ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 96.

Втім, ці спостереження не варто надмірно переоцінювати, позаяк позитивістська стильова основа властива практично для всіх версій соціологізації історії початку ХХ ст. Тим паче, що в історичному письмі М. Слабченка повсякчас віднаходимо апеляції до загальноєвропейських і навіть світових конструкцій минувшини, котрі виходять поза межі позитивістської концептуалізації.

Скажімо, у такому дусі М. Слабченко висловлюється в одній зі своїх рецензій. На його думку, «студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас»⁵⁴. Отож, думка про єдність світової та національних історій є одним із установчих концептів ученого.

Такий підхід нав'язував базову всесвітню соціологічну схему минувшини (М. Слабченко називав її теорію «єдиного процесу»), котра переносилася на національні терени у вигляді видозмінених концептів та ідей, апробованих у працях низки відомих учених, але рівень їхньої модифікації залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й осягнути дослідникам із локальної перспективи історіописання. Натомість «місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Відтак, автор стверджував, що Україна пережила з більшою чи меншою самотутністю всі стадії, властиві світовому господарству⁵⁵.

Більше того, М. Слабченко навіть уважав, що історична наука міжвоєнної доби досягла тієї критичної межі, котра дозволяє кардинально трансформувати дослідницький інструментарій, зокрема, замінити порівняльно-історичний метод на «синтетичний». Такі перетворення, на його думку, зведуть «історичну науку до вивчення фаз у житті людства. На долю національних історій випаде вивчення того, як відбувалася, як проминала фазисність, загальна ж історія складає зміст того, що представляла собою дана фаза. У зв'язку з цим доведеться переглянути весь зміст історичної науки. “Мандрування” різних явищ, наслідування, рецепція і т. п. постануть в іншому вигляді, в іншому світлі, в іншому розумінні», — стверджує історик⁵⁶.

⁵⁴ Слабченко М. Рец. на кн.: *Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика.* — К., 1925 // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* — К., 1926. — Кн. 7 / 8. — С. 557.

⁵⁵ Слабченко М.Е. *Организация хозяйства Украины...* — Ч. 1. — Т. 1. — С. V.

⁵⁶ Там же. — С. 122.

На відміну від М. Слабченка, його молодший колега Л. Окіншевич тримався більш поміркованих поглядів щодо можливостей і перспектив соціологізації історії та права, зокрема, обстоював тезу про необхідність сполучити класичний «юридичний розбір» із «економічно-соціологічним нарисом життя»⁵⁷.

Натомість М. Слабченко відводив поважне місце у студіюванні минувшини типологічним процедурам. Приміром, характеризуючи погляди економіста М. Зібера, він відзначає: «Отримуємо деяку, так би мовити, повторюваність соціальних феноменів, витворюється уява про типовість відразу для всього комплексу економічних і соціальних явищ. Зазначена обставина виявляється не тільки в одному місці чи у одного народу: типове повсюдно типове. У найрізноманітніших місцевостях віднаходимо певну с и м е т р і ю (розбив М. Слабченка. — *О.Я.*) явищ. Такий, наприклад, феодалізм — устрій, який споглядаємо як у некультурних народів Сходу, так і у середньовічній Європі»⁵⁸. З такої перспективи «синтетичний метод» одеського дослідника постає у вигляді універсального типологічного маркування минувшини шляхом екстраполяції всесвітніх тенденцій на національні обшири.

Отож, кінцевим продуктом соціологічного представлення національної історії, за версією М. Слабченка, були проміжні концепти (типи, форми, структури), котрі мали продемонструвати розгортання певних фаз чи стадій, властивих «єдиному процесу» на обширах всесвітньої історії, але на конкретному місцевому матеріалі. Зрештою, концептуалізація одеського вченого незаперечно тяжіє до універсальної стадіальної репрезентації історії, котра значною мірою визначається матеріальними й економічними чинниками, передумовами й обставинами. Не випадково історик представляє минувшину у вигляді відповідних стадій-фаз (феодалізм, торговельний капіталізм, кріпосницька доба, буржуазно-капіталістичний устрій та ін.)⁵⁹.

Дехто з дослідників пов'язує таке маркування історії у текстах М. Слабченка з теорією суспільно-економічних формацій⁶⁰. Зауважимо, що з формаційним підходом його концептуалізацію сполучає низка прикмет — схожа стадіальна підоснова, універсальна й матеріалістична репрезентація минувшини та задекларована телеологічність історичного процесу.

Втім, конструкція М. Слабченка помітно різниться від сумнозвісної «формаційної п'ятичленки», позаяк позбавлена її суцільного детермінізму,

⁵⁷ *Окиншевич Л.* Рец. на ст.: *Слабченко М.* До методології історії робітничого класу (Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 78–85) // *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права.* — К., 1927. — Вип. 3. — С. 424–426.

⁵⁸ *Слабченко М.Е.* Николай Иванович Зибер // *Зибер Н.И.* Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М.Е. Слабченко. — Одесса, 1923. — С. XII.

⁵⁹ *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. V.

⁶⁰ *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є. Слабченко. — С. 33, 54; *Заруба В.* Історик держави і права... — С. 283, 324.

канонічної викінченості, тотальної класової апології й редукації, зокрема, одноманітності у представленні світу історії і, нарешті, розмаїтими способами «переходу» від однієї стадії до іншої. Тим паче, що формаційна теорія постала як ідеологічний конструкт радянської соціогуманітаристики 1930-х років. Натомість 1920-ті роки в українському історіописанні пов'язані з різноманітними творчими експериментами на ниві соціологізації історії, до яких слід віднести й праці одеського інтелектуала.

Звісно, М. Слабченко пов'язував трансформацію правничих і соціальних практик із відповідними економічними передумовами. Схоже, що витoki його теорії «єдиного процесу» простежуються ще у писаннях дореволюційної доби. Приміром, у розвідці 1914 р., присвяченій поглядам Д. Міллера як історика права він зауважує, що у «Д.П. відчувалося відсутність загального базису, на який спиралися б його дослідження, напр. економічного»⁶¹.

Отож, у революційні та післяреволюційні часи М. Слабченко однозначно апелює до економічної підоснови історичного процесу. «Кожний нарід і кожна епоха мають свої особности в судах і процедури в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. — підкреслює історик. — Міняється економічний уклад — міняються право, інститути, юридичні основи і таким чином право в одну епоху має одні форми, в другі часи воно може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію»⁶².

Зрештою, у листі від 6 вересня 1924 р. до колеги-слависта Б. Ляпунова М. Слабченко навіть називає себе «історичним матеріалістом»⁶³. Зазначимо, що саме тоді з'явився відомий посібник М. Бухаріна «Теория исторического материализма. Популярный учебник марксистской социологии» (М., 1921), який багато разів перевидавався протягом 1920-х років. У широкому сенсі це видання було однією з перших радянських версій соціологізації минувшини на ґрунті більшовицького марксизму.

Однак уявлення М. Слабченка виглядають надто строкатими, порівняно з образами, сконструйованими у душі щойно «народженого» істмату з його суцільною класовою редукацією, котра згодом стала наскрізною ідеєю, виплеканою радянською соціогуманітаристикою під тиском тоталітарного режиму. Натомість у його текстах хоч і йдеться про пріоритет матеріальних і економічних чинників у конструюванні та структуризації світу історії, проте сприймаються різноманітні інтелектуальні й культурні впливи.

⁶¹ Слабченко М.Д. П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. — Харьков, [1914]. — С. 9.

⁶² Слабченко М.С. Судівництво на Україні XVI–XVIII ст. (Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.). — Харків, 1919. — С. 3.

⁶³ Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX — на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2011. — Вип. 21. — С. 77.

Ці стильові особливості історичного письма М. Слабченка досить точно відзначив і прокоментував Д. Багалій. На його думку, «марксистських висновків і пояснень у автора (М. Слабченка. — *О.Я.*) не дуже багато та що в нього справді панує не абстрактно-догматична (хоч він частенько робить екскурси в теоретичний бік), а загальноісторична думка»⁶⁴.

Зауважимо, що ставлення до марксизму в М. Слабченка було досить складне й амбівалентне. З одного боку, він уважав себе вченим, який творить нову «революційну теорію» осягнення минувшини суспільства за часів пореволюційного піднесення й розквітості⁶⁵.

Ту самобутню, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М. Слабченко у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. «Ми — революція, а старі — архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?», — зазначає автор листа з виразним натяком на М. Грушевського та його учнів⁶⁶. У листі від 2 січня 1927 до того ж таки О. Оглоблина одеський дослідник відзначає: «Я шаную їх як світила, але поклоняюсь свободній прекрасній революційній думці. Може вона ще мало одціплена. Але вона молода, а не відцвівша троянда»⁶⁷. Андрій Річицький — один із рецензентів студій М. Слабченка, зауважив, що він «марксистським методом революціонує українську історичну науку і робить вкладку в справжнє українознавство»⁶⁸.

Втім, варто наголосити, що за часів революції, а саме протягом 1919–1920 рр. стався несподіваний відхід М. Слабченка від політичної діяльності, котрий і дотепер сприймається як досить загадковий⁶⁹. Що саме спричинило цей кардинальний поворот у інтелектуальній біографії одеського історика, достеменно невідомо. Можливо, до такої позиції призвело споглядання крайнощів революційних практик, незабутній досвід фронтовика-окопника на теренах великої війни, трагедія особистих втрат, конфлікти дійсності зі світоглядними переконаннями... Цей перелік імовірних запитів можемо суттєво продовжити!

⁶⁴ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 320.

⁶⁵ Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // Український історик — 1982/83. — № 3/4, 1. — С. 25.

⁶⁶ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 67.

⁶⁷ Там само. — С. 108.

⁶⁸ Річ. Анд. [Лісоцький А.] Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Одесса: Государственное изд-во Украины, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 223 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — 208 с. // Червоний шлях. — 1923. — № 1. — С. 285.

⁶⁹ Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. — С. 30–31.

Так чи інакше, попри відмову від політичних практик, революційна настанова посідала поважне місце в ідеалі науковості М. Слабченка у вигляді пореволюційної патетики та ціннісних орієнтацій, пов'язаних із досягненням «масової історії», котру він конструював за взірцями «єдиного» всесвітнього історичного процесу. Видається показовим той факт, що у його кімнаті знайшлося місце портретам К. Маркса та Т. Шевченка, котрі відображають «мирне» співіснування різних аксіологічних вимог чи «двох вір» у світо-сприйнятті вченого⁷⁰.

З іншого боку, з теоретичних настанов марксисту М. Слабченко сприймав лише матеріалістичний детермінізм, котрий радше означити як жорстку домінацію економічних, господарських чинників на авансцені історії, та визнавав класову підоснову в будові суспільства. Такий підхід іноді потрактовують, як «економічний детермінізм вульгарно-марксистського типу»⁷¹. Проте у текстах М. Слабченка практично не можливо віднайти тотальне впровадження ідеї чи «закону класової боротьби», а його стадіальну концептуалізацію економічної минувшини зі строкатою соціальною поверхнею, багатоманітними прошарками й верствами населення складно назвати однозначним вислідом марксистського редукціонізму.

Зазначимо, що у великій і загалом негативній рецензії П. Федоренка, котру С. Водотика слушно характеризує як вираз «колективної думки представників школи М. Грушевського»⁷², монографічна серія М. Слабченка про організацію господарства розглядається не як марксистська, а як перша спроба «дати на ґрунті історично-матеріалістичної методи аналізу економічного та правового ладу України від Хмельниччини до світової війни 1914 р.»⁷³. Однак інший репрезентант київської школи М. Грушевського — М. Ткаченко однозначно називає М. Слабченка істориком-марксистом⁷⁴.

⁷⁰ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 61; Заруба В. Історик держави і права... — С. 286.

⁷¹ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 54.

⁷² Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 7.

⁷³ Федоренко П. З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — [Б. м.], 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; [Б.м.], 1922. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; [Б.м.], 1923. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; [Б.м.], 1925. — Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.; Його ж. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — [Б.м.], 1923. — Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) // Україна. — 1929. — № 35 (лип./серп.). — С. 9.

⁷⁴ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. — Т. 5. — Вип. 1: Соціально-правова організація Січі Запорозької (Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3; та окрема відбитка. — К., 1927. — 136 с.) // Україна. — 1929. — № 32 (січ./лют.). — С. 102.

Натомість М. Яворський тримається думки, що, «безперечно, теоретично вся марксистська методологія для нього ясна, але, коли ставиться реально питання про її пристосовання до окремих явищ, то ця методологія зразу губиться, і тов. Слабченко всі їх бачить тільки формально, тільки зовні, а не виявляє питомого їм нутра»⁷⁵. Наведені розумування свідчать про досить хитку й умовну лінію демаркації поміж прихильниками різних версій соціологізації минувшини.

Проте і сучасні дослідники вважають, що М. Слабченко не абсолютизував марксизм, а послугувався «модним тоді соціологічним аналізом»⁷⁶, або схилився до «соціологічного опрацювання старих і нових джерел»⁷⁷. Схоже, що історик розглядав марксизм, як новий, «революційний метод» чи «революційну методологію» пізнання⁷⁸, але не вважав цей дослідницький інструментарій ексклюзивним і моністичним! Видається, що марксизм був лише одним із низки компонентів, якими послугувався одеський інтелектуал у конструюванні та представленні української минувшини, як історії з перспективи «сірої» людини, включеної до «масових» процесів, явищ і перетворень.

Приміром, М. Слабченко доволі вільно вживав концепти й ідеї Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердінга, В.-С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сільванського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М. Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штамллера та інших учених і мислителів. Відтак, його тексти являють собою досить строкату палітру різноманітних ідей і підходів, прикладених до української минувшини й проілюстрованих фактографічним матеріалом, хоч часто-густо у фрагментарному чи епізодичному вигляді.

Наприклад, М. Слабченко використовував відомий концепт В. Зомбарта про економічний децентралізм ранньомодерного господарства з його відомої студії «Сучасний капіталізм»⁷⁹ для пояснення аграрного характеру господарського устрою Гетьманщини⁸⁰. Більше того, одеський історик зауважує, що вживає «господарські типи», виведені в працях В. Зомбарта та К. Бюхера, при класифікації організації виробництва України XVI–XVIII ст., зокрема,

⁷⁵ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті: Збірка статей. — [Б. м.], 1929. — Т. 1. — С. 210

⁷⁶ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 116.

⁷⁷ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 8.

⁷⁸ Заруба В. Історик держави і права... — С. 165, 287.

⁷⁹ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М.А. Курчинского. — М., 1905. — Т. 2: Теория капиталистического развития. — С. 115–117.

⁸⁰ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — С. 7 (прим. 1–2).

для демонстрації «недоведеного переходу від одного типу господарства до іншого (що іноді називають еволюцією господарських форм)»⁸¹.

Проте інші підходи К. Бюхера М. Слабченко сприймав вибірково. Зокрема, він назвав «історичною й економічною нісенітницею» припущення К. Бюхера про те, що торгівля є вислідом лише високого промислового розвитку країни⁸². Така позиція автора вмотивовувалася тим, що теза про «торгівельний капіталізм», як первинну форму буржуазних відносин, посідала чільне місце у його концептуалізації. Більше того, історик наголошував, що «торгівельний капіталізм Старої України» відображав загальноєвропейські тенденції⁸³. Схожі концепти про торгівельний капіталізм на обширах Росії у XVII ст. побутували у працях М. Покровського — одного з найвідоміших російських істориків-марксистів, а також працях О. Богданова, М. Рожкова та ін.

Однак, М. Слабченко з великим зацікавленням сприймав і використовував ідеї В. Зомбарта — одного з найавторитетніших дослідників становлення капіталістичної економіки, у текстах якого марксистські постулати химерно перепліталися з думкою про особливий «дух буржуа». На перший погляд, ця теза В. Зомбарта нагадує славетну апологію «протестантської етики» М. Вебера, проте насправді є відмінною концептуальною пропозицією, порівняно з веберіанською візією, позаяк зорієнтована на пошук інших ментальних основ виникнення капіталізму.

Відзначимо, що чимало вчених активно послуговувалися тритомником В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» та його іншими працями на теренах радянської соціогуманітаристики 1920-х років, особливо дослідники, котрі вивчали економічну та соціальну минувшину. Водночас М. Слабченко вживав, коментував й опонував багатьом ідеям і концептам, викладеним у працях низки російських мислителів (О. Богданов, М. Бухарін, О. Лаппо-Данилевський, П. Маслов, П. Мілюков, М. Покровський, М. Рожков, П. Сорокін, П. Струве та ін.).

Скажімо, М. Слабченко критикував відому тезу російського соціолога П. Сорокіна, котрий обстоював думку, що предметна область соціології поширюється на всю царину «міжлюдської взаємодії»⁸⁴. Натомість український історик уважав, що у випадку, коли йдеться про організаційні засади економічного устрою, доцільно вести мову не про взаємодію, а про сталі соціальні зв'язки⁸⁵.

⁸¹ Там же. — С. 23.

⁸² Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. — [Б. м.], 1923. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. — С. 2.

⁸³ Там же. — С. V.

⁸⁴ Сорokin П.А. Система социологии. — М., 1993. — Т. 1: Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. — С. 57.

⁸⁵ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 97 (прим. 1).

Гострі зауваги М. Слабченка спричинила й відома думка М. Бухаріна про істотну різницю між можливостями соціальними та можливостями технічними⁸⁶. «Технічне у людському суспільстві не можливе поза соціальним. Технічне — інший бік соціального, виробничі відносини — вид тих же соціальних, вид організованого життя. Технічне й соціальне — поняття відносні, у залежності від зміни техніки видозмінюється й соціальна організація», — підкреслює історик⁸⁷.

Відзначимо, що недооцінювання соціальної ролі техніки М. Слабченко закидав й вищезгаданому В. Зомбарту. На його думку, «більш досконала техніка вводить більш довершену організацію праці, кладе глибшу межу поміж підприємцем і робітником. Зомбарт не звернув на це увагу, обмежився констатацією позитивних сторін технічного прогресу»⁸⁸. У широкому сенсі одеський учений досить складно та диференційовано сприймав соціальний світ, який неодноразово уявляв у вигляді буття «масової людини», що продукувало чимало загальних і специфічних контекстів висвітлення.

Доволі скептично М. Слабченко поставився й до візії правника-неокантіанця Р. Штамлера, котрий обстоював тезу про апіорну первинність права щодо політичних та економічних взаємин. «Штамлер (у тексті М. Слабченка помилково Штаммер. — *О.Я.*) готовий визнати, що право має особливе самозадовольняюче буття і форму. Насправді юридичний акт є таким не сам собою, а здобуває своє вираження у залежності від обставин. Якщо йдуть до суду за допомогою та для надання акту сили, то акт робиться юридичним (весілля); здійснений у церкві він набуває особливого забарвлення (шлюб у церкві), за обставин війни — ще особливий вигляд (побратимство). Той же шлюб міг розглядатися як церковно-релігійний *votum* (лат. обіт. — *О.Я.*), як одностороння угода чи двосторонній договір і т. п. Разом із тим оточення надає своєрідне забарвлення угодам у залежності від ставлення до неї зацікавленої особи й суспільства, тобто визнання», — наголошує історик⁸⁹.

Видається, що мисленнєві повороти М. Слабченка стосовно вибору тих чи інших ідей значною мірою визначалися евристичним спрямуванням його теорії «єдиного процесу». Приміром, одеський дослідник послуговувався відомими коефіцієнтами Густава фон Шмоллера для оцінки можливих видів господарської діяльності у залежності від певної густоти населення. Відтак він тримався думки, що кількість людності на території Запорозьких Вольностей дає підставу для визначення досить високого коефіцієнту, який передбачає наявність «екстенсивно-переложного хліборобства з ухилом в бік

⁸⁶ Бухарин Н. Экономика переходного периода. — М., 1920. — Ч. 1: Общая теория трансформационного процесса. — С. 54–55, 64–71.

⁸⁷ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 93.

⁸⁸ Там же. — С. 173.

⁸⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 3. — С. 94.

трипілля»⁹⁰. Такі досить формальні обрахунки, вочевидь, потверджували його вихідну тезу про всесвітню ангажованість будь-якої національної історії.

Та, мабуть, найпоказовішою є спроба М. Слабченка сполучити марксистські підходи зі зною теорією граничної корисності австрійської економічної школи (Е. Бем-Баверк, К. Менгер та ін.), котра була вельми популярною у світовій соціогуманітаристиці першої третини ХХ ст.

З одного боку, М. Слабченко звертає увагу на те, що ця теорія здебільшого конструювалася поза історичною перспективою. Відтак він вважає, що Е. Бем-Баверк оперував, як правило, гіпотетичними випадками, К. Менгер виходив переважно з уявлень ізольованого господарства, а погляди англійського економіста і zarazом прибічника цієї теорії В.-С. Джевонса не дають задовільного пояснення для багатьох явищ і процесів у царині економічної минувшини.

Натомість М. Слабченко обстоює думку, що історію господарства не можливо осягнути поза соціальними контекстами⁹¹. «Соціальне зацікавлення пов'язує конкретні господарські цілості єдиним нерозривним ланцюгом, де моменти суб'єктивний та об'єктивний усвідомлюються одразу, не відокремлено один від іншого», — відзначає історик⁹².

З другого боку, схилиючись до марксистського потрактування, М. Слабченко не хоче ігнорувати й суб'єктивні та психологічні виміри господарських взаємин, але розрізняє їх відповідно до тієї чи іншої епохи. На його думку, «вчення про корисність конкретно у кожную добу має своє відображення: для ХVІІ стол. точка зору австрійської школи може бути прийнята. Менгер марно висував ознаки корисності; він оперував старовинною літературою, посиланнями на яку поцятковані примітки до його “Основ” (Менгер К. Основания политической экономии: Общая часть. — Одесса, 1903. — О.Я.); коли ж ми маємо справу з ХVІІІ стол., то вичерпна формула праці подана Марксом»⁹³.

Зрештою, вільне коментування, тлумачення, означення, засвоєння, критика, уточнення чи заперечення поглядів, підходів, візій та концепцій багатьох знаних авторитетів, щодо яких одеський учений часто-густо посідав своєрідне, ба навіть незалежне становище, видається характерною особливістю стилю мислення М. Слабченка.

Іншою прикметною рисою його історичного письма є суцільна, здебільшого апріорна екстраполяція й генералізація. Зазвичай більшість текстів

⁹⁰ Слабченко М.Е. [Організація господарства України... — Т. 5. — Вип. 2]: Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 186.

⁹¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 3. — С. 95.

⁹² Там же. — С. 95.

⁹³ Там же. — С. 96.

історика розпочинається з висунення установчих, інколи досить категоричних тез, до яких автор звертається у процесі фактографічного обґрунтування висновків, узагальнень, гіпотез і т. п. Причому, ці концепти є самоцінними для автора, попри те, що вони часто-густо випадають, а то й помітно суперечать фактологічній чи емпіричній канві викладу.

Саме у такому дусі М. Слабченко формулює й висуває власне означення «феодалізму», хоч і наголошує на суперечливості та контраверсійності численних візій багатьох учених. «В наслідку вижимки матимемо формулу: феодалізм представляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується, яко носій державної влади, котру роздроблено між владарями земель й кріпаків, причім влада ця оспорюється головою держави, в наслідку чого витворюється компромісна верствова держава, що падає під навалюю нової сили чи буржуазії»⁹⁴.

О. Оглоблин, який досить прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, неодноразово відзначав хиби й перекручення у його генералізаційних процедурах. «Не варто також загальні положення ілюструвати випадковими прикладами, які до того ще різко порушують зазначені хронологічні рямці. З факту початку XIX століття не можна поширювати висновки на весь XVIII вік. Все це некорисно відбилося на праці проф. Слабченка. Поняття виявилися неясними, невиразними; різні моменти перемішано, заплутано», — наголошує О. Оглоблин⁹⁵.

Суголосну думку споглядаємо і у рецензії Н. Полонської-Василенко, котра відзначала, що М. Слабченко надзвичайно вільно поводить з цитатами, а його посилання вирізняються величезною кількістю неточностей та огріхів⁹⁶. Схожі зауваги споглядаємо і у бібліографічній замітці Л. Окіншевича, котрий закидав одеському колезі мішанину у характеристиках інститутів Війська Запорозького до і після 1648 р.⁹⁷ Пізніше В. Романовський у розвідці, присвяченій орендним відносинам на Лівобережній Україні, заува-

⁹⁴ Слабченко М.Є. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928–29 рр.) [Склограф] // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 1. — Спр. 22527. — Арк. 2 зв.

⁹⁵ Оглоблин О.П. Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М.Є. Слабченка — «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны». Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в XVII–XVIII стол. — Одесса, 1922 г.) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 92.

⁹⁶ Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н.П. Василенка. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 6. — С. 296.

⁹⁷ Окіншевич Л. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1918 // Україна. — 1925. — № 3. — С. 167.

жив, що М. Слабченко подав не тільки уривчасті відомості, а й запропонував їх «фантастичне висвітлення»⁹⁸.

Та найбільше генералізаційні процедури М. Слабченка скритикував вищезгаданий П. Федоренко, у закидах якого мимоволі вгадуються настанови М. Грушевського щодо передчасних й апіорних узагальнень. «Але просто узагальнювати розбиті уривки і на підставі уривку, належного даній території або даному рокові, роботи висновки для всієї території або доби, це — найнепоправніша помилка. На великий жаль таких помилок рясно в праці проф. Слабченка», — підкреслює рецензент⁹⁹.

Відзначимо, що П. Федоренко демонструє цілу низку перекручень, прогалин і спотворень у монографічній серії М. Слабченка. Зокрема, він відзначає такі огріхи у репрезентації історії сільського господарства¹⁰⁰, показує уривчастість і неправомірну генералізацію використаного матеріалу для побудови кривої руху цін¹⁰¹, динаміки чисельності українського населення¹⁰² тощо.

Врешті, П. Федоренко звертає увагу на ще одну прикметну рису історичного письма М. Слабченка — брак розробленого термінологічного апарату, котрого конче потребувала будь-яка візія з обсягу соціологізації минушини. «Проф. Слабченко, клясифікуючи види виробництва за своїми схемами, обмежує своє завдання лише констатуванням певних форм виробництва, — зазначає рецензент. — Але й до констатування треба поставити певні вимоги. Перша й головна з них — точність означень і формулювань, себто питання про термінологію. Великим мінусом книги, яку присвячено промисловості, треба вважати те, що автор, будуючи свої схеми, зовсім обминає це питання, не надаючи видимо йому жадного значіння»¹⁰³.

Вочевидь, доцільно відзначити й особливості творчої манери М. Слабченка як історика, зокрема, щодо його роботи над текстом. «Колись М.Є. Слабченко казав мені, — згадував О. Оглоблин, — що закінчена ним праця його вже не цікавить і, друкуючи її, він навіть ніколи не править коректи (тому, мабуть, у його блискучих працях так рясно прикрих друкарських і недрукарських помилок)»¹⁰⁴. І, справді, найбільші та найвідоміші студії М. Слабченка — «Організація господарства України від Хмельнищини

⁹⁸ Романовский В.А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII — начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. — Ставрополь, 1970. — С. 347.

⁹⁹ Федоренко П. З спірних питань економіки України. — С. 11.

¹⁰⁰ Там само. — С. 18.

¹⁰¹ Там само. — С. 29.

¹⁰² Там само. — С. 12–13.

¹⁰³ Там само. — С. 21.

¹⁰⁴ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 46.

до світової війни» та «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття» сповнені численними помилками, технічними огріхами й перекрученнями, котрі повсякчас кидаються в очі пильному читачеві.

Заразом великі праці М. Слабченка є доволі неоднорідними, позаяк містять різні текстові шари: звичайне групування фактографічного матеріалу у традиційному дусі позитивістського емпіризму, епізодичні теоретичні і методологічні екскурси, полемічні і навіть патетичні нотатки щодо певних проблем чи питань, які зачепили автора, тематичні відступи від провідних сюжетних ліній, а часом образні порівняння, метафоричні означення, гострі коментарі й зауваги і т. п.

Натомість полемічні, дослідницькі та викладацькі практики М. Слабченка, як правило, більш органічно сполучалися в його усному слові. Не випадково його викладацькі і полемічні таланти відзначалися багатьма сучасниками. Скажімо, Н. Полонська-Василенко згадувала: «Промовляв Михайло Єлісейович чудово. Жваво, піднесено, з масою цитат, без шпаргалів (та й які шпаргали могли тут бути — це ж була імпровізація!). Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори: в них було більше яскравості, самий голос молодий надавав викладові переконливості»¹⁰⁵. Сучасні дослідники зазначають, що одеський історик, безсумнівно, мав публіцистичний дар¹⁰⁶, і водночас наголошують на його винятковій лекторській майстерності¹⁰⁷.

Цей своєрідний дисонанс між усним та друкованим словом, публіцистичними й науковими текстами є показною рисою стилю мислення М. Слабченка, схильного до надзвичайно швидкої схематизації минувшини та побіжної, вибіркової, інколи навіть поверхової проробки фактографічного матеріалу для аргументації висунутих ідей.

Недаремно концептуалізація М. Слабченка з її матеріалістичною домінацією, суцільною екстраполяцією, апіорною генералізацією та численними фактографічними перекрученнями видавалася доволі спрощеною і навіть «грубо-схематичною» його опонентам, передусім, вищезгаданому П. Федоренку¹⁰⁸. До того ж одеський дослідник не тримався якоїсь певної візії з обсягу соціологізації історії і не систематизував свої погляди щодо тогочасних концепцій, хоч і вдавався до низки теоретичних екскурсів та відступів. Відтак, у його текстах споглядаємо самотутню мішанину різних ідей та концептів.

З такої перспективи не варто дивуватися, що вихідною межею у концептуалізації М. Слабченка є доба Хмельниччини. Адже він ще у своїх

¹⁰⁵ Полонська-Василенко Н. Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 458.

¹⁰⁶ Першина З.В. М.Є. Слабченко-публіцист // Академік Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 26.

¹⁰⁷ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко... — С. 66.

¹⁰⁸ Федоренко П. З спірних питань економіки України. — С. 16.

довоєнних текстах обстоював думку, що саме ця епоха призвела до становлення «напівсамостійної держави» та «перебудувала життя України за новим масштабом»¹⁰⁹. Ці часи асоціювалися у дослідника з добою «революційних війн Богдана»¹¹⁰, а епоха після Хмельниччини — з водовиром «громадянської війни та авантюри, сполучених з міжнародними інтервенціями»¹¹¹.

Отож, 1654 р. у рецепції М. Слабченка постає як своєрідна межа, коли Україна-Гетьманщина постала як «несуверенна» чи васально залежна від Московщини держава¹¹². Тим паче, що Хмельниччина, на його думку, порвала з «системою підневільної праці та феодалними порядками»¹¹³. М. Слабченко навіть зауважує, що «Хмельниччина показала можливість створення буржуазно-демократичної держави, вказала на ті шляхи, котрими міг простувати «козацький народ»»¹¹⁴. Проте історик вказує й на ті складні обставини й умови, в яких виникла Гетьманщина. Він навіть метафорично зауважує, що «Українська держава і народилася посеред руїн»¹¹⁵.

Зрештою, М. Слабченко наголошує, що у цю добу Україна-Гетьманщина не тільки політично відокремилася від Польщі, а й «по-новому конструювала своє господарство, дала йому нову організацію»¹¹⁶. Власне, Хмельниччина спричинилася до появи нових діючих осіб на сцені українського господарства, котрі мали віднайти у ньому свої специфічні ролі. «Замість крупних «можновладців» та «королеват» на історичну арену виступив дрібний власник — козак, міщанин та визволений з-під панської залежності — хлопець, які зажадали участі у життєвому бенкеті такою ж мірою, якою брали участь великі польські аграрії й торговці», — підкреслює історик¹¹⁷.

Однак М. Слабченко не ідеалізує соціальних і господарських взаємин, які склалися після 1648 р., позаяк тримається думки, що «свобода, завойована у 1648 р., виявилася свободою для економічно сильних»¹¹⁸. У лекційному курсі 1918 р., присвяченому центральним установам Гетьманщини, М. Слабченко наголошує, що від 1648 р. «новим економічним базисом стало вільне дрібне натуральне господарство»¹¹⁹. Саме з дрібним власником, який

¹⁰⁹ Слабченко М.Е. Малорусский полк... — С. 20.

¹¹⁰ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 56.

¹¹¹ Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 1.

¹¹² Там же. — Ч. 1. — Т. 2. — С. 1.

¹¹³ Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 56.

¹¹⁴ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 2.

¹¹⁵ Там же. — С. 251.

¹¹⁶ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 19.

¹¹⁷ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 1.

¹¹⁸ Там же. — С. 133.

¹¹⁹ Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). — Одесса, 1918. — С. 5.

заступив великі магнатські господарства, історик пов'язував ті тенденції й нові можливості (політичні, господарські, соціальні і навіть культурні!), котрі з'явилися в Україні-Гетьманщині середини XVII ст.

Більше того, М. Слабченко висловлює думку, що господарські практики значною мірою визначають перебіг і спрямованість соціального та політичного буття, зокрема, конструювання політичних інституцій і взаємин. «Дрібний масштаб господарського самодостатнього укладу й відсутність ринків, — відзначає автор, — спричинили необхідність організації влади у таких же розмірах і за таким же типом — влада організовувалась за системою децентралізації, а, отже, на виборному началі всього населення»¹²⁰. Відтак ідея господарської, економічної децентралізації, яка була досить популярною у працях німецьких учених, зокрема, В. Зомбарта, перекочує у текстах М. Слабченка до політичної сфери. Відзначимо, що В. Левитський розглядав таке запозичення як неправомірне, позаяк В. Зомбарт уживав його стосовно «обробної промисловості домануфактурного періоду». Натомість одеський історик послуговувався цим концептом щодо всього господарства Гетьманщини, зокрема, стосовно сільськогосподарських практик¹²¹.

Утім, інтелектуальними орієнтирами М. Слабченку слугують не тільки студії В. Зомбарта, а й російського соціолога М. Ковалевського. Скажімо, М. Слабченко покликається на припущення останнього про те, що дрібне натуральне господарство запорожців сприяло формуванню виборної системи влади¹²². Він навіть генералізує це припущення і поширює його на устрій усієї України-Гетьманщини.

На думку М. Слабченка, «уклад Гетьманщини XVII–XVIII ст. у правосвідомості населення України був республіканським»¹²³. У іншій праці він відзначає, що на «всьому просторі запанував республіканський демократичний лад, що спиравсь на дрібну земельну власність, керувався необмеженою свободою, користавсь формами народоправства, мав у своєму розпорядженні велетенські природні багатства, спритне й готове до війн населення й зухвалі заміри що до захоплення нових, вже чужих по національності територій, як от Білої Руси чи Молдави. Нова держава відразу загрожувала великим державам Польській, Московській, Турецькій так власними силами, як і сторонніми (Швеція, Угорщина, Крим)»¹²⁴.

¹²⁰ Там же. — С. 6.

¹²¹ Левитский В. Рец. на кн.: Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII и XVIII столетии. — Одесса, 1922. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — 222 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII стол. — 208 с. // Книга. — 1923. — № 2. — С. 32.

¹²² Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — С. 12.

¹²³ Там же. — С. 6.

¹²⁴ Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса], 1925. — Т. 1. — С. 1.

Зауважимо, що для характеристики політичного устрою Гетьманщини М. Слабченко вживає термін «народоправство», котрим зазвичай послуговувався М. Костомаров. Вочевидь, автор не уникнув і своєрідної ідеалізації Гетьманщини, на що вказують сучасні дослідники¹²⁵.

Зрештою, М. Слабченко навіть уточнює, що у «цій державі (Гетьманщині. — *О.Я.*) брало участь в управлінні все доросле чоловіче населення (згодом пануючий поміщицько-старшинський клас) і право на участь населення у владі вважалось вислідом індивідуальної свободи»¹²⁶. Цю тезу історик генералізує на сторінках «Організації народного господарства...». Відтак, він уважає, що «представлене дрібними власниками козацтво, котре забезпечувало свої інтереси, внаслідок своєї економічної природи не могло підтримувати жорсткого централізованого устрою. Працюючи, головним чином, на себе й задовольняючись не просто місцевим, але найближчим ринком, козаки розвивали систему децентралізації політичної, котра визначалася господарською децентралізацією»¹²⁷.

Таким чином, М. Слабченко тримався думки, що саме «децентралізовані» господарські практики революційної доби та наявність багатоманітних дрібних верств й спричинилися до формування політичного устрою Гетьманщини. Варто наголосити, що становище українських земель під Польською Коронаю історик уважав однозначно колоніальним. Причому, XIV–XV ст. він розглядав як добу пізнього феодалізму на українських землях¹²⁸, а XVI ст. пов'язував із зародженням ранньобуржуазних відносин.

Згодом подібним чином М. Слабченко маркував й українські території, які опинилися під скіпетром імперії Романових. Наразі поставала контраверсійна вісь — метрополія/колонія, котрою одеський вчений послуговувався для представлення минувшини українського господарства, зокрема, пояснення його аграрного характеру та багатьох архаїчних рис, які виразно виявилися у революційну добу Хмельниччини та пореволюційні часи.

«У метрополії господарський уклад спирався на протиставлення міста селу. На *kresach* же, внаслідок величезного земельного простору, такого протиставлення не спостерігалось, тут і село, і місто-містечко існували в однакових умовах і виступали разом супроти метрополії, котра їх експлуатувала. «*Kresy*» (польські окраїни. — *Авт.*) були колонією, і внаслідок цього виробництво серединної Польщі базувалося на системі поділу праці, зумовленому обслуговуванням колоніального ринку. Колоніальною політикою пояснювалося те, чому Україну представлялося вигідніше тримати на рівні сільського господарства, не засновувати на *kresach* міст і не підтримувати обробної промисловості, з одного боку, і чому, з другого — українські

¹²⁵ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 85.

¹²⁶ *Слабченко М.Е.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — С. 6.

¹²⁷ *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 4. — С. 15.

¹²⁸ *Слабченко М.Є.* Феодалізм на Україні... — Арк. 72.

міські громади обкладалися значною данню та повинностями, підпорядковувалися домінуючій владі поміщиків і т. п.», — відзначає історик¹²⁹.

Такий авторський коментар доволі добре ілюструє той спосіб, який автор обрав для висвітлення й пояснення «відхилень» у національній історії, порівняно з західноєвропейськими взірцями. У широкому сенсі він уводив колоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини, котрий мав пояснити побутування архаїчних рис у господарстві й торгівлі України-Гетьманщини.

Втім, за часів Хмельниччини розгорталися не тільки політичні й економічні метаморфози, а й змінювалися правничі практики. Передусім, на думку М. Слабченка, революційна доба кардинально трансформувала українську правосвідомість, що призвело до суттєвих господарських перетворень. Він зауважував, що, «від 1648 р. на Україні була проголошена програма економічного життя на засадах так званої свободи праці й занять, на запереченні великого земельного та іншого майна і на наданні влади нешляхетським масам»¹³⁰.

Цей пасаж М. Слабченка незаперечно пов'язаний із революційною риторикою 1920-х років, в атмосфері якої жив і творив одеський історик. Водночас він досить добре демонструє ті установчі концепти, на яких базувалися його тексти з історії українського господарства. Тим більше, що вчений прагнув представити перебіг подій, явищ і процесів національної історії у світлі провідних тенденцій європейського і світового розвою.

«Україна XVII в., розпочавши з заяви про рівність усього населення у політичному й економічному сенсі слова, послідовно дійшла до думки про вільний обіг майна, здобутого під час революції. Свобода обігу призвела до поділів у родинах і відчужень у середовищі незабезпечених — концентрації майна у колах багатців. Нерівність постала внаслідок поділів у сім'ях родового майна та відчужень за купівлею — продажем», — наголошує автор «Організації господарства України...»¹³¹.

Такий дослідницький рефрен нав'язував своєрідну репрезентацію української минувшини, котра, з одного боку, обіймала господарські структури та форми економічного життя. Проте, з іншого боку, таке представлення національної історії потребувало висвітлення й витлумачення соціально-економічних і політичних взаємин як із перспективи побутування місцевих та іноземних чинників, впливів і зв'язків, так і означення їх історично-правового змісту.

Наприклад, саме у зазначеному сенсі сприймається розумування М. Слабченка про те, що внутрішні та зовнішні причини призвели до витворення «особливої господарської структури» на теренах Гетьманщини.

¹²⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 103–104.

¹³⁰ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 1.

¹³¹ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 129.

Передусім він обстоює думку, що «структура ця характеризується переважанням індивідуальних та договірних основ, які червоною ниткою проходять по всьому (розбив М. Слабченка. — *О.Я.*) минулому українського народу»¹³².

Зауважимо, що цю тезу М. Слабченка віднаходимо ще у його довоєнних працях. Більше того, історик стверджує, що «найхарактернішою рисою права гетьманщини, як мені здається, є його приватний чи договірний характер»¹³³. Водночас він пояснює специфіку правових взаємин «загальним духом устрою Старої Малоросії та її економічного укладу (дрібно вільне натуральне господарство)», витоків якого варто дошукуватися у віддаленому минулому¹³⁴.

З цієї перспективи М. Слабченко протиставляє господарську структуру Гетьманщини «старо-польському економічному устрою», що спирався на надлишок земель та примусову працю, котрі заклали підвалини «великого земельного господарства»¹³⁵. Відтак, він тримається думки, що революція 1648–1654 рр. спричинила вигнання великої земельної аристократії на значній території¹³⁶. Тим паче, що різниця між станами на українських землях була окреслена набагато виразніше, ніж на польських територіях, що спричинило могутній політичний смерч¹³⁷.

Заразом М. Слабченко розглядає соціокультурні передумови й обставини, котрі призвели до формування самобутнього господарського типу на українських теренах. «Український тип господарства міг з'явитися тільки за великої кількості земель, розсіяного населення та забезпечення його живим інвентарем у достатній мірі. Маючи землю та інвентар, населення не відчувало особливої потреби у старанній обробці землі та розширювалось не стільки вглиб, скільки вшир. Землеробство було екстенсивним у тісному сенсі цього слова», — зазначає історик¹³⁸.

Власне, цей своєрідний тип землеробства, на думку М. Слабченка, був важливою передумовою для формування договірних відносин в українському господарстві, передусім після революції Б. Хмельницького. Приміром, ці тенденції історик простежує у тодішніх господарських спілках чи об'єднаннях українців. «Особливість, чисто українська полягала у тому, що об'єднання були договірного характеру і виявленням ідей товариства, чи асоціацій, незалежно від того, якою була мета, котрою керувалися члени об'єднання», — підкреслює автор¹³⁹.

¹³² Там же. — С. 23.

¹³³ Слабченко М.Е. Опыты по истории права... — С. I.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. 18.

¹³⁶ Там же. — С. 24.

¹³⁷ Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины... — С. 3.

¹³⁸ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 1. — С. 59.

¹³⁹ Там же. — С. 78.

З цієї площини й походять погляди М. Слабченка стосовно побутування колективних й індивідуальних устремлінь, зокрема, щодо інституту власності у соціально-економічному житті ранньомодерного українського суспільства. Скажімо він наголошує, що як індивідуальна, так і колективна власність спиралися на практику *occupatio* (лат. — окупація, захоплення), котра модифікувалася відповідно до тих чи інших потреб¹⁴⁰.

Прикметною рисою концептуалізації М. Слабченка є те, що він однозначно й категорично відкидає припущення своїх колег про поширення общинного устрою після революційних подій Хмельниччини¹⁴¹. Натомість історик обстоює думку, що «індивідуальна, приватна власність здобула повне визнання, позаяк вона забезпечувала кожному власнику безбідне існування»¹⁴². У іншому місці він зауважує, що «індивідуальне господарство передбачає економічну свободу, як гарантію самостійного господарювання»¹⁴³. Зокрема, автор пише про свободу селянина, котрому Хмельниччина надала можливості вступати до «різних договірних відносин із представниками інших суспільних груп»¹⁴⁴.

Втім, економічна свобода спричинилася як до інтенсифікації обігу земель, так і до майнової, а у кінцевому рахунку — станової диференціації суспільства. «Економічна свобода була рушійною силою в обігу земель спершу, головним чином, поміж селянства та козацтва. Обіг земель у середовищі дрібних власників виявлено на наступний день революції», — наголошує історик¹⁴⁵.

Відзначимо, що М. Слабченко доволі точно схарактеризував і розмитість меж між сільськими й міськими поселеннями, що стримувало, гальмувало і навіть у певному розумінні консервувало господарські взаємини. Ця теза узгоджується з попередніми міркуваннями вченого, зокрема, з його означенням колоніального становища українських земель під Польською Короною. За його візією, саме колоніальний характер місцевого господарства у складі Речі Посполитої зумовлював відсутність виразної демаркації поміж селом і містом.

На думку М. Слабченка, «різниця між селом і містом була незначною, по суті, адміністративною: наявність певної адміністрації робила населений пункт містом; щодо інших специфічних рис, то хіба що існування ярмарків могло вирізнити українське село від міста? Місто, як таке, в Україні не отримало розвитку, воно було підмінене його сурогатом — містечком чи ярмарковим пунктом. Центром тяжіння, виходить, було село і притому

¹⁴⁰ Там же. — С. 94.

¹⁴¹ Там же. — С. 75.

¹⁴² Там же. — С. 21.

¹⁴³ Там же. — С. 140.

¹⁴⁴ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 130.

¹⁴⁵ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 141.

невеликих розмірів, з порівняно незначним населенням, що вело до створення класового розшарування у менш помітних рисах та робило консервативними господарські взаємини»¹⁴⁶. Ця теза фактично доповнює й розширює колоніальний дискурс в авторському представленні історії господарства на обширах України-Гетьманщини.

Більше того, М. Слабченко вважав, що катастрофічний перебіг революційних та воєнних подій за часів Хмельниччини, а пізніше — за доби Руїни ще більше знівелював і до того достатньо умовну межу між містом та селом. «І без того ця не вельми виразна відповідність була докорінно зруйнована. Незчисленні військові танці на всіх широтах й довготах України змітали різницю між пунктами обробної та видобувної промисловості. Ще тільки-но вималюваний поділ праці був “вимазаний”. “Вимазуванню” сприяла, крім загальної розрухи, сильна стихійна колонізація, котра прямувала з заходу та півночі», — відзначає автор¹⁴⁷.

Зрештою, констатація розмитих меж між містом і селом підводить М. Слабченка до думки про відсутність виразного поділу праці у Гетьманщині, себто про низький рівень розвитку промислів та загальну децентралізацію господарства, хоч і відмінну від західноєвропейських взірців¹⁴⁸. Цю тезу неодноразово споглядаємо на сторінках «Організації господарства України...».

Зауважимо, що М. Слабченко уважав, що така децентралізація значною мірою диктувалася потребами західноєвропейського господарства, котре демонструвало зростаючий попит на сільськогосподарські продукти у зв'язку із втратою містами «патріархального характеру» та їхнім перетворенням у промислово-торгівельні пункти¹⁴⁹. Вочевидь, мисленнєві структури автора наслідували думки відомого німецького соціолога В. Зомбарта, котрий уважав, що в економічному сенсі місто є поселенням, в якому життя підтримується за рахунок продуктів чужої сільськогосподарської праці¹⁵⁰.

Таким чином, М. Слабченко обстоював думку, що «децентралізоване українське господарство спиралося на природні властивості, завдяки ним воно рухалося й існувало. Розвинутих децентралізоване виробництво не могло з огляду на зовнішні умови і повинно було обмежитися задоволенням потреб домашнього вжитку. Означена обставина за вельми стиснутого ринку не могла призвести до поглиблення та поділу праці, які були тут рідкісним виключенням»¹⁵¹.

¹⁴⁶ Там же. — С. 100.

¹⁴⁷ Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 86.

¹⁴⁸ Там же. — Ч. 1. — Т. 2. — С. 20.

¹⁴⁹ Там же. — С. 7.

¹⁵⁰ *Зомбарт В.* Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского. — 2-е изд. — М.–Л., 1931. — Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. — С. 135.

¹⁵¹ *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 155.

Варто наголосити, що ці роздуми М. Слабченка перегукуються з ідеєю О. Компан та В. Маркіної про своєрідний симбіоз елементів міського й сільського життя на українських землях ранньомодерної доби, який пов'язаний з переходами населення в міста і навпаки¹⁵². Відтак постають своєрідні аналогії між концептуальними запитами одеського дослідника протягом 1920-х років та його наступників на теренах українського радянського історіописання 1960-х років.

М. Слабченко згадує про процес вілланізації міст, себто про потужну хвилю архаїзації міського життя, внесення до нього елементів та норм сільського буття, особливо до сфери культури, права і господарських практик, ще задовго до доби Хмельниччини¹⁵³. Ця думка про розмитість, умовність демаркації поміж містом і селом пролягає наскрізним рефреном крізь усі томи «Організації господарства України...». Проте тезу М. Слабченка про відсталість українських міст, порівняно з західноєвропейськими, О. Компан уважала очевидним перебільшенням¹⁵⁴.

Зрештою, приєднання козацької держави М. Слабченко однозначно пов'язував із масштабними соціальними трансформаціями. На його думку, від кінця XVII ст. шириться потужна й виразна класова диференціація суспільства на теренах Гетьманщини¹⁵⁵, хоч помітне розшарування, за спостереженнями автора, намічається ще від часів «загальнонародної революційної армії» Б. Хмельницького¹⁵⁶.

Саме класова диференціація українського суспільства, за версією М. Слабченка, спричинила зростання експансіоністських потуг Москви, котра дедалі глибше занурюється до внутрішніх справ Гетьманщини¹⁵⁷. Відтак, він обстоює думку, що соціальне й майнове розшарування, прискорене російським втручанням, призвело до руйнування і занепаду представницьких інституцій старої Гетьманщини. «Під впливом таких зовнішніх причин і умов внутрішнього життя у вигляді розорення суспільних низів і їхнього закріпачення на службу великому земельному капіталу ради, з'їзди та представництво потроху сходили зі сцени; лише вибори священників та дячків та у деяких місцях нижчої старшини були невеликими залишками і спогадами від колишнього народоправства», — зазначає історик¹⁵⁸.

¹⁵² Компан Е.С., Маркіна В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. — М., 1966. — С. 354–355.

¹⁵³ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 28.

¹⁵⁴ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 29–30.

¹⁵⁵ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 3. — С. 5.

¹⁵⁶ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 12.

¹⁵⁷ Там же. — С. 8.

¹⁵⁸ Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины... — С. 31.

Власне, соціальна диференціація запускає не тільки процес згортання відповідних правничих і політичних практик, а й переорієнтації всього господарства України-Гетьманщини. Відтак М. Слабченко вирізняє три етапи в історії «українського публічного господарства»: 1) становлення національної армії, до якої пристосовувалися всі господарські практики Гетьманщини; 2) розширення послуг московській, згодом імперській армії у вигляді різних тяжких натуральних повинностей; 3) інтенсивна мобілізація землі, швидке зростання великих панських маєтків та загальний перехід на грошові взаємини¹⁵⁹.

Визначальні зрушення у господарському укладі Гетьманщини сталися у XVIII ст., коли, за висловом М. Слабченка, відбулася економічна інкорпорація України, зокрема, Запорожжя до складу Росії. Відтоді намітилася докорінна трансформація «усієї господарської конструкції України»¹⁶⁰, котра була пов'язана з мобілізацією земель дрібних власників, що призвело до втрати індивідуальної свободи 1782 р.¹⁶¹

Зауважимо, що М. Слабченко не зациклювався на виключній самодостатності соціальних та економічних процесів, хоч і визнавав їх вирішальну роль у руйнації Гетьманщини. На його думку, ці господарські перетворення були пов'язані з кардинальними геополітичними зрушеннями на обширах Східної Європи, зокрема, у Північному Причорномор'ї. «Імперія не тільки висувалася до Понту Евксинського (Чорного моря. — *О.Я.*) та Балтики, але мала озброєною рукою захищати їх та закріплюватися на рубежах, щоб не бути відкинутою до своїх етнографічних кордонів. Потреба пробитися до морів та ринків робила Росію імперіалістичною країною, а оскільки Україна перебувала на шляху до моря, то і стосовно України проводилася політика, котра мала обернути українську республіку на російську провінцію», — підкреслює історик¹⁶². Відтак він згадує про «імперіалістично налаштованого» російського імператора Петра I¹⁶³ і навіть обстоює думку про неминучість «імперіалістичної політики» Москви¹⁶⁴.

Зазначимо, що ще у дореволюційних текстах М. Слабченко підкреслював гостре неприйняття росіянами політичного устрою Гетьманщини, котрий видавався останнім «диким, порядки — безпорядками, вільний народ — масою, автономна Україна — явищем антидержавним»¹⁶⁵. Утім, процес згортання автономії Гетьманщини спирався не тільки на військово-політичні, а й господарські заходи.

¹⁵⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 4. — С. 9.

¹⁶⁰ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. VI.

¹⁶¹ Там же. — С. 202.

¹⁶² Там же. — С. 103.

¹⁶³ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 154.

¹⁶⁴ Там же. — С. 276.

¹⁶⁵ Слабченко М.Е. Малорусский полк... — С. 57.

Власне, цей процес М. Слабченко означає як «економічну політику грошово-поліційної держави»¹⁶⁶ чи «військово-поліційної держави»¹⁶⁷ (як він називав тодішню Московщину-Росію!), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, він вважає, що саме політична руйнація автономії Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій. Наприклад, автор зазначає, що «український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською...»¹⁶⁸.

У широкому сенсі наступ на автономію Гетьманщини М. Слабченко пов'язував із колоніальними й імперіалістичними потугами Москви. З такої перспективи автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини як таку, що спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму і, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити й знищити український ринок. «Опиралися об'єднавчому економічному процесові Україна не могла. — відзначає історик. — Вже з XVII стол. нагромаджувалися причини, корті готували падіння самостійного українського ринку й торгівельного обігу»¹⁶⁹.

Отож, процес руйнації та падіння Гетьманщини М. Слабченко репрезентує у світлі колоніального дискурсу, себто колоніальних устремлінь Московської держави, які розглядає як вислід господарських і торгівельних практик. Таке представлення дозволяє автору триматися вихідних положень теорії «єдиного процесу». За цього рефрену соціальні й господарські трансформації на теренах Старої України на зламі XVIII–XIX ст. логічно вписувалися у звичний розподіл ролей між метрополією та колонією, зокрема, дозволяли історикам нав'язати порівняння зі світовими тенденціями.

Скажімо, саме з перспективи колоніального дискурсу М. Слабченко репрезентує економічну політику Москви, зокрема, щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. «найважливіший жвавий торговий український пункт — Київ, напр., одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості...»¹⁷⁰.

Варто наголосити, що М. Слабченко уважав стольний град ключовим пунктом у міжнародних торгівельних взаєминах XVII–XVIII ст., який міг відіграти неабияку роль у розвої українського господарства. «Залишити Київ

¹⁶⁶ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. 1. — Т. 2. — С. 49.

¹⁶⁷ Там же. — С. 51.

¹⁶⁸ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 109.

¹⁶⁹ Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 9

¹⁷⁰ Там же. — С. 3.

у руках українців не могла ані Польща, ані Московія не тільки з політичних міркувань, але й з причин економічного характеру: посідання Києва зробило би з Гетьманщини сильну транзитну державу між південним сходом та заходом, яка могла б загрожувати і Польщі, і Московії. — зазначає історик. — У руках останньої Київ був помітно безпечніший, тим більше, що Москва давала Польщі деякі аванси щодо можливого повернення Києва. Тому договірні статті передавали Київ у розпорядження Московії, котра направила туди своїх воєвод із дипломатичними повноваженнями»¹⁷¹.

Зауважимо, що М. Слабченко поширює колоніальний дискурс і на другу половину XVII ст., принаймні, у цьому світлі прагне показати витoki політичних та економічних трансформацій перших десятиліть XVIII ст. Приміром, він простежує зростаючу господарську і торговельну залежність Гетьманщини від Московщини ще від часів гетьманування І. Брюховецького. «Юридична залежність від останньої (Великоросії. — *О.Я.*) визначалася вже московськими пунктами Брюховецького (1665 р. — *О.Я.*), котрий віддав українську торгівлю та промисловість на розсуд Московської держави, яка з цього часу перебирає на себе роль головного закупника української сировини», — підкреслює історик¹⁷². Відтак, упродовж першої половини XVIII ст. Україна-Гетьманщина систематично відрізається російським урядом від безпосередніх торгових взаємин із Західною Європою¹⁷³.

Зазначимо, що М. Слабченко пов'язує з колоніальним дискурсом і соціальні трансформації. Наприклад, він відзначає, що українське купецтво, котре не являло собою «міцно організованого класу»¹⁷⁴, подібно до того, як козацька старшина здобувала дворянство та інтегрувалася до станової ієрархії, поступово розчинялося у російському купецтві, зокрема, послуговалося всіма його правами та пільгами¹⁷⁵.

Крім того, перехід більшості європейських країн до призовної системи у формуванні армії перетворив українське козацтво, за виразом М. Слабченка, на якийсь «археологічний залишок», що шкідливо відобразилося на веденні господарства¹⁷⁶. Відтак, козацьке військо у другій половині XVIII ст. перетворюється з регулярної армії в іррегулярну¹⁷⁷.

Зрештою, М. Слабченко зупиняється на правничих практиках, оскільки вважає, що зміна характеру господарських і політичних взаємин між Гетьманщиною і Московією спричинила й юридичні трансформації, зокрема, в

¹⁷¹ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 103.

¹⁷² Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 145.

¹⁷³ Там же. — Ч. 1. — Т. 1. — С. 154.

¹⁷⁴ Там же. — Ч. 1. — Т. 3. — С. 28.

¹⁷⁵ Там же. — С. 165.

¹⁷⁶ Там же. — Ч. 1. — Т. 4. — С. 27.

¹⁷⁷ *Слабченко М.Е.* Военная служба в Малороссии XVIII ст. (Историко-юридический этюд) // Военно-исторический вестник. — 1913. — Кн. 4. — С. 83.

українсько-російських угодах. «Договори XVIII ст. порівняно з добою Хмельниччини й Руїни, різко змінили своє обличчя. Ґрунт для цього був підготовлений ще від часів гетьманства Многогрішного (1669–1672. — *О.Я.*). Статті по суті позбавлені договірною характеру, поступово перетворювалися в акти царської милості, в акти внутрішнього підзаконного управління, в акти політичної доцільності», — наголошує він¹⁷⁸.

Таким чином, за візією українського вченого, процес ліквідації автономії України-Гетьманщини розгортався не тільки у політичній та правовій, а й у господарській сфері. Причому господарські та соціальні метаморфози були своєрідним прологом до власне політичних наслідків.

З перспективи теорії «єдиного процесу» М. Слабченко підходив й до представлення соціально-економічного устрою Запорозької Січі, якому присвятив п'ятий том монографічної серії «Організація господарства України...», котрий побачив світ у вигляді попередніх публікацій¹⁷⁹. Останні помітно відрізнялися від попередніх томів, оскільки провідні концепти автора подавалися на широкому тлі розлогих історіографічних спостережень.

«Така багата змістом, вся немов складена з критичних екскурсів монографія проф[есора] М.Є. Слабченка про Запоріжжя», — відзначав Д. Багалій¹⁸⁰. Причому, ця праця була двічі (1926 та 1927) відзначена науковими преміями, себто справила помітний вплив на сучасників¹⁸¹.

Передусім М. Слабченко прагнув віднайти аналоги Запорозької Січі на теренах європейської та світової історії. Відтак він розглядає «Запорозьку державу» як утворення, подібне до лицарських орденів чи братств флібустьєрів¹⁸². Проте в іншому місці історик уточнює своє означення і висловлює думку, що Січ посідала досить специфічне становище у світлі права та соціальних практик, як «постійний бург з своєрідними нобілями, що жили в умовах Спарти, а керувалися середньовіковими військовими правилами»¹⁸³. Зокрема, автор навіть згадує відомий вислів Вольтера про те, що козацтво нагадує йому славнозвісних піратів із Антильських островів у Карибському морі¹⁸⁴.

У листі до О. Оглоблина від 12 липня 1927 р. М. Слабченко зауважує, що «вона (Запорозька Січ. — *О.Я.*) б[ула] солдатською республікою з різко

¹⁷⁸ Слабченко М.Є. Центральные учреждения Украины... — С. 26.

¹⁷⁹ Слабченко М.Є. [Організація господарства України... — Т. 5. — Вип. 1]: Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340; *Його ж.* [Організація господарства України... — Т. 5. — Вип. 2]: Паланкова організація Запорозьких Вольностей. — С. 159–252.

¹⁸⁰ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 323.

¹⁸¹ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 88.

¹⁸² Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 211.

¹⁸³ Там само. — С. 255.

¹⁸⁴ Там само. — С. 206.

вираженою класовою суттю»¹⁸⁵. Власне, одеський дослідник розглядає Запорозжя, як військову державу, що керувалася вояцьким правом¹⁸⁶, в якій рада була своєрідною диктатурою війська¹⁸⁷. В одному з попередніх томів «Організації господарства України...» він навіть називає господарські практики Січі «військово-комуністичними»¹⁸⁸.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що такий тип держав зазвичай поставав на нових землях, що перебували поза сталим господарським обігом та соціокультурним тяжінням давніх державних центрів (наприклад, Вірджінія, Массачусетс, Нова Англія та ін.). Відтак, виникала гостра потреба у новій колонізації великого простору, себто у витворенні такого специфічного типу держав провідну роль відігравала Людина економічна, або як її називає історик — *homo economicus*. На його думку, «“*homo economicus*” на запорозькій території разом ставав *homo militans*, поки згодом остання функція стала приналежністю окремої верстви, а *homo economicus* вособився в окрему клясу. Тоді й народилася Запорозька держава»¹⁸⁹.

Зрештою, М. Слабченко прагне представити та витлумачити феномен Запорозької Січі у координатах всесвітньої історії, зокрема, наголошує на виключній ролі господарських, торговельних і соціальних практик у її творенні.

Зауважимо, що один із рецензентів праць М. Слабченка — на той час початкуючий історик Павло Матвієвський піддавав сумніву його тезу про Запорозьку Січ, як військову державу з вояцьким правом¹⁹⁰. Натомість він обстоював думку, що «Запоріжжя в процесі всього свого історичного життя як справжня квола з відсталими феодалними своєрідними докапіталістичними елементами держава завжди була під протекторатом могутіших держав, але мала своєю чергою всі види свого власного державного порядку»¹⁹¹.

Проте М. Слабченко сприймав Запорозжя більш складно, ніж уважав його молодий опонент. На його думку, «Запорозька держава» була вислідом особливих (проте неунікальних!) господарських і соціальних передумов, які передували військовим обставинам, себто автор наголошував на первинності промислів і господарських громад у конституюванні Січі. «Перетворення з промислових одиниць у військову організацію викликали сами життєві

¹⁸⁵ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 117.

¹⁸⁶ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 329.

¹⁸⁷ Там само. — С. 332.

¹⁸⁸ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч.1. — Т. 3. — С. 3.

¹⁸⁹ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 211.

¹⁹⁰ Матвієвський П.Є. Рецензія на публ.: Проф. М.Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права) [машинопис; 1929 р.] // НБУВ. ІР. — Ф. 10. — Спр. 17743. — Арк. 9.

¹⁹¹ Там само. — Арк. 10.

умови, — підкреслює історик. — Під озброєними нападами промисловці виділили з-поміж себе постійну частину люду для війни так само, як і староства виділяли з своєї людности озброєнні сили»¹⁹².

Такий підхід не був оригінальним і мав низку попередників (починаючи від М. Костомарова), але у такому обсязі й масштабі був уперше висунутий саме М. Слабченком, що визнавало чимало тодішніх дослідників. Скажімо, Н. Полонська-Василенко вважала, що схему, запропоновану одеським ученим, було «накреслено сміливо, доведено послідовно, і звичайно вона має право на почесне місце в українській історіографії»¹⁹³.

На думку В. Пархоменка, «нова робота проф. М.Є. Слабченка про Запоріжжя дуже змістовна й буде мати величезне значіння в розумінні нової постановки вивчення історії Запоріжжя; безумовно залишить певний слід в нашій історіографії»¹⁹⁴. Ба більше, навіть критично налаштований до його текстів М. Ткаченко зазначив, що «потрібно признати уміння висувати питання, на які не звертали відповідної уваги раніш, хоча вони були відомі в історіографії; є у автора (М. Слабченка. — *О.Я.*) низка питань, які він ставить уперше»¹⁹⁵.

Отож, теза про промислове призначення куреня є наріжною ланкою у концептуалізації М. Слабченка. На його думку, Січ була своєрідною спілкою куренів чи «федерацією курінних одиниць»¹⁹⁶. Таким чином, першорядне місце у творенні «Запорозької держави» історик відводив первинній ланці — куреню.

М. Слабченко навіть уважав, що «куринь-же існував як окреме господарство й, до певної міри, навіть окрема територія»¹⁹⁷. Причому, походження терміна «куринь» учений пов'язував із татарськими впливами, зокрема, обстоював думку, що цю назву вживали для позначення певної земельної ділянки, поряд з іншими аналогічними територіальними одиницями¹⁹⁸.

Вочевидь, із цієї площини походили й інші ідеї М. Слабченка про виникнення самобутнього «типу мусульманського феодалізму» (на прикладі зимівників) чи татарську систему власності у «Запорозькій державі»¹⁹⁹, котрі

¹⁹² Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 253.

¹⁹³ Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січі Запорізької... — С. 304.

¹⁹⁴ Пархоменко В. Рец. на публ.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької (Окрема відбитка з видання У.А.Н. «Праці Комісії для виучування історії Західно-Руського та Українського права». — К., 1927. — Вип. 3. — С. 203–340) // Червоний шлях. — 1928. — № 3. — С. 159.

¹⁹⁵ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Організація народнього господарства... — С. 106.

¹⁹⁶ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 228.

¹⁹⁷ Там само. — С. 218.

¹⁹⁸ Там само. — С. 214.

¹⁹⁹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 229, 237.

спричинили чимало критичних зауваг²⁰⁰. Однак дехто з дослідників вважає, що ці тези були своєрідною даниною часу²⁰¹. Тим паче, що одеський історик висував і формулював свої компаративні запити до минувшини, спираючись на теорію «єдиного процесу», котра переводила його дослідницькі інтенції у царину пошуку європейських чи світових аналогів щодо історії Запорозької Січі.

Так чи інакше, у висвітленні М. Слабченка «курінна організація» постає як специфічний продукт стихійної колонізації великого пустинного простору, в якій органічно сплелися господарські, соціальні та військово-політичні практики. Приміром, він навіть називає запорожців «природними озброєними колоністами»²⁰² й акцентує увагу на господарській самостійності кожного куреня як економічному підґрунті існування самої Січі.

«Під такою надбудовою знаходимо тверду економічну базу. Вона полягала в тім, що курінь мав своє окреме господарство. Як кожна військова одиниця того часу клопоталася сама за себе, сама добувала собі засоби до життя, мала свої запаси провіанту й фуражу, свої гроші, тощо, так само й курінь мусів дбати для себе. Тому в розпорядженню куреня були різні блага, як-от риболовлі, поля для мисливства, луки для скотарства. Здобич і приплід від такого майна йшли на користь куреня», — підкреслює М. Слабченко²⁰³.

Втім, М. Ткаченко вважав, що саме перехід від «промислово-добичницької» до «військової середньовічної» організації у текстах одеського історика не з'ясований належним чином²⁰⁴.

Проте, за візією М. Слабченка, структура куренів не тільки творила господарську базу «Запорозької держави». На його думку, специфічне буття кожного куреня було настільки неповторним, що він вносив до загальної січової палітри свій особливий колір. «Різні місцевості й різний час появи куренів призводили до того, що різні групи куренів виробляли різні звички, вдосконалювали інші військові й промислові підхідки, витворювали поняття, й, якщо хочете, правний світогляди інакші, ніж інші такі групи», — відзначає одеський історик²⁰⁵.

Більше того, М. Слабченко обстоює тезу, що господарська та військова організація Січі спиралася на колективний досвід, який мав матеріальні

²⁰⁰ *Матвієвський П.Є.* Рецензія на публ.: Проф. М.Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... — Арк. 11; *Голобуцький В.А.* Запорозьке казачество. — К., 1957. — С. 19; *Санцевич А.В.* «Організація господарства України». — Т. V: «Економічно-соціальний уклад Січі» — машинописна монографія М.Є. Слабченка (історіографічний аналіз) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 67–68.

²⁰¹ *Винар Б.* Академік Михайло Слабченко... — С. 30.

²⁰² *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 227.

²⁰³ *Слабченко М.* Соціально-правова організація... — С. 243.

²⁰⁴ *Ткаченко М.* Рец. на кн.: *Слабченко М.Є.* Організація народнього господарства... — С. 104.

²⁰⁵ *Слабченко М.* Соціально-правова організація... — С. 223.

підвалини²⁰⁶. Зауважимо, що таке потрактування нав'язує думку про акумуляцію соціальних практик у вигляді спільного досвіду та уявлень, себто демонструє самобутню соціологізацію минувшини Запорозької Січі у текстах одеського історика.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що значення релігійного чинника у формуванні куренів було досить обмеженим, особливо до Хмельниччини. «З сказаного, гадаю, слід зробити той висновок, що в епоху перед Хмельницьким од того, хто вступав до куреня, не могли вимагати, щоб визнавав він православну віру», — відзначає вчений²⁰⁷. У іншому місці він зауважує, що «курени знали один культ, культ життя, і христیانство мало що говорило буйному козакові»²⁰⁸. Натомість політичне значення куреня у житті Запорозької Січі вчений вважає недооціненим в українському історіописанні²⁰⁹.

У світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченко розглядає і паланкову організацію Запорозьких Вольностей. Скажімо, він висловлює думку, що паланка не була звичайним адміністративним поділом, а являла собою господарсько-територіальну одиницю. Відтак, Запорозькі Вольності автор репрезентує, як «суму таких одиниць»²¹⁰, зв'язаних містечковим устроєм і пануванням «військово-січового права»²¹¹.

Зауважимо, що М. Слабченко пояснював занепад Січі не тільки з перспективи політичних, а й соціальних та господарських трансформацій. Він навіть відводив останнім вирішальну роль у цьому процесі. «Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобурги-містечка (від. фр. *faubourg* — передмістя. — *О.Я.*) й занепали допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й сама вона перейшла на інші щаблі, переродилася в новий економічно-правний організм, де відношення внутрішніх сил склалося на н о в и й (розбив М. Слабченка. — *О.Я.*), більше-менше до 1734 р., спосіб», — підкреслює історик²¹². Утім, вищезгаданий П. Матвієвський акцентує увагу на іншому етимологічному значенні, порівняно з тим, яке надає фобургу М. Слабченко, — містечко, що «обороняло підступи до Січі, мовляв форт при фортеці»²¹³.

Так чи інакше, саме 1734 р., за візією М. Слабченка, «Запорожжя перестало бути державою, а переродилося в особливу армію російського

²⁰⁶ Там само. — С. 289.

²⁰⁷ Там само. — С. 238.

²⁰⁸ Там само. — С. 236.

²⁰⁹ Там само. — С. 242.

²¹⁰ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 202.

²¹¹ Там само. — С. 164.

²¹² Там само. — С. 160.

²¹³ Матвієвський П.С. Рецензія на публ.: Проф. М.С. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... — Арк. 2–3.

імператора)²¹⁴. На його думку, це перетворення було безпосередньо пов'язано з процесом майнової та соціальної диференціації запорозького козацтва. За спостереженням автора, «курінна карнавка перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок учасників»²¹⁵.

Зрештою, соціально-господарські змагання виплекали військово-політичні метаморфози на обширах Запорозької Січі. «“Абсолютна воля” Запоріжжя розвинулася в свою діалектичну протилежність. — зазначає М. Слабченко. — Разом із цим замкнулося коло й по лінії майна. Державність дібр і собі перейшла в свою протилежність — індивідуальну земельну власність»²¹⁶.

Отож, господарські, соціальні та правничі трансформації завдали нищівного удару по традиційному устрою Запоріжжя і врешті-решт спричинили ліквідацію цієї козацької твердині. Таке представлення минувшини Січі досить логічно й послідовно вписувалося у палітру провідних соціально-економічних тенденцій «єдиного процесу», зокрема, нав'язувало відповідні аналогії й авторські конотації.

Вочевидь, М. Слабченко й далі продовжував працювати над черговими томами монографічної серії «Організація господарства України...». Приміром, у серпні 1927 р. він писав Д. Кравцову про закінчення шостого тому з цієї серії²¹⁷. Вважають, що частина матеріалів, зібраних М. Слабченком для восьмого й дев'ятого томів «Організації господарства України...», побачила світ у вигляді конспекту лекцій «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX ст.»²¹⁸. Можливо, деякі матеріали, підготовлені до цієї монографічної серії, ввійшли й до інших маловідомих лекційних курсів М. Слабченка.

Проте подальші томи «Організації господарства України...» світу так і не побачили, хоч і обіцяли низку новацій на ниві соціологізації української минувшини. Подібна доля спіткала й інші студії одеського вченого з ранньомодерної української історії. Загалом вважають невідомою долю близько п'ятдесяти праць М. Слабченка²¹⁹.

Такою, приміром, є його монографія про Генеральний суд (160 стор.), котра мала увійти до сьомого випуску «Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права», але була вилучена через арешт М. Слабченка у справі «Спілки визволення України». Л. Окіншевич уважав

²¹⁴ Слабченко М. Соціально-правова організація... — С. 304.

²¹⁵ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... — С. 228.

²¹⁶ Там само. — С. 238.

²¹⁷ Заруба В. Михайло Слабченко... — С. 120.

²¹⁸ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР... — С. 135.

²¹⁹ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... — С. 23–24.

цю роботу «найліпшим твором цього вченого»²²⁰. Крім того, варто згадати наукові праці, котрі одеський інтелектуал розпочав писати у в'язничних казематах, — студію про запорозьку культуру, проспект майбутнього три-томника «Історія Запорозжя в соціологічному освітленні» та ін.²²¹

Втім, підходи М. Слабченка щодо концептуалізації та репрезентації ранньомодерної української історії були досить виразно окреслені у його опублікованих текстах 1920-х років. Передусім він виходив із концепту «єдиного світового процесу», котрий задає загальний рух і спрямування перетворень у світі історії, зокрема, ті універсальні стадії чи фази, що властиві будь-якій національній варіації минувшини. За візією історика, цей рух визначався здебільшого матеріалістичними чи господарсько-економічними чинниками, певна комбінація яких складала власне зміст тієї чи іншої стадії. Натомість національна своєрідність, точніше локальні «відхилення» від магістральних напрямів руху всесвітньої історії, на його думку, найповніше виявляються у певних регіонально-місцевих господарських типах, формах, укладах, структурах, пануючих соціальних та правничих практиках тощо. Ці локальні «викривлення» чи «аномалії» на тлі загального «світового процесу» у представленні одеського дослідника є радше потвердженням провідних тенденцій, аніж винятком із універсальних «правил гри» на сцені всесвітньої історії.

Врешті, основні дослідницькі інтенції М. Слабченка як ученого скеровані саме на осягнення тих типів і форм, які складають підоснову національної історії та відображають загальносвітовий процес. З такої перспективи його спроба соціологізації історії почасти нагадує концептуалізацію М. Грушевського, котрий у працях 1920-х років приділяв значну увагу типологічному та компаративному інструментарію на ниві української історії, а також був давнім прихильником стадіального поділу минувшини.

Проте ця схожість при пильному розгляді виявляється поверховою й ілюзорною, позаяк соціологізація історії, за версією М. Грушевського, відбувалася «знизу» від багатоманітного фактографічного матеріалу, тобто є розгорнутою евристичною програмою його вивчення й осягнення. Саме на емпіричне розмаїття зорієнтовані компаративні й типологічні інструменти М. Грушевського.

Натомість соціологізація М. Слабченка є апріорною, себто сконструйованою «згори». Більше того, вона побудована шляхом запозичення різноманітних концептів та ідей багатьох учених і мислителів, прикладених до царини європейської та всесвітньої минувшини, дію яких він прагне перенести й продемонструвати на національно-регіональних обширах.

²²⁰ Окінішев Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падоха. — Львів, 1996. — С. 43.

²²¹ Заруба В. Історик держави і права... — С. 249.

З такої перспективи фактографічна поверхня минувшини потрібна для того, щоб уловити, зафіксувати, окреслити ті господарські форми, види й уклади, котрі відіграють роль проміжної ланки у концептуалізації, себто є «посередниками» поміж розвоєм всесвітньої минувшини та власне національними історіями. Не випадково М. Слабченко тримається думки про застосування «синтетичного методу» в історичній науці, котрий передбачає тотальні і досить жорсткі процедури генералізації. Палким прихильником теорії «єдиного процесу» та «синтетичного методу» М. Слабченка був його багатообіцяючий учень М. Рубінштейн, який пізніше став автором класичного посібника — «Русская историография» (М., 1941)²²².

У текстах М. Грушевського, навпаки, простежуємо надзвичайно обережне ставлення до генералізації та формалізації світу історії, позаяк вони мають обійняти максимально приступні масиви фактографічного матеріалу, зокрема, представити динамічні й статистичні виміри минувшини. Відтак, його концептуалізація часто-густо сформульована як низка гіпотетичних запитів до минувшини, щоб оцінити рівень їхньої вірогідності щодо представленої національної історії у синхронічному та діахронічному розумінні.

Цю різницю між різними способами концептуалізації досить точно продемонстрував П. Федоренко у великій рецензійній статті, присвяченій монографічній серії «Організація господарства України...». Відтак у його публікації, обговореній на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським (не варто забувати й про конфронтацію М. Слабченка з її керівником упродовж другої половини 1920-х років!), йдеться про евристичну вартість концептуальної схеми. «Цінність схеми й буде залежати від того, наскільки вдало схоплено й сформульовано основні риси системи господарства, яке досліджуємо, і оскільки ґрунтовно простежено зміни в тій системі протягом доби, яку вивчаємо. Разом з тим схема повинна відбити й співвідношення між економікою та правом», — стверджує рецензент²²³.

Водночас П. Федоренко наголошував на операційному, точніше гіпотетично-прикладному призначенні концептуальних побудов, які мають показати процесуальні та структурні характеристики минувшини («динаміку» та «статіку»). «Кожна схема має умовне значіння, виконує ролю своєрідної робочої гіпотези у вивченні того або того процесу. Що ж зумовлює її цінність? — риторично запитує та відповідає опонент М. Слабченка. — Перед дослідником організації господарства за певний протяг часу, якщо підходити до питання з економічного боку, повстає завдання дослідити його з двох поглядів: щодо статіки і щодо динаміки, беручи ці терміни в цілком

²²² Там само. — С. 114.

²²³ Федоренко П. З спірних питань економіки України... — С. 15.

умовному розумінні»²²⁴. Цей пасаж нагадує відомі роздуми М. Грушевського про роль гіпотетичних запитів у вивченні минувшини.

Отож, П. Федоренко вважав хиби монографічної серії М. Слабченка настільки великими, що однозначно обстоював думку про знецінення її методологічної вартості²²⁵. Проте концептуалізації М. Слабченка й М. Грушевського різняться не тільки відмінними способами конструювання та вжитим дослідницьким інструментарієм, а й опертям на різні зрізи минувшини.

Якщо М. Слабченко віддавав перевагу економічно-соціальної та правничим сферам минувшини, то М. Грушевський упродовж 1920-х років дедалі більше мігрував із соціальної царини до культурних, етнологічних і навіть соціокультурних шарів світу історії. Відтак, компаративний та типологічний інструментарій автора «Початків громадянства (генетична соціологія)» часто-густо продукував певний культурний й етнологічний сенс, себто нав'язував до порівняння фактів, явищ і процесів української історії з культурними аналогами на обширах світової минувшини.

Зауважимо, що етнологічні конотації простежуємо і у деяких закидах, зроблених М. Слабченку з боку представників київської школи М. Грушевського. Скажімо, вищезгаданий М. Ткаченко вважав, що авторові «варто б було пошукати в звичаєвому праві Запоріжжя фактів, які можна було б порівняти з життям деяких первісних народів»²²⁶.

Зрештою, відмінні інструментарії, пріоритетні сфери минувшини, кінець-кінцем, способи конструювання світу історії у працях М. Слабченка та М. Грушевського виплекали різне ставлення вчених до каузальності й детермінізму. Якщо М. Слабченку властива доволі жорстка та виразна окреслена каузальність, яка у багатьох випадках набуває ознак матеріалістичного детермінізму, або, принаймні, господарсько-економічної домінації у представленні основних подій, явищ і процесів, то М. Грушевський уважав, що причино-наслідкові зв'язки здебільшого продукують вірогідний, але не зумовлений результат на терезах історії.

Втім, й одеського дослідника не можна вважати абсолютним апологетом матеріалістичного детермінізму, позаяк у його текстах споглядаємо апеляції до правничих, політичних і соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями.

Своєрідним доказом поміркованості М. Слабченка стосовно ідеї детермінізму на історичних підмостках є те, що історик так і не сприйняв одного із провідних постулатів істмату — «закону класової боротьби». Звісно, і

²²⁴ Там само. — С. 14.

²²⁵ Там само. — С. 33.

²²⁶ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М.Є. Організація народного господарства... — С. 105.

М. Грушевський, і М. Слабченко визнавали класовий поділ, але ніколи не фетишизували його ролі у соціологізації світу минувшини. Натомість класовий поділ виступав у їхніх концептуалізаціях здебільшого як орієнтаційна схема для репрезентації та структуризації соціального зрізу минувшини.

Однак революційні концепти сприймалися М. Грушевським та М. Слабченком зовсім по-різному. У візії М. Грушевського революція розглядалася як важлива й особлива, але все ж таки вмонтована у розлоге річище суспільної еволюції стадія розвитку. У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» сприймав революцію, як вислід могутніх еволюційних та колективістських потуг суспільства, що обіймали тривалі, майже столітні проміжки часу²²⁷. Відтак революційні змагання, кінець-кінцем, перетравлювалися, нівелювалися потужним і непереборним еволюційним плином історичного буття.

Натомість М. Слабченко розглядав революцію та революційні війни 1648–1654 та революцію 1917–1921 рр. як знакові віхи, котрі відображали кардинальні метаморфози національної історії, суголосні магістральним устремлінням «єдиного процесу» всесвітньої історії. Саме доба між двома великими українськими революціями перебувала в епіцентрі його наукових інтенцій, котрі була покладені до основи хронологічної локалізації циклу праць «Організація господарства України...».

Ба більше, М. Слабченка, як інтелектуала з завзятою, гарячою, почасти навіть ексцентричною вдачею, щиро захоплювала патетика й дух революційного романтизму 1920-х років, хоч вони дивним чином співіснували з його тверезим скептицизмом і навіть гострим негативізмом стосовно більшовицьких управлінсько-адміністративних і політичних практик. Саме такі інтелектуальні настрої та культурні вподобання одеського вченого й виплекали його теорію «єдиного процесу», котра стала своєрідним концептуальним орієнтиром у конструкції великої монографічної серії історичних студій.

²²⁷ *Грушевський М.* Передне слово // Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — [Wien], 1921. — С. 4.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.:
політика, суспільство, культура**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 30.09.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 54,52. Обл. вид. арк. 51,87.
Тираж 300. Зам. 38. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4